

Published by
The Kaivalyadhāma S. M. Y. M. Samiti,
Lonavla, Dist. Poona

All Rights Reserved

Printed by Mr. S. N. Chapekar, at the Uihāsa Mudranālaya,
689/1/5 Sadāshiv Petha, Poona 2, Pages 1 to 162,
and
the rest by Mr. D. K. Kakanurkar, at the Prakāsha Mudranālaya,
395/4 Sadāshiv Peth, Poona 2.

FOR FAVOUR OF REVIEW

सोऽहम् ।

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिः

श्रीमत्परमहंसमाधवदासशिष्येण कैवल्यधामसञ्चालकेन
कुवलयानन्देन स्वामिना

तथा

तर्कसाङ्ख्यतीर्थ-धर्मपारीण-पदवीभूषितेन
कोकजे इत्युपाह्वगोपालसूनुरघुनाथशास्त्रिणा

च

संशोध्य सूचीटिप्पण्यादिभिः संयोज्य च
संपादिता ।

सा च

पुणेमण्डलान्तर्गतलोणावलेनगरस्थया
कैवल्यधामश्रीमन्माधवयोगामन्दिरसमित्या
प्रकाशिता ।

शकाब्दः १८७३]

[क्रिस्ताब्दः १९५१

मूल्यं रूप्यकदशकम्

ग्रन्थाङ्गसूची

अङ्कम्	पृष्ठानि
प्रस्तावना	५-१४
विषयानुक्रमणी	१५-२१
ग्रन्थनामसंक्षेप-चिह्नविशेष-बोधिनी	२२-२४
बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिः	१-१३४
परिशिष्टम् १ आदर्शपुस्तकानुपलब्धाः श्लोकाः	१३५-१४९
परिशिष्टम् २ टिप्पणी	१५०-१६२
परिशिष्टम् ३ विविधसूचीसङ्ग्रहः	१६३-१८३
श्लोकपादसूची	१८४-२४६
शुद्धिपत्रम्	२४७-२४९

प्रस्तावना

बहुधा श्रुतो विद्वद्भिर्बहुशश्चोद्धृतो निबन्धकारैर्बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृति-
नामधेयकोऽयं ग्रन्थो न केनापि मुद्रितपूर्वं इत्यपूर्वमेवेदं प्रकाशनमस्याः स्मृतेः।
कैवल्यधामश्रीमन्माधवयोगमन्दिरसमितेः प्रथममेवेदं संस्कृतग्रन्थप्रकाशनमिति
चापूर्वमेव । आधुनिकप्राचीनविद्यासमन्वयेन योगविद्यासंशोधनपराऽपूर्ववेद्यं
समितिरिति चापूर्वत्रयस्यास्य संगमोऽयं त्रिवेणीसंगम इवात्यन्तमादरणीयः सर्वे-
षामेव भवेदित्यत्र नास्ति संदेहलेशोऽपि ।

अत्यन्तप्रासिद्ध-बहुधामुद्रित-याज्ञवल्क्यस्मृतितोऽस्याः स्मृतेर्भिन्नत्वं सर्वसंमत-
मेव । सुप्रासिद्धा याज्ञवल्क्यस्मृतिर्मुनीन् प्रत्युपादिष्टा । इयं तु शिष्यमुमुक्षु-जनकादि-
नृपवरं-साहितान् मुनीनुद्दिश्य प्रोक्ता इति वैलक्षण्यमुपदेस्यानामुभयस्मृतिप्रस्ता-
वयोः स्पष्टमेव । सर्वेऽपि निबन्धकाराः 'तदुक्तं याज्ञवल्क्येन', 'तदुक्तं योगि-
याज्ञवल्क्येन' इति पार्थक्येनैवैतयोः स्मृत्योः श्लोकानुदाहरन्ति । अग्रे मुद्रिताया
बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिर्गतविषयानुक्रमण्याः सुप्रासिद्धयाज्ञवल्क्यस्मृतिर्प्रातिपादित-
विषयानुक्रमणिकया साकं तुलनयात्येतदेव स्मृत्योरनयोर्भिन्नत्वं स्पष्टं भाविष्यति ।
सुप्रासिद्धायां याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्यायः, व्यवहाराध्यायः, प्रायश्चित्ताध्याय-
श्चेत्यध्यायत्रयमेव विद्यते । अस्यां तु द्वादशाध्यायाः । तत्राप्यस्यां स्मृतौ व्यव-
हारस्य गन्धोऽपि नास्ति । प्रायश्चित्तमपि स्वल्पमेव वर्णितम् । आचारस्तु महता
विस्तरेण प्रतिपादितः । तत्रापि संस्काराः, वर्णधर्माः, आश्रमधर्माश्च नास्यां
स्मृतौ समुपदिष्टाः । किन्तु स्मृतावस्थां ज्ञानम्, तर्पणम्, पूजा, संध्या, सूर्यो-
पस्थानम्, जप इत्यादय आह्निकान्तर्गता एव केचन विषयाः प्राणायामध्याना-
दयश्च योगशास्त्रीया विषयाः प्रतिपादिताः । अतश्च स्मृत्योरनयोः परस्परं विषय-
भेदादपि भिन्नता स्पष्टेव ।

तदेवमेतयोः स्मृत्योः परस्परं भिन्नत्वेऽपि तयोः कर्ता भिन्नोऽभिन्नो
वेति निश्चयेन न वक्तुं शक्यते । यतः पक्षद्वयेऽपि प्रमाणं समुपलभ्यते । एत-
द्ग्रन्थद्वयस्य कर्त्रोरैक्यं तु न केवलं याज्ञवल्क्य इति संशया किन्तुभयोर्मिथिला-
स्थत्वेनापि वक्तुं सुवचम् । यथा—

मिथिलास्थः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्मुनीन् । याज्ञ. १.२
मिथिलास्थं महात्मानं.....याज्ञवल्क्यम् । बृया. १.१

तथैव—

योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं योगमभीप्सता । याज्ञ. २.११०

इति वचने याज्ञवल्क्यस्मृत्युपलब्धे योगशास्त्रपदेन यदीयं बृहद्योगियाज्ञ-
वल्क्यस्मृतिरेव विवक्षिता तदा ग्रन्थद्वयमिदमेककर्तृकमित्येव सिद्धं भवति ।
अपरं च याज्ञवल्क्यस्मृतिरस्य

स्नानमध्वैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः । याज्ञ. १.२२

एतद्वचनस्य परामर्शकम्

स्नानमध्वैवतैर्मन्त्रैर्यत्त्वयोक्तं पुराऽनघ । बृया. ७.१

एतद्वचनमस्यां स्मृतौ समुपलभ्यते । उभयत्र स्मृतावुपलभ्यमानाः केचन
सर्वीशेन केचित् तु बहुशेन समानाः श्लोका अध्येतदेवोपोद्वलयन्ति । यथा—

द्वाप्तसतिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ।

हिताऽहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् ॥ याज्ञ. ३.१०८;

हिता नाम हि ता नाड्यः । बृया. ९.१९३-१४

मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ।

सा ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ॥

याज्ञ. ३.१०९; बृया. ९.१९४-१५

मोहजालमपास्येह पुरुषो दृश्यते हि यः ।

सहस्रकरपद्मेनः सूर्यवर्चाः सहस्रकः ॥ याज्ञ. ३.११९;

मपास्याथ...सहस्रधा । बृया. ९.१९२-९३

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।

सितासिताः कर्तुनीलाः कपिला नीललोहिताः ॥ याज्ञ. ३.१६६;

कदुनीलाः ... पीतलोहिताः । बृया. ९.१६७-६८

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ याज्ञ. ३.१६७;

ते यान्ति परमां गतिम् । बृया. ९.१६८-६९

यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥ याज्ञ. ३.१६९;

यदस्य स्याद्रश्मि...मेवमवस्थितः ।

तेन देवनिकायानां स्वधा..... । बृया. ९.१६९-७०

ऊर्ध्वस्थोत्तानवरणः सत्ये न्यस्येतरं करम् ।

उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टभ्य चोरसा ॥

याज्ञ. ३.१९८; बृया. ९.१८८-८९

निर्मलीताश्चः सत्त्वस्यो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् ।

तालुस्थाचलजिह्वश्च संघृतास्यः सुनिश्चलः ॥

याज्ञ. ३.१९९; बृया. ९.१८९-९०

संनिरुध्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः ।

द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ॥ याज्ञ. ३.२००;

संनियम्येन्द्रियग्रामं पाषाण इव निश्चलः । बृया ९.१९०-११

इत्यादयः श्लोका उभयत्र प्रायशः समाना एव । ततः प्रातिभाति यदेत-
योरेक एव कर्ता इति । विश्वरूपाचार्यस्तु 'स्नानविधिराचार्येणान्यत्र दर्शित'
इत्यादि (अधिकं तु ५.३तमे पृष्ठे चतुर्थपङ्क्तिटिप्पण्यां व्यक्तम् ।) प्रतिपादयन्,
वीरमित्रोदयश्च 'योगियाज्ञवल्क्यवृद्धमनु ... स्मरणानि षट्त्रिंशत्स्मृतिकार
कर्तृकाण्येव । अवस्थाभेदेन तैरेव करणात् ।' (याज्ञ. वीमि. १७; वीमि.
परि. १६) इति प्रतिपादयन्नेतदेवानुमोदते ।

एवमेतयोः स्मृत्योरेककर्तृकत्वसाधकबहुप्रमाणसत्त्वेऽपि स्मृत्योरनयोः केषु-
चिद्विषयेषु परस्पराविरुद्धं प्रतिपादनमेतयोरेककर्तृकत्वे शङ्कामुपजनयति ।
तथा हि—

प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । याज्ञ. १.१९

पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे ।

ब्राह्मं देवं तथा पैत्रं प्राजापत्यं तु सौमिकम् ॥ बृया. ७.७५

इत्येवं स्मृतिद्वये विप्रदक्षिणकरस्था तीर्थसंख्या विभिन्ना दृश्यते । याज्ञ-
वल्क्यस्मृतौ चत्वार्येव तीर्थानि प्रतिपादितानि । योगियाज्ञवल्क्येन तु पञ्चैव ।
विरोधस्यास्य परिहाराय विश्वरूपाचार्येण या युक्तिः प्रदर्शिता (सा त्वये १५८
तमे पृष्ठे २५तमपङ्क्तौ व्यक्ता) न सा परितोषाय विदुषां प्रभवन्तीति संभाव-
यामः ।

प्रतिदिनानुष्ठेयसंख्यासंख्याविषयेऽप्येवमेव वैमत्यं गोचरीभवति । तथा हि—

जपन्नास्तीत स्थावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।

संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ॥

याज्ञ. १.२४-२५

इत्यत्र याज्ञवल्क्यस्मृतौ सायंसंध्या-प्रातःसंध्येति संध्याद्वयमेव नित्यानु-
ष्ठेयतया समुपादिष्टमुपलभ्यते । एवमेव मनुस्मृतौ (२.१०१-१०३), आश्वलायन-
गृह्यसूत्रे (३.७), आपस्तम्बधर्मसूत्रे (१.११.३०.८), गौतमधर्मसूत्रादौ (१.१.१७)
च संध्याद्वितयपक्षपातो दृश्यते । योगियाज्ञवल्क्येन च—

संख्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा । बृया. ६.२५

इत्यादौ नित्यं संख्यात्रयमुदिष्टं दृश्यते । गृहस्थानुष्ठेयप्रतिदिनस्नानसंख्यायामपि वैलक्षण्यं लक्ष्यते । तथा हि—

स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा । याज्ञ. १.१००

इत्यत्र याज्ञवल्क्येनैकमेव स्नानं गृहस्थस्योपदिष्टम् । परं योगियाज्ञ-
वल्क्येन—

उभे संध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणेस्तु गृहाश्रितैः । बृया. ६.२६

इत्येवं तस्य स्नानद्वयमुपदिष्टम् । तदिदं वैमत्यं भेदमेवैतयोः स्मृत्योर्द्वयतीति मन्यामेहे ।

परकीयनिपानस्नानप्रसंगे स्नानकर्त्रां प्रथमं निपानतः कतिपयान् मृत्पि-
ण्डानुद्धार्यैव तादृशे निपाने स्नानं कर्तव्यमिति स्मृतेकृतामादेशः सुप्रसिद्ध एव ।
तत्र कति मृत्पिण्डाः स्नात्रा समुद्धर्तव्या इत्यत्र—

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिषु । याज्ञ. १.१५९.

सप्त पिण्डान् समुद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥ बृया. ७.१०९.

इति वचनद्वये उद्धार्यमृत्पिण्डानां पञ्चेति सप्तेति च विभिन्नैव संख्या समादिष्यत
इति विभिन्नादेशदानमिदमनयोर्लक्षणीयमापतति ।

केषां गुणानां सर्वधर्मसाधनत्वमित्यास्मिन् विषयेऽपि—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ याज्ञ. १.१५९.

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दमः शमार्जवं दानं सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ बृया. ७.१५९.

इति श्लोकद्वये किञ्चिदिव वैमत्यं दृश्यते । यद्यप्युभयत्र नवैव गुणाः
प्रोक्तास्तथापि याज्ञवल्क्यस्मृतिपरिगणितदयाक्षान्तिगुणयोः स्थाने योगियाज्ञ-
वल्क्येन शमार्जवे विनिवेशिते इति वैलक्षण्यमेव । तदेवमुभयविधं प्रमाणं विचार्य
स्मृतिद्वयस्यास्य कर्ता याज्ञवल्क्याभिध एको भिन्नो वेति विचक्षणैरेव
कक्षीकर्तव्यम् ।

एवं विचार्यमाणे स्मृतिद्वयस्यास्यैककर्तृकत्वेऽन्यथात्वे वैकान्तिकप्रमाणा-
भावेऽपि स्मृतेरस्या योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिरिति नामधेयमुचितम् । तथापि अस्याः
स्मृतेः संपादनाय परिगृहीते आदर्शपुस्तके बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिरित्यस्या
नामधेयोपलब्धेस्तदेवास्या नाम निर्धारितम् । निबन्धकारस्तु सर्वत्र 'तदुक्तं

योगियाज्ञवल्क्येन', 'यथाऽऽह योगियाज्ञवल्क्यः' इत्यादिरूपेण ग्रन्थकृतमैव
सर्वत्र प्रयुज्यमानं दृश्यते । अतस्तेषु ग्रन्थस्यास्य नामधेयं न दृष्टिपथमवतरति ।
अन्यच्च नामनिर्धारणे प्रमाणं नोपलब्धमित्युपलब्धादर्शपुस्तकस्यमेव तदवधारि-
तम् । अस्मिन्नास्मिन् विद्यमानेन बृहदिति विशेषणेन सूचिता काचित् लघुयोगि-
याज्ञवल्क्यस्मृतिरासीन्नवेति शङ्कां समाधातुं नैवेदानीं वयं समर्थाः ।

अस्याः स्मृतः प्रेणेतुर्नामधेयम् 'योगियाज्ञवल्क्यः', 'योगियाज्ञवल्क्यः'
इति द्विविधं निबन्धेषु विनिवेशितं दृश्यते । तथापि बाहुल्येन योगियाज्ञवल्क्य
इति प्रयोगदर्शनादादर्शपुस्तके च तथैवापलम्भात् 'योगियाज्ञवल्क्यः' इत्येव नाम
स्मृतेरस्याः कर्तुर्निर्धारितमित्यवगन्तव्यम् ।

'योगियाज्ञवल्क्यसंहिता' इति नाम्ना मोहमय्यां मुद्रितम् 'योगयाज्ञ-
वल्क्यम्' इति नामधेयेन च कुम्भकोणे मुद्रितं यदस्ति पुस्तकं तनु सर्वथा अत्र
मुद्रयमाणस्मृतिता भिन्नमेव । यतस्तत् याज्ञवल्क्य-गार्गीसंवादरूपेणोपलभ्यते ।
इयं तु स्मृतिः प्राक्प्रदर्शितप्रकारेण जनकादिराजर्षिसहितमुनिभ्यः कथिता ।
एवं च उपदेश्यवैलक्षण्याद् ग्रन्थभेदः स्पष्ट एव । यद्यपि मोहमयी-कुम्भकोण-
मुद्रिते पुस्तकेऽष्टाङ्गो योगः प्रतिपादितस्तथापि तस्य प्रामाण्ये महान् संशय एव ।
यतोऽस्या इव तत्पुस्तकस्थानि वचनानि न महानिबन्धेषुदधृतानि समुपलभ्यन्ते ।
अन्यच्च तस्मिन् गार्गी याज्ञवल्क्यपत्नीत्वेन समाभ्राता । एतच्च—

भार्याया त्वेवमुक्तस्तु याज्ञवल्क्यस्तपोधनः । योया. १.४३

इत्यादिभिर्यत्नस्तन्पुस्तकगतव्यक्तमेव । परन्तु न तद् युक्तं प्रतिभाति ।
यतो हि भैत्रेयी कात्यायनी चेति भार्याद्वयमेव याज्ञवल्क्यस्य श्रुतीतिहास-
प्रसिद्धम् । गार्गी याज्ञवल्क्यपत्नीति न कुत्रापि श्रुतचरम् । तदेवंविधैः प्रमाणै-
र्यद्यपि मोहमय्यां कुम्भकोणे च मुद्रितस्य पुस्तकस्याप्रामाणिकत्वं निर्णेतुं शक्यते
तथापि संक्षेपादत्र केवलं मुद्रितपूर्वात् पुस्तकादत्र मुद्रयमाणो ग्रन्थः सर्वथा भिन्न
इत्येव विदुषामग्रे समुपस्थापयामः ।

प्रागुक्तस्या निबन्धकारैर्वहुधा प्रमाणीकृतापीयं स्मृतिरद्यावधि न केनाऽपि
मुद्रितेति विस्मयावहम् । तथैव निखिलेऽपि संसारे स्मृतेरस्याः पुस्तकद्वयमेवोप-
लभ्यत इत्यपरं विस्मयकारणम् । तथापि पुस्तकद्वयमेवोपलब्धं संगृह्य तयोः
प्रथमम् आ. इति द्वितीयं च इ. इति संकेत्य उभयोरपि पाठभेदान् संकलय्य
तारतम्येन समीचीनपाठनिर्धारणं कृत्वाऽग्रे बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिग्रन्थस्य मूल-
संहिता समुपस्थापिता विदुषां विनोदाय । तत्राऽपि संगृहीतपुस्तकद्वयमध्ये
प्रथममेवाददर्शपुस्तकमिति प्रमाणीकृतम् । द्वितीयं तु न तथा समाहतम् इ. संज्ञ-
कम् । पक्षपातस्य चास्य कारणं संगृहीतपुस्तकद्वयवर्णनेनैव व्यक्तं भाविष्यतीत्यतः
समुपलब्धपुस्तकद्वयवर्णनमेव समुचितं पश्यामः ।

तत्र प्रथमं पुण्यपत्तनस्थभाण्डारकरप्राप्त्यविद्यासंशोधनमन्दिरपुस्तकालये 354/ of 1875-76 इति संकेतितम् । एतच्च प्रायशः शुद्धम्, ३० पत्रात्मकम् प्रतिपृष्ठे ११ पङ्क्तियुतं १०'X६' परिमिताकारं चास्ति । पुस्तकमिदं कागदे देवनागरीक्षरेणाधुनिकेन लिखितं दृश्यते । अनुस्वारस्य परसर्वणमकृत्वैव च पद-च्छेदं लेखनमत्र संलक्ष्यते । द्वादशाध्यायात्मकं संपूर्णं चेदं पुस्तकमिति 'आदर्श-पुस्तकम्' 'आ.' इति वास्यां प्रस्तावनायामग्रे च संकेतितम् ।

द्वितीयं तु ब्रिटिशम्यूजियम्-ग्रन्थालये ३४९ तमत्वेनाङ्कितम् । पुस्तकं चेदं तालपत्रलिखितं ५७ भित्तपत्रात्मकं प्रतिपृष्ठं पञ्च पङ्क्तियुतम् ११'३'X११' परिमिताकारं च । एतच्च मध्ये १६ तमे २७ तमे च पत्रे अन्ते च खण्डित-त्वादपूर्णमेव । अग्रे मुद्रितस्य ग्रन्थस्य द्वादशाध्यायागत १६ तमश्लोकपूर्वार्ध-पर्यन्तमेव ग्रन्थभागोऽत्र समुपलभ्यते । किस्ताब्दीयनवमत एकादशीं शताब्दीं यावन्नेपालप्रान्ते प्रचलितेन देवनागरीक्षरेण लिखितमिदमिति लिपिज्ञाः । पुरा-तनमप्येतत् खण्डितत्वादशुद्धिबहुलत्वाच्च न पूर्ववर्णितम् । पुस्तकवदुपयोगाय संवृत्तम् । इत्यतो यावदभिलषितमेवास्य पाठभेदा विविच्याऽग्रे प्रदर्शिताः । पुस्तकेऽस्मिन् विद्यमानमशुद्धम्—

स व्याहृती स प्रणवा गायत्री शिरसा स्महः ।

त्रिं पठेदानतं प्राण प्राणायामस्त उच्यते ॥

एवं लिखितादष्टमाध्यायागतद्वितीयश्लोकादवगतं भविष्यति । एतच्च पुस्तकं इ. इति संकेतेनात्र प्रस्तावनायामग्रे च सर्वत्र व्यपदिष्टमित्येष्टव्यम् ।

स्मृतेरस्या यद्यपि केवलं पुस्तकद्वयमेव समुपलब्धं तथापि मूलसंहितापाठ-निर्धारणे नातीव परिश्रमः समापतितः । यतो ग्रन्थान्तरेषु बहुषु समुपलब्धान्यने-कशो वचनान्येतत्स्मृतिगतान्युद्धृतानि ग्रन्थकारैः । तेषां नामधेयानि सति संभवे च तल्लस्याः पाठभेदा अपि मूलसंहितापाठाऽभस्तावपापङ्क्तिः प्रदर्शितान्येवाऽग्रे । मूलसंहितायामग्रे स्थूलाक्षरैर्मुद्रितायां सर्वत्र प्रायशः आ. पुस्तकमेव प्रमाणीकृत-मिति वेदितव्यम् । यत्र तु सुस्पष्टमेव सदोष आ. पुस्तकपाठः परिदृष्टस्तत्रान्य-पुस्तकदृष्टं समीचीनं पाठं मूलसंहितायां समावेश्य टिप्पण्यां प्रथमतस्तद्ग्रन्थनाम संनिवेश्यानन्तरमेवादशपुस्तकपाठो दर्शितः । सोऽयं द्वितीयोऽभ्युपायः पाठ-निर्धारणार्थमालम्बितो वेदितव्यः । यत्र पुनर्मार्गद्वितीयमप्येतदशक्यमासीत्तत्ताऽनन्य-गत्या आदर्शपुस्तकस्थमशुद्धमेव पाठं मूलसंहितायां समुद्धृत्य शुद्धः पाठः संपादक-कल्पितः ( ) एतादृक्कुण्डलाङ्कितस्तदग्रे एव प्रदर्शितः । तदेवं मूलसंहितायां समुचितं पाठं स्थूलाक्षरैः समुद्धृताभस्तात् यथापङ्क्ति तत्तत्पङ्क्तिस्थलानि ग्रन्था-

न्तरगतानि यथासंभवं केवलानि पाठभेदसहितानि वा टिप्पण्यां सुस्मात्को-प्रदर्शितानि ।

एवं ग्रन्थान्तरसमुपलभ्यमानस्थलपाठभेदसंहिता मूलसंहिताऽग्रे प्रथमतो मुद्रिता । तदनन्तरं चादर्शपुस्तकेऽनुपलभ्यमानान्यपि तु निबन्धकारैर्योग्या-वल्क्यायत्वेनोद्धृतानि वचनानि पुनश्च प्रथमे परिशिष्टे संगृहीतानि । तानि १२७ संख्याकान्यग्रे मुद्रितान्येव । येषु ग्रन्थेषु वचनान्यादर्शपुस्तकस्थान्युप-लभ्यन्ते तेष्वेव प्रथमपरिशिष्टनिविष्टान्यपि वचनानि सन्तीति चित्राग्रे पाठभाषि । विषये चात्रैव एव तर्कः संभवति । स यथा । कासुचित्प्राचीनतमासु एतत्स्मृतेः संहितासु उभयविधान्यपि वचनान्यभूवन् । किन्तु कालवशात् प्रथमपरिशिष्ट-निर्दिष्टैर्वचनैः सह ताः संहिता अपि प्रनष्टा इति । महता परिश्रमेणाऽन्वेषणे कृते कदाचिन्नवेदपि समुपलब्धा तादृशी संहिता यत्रास्मत्परिगृहीतादशपुस्तकादयं भिन्नाः श्लोका भवेयुः । परं यावन्न तादृशं पुस्तकमुपलभ्यते तावदुपलब्धमेव प्रमाणीकृत्य प्रस्तावनायामस्यां किञ्चिदुच्यते ।

तत्र प्रथमतः प्रामाण्ये स्मृतेरस्या नास्ति संदेहलेशोऽपीत्यङ्गीकरणीयमेव । यतः समुपलभ्यन्ते बहुषु शिष्टपरिगृहीतेषु ग्रन्थेष्वस्या वचनानि प्रमाणत्वेनो-पन्यस्तानि । तेषु केषाञ्चन ग्रन्थानां नामधेयान्यधः कालक्रमेण प्रदर्श्यन्ते—

ग्रन्थनाम	समयः (किस्ताब्दमनुसृत्य)
वालक्रीडा (विश्वरूपाचार्यप्रणीता)	८००
वाचस्पतियोगव्याख्या	८४१
मेघातिथिमाध्यम्	९००
मिताक्षरा	११००
अपराकः	११२५
स्मृतिचन्द्रिका	१२००
मन्वर्यमुक्तावली	१२५०
चतुर्वर्गाचिन्तामणिः	१२६०
पराशरमाधवः	१३००
मदनपारिजातः	१३६०
वीरमिश्रोदयः	१६१०

एतेषु प्राचीनतमः समुल्लेखोऽस्याः स्मृतेर्वालक्रीडायां विश्वरूपाचार्यविर-चितया (अ. १ श्लो. २२) समुल्लभ्यते । तत्प्रकारमात्रे ५३ तमपृष्ठस्थचतुर्थ-पङ्क्तिटिप्पण्या व्यक्त एव । उपरिनिर्दिष्टतालिकया ग्रन्थस्यास्य किस्ताब्दीयाष्टम-शताब्दीतः कथमपि नावाचीनत्वमिति ज्ञातं भवेत् । सोऽयमस्याः स्मृतेः समयस्यो-

तरावाधिः । पूर्वावाधिस्तु श्रीमदुद्योतकरस्य समय इति संभाव्यते । तथा हि अस्यां स्मृतौ—

नैयायिकार्थमालोक्य तथा हीश्वरकारणम् । बृया. १२.१८

इति ईश्वरकारणताप्रतिपादकस्य नैयायिकस्योल्लेखो विद्यते । स पुनर्विशेषतः कमुद्दिश्य भवेदिति विचार्यमाणे नायमुल्लेखः सूत्रभाष्ये समुद्दिशतीति न्यायशास्त्रेतिहासपारिशीलनपरानामतिरोहितमेव । यतो न्यायसूत्रे न्यायभाष्ये च ईश्वरकारणतावादो न प्रतिपादितः । प्रत्युत न्यायभाष्ये—

निरुपाख्यमीश्वरं प्रत्यक्षानुमानागमविषयातीतं कः शक्त
उपपादयितुम् ? न्यायभाष्यम् ४.१.२१

इति स्पष्टमेवोक्तत्वात् तत्र ईश्वरकारणताबोधकतर्कप्रतिपादनं न शक्यशङ्कम् । न्यायभाष्यमधिकृत्य प्रवर्तमानं वार्तिकं तद्योतकरप्रणीतम्—

कः पुनरीश्वरस्य कारणत्वे न्यायः ? न्यायवार्तिकम् ४.१.२१

इति प्रश्नमुपस्थाप्य महता विस्तरेण ईश्वरकारणत्वसाधकान् तर्कान् वर्णयति । ततश्च वार्तिककारमुद्योतकरमपरं वा तादृशमुद्दिश्यैवायमुल्लेख इति स्विकृतव्यमापतति । उद्योतकरसमयश्च किंस्ताब्दीया षष्ठी शताब्दिदित्यङ्गीक्रियते चेदियं स्मृतिः किंस्ताब्दीय ६००तः ६५०पर्यन्तं योगियाज्ञवल्क्येन निबद्धा इत्यनुमीयते । महामहोपाध्यायकाणेशहोदयैः—

The work must have been composed between 200 and 700 A.D. (History of Dharmashastra, Vol. I, p. 190.)

इति प्रतिपादयद्भिरस्याः समयस्तु २००तः ७००पर्यन्तमवधारितः । विशेषतोऽस्याः कालनिर्धारणे समुचितप्रमाणाभावेऽपि केवलं प्राचीनत्वमस्या वैदिकमन्त्रवदितकर्मप्राचुर्यादनुमातुं शक्यते । आर्षप्रयोगबाहुल्यादप्यस्याः प्राचीनत्वं व्यक्तं भवत्येव । ते च—

पृच्छामहे (१.११), वदस्व (१.१९), उपास्तुः (२.४५); शब्दब्रह्मात् (२.४९), इच्छते (२.१२७), स्थाप्य (२.१३९), जायन्ति (३.१७), जपते (४.५२), विप्रास्तः (४.७९), पाव्य (७.५१), जिह्वाष्टौ (७.१४०), भाष्य (७.१४९), विशते (९.१२१), प्रलपते (११.८), पठते (११.१२), सत्पथा (१२.४३), शिरस्य (१२.४५)

इत्यादयो बहवः समुलभ्यन्ते । अपरे च विशेषाः केचनास्या स्मृतौ समुपलभ्यमाना अग्रे टिप्पण्यामेव १५०तमवृष्टतः १६२तमवृष्टपर्यन्तं दर्शिता इति पुनरुक्तिभयात्र तेऽत्र प्रदर्श्यन्ते ।

इदानीं योगशास्त्रविषये किमस्या वैशिष्ट्यमस्तीति विवरणायाऽल्पः प्रयत्नः प्राप्तावसर इति प्रतिभाति । तेन हि अस्याः स्मृतेः कर्तुर्नामधेयस्य योगपद-वदितत्वं कथमुचितमस्तीति व्यक्तं भविष्यति ।

ये हि ग्रन्थाः समुपलभ्यन्त इदानीं योगशास्त्रे तेषु द्विविधा परिपाटी दृष्टव्या । तत्राद्या योगसूत्रभाष्यादिषूपलभ्यमाना पातञ्जलयोगपरिपाटी । हठ-ग्रन्थेषूपलभ्यमाना तु द्वितीया । अस्यां स्मृतौ पुनस्तदुभयभिन्नैव परिपाटी गोचरीभवति । तथा हि । प्रथमोक्तपरिपाटीद्वये वैदिककर्मकाण्डसंबन्धविषये औदासीन्यमेव दृश्यते । योगाम्यासकैर्वैदिकं कर्मकाण्डमनुष्ठेयं न वेत्यत्र पातञ्जल-परिपाटीग्रन्था हठप्रदीपिकावयवश्च हठतन्त्रग्रन्था न किमप्यादेशं ददति । अस्यां तु स्मृतौ स्पष्ट एवाऽस्मिन् विषये समुपलभ्यत आदेशः । अत्र हि स्नान-संध्या-मार्जन-तर्पण-सूर्योपस्थानादि-वैदिककर्मकलापपद्धत्वादेव प्राणायामप्रत्याहारध्यान-धारणेत्यादि योगाङ्गजातमाह्निके वर्णितं दृश्यते । ततश्च वैदिककर्मकाण्डेन साकं योगाङ्गक्रियाविशेषाणां घनिष्ठसंबन्धप्रदर्शनेन इयं स्मृतिरत्रनिर्दिष्टपरिपाटी-द्वयान्निष्ठां परिपाटीं प्रकाशयतीत्यस्याः स्मृतेः प्रथमो विशेषः ।

ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य प्रकृष्टत्वेन विधानमप्यपरोऽस्या विशेषः । तथा हि । अन्ये योगग्रन्था योगक्रियातिरिक्तं सर्वं कर्मकाण्डमुपेक्षमाणा दृश्यन्ते । अस्यां तु स्मृतौ केवलं ज्ञानं न मोक्षदायकं न वा केवलं कर्म तथा । किन्तुभयमेव परस्परोप-कारेण मोक्षदायकमिति पक्षः सुस्पष्टतया प्रतिपादितः । तथा हि—

ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं

कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ।

तस्माद् द्वयोरेव भवेत् सिद्धिः

न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ॥ बृया. ९.२९

परिज्ञानान्नृचेन्मुकिरेतदालस्यलक्षणम् ।

कायकेशभयाद्यैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः ॥ बृया. ९.३४

इत्यादि ।

पातञ्जलहठयोर्मध्येयद्वयेषा स्मृतिः पतञ्जलिपरिग्रहितां सरणिमनुसरति तथापि कचित्ततोऽपि भिद्यमाना दृश्यते इति तृतीयमस्या वैशिष्ट्यम् । यथा—

यमैश्च नियमैश्चैव आसनैः प्राणसंयमैः ।

प्रत्याहारेण ध्यानेन धारणाभिः समाधिना ॥ बृया. ९.२५

इत्यत्र यद्यपि पतञ्जलिप्रोक्त एव योगाङ्गानां क्रमः प्रदर्शितस्तथापि पतञ्जलेर्ध्या-नाध्यानसमाधिरिति क्रमं व्यत्यस्यात्र ध्यानधारणासमाधिरिति क्रमः प्रदर्शितः ।

हठविद्यायां हि नाडीनिरूपणं प्राधान्यं भजते । तत्रापि इडासुषुम्णापिङ्ग-
लानां प्राधान्यं वरीवर्ति । एतास्वपि इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्णास्थानमिति
सर्वेषु हठतन्त्रेषु प्रसिद्धमेव । परमस्यां स्मृतौ विभिन्नैव परिभाषा समुपलभ्यते ।
तथा हि—

इडासुषुम्णे द्वे नाड्यौ रश्मिसंज्ञे व्यवस्थिते ।

पाचिकाप्यायिके हृद्येते अग्नीषोमात्मके स्मृते ॥

एतौ तु पार्श्वगौ द्वेयौ पन्थानौ हृद्यग्निहोत्रिणाम् ।

देवपित्रात्मकौ ह्येतौ शाश्वतौ जगतः समौ ॥

तयोर्मध्ये अमा हृद्येषा यज्ञ संतिष्ठते शशी । बृया. १.१६-१८

अत्र मध्यमाया नाड्या अमा इति संज्ञा संदृश्यते । हठयोगे पिङ्गलेति
नाम्ना प्रासिद्धा चात्र सुषुम्णाशब्देन बोध्यते । ततश्चेदानींतनहठतन्त्रपरिभाषा-
निर्धारणात् पूर्वतनीयामेव परिभाषामालम्बयेयं स्मृतिः प्रावर्तत इति चतुर्थोऽस्या
विशेषः सुव्यक्तो भवति । तदेवमनेके सन्ति विशेषाः ये पश्चात् प्रकाशयमाने,
विस्तृते योगेतिहासप्रबन्धे यथासमयं प्रतिपादयिष्यन्ते ।

स्मृतेरस्याः संपादनाय बहुविधं साहाय्यं दत्तमनेकैः । तत्र मूलभूतमादर्श-
पुस्तकं भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरसञ्चालकैः कृपया परिशीलनाय दत्तम् ।
द्वितीयस्य तु इसंशकस्य पुस्तकस्य छायाचित्रं ब्रिटिशम्यूजियमग्रन्थालया-
ध्यक्षैः प्रेषितम् । इ. पुस्तकलिपिवाचनार्थं डेक्कन-कॉलेज-रिसर्च-इन्स्टिट्यूट्
संस्थया किञ्चित्कालं विसृष्टा डॉ. मो. गं. दीक्षितमहोदयाः । डॉ. दीक्षित-
महोदयैश्च महता परिश्रमेण इ. पुस्तकलिपिवाचनं कृतम् । ग्रन्थस्यास्य प्रकाशन-
मावश्यकं पश्यन्निर्महामहोपाध्यायपदवीभूषितैः पां. वा. काणेमहोदयैरसकृदु-
त्साहितौ संपादकौ ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनाय । व्याकरणरत्नकाव्यतीर्थोपाध्यलङ्कृतैः
वा. वा. भागवतमहोदयैर्मुद्रणयोग्यलिखितप्रतिनिर्माणाय एतत्स्मृतिगता-
पाणिनीयपदविवेचनाय च बहूपकृतम् । मुद्रितशोधनेऽन्यप्रकारेण च डॉ. शि.
अ. शुक्लमहोदयैरनवरतं साहाय्यं दत्तम् । सर्वैरप्येभिर्नितान्तमुपकृताः स्मृति
सप्रश्रयं विनिवेदयामः ।

यच्चात्र ग्रन्थे न्यूनं तत्सर्वं

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ बृया. ७.३४

इति वचनेनास्यामेव स्मृताहुपलब्धेन संपूर्णं भवत्विति प्रार्थयामः ।

विदुषां वशंवदौ

लोणोवळें, जि. पुणे

चैत्री पूर्णिमा, शकः १८७३

कुवलयानन्दश्च

रघुनाथशर्मा च

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिस्थ-

विषयानुक्रमणी

प्रथमोऽध्यायः

विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्	विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्
याज्ञवल्क्यवर्णनम्	१	१	प्रणवपर्यायाः	१५	९
ऋषिप्रश्नाः	४	१	प्रणवविविधनामनिरुक्तिः	१९	१०
याज्ञवल्क्यस्योत्तरप्रतिज्ञा	२०	३	प्रणवमात्रास्वरूपम्	२६	११
आर्षच्छन्दादिज्ञान-			प्रणवेन प्रयाणस्य फलम्	३९	१२
प्रयोजनम्	२७	४	प्रणवमाहात्म्यम्	४१	१२
आर्षच्छन्दाद्यज्ञाने			प्रणवस्येश्वरवाचकत्वम्	४३	१३
फलात्पत्वम्	२८	४	प्रणवोपासनाफलम्	४५	१३
आर्षच्छन्दादिज्ञातुर्महिमा	३१	४	शब्दपरब्रह्मणोर्भेदः	४७	१३
आर्षकलक्षणम्	३८	५	पञ्चलक्षणः प्रणवः	५०	१३
छन्दपदानिरुक्तिः	३९	६	प्रणवोपासना	५१	१४
दैवतलक्षणम्	४१	६	प्रणवप्राणायामसत्य-		
विनियोगलक्षणम्	४२	६	साधित्रिमाहात्म्यम्	६३	१५
ब्राह्मणलक्षणम्	४३	६	प्रणवव्याहृतिगायत्र्यु-		
आर्षादिस्मरणावश्यकता	४४	७	पासनाफलम्	६४	१५

द्वितीयोऽध्यायः

विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्	विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्
प्रणवस्याद्यमन्त्रत्वम्	१	८	भेदाः	६६	१६
प्रणवस्य माहात्म्यम्	२	८	हिरण्यगर्भाणां मतम्	६९	१६
प्रणवस्यार्षादि	३	८	कापिलमतम्	७२	१६
सर्वकर्मारम्भे प्रणवयोजना	४	८	अपान्तरतममतम्	७४	१७
प्रणवस्य मात्राभेदः	६	८	सनत्कुमारमतम्	८३	१८
ब्रह्मणस्त्रिविधो निर्वेशः	९	९	ब्रह्मिष्ठमतम्	८६	१८
प्रणवस्य कर्मारम्भकत्वम्	१०	९	पाशुपतमतम्	९६	१९
पाशुपतसाङ्ख्यमतम्	११	९	पाञ्चरात्रमतम्	१००	२०
प्रणवमात्रात्रयनामभेदानि	१२	९	वायुलिमतम्	१०३	२०
प्रणवमाहात्म्यम्	१३	९	मतभेदोपसंहारः	१०६	२१
			विष्णुस्वरूपम्	१०७	२१
			ओंकारस्य दश नामानि	११३	२२

विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्	विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्
ओंकारनामनिरुक्तयः	११६	२२	चतुर्थोऽध्यायः		
प्रणवमात्रायां बाष्कल-			गायत्रीनिर्णयप्रतिज्ञा	१	३३
मतम्	१२७	२३	गायत्रीज्ञानफलम्	१	३३
प्रणवमात्राया रुचकायन-			गायत्र्यार्षादिज्ञानमाहात्म्यम्	२	३३
मतम्	१२७	२३	गायत्र्या देवता ऋष्यादि	४	३३
प्रणवमात्रायां नारदमतम्	१२८	२३	गायत्रीशिरस्तद्व्यादि च	८	३५
„ मौद्गल्यमतम्	१२८	२३	गायत्रीमाहात्म्यम्	११	३४
„ वसिष्ठमतम्	१२९	२३	गायत्रीप्रतिष्ठाक्षराणि	२१	३५
„ मनुमतम्	१२९	२३	गायत्रीजपविधिः	२६	३६
„ पाराशरमतम्	१३०	२३	गायत्रीस्वरूपम्	२७	३६
„ याश्वल्क्यमतम्	१३१	२४	गायत्र्याऽऽवाहनविसर्जने	२९	३७
„ ब्रह्मचिन्तकमतम्	१३३	२४	गायत्रीनामधेयनिर्वचनानि	३२	३७
ओंकारोपासनास्वरूपम्	१३४	२४	प्रयोजनभेदेन गायत्रीपठन-		
प्रणवमाहात्म्यम्	१४०	२५	भेदाः	३६	३८
प्रणवज्ञानफलम्	१५५	२७	गायत्रीज्ञानमाहात्म्यम्	४१	३८
ओंकारनिरूपणोपसंहारः	१५७	२७	शताक्षरा गायत्री	४५	३९
तृतीयोऽध्यायः			गायत्रीजपफलम्	४६	३९
व्याहृतिनिर्णयप्रतिज्ञा	१	२८	संध्योपासनमाहात्म्यम्	५९	४१
व्याहृतिसंख्यायां मतभेदः	१	२८	गायत्र्यक्षरदेवताः	६२	४२
व्याहृतिपदनिरुक्तिः	७	२८	अक्षरदेवताचिन्तनफलम्	७०	४३
व्याहृतिस्मरणफलम्	१०	२९	गायत्र्यज्ञाननिन्दा	७१	४३
व्याहृतीनां ऋषिः	१२	२९	गायत्रीमाहात्म्यम्	७७	४४
„ छन्दांसि	१३	२९	गायत्रीजपफलम्	८२	४४
„ देवताः	१४	३०	पञ्चमोऽध्यायः		
„ विनियोगः	१५	३०	न्यासनिरूपणप्रतिज्ञा	१	४५
व्याहृतिप्रोक्तसत्तलोक-			प्रणवाक्षरन्यासः	२	४५
वर्णनम्	१६	३०	व्याहृतिन्यासः	४	४५
ब्रह्माण्डस्वरूपम्	२४	३१	गायत्रीन्यासः	८	४५
ब्रह्माण्डोत्पत्तिलयौ	२७	३१	प्रकारान्तरेण गायत्री-		
ब्रह्मलोकवर्तिनां मुक्तिसमयः	२८	३१	न्यासः	११	४६
प्रयाणसमये व्याहृति-			न्यासचतुष्टयमाहात्म्यम्	१२	४६
व्याहरणम्	३०	३२	षष्ठोऽध्यायः		
व्याहृतिनिरूपणोपसंहारः	३१	३२	संध्योपासन निर्णयप्रतिज्ञा	१	४७

विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्	विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्
संध्यामहात्म्यम्	२	४७	तर्पणात् पूर्व वस्त्रनिष्पीडन-		
संध्यान्नयवर्णनम्	१७	४९	निषेधः	४०	५९
संध्यापदनिरुक्तिः	१९	५०	वस्त्रनिष्पीडनं स्थले		
अनूदकी संध्या	२२	५०	कर्तव्यम्	४४	६०
संध्याकालः	२५	५०	वस्त्रनिष्पीडने केचिन्मतम्	४५	६१
आश्रमभेदेन स्नान-			अपसव्येन वस्त्रपीडनम्	४६	६१
संख्याभेदः	२६	५०	वस्त्रपीडनोत्तरे जपः	४६	६१
अशक्तस्य स्नानानुकल्पः	२७	५१	उदके तर्पणम्	४८	६१
स्नानमाजर्नानीमित्तानि	३०	५१	आचमननिमित्तानि	४९	६१
ऋषीणां स्नानाविषयकः			आदित्योपस्थानम्	५१	६१
प्रश्नः	३१	५१	जपयज्ञः	५२	६२
सप्तमोऽध्यायः			ब्रह्मयज्ञः	५७	६२
ऋषिप्रश्नः	१	५२	देवर्ष्यादितर्पणम्	६१	६३
याश्वल्क्यस्य स्नान-			विप्रकरे पञ्च तीर्थानि	७५	६६
निरूपणप्रतिज्ञा	२	५२	तिलानुकल्पाः	७७	६६
स्नानविधिसामग्री	३	५२	तर्पणदेवताः	७९	६६
स्नानविधिः	४	५२	मन्त्रजपः	८३	६७
विविधगात्रक्षालनम्	९	५४	पितृतर्पणाविधिः	८५	६८
जलनमस्कारः	११	५४	तर्पणाकरणे निन्दा	८८	६८
स्नानसमये तीर्थविशेष-			स्नानतर्पणश्राद्धप्रशंसा	८९	६८
ध्याननिर्णयः	१२	५४	सुरार्चनाविधिः	९३	६९
मृदा गात्रालम्बनम्	१४	५५	सावित्र्यै हविर्दानम्	९९	७०
शोभयस्नानम्	१६	५५	अर्कदर्शनम्	१००	७०
वारुणं स्नानम्	१८	५५	दिवाकरोपस्थानम्	१०१	७०
बर्भर्मार्जनम्	२०	५६	दिग्देवतानमस्कारः	१०२	७०
अन्तर्जले जपः	२७	५७	ब्रह्मादिभ्यो जलदानपूर्वकं		
अप्सु विष्णुस्मरणोपपत्तिः	३०	५७	नमस्कृत्या	१०२	७०
नारायणपदनिरुक्तिः	३१	५७	तीर्थविमोचनमन्त्रः	१०६	७०
विष्णुध्यानप्रशंसा	३२	५८	जप्यनिवेदनम्, तीर्थदेस-		
वैष्णवी गायत्री	३५	५८	प्रक्षालनम्, गृहगम-		
स्नानकाले निषिद्धानि	३६	५८	नादि च	१०७	७०
धौतवस्त्रपरिधानम्	३८	५९	स्नानविधेरारब्धता	१०८	७१
धौतवस्त्रानुकल्पाः	३९	५९			

विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्	विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्
परकीय जलाशयस्नाने			स्नानमाहात्म्यम्	१५५	८०
कृत्यविशेषः	१०९	७१	वर्णभेदेन स्नानविधौ		
सोपानत्कस्यापि शुचित्वम्	१११	७१	विशेषः	१५८	८०
अभ्युक्षणे ग्राह्यवर्ज्यजल-			सर्वेषां धर्मसाधनम्	१५९	८०
स्वरूपम्	११२	७२	यमानियममाहात्म्यम्	१५९	८१
पात्रलक्षणम्	११४	७२	स्नानविधिनिरूपणोप-		
स्नानतर्पणफलम्	११५	७२	संहारः	१६१	८१
सरितां स्नानफलदाने			सत् स्नानानि	१६२	८१
विशेषः	११९	७३	अशक्तस्यार्थे स्नानानु-		
स्नानजन्यदानमुक्त-			करूपः	१६८	८३
विशेषानिन्दा	१२०	७३	अघमर्षणसूक्तार्थादि	१७२	८४
स्नानमाहात्म्यम्	१२१	७३	अघमर्षणसूक्तमाहात्म्यम्	१८१	८४
स्नानहोमजपाद्या-			पुनश्च सूक्तार्थादि	१७८	८५
चरणावश्यकता	१२६	७४	अघमर्षणसूक्तमाहात्म्यम्	१८१	८५
स्नानदानजपध्या-			संध्योपासनविधिः	१८३	८६
नादिफलम्	१२७	७४	तत्राचमनम्	१८४	८६
जपयज्ञाविधिनिरूपण-			मार्जनमन्त्राः	१८६	८६
प्रतिज्ञा	१२९	७४	प्राणायामोपदेशः	१९०	८७
जपयज्ञप्रशंसा	१२९	७४	अष्टमोऽध्यायः		
जपकाले यज्ञानि	१३१	७५	प्राणायामप्रत्याहार-		
अनन्तफलदानि	१३३	७५	ध्याननिरूपणप्रतिज्ञा	१	८८
जपत्रैविध्यम्	१३४	७६	प्राणायामलक्षणम्	२	८८
अक्षमाला तत्फलं च	१३७	७६	प्राणायामे मन्त्राः	४	८८
अक्षमालानुकल्पाः	१३९	७७	प्राणायामभेदाः	७	८९
जपविधिः	१४०	७७	मनुप्रोक्तः प्राणायामः	८	८९
जपस्थलानि	१४२	७७	प्राणायाममात्रास्वरूपम्	१२	९०
जपे भक्ष्याणि	१४४	७८	अतिमात्रप्राणायाम-		
जपकालसंभाषणे			स्वरूपम्	१४	९१
निष्कृतिः	१४८	७८	प्राणविरोधकाले मात्राग-		
जपकालेऽशुचिदर्शने	१४९	७९	पनप्रकारः	१५	९०
रौद्रपिण्यादिमन्त्रजपे			पूरकप्राणायामलक्षणम्	१९	९०
विशेषः	१५१	७९	कुम्भस्वरूपम्	२०	९१
स्नानानर्हा आपः	१५३	७९	रेचकप्राणायामलक्षणम्	२१	९१

विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्	विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्
पूरककुम्भकरेचकलक्षणानि	२२	९१	अष्टाङ्गो योगस्तत्फलं च	१५५	१००
पूरकादौ स्थानविशेषे			आत्मोपासनामाहात्म्यम्	१७७	१०१
ध्यानानि	२३	९२	सावित्र्युपासना महात्म्यम्	४०१	१०१
प्राणायाममाहात्म्यम्	२६	९२	गायत्रीमन्त्रार्थः	४११	१०१
ध्यानमाहात्म्यम्	४२	९५	भर्गपदार्थः	४५५	१०१
पूरकादित्रयफलम्	४३	९५	सूर्यनामधेयनिर्वचनानि	४७७	१०२
प्राणायामविधिः	४४	९५	हिरण्यगर्भतो जगदुत्पत्ति-		
प्राणायामोत्तरमाचनम्	४६	९५	क्रमः	६५५	१०४
आचमनपदनिर्वचनम्	४६	९५	मार्तण्डोत्पत्तिस्तन्माहा-		
स्मृतिदृष्टं समाप्य सिद्धा-			त्म्यं च	६९९	१०४
न्तोक्तप्राणायाम-			विविधानि सूर्यनामधेयानि	७९९	१०५
निरूपणप्रतिज्ञा	४७	९५	सूर्यनामधेयनिर्वचनानि	८११	१०५
प्राणायामविधिः	४८	९५	नाडीविशेषास्तेन ब्रह्मविद्-		
प्रत्याहारनिरूपणप्रतिज्ञा	५०	९६	मनं च	९६५	१०७
प्रत्याहारलक्षणम्	५१	९६	हंसपदनिर्वचनम्	१०२५	१०८
प्रत्याहारविधिः	५३	९६	सूर्यस्य वेदमयत्वम्	१०३५	१०८
प्रत्याहारफलम्	५५	९६	सूर्यमण्डलस्थपुरुष-		
श्लोकसंख्या स्नाननिर्णयोप-			स्वरूपम्	१०५५	१०८
संहारश्च	५६	९६	अग्निस्थपुरुषस्वरूपम्	११२५	१०९
नवमोऽध्यायः			विद्वदग्निहोमविधिः	११६५	१०९
ध्यानविधिनिरूपणप्रतिज्ञा	१	९७	तादृशाग्निहोत्रफलम्	१२०५	११०
ध्यानफलम्	२	९७	योगमार्गेणात्मोपासनम्	१२६५	११०
ध्यानविधिः	३	९७	पुरुषस्वरूपम्	१३४५	१११
आत्मस्वरूपं तत्स्थानं च	९	९७	सर्व परमात्मनो भोगाय	१३६५	१११
अङ्गैरस्य यत्कृत्वप्रयुज्ये	१०	९७	त्रिविधान्निरूपणम्	१३७५	१११
मध्यमविन्दुमाहात्म्यम्	११	९८	त्रिभोक्ता	१३८५	१११
जविस्वरूपम्	२१	९९	प्राणाग्निहोत्रविधिः	१३८५	१११
ज्ञानकर्मसमुच्चयेन परम-			अविद्वद्भोजने दोषः	१४९५	११३
पुरुषार्थसिद्धिः	२८	९९	विद्वद्भोजनफलम्	१५०५	११३
योगाग्निमाहात्म्यम्	३२	१००	परमेश्वरस्य सर्वव्यापि-		
ध्यानाद्यावश्यकता	३३	१००	त्वम्	१५२५	११३
कायक्लेशभयात् कर्मत्याग-			आत्मोपासनफलम्	१५५५	११३
निन्दा	३४	१००	पञ्चधा व्यवस्थित आत्मा	१५९५	११३

विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्	विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्
उपनिषत्प्रतिपादिताऽऽ- त्मोपासना	१५७	११४	संयमेन वेदाध्ययनप्रशंसा	१५	१२३
तत्र मनोरजुमतिः	१५९	११४	ब्रह्मद्वैविध्यम्	२५	१२४
आदित्यमहिमा	१५९	११४	त्रिवृद्धेदस्वरूपम्	२६	१२५
मार्गद्वयनिरूपणम्	१६८	११५	वेदापिलक्षणम्	२७	१२५
देहस्थशिराजालवर्णनम्	१७२	११५	स्थूलसूक्ष्मब्रह्माविवेकः	२८	१२५
देहे आत्मस्थानम्	१७३	११५	स्थूलब्रह्माध्ययनफलम्	२९	१२५
आत्मपरिमाणं स्वरूपं च	१७४	११५	वेदाध्ययनफलम्	३०	१२५
आत्मचिन्तनफलम्	१७७	११५	ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रशंसा	३२	१२५
ध्यानमाहात्म्यम्	१७८	११६	योगेनात्मदर्शनप्रशंसा	३४	१२५
ध्यानलक्षणम्	१८२	११६	धर्मनिर्णायकाः	३५	१२६
ध्यानविधिः	१८३	११६	श्रेष्ठयश्रेणी	३६	१२६
ध्यानफलम्	१९५	११७	आत्मज्ञानस्य सर्वश्रेष्ठत्वम्	३८	१२६
योगसिद्धिलक्षणानि	१९५	११७	वैदिककर्मद्वैविध्यम्	३९	१२६
योगेनामृतत्वप्राप्तिः	१९६	११७	प्रवृत्तकर्मस्वरूपम्	४०	१२६
अभ्यासज्ञानभ्यानादि- श्रेष्ठत्वपरंपरा	१९८	११७	निवृत्तकर्मस्वरूपम्	४१	१२६
			द्विविधवैदिककर्मफलम्	४२	१२६
			कर्मयोगप्रशंसा	४३	१२६
			ध्यानमाहात्म्यम्	५०	१२७
			परमपुरुषज्ञानमार्गः	५३	१२८
			परमपुरुषनामधेयानि	५६	१२८

दशमोऽध्यायः

सूर्योपस्थाननिरूपणप्रतिज्ञा	१	११९
प्रत्यहं कर्तव्यानि	२	११९
उपस्थानमन्त्राः	४	११९
गायत्रीजपसंख्याकल्पाः	७	११९
गायत्रीजपसंख्याफलम्	८	११९
जपयज्ञमाहात्म्यम्	१४	१२०
ओंकारादिजपफलम्	१८	१२१

एकादशोऽध्यायः

योगधर्ममाहात्म्यम्	१	१२२
वेदविलक्षणम्	९	१२३
वेदपारगलक्षणम्	१०	१२३
पारगलक्षणम्	११	१२३
जितेन्द्रियलक्षणम्	१२	१२३
षडङ्गविलक्षणम्	१४	१२३

द्वादशोऽध्यायः

वेदशास्त्रमाहात्म्यम्	१	१२९
ऋषीणां शास्त्ररचना- प्रयोजनम्	२	१२९
चतुर्विधविद्यास्थानानि	३	१२९
अतिप्रमाणानि (शास्त्राणि)	४	१२९
संख्यादिकर्तारः	५	१२९
वेदबाह्यानि शास्त्राणि	९	१३०
धर्मशुद्धिसाधनानि	१९	१३१
मनोर्माहात्म्यम्	२०	१३१
वेदाध्ययनप्रशंसा	२१	१३१
वेदबाह्यस्मृतिनिन्दा	२२	१३१
वेदाध्ययनप्रशंसा	२५	१३२

विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्	विषयः	श्लोकः	पृष्ठम्
स्मृतीनामुच्छिन्नशास्त्रा- मूलत्वम्	२६	१३२	आत्मोपासनाफलम्	३८	१३३
गुण्यबलयोर्विकल्पः	२७	१३२	वेदशास्त्रमाहात्म्यम्	४०	१३३
श्रुतिस्मृत्योर्माहात्म्यम्	२८	१३२	एतत्स्मृतिप्रतिपादित-		
हेतुशास्त्राध्ययननिषेधः	३०	१३२	विषयपरिसङ्ख्यानम्	४४	१३३
वैदिकशास्त्राध्ययन- माहात्म्यम्	३४	१३२	एतत्स्मृत्यध्ययनफलम्	४८	१३४
			एतत्स्मृत्यध्ययनाधिकारि	४९	१३४

ग्रन्थनामसंक्षेप-चिह्नविशेष-बोधिनी

अग्नि. अग्निपुराणम्, पुण्यपत्तनस्याऽऽनंदाश्रममुद्रितम् ।
 अत्रि. अत्रिस्मृतिः, पुण्यपत्तनस्याऽऽनंदाश्रममुद्रिता ।
 अत्रिसं. अत्रिसंहिता, ,,
 अथ. अथर्ववेदसंहिता
 अप. अपरार्कविरचिता याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका ।
 आ. आदर्शपुस्तकम्, भाण्डारकरप्रामाण्यविद्यामंदिरग्रन्थालये 354/of1875-76
 इति संकेतितम् ।
 आम. आचारमयूखः, भट्टनीलकण्ठविरचितः, वारपुरेसंपादितः ।
 आर. आचाररत्नम्, लक्ष्मणभट्टविरचितम्, निर्णयसागरमुद्रितम् ।
 आश्रौ. आश्वलायनश्रौतसूत्रम्
 इ. ब्रिटिशम्यूजियमग्रन्थालये 349 इति संकेतितं पुस्तकम् ।
 उ. उपनिषद्
 ऋ. ऋग्वेदसंहिता
 कठ. काठकोपनिषद्
 काश्रौ. कात्यायनश्रौतसूत्रम्
 कासं. काठकसंहिता
 कुल्लू. मन्वर्थमुक्तावली कुल्लूकभट्टविरचिता ।
 खिल. खिलसूक्तानि
 ग. गरुडमहापुराणम्
 गीता. श्रीमद्भगवद्गीता
 छा. उ. छान्दोग्योपनिषद्
 तैआ. तैत्तिरीयारण्यकम्
 तैत्ति. उप. तैत्तिरीयोपनिषद्
 तैब्रा. तैत्तिरीयब्राह्मणम्
 तैसं. तैत्तिरीयसंहिता
 दक्ष. दक्षस्मृतिः
 दान. दानखण्डः
 दीप. दीपकलिका, शूलपाणिविरचिता, वारपुरेसंपादिता ।
 ध्या. ध्यानविन्दूपनिषद्

पमा. पराशरमाधवः, माधवाचार्यविरचिता पराशरस्मृतिव्याख्या, बौद्धसंस्कृत-
 सीरीज्-मुद्रिता ।
 परि. परिभाषाप्रकाशः, परिशिष्टम् वा ।
 पृ. पृष्ठम्
 प्राणाग्निहोत्रोप. प्राणाग्निहोत्रोपनिषद्
 प्राम. प्रायश्चित्तमयूखः, वारपुरेसंपादितः ।
 बृ. बृहस्पतिस्मृतिः, रंगस्वामी ऐयंगारसंकलिता ।
 बृप. बृहत्पराशरसंहिता
 युया. बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिः
 यौ. बौधायनधर्मसूत्रम्
 ब्र. सू. शां. भा. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्
 ब्रह्मसूत्र शां. भा. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्
 मद. मदनपारिजातः
 मदी. मंत्रार्थदीपिका (चौखंबा सं. सी.)
 मनु. मनुस्मृतिः
 मा. आ. माण्डूक्यकारिकायामागमप्रकरणम्
 मुण्डक. मुण्डकोपनिषद्
 मेधातिथि. मनुस्मृतिभाष्यम्, मेधातिथिप्रणीतम् ।
 मैआ. मैत्रायणीयमारण्यकम्
 मैसं. मैत्रायणीसंहिता
 याज्ञ. याज्ञवल्क्यस्मृतिः
 याज्ञ. वीमि. याज्ञवल्क्यटीकात्मकः वीरमित्रोदयः
 योया. योगयाज्ञवल्क्यसंहिता (याज्ञवल्क्यगार्गीसंवादरूपा)
 लघुशंखस्मृ. लघुशंखस्मृतिः
 वसिष्ठस्मृ. वसिष्ठस्मृतिः
 वासं. वाजसनेयिसंहिता
 विश्वरूप. विश्वरूपाचार्यविरचिता याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका
 वीमि. वीरमित्रोदये आह्निकप्रकाशः
 वै. वैद्यनाथीयम्, स्मृतिमुक्ताफले आह्निककाण्डम् ।
 व्रत. व्रतखण्डः
 शंख. शंखस्मृतिः
 शतपथ. शतपथब्राह्मणम्
 शान्ति. शान्तिपर्व (महाभारतीयम्)

श्रा. श्राद्धकाण्डम्

सं. संख्यावन्दनविधिः, पं. हरदेवशर्मविरचितः ।

सम. समयमयूखः, समयप्रकाशः वा ।

स्मृच. स्मृतिचन्द्रिकायामाहिकप्रकरणम्, धारपुरेसंपादितम् ।

स्मृत. स्मृतितत्त्वे आहिकतत्त्वम्

हठ. हठप्रदीपिका

हठप्रटी. हठप्रदीपिकाटीका ज्योत्स्ना ।

हे. हेमाद्रिविरचितः चतुर्वर्गचिन्तामणिः ।

॥ पत्रात्मकपुस्तकस्य निरङ्कपृष्ठद्योतकं चिह्नम्

( ) मूलसंहितायां संपादककल्पितः पाठः सर्वत्रैवाविधकुण्डलाङ्कितः ।

सूचना—ग्रन्थसंक्षेपस्पष्टीकरणमिषेणात्रानेके पाठभेदार्थमालोचिता ग्रन्थाः सूचिता एव । ततोऽप्याधिका अमृतनादोपनिषद्, ब्रह्मविन्दूपनिषद्, मिताक्षरा, सुण्डकोपनिषद्, श्वेताश्वेतरोपनिषदेति पाठभेदार्थमालोचिता इति विशेषम् ।

FOR FAVOUR OF REVIEW

श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिः

प्रथमोऽध्यायः

मिथिलस्थं महात्मानं सर्वयोगीश्वरेश्वरम् ।

५. भगवन्तं याज्ञवल्क्यं मुनिसङ्घैः समावृतम् ॥ १ ॥

जनकाद्यैर्नृपवरैः शिष्यैश्चान्यैर्मुमुक्षुभिः ।

योगसिद्धेस्तथान्यैश्च संवृतं ब्रह्मवादिभिः ॥ २ ॥

मुख्यासीनं मुनिवरं ध्यानयोगपरायणम् ।

सर्वसंशयच्छेत्तारं ब्रह्मकल्पं महामुनिम् ॥ ३ ॥

१०. तं पृच्छन्ति महात्मानमृषयः संशितव्रताः ।

संसारतारणार्थाय गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ॥ ४ ॥

भगवन् सर्वयोगीश ब्रह्म नः संशयो महान् ।

४. 'श्रीगणेशायनमः ॥' इति प्रारम्भवाक्यमधिकम् आ.

'ओं नमो योगेश्वराय' इति प्रारम्भवाक्यमधिकम् सर्वयोगेश्वरेश्वरः इ.

५. भगवान् याज्ञवल्क्यस्तु मुनि... इ.

६. शिष्यैश्चैव मुमुक्षुभिः इ.

७. सिद्धिस्तथा योगे इ.

८. तत्रासीनं इ.

९. संशयच्छेत्तारं आ..., ब्रह्मकल्पाम्महाश्रुतिम् इ.

- १ यः सारः सर्ववेदानां वेदान्तानां तथैव च ॥५॥
 सिद्धान्तानां च सर्वेषां स्मृतीनां च महामुने ।
 चतुर्दशानां विद्यानां यस्तु सारः प्रकीर्तितः ॥६॥
 आत्मज्ञानं परं यच्च यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
 ५ ओंकारं व्याहृतीश्चैव गायत्रीं तच्छिरस्तथा ॥७॥
 प्राणायामं तथा ध्यानं संध्योपासनमेव च ।
 मार्जनाभ्युक्षणे स्नानं तथैवान्तर्जलं जपम् ॥८॥
 गायत्र्याश्चैव माहात्म्यं जपयज्ञप्रयोजनम् ।
 उपस्थानं तथार्कस्य सारूप्यमपि चैव हि ॥९॥
 १० तस्या(स्य)चान्तर्गतो ह्यात्मा कथं विज्ञायते तु सः ।
 त्वं हि जानासि तत्त्वेन स्वेन योगबलेन च ॥१०॥
 यजुष्यभ्यस्यमानेन पुरस्ताद्भास्करोऽयम् ।
 साक्षाद्भगवता दृष्टेन पृच्छामहे वयम् ॥११॥
 आर्षं छन्दश्च मन्त्राणां देवत्वं ब्राह्मणं तथा ।
 १५ विनियोगं च मन्त्राणामोंकारादेश्च यद्विभो ॥१२॥
 किमुक्तं भवतीत्येतज्ज्ञातेऽज्ञाते च किं भवेत् ।
 ब्राह्मण्यं च भवेत् केन किं वा नित्यमुपास्यते ॥१३॥
 किं वा सत्यं भवेद्ब्रह्म संध्या येन उपास्यते ।
 कथं संमार्जनं कुर्यान्मन्त्रैर्वरुणदेवतैः ॥१४॥
 २० अन्तर्जलं च कतमैः कतमैः प्राणसंयमम् ।
 सूर्यस्य चाप्युपस्थानं कुर्यान्मन्त्रैः किमात्मकैः ॥१५॥
 केनाक्षरेण मन्त्रेण धारणा धार्यते कथम् ।

- १ किं ध्यानं किं च वै ध्येयं किं लक्ष्यं किं स्वरूपकम् ॥१६॥
 यच्चोपास्य विमुच्येत तत् परं ब्रूहि नो विभो ।
 होमकाले तथागौ तु मध्ये किं परिचिन्तयेत् ॥१७॥
 यस्य चैवाहुतिं दद्यात् किं ते (तद्) ब्रह्म किमात्मकम् ।
 ५ तथान्नयज्ञकाले तु स्वदेहे चिन्तयेत् कथम् ॥१८॥
 का विद्या का ह्यविद्या च किं वा निःश्रेयसं परम् ।
 किमधीयीत वै विप्र एतत् सर्वं वदस्व नः ॥१९॥
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 तथा राजर्षीणां च स्वशिष्याणां तथैव च ॥२०॥
 १० ब्राह्मणानां हितार्थाय सर्वयोगविदां वरः ।
 आविष्कर्तुमनाः प्रश्नं विस्तरेण महामतिः ॥२१॥
 भगवान् याज्ञवल्क्यस्तु प्रत्युवाच मुनीस्तदा ।
 श्रूयतां संप्रवक्ष्यामि यत् सारं ज्ञानमुत्तमम् ॥२२॥
 वेदान्ताभिहितं यच्च स्मृतिसिद्धान्तयोरपि ।
 १५ तत् सर्वं संप्रवक्ष्यामि योगसारसमुच्चयम् ॥२३॥
 येन यत् क्रियते कर्म नैत्यकं यद्विजातिभिः ।
 ब्राह्मण्यं लभते येन ब्रह्मसायुज्यतां व्रजेत् ॥२४॥
 ओंकारो व्याहृतयश्च गायत्री सशिरास्तथा ।
 वैदिकं च तथा कर्म अच्लिङ्गं चाघमर्पणम् ॥२५॥
 २० प्राणायामस्तथा मंध्या मार्जनान्तर्जलं जपः
 सर्वमेव हि कर्तव्यं ब्राह्मणैर्ब्रह्मचिन्तकैः ॥२६॥

- १ आपं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥२७॥
अविदित्वा तु यः कुर्याद्याजनाध्यपनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पं फलं भवेत् ।
५ आपद्यते स्थाणुगते स्वयं वाऽपि प्रमी(ली) यते ॥२८॥
यातयामानि छन्दांसि भवन्त्यल्पफलान्यपि ।
अन्तर्जलादिके जप्ये इतरेषामजानताम् ॥२९॥
नाधिकारोस्ति मन्त्राणामेवं श्रुतिनिदर्शनम् ।
अल्पमात्रं फलं तस्य होमादन्तर्जलाज्जपात् ॥३०॥
१० स्वाध्यायाद्याजनाच्चैव भवतीह न संशयः ।
यस्तु जानाति तत्त्वेन आपं छन्दश्च दैवतम् ॥३१॥

१. वीमि परि. ८५, स्मृत. ३८३, ४७६, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४७; विनियोगं आ.; छन्दो दैवतं च विनियो...आर.४*

२. ब्राह्मणेन विशेषतः वीमि. २६८. स्मृत. ३८३, ४७६, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४; ब्राह्मणेन प्रयत्नेन वेदितव्यं विपश्चिता आर. ४*

३. स्मृत. ३८५, ४७६, आर. ४*; ध्यापनादिकम् वीमि. परि. ८५; ध्यापनं जपम्, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४

४. स्मृत. ३८५, ४७६, हे. दान. १०४, व्रत. २४७, आर. ४*;
होममन्त्रयत् किञ्चित् स्मृत. ४७७

५. गते स्वयं चापि प्रलीयते वृष. २.५०, इ.

६. भवन्त्यल्पफलान्यपि वृष. २.५०; ल्यबलान्यपि इ.

११. यश्च जानाति वीमि. परि. ८६, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४७

- १ विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्मणी ।
एकैकस्या ऋचः सोऽपि बन्धो ह्यतिथिवद्भवेत् ॥३२॥
देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ।
पूर्वोक्तेन विधानेन ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः ॥३३॥
५ अधिकारो भवेत्तस्य रहस्येषु च कर्मसु ।
मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तु ॥३४॥
विज्ञाते परिपूर्णं तु स्वाध्यायफलमश्नुते ।
छन्दांस्ययातयामानि भवन्ति सफलान्यपि ॥३५॥
श्रेयश्च लभते सोऽपि धर्ममायुश्च विन्दति ।
१० दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्वस्थानमृषिभिः सह ॥३६॥
संतिष्ठते तु तैः सार्धं तत्तुल्यो वेह जायते ।
फलं चैवापवादं च एवं बुद्ध्या विधानतः ॥३७॥
ज्ञातव्यं हि प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।
येन यदपिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ॥३८॥

१. ज्ञानकर्म च वीमि. परि. ८६, इ., याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४७

२. एकैकस्य ऋचेः सोऽपि वीमि. परि. ८६; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४८

३. वीमि. परि. ८६

४. वीमि. परि. ८६; पूर्वोक्तेन प्रकारेण, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४८

५. रहस्यादिषु कर्मसु वीमि. परि. ८६; अधिकारी भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४

१२. बुद्ध्या आ.

१४. वीमि. परि. ८६; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४

- १ मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तमृषिभावस्तदार्पकम् ।
छादनाच्छन्द उद्दिष्टमाकृतेर्वाससी यथा ॥३९॥
आत्मा संछादितो दैवैर्मृत्युभीतैश्च वै पुरा ।
आदित्यैर्वसुभी रुद्रैस्तेन च्छन्दांसि तानि वै ॥४०॥
- ५ यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ।
तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते ॥४१॥
पुराकल्पे समुद्दिष्टा मन्त्राः कर्मार्थसिद्धये ।
अनेनेदं तु कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥४२॥
निरुक्तं यत्र मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् ।
१० प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥४३॥

१. .... मृषेर्भावं वीमि. परि. ८६; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४
२. उद्दिष्टं वाससीवाथ वाऽऽ कृतेः वृष. २.४१; वाससी इव चाकृतेः वीमि. परि. ८७; वाससी इव चाकृते, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४
३. भीतैस्तु वीमि. परि. ८७; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४८
४. वीमि. परि. ८७; .... भिरुद्रैस्तेन छन्दस्तु वै श्रुतम्। आ. याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४
५. वीमि. परि. ८७; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४
६. वीमि. परि. ८७; देवत्वं देवतोच्यते, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४
७. समुत्पत्तिः मन्त्राः कर्मार्थमेव च वीमि. परि. ८७; कर्मार्थ एव च, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४
८. वीमि. परि. ८७ स्मृत. ३८७; अनेन चेदं कर्तव्यं, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४
९. वीमि. परि. ८७; निरुक्तं यस्य आ.; निरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोग-प्रयोजनम्, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४
१०. वीमि. परि. ८७; याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४; ब्राह्मणः सोमि-धीयते आ.; ब्राह्मणः स विधीयते इ.

- १ एतत् पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् ।
होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये यजने तथा ॥४४॥
इति (श्री) बृहद्योगियाज्ञवल्क्ये (मन्त्रयोगनिर्णयो नाम)
प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

१. एवं पञ्च.... जप्यकाले वीमि. परि. ८८; एवं. ...जयार्थं गृह्यनु-स्मरेत्, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४; एतत् पञ्चविधं प्रोक्तं जप्यकाले आ.; जप्यकाले अनुस्मरेत् इ.
२. याजने वीमि. परि. ८८, योगे स्वाध्याये याजने वीमि. २६८, इ., याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०४, व्रत. २४८
३. अत्र इ. पुस्तके अध्यायसमाप्तिद्योतकं किमपि नास्ति । कुण्डलितः ठपाः आदर्शपुस्तके नास्ति।

द्वितीयोऽध्यायः

- ॥ प्रणवाद्याः स्मृता मन्त्राश्चतुर्वर्गफलप्रदाः ।
तस्माच्च निःसृताः सर्वे प्रलीयन्ते च तत्र वै ॥१॥
- मङ्गल्यः पावनो धन्यः सर्वकामप्रसाधनः ।
५ ओंकारः परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकः ॥२॥
- प्रजापतेर्मुखोत्पन्नस्तपःसिद्धस्य वै पुरा ।
तेनोपात्तमतस्तस्य ब्रह्मार्प (ब्रह्माऽऽर्प) च स्वयंभुवः ॥३॥
- गायत्री च भवेच्छन्द अग्निर्देवतमुच्यते ।
आदौ सर्वत्र युञ्जीत विविधेष्वेव कर्मसु ॥४॥
- १० विनियोगः समुद्दिष्टः श्वेतो वर्ण उदाहृतः ।
त्रिमात्रश्च प्रयोक्तव्यः कर्मरम्भेषु सर्वदा ॥५॥
- तिस्रः सार्धास्तु कर्तव्या मन्त्रतत्त्वार्थाचिन्तकैः ।
देवताध्यानकाले तु पुनं कुर्यान्न संशयः ॥६॥
- १५ तैलधारावदच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ।
अवागजं प्रणवास्यान्तं यस्तं वेद स वेदवित् ॥७॥

४. वीमि. २७६, अप. ४४
६. अप. ४४; प्रजापतिर्मु... वीमि. २७६
७. अप. ४५, वीमि. २७६; तेनोपात्तस्य तस्तस्य आ.
८. वीमि. २७६, अप. ४५; ...च्छन्दोऽग्निदे... आ.
९. वीमि. २७६, अप. ४५
१०. वीमि. २७६
१४. वृप. ३.२६; तैलधारामिवच्छिन्नः ध्या. १८
१५. वृप. ३.२७; अवाग्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं ध्या. १८

- १ वक्रं तद्भवति ह्यादौ ओंकारं चतुरक्षरम् ।
ऋजुत्वं संप्रपद्येत पदं प्राप्य तु पञ्चमम् ॥८॥
- ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥९॥
- ५ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥१०॥
- उद्गीथाक्षरभेदब्रह्मविदो ब्रह्मणो योगम् ।
पाशुपताश्च वदन्ति हि साङ्ख्याश्चाध्यात्मतत्त्वज्ञाः ॥११॥
- मात्रास्त्रिसौ व्यक्ताऽव्यक्ता तथा परा सूक्ष्मा ।
१० अध्यात्माभिमभूतामथाधिदैवीं विजानीयात् ॥१२॥
- सिद्धान्तानां तु सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा ।
अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाकारमुच्यते ॥१३॥
- प्रणवाद्याः स्मृता वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।
वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत् ॥१४॥
- १५ ओंकारः प्रणवस्तारस्त्र्यक्षरस्त्रिगुणः स्मृतः ।
उद्गीथश्च तथादित्यो हंसो नारायणो विभुः ॥१५॥

१. वक्रं तु भवति कृया. ९. १०
३.-६. गीता. १७. २३-२४
१३. ....वाङ्मयो वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः अत्रि. १. ९; ...वास्तथा वे...
पर्यवस्थिताः वसिष्ठस्मृ. २५. १०
१४. वसिष्ठस्मृ. २५. १०; प्रणवे सर्वं अत्रि. १. ९
१५. ओंकारं प्रणवं तारं त्र्यक्षरं त्रिगुणं स्मरम् इ.
१६. उद्गीथं च तथादित्यं हंसं नारायणं विभुम् इ.

- १ सूर्यस्यान्तर्गतं सूक्ष्मं विष्णुं दिव्यं निरञ्जनम् ।
पर्यायैश्च तथा चान्यैः शास्त्रेभ्यः संप्रगीयते ॥१६॥
- ओंकारसंज्ञं त्रिगुणं व्यक्षरं च त्रिदैवतम् ।
त्रिव्रह्म त्रिरवस्थानं त्रैकाल्यं त्रिप्रतिष्ठितम् ॥१७॥
- ५ त्रिप्रज्ञं च त्रिधामं च त्रिरवस्थं त्रिकल्ङ्गकम् ।
त्रिधातुकं समुद्दिष्टं सर्वगं परमेश्वरम् ॥१८॥
- सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रिगुणस्तेन स स्मृतः ।
अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्चाक्षरत्रयम् ॥१९॥
- ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च त्रिदैवत्य उदाहृतः ।
१० अग्निवायुरविभ्यश्च त्रिमात्र इति संज्ञितः ॥२०॥
- ऋग्यजुश्च तथा साम त्रिव्रह्म इति संज्ञितः ।
भूर्भुवः स्वस्व्यवस्थानं हृत्कण्ठं तालुकेति च ॥२१॥
- तुर्ये प्राणे तथाऽऽदित्ये त्रिषु चैव प्रतिष्ठितम् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च त्रैकाल्यं तेन चोच्यते ॥२२॥
- १५ अन्तःप्रज्ञो बहिःप्रज्ञो घनप्रज्ञ उदाहृतः ।
गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयस्त्रिधामकम् ॥२३॥
- शान्तो घोरस्तथा मूढस्त्रिरवस्थ इति स्मृतः ।
स्त्री पुं नपुंसकं चेति त्रिलिङ्ग इति स स्मृतः ॥२४॥
- वातः पित्तं तथा श्लेष्मा त्रिधातुः समुदाहृतः ।
२० त्रिप्रकारं विदित्वा तु ओंकारं मुच्यते द्विजः ॥२५॥

- १ एकैका तु भवेन्मात्रा त्रिगुणा सा तु वै पुनः ।
तासां सर्वं वाङ्मयं यदोतं प्रोतं व्यवस्थितम् ॥२६॥
- प्रथमा तस्य अकारो वाक् सत्त्वं भूदुताशनो विष्णुः ।
स्थूला जाग्रदवृत्तिर्विज्ञेया योगतत्त्वज्ञैः ॥२७॥
- ५ ब्रह्मान्तरिक्षसंज्ञो मनोरजः सोमसंज्ञक उकारः ।
मात्रा स्वप्नविकल्पा (वि)सृष्टिसंज्ञा द्वितीया तु ॥२८॥
- रौद्री मकारसंज्ञा प्राणाख्या तामसी तृतीया तु ।
संहरति जगत् समस्तं (सर्वं) सौषुम्णाख्या
महानिद्रा ॥२९॥
- १० आद्या परतरा सूक्ष्मा शान्ता गान्धर्वनिरवयवा ।
अनभिलक्ष्या सौम्या मकारसंज्ञा विज्ञानाकाश-
संबद्धा ॥३०॥
- प्रपञ्चो ब्रह्मणश्चोक्तः सार्धमात्रात्रयं बुधैः ।
अउमिति तिस्रो मात्रा मकारश्चार्धमात्रकः ॥३१॥
- १५ तिस्रो मात्रा लयं यान्ति अर्धमात्रे न संशयः ।
अर्धमात्रात्वमात्रे तु लयं याति निरामये ॥३२॥
- अकारे पीड्यमाने तु उकारं प्रतिपद्यते ।
उकारे पीड्यमाने तु मकारं प्रतिपद्यते ॥३३॥
- मकारे पीड्यमाने तु अर्धमात्रा तदा भवेत् ।
२० जिह्वायां पीड्यमानायां निरालम्बं तदा भवेत् ॥३४॥

- १ एकमात्रं द्विमात्रं च त्रिमात्रं कृत्स्नमेव च ।
ह्रस्वदीर्घप्लुतं शान्तं शान्तेन मनसोद्धरेत् ॥३५॥
समाहितमना भूत्वा तत्त्वध्यानपरायणः ।
ओंकारं यस्त्वभिध्यायेदध्यात्मैक इति स्मृतः ॥३६॥
- ५ सर्वे वेदा यत्पदमाप्नुयन्ति
तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्यमित्येतत् ॥३७॥
एतदेवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् ।
१० एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥३८॥
सर्वं द्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥३९॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुसरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥४०॥
- १५ आद्यं यदक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्धेदो यो वेदेन स वेदवित् ॥४१॥
यथा वै शङ्कना पर्णं संवृता एव सर्वतः ।
एवं सर्वास्तु वै वाचः संतीर्णाः प्रणवेन तु ॥४२॥

- १ क्लेशकर्मविपाकैश्च वासनाभिस्तथैव च ॥४३॥
अपरामृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ॥४३॥
वाच्यो यज्ञेश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः ।
वाचकेन तु विज्ञातो वाच्य एव प्रसीदति ॥४४॥
- ५ तदर्थं प्रणवं जप्यं ध्यातव्यं सततं बुधैः ।
ईश्वरः पुरुषाख्यस्तु तेनोपास्तुः (स्तः) प्रसीदति ॥४५॥
यथा हि गौर्वत्सकृतं निशम्य
हुङ्कृत्यवत्साभिमुखी प्रयाति ।
ब्रह्मापि तद्वत् प्रणवोपहृतं
१० वक्तारमागच्छति आशु वक्त्रे ॥४६॥
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥४७॥
अन्तःशरीरप्रभवमुदानप्रेरितं च यत् ।
वागुच्चार्य श्रोत्रवृत्ति शब्दब्रह्म तदुच्यते ॥४८॥
- १५ शब्दब्रह्मात् परं ब्रह्म तस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् ।
तदक्षरं सदा ध्यायेद्यदीच्छेद्योगमात्मनः ॥४९॥
अकारश्चाप्युकारश्च मकारो विन्दुरेव च ।
मात्रास्तद्विनियोगश्च प्रणवः पञ्चलक्षणः ॥५०॥

- १ ओंकारः प्रणवे योज्यो ब्रह्माणि प्रणवस्तथा ।
आनन्दं तत् परं ब्रह्म तत् प्रविश्यामृती भवेत् ॥५१॥
वेदादौ यः स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते यः प्रतिष्ठितः ।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥५२॥
- ५ यतो वाचो निवर्तन्ते अग्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन ॥५३॥
प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अग्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥५४॥
स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।
१० ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥५५॥
शब्दस्पर्शादिभिश्चैव रसरूपैरलक्षितः ।
देवतायाः परस्यास्तु आलम्बः प्रणवः स्मृतः ॥५६॥
कश्चिदाराधनाकामो विष्णोर्भक्त्या करोति वै ।
तदाराधनसिद्ध्यर्थं प्रतिमां व्यञ्जिकां यथा ॥५७॥
- १५ धातुदावादिपापणैः कृत्वा भावं निवेशयेत् ।
भक्त्या श्रद्धादराभ्यां च तस्य विष्णुः प्रसीदति ॥५८॥
आर्यः प्रपूजितो यत्र प्रत्यक्षे च फलप्रदः ।
ओंकारेण तथा ह्यात्मा उपास्तः स प्रसीदति ॥५९॥

५.-६. विभेति कदाचन तैत्ति. उप. २.४

७.-८. मुण्डकोपनिषद् २. २. ४; गुणवत्तन्मयो इ.

९.-१०. श्वेताश्वेतरोपनिषद् १. १४; ... भ्यासादापश्ये... इ.

१२. आलम्बं प्रणवं स्मृतम् इ.

१८. उपास्येवं न संशयः इ.

- १ एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥६०॥
अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
तस्योँकारः स्मृतो नाम तेनादृतः प्रसीदति ।
५ तस्मादोमिति पूर्वं तु कृत्वा युञ्जीत तत्परः ॥६१॥
ब्रह्मविदोऽनेकविधाः सततं येन प्रवर्तन्ते ।
गूढव्रतस्य हि सदा विशुद्धबुद्धेः स(सु) गूढचित्तस्य ।
प्रणवध्यानपरस्य च स(सु) गूढतपसो भयं
नास्ति ॥६२॥
- १० एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।
सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥६३॥
प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।
त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते कश्चित् ॥६४॥
आद्यास्तु व्याहृतीस्तिस्रो गायत्रींस्वशिरोय(यु) ताम् ।
१५ ओंकारं विन्दते यस्तु स मुनिर्नेतरो जनः ॥६५॥

१. कठ. १. २. १७

२. ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते कठ. १. २. १७; ॥५९॥, इतः प्रमृत्यादर्श-
पुस्तके श्लोकसङ्ख्या मुद्रितसङ्ख्यातः एकया न्यूना ।

९. ... परस्य सगूढतपसो इ.

१०.-११. अत्रि. २१५. ५; नास्ति पावनं परमं स्मृतम् अत्रि. १. ११

१२. सव्याहृतिषु सप्तसु अत्रि. १. १०; प्रणवेन नियुक्तस्य इ.;

...युक्तः स्यात् वसिष्ठस्मृ. २५. ९

१३. अत्रि. १. १०, वसिष्ठस्मृ. २५. ९; त्रिपदायां तु सावित्र्यां इ.

१४. आद्या व्याहृतयस्तिस्रो गायत्री सशिरस्मृताः इ.

- १ एक एव हि विज्ञेयः प्रणवो योगसाधनम् ।
गृहीतः सप्तसिद्धान्तैरन्यैश्च ब्रह्मवादिभिः ॥६६॥
हिरण्यगर्भैः कपिलैरपान्तरतमैस्तथा ।
सनत्कुमारैर्ब्रह्मिष्ठैस्तथा पाशुपतैरपि ॥६७॥
- ५ पाञ्चरात्रैः सदोद्युक्तैः सिद्धान्तैरपि सप्तभिः ।
भेदैस्त्रिपटिभिर्भिन्नमेकैकं नवधा पुनः ॥६८॥
त्रिमात्रं चैव त्रिब्रह्म त्र्यक्षरं प्रणवं प्रभुम् ।
हिरण्यगर्भा इच्छन्ति योगसाधननिश्चितम्
(....नमुत्तमम्) ॥६९॥
- १० अग्निर्वायुस्तथादित्यस्तिस्रो मात्राः प्रकीर्तिताः ।
ऋग्यजुश्च तथा साम त्रिब्रह्मेति प्रकीर्तितम् ॥७०॥
अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्चाक्षरत्रयम् ।
ओंकारः परमं धाम ओंकारः परमा गतिः ॥७१॥
ओंकारं विन्दते यस्तु तस्य जन्म न विद्यते ।
१५ त्रिप्रज्ञं च त्रिगुणं त्रिकारणमिति कापिलाः ॥७२॥
व्यक्तोऽव्यक्तस्तथाज्ञश्च त्रिप्रज्ञ इति स स्मृतः ।
ओंकारस्त्रिगुणं सर्वं व्यञ्जनं निर्गुणं विदुः ॥७३॥

१. एकमेव तु विज्ञेयं प्रणवं योगसाधनम् अप. १३
२. गृहीतसप्तसिद्धान्तैरन्यैर्ब्रह्मवादिस्तथा अप. १३
३. हिरण्यगर्भैः अप. १३; हिरण्यगर्भैः कापिलैरपि... इ.
४. सानत्कुमारैः ... अप. १३
५. पाञ्चरात्रैरपि त्वेतैः सिद्धान्तैश्चैव सप्तभिः अप. १३, पाञ्चरात्रैश्च इत्येतैः
सिद्धान्तैश्चैव सप्तभिः इ.

- १ त्रिमुखं च त्रिदैवत्यं त्रिप्रयोजनमेव च ।
अपान्तरतमैश्चैव ओंकारस्तु प्रकीर्तितः ॥७४॥
गार्हपत्यो दाक्षिणाग्रिराहवनीयस्तृतीयकः ।
त्रिमुखः स तु विज्ञेयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥७५॥
- ५ एतत् त्रिदैवतं ज्ञेयं धर्मश्चैवार्थ एव च ।
कामेन सहितौ ह्येतौ त्रयं प्रोक्तं प्रयोजनम् ॥७६॥
भूर्भुवःस्वरिति चैव चतुर्विंशक्षरा तथा ।
गायत्री चतुरो वेदा ओंकारः सर्वमेव तु ॥७७॥
ऋग्वेदे स्वरितोदात्त एकाक्षर उदाहृतः ।
१० त्रैस्वर्यं च तथोदात्तो यजुर्वेदे च पथ्यते ॥७८॥
दीर्घप्लुतः सामवेदे ओंकारस्तु न संशयः ।
संक्षिप्तोदात्तमेवाहुरेकाक्षर उदाहृतः ॥७९॥
अकारश्च उकारस्तु प्रविष्टो ह्येकदा यदा ।
अउवर्णसमायोगादोंकारः समपद्यत ॥८०॥
- १५ अनुस्वारो मकारस्तु ओंकारस्य शिरो यदा ।
प्रकृतिः साधनं कृत्वा व्यञ्जनादौ तु लुप्यते ॥८१॥
नपुंसकस्थोंकारो वेदानां परिकीर्तितः ।
अपान्तरतमो ज्ञेयो वेदासिद्धान्तयोरपि ॥८२॥

४. ब्रह्मा विष्णुस्तथेश्वरः इ.
१०. यजुर्वेदेपु, एतदन्तरं 'अर्थवेदमुद्दिष्टमुदात्तानां संशयः'
इत्यधिकं, ७९ तमः श्लोको नास्त्येव इ.
१८. अपान्तरतमं ज्ञेयं वेदासिद्धान्तमेव हि इ.
बृ. स्मृ. २.

- १ त्रिकालं च त्रिलिङ्गं च त्रिसंज्ञं च तथा विदुः ।
सनत्कुमारसिद्धान्ते ओंकारः समुदाहृतः ॥८३॥
भूतं भव्यं भविष्यं च कालत्रयमुदाहृतः ।
स्त्रीपुंनपुंसकश्चैव त्रिलिङ्ग इति स स्मृतः ॥८४॥
- ५ बहिःसंज्ञो मध्यसंज्ञ अन्तःसंज्ञ इति स्मृतः ।
उद्गीथमक्षरं ह्येतदुद्गीथश्च उपास्यते ॥८५॥
ओमित्युद्गीयते ह्येष भूते भव्ये भविष्यति ।
विस्थानं त्रिपदं चैव त्रिसंज्ञं च प्रकीर्तितम् ॥८६॥
ब्रह्मिष्ठानां भवेदेवं गुह्येषूपनिषत्सु च ।
१० हृत्कण्ठतालुकादीनि स्थानानि समुदाहरेत् ॥८७॥
जाग्रत् स्वप्नं सुषुप्तं च पदान्येतानि तस्य तु ।
बहिःसंज्ञस्तथान्तश्च घनप्रज्ञः स्वयं विभुः ॥८८॥
एतदक्षरमोंकारं भूतं भव्यं भविष्यति ।
त्रिप्रज्ञं त्रिपदं चैव सर्वव्यापि तथोच्यते ॥८९॥
- १५ बहिःप्रज्ञो विभुर्विद्य अन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।
घनप्रज्ञस्तथा प्रोक्त एक एव त्रिधा भवेत् ॥९०॥
दक्षिणाग्निमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।
आकाशे तुर्यदप्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥९१॥

८. प्रकीर्तितः इ.

१५.-१६. बहिःप्रज्ञो ... अन्तः प्र ... प्राज्ञ एक एव ... स्मृतः मा. आ. १

१७. मा. आ. २

१८. आकाशे च हृदि प्रज्ञा इ. आकाशे च हृदि प्राज्ञः मा. आ. २

- १ स्थूलो वैश्वानरो नित्यं तैजसान्तः प्रकृतिभुक् ।
आनन्दभुक् तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा भवेत् ॥९२॥
सत्त्वाश्चैव प्रयत्नेन ब्रह्मा(ह्म)भवति मानवः ।
स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ॥९३॥
- ५ आनन्दश्च तथा प्राज्ञ त्रिधा तृप्तिं निबोधत ।
त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यस्तु प्रकीर्तितः ॥९४॥
उभयं विन्दते यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ।
प्रभवः सर्वभूतानां सतामिति विनिश्चयः ॥९५॥
प्रणवः सूयते सर्वं वेत्ता यः पुरुषः स्मृतः ।
१० व्यवस्थानं त्रिभोक्तारं त्रिभोज्यं च तथा परम् ॥९६॥
एवं पाशुपते विद्यात् सिद्धान्ते प्रणवं विभुम् ।
शान्तं घोरं तथा मूढं त्रिरवस्थानमेव तु ॥९७॥
शरीरमापः सोमश्च त्रिभोज्यमिति कीर्तितम् ।
प्राणोह्यग्निस्तथादित्यस्त्रिभोक्ता इति स स्मृतः ॥९८॥

१. प्रकृतिभुक् इ.

२. त्रिधा भोगं विज्ञानय इ.; त्रिधा भोगं निबोधत मा. आ. ३

४. मा. आ. ४; स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसः इ.

स्थूलसंतर्पते विश्वं प्रविभक्तं तु तैजसम् आ.

५. आनन्दं च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं विज्ञानत आ.

६. यश्च प्रकी. ... मा. आ. ५

७. वेदैतदुभयं यस्तु स.... मा. आ. ५

८. सर्वभूतानां मा. आ. ६

१०. इ.; तथा परा आ.

१२. इ.; तथा सूक्ष्म आ.

- १ ओंकारं समभिध्यायेद्दहदि कृत्वा तु धारणाम् ।
ऋषिपुत्रो महातेजा वाग्विशुद्धो महेश्वरः ॥९९॥
त्रिरात्मा त्रिस्वभावश्च तथा त्रिव्यूह एव च ।
पाश्चरात्रे स्मृतो ह्येष भगवद्वाचकः स्मृतः ॥१००॥
- ५ बलं वीर्यं तथा तेजस्त्रिरात्मा इति संज्ञितः ।
ज्ञानैश्वर्यं तथा शक्तिस्त्रिस्वभाव इति स्मृतः ॥१०१॥
सङ्कर्षणोऽथ प्रद्युम्नोऽग्निरनिरुद्धस्तथैव च ।
त्रिव्यूह इति निर्दिष्ट ओंकारो विष्णुरव्ययः ॥१०२॥
भगवद्वाचकः प्रोक्तः प्रकृतेर्वाचकस्तथा ।
- १० व्यक्ताऽव्यक्तो वासुदेवः प्रभवः प्रलयस्तथा ।
वायुलेरेकमात्रस्तु ओंकारः समुदाहृतः ॥१०३॥
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं
संग्रहेणाभिधास्ये ॥१०४॥
- १५ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुसरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१०५॥

१. धारणम् इ., आ.

२. महाचैष वाग्विशुद्धो इ.

११. वायुलेरित्यादितः १०७ तमश्लोकपूर्वार्धपर्यन्तं नास्ति इ.

१२.-१४. .... हेन ब्रवीमि गतिम्. ८.११; ... णामिधास्ये इति

आनन्दवर्धिनीपाठः

१५.-१६. गतिम्. ८. १३

- १ एवं त्रिपष्टिभेदैस्तु सिद्धान्तेषु प्रगीयते ।
स्थूलभेदेन चोक्ताश्चतुःपष्टि(ष्ट)स्तु
निष्कलः ॥१०६॥
- विष्णुर्निरञ्जनं शान्तमानन्दं सर्वदेहिनाम् ।
५ अक्षरं तं विजानीयात् स्थूलं च क्षरसंज्ञितम् ॥१०७॥
न च स्थूलं न च न्हस्वं न च दीर्घं न च पुतम् ।
न लोहितं न कृष्णं च सर्ववर्णविवर्जितम् ॥१०८॥
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थैश्च तत्त्वैश्च परिवर्जितम् ।
ध्रुवं च शाश्वतं नित्यमचलं लयवर्जितम् ॥१०९॥
- १० अक्षरं चाजरं चैवमनुत्पन्नमनाशि च ।
सर्वमात्राविनिर्मुक्तमानन्दं ब्रह्म निष्कलम् ॥११०॥
अधोपमव्यञ्जनमस्वरं च यत्
कव्य (ण्ठ) तालव्यमनासिकं च ।
अरेफजातस्वरमोष्ठवर्जितं तदक्षरं स्वरति
स्वयं भवम् ॥१११॥
- १५ ओंकारं विपुलमचिन्त्यमप्रमेयं सूक्ष्माकारं
ध्रुवमचलं शिवं पुराणम् ।
तद्विष्णोः पद (पदं) मुखपङ्कजप्रसूतं देहान्तःस्थं
मनासि च यत् स्थितिं करोति ॥११२॥

१२.-१५. अधोप ... यत्तालुकण्ठोष्ठमनासिकं च तत् ।

अरेफजातमुभयोपमवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कथं चित् ॥

अमृतनादोपनिषद् २५

- १ दश नामानि नैरुक्ता ओंकारस्य प्रचक्षते ।
अन्वर्थ कानि तानीह वेदितव्यानि धीमता ॥११३॥
ओंकारं प्रणवं चैव सर्वव्यापिनमेव च ।
अनन्तं च तथा तारं शुक्लं वैद्युतमेव च ॥११४॥
- ५ हंसं तुर्यं परं ब्रह्म इति नामानि जानत ।
निष्कलस्य तु सर्वज्ञः पर्यायेण हि कीर्तितः ॥११५॥
उच्चार्यमाणः सर्वत्र आपादतलमस्तकम् ।
उन्नामयेच्छरीरं तु ओंकारस्तेन चोच्यते ॥११६॥
ऋग्यजुः सामाथर्वाणि देवताश्चाक्षरत्रयम् ।
१० शरीरं वाङ्मनश्चैव प्राणनात् प्रणवः स्मृतः ॥११७॥
शरीरं चैव विश्वं च विद्यास्थानानि सर्वशः ।
व्याप्य संतिष्ठते यस्मात् सर्वव्यापी ततः स्मृतः ॥११८॥
अनन्तं नयते स्थानं तस्य चान्तो न लभ्यते ।
ऋषिदेवमनुष्येषु अनन्तस्तेन कीर्तितः ॥११९॥
- १५ सर्वदुस्वसमुत्थानाद्भवग्राहार्णवाकुलात् ।
चिन्तितस्तारयेद्यस्मात्तेन तारो निगद्यते ॥१२०॥
वर्णेन च भवेच्छुक्लः शुद्धं च नयते पदम् ।
त्रिविधं शोषयेत् पापं तेन शुक्ल इति स्मृतः ॥१२१॥

२. अन्वर्थकानि तानीह ... धीमताः इ.

३. उच्चार्यमाणं सर्वं तु आपाद ... इ.

४. सामथर्वाणि आ.

१६. तारस्तेन निगद्यते इ.

- १ आविष्करोति स यतेज्योतीरूपं भ्रुवो(र)न्तरे ।
विद्योतते तमो भित्त्वा वैद्युतस्तेन कीर्तितः ॥१२२॥
हृदि ध्यानं सदा यस्मादादित्योद्गीथमेव च ।
भित्त्वा शरीरं नयति तस्माद्दंस इति स्मृतः ॥१२३॥
- ५ जाग्रत् स्वप्नं च सुप्तं च तुर्यं चैव चतुर्थकम् ।
ज्ञातस्तु त्रायते यस्मात् तुर्यस्तेन निगद्यते ॥१२४॥
वाङ्मयस्य तु सर्वस्य ब्रह्मणस्त्रिविधस्य च ।
मुखमेतत् समुद्दिष्टं शब्दब्रह्ममयं विभु ॥१२५॥
परं ब्रह्म नयत्येव परब्रह्म इति स्मृतः ।
१० एवं नैरुक्तकैर्दृष्टमपिभिश्च तथा परैः ॥१२६॥
वाङ्मलेरेकमात्रस्तु ओंकारः समुदाहृतः ।
रुचकायन आचार्यो द्विमात्रं चेच्छते सदा ॥१२७॥
द्विमात्रश्चार्धमात्रस्तु नारदस्य मतेन तु ।
मौद्गल्यस्य त्रिमात्रस्तु ओंकारो नात्र संशयः ॥१२८॥
- १५ वसिष्ठस्य मतेनैव मात्रा चात्र चतस्रिका (?) ।
त्रिमात्रो मनुना चोक्तस्तथान्यैर्कपिशत्तमैः ॥१२९॥
पाराशरैश्चतुर्मात्रस्तथा खड्ग्यात्मचिन्तकैः ।
हस्यं दीर्घं प्लुतं शान्तं चतुर्धा संप्रकीर्तितम् ॥१३०॥

६. व्यतस्तु त्रायते यस्मात् तुर्यस्तेन इ.

८. विभुं आ.

१२. सालंकायन आचार्यो...इ.

१६. द्विमात्रो मनुना प्राज्ञस्तथान्यैः...इ.

१७. तथाऽध्यायमाविचिन्तकः इ.

- १ भवेत् कर्मवशादेवमन्यथा तु त्रिरक्षरम् ।
भगवान् याज्ञवल्क्यस्तु अमात्रं चेच्छते सदा ॥१३१॥
- यः शब्दमय ओंकार उच्चार्यः स्थूल एव सः ।
अमात्रश्चाप्यनुच्चार्य परोंकारः स उच्यते ॥१३२॥
- ५ तिस्रः सार्धास्तथा मात्राः स गृह्णाति यथाक्रमम्
परं ब्रह्म तमेवाहुश्चात्मानं ब्रह्मचिन्तकाः ॥१३३॥
- यत् पूर्वं तु समुद्दिष्टमोकाराग्रे व्यवस्थितम् ।
अक्षरैश्च पदैश्चैव अतीतं पञ्चमं पदम् ॥१३४॥
- यं(यत्)प्राप्य विन(नि)वर्तन्ते ओंकारस्य पथि स्थिताः ।
मनसात्र समाधाय शरीरं लिङ्गमानवम् ॥१३५॥
- संकल्पं व्यवसायं च अभिमानाख्यसंज्ञकम् ।
चेतनाधिष्ठितं सूक्ष्मं तथा सूक्ष्मैः सहैव तु ॥१३६॥
- ओंकारपद्मनालेन हृद् उधृत्य योजयेत् ।
परमे व्योमन्यनन्ताख्ये सर्वसङ्कल्पवर्जिते ॥१३७॥

९. ॥१३१॥ इतः प्रभृति श्लोकसङ्ख्या मुद्रितसङ्ख्यातः द्वाभ्यां न्यूना आ.

९. ओंकारपथमाश्रिताः इ.

१०. मनस्तु प्रसमाधाय शरीरं लिङ्गमातृकम् इ.

११. इ.; संकल्पोध्यवसायं च अभि.....आ.

१३. ....नालेन उधृत्य परियोजयेत् इ.

- १ तस्मिन्स्तावन्निरोद्धव्यं मनश्चोंकारमेव च ।
यावन्निर्मलतां याति एष योग उदाहृतः ॥१३८॥
- मनो युञ्ज्यात्तथोंकारे ओंकारं प्रणवे तथा ।
प्रणवं ब्रह्माणि स्थाप्य न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥१३९॥
- ५ प्रणवो विमलः शुद्धो निःशब्दो व्योमसंज्ञकः ।
तस्मादुत्पद्यते प्राणः पुनस्तत्रैव लीयते ॥१४०॥
- प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ।
दुःखे भयाभिघातार्थे सर्वथा प्रणवं स्मरेत् ॥१४१॥
- प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः ।
१० प्रणवो ह्यादिः सर्गस्य अन्तो मध्यस्तथैव च ॥१४२॥
- एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा विशन्ति ब्रह्म निष्कलम् ।
अपूर्वोऽनन्तारोऽवाहोऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥१४३॥
- प्रणवो हीश्वरो देवो हृदि सर्वस्य धिष्ठितः ।
सर्वव्यापिनमोंकारं मत्वा धीरो न सीदति ॥१४४॥
- १५ अमात्रं च त्रिमात्रं च अद्वैतं ब्रह्म तत् परम् ।
स्थूलं चाप्यतिमूक्ष्मं च सर्वतः किमपि स्थितम् ॥१४५॥

३. युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्मयम् भा. आ. २५

७. मा. आ. २५

९. मा. आ. २६

१०. ह्यादिसर्गस्य अन्ते मध्य.....आ.; सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्थैव च
मा. आ. २७

१२. मा. आ. २६; ...न्तरो वाहो ह्यपरः प्रणवोऽव्ययः आ.; प्रणवोऽव्ययः इ.

१३. प्रणवं ईश्वरं वेद.....धिष्ठितम् इ.; प्रणवं हीश्वरं विद्यात् सर्वस्य हृदि संस्थि-
तम् मा. आ. २८

१४. न शोचति इ., मा. आ. २८

- १ ओंकारं विन्दते यस्तु स भवेद्देदविद्विजः ।
यथा पत्रं फलं पुष्पं शङ्कुनैकेन धार्यते ॥१४६॥
तथा जगदिदं सर्वमोंकारेणैव धार्यते ॥
जप्येन दहते पापं प्राणायामैस्तथा मलम् ॥१४७॥
- ५ ध्यानेन जन्म निर्घातं धारणाभिश्च मुच्यते ।
ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥१४८॥
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ।
प्रोक्षणे पोषणे चैव प्रतिष्ठाने प्रतिग्रहे ॥१४९॥
आश्रावणे वषट्कारे प्रत्याश्रावे जपेऽपि च ।
१० सामसु ब्रह्ममुख्येषु ऋग्यजुस्तोत्रशस्त्रयोः ॥१५०॥
सर्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते ।
तेन संपरिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति च ॥१५१॥
सर्वमन्त्राधिराजेन ओंकारेण न संशयः ।
यदूनं चातिरिक्तं च यच्छिद्रं यदयाज्ञिकम् ॥१५२॥

२. यथा पर्णं पलाशस्य इ.

६. मनु. २.७४

७. विशीर्यते मनु. २.७४; स्रवत्यनोङ्कृतमिति वचनात् विश्वरूप. १.१५

८. प्रतिष्ठाने च संभवे इ.

९. प्रत्याश्रावे यजेति च इ.

१०. सामसु ब्रह्मण्याख्येषु इ.

११. वीमि. परि. ७९;...मिति प्रथमोच्यते आ.

१२. भवन्ति हि वीमि. परि. ७९

१३. ....धियज्ञेन वीमि. परि. ७९

१४. यन्मयूनमिति....द्रं यच्च याज्ञियम् वीमि. परि. ७९

- १ यदमेध्यमशुद्धं वा यातयामं च यद्भवेत् ।
ओंकारेण प्रयुक्तेन सर्वं चाविफ(क)लं भवेत् ॥१५३॥
अनूनं नातिरिक्तं च अच्छिद्रं याज्ञिकं तथा ।
मेध्यं शुद्धायातयामं पवित्रं महगलं तथा ॥१५४॥
- ५ सर्वमहगलमाहगल्यं सर्वब्रह्ममयं विभुम् ।
पावनं मोक्षदं पुण्यं सर्वदेवमयं विभुम् ॥१५५॥
विदित्वा मुच्यते क्षिप्रं जन्मसंसारबन्धनात् ।
मुक्तो न जायते भूयो ब्रह्मभूतः सनातनः ॥१५६॥
एतत् संक्षेपतः प्रोक्तमोंकारगुणवर्णनम् ।
१० विस्तरेण न शक्यन्ते वक्तुं वर्षशतैरपि ॥१५७॥
योगाचार्येण संचिन्त्य याज्ञवल्क्येन धीमता ।
ओंकारनिर्णयो ह्येष प्रोक्तः शिष्यहितैषिणा ॥
श्लोकानां द्वे शते प्रोक्ते निर्णयः समुदाहृतः ॥१५८॥

इति (श्री) बृहद्योगियाज्ञवल्क्ये

१५ ओंकारनिर्णयो(नाम)द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

१. ...मशुद्धं च वीमि. परि. ७९.

२. तत्तदोंकारयुक्तेन मन्त्रेणाविकलं भवेत् वीमि. परि. ७९; तत्रोंकार-
प्रयुक्तेन मन्त्रश्चाविकलो भवेत् इ.

३. याज्ञियं तथा इ.

६. ...मयं स्थितम् इ.

१३. शते पूर्णे निर्णये समुदाहृतम् इ.; ॥५६॥ आ.

१५. इति बृह...निर्णयो द्वितीयोऽध्यायः आ.;

योगियाज्ञवल्क्य ओंकारनिर्णयो नामाध्यायः प्रथमः ॥३॥ इ.

- १ अतः परं प्रवक्ष्यामि व्याहृतीनां च निर्णयम् ।
सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः पुराकल्पे स्वयंभुवा ॥ १ ॥
तान्येष सप्त च्छन्दांसि लोकाः सप्त प्रकीर्तिताः ।
त्रिधा चतुर्धा विज्ञेयाः पंचधा सप्तधा पुनः ॥ २ ॥
- ५ भूर्भुवःस्वरिति ज्ञेया अव्यस्तास्ताः प्रकीर्तिताः ।
पञ्च व्याहृतयः प्रोक्ताः सामगानां च सामसु ॥ ३ ॥
पुरुषं च तथा सत्यं भूर्भुवःस्वस्तथैव च ।
विद्याप्रकरणापाये यजमानस्तु वै सदा ॥ ४ ॥
- १० सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः प्राणायामेषु नित्यशः ।
भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ॥ ५ ॥
भूराद्याश्चैव सत्यान्ता महाव्याहृतयस्तु वै ।
लोकास्तेषास्तु सप्तैते उपर्युपरि संस्थिताः ॥ ६ ॥
चतुर्दशविधं सर्गं दृष्ट्वेदं व्याहृतं स्वयम् ।
१५ सप्त लोका भविष्यन्ति तस्माद्व्याहृतयः स्मृतः (ताः) ॥ ७ ॥
अव्याहृतमिदं ह्यासीत् सदेवासुरमानुषम् ।
संसत्यं व्याहृतं पूर्वं प्रजापतिरिति श्रुतिः ॥ ८ ॥

१०. इति सप्त व्याहृतयः प्राणा...आर. ३९; प्राणायामेन नित्यशः स्मृत. १४१
११. आर. ३९

- १ भूर्भुवःस्वस्तथा पूर्वं स्वयमेव स्वयंभुवा ।
व्याहृता ज्ञानदेहेन तेन व्याहृतयः स्मृताः ॥ ९ ॥
एतास्तु व्याहृतीः सप्त यः शरेत् प्राणसंयमे ।
उपासितं भवेत्तस्य विश्वं भुवनसप्तकम् ॥ १० ॥
- ५ सर्वेषु चैव लोकेषु कामचारश्च जायते ।
एषा लोकवती ज्ञेया तनुराद्या प्रजापतेः ॥ ११ ॥
सप्तान्ता देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
व्याहृतीनां च सर्वासामृषिश्चैव प्रजापतिः ॥ १२ ॥
सप्त च्छन्दांसि यान्त्रासां तानि सम्यक् प्रकीर्तयेत् ।
१० गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च ॥ १३ ॥

१. स्मृत. ३८३.
२. स्मृत. ३८३.
३. य एता व्याहृतीः सप्त स्मृत. १४०, वै. ३२६.
४. वै. ३२६; उपासीतं स्मृत. १४०; उपासीतं आ.
५. स्मृत. १४०; वै. ३२६.
६. अप. ४३.
७. वीमि. २७६, अप. २४५; सर्वासामार्षं चैव प्रजापतिः स्मृत. ३८६; व्याहृतीनां तु सर्वासामार्षं चैव स्मृत. १४१., सं. ३८; व्याहृतीनां तु वै. ३२५; ...युविरेव प्रजापतिः अग्नि. २१६. ३६.
८. स्मृत. १४१; ततश्छन्दांसि...सम्यक् प्रदर्शयेत् अप. ४५; प्रवर्तयन् वीमि. २७६; सप्त च्छन्दांसि प्रोक्तानि छन्दसानि तु सर्वाः सं. ३८.
१०. वृद्धहारीतस्मृत. १०. ५३, अग्नि. २१६. ३९, वीमि. २७६, स्मृत. १४१, अप. ४५, वृष. २.६४; त्रिष्टुप् चैव च स्मृत. ३८६; ...ष्टुप् च जगती त्रिष्टुप् चैव च सं. ३८; आग्नेयवचनमिति धन. ४०६.

- १ त्रिष्टुप् च जगती चैव छन्दांस्येतानि सप्त वै ।
अग्निर्वायुस्तथादित्यो बृहस्पत्याप एव च ॥१४॥
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ।
अनादिष्टेषु सर्वेषु प्रायश्चित्तेषु सर्वशः ॥१५॥
५ प्रणायामप्रयोगे च विनियोग उदाहृतः ।
भवन्ति भूयो भूतानि उपभोगक्षये पुनः ॥१६॥
कल्पान्ते ह्युपभोगाय भुवस्तेन प्राकृतितम् ।
शीतोष्णवृष्टितेजांसि जायन्त्येतानि वै ततः ॥१७॥
आलयः सकृतीनां च स्वर्लोकः समुदाहृतः ।
१० अधरोत्तरेभ्यो लोकेभ्यो महान्श्च परिमाणतः ॥१८॥
हृदयं सर्वलोकानां महस्तेन निगद्यते ।
कल्पदाहे प्रलीनास्तु प्राणिनस्तु पुनः पुनः ॥१९॥

१. धीमि. २७६, स्मृच. १४१, अप. ४५; छन्दांस्येतान्यनुकृमात्
वृप. २. ६४; पञ्चकीथ जगती स्मृत. ३८६; पञ्चकीथ बृहती चेति सप्त
छन्दांसि तानि वै सं. ३८; चेति छन्दास्याहुरनुकृमात् अग्नि. २१६. ३९.
चेति छन्दास्यनुकृमात्, आग्नेयवचनामिति आर. ४०*;...स्येतान्यनुकृमात्-
वृद्धहारीतस्मृ. १०. ५३
२. धीमि. २७६, स्मृच. १४१, वै. ३२५, ...स्तथा सूर्यो वृप. २. ६३;
...स्तथा सूर्यो बृहस्पतिरपां पतिः स्मृत ३८६;...स्तथादित्यो बृहस्पति-
रपां पतिः सं. ३८, ...स्तथा सूर्यो, आग्नेयवचनमिति आर. ४०*
३. धीमि. २७६, स्मृच. १४१, वै. ३२५, अप. ४. ५, सं. ३८ आग्नेय-
वचनमिति आर. ४०*
४. धीमि. २७६
५. धीमि २७६, स्मृच. १४१, अप. ४५, प्राणस्यायमने चैव स्मृत. ३८६
६. ॥१७॥ आ. आदर्शपुस्तके लोकाङ्काः इतः प्रभृति मुद्रितसंख्यातः एकाधिकाः

- १ जायन्ते तु पुनः सर्गे जनस्तेन उदाहृतः ।
सनकाद्यास्तपः सिद्धा ये चान्ये ब्रह्मणः सुताः ॥२०॥
अधिकारनिवृत्ताश्च तिष्ठन्त्यस्मिन्स्ततस्तपः ।
सत्यं तु सप्तमो लोको ब्रह्मणः सदनं हि तत् ॥२१॥
५ सर्वेषां चैव देवानां मूर्ध्नि संतिष्ठते सदा ।
ज्ञानकर्मस्वनुष्ठानात्तथा सत्यस्य भाषणात् ॥२२॥
प्राप्यते चोपभोगार्थं प्राप्य न च्यवते पुनः ।
सत्यं तु सप्तमो लोकस्तस्मादूर्ध्वं न विद्यते ॥२३॥
आसप्तमात्तु पातालादूर्ध्वमेतदुदाहृतम् ।
१० अधस्ताद्राजतं ह्यण्डमूर्ध्वमर्धं हिरण्मयम् । ॥२४॥
प्रधानादेव संभूतं ब्रह्मनीडं हिरण्मयम् ।
भूराद्यैः सप्तभिर्व्याप्तं सत्यान्तैः पुरुषसंमितैः ॥२५॥
अर्द्धोर्द्धं छिद्रितं ह्यण्डं सप्तप्रकृतिलौकिकम् ।
अनन्ताकाशमध्यस्थं जीवभास्करभासितम् ॥२६॥
अजस्य नाभावुद्भूतं यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ।
१५ महदादि विशेषान्तमव्यक्ते गच्छते लयम् ॥२७॥
अपुनर्मरणायैव ब्रह्मणः सदने स्थिताः ।
अधिकारं विना चैव ब्रह्मणः सदृशाश्च ते ॥२८॥
अव्यक्ते वै दिनस्यान्ते मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह ।
१९ विशन्ति परमं धाम पुरुषं भास्करप्रभम् ॥२९॥

५. चैव लोकानां... यदा इ.

८. सत्यस्तु इ.

१९. भास्कर परम इ.

- १ व्याहृतीर्व्याहरंश्चैव प्राणैर्यदि विमुच्यते ।
विलयं याति च व्यक्तमव्यक्तं पुरुषे क्षणात् ॥३०॥
एष संक्षेपतश्चोक्तः सप्तव्याहृतिनिर्णयः ।
यं ज्ञात्वा मुच्यते विद्वान् भवग्राहाकुलार्णवात् ॥३१॥
५ निर्णयो व्याहृतीनां तु श्लोका द्वित्रिंशकस्तथा ॥३२॥

इति (श्री) बृहद्योगियाज्ञवल्क्ये व्याहृतिनिर्णयो नाम
तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः

- १ अतः परं प्रवक्ष्यामि गायत्र्या निर्णयं शुभम् ।
यं ज्ञात्वा याति वै विप्रः सायुज्यं ब्रह्मणा सह ॥ १ ॥
आपं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगश्च ब्राह्मणम् ।
शिरश्चाक्षरैर्देवत्यमावाहनविसर्जनम् ॥ २ ॥
५ ध्यानं जपप्रयोगश्च येषु कर्मसु यादृशम् ।
ज्ञातव्यं ब्राह्मणैर्यत्नाद्ब्राह्मण्यं येन वै भवेत् ॥ ३ ॥
सविता देवता ह्यस्या मुखमग्निस्तादित्यृचः ।
विश्वामित्रऋषिश्छन्दो गायत्री तु विधीयते ॥ ४ ॥
विश्वस्य जगतो मित्रं विश्वामित्रः प्रजापतिः ।
१० विनियोग उपनये प्राणायामे तथैव च ॥ ५ ॥
गायत्री वा इदं सर्वं ब्रह्माण्डं ब्राह्मणानि तु ।
वेदोपनिषच्छाखासु ब्राह्मणानि विधानतः ॥ ६ ॥

३. विनियोगोऽथ ब्राह्मणम् इ.
७. देवता यस्या...मित्रियाच्च या वीमि. ७७, स्मृच. १४१, ...मित्रि-
पातया अप. ४५, ...मित्रिपात्स्थिता आर. ४०*
८. इ.; गायत्री सा विशिष्यते वीमि. २७७, स्मृच. १४१, अप. ४५,
आर. ४०*; गायत्री सवितेऽप्यते स्मृत. ३८६
१०. वीमि. ७७, अप. ४५; विनियोगस्तुपनये स्मृच. १४१; जपहोमो-
पनयेन विनियोगो विधीयते स्मृत. ३८६
११. ब्राह्मणं ब्राह्मणानि तु आर. ४५; ब्राह्मणं समुदाहृतम् इ.
१२. वेदोपनिषदोच्छाखासु ब्राह्मणान् विविधानि च इ.

५. इदमर्थं नास्ति इ.

६. ...व्याहृती निर्णयस्तृतीयोऽध्यायः आ.,

योगयाज्ञवल्क्यव्याहृतिनिर्णयो नामाध्यायः द्वितीयः ॥*॥ इ.

- १ पुराणधर्मशास्त्राणि गायत्र्याः पावनानि तु ।
कीर्तितानि त्वनेकानि गायत्र्याः पावनानि च ॥ ७ ॥
षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्र्यास्तच्छिरः स्मृतम् ।
ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो यः परिकीर्त्यते ॥ ८ ॥
५ तस्य प्रजापतिश्चर्षिर्यजुश्छन्दो विवर्जि(र्णि)तम् ।
ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवत्यं समुदाहृतम् ॥ ९ ॥
६ प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ।
गायत्र्याः शिरसा सार्धमेवं श्रुतिनिदर्शनम् ॥ १० ॥
तपसा सुसमुद्धृत्य आदिसर्गे स्वयंभुवः ।
१० ओंकारपूर्वा गायत्री निर्जगाम ततो मुखात् ॥ ११ ॥
अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।
वेदत्रयाभिरदुहदूर्भुवःस्वरितीति च ॥ १२ ॥

२. इ.; वेदेषु यान्यनेकानि गायत्र्याः कीर्तितानि तु आ.; वेदेष्वन्यान्यनेकानि
गायत्र्याः कीर्तितानि तु अप. ४५
३. ...स्तु शिरः स्मृतम् वे. ३२६; स्मृतः आ.; षोडशाक्षरकं देव्या गायत्र्यास्तु
स्मृत. ३८५
४. मन्त्रो वै तैत्तिरीयकः वे. ३२३; मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्यते स्मृच. १४१
अप. ४५; ज्योतिरस इति मन्त्रो यस्तु प्रकीर्त्यते वीमि. २७७; आपो,
ज्योतिरित्येष मन्त्रो यस्तु प्र...आर. ४० *
५. प्रजापतेरार्ष अप. ४५; ...पतिश्चर्षि स्मृच. १४१; ...पतिश्चर्षि यजुश्छन्दो
विवर्जितम् वीमि. २७७; ...छन्दोधिर्वर्णितम् आर. ४०
६. देवताः समुदाहृताः वीमि. २७७, आर. ४०; ब्रह्माग्निवायुः
सूर्यश्च देवताः समुदाहृताः अप. ४५; ब्रह्मा वायुश्च सूर्यश्च
देवताः समुदाहृताः स्मृच. १४१
७. स्मृच. १४१; प्राणायामप्रयोगे च अप. ४५
११-१२. मनु. २.७६

- १ त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥ १३ ॥
यथाग्निर्वै देवतानामृतूनां कुसुमाकरः ।
ब्राह्मणो द्विपदानां च गावश्चैव चतुष्पदं (दाम्) ॥ १४ ॥
५ तेजस्विनां सहस्रांशुरिन्द्रियाणां यथा मनः ।
मेरुः शिखरिणां श्रेष्ठो गायत्री छन्दसां तथा ॥ १५ ॥
यथा मधु च पुष्पेभ्यो घृतान्मण्डं रसात् पयः ।
एवं हि सर्ववेदानां गायत्री सारमुच्यते ॥ १६ ॥
गायत्री प्रकृतिज्ञेया ओंकारः पुरुषः स्मृतः ।
१० ताम्यामुभाम्यां संयोगात् जगत् सर्वं प्रवर्तते ॥ १७ ॥
संवत्सरतनुर्द्वेपा अरणीति निगद्यते ।
चतुर्विंशत्यात्मिकैषा तत्त्वन(व)त्यापि सा स्मृता ॥ १८ ॥
प्रणवः सर्ववेदानां गायत्री छन्दसामिह ।
अक्षराणि च यान्यस्याः स्मृतान्यङ्गानि तानि तु ॥ १९ ॥
१५ चतुर्विंशति तत्त्वानि ओंकारः पञ्चविंशकः ।
चतुर्विंशाक्षरा देवी त्रिपदाष्टाक्षरं पदम् ॥ २० ॥
गेयकाले सामगानां यकारोस्याः प्रजायते ।

१-२. मनु . ७७

८. ॥ १७ ॥ इतः परमास्मिन् अध्याये २३ तमश्लोकपर्यन्तमादर्शपुस्तके
श्लोकाङ्काः मुद्रितसङ्ख्यातः एकाधिकाः ।
१२. चतुर्विंशात्मिका तेषा इ.
१३. प्रणवः सर्ववेदेषु गीता. ७.८; गायत्री छन्दसामहम् गीता १०.३५
एतच्छ्लोकाधानन्तरं, अक्षराणामकारोस्मिन् द्वन्द्वः सामासिकस्य च (गीता
१०.३३) इत्यधिकम् इ.

- १ चतुर्विंशः स विज्ञेयो अलक्ष्यः शान्तिमस्तुवः
(चान्तिमस्तु सः) ॥२१॥
केचिदिच्छन्ति निष्कान्तं यकारान्ते प्रतिष्ठितम्।
अन्तिमो यो भवेद्वर्णो व्यञ्जनं चार्धमात्रिकम् ॥२२॥
५ तत्तालुनि निविष्टं तु तुर्याख्यं सोमरूपकम्।
चतुर्विंशतिसंख्येयमक्षरं ब्रह्म निष्कलम् ॥२३॥
तेनैवारभ्यते देवी तेनैवेपा समाप्यते।
सार्धमात्रिकरूपेण ओंकारान्ते व्यवस्थितम् ॥२४॥
प्रधानः स तु विज्ञेयस्तत्परः पुरुषः स्मृतः ॥२५॥
१० ओंकारः पूर्वमुच्चार्यो भूर्भुवःस्वस्ततः परम्।
गायत्री प्रणवश्चान्ते जपे ह्येवमुदाहृतः ॥२६॥
श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कौशेयवसना तथा।
श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलङ्करीष्व भूषिता ॥२७॥
आदित्यमण्डलान्तस्था ब्रह्मलोकगताथवा।
१५ अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभा ॥२८॥

८. अत्रादर्शपुस्तके श्लोकांकः नास्ति स चास्माभिः कल्पितः।
९. इतः प्रभृति मुद्रितश्लोकसङ्ख्या आदर्शपुस्तकानुसूया एव।
१०. वीमि. २२८; प्रणवं पूर्वमुच्चार्य स्मृत. ३९२; ओंकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुव-
स्वस्त्यैव च अ. ४७, स्मृ. १४२, अग्नि. २१५.१४
११. ...मुदाहृता स्मृत. ३९२; गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः स्मृत.
१४२; जपो ह्येवमुदाहृतः अ. ४७; जपे चैवमुदाहृतम् अग्नि. २१५.१५
१२. वीमि. २८८, अ. ४६, आ. ४४, ग. २१३.७०
१३. वीमि. २८८, अप. ४६, सं. ६४, आ. ४४
१४. वीमि. २८८, स्मृ. १४३; ...लोकनिवासिनी अप. ४६; ...लोकगत।
तथा आ. ४४
१५. वीमि. २८८, स्मृ. १४३, आ. ४४, ग. २१३.७०

- १ आवाह्य यजुषा तेन तेजोसीति विधानतः।
एतद्यजुः पुरा दृष्टं देवैर्दर्शनकाङ्क्षिभिः ॥२९॥
तत्रावाह्य जपित्वा तु नमस्कृत्य विसर्जयेत्
प्रणवं भूर्भुवःस्वश्च अङ्गानि हृदयादयः ॥३०॥
५ त्रिरावर्त्य ततः पश्चादापं छन्दश्च दैवतम्।
विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु वै ॥३१॥
सर्वावयवसंपूर्णा ध्याता सिद्धिकरी भवेत्।
पहजश्च ऋषभश्चैव धैवतश्च तृतीयकः ॥३२॥
त्रिमिः स्वरैर्यदा गीता त्रैस्वर्येति ततः स्मृता।
१० भूलोकश्चान्तरिक्षं च स्वर्लोकश्च तृतीयकः ॥३३॥
पदेर्त्रिभिर्गदा त्या(व्या)प्ता त्रिपदेति ततः स्मृता।
मविता देवता यस्मात् सावित्री तेन चोच्यते ॥३४॥
गायनं(न्तं) त्रायते यस्मात् गायत्रीति ततः स्मृतः(ता)।
अथेनां भूत्वाऽऽहरत् सोमं त्रिदिवात् स्वेन तेजसा ॥३५॥

१. ग. २१३.७१; यजुषातेन वीमि. २८८, स्मृत. ३८९; अत्रावाह्य
यजुषातेन स्मृ. १४३; आवाह्य यजमानो हि ओजोसीति अप. ४६;
ओजोसीति इ.
२. पुरा देवैर्दर्शनं ग. २१३.७१
३. तत्र बाह्यं जपित्वा च वीमि. २८८; आवाह्य पूजयित्वा तु
अप. ४६; तामावाह्य जपित्वा च स्मृत. ३८९; जपित्वातो —
नमस्कारादिसर्जयेत् ग. २१३.७२
४. प्रणवो वीमि. २८८; ३१०; याजवल्क्यवचनमिति स्मृत. ३८९
५. त्रिरावर्त्य वीमि. २८८; त्रिरावर्त्य वीमि. ३१०
६. वीमि. २८८
७. गोधारश्च तृतीयक इ.
११. यदा व्याप्तः त्रिपदां ततः स्मृतः इ.

- १ छन्दसां पोषणात् तस्मात् गायत्री वा ततः स्मृता ।
वेदेषु पठ्यते चान्याजप्यकालेऽन्यथा पुनः ॥३६॥
- प्राणायामे तथा ध्याने होमकालेषु चान्यथा ।
निग्रहे चापि शत्रूणामन्यथा परिपठ्यते ॥३७॥
- ५ ओंकारं व्याहृतीस्तिष्ठः प्रथमं संप्रयोजयेत् ।
ओंकाराद्या त्रिरावर्त्या वेदस्यारम्भणे तथा ॥३८॥
- प्रणवाद्या तु विज्ञेया जप्ये व्याहृतिभिः सह ।
ताभिस्तु सप्तभिः सार्धं सप्तोंकारसमन्विताम् ॥३९॥
- शिरसा सहितां देवीं प्राणायामे प्रयोजयेत् ।
१० प्रणवव्याहृतिभिः सार्धं स्वाहान्तां होमकर्मणि ॥४०॥
- प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताऽऽभिचारिके ।
एवं यस्तु विजानाति गायत्रीं ब्राह्मणस्तु सः ॥४१॥
- अन्यथा शूद्रधर्मा स्याद्वेदानामपि पारगः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ज्ञातव्या ब्राह्मणेन सा ॥४२॥
- १५ व्याहृत्योंकारसहिता सशिराश्च यथार्थतः ।
सशिराश्चैव गायत्री यैर्विप्रैरवधारिता ॥४३॥
- ते जन्मबन्धनिर्मुक्ताः परं ब्रह्म विशन्ति वै ।
षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्री सशिरास्तथा ॥४४॥

२. वेदादौ पठ्यते चान्याजप्यकाले तु अन्यथा इ.

८. सप्त व्याहृतिभिः सार्धं...न्वितः इ.

१०. व्याहृतीसार्धं स्वाहान्तां होमकर्मणि आर. ४५ *

११. प्रकृतव्या...भिचारिके आर. ४५ *

१४. ब्राह्मणैस्तु सा इ.

१८. षोडशाक्षरकं इ.

- १ सकृदावर्तयेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
सोंकारं चतुरावर्त्या विज्ञेया सा शताक्षरा ॥४५॥
- शताक्षरा(रां) समावर्त्य चतुर्वेदफलं लभेत् ।
ओंकारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ॥४६॥
- ५ त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ।
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ॥४७॥
- स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ।
एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ॥४८॥
- सन्ध्ययोरुभयोर्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ।
१० सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत् त्रिकं द्विजः ॥४९॥
- महताऽप्येनसां मासात् त्वचं ब्राह्मिर्विमुच्यते ।
सप्तावृत्या पुनर्देहं दशभिः प्राप्यते दिवम् ॥५०॥

२. सोंकार आ.

३. सर्ववेदफलं इ.

४. ...व्ययः आ.; अग्नि. २१.५.३; मनुवचनामिति वीमि. २.५.३; मनु. २.८३

५. मनुवचनामिति वीमि. २.५.३; अग्नि. २१.५.३; चैव सावित्री मनु. २.८१

६. ...हन्येया इ.; चान्वहं चेतां त्रीणि, योगीश्वरवचनामिति मद. ८२;

...न्येतास्त्रीणि अग्नि. २१.५.४

७. अग्नि. २१.५.४; योगीश्वरवचनामिति मद. ८२

८. मनु. २.७८

९. मद. ८२; ...चतुर्वेदविद्विप्रो मनु. २.७८, इ.

१०. मनु. २.७२; .... कृत्वस्तु बहिरेतत् त्रिकं द्विजः, योगीश्वरवचनामिति मद. ८२

११. मनु. २.७२; योगीश्वरवचनामिति मद. ८२.

१२. सप्तावर्तो देहेहं इ.; सप्तावर्तान् पुनर्न्येया दशभिः प्राप्यति दिवम्, योगीश्वर-
वचनामिति मद. ८२; सप्तावर्ता पापहरा दशभिः प्राप्यति दिवम् अग्नि. २१.५.६

- १ विशावृत्त्या तु सा देवी नयते हीश्वरालयम् ।
अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तरते जन्मसागरम् ॥५१॥
- तीर्णो भूयो न पश्येत् जन्ममृत्युं मुदारुणम्
गायत्रीं जपते यस्तु सोमवद्भासते तु सः ॥५२॥
- ५ पादार्धं पादमर्धं वा समस्तामृतमेव वा ।
सर्वेषां भवपापानां संकरे समुपार्थते ॥५३॥
- दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परम् ।
रुद्रकूष्माण्डजप्यैश्च जप्यैः सौराणिकैस्तथा ॥५४॥
- ऋषिभैर्विराजाजप्यैर्गायत्री च विशिष्यते ।
- १० ब्रह्महत्यां सुरापानं सुवर्णस्तेयमेव वा ॥५५॥

१. योगीश्वरवचनमिति मद. ८२; विशावृत्ता तु अग्नि. २१५.६, इ.
२. तारयेज्जन्मसागरात् मद. ८२, इ.; तीर्णः संसारसागरात् अग्नि. २१५.७
५. ... मृतमेव वा आ.
६. सर्वेषां चैव, योगीश्वरवचनमिति मद. ८२; सर्वेषामेव पापानां अग्नि. ८.८, षसिष्ठस्मृ. २५.११
७. योगीश्वरवचनमिति मद. ८२; दशसाहस्रमभ्यासा गायत्री अग्नि. ८.८.; गायत्र्याः साधनं परं इ.; अभ्यासो दशसाहस्रः सावित्र्याः शोधनं महत् षसिष्ठस्मृ. २५.१२
८. ... षड्रूपैश्च जपैस्तैर्विविधैस्तथा अग्नि. ८.९
९. वैराजविभिर्जप्यैश्च गायत्र्यास्तु विशेषतः अग्नि. ८.९
१०. ... हत्या मुरा ... अग्नि. २१५.९

- १ गुरुदारागमं चैव जप्येनैव पुनाति सा ।
यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ॥५६॥
- तत्र तत्र तिलैर्होमो गायत्र्या जपनं तथा ।
वायुभक्षो दिवा तिष्ठेत् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ॥५७॥
- ५ जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुध्येद् ब्रह्मवधादृते ।
शतेन गायत्र्याः स्नायात् शतमन्तर्जले जपेत् ॥५८॥
- अपः शतेन पीत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
सायं प्रातस्तु यः संध्यां सकृदक्षं सेवते द्विजः ॥५९॥
- जपन् वै पावनीं देवीं सावित्रीं लोकमातरम् ।
- १० स तथा पावितो देव्या ब्राह्मणो धृतकिञ्चिदपः ॥६०॥

१. गुरुदारागमश्चैव अग्नि. २१५.९.
२. याज्ञ. ३.३१०, याज्ञवल्क्यवचनमिति स्मृच. १५२; संकीर्णं पश्यत्यात्मन्यसंशयम् लघुशंखस्मृ. ७१
३. वाचनं तप्ता याज्ञ. ३.३१०; जप एव वा, याज्ञवल्क्यवचनमिति स्मृच. १५२ गायत्र्यावर्तनं तथा लघुशंखस्मृ. ७१
४. तिष्ठन् याज्ञ. ३.३११; प्यसूर्यदृक् इ.; दिनं तिष्ठे... मद. ८३; दिनं स्थित्वा रात्रिं नीत्वा तु सूर्यदृक् वै. ३३५.
५. याज्ञ. ३.३१०, मद. ८३; शुचिर्ब्रह्म... वै. ३३५
६. स्नायात् शतेन गायत्र्याः वै. ३३५
७. पीत्वा च वै. ३३५; आपः शतेन आ.
८. संध्यामस्कन्नामुपतिष्ठते वै. ३३५
९. देवीं पावित्र्यां वेदमातरम् वै. ३३५
१०. धृतकल्मषः वै. ३३५

- १ न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीं च ससागराम् ।
गोमः पितृघ्नो मातृघ्नो भ्रूणहा गुरुतल्पगः ॥६१॥
ब्रह्महा हेमहारी च यस्तु विप्रः सुरां पिबेत् ।
गायत्र्याः शतसाहस्रे जपे भवति वै शुचिः ॥६२॥
५ अक्षराणि च दैवत्यं संप्रवक्ष्याम्यतः परम् ।
आग्नेयं प्रथमं ज्ञेयं वायव्यं च द्वितीयकम् ॥६३॥
तृतीयं सूर्यदैवत्यं चतुर्थं वैद्युतं स्मृतम् ।
पञ्चमं यमदैवत्यं वारुणं षष्ठमुच्यते ॥६४॥
बार्हस्पत्यं सप्तमं च पार्जन्यमष्टमं विदुः ।
१० ऐन्द्रं तु नवमं ज्ञेयं गांधर्वं दशमं स्मृतम् ॥६५॥
पौष्णमेकादशं ज्ञेयं द्वादशं मैत्रवारुणम् ।
त्वाष्ट्रं त्रयोदशं ज्ञेयं वासवं च चतुर्दशम् ॥६६॥
मारुतं पञ्चदशकं सौम्यं षोडशकं स्मृतम् ।
सप्तदशं त्वाङ्गिरसं वैश्वदेवमतः परम् ॥६७॥

१. वै. ३३५

२. अग्नि. २१५. ११

३. ब्रह्मघ्नः स्वर्णहारी च सुराणो लक्षजयतः अग्नि. २१५. ११

४. गायत्र्या लक्षजापेन पातकेभ्यो विमुच्यते वै. ३३५

५. इतः प्रभृति जप्यकालेषु संचिन्त्य इत्यादि (४.७० पू.) श्लोकार्धपर्यन्तो भावः

ब्रह्मोक्तत्वेन निर्दिष्टः स्मृच. १४४

७. तृतीयं शाश्वदैवतम् वृष. ४.१८

११. त्वाष्ट्रमेकादशं वृष. ४.२०

१२. पौष्णस्त्रयोदशम् वृष. ४.२१

- १ आश्विनं चैकोनविंशं प्राजापत्यं तु विंशकम् ।
सर्वदेवमयं ज्ञेयमेकविंशकमक्षरम् ॥६८॥
रौद्रं द्वाविंशकं प्रोक्तं त्रयोविंशं तु ब्राह्मणम् ।
वैष्णवं तु चतुर्विंशमेता अक्षरदेवताः ॥६९॥
५ जप्यकालेषु संचिन्त्य विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ।
एतस्यां ज्ञातमात्रायां वाङ्मयं विदितं भवेत् ॥७०॥
उपासितं भवेत् सर्वं विश्वं भुवनसप्तकम् ।
अज्ञात्वा चैव गायत्रीं ब्राह्मण्यात् परिहीयते ॥७१॥
अपवादेन संयुक्तो भवेच्छ्रुतिनिदर्शनात् ।
१० येषां द्विजानां सावित्री नानुच्येत यथाविधि ॥७२॥
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ।
एतया चापि संयुक्तः काले च क्रियया स्वया ॥७३॥
विप्रक्षत्रियविड्योनिर्गृहाणां पतिसाधुषु ॥(?)
ओंकारो व्याहृतीः सप्त सावित्री प्राणसंयमः ॥७४॥
१५ संध्या न वन्दिता येन ब्राह्मण्यं तस्य वै कुतः ॥७५॥
सावित्रीं यो न जानाति वृथा तस्य परिश्रमः ॥
गायत्रीमात्रसंतुष्टो वरं विप्रः मुयन्त्रितः ॥७६॥

२. एकविंशं कुबेरस्य वृष. ४.२४

३. रौद्रं द्वादशकं आ.

१०. ११. मनु. ११. १९१

१६. सावित्रीमात्रसारोपि मनु. २.११८

- १ नायन्त्रितश्वतुर्वेदः सर्वाशी सर्वविक्रयी ।
सारभूतास्तु वेदानां गुह्योपनिषदः स्मृताः ॥७७॥
ताभ्यः सारं तु गायत्री गायत्र्या व्याहृतित्रयम् ।
व्याहृतिभ्यस्तथोकारस्त्रिवृद्ब्रह्म स उच्यते ॥७८॥
- ५ त्रिवृद्ब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।
मधुवत् संभृतं ह्येतद्विप्रासो विष्णुना स्वयम् ॥७९॥
गायत्रीं चैव वेदांश्च तुलया समतोलयत् ।
एकतश्वतुरो वेदान् गायत्रीमेकतः समा (म्) ॥८०॥
एषा हि त्रिपदा देवी सर्वब्रह्ममयी शुभा ।
१० तपसा महता दृष्टा विश्वामित्रेण धीमता ॥८१॥
संवत्सरं वा षण्मासान् यो जपेद्विधिवद्ब्रिजः ।
सोऽचिरात्सर्वकामांश्च प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥८२॥
गायत्रीनिर्णयश्लोकाः सप्ततिर्नव एव च ।

इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये गायत्रीनिर्णयो (नाम)

१५

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

१. नायन्त्रितश्वित्वेदोपि भन्तु. ११८

१४. गायत्रीनिर्णयश्वतुर्थोऽध्यायः आ.

योगियाज्ञवल्क्य गायत्र्या निर्णयं नाम तृतीयप्रकरणम् ॥८॥ इ.

पञ्चमोऽध्यायः

- न्यासं तु संप्रवक्ष्यामि ओंकारादि यथायथम् ।
येन विन्यस्तमात्रेण ब्रह्मीभवति ब्राह्मणः ॥१॥
- अकारं विन्यसेन्नाभ्यां सत्त्वरूपं निरञ्जनम् ।
५ उकारं हृदये तद्ब्रह्मजसं तद्गुणं स्मृतम् ॥२॥
मकारं मूर्ध्नि विन्यस्य तमोमात्रं तृतीयकम् ।
ब्रह्मरूपं तदात्मानं ध्यायेद्विगतकल्मषम् ॥३॥
कुर्याद्व्याहृतिभिर्न्यासं वक्ष्यमाणक्रमेण तु ।
पूर्वमेव तु याः प्रोक्ता भूराद्यास्ते समासतः ॥४॥
- १० भूर्लोकं पादयोर्मध्ये भुवर्लोकं तु जानुनोः ।
स्वर्लोकं कटिदेशे तु नाभिदेशे महस्तथा ॥५॥
जनलोकं कण्ठदेशे मुखविम्बे तपस्तथा ।
भ्रुवोर्ललाटसंधौ तु सत्यलोकं प्रतिष्ठितम् ।
हिरण्यमये परं कोशे ध्येयः परमनिष्कलः ॥६॥
- १५ तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मावदो विदुः ।
गायत्रीं विन्यसेत् पश्चाच्छरीरे चात्मनो बुधः ॥७॥
चतुर्विंशतिस्थानेषु पादो(द) मूर्धान्तमस्तकम् ।
पादाङ्गुष्ठे तथा गुल्फे जङ्घयोर्जानुनोस्तथा ॥८॥

२. अयमध्यायः इ पुस्तके नास्ति ।

४. अकारं नाभिदेशे तु उकारं हृदि विन्यसेत् आर. २४

६. मकारं मूर्ध्नि विन्यसेदेष न्यासो विमुक्तिदः आर. २४

१७. पादोमूर्धान्त आ.

- १ ऊरुभ्यां गुह्यवृषणे कटौ नाभ्यां तथैव च ॥
जठरे स्तने च हृदये कण्ठे वक्त्रे च तालुनि ॥९॥
श्रोत्रे चक्षुर्ध्रुवोर्मध्ये ललाटे पूर्वके मुखे ।
याम्यपश्चिमके चैव उत्तरे च यथाक्रमम् ॥१०॥
- ५ अन्तिमं मूर्ध्नि विन्यस्य परब्रह्म स उच्यते ।
गुह्ये चक्षुषि वक्त्रे च समीके (?) हृदये तथा ॥११॥
पद्भ्यां नाभ्यां ललाटे तु नवमं मूर्ध्नि विन्यसेत् ।
इदं न्यासचतुष्कं तु सकृद्यस्यति यो द्विजः ॥१२॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमृच्छति ।
१० इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये ओंकारगायत्रीन्यासो
(नाम)पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

षष्ठोऽध्यायः

- अतःपरं प्रवक्ष्यामि संध्योपासननिर्णयम् ।
अहोरात्रकृतात् पापात् यामुपास्य विमुच्यते ॥१॥
संध्या येन न विज्ञाता संध्या येनानुपासिता ॥
५ जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥२॥
नोपतिष्ठति यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
स शूद्रवद्ब्रह्मिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥३॥
सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः संध्योपासनतत्परः ।
ब्राह्मण्याच्च न हीयेत सोऽन्यजन्मगतोऽपि सन् ॥४॥
१० ओंकारो व्याहृतीः सप्त गायत्री सशिरास्तथा ।
आपोहिष्ठा ऋचस्तिस्त्रः सूक्तं चैवाधमर्पणम् ॥५॥

२. वीमि. २५६, स्मृच. १३४

३....कृतैः पापयामु... प्रमुच्यते वीमि. २५६, स्मृच. १३४

४. संध्या नैवायुपासिता वीमि. २५६; ज्ञात्वा नैव (संध्या येन, न च संध्या).

मुपासिता वृष. २.८५.

५. श्वा चाभिजायते वीमि. २५६; गोभिलवचनामिति वै. ३११

६. वीमि. २५६; न तिष्ठति तु यः पूर्वा... माम् मनु. २.१०३

७. वीमि. २५६, मनु. २.१०३

८. वीमि. २५६; सर्वावस्थामु स्मृच. १३४

९. अन्यजन्मगतोऽपि सः स्मृच. १३४; अन्य...पि सन् वीमि. २५६

१०. प्रणवो व्याहृतीः स्मृत. ३८६

११. स्मृत. ३८६

- १ आदित्यरक्षणार्थं तु सायंप्रातर्दिने दिने ।
सृष्टं स्वयंभुवा पूर्वं ब्राह्मणानां मुखे स्थितम् ॥६॥
सातत्यं कर्म विप्राणामहोरात्राद्यसो(घनो)दनम् ।
पापं तु जायते तस्मादनार्तस्तन्न चोत्सृजेत् ॥७॥
- ५ अनार्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसंमितः ।
प्रायश्चित्तीभवेद्विप्रो लोके भवति निन्दितः ॥८॥
यावन्तोस्यां पृथिव्यां तु विकर्मस्था द्विजातयः ।
तेषां तु पावनार्थाय संध्या सृष्टा स्वयंभुवा ॥९॥
या संध्या सा तु गायत्री त्रिधा भूत्वा प्रतिष्ठिता ।
१० संध्या हुपासिता येन तेन विष्णुरुपासितः ॥१०॥
हासवृद्धी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।
संध्या मुहूर्तमात्रं तु हासे वृद्धौ तु सा समा ॥११॥
त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मंदेहा नाम राक्षसाः ।
प्रद्रवन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥१२॥

१. स्मृत. ३८६
२. ब्रह्मणस्तन् मुखं स्मृतम् स्मृत. ३८६
५. वीमि. २५६; याज्ञवल्क्यवचनामिति पमा. १. १. ३०१
६. भवेच्चैव वीमि. २५६, स्मृच. १३९
७. वीमि. २५६; ...न्तोस्या विकर्मस्थाः पृथिव्यां बालिशा द्विजाः आ.
८. वीमि. २५६; सृष्टा संध्या स्मृच. १३४; स्वयंभुवः आ.
११. कुल्लू. २.१०१, हे. ३.२. पृ. ६९६
१२ अप. ४९; मासे वृद्धौ आ; हासे वृद्धौ समा स्मृता वीमि. २६१; च सा
स्मृता कुल्लू. २०१
१३. वीमि. २५६, स्मृच. १३४, वृप. २.७४, वै. ३१२
१४. वीमि. २५६, वै. ३१२; प्राद्रवन्ति स्मृच. १३४

- १ अहन्यहनि ते सर्वे सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।
अथ सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥१३॥
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
संध्येति (संध्यां तु) समुपासीनाः प्राक्षिपन्ति
महज्जलम् ॥१४॥
- ५ ओंकारत्रयसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमान्वितम् ।
तेन दह्यन्ति ते दैत्या वज्रीभूतेन वारिणा ॥१५॥
एतद्विदित्वा यो विप्र उपास्ते संशितव्रतः ।
दीर्घमायुः स विन्देत् सर्वपापैश्च मुच्यते ॥१६॥
पूर्वा संध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।
१० या भवेत् पश्चिमा संध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥१७॥
रक्ता भवति गायत्री सावित्री श्वेतवर्णिका ।

१. वीमि. २५६, स्मृच. १३४, वै. ३१२
२. वीमि. २५६, वै. ३१२; अतः सूर्यस्य तेषां तु स्मृच. १३४
३. वृप. २.८१, वीमि. २५६, स्मृच. १३४, वै. ३१२
४. यत् संध्यां ते उपासन्तः क्षिपन्त्येतज्जलं महत् वृप. २.८१; संध्येति तमुपासीना
वीमि. २५६; संध्यां तु समुपासीना यत् क्षिपन्ति स्मृच. १३४; संधौ संध्या-
मुपासीना यत् क्षिपन्त्यन्वहं जलम् वै. ३१२
५. वीमि. २५६, वृप. २.८२, गायत्र्या च समान्वितम् आ.; ब्रह्मव्याहृति-
संयुक्तं स्मृच. १३४, वै. ३१२
६. वीमि. २५७; दह्यन्त (दहन्ते) तेन ते दैत्या वृप. २.८२; दह्यति आ.;
वज्रीभूतेन स्मृच. १३४; तेनादह्यन्त वै. ३१२
७. यः संध्यामुपास्ते संशितव्रतः स्मृच. १३४, वै. ३१२
८. सर्वपापः प्रमुच्यते वीमि. २५७, स्मृच. १३४, वै. ३१२
९. स्मृच. १३५, अप. ४९; च गायत्री स्मृत. ३९०
१०. स्मृच. १३५, अप. ४९; विज्ञेया सा स्मृत. ३९०
११. अप. ४९; श्वेता भवति सावित्री गायत्री रक्तवर्णिका वीमि. २५३;
श्वेता भवति गायत्री सावित्री शुक्रवर्णिका स्मृच. १५३;
गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्रवर्णिका वै. ३१२

- १ कृष्णा सरस्वती ज्ञेया संध्यास्तिस्र उदाहृताः ॥१८॥
त्रयाणां चैव देवानां संगमस्तूभयोर्भवेत् ।
मध्यमायां च संध्यायां सर्वदेवसमागमः ॥१९॥
संधिः सर्वसुराणां च तेन संध्या उदाहृता ।
५ गरीयसी हि भूतानां तस्मात्त्रैत्री (त्रैती) तनुर्हि सा ॥२०॥
संधिते तु परे सूक्ष्मे निर्गुणे गुणबोधिनी ।
प्रधानपुरुषातीते सा संध्या संधिरुच्यते ॥२१॥
अनूदकी तु या संध्या लेपस्नेहविवर्जिता ।
संधिनी सर्वभूतानां शोधिनी भवनाशिनी ॥२२॥
१० हृद्याकाशगता सूक्ष्मा आदित्यरश्मिरेखया ।
सोमसूर्याग्निसंस्कृत्या अण्डं भित्त्वा विनिर्गता ॥२३॥
बद्धमेतं सुपुष्पायां दीर्घघण्टानिनादवत् ।
ईश्वरं मनसा ध्यायेद्देवा संध्या अनूदकी ॥२४॥
संधौ संध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ ।
१५ संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ॥२५॥
उभे संध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैस्तु गृहाश्रितैः ।

१. संध्यात्रयमुदाहृतम् वीमि. २५३, स्मृच. १४३, अप. ५०;
सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः वै. ३१२
२. .... भयो भवेत् आ.
५. तस्मात्त्रैत्री तनुर्हि सा आ.
१४. हे. ३.१.८८२, पमा. १.१.२६०, २८९, वै. ३१०; नोदिते रवौ
स्मृच. १३४; नास्तगे अप. ५०; सायं संध्यामुपासीत
नास्तगे हे. ३.२. पृ. ६९५
१५. वीमि. २५४, २५९, अप. ५०
१६. हे. ३.१. पृ. ७०४; संध्ये च कर्तव्ये ब्राह्मणेश्व गृह्येवपि अप. ५०;
ब्राह्मणेश्व गृहाश्रितैः वीमि. १५८

- १ तिसृष्वपि च संध्यासु स्नातव्यं ब्रह्मवादिना ॥२६॥
कालदोषादसामर्थ्यान्नशक्नोति यदा ह्यसौ ।
तदाऽऽज्ञातो ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टैस्तु मार्जनम् ॥२७॥
शन्न आपस्तु दुपदा आपोहिष्टाऽधमर्पणः ।
५ एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैस्तु मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥२८॥
स्नानमव्देवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।
अधमर्पणसूक्तेन अश्वमेधावभृत्समम् ॥२९॥
अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।
पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं स्मृतम् ॥३०॥
१० एतच्छ्रुत्वा तु वचनं याज्ञवल्क्यस्य धीमतः ।
ऋषयः संयतात्मानः पृच्छन्ति स्नाननिर्णयम् ॥३१॥
इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये संध्यानिर्णयोः (नाम)
पष्ठोऽध्यायः ॥६॥

१. हे. ३.२. पृ. ७०४; स्नातव्यं च तपस्विना वीमि. २५८
२. स्मृच. १३४, वीमि. १९४
३. स्मृच. १३४; तदा ज्ञात्वा...दृष्टं हि मार्जनम् आ.; तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु-
मन्त्रैर्दृष्टं तु मार्जनम् वीमि. १९४
४. ...धमर्पणम् वै. २९१; हे. ३.१. पृ. ८५३
५. एतैश्च पञ्चभिर्मन्त्रैर्मन्त्र ...वै. २९१;...ऋमन्त्रैर्मन्त्र...वीमि. १९४,
हे. ३.१. पृ. ८५३
६. वीमि. १९४, याज्ञ. १.२२
७. वीमि. १९४
८. वीमि. १९४; प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने स्नानमेव विधीयते स्मृच. १२१; स्नान-
मेव तु कारयेत् हे. ३.१. पृ. ८५३
९. स्मृच. १२१; मार्जनं भवेत् वीमि. १९४, हे. ३.१. पृ. ८५३
१०. ...त्वाय वचनं...स्य वै तदा वीमि. २२१;...स्य वतदा हे. ३.१. पृ. ८८७
११. संशितात्मानः हे. ३.१. पृ. ८८७; संशितात्मानः पृच्छन्ति स्नाननिर्णयम्
वीमि. २२१
१२. संध्यानिर्णयः पष्ठोऽध्यायः आ.; समाप्तिद्योतकं किमपि नास्ति इ. पुस्तके।

स्नानमन्दैवतैर्मन्त्रैर्यच्चयोक्तं पुराऽनघ ।
तदाचक्ष्व विशेषेण स्नानस्य तु विधिं प्रभो ॥ १ ॥
तांस्तु प्रोवाच प्रीतात्मा याज्ञवल्क्यो महामुनिः ।
५ शृणुध्वं वक्ष्यते स्नानं सर्वपापहरं शुभम् ॥ २ ॥
मृद्रोमयतिलान् दर्भान् पुष्पाणि सुरभीणि च ।
आहरेत् स्नानकाले तु स्नानार्थी प्रयतः शुचिः ॥ ३ ॥
गन्धोदकान्तं विधिवत् स्थापयेत् तत् पृथक् क्षितौ ।

२. वीमि. २२१, याज्ञ. वीमि. २७०, वीमि. परि. १६, हे. ३.१. पृ. ८८७
३. वीमि. २२१, हे. ३.१. पृ. ८८७
४. प्रीत्यात्मा आ.; तान् प्रत्युवाच... ल्क्योऽमित्युक्तिः वीमि. २२१, हे. ३.१. पृ. ८८७
५. ... पापप्रणाशनम् वीमि. २२१; हे. ३.१. पृ. ८८७; शृणुष्व वक्ष्य... सर्वपापप्रणाशनम् अप. १२८
६. ग. २१४; मृत्तिलान् गोमयं दर्भान् वीमि. २२१, स्मृच. १८२; हे. ३.१. पृ. ८७८; मृत्तिका गोमयं दर्भान् अप. १२८; मृत्तिका गोमयं दर्भान् वै. २५९; याज्ञवल्क्यवचनमिति आर. २५
७. स्नानार्थं स्मृच. १८२, हे. ३.१. पृ. ८७८, वै. २५९; आहरेद्याव-
दर्भानि स्नानार्थं अप. १२८; आहरेद्यावदर्भानि स्नानार्थं आर. २९
८. पमा. १.१. २७२, स्मृच. १२८, वै. २५९; ... न्तं विविक्तं स्थाप्य
चैतान् पृथक् आ.; ... न्तं विविक्तमास्थाप्यैतत् पृथक् वीमि. २२१;
स्थापयेत् पृथक् अप. १२८; गन्धोदकान्तं विविक्ते स्थापयेत्तान्यक्षितौ
ग. २१४.२; क्रमात् स्थाप्यं पृथक् क्षितौ हे. ३.१. पृ. ८७८

- १ त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं च विचक्षणः ॥ ४ ॥
उत्तमाधममध्यानामङ्गानां क्षालनं च तैः ।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसंकरः ॥ ५ ॥
प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।
५ नालपोदके द्विजः स्नायान्नर्दीश्रो(चो)त्सृज्य
कृत्रिमे ॥ ६ ॥
मृद्भिरद्भिश्च चरणौ प्रक्षाल्याचम्य वै शुचिः ।
उरुं हीति ऋचा तोयमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥
आवर्तयेत्तदुदकं ये ते शतमिति हृत्वा ।
१० सुमित्रिया इत्यञ्जलिमुद्धरेद्देवतं सरन् ॥ ८ ॥

१. ग. १३३. ३, वीमि. २२१, स्मृच. १. १८२, अप. १२८, हे. ३.१. पृ. ८८७; मृदं तां च आ.; त्रिधा कुर्यान्मृदं तां वै. २५९ गोमयं ताद्विचक्षणः पमा. १.१. पृ. २७२
२. अधमोत्तममध्यानामङ्गानां क्षालनं तु वै वीमि. २२१; अधमोत्तम... नं तु तैः पमा. १.१. पृ. २७३, स्मृच. १८२, अप. १२८, हे. ३.१. पृ. ८८९, प्राम. १६
३. पमा. १.१. पृ. २७२, वीमि. १६७, हे. ३.१. पृ. ८८९; क्षालनं मृदसंकरः स्मृच. १८२, अप. १२८
- २.-३. अधमोत्तममध्यानामङ्गानां मृदसंकरः वै. २५९
४. हे. ३.१. पृ. ८७३, वीमि. १६७, स्मृच. १२९, अप. २३५; स्नानविधिराचार्येणान्यत्र दर्शितः- 'विद्यमाने प्रभूते हि नाल्ये स्नानं समाचरेत् इति' विश्वरूपः १.२२; विद्यमानेऽपि, वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनमिति आर. २८
५. वीमि. १६७, अप. २३५; नर्दीश्रो(चो) ... स्मृच. १२९, हे. ३.१. पृ. ८७३; वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनमिति आर. २८
६. स्मृच. १८२; अद्भिर्मृद्भिश्च चरणौ प्रक्षाल्याचम्य वै तथा ग. २१४.३
७. वीमि. २२१; उरुं राज्ञ्युचा तोय... ग. २१४. ४; हीति ऋचा हे. ३.१. पृ. ८९२
८. वीमि. २२१, ग. २१४.५; ... मिति हृत्वा हे. ३.१. पृ. ८९२
९. वीमि. २२१; ... त्रिया न इत्यञ्जलि... हे. ३.१. पृ. ८९२

- १ दुर्मित्रिया इति द्वि(द्वे)ष्यं ध्यायंश्चापः प्रसेचयेत् ।
मृद्धिरङ्गिश्च गात्राणि क्रमशस्त्ववनेजयेत् ॥९॥
एकया च शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।
कटिवस्त्यूरुजङ्घे च चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ॥१०॥
- ५ प्रक्षाल्य हस्तौ चाचम्य नमस्कृत्य जलं ततः ।
यत्किंचिदिति मन्त्रेण नमस्येत् प्रयताञ्जलिः ॥११॥
यत्र स्थाने च यत्तीर्थं नदी पुण्यतमा च या ।
तां ध्यायन् मनसाऽऽवाह्य अन्यत्रेष्टं विचिन्तयेत् ॥१२॥
गङ्गादिपुण्यतीर्थानि कृत्रिमादिषु संस्मरेत् ।
- १० उदुत्यमिति प्रदिशेजलं तु प्राङ्मुखं शुचिः ॥१३॥

१. त्रिया न इति द्वेष्यं हे. ३.१. पृ. ८९२; द्वेष्यं वीमि. २२१; प्रसंचरेत् आ.
२. आङ्गिराङ्गिश्च गात्राणि क्रमशस्त्ववने जयेत् हे. ३.१. पृ. ८९४; 'शीर्षा-
द्यानाभि सर्वाणि स्मरन् विष्णुनाममयम्' इत्यधिकम्, योगिवचनमिति प्राम-
१६, स्वायंभुवं वचनमिति विश्वरूपः ३.३२;
३. ... या तु वीमि. २२१, कूर्मपुराणे इति स्मृच. १८३
४. हे. ३.१. पृ. ८९४; वीमि. २२१; कटिं वास्तिमुरुजङ्घे चरणौ तु भिक्षि-
भिः आ.; पादौ जङ्घे कटिं चैव पूर्व मृद्धिर्नाभिर्नाभिः ग. २१४.८; पादौ
जङ्घकटिश्चैव पूर्व मृद्धिर्नाभिर्नाभिः इ.
५. ग. २१४.८; जलं तु तत् वीमि. २२२; तथैव हस्तावाचम्य हे. ३.१. पृ.
८९४
६. यत्किंचेति च वीमि. २२२; ...त्किंचेदमिति मन्त्रेण हे. ३.१. पृ. ८९४
योगिवचनमिति प्रा. १६
७. वीमि. २२२; च यत्तीर्थं आ.
८. वीमि. २२२
९. वीमि. २२२, स्मृच. १८३
१०. उदुत्तममिति विशेषतज्जलं वीमि. २२२, हे. ३.१. पृ. ८९६

- १ येन देवाः पवित्रेति कुर्यादालम्भनं त्रिभिः ।
महाव्याहृतिभिः पश्चादाचम्य प्रयतोऽपि सन् ॥१४॥
आलभेद्द्वै मृदाङ्गानि इदं विष्णुरिति त्र्युचा ।
भास्कराभिमुखो मजेदापो अस्मानिति त्र्युचा ॥१५॥
- ५ ततो निघृष्य गात्राणि निमज्ज्योन्मज्ज्य वै शनैः ।
गोमयेन तु यः स्नायादापादतलमस्तकम् ॥१६॥
स स्नातः सर्वतीर्थेषु पूतः संवत्सरं भवेत् ।
आचम्य गोमयेनातो मानस्तोक्या समालभेत् ॥१७॥
ततोऽभिषिञ्चेन्मन्त्रैस्तु वारुणैश्च यथाक्रमम् ।
- १० इमं मे वरुणेत्यृग्भ्यां त्वन्नः सत्वन्न इत्यपि ॥१८॥
इदमापउदुत्तममित्येतन्मुञ्चन्त्ववभृथेति च ।
अभिषिञ्च्य तयाऽऽत्मानं निमज्ज्याचम्य वै पुनः ॥१९॥

१. वीमि. २२२, हे. ६.१. पृ. ८९६
२. दाचमेत् प्र... हे. ३.१. पृ. ८९६; एतदर्धमादर्शपुस्तके गङ्गादि...
संस्मरेत् (१३पृ.) इत्यर्थानन्तरं दृश्यते । वीमि. क्रमं प्रमाणीकृत्यास्मान्-
स्तदत्र निवेशितामिति विभावनीयम् ।
३. आलभेतु...रिति ऋचा वीमि. २२२; आलभेत मृदा, योगिवचनमिति
प्राम. १६, हे. ३.१. पृ. ८९६; मार्जयेद्द्वै मृदाङ्गानि ग. २१४.१०
४. हे. ३.१. पृ. ८९६, ग. २१४.१०; निति ऋचा वीमि. २२२
५. ततोवमृष्य... वै पुनः वीमि. २२२; ततोवघृष्य पात्राणि ग. २१४.२;
ततोवघृष्य... वै पुनः हे. ३.१. पृ. ८९७
६. गोमयेनापि वीमि. २२२, हे. ३.१. पृ. ८९७; गोमयेन विलिप्याय मान-
स्तोक इत्युचा ग. २१४.१२
७. ततोभिषिच्य मन्त्रैस्तु वारुणैस्तु वीमि. २२२; वारुणैस्तु ग. २१४.१४;
वारुणैश्च हे. ३.१. पृ. ८९९
१०. वीमि. २२२; वरुण इति द्वाभ्यां आ.; वरुणे द्वाभ्यां त्वन्नः ग. २१४.१४
११. ...मिति मुञ्चन्त्ववभृथेति च वीमि. २२२, हे. ३.१. पृ. ८९९
१२. अभिषिच्य तदात्मानं हे. ३.१. पृ. ८९९, वीमि. २२२; तथात्मानं
ग. २१४.१७

- १ दमैश्च पावयेन्मन्त्रैरब्लिङ्गैः पावनैः शुभैः ।
 आपोहिष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीः ॥२०॥
 देवीराप इति द्वाभ्यामापो देवा इति त्र्युचा ।
 द्रुपदादिव इत्युचा शन्नोदेवीरपां रसम् ॥२१॥
 ५ आपो देवीति नवभिः पावमानीभिरेव च ।
 पुनन्तु मायि(पि)तर इति पावमानीः प्रयोजयेत् ॥२२॥
 चित्पातिर्मेति च शनैः वाव्यात्मानं समाहितः ।
 हिरण्यवर्णा इति च पावमान्यस्तथाऽपराः ॥२३॥
 तरत्समाः शुद्धवत्यः पवित्राणि च शक्तितः ।
 १० वारुणीश्च ऋचः सूक्तं शक्तितश्च प्रयोजयेत् ॥२४॥
 जलमध्यास्थितो विप्रः शुद्धभावां हरिं स्मरेत् ।
 ओंकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या च समाहितः ॥२५॥

१. दमैस्तु वीभि. २२२; दमैस्तु...रव्यङ्गैः पाव ... हे. ३.१. पृ. ९००
 दमैश्च पावयेन्मन्त्रैरब्लिङ्गैः पावनैरिमैः ग. २१४. १७; ...रब्लिलैः
 पावनैः आ.
 २. वीभि. २२२, ग. २१४. १८, हे. ३.१. पृ. ९००
 ३. ग. २१४. १८; इति ऋचा वीभि. २२२; ...मापो देवीरिति त्र्युचा हे. ३.१
 पृ. ९००
 ४. हे. ३.१. पृ. ९००, वीभि. २२२; .... दिव इति च ग. २१४. १९
 ५. आपोदेवीः पावमान्यः पुनन्त्वाद्या ऋचो नव वीभि. २२२, हे. ३.१.
 पृ. ९००; आपो देवो पावमान्यः पुनन्त्वाद्या ऋचो नव ग. २१४. १९
 ६. हे. ३.१. पृ. ९००, वीभि. २२२; व्याव्यात्मानं ग. २१४. २०
 ७. ग. २१४. २०; हे. ३.१. पृ. ९००
 ८. ग. २१४. २१; शुद्धवतीः पवित्राण्यपि वीभि. २२२, हे. ३.१. पृ. ९००
 १०. वारुण्या बहवः पुण्याः शक्तितः संप्रयोजयेत् ग. २१४. २१; शक्तितः संप्रयोज-
 येत् वीभि. २२२; वारुण्यश्च ऋचः सूक्तं शक्तितः संप्रयोजयेत् हे. ३.१. पृ. ९००
 ११. जलमध्ये हे. ३.१. पृ. ९००; जलमध्यं वीभि. २२२; ...मध्ये स्थितो...
 भावे हरिं वै. २६१
 १२. हे. ३.१. पृ. ९००; ...त्र्या च समान्वितः ग. २१४. २२

- १ आदावन्ते च कुर्वीत अभिषेके यथाक्रमम् ।
 अपां मध्यं स्थितस्यैवं मार्जनं तु विधीयते ॥२६॥
 अन्तर्जले जपेन्मन्त्रं कृत्वा त्वघमर्पणम् ।
 द्रुपदां वा त्रिरभ्यस्येदायं गौरिति वा जपेत् ॥२७॥
 ५ हंसः शुचिपदिति च त्रिरावर्तं जपेदथ ।
 अन्यानि चैव सूक्तानि स्मार्तदृष्टान्यनुस्मरेत् ॥२८॥
 सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं त्रिजपेदथ ।
 आवर्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥२९॥
 विष्णोरायतनं ह्यापः स एवाप्य(प्यो) निरुच्यते ।
 १० तस्यैव मूनवस्त्वेतास्तस्मात्तं ह्यप्यु संस्मरेत् ॥३०॥
 नरादापः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः ।
 ता एवास्यायनं ह्यापस्तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥३१॥

१. अभिषेकं ग. २१४. २२, वीभि. २२३, हे. ३.१. पृ. ९००
 २. जलमध्यस्थितस्यैव ग. २१४. २३; अपां मध्ये वीभि. २२३; अपां मध्य-
 स्थितस्यैव हे. ३.१. पृ. ९००
 ३. हे. ३.१. पृ. ९०१; त्रिः कृत्वा त्वघमर्पणम् वीभि. २२३; जपेन्मन्त्रं त्रिः
 कृत्वा त्वघमर्पणम् ग. २१४. २३
 ४. गौरिति वा त्र्युचम् वीभि. २२३, हे. ३.१. पृ. ९०१; द्रुपदाद्यान्निरा-
 वर्तदयं गौरिति च त्र्युचम् ग. २१४. २४
 ५. ...पदित्युक्तं त्रिरावृत्य जपेदथ वीभि. २२३; ...पदित्युक्तं त्रिरावृत्य जपेदथ
 हे. ३.१. पृ. ९०१
 ६. हे. ३.१. पृ. ९०१, वीभि. २२३; अन्याथैव तु मन्त्रान् वा स्मृतिदृष्टान्
 समाहितः ग. २१४. २४
 ७. हे. ३.१. पृ. ९०१, वीभि. २२३, गायत्रीं वा जपेद्बुधः ग. २१४. २५
 ८. ग. २१४. २५, वीभि. २२३, हे. ३.१. पृ. ९०१
 ९. त्वापः स एवाप्यति रुच्यते ग. २१४. २६; स ह्यपां पतिरुच्यते वीभि.
 २२३, हे. ३.१. पृ. ९०१
 १०. वीभि. २२३, ग. २१४. २६; श्रेतास्तस्मात्तं हे. ३.१. पृ. ९०१
 ११. वीभि. २२३, हे. ३.१. पृ. ९०१
 १२. वीभि. २२३, हे. ३.१. पृ. ९०१

- १ यं(यो)हि व्रतानां वेदानां यमस्य नियमस्य च ।
भोक्तारं यज्ञतपासां ध्यायिनां ध्येयमेव च ॥३२॥
ध्यायेन्नारायणं देवं नित्यं स्नानादिकर्मसु ।
प्रायश्चित्त्यपि सर्वस्मादुष्कृतान् मुच्यते पुमान् ॥३३॥
५ प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥३४॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनः पुनः ।
गायत्री वैष्णवी क्षेषा विष्णोः संस्मरणाय वै ॥३५॥
पादेन पाणिना चापि यष्ट्या वस्त्रेण चोदकम् ।
१० न हन्यान्नैव रुन्धीत न च प्रक्षोभयेद्द्विजः ॥३६॥

१. वीमि. २२३; यो हि व्रतानां हे. ३. १. पृ. ९०१
२. वीमि. २२३; ध्यायिनां ध्यानमेव च हे. ३. १. पृ. ९०१
३. स्मृत. आ. १९७; ध्यायन्नारा ... वीमि. २२३; ... णं नित्यं स्नानादि-
षु च कर्मसु हे. ३. १. पृ. ९०१
४. स्मृत. आ. १९७, हे. ३. १. पृ. ९०२; प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु वीमि.
२२३.
५. स्मृत. आ. १९७, हे. ३. १. पृ. ९०२; अज्ञानाद्यदि वा मोहात् प्रच्य-
... वीमि. ७४, २२३
६. स्मृत. आ. १९७, वीमि. २२३; ... दिति स्मृतिः हे. व्रत. ३८
७. स्मृत. आ. १९७, वीमि. २२३, हे. ३. १. पृ. ९०२, निमज्ज्याप्सु
पुनः पुनः ग. २१४. २७; तद्विष्णो इति मन्त्रेण, याज्ञवल्क्यवचनमिति
वै. २६१; तद्विष्णोरिति मन्त्रोऽयं स्मर्तव्यं सर्वकर्मसु वै. ३४१
८. स्मृत. आ. १९७, वीमि. २२३, हे. ३. १. पृ. ९०२, ग. २१४.
२७ याज्ञवल्क्यवचनमिति वै. २६१; क्षेषा प्रोक्तं विष्णुरित्यपि वै.
३४१
९. वस्त्रेण चोदकम् हे. ३. १. पृ. ८६४; पाणिना चापि यद्वा वस्त्रेण (शस्त्रेण)
चोदकम् वीमि. २२३, १६८
१०. ... नैव वादेन न च प्रक्षोभयेद्द्विजः हे. ३. १. पृ. ८६४,
वीमि. १६८, २२३

- १ न कुर्यात् कस्यचित् पीडां मनोवाकायकर्मभिः ।
आचरन्नाऽभिषेकं च कर्माण्यन्यानि नाचरेत् ॥३७॥
स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिष्टे परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरु मृदाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥३८॥
५ अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वै भवेत् ॥३९॥
यावद्देवान् ऋषिंश्चैव पितृंश्चापि न तर्पयेत् ।

१. ... पीडां कर्मणा मनसा गिरा चोमि. १२८, २२३, हे. ३. १.
पृ. ८६४.
२. आचरेन्नाभिषेकं तु कर्माण्यन्यानि वाऽऽचरन् वीमि. १६८, २२४;
आचरेन्नाभिषेकं तु कर्माण्यन्यानि वाचरेत् हे. ३. १. पृ. ८६४; आचरन्ना-
भिषेकं तु... नि चाचरन् वीमि. परि. ९२
३. ... धौते अक्लिष्टे ग. २१४. ३०, पमा. १. १. पृ. २६३, वीमि.
२४७, हे. ३. १. पृ. ९०९, स्मृच. ११३; धौते अक्लिष्टे मद. २७४;
धौते अक्लिष्टे आर. ३२
४. हे. ३. १. पृ. ९०९, पमा. १. १. पृ. २६३, वीमि. २४७, स्मृच.
११३; हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः आर. ३२; प्रक्षाल्य च मृदाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षाल्य
वै तदा ग. २१४. ३०; ... ल्योऽह मृदा चाद्भिर्हस्तौ प्रक्षाल्य
वै पुनः आ.; मृदा चाद्भिर्हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः मद. २७४
५. हे. ३. १. पृ. ९१५, वीमि. २४४, अप. १३४; शाणक्षौमाविकानि च
आ.; गिनानि च मद. २७५, आर. ३३; अलाभे धौत... वै. २५२,
पमा. १. १. २६५.
६. वीमि. २४४; पट्टं च विवासा आ.; येन तज्जवेत् अप. १३४; द्विवासास्तु
यया भवेत् वृष. २. १६१; येन वा भवेत् आर. ३३; ... पट्टं च विवासास्तु
न वै भवेत् वै. २५२; कुतपं यज्ञसूत्रं वा द्विवासा येन वा भवेत्
मद. २७५; कुतपं योगपट्टं च विवासास्तु न वै भवेत् पमा. १. १. २६५
७. पमा. १. १. पृ. २६३; पितृंश्चैव वीमि. २४२, हे. ३. १. पृ. ९०७;
पितृंश्चापि स्मृच. १९७, वै. २८२; पितृन् वै यो न तर्पयेत् वै. २४९

- १ तावन्नपीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो न चोदके ॥४०॥
निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रं तु तर्पणात् ।
निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहाषिभिः ॥४१॥
न क्लिन्नवासाः स्थलगो जपादीन्माचरेद्बुधः ।
५ वस्त्रनिष्पीडनं प्रेताः परिचार्य पिबन्ति हि ॥४२॥
व्रतादृते नार्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत्
न जीर्णेन न नीलेन परिक्लिष्टेन वा जपेत् ॥४३॥
वस्त्रनिष्पीडनं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभगिनः ।
भागधेयं श्रुतिः ग्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥४४॥

१. वीमि. २४२; येन स्नातो भवेद्विजः स्मृच. १९७; येन स्नातो भवेन्मरः वै. २४९; यो हि स्नातो भवेत् द्विजः वै. ३८३, पमा. १. १. पृ. ३६३
२. हे. ३. १. पृ. ९०७, वीमि. २४३; यो विप्रः स्नानवस्त्रमतर्प्यं च पमा. १. १. पृ. ३६३; ... यान्ति ये वस्त्रं स्नानवस्त्रमतर्पिते स्मृच. १९७; स्नानवस्त्रमबुद्धिमान् बृप. २. १०७; स्नानवस्त्रं च स्मृत. ३७९; ... यति यो वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् वै. ३८३
३. बृप. २. १०७, स्मृत. ३७९; यान्ति देवैः स... हे. ३. १. पृ. ९०७; महाषिभिः वीमि. २४३; पितरो यान्ति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् स्मृच. १९७, वै. ३८३, पमा. १. १. पृ. ३६३; पितरो यान्ति स्नान-वस्त्रे निनीडिते वै. २४९; एतदर्धानन्तरमाधिकम् 'तस्मान्न पीडयेद्वस्त्र-मकृत्वा पितृतर्पणम्' वै. २४९
४. जपादीनाचरेद्बुधः वीमि. ३२३, अप. ४८, व्यासवचनामिति वै. ३४१,
५. वस्त्रनिश्चेतनं प्रेताः परिचार्य वीमि. ३२३.
६. वीमि. ३२३, अप. ४८, सं. ७०; नार्द्रवासा आचरेन्नैकवाससा व्यासवचनामिति वै. ३४१
७. वीमि. ३२३, अप. ४८, वै. ३४१
८. निष्पीडितं तोयं आदे वृच्छिष्ट(भोजनाम्)भोजनाम् वै. ३८३; निष्पीडितम् तोयं आदे वृच्छिष्टभोजनाम्, स्मृत्यन्तरवचनामिति स्मृच. १९७
९. वै. ३८३.

- १ पूर्वं निष्पीडनं केचित् प्राग्देवापितृतर्पणात् ।
स्नानवस्त्रस्य नेच्छन्ति तस्मात् पूर्वं न पीडयेत् ॥४५॥
अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडयेत् ।
पीडयित्वा ततः पश्चाज्जपं कुर्यात् सुविस्तरम् ॥४६॥
५ उदके चोदकस्थस्तु स्थलस्थः स्थलके शुचिः ।
पादौ स्थाप्योभयत्रैव आचम्योभयतः शुचिः ॥४७॥
यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवताः पितृन् ।
तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥४८॥
आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रवत् स्नानभोजने ।
१० द्रुपदां वा त्रिरावर्त्य तथाचैवाधमर्पणम् ॥४९॥
गायत्रीं वा त्रिरावर्त्य महाव्याहृतिभिस्तथा ।
सोपांशु प्रणवेनापि आपः पीता अघापहाः ॥५०॥
आचम्य पाव्य चात्मानं निरायाम्य
(त्रिरायम्य) शनैरसून् ।
१५ अथोपतिष्ठे दादित्यमूर्ध्वं पुष्पान्वितं जलम् ॥५१॥
प्रक्षिप्योद्वयमुदुत्यं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

२. तस्मादूर्ध्वं निष्पीडयेत् हे. ३. १. पृ. ९४५
७. - ८. वीमि. ३३८; विष्णुवचनामिति स्मृच. १९२
९. वीमि. २४०, ३१७; ... न्मन्त्रं वा स्ना... आ.; आचान्ते पुनराचामे-न्मन्त्रेण स्नानभोजने ग. २१४. ३१
१०. वीमि. २४०, ३१७, ग. २१४. ३१; त्रिरावर्त्या आ.
१२. वीमि. २४०, ३१७; सोपांशु .... पीत्वा अघापहाः आ.
१३. श्राव्य चात्मानं त्रिराचम्य ग. २१४. ३२; श्राव्य चात्मानं त्रिरायम्य इ.
१५. ... दिव्यं मूर्ध्नि पुष्पान्विताञ्जलिः ग. २१४. ३२; ततोपतिष्ठे ... मूर्ध्व-पुष्पान्विताञ्जलिः इ.
१६. प्रक्षिप्योदकमुदुत्य उदुत्यं चित्रमित्यपि ग. २१४. ३३

- १ हंसःशुचिषदेतानि शुभानि पावनानि च ॥५२॥
एतज्जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यमीक्षन् समाहितः ।
गायत्र्या तु यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ॥५३॥
विभ्राडित्यनुवाकेन सूक्तेन पुरुषस्य तु ।
५ शिवसंकल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन तु ॥५४॥
दिवा कीर्त्यैस्तथान्यैश्च सौरैर्मन्त्रैश्च शक्तितः ।
जपयज्ञोऽपि कर्तव्यः सर्ववेदप्रणीतकैः ॥५५॥
पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गुह्योपनिषदा तथा ।
अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये ॥५६॥
१० प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।
दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः ॥५७॥

१. तच्चतुर्ध्व इति च हंसः शुचिषदित्यपि ग. २१४. ३३
२. गायत्र्या च यथाशक्त्या उपस्थाय मद. ७६
४. मद. ७६, ग. २१४. ३५; पुरुषस्य च वीमि. ३१८.
५. ... ब्राह्मणेन वा वीमि. ३१८; ब्राह्मणेन च मद. ७६; ... कल्पेन च तथा
मण्डलब्राह्मणेन च ग. २१४. ३५
६. दिवाकीर्त्यैश्च सौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः वीमि. ३१८; दिवाकीर्त्या तथा-
न्यैश्च ग. २१४. ३६
७. जपयज्ञो हि कर्तव्यः स्मृच. १८७, वीमि. ३१८; ... यज्ञस्तु ग. २१४.
३६; सर्ववेदपवित्रकैः इ.
८. वीमि. ३१८, मद. ७६; ... पवित्रां, याज्ञवल्क्यवचनमिति वै.
३४८.
९. वीमि. ३१८; जप्यास्तु जपसिद्धये स्मृच. १८७, याज्ञवल्क्यवचनमिति
वै. ३४८; अध्यात्मविद्यां विधिवज्जपेद्वा जपसिद्धये ग. २१४. ३७
१०. पमा. १. १. पृ. ३४६, वीमि. ३१८, वै. ३६९; नमस्कृत्यो ...
स्मृच. १८९
११. वीमि. ३१८; दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः पमा. १. १.
पृ. ३४६, वै. ३६९, स्मृच. १८९

- १ स्वाध्यायं च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् ।
आदावारम्भ वेदं तु स्नात्वोपर्युपरि क्रमात् ॥५८॥
यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ।
आर्केशादानखाग्राच्च परं संतप्यते तपः ॥५९॥
५ यस्तु सम्यक् द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तिं तोन्वहम्
ऋचं यजुर्वा साम वा गाथां हृद्यामथापि वा ॥६०॥
ततः संतर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा ।
संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥६१॥
ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
१० तथा देवानुगान् नागान् सागरानपि पर्वतान् ॥६२॥

१. वीमि. ३१८, स्मृच. १८९, वै. ३६९; तु यथाशक्ति पमा. १. १. पृ.
३४६; ब्रह्मयज्ञार्थमेव च आ.
२. वीमि. ३१८, मद. २८१; वेदे तु स्नात्वोप... आ.; वेदं तु स्नातो...
स्मृच. १९० अत्र 'यदि वा ते ऽन्वहं शक्त्या सुसंधेया इति स्मृतिः'
इत्यधिकम् वीमि. ३१८
३. स्मृच. १९०, मद. २८१
४. ... प्रात् स परमं तप्यते तपः वीमि. ३८१
५. यः मुख्यपि द्विजो वा तैः स्वाध्यायं वीमि. ३१८
७. हे. ३. १. पृ. ९३३; ऋषीन् मर्त्यान् पितृन्स्तथा वीमि. २६५
८. वीमि. २६५, पमा. १. १. ३५६, स्मृच. १९४, वै. ३८७, मद.
२९१; देवीरप्सरसस्तथा वै. ३७८
९. पमा. १. १. पृ. ३५६, स्मृच. १९४, वीमि. ३६६, हे. ३. १. पृ.
९३३; एतच्छ्लोकार्थमादर्शपुस्तके नास्ति ।
१०. देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतांस्तथा वीमि. ३६६; देवासुरान्नागान् सागरान्
पर्वतानपि स्मृच. १९४; देवानुगान्नागान् सागरान् पर्वतांस्तथा अप.
१३८; वेदान् छन्दांसि देवांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् पमा. १. १. पृ. ३५६;
वै. ३७८; वीमि. ३६७; हे. ३. १. पृ. ९३३; मद. २९१

- १ सरितः सरसीश्चैव यक्षान् रक्षांसि मानुषान् ।
पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ॥६३॥
वनस्पतीनोषधींश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
मरीचिरज्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥६४॥
५ प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ।
सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥६५॥
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।
एते ब्रह्मसुताः सप्त मनुष्याः परिकीर्तिताः ॥६६॥
ब्रह्माद्यानुपवीती तु देवतीर्थेन तर्पयेत् ।
१० निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान् सनकादिकान् ॥६७॥
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ।

१. स्मृच. १९४; सरितोय मनुष्यांश्च यक्षरक्षांसि चैव हि वीमि. ३६६;
सरितोय मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि हे. ३. १. पृ. ९३३, मद.
२९१, वै. ३७८, पमा. १. १. पृ. ३५६
२. वीमि. ३६६, पमा. १. १. पृ. ३५६, स्मृच. १९४, वै. ३७८,
मद. २९१, अप. १३८
३. स्मृच. १९४, पमा. १. १. पृ. ३५६, हे. ३. १. पृ. ९३३; वन-
स्पतींश्चोष... अप. १३८, वीमि. ३६६, मद. २९१; भूतग्रामांश्च-
तुर्विधान् वै. ३७८
४. ...ङ्गिरसः आ. मरीचिमज्यङ्गि ... पद्मपुराणवचनमिति अप. १३८
५. पद्मपुराणवचनमिति अप. १३८
६. कार्णाजिनिवचनमिति अप. १३८, मद. २९२
७. कार्णाजिनिवचनमिति मद. २९२; वोढः अप. १३८
८. कार्णाजिनिवचनमिति मद. २९२, अप. १३८; सुताः पन्व आ.
९. वीमि. ३५२
१०. वीमि. ३५२; निवीनिकानृतीर्थेन आ.
११. वीमि. ३४५, ३५१, ३६६, स्मृच. १९४, अप. १३७, हे. ३. १.
पृ. ९३७, सव्येन नाम्ना गोत्रेण वाप्यथ, कूर्मपुराणे इति मद. २८४

- १ तृप्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ॥६८॥
आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च कुशान् शुचीन् ।
प्रागग्रेषु सुरान् सर्वान् दक्षिणाग्रेषु वै पितृन् ॥६९॥
नासनस्तु (आसीनस्तु) स्वधाकारैर्गोत्रेण तु समाहितः ।
५ दक्षिणे पितृतीर्थेन पितृणां तृप्तिमावहन् ॥७०॥
सव्यं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।
तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥७१॥
मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेद्बुधः ।
प्राचीनावीत्युदकं च प्रसिञ्चद्वै तिलान्वितम् ॥७२॥
१० यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥७३॥
दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।

१. वीमि. ३४५, ३५१, ३६६, स्मृच. १९४; अप. १३७, हे. ३. १. पृ.
९३७, सव्येन नाम्ना गोत्रेण वाप्यथ, कूर्मपुराणे इति मद. २८४
२. वीमि. ३३९, ३३६; कुशाण्डुमान् स्मृच. १९२, मद. २८६,
हे. ३. १. पृ. ९१८, ९३५; पूर्व तन्मन्त्रैः... कुशाण्डुमान् । गोत्र
नामस्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः वै. आ. ७३७
३. हे. ३. १. पृ. ९१८, अप. १३७, मद. २८६; सुरान् सम्यक् स्मृच.
१९२ दक्षिणाग्रे च वै वीमि. ३३९, ३६६
४. वीमि. ३६६, हे. ३. १. पृ. ९३५, अप. १३७, वै. ३७८
पमा. १. १. पृ. २५६; जानु ततोऽन्वाच्य आ.
५. वै. ३७८, पमा. १. १. २५६, हे. ३. १. पृ. ९३५
६. ...तर्पयेद्विजः वै. ३७८, पमा. १. १. पृ. २५७
१०. पमा. १. १. ३५४, स्मृत. ३७६, हे. ३. १. पृ. ९२३; यद्युद्धृतं
सिधेतु मद. २८६; यद्युद्धृताजिपिधेतु....येज्जये वै. ३७७
११. पमा. १. १. ३५४, स्मृत. ३७६, ३७७, हे. ३. १. पृ. ९३५; अन्यथा
वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेत् मद. २८६
१२. मद. २९३, हे. ३. १. पृ. ९३६

- १ दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमीपतः ॥७४॥
 पञ्च तीर्थानि विप्रस्य करे तिष्ठन्ति दक्षिणे ।
 ब्राह्मं दैवं तथा पैत्रं प्राजापत्यं तु सौमिकम् ॥७५॥
 अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं तु दैवं ह्यङ्गुलमूर्धनि ।
 ५ प्राजापत्यं तु मूले स्यात् मध्ये सौम्यं प्रतिष्ठितम् ॥७६॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या मध्ये पित्र्यं प्रकीर्तितम् ।
 तिलानामप्यभावे तु सुवर्णं रजतान्वितम् ॥७७॥
 तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाग्यतः ।
 कव्यवाडनलः सोमो यमश्चैवार्यमा तथा ॥७८॥
 १० अग्निष्वात्तान् सोमपाश्च तथा बर्हिषदः पितृन् ।
 यदिस्याज्जीवत्पितृक एतान् दिव्यान् पितृस्तथा ॥७९॥

१. हे. ३. १. पृ. ९३६; पितृतीर्थेन संयतः मद्. २९३
 ३. तथा पित्र्यं हे. ३. १. पृ. ९३०
 ४. धीमि. परि. ७६; त्वङ्गुलिमूर्धनि अप. ३९
 ५. धीमि. परि. ७६, अप. ३९; मूलेषु मध्ये आ., हे. ३. १. पृ. ९३०
 ६. हे. ३. १. पृ. ९३०
 ७. धीमि. ३६६, स्मृत. ३७७, स्मृच. १९२, याज्ञवल्क्यवचनामिति
 हे. ३. १. पृ. ९२०; सुवर्णरजतान्वितम् मद्. २९०
 ८. मद्. २९०; मन्त्रेण वा पुनः स्मृच. १९२; मन्त्रेण वाप्यथ धीमि. ३६६;
 दर्भैस्तोयेन चान्यथा स्मृत. ३७७
 ९. स्मृच. १९६, अप. १३९, पमा. १. १. ३५९; कव्यवाडनलं सोमं
 यममर्यमणं तथा आ., हे. ३. १. पृ. ९३६; कव्यवाडोऽनलः सोमो
 वै. ३७९
 १०. हे. ३. १. पृ. ९३६; अग्निष्वात्ताः बर्हिषदोऽपि च स्मृच. १९६, अप.
 १३९, मद्. २९४, पमा. १. १. पृ. ३५९
 ११. हे. ३. १. पृ. ९३६; जीवत्पितृक एतान् विद्यात्ततः पितृन् स्मृच. १९६;
 ... विद्यात्तदा पितृन् मद्. २९४, अप. १३९; यदिस्याज्जीवत्पितृकस्तान्
 विद्यात् तथा पितृन् वै. ३७९, पमा. १. १. ३५९

- १ वेभ्यो वापि पिता दद्यात् कामतत्त्वांस्तु तर्पयेत् ।
 एतांश्च वक्ष्यमाणांश्च प्रमीतपितृको द्विजः ॥८०॥
 वसून् रुद्रांस्तथादित्यान् नमस्कारस्वधान्वितान् ।
 एते सर्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मानुषाः ॥८१॥
 ५ आचार्याश्च पितृश्चैव पितृप्रभृतिनामतः ।
 मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतिवर्धनम् ॥८२॥
 उदीरतामङ्गिरस आयं त्वित्यूर्जमित्यपि ।
 पितृभ्यश्चापि ये चेह मधुवाता इति श्रूयचम् ॥८३॥
 पितृन् ध्यायन् प्रसिञ्चेद्देव जपन् मन्त्रान् यथाक्रमम् ।
 १० तृप्यध्वमिति च त्रिवै दद्याच्च सलिलाञ्जलिम् ॥८४॥

१. दद्यात् तेभ्य एव प्रदापयेत् धीमि. ३६६; दद्यादेभ्यो वापि प्रदापयेत् स्मृच.
 १९६; दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् अप. १३९, मद्. २९४, हे. ३. १.
 पृ. ९३६; दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदीयते पमा. १. १. ३५९
 २. हे. ३. १. पृ. ९३६, धीमि. ३६६; एतांश्च प्रमीतांश्च प्रमीत... स्मृच.
 १९६, अप. १३९, मद्. २९४, वै. ३७९; एतांश्च प्रमीतांश्चाप्रमीत-
 पितृको द्विजः पमा. १. १. पृ. ३६०
 ३. धीमि. ३६६, अप. १३९, हे. ३. १. पृ. ९३६; नमस्कारस्वधान्वि-
 तान् पमा. १. १. ३५७
 ४. धीमि. ३६६, हे. ३. १. पृ. ९३६
 ५. धीमि. ३६६; ... प्रभृति नामवित् आ.; पितृन् स्वांश्च पितृ... हे. ३. १.
 पृ. ९३६
 ६. हे. ३. १. पृ. ९२०; प्रीतिवर्धनः धीमि. ३६६, हे. ३. १. पृ. ९४०
 ७. धीमि. ३६६; उदीरता स्मृच. १९५, हे. ३. १. पृ. ९४०; उदीरता...
 आ.
 ८. पितृभ्य इति ये चेह धीमि. ३६६, स्मृच. १९५, हे. ३. १. पृ. ९४०;
 इति तृचा आ.
 ९. स्मृच. १९५; मन्त्रानिमान् क्रमात् हे. ३. १. पृ. ९४०
 १०. धीमि. ३६७; दद्यात् प्राञ्जलिरानतः आ.; ततः प्राञ्जलिरानतः हे. ३.
 १. पृ. ९४०; ... मिति च तृप्य ततः प्राञ्जलिना ततः स्मृच. १९५

- १ नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहान् सखीन् ।
तर्पयेदानृशंस्यार्थं धर्मं परममास्थितः ॥८५॥
मातृमातृष्वसृः श्वश्रूमातुलानि(नीं) पितृव्वसृः ।
दुहिटृ(तृ)श्च स्वसृ(सृ)श्चैव ज्ञात्यृत्विक्छिष्यवान्धवान् ॥८६॥
- ५ नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः ।
सवर्णेभ्यो जलं देयं नासवर्णे कथंचन ॥८७॥
पूर्वजांश्च पितृंस्तर्प्य ततो न्येपां प्रदीयते ।
नास्तिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै पितृन् ॥८८॥
- १० पिबन्ति देहनिःस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ।
तस्मात् स्नानं प्रशंसन्ति श्रद्धयाऽश्रद्धयापि वा ॥८९॥

१. मातामहानपि स्मृत. १९५, हे. ३. १. पृ. ९४२
२. परममाश्रिताः हे. ३. १. पृ. ९४२
३. माता मातृष्वसा चैव मातुलानी पितृष्वसा वीमि. ३६७
४. दुहिता च स्वसा चैव शिष्यत्विग् ज्ञातिबान्धवाः वीमि. ३६७
५. .... कौरैस्तर्प्यास्युरनुपूर्वशः वीमि. ३६७; नामगोत्रस्वधाकारै...
स्मृत. ३७८, हे. ३. १. पृ. ९२०; गोत्रनामस्वधा..... मद्. २९३
६. स्मृत. ३७९; सवर्णेभ्यो स्मृत. १९५; .... जलं दद्यात्ता .....
वीमि. ३६७; नासवर्णेभ्य एव च । गोत्रनाम स्वधाकारै.....वै. ३७८;
पमा. १. १. पृ. ३५८, हे. ३. १. पृ. ९३६
७. संतर्प्य स्वान् पितृन् पूर्व पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् वीमि. ३६७
८. वीमि. ३३६, स्मृत. १९३, वै. ३८०; ... वै सुतः वीमि. ३६७,
स्मृत. ३७९;... भावायस्तांस्तु पमा. १.१. पृ. ३६२; वसिष्ठवचनमिति
वै. २४७
९. वीमि. ३३६, पृ. १२३; देहनिधिरं स्मृत. ३७९, पमा. १.१.
पृ. ३६२, वसिष्ठवचनमिति वै. २४७, ३८०

- १ विदित्वैव सदा स्नायात् विधिनानेन नित्यशः ।
कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ॥९०॥
तृप्त्यर्थं वै पितृणां तु आत्मनः श्रेय इच्छता
यदेव तर्पयेदग्निः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ॥९१॥
- ५ तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ।
निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु आचम्य प्रयतः शुचिः ॥९२॥
सुराणामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरः ।
ब्राह्मवैष्णवरौद्रैश्च सावित्रैर्मंत्रवारुणैः ॥९३॥
तस्मिद्भृगैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वान् देवान् समाहितः ।
१० ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु देवतं तु समाहितः ॥९४॥
नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेच्च पृथक् पृथक् ।
आवाहनादिकं कर्म यन्न श्रोक्तं मया त्विह ॥९५॥
तत् सर्वं प्रणवेनैव कर्तव्यं चक्रपाणिनः ॥९६॥

२. वीमि. ४३२
३. वीमि. ४३२
४. तर्पयत्याग्निः मनु. ३. २८३; मनुशातातपयोगयाज्ञवल्क्यवचनामिति हे. ३.
१. पृ. ९४६
५. मनुशातातपयोगयाज्ञवल्क्यवचनामिति हे. ३. १. पृ. ९४६; कृत्स्न.
माप्नोति मनु. ३. २८३
६. वीमि. ३७७, हे. ३. १. पृ. ९४५, स्मृत. १९७; प्रशाल्य प्रयतः
अप. १३९
७. देवानामर्चनं वीमि. ३७७, स्मृत. १९७, अप. १३९, हे. ३. १. पृ.
९४५, वै. ३८४; देवानां सवनं मद्. २९९; ..... दीनाममत्सरी ग
२१३. १३७
८. वीमि. ३७७, ग. २१३. १३७; ब्रह्मवैष्णव आ. विष्णुर्ब्रह्मा च स्रष्टु
विष्णुर्देवा दिवाकरः अप. १३९
९. वीमि. ३७७, वै. ३८४; सर्वदेवानामस्य च ग. २१३. १३७
१०. स्नात्वा प्रणव ..... देवतां तु स्मृत. ३९८
११. विन्यसेत्तु स्मृत. ३९८, ग. २१३. १३८

- १ दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।
अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥९७॥
विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ।
तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥९८॥
५ विष्णुं वा भास्करं वापि सर्वदैव समर्चयेत् ।
सावित्र्यै च हविर्दद्यात् यथाशक्तिं समाहितः ॥९९॥
ततोवलोकयेदर्कं हंसः शुचिपदित्यृचा ।
स याति ब्रह्मसदनं स्नात्वेक्षेद्योनया रविम् ॥१००॥
अदृश्रमस्येति मन्यैरुपस्थाय दिवाकरम् ।
१० संवर्चसेति पाणिभ्यां तोयेनाविमृजेन्मुखम् ॥१०१॥
स्वयंभूरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणा ।
समावृत्य नमस्कुर्यादिशो दिग्देवता अपि ।
ब्रह्मणेऽग्रे पृथिव्यै औषधिभ्यस्तथैव च ॥१०२॥
वाचि(चे च) वाचस्पतये विष्णवे महते तथा ॥
१५ एताभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलम् ॥१०३॥
दत्त्वा नमस्येत् क्रमशस्त्वन्ते वै सर्वकर्मणाम् ।
नमोऽद्भ्यो नमोऽपांपतये वरुणाय नमो नमः ॥१०४॥

१. अ. १४०, आ. ७२, ग. २१३.१३९
२. अप. १४०, म. २९९, आ. ७२, ग. २१३.१३९
३. म. २९९, अप. १३९
५. सर्वदेवमयं विष्णुं भास्करं चाप्यथार्चयेत् ग. २१३. १३८
७. इदमर्थं 'एवं संपूज्य (१०६ पू.) इत्यर्थानन्तरम् दृश्यते स्मृच. २००, अप. १४१, वै. ३९०
८. स्मृच. २००, अप. १४१

- १ इत्युक्त्वापो नमस्कृत्यावनो देवांश्च नामतः ।
इदमापः प्रवहता(त) घाघ्नो घाघ्नस्तथैव च ॥१०५॥
एवं संपूज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
विमोचनार्थं तीर्थस्य आप्यायस्वेति वै जपेत् ॥१०६॥
५ देवा गातुविद इति कृत्वा जप्यनिवेदनम् ।
प्रक्षाल्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्वं कर्म आचरेत् ॥१०७॥
उपस्थानादिर्यस्तासां मन्त्रवान् कीर्तितो विधिः ।
निवेदनान्तं तत् स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥१०८॥
परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।
१० सप्त पिण्डान् समुद्धृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥१०९॥
अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीयजलाशये ।
वृथा भवति तत् स्नानं कर्तुः पापेन लिप्यते ॥११०॥
स्रवन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन् ।
आगतः सोदपात्रस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥१११॥

३. वै. ३९०, स्मृच. २००, अप. १४१, एतदनन्तरं 'ततोवलोकयेत्' (१०० पू.) इत्यर्थं स्मृच., अप., वै.
६. कर्ममाचरेत् आ.
७.-८. वीमि. ३४०, हे. ३.१. पृ. ८८३; अयं श्लोकः आदर्शपुस्तके नास्ति
९. वै. २५६, हे. ३.१. पृ. ८७६
१०. सप्त पिण्डांस्तदोद्धृत्य ततः हे. ३. १. पृ. ८७६, हेमाद्रौ योगियाज्ञवल्क्य इति वीमि. १७४, वै. २५६; सप्त पिण्डांस्ततोद्धृत्य ततः स्मृच. १२८
११. स्मृत. ३६७, हेमाद्रिलिखितं शक्तिवचनामिति वीमि. १७३
१२. वृथा तस्य भवेत् स्नानं वै. २५६
१३.-१४. वीमि. ३७९, उशनावचनामिति हे. ३. १. पृ. ६२७

- १ तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।
ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानि चित् ॥११२॥
- पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।
न तेनाभ्युक्ष्णं कुर्याद्वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥११३॥
- ५ सौवर्णं राजतं ताम्रं मुख्यं पात्रं प्रकीर्तितम् ।
तदलाभे मृदं पात्रं स्रवते यन्न धारितम् ॥११४॥
- स्नात्वैवं सर्वभूतानि तर्पयेद्योन्वहं द्विजः ।
स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिरनामयम् ॥११५॥
- स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुतिस्मृत्युदिता नृणाम् ।
१० तस्मात् स्नानं निषेवेत श्रीपुष्ट्यारोग्यवर्धनम् ॥११६॥
- प्रातरुत्थाय यो विप्रः संध्यास्नायी सदा भवेत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्वपोहति ॥११७॥
- उषस्युपासि यत् स्नानं संध्यास्वनुदिते रवौ ।

१. वीमि. ३७२; द्रव्यादि आ.
२. वीमि. ३७२; ...कान्चित् आ.; उशनावचनामिति हे. ३.१. पृ. ६२४
३. वी. से. ३७२; पात्रादिरहितं, यमवचनामिति हे. ३.१. पृ. ६२६
४. न तेन प्रोक्षणं वीमि. ३७२, यमवचनामिति हे. ३.१. पृ. ६२६
५. स्मृच. १५४, वै. ३५३; सौवर्णं राजतं पात्रं स्रवते यन्न धारितम् आ.;
मुखं पात्रं वीमि. ३७२
६. स्मृच. १५४; तदलाभे स्मृतं पात्रं.....यन्न धारितम् वै. ३५३
७. स्मृच. १०२, वै. २४५, हे. ३.१. पृ. ८५०
१०. वै. २४५; हे. ३.१. पृ. ८५०, श्रीपुष्ट्यायुष्यवर्धनम् स्मृच. १०२.
इतः परं 'याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति' इत्याधिकं वै.
२४५; 'याम्यं.....दुःखं नित्यस्नायी' स्मृच. १०२
११. प्रातःस्नायी भवेत् सदा, दक्षवचनामिति वीमि. १३८; प्रातःस्नायी सदा
भवेत् वृष. २. ९३
१२. संध्यायामुदिते रवौ, दक्षवचनामिति हे. ३.१. पृ. ८४९

- १ प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥११८॥
त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सारितां पतिः ॥११९॥
वृथा उष्णोदकस्नानं वृथा जप्यमर्वादिकम् ।
५ वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम् ॥१२०॥
अस्नात्वा नाचेत् कर्म जपहोमादि किंचन ।
लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥१२१॥
क्लिद्यन्ति हि प्रमुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च ।
अङ्गानि समतां गच्छन्त्युत्तमान्यधर्मः सह ॥१२२॥

१. वृष. २.९२; विष्णुवचनामिति हे. ३.१. पृ. ८४९
२-३. हे. ३.१. पृ. ८४९, वीमि. १८३, स्मृच. १२९, अप. २. ३५,
वै. २५५, आर. २७
४. वृथा तृष्णो... वीमि. १७८, १८३, हे. ३.२. पृ. ७१२, वै. २५८;
वृथा ह्युष्णो... वृष. २.१०८; याज्ञवल्क्यवचनामिति स्मृच. १२८.
पमा. १.१. पृ. २८७
५. वै. २५८, वृथा चाश्रोत्रिये वृष. २. १०९, स्मृच. १२८, हे. ३.१.
पृ. ८७६
६. दक्षवचनामिति वीमि. १३८, वृष. २.९४; विष्णुवचनामिति हे. ३.१.
पृ. ८५०
७. ...दुत्थितो द्विजः दक्ष. २. ११; दक्षवचनामिति वीमि. १३८; विष्णुवचन.
मिति हे. ३.१. पृ. ८५०
८. विष्णोर्वचनामिति हे. ३.१. पृ. ८५०; चेन्द्रियाणि क्षरन्ति (स्रवन्ति)
च दक्ष. २.८; क्लिद्यन्ते हि सुप्तमानि इन्द्रियाणि क्षरन्ति च वृष. २.९४;
क्लिद्यन्ति च सुप्तस्य, दक्षवचनामिति वीमि. १३७
९. दक्ष. २.८; समतां यान्ति अधमान्युत्तमः सह आ.; अधमान्युत्तमानि च,
दक्षवचनामिति वीमि. १३८; उत्तमान्यधर्मः सह वृष. २.९५; उत्तमान्य-
मानि च, विष्णुवचनामिति हे. ३.१. पृ. ८५०

- १ अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥१२३॥
 तस्मात् प्रातः प्रशंसन्ति स्नानमेव हि नित्यशः ।
 कालमालम्ब्य कर्तव्यं मध्यमे सवने तथा ॥१२४॥
- ५ सवनत्रयं तु यः कुर्यात् स्नानमेव हि नित्यशः ।
 स गच्छति परं स्थानं ब्रह्मणः सदनं द्विजः ॥१२५॥
 मनःप्रसादजननं रूपसौभाग्यवर्धनम् ।
 शोकदुःस्वप्नहृत् स्नानमोजःप्रह्लादनं तथा ॥१२६॥
 स्नानहोमजपातिथ्यं नाचरेच्छक्तिमांस्तु यः ।
 १० वृथा हि जीवितं तस्य परलोकात् स हीयते ॥१२७॥
 स्नानं दानं जपो ध्यानं पितृदेवार्चनं तथा ।
 पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्येह कर्मणः ॥१२८॥
 जपस्येह विधिं वक्ष्ये यथा कार्यं विधानतः ।
 ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।

१. दक्ष. २.७; दक्षवचनामिति वीमि. १.३७, ग. २.१३.५४; विष्णुवचनामिति हे. ३.१. पृ. ८४९
२. स्रवत्येव...स्नानेन शुद्ध्यति वृष. २.९६; स्रवत्येव...प्रातःस्नानं विशोधनम् ग. २.१३.५५; विष्णुवचनामिति हे. ३.१. पृ. ८४९
७. स्मृच. १.०९, हे. ३.१. पृ. ८५०, दक्ष. २.१४, मद. २.३६, ग. २.१३.५५; प्रसादजनकं वै. २.४५
८. दुःस्वप्नोपापहं स्नानं मानदं (मौनदं) ज्ञानदं तथा दक्ष. २.१४; शोकदुःस्वप्नहं स्नानं मोक्षदं प्रह्लादनं तथा स्मृच. १.०९, वै. २.४५; शौचं दुःस्वप्नहं स्नानं मोक्षदं प्रह्लादनं तथा मद. २.३६; शोकदुःस्वप्नहं स्नानं मोक्षदं ज्ञानदं तथा हे. ३.१. पृ. ८५०
१३. सं. ६८; यथाशक्ति समासतः आर. ४.५५
१४. वीमि. ३.१३

- १ सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥१२९॥
 जप्येनैव हि संसिध्येत ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥१३०॥
 न च क्रमन्न विहसन्न पार्थम्यमवलोकयन् ।
 ना(नो)पाथितो न जल्पेन्न न प्रावृत्य शिरस्तथा ॥१३१॥
 न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करो(री) ।
 न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥१३२॥
 प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानं च निरहङ्कृतम् ।
 जप्यानि च मुमुक्षानि तेषां फलमनन्तकम् ॥१३३॥

१. वीमि. ३.१४
२. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् ३.४.३८; जप्येनैव तु मनु. २.८७, वीमि. ३.१४, वसिष्ठस्मृ. २६.१२, शङ्खस्मृ. १२.२८
३. वीमि. ३.१४, शङ्खस्मृ. १२.२८, मनु. २.८७, वसिष्ठस्मृ. २६.१२; मन्त्रो ब्राह्मण ब्र. सू. शां. भा. ३.४.३८
४. आर. ४.५५; न चक्रमन्न च हसन् स्मृच. १.५०, वीमि. ३.१४; न चक्रमन्न विह...स्मृत. ३.९१; इतः प्रभृति 'न च संश्रावयन् जपेत् (७.१३२) इत्यन्ती द्वौ श्लोका व्यासीयतेनोक्ता स्मृच. १.५०; न विहसन्नपि हसन् सं. ६८
५. स्मृच. ३.१९; न प्रावृताशिरस्तथा स्मृच. १.५०, सं. ६९, आर. ४.५५; नोपाथितो ... न प्रावृताशिरस्तथा वीमि. ३.१४
६. पादमाक्रम्य ... तथा करो वीमि. ३.१४, सं. ६९; न चैव हि तथा करो स्मृच. १.५०; पादमाक्रम्य...न वै बहिः करो स्मृती स्मृत. ३.९१; पादेन पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करो आर. ४.५५
७. वीमि. ३.१४, स्मृच. १.५०; नैव विधे जपं कुर्यान्न च संश्रावयेज्जपन् आ. नैव विधे जपं कुर्यान्न च संश्रावयेज्जपन् सं. ६९, स्मृत. ३.९१, अ. ४.५५
८. वीमि. ३.१४; अत्रिरावचनामिति स्मृच. १.५१; इतः परमधिकम्:-
 (अधेऽनुवृत्तम्)

- १ मानसः शान्तिकजप उपांशुः पौष्टिकः स्मृतः ।
सशब्दश्चाभिचारश्च जपस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥१३४॥
तिष्ठंश्चेद्वीक्ष्यमाणोर्कमासीनः प्राङ्मुखो जपेत् ।
प्राग्ग्रेषु कुशेष्वेवमासीनश्चासने शुभे ।
५ नात्युच्छ्रिते नातिनीचे दर्भपाणिः सुसंयतः ॥१३५॥
विधियज्ञाञ्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥१३६॥
स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः ।
अक्षमाला तु कर्तव्या प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरा ॥१३७॥
१० कोट्या स्यात्तु भवेद्द्विद्विरनन्ता चात्र संज्ञया ।

“उपांशुजपयुक्तस्य शं स्यात् शतगुणो भवेत्”
साहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्मात् ध्यानमयो हि सः ।
ओष्ठस्पन्दनमात्रेण यत्रोपांशु तदध्वनि ।
कृत्वा जिह्वां निर्विकर्षां चिन्तनं तादृि मानसम् ॥”

इतः परम् तिष्ठंश्चेदित्यादि (१३५) श्लोकः धीमि. ३१४

३. स्मृच. १८५, सं. ६९; उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणो स्मृत. ३९१; ... माणोर्कं
जपं कुर्यात् समाहितः अप. ४७, मद. ७७; ‘अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्यात्
वक्ष्यमाणक्रमेण तु’ इत्यधिकं धीमि. ३००, अप. ४७, मद. ७७
४. प्राक्कूलेषु धीमि. ३१४; प्राङ्मुखेष्वेवमासीनो दर्भपाणिः वाससी शुभे स्मृत.
३९१
५. धीमि. ३१४, आदर्शपुस्तके तदर्थं नास्ति ।
६-११. आरम्भयज्ञाञ्जप ... अत्रिस्मृ. २.७, वालिष्ठस्मृ. २६.१०
८. अप. ४७; रुद्राक्षैः पुत्रजीव... धी. ३४२; स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैर्बिन्दुमैमाण-
मौक्तिकैः स्मृच. १५२; सुवर्णमाणिभिः सम्यक् प्रवालरथवाञ्जकैः इत्यधिकम्.
कालिकापुराणवचनमिति धीमि. ३२६
९. उत्तमाह्युत्तरोत्तरा स्मृच. १५२; ह्युत्तमाह्युत्तरोत्तरा धी. ३४२
कर्तव्या देवीप्रीतिकरी परा, कालिकापुराणवचनमिति धीमि. ३२६
१०. कोट्यादिका भवेद्द्विद्विरसमाला विशेषतः धीमि. ३१४

- १ जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठा परा परा ॥१३८॥
अभावादक्षमालायाः कुशग्रन्थाऽथ पाणिना ।
जप एव हि कर्तव्य एकाग्रमनसा तथा ॥१३९॥
ध्यायेच्च मनसा मन्त्रं जिह्वौष्ठौ न विचालयेत् ।
५ न कम्पर्योच्छरोग्रीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥१४०॥
यक्षराक्षसभूतानि सिद्धविद्याधरोरगाः ।
हरन्ति प्रसभं यस्मात्तस्माद्भुतं समाचरेत् ॥१४१॥
जलान्ते वाग्न्यगारे वा जपेद्देवालये तथा ।
पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे सिद्धक्षेत्रेऽथवा गृहे ॥१४२॥
१० गृहे ह्येकगुणं प्रोक्तं नद्यां तु द्विगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यगारे दशाधिकम् ।
सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सानधौ ।

१. तस्माच्छतपरापरा धीमि. ३१४
२. अभावेत्वश...ग्रन्थाद्रपाणिना धीमि. ३१४, ३२७, अप. ४७
३. अप. ४७, ...मनसैव तु धीमि. ३१४
४. रुद्र. ७५; ध्यायेत् मनसा...जिह्वौष्ठौ न च चालयेत् धीमि. ३१४, अप.
४८; ध्यायेत् मनसा सं. ७०; न च चालयेत् आर. ४५
५. अप. ४८, आर. ४५, सं. ७०; ...च्छरोग्रीवं मद. ७५
६. धीमि. ३१४; ...विद्याधरगणाः अप. ४८
७. धीमि. ३१५; गुप्तं तु कारयेत् अप. ४८
८. देवालयेषु वा धीमि. ३१५; अग्न्यगारे जलान्ते वा जपेद्दिव्यालयेषु वा
स्मृच. १५०; याज्ञवल्क्यवचनमिति आर. ४५
९. याज्ञ...वचनमिति आर. ४५; द्विजक्षेत्रे स्मृच. १५०; गवां गोष्ठे पुण्यतीर्थे
सिद्धक्षेत्रेऽथवा गृहे धीमि. ३१५; इदमर्थमादर्शपुस्तके नास्ति ।
१०. धीमि. ३१५; गृहेत्येक...शश्वत्तवचनमिति स्मृच. १५०; इदमर्थ-
मादर्शपुस्तके नास्ति ।
११. धीमि. ३१५; शश्वत्तवचनमिति स्मृच. १५०
१२. धीमि. ३१५; शश्वत्तवचनमिति स्मृच. १५०

- १ सहस्रं शतकोटीनामनन्तं विष्णुसंनिधौ । ॥१४३॥
 शकयावकभैक्ष्याणि पयोमूलफलानि च ।
 विसृष्टाटशालूक(कं) हविष्यान्नानि यानि तु ।
 दधि सर्पिस्तथा ह्यापः प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरम् ॥१४४॥
 चरवो ह्युपवासश्च भैक्ष्यं नक्तमयाचितम् ।
 एतान्येव व्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्मणि ॥१४५॥
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ।
 एतेष्वेवावसक्तं तु यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ।
 अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्तयेत् ॥१४६॥
 १० स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव पाषण्डिनं रजस्वलाम् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥ १४७॥
 यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथञ्चन ।

- १ व्याहंरद्वैष्णवं मन्त्रं सरेद्रा विष्णुमन्त्रयम् ॥१४८॥
 तूष्णीमासीत तु जपंश्चाण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तीर्थमुपस्पृश्य भाष्य स्नात्वा पुनर्जपन् ॥१४९॥
 आचम्य प्रयतो भूत्वा जपेदशुचिदर्शने ।
 ५ सौरान् मन्त्रान् यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः ॥१५०॥
 रौद्रपित्र्यासुरान् मन्त्रान् राक्षसानाभिचारिकान् ।
 व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत् ॥१५१॥
 १० एतान् व्याहृत्य रौद्रादीनस्पृष्ट्वाऽऽशुं बलं द्विजः ।
 ऊर्ध्वं यत् कुरुते कर्म तद्भवत्ययथायथम् ॥१५२॥
 स्पर्शनाद्भिर्दूषिताभिरुद्धताभिश्च मानवः ।

१. वीमि. ३१५.
 ३. वीमि. ३१५; विशशृङ्गाटकं चैव...यानि च आ.
 ४. ...स्तान्युत्तरोत्तरम् वीमि. ३१५
 ६. एतान्यनुव्रता ... वीमि. ३१५
 ७. अप. ४८; नापभाषेच्छतहोमादिके तथा वीमि. ३१५
 ८. ....सक्तस्तु अप. ४८; एतेष्वेवावसानस्य आ.; ....ष्वेवावशक्तस्य,
 व्यासवचनमिति स्मृत. ३९१
 ९. अप. ४८; व्यासवचनमिति स्मृत. ३९१
 १०. रासभं च रजस्वलाम् वीमि. ३१५; शूद्र...रासभं च रज...वृ. ३१५;
 पाषण्डांश्च रज... सं. ७०
 ११. स्नानकाले न संभाषेज्जपहोमा...सं. ७०; स्नानहोमादिकेषु च वृ.
 ३९
 १२. पमा. १.१. पृ. ३०६; वीमि. ३१६; वीमि. परि. ९२; स्मृच. १५०;
 याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान. १०७; योगाश्वरवचनमिति आर. ५;
 जपादिषु कदाचन स्मृत. ३९१, वै. ३४१

१. पमा. १.१. पृ. ३०६, वै. ३४१; जपेद्रा विष्णु...वीमि. परि. ९२;
 सृष्टेद्रा विष्णु...वीमि. ३१६, स्मृच. १५०, स्मृत. ३९१; याज्ञवल्क्य-
 वचनमिति हे. दान. १०७, व्रत. ३७
 २. वीमि. ३१५; ...मासीत च आर. ४५; ...मासीतस्तु आ.
 ३. वीमि. ३१५; तीर्थमुपस्पृश्य वृ. ३७; दृष्ट्वा तान् वार्युपस्पृश्याभाष्य
 स्नात्वा विशुद्ध्यति आर. ४५
 ५. वीमि. ३१५; तेषामाभाषणं कृत्वा स्नानमेव समाचरेत् । आचम्य प्रयतो
 भूत्वा जपेदशुचिदर्शने सं. ७०
 ७. वीमि. ३१५
 ८-९. वीमि. ३१५; अयं श्लोकः आदर्शपुस्तके नास्ति ।
 १०.-११. वीमि. ३१५; इतः परं 'यदि वाग्यमलोपः स्यादि (७.१४८) त्यादि-
 श्लोकः आदर्शपुस्तके नास्ति ।
 १२. वीमि. १७८; स्वभावदूषिताद्भिश्च उद्धृताभिश्च मानवः हे. ३.२. पृ. ७१२;
 अशुचिस्पर्शदुष्टाभिरुद्धताभिस्तु मानवः हे. ३.१. पृ. ८६०. स्वभावदूषिता-
 द्भिश्च उद्धृताभिस्तु आ.

- १ स्नानमाचरनुष्णाभिर्न विशुद्ध्यति कर्हिचित् ॥१५३॥
अग्राह्यास्त्वग्निमा ह्यापो नद्याः प्रथमवेगगाः ।
प्रक्षोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थादिनिःसृताः ॥१५४॥
अगम्यागमनात् स्तेयात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
५ रहस्याचरितात् पापात् मुच्यते स्नानमाचरन् ॥१५५॥
प्रवर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोतियजतिक्रियाः ।
स्नानध्यानजपैर्होमैरात्मानं शोधयेद्बुधः ॥१५६॥
यदैव कुरुते स्नानं विशुद्धेनान्तरात्मना ।
तेनैव सर्वमाप्नोति विधिं यज्ञक्रियाफलम् ॥१५७॥
१० ब्रह्मक्षत्रविशां चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

१. स्नानं समाचरेद्यस्तु न स शुद्ध्यति कर्हिचित् वीमि. १७८, हे. ३.१. पृ. ८६९; उष्णाभिराचरन् स्नानं न विशुद्ध्यति मानवः हे. ३.२. पृ. ७१२
२. ...स्त्वागता ह्यापो...प्रथमवेगिकाः हे. ३.२. पृ. ७०१; ...स्त्वग्निमा
आपो...वेगिकाः स्मृच. १३०, वीमि. १७५; अग्राह्यास्तस्मा अपो
...वेगिकाः वै. २५८
३. स्मृच. १३०, वीमि. १७५; हे. ३.२. पृ. ७०१; ...दीर्घनिर्गताः आ.
विशोभिता वा केनापि याश्च तीर्थविनाश्रुताः वै. २५८
४. स्मृच. १०९, वै. २४५; पापेभ्यश्च.... स्मृत. ३६५, मद. २३६; पापात्
पापेभ्यश्च हे. ३.१. पृ. ८५०
५. मद. २२६, स्मृच. १०९, वै. २४५; स्मृत. ३६५, हे. ३.१. पृ.
८५०; स्नानमाचरेत् आ.
६. स्मृत. ३६५, हे. ३.१. पृ. ८५०
७. जपदानैरात्मानं स्मृत. ३६५; जपदानैरा.. हे. ३.१. पृ. ८५०
८. यदैव कुरुते हे. ३.१. पृ. ८५०
९. विधियज्ञक्रियाफलम् हे. ३.१. पृ. ८५०
१०. ग. २१३.१४३; विष्णुवचनामिति स्मृच. १८१, वै. २५४; ...विशामेव

- १ तूष्णीमेव तु शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥१५८॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
दमः शमार्जवं दानं सर्वेषां धर्मसाधनम् ।
गृहीत्वा यमधनुर्वै नियमज्याततं दृढम् ।
५ संदधीत दमशरं स्वर्गलक्ष्ये प्रयत्नतः ॥१५९॥
यस्येदमायुधं नास्ति स्वर्गसाधनमुत्तमम् ।
अपि जन्मसहस्रेण न साधयति तत् परम् ॥१६०॥
एष वोऽभिहितः कृत्स्नः स्नानस्य परमो विधिः ।
गुणाश्च तस्याऽऽचरतो दोषाश्चेवानिपेवणात् ॥१६१॥
१० असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्तिव्यपेक्षया ।
मन्त्रस्नानादिकान् सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥१६२॥
मान्त्रं भौमं तथाऽऽग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।
चारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् ॥१६३॥

- स्मृत. ३६४, ५०२; नरसिंहदुराणे इति वीमि. २३२; भारते इति
आर. २६
१. ग. २१३.१४४, वीमि. २३२; ...मेव हि शूद्रस्य...रकं मतम् स्मृत.
३६४, ५०२; ...मेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन, विष्णुवचनामिति
स्मृच. १८१, आम. २९ शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन, विष्णुवचनामिति
वै. २५४; हि शूद्रस्य...कं स्मृतम् हे. ३.१. पृ. ८८४
१०. अप. १३४; कालशक्त्यावपेक्षया वीमि. १९४, वीमि. परि. ८१, हे.
३.१. पृ. ८५३, वै. २८९; ...स्य वैषम्याद्देशकालयोः वै. ५४९
११. वै. २८९; स्नानान्येतानि तुल्यानि मन्त्रादीनि यथावल् वै. ५४९; ...दितः
सप्त वीमि. १९४, हे. ३.१. पृ. ८५३, अप. १३४; सप्त एक इच्छन्ति
वीमि. परि. ८१
१२. वै. २८९, ह. ३.१. पृ. ८५३; तथाप्रेष्यं स्मृच. १३३, वीमि. १९५,
अप. १३४, मद. २७२; मान्त्रं पार्थिवमाग्नेयं वृष. २.८६
१३. स्मृच. १३३, वीमि. १९५, हे. ३.१. पृ. ८५३, अप. १३४, वृष.
२.८६; गाम स्नाने प्रकीर्तितम् आ.; मानसं चेति सप्त वै. २८९, मद.
२७२; मानसं यागिकं चेति सप्त वै. ५४९

- १ आपोहिष्ठेति वै मान्त्रं मृदालम्भश्च पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥१६४॥
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्विव्यमुच्यते ।
वारुणं चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥१६५॥
- ५ शस्तं स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तुर्यफलं स्मृतम् ॥१६६॥
मानसं प्रणवस्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥१६७॥

१. वीमि. १९५; मृदालम्भं तु आ.; ... हिष्ठादिभिर्मन्त्रं हे. ३.१. पृ. ८५३;
शन आपस्तु वै मान्त्रं मृदालम्भं तु पार्थिवम् वृष. २.८७; मृदालम्भेन पार्थिवम्
मद. २७२; आपोहीत्यादिभिर्मन्त्रं ... लम्भस्तु वै. २९०; ... हिष्ठादिभि-
र्मन्त्रं ... लम्भस्तु वै. ५४९; ... हिष्ठादिभिर्मन्त्रैर्मृदाल ... अप. १३४,
स्मृच. १३३, मद. २७२
२. अप. १३४, वीमि. १९५, वै. ५४९, मद. २७२, हे. ३.१. पृ. ८५३;
भस्मना स्नानमाग्नेयं गवां रेणुभिरानिलम् वृष. २.८७; स्नानं केचिदिच्छन्ति
सूरयः स्मृच. १३३
३. अप. १३४, हे. ३.१. पृ. ८५३, वीमि. १९५, मद. २७२; दिव्यं
तत् स्नानमुच्यते वै. ५४९
४. स्मृच. १३३, अप. १३४, वै. २९०; चावगाहं तु वीमि. १९५, हे. ३.१.
पृ. ८५३; चावगाहं च मानसं मद. २७२; मानसं
ह्यात्माचिन्ता तु यौगिकं विष्णुचिन्तनम् वै. ५४९
५. समुद्दिष्टं अप. १३४; स्नानात् क्रमेण हे. ३.१. पृ. ८५३
६. कालदेशादसामर्थ्यात् मद. २७२; कालदेशादसा... वीमि. १९५, हे.
३.१. पृ. ८५३
७. प्रवरं स्नानं अप. १३५, स्मृच. १३३, वीमि १९५, हे. ३.१. पृ.
८५३; प्रवरं प्रोक्तं सेवितं ब्रह्मवादिभिः वृ. ३१०; प्रवरं स्नानं सर्वं शंसन्ति
सूरयः वै. २९०
८. हे. ३.१. पृ. ८५३; वै. २९०; यौगिकं स्नानमाख्यातं योगो
विष्णुविचिन्तनम् आत्मातीर्थ... व्यासेन परिकीर्तितम् वृ. ३१२

- १ योऽसौ विस्तरशः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।
अशक्तस्तु न कुर्याद्वि तत्रायं विधिरुच्यते ॥१६८॥
स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥१६९॥
- ५ अघमर्पणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।
अन्यांश्च वारुणान् मन्त्रान् कामतः
संप्रयोजयेत् ॥१७०॥
यथाकालं यथादेशं ज्ञात्वा ज्ञात्वा विचक्षणः ।
स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
वारुणानयवा मन्त्रान् कामतः संप्रयोजयेत् ॥१७१॥

१. अप. १३४, वीमि. १३६; य एष विस्तरः प्रोक्तः स्मृच. १८५, वै.
२६३; य एष विस्तरः प्रोक्तः आ.; एष विस्तरः प्रोक्तः मद. २४६, हे.
३.१. पृ. ८८४; य एष विस्तरः प्रोक्तः आर. ३०; य एष विस्तरः प्रोक्तः
पमा. १.१. पृ. २७६
२. असामर्थ्याजकुयोच्चेत्तत्रायं वीमि. २२४, स्मृच. १८५, मद. २४६,
पमा. १.१. पृ. २७६, हे. ३.१. पृ. ८८४, आर. ३०; कुयाद्यस्त-
स्यायं, याज्ञवल्क्यवचनमिति वै. २६३
३. स्मृच. १८५, अप. १३४, पमा. १.१. पृ. २७६, वै. २६३, मद.
२४६, हे. ३.१. पृ. ८८४, आर. ३०; ... जलं चैव वीमि. २२४;
चमनं तथा ग. २१३.१४१
४. वीमि. २२४, स्मृच. १८५, अप. १३४, पमा. १.१. पृ. २७६,
वै. २६३, मद. २४६, हे. ३.१. पृ. ८८४; आर. ३०; ... मन्त्रान्
यच्च ... परिकल्पयेत् ग. २१३.१४२
५. अप. १३४, पमा. १.१. पृ. २७६, स्मृच. १८५, वै. २६३, मद.
१४६, आर. ३१*; त्रिवारं त्वेव नित्यशः ग. २१३.१४२; इतः परं
स्नानाचरणं (१७१ पृ.) मित्यर्थं वीमि. २२४, वै. २६३
६. आर. ३१*; अन्यास्तु वीमि. २२४; अन्यान् वा हे. ३.१. पृ. ८८४
७. वीमि. २२४, हे. ३.१. पृ. ८८४; उपदिष्टं महात्मभिः पमा. १.१. पृ.
२७६, अप. १३४, वै. २६३, आर. ३१*, महात्माभिः स्मृच. १८५;
महात्मान् आ.; स्नानं चारतमित्येतत् ग. २१३.१४३; ... त्वेनदुपदिष्टं
स्वयंभुवा मद. २४६

- १ अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिश्चैवाघमर्षणः ।
 अनुष्टुप् च भवेच्छन्दो भाववृत्तं च दैवतम् ॥१७२॥
 अश्वमेधावभृथके विनियोगस्तु कल्पितः ।
 सर्वपापानोदार्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् ॥१७३॥
- ५ ननु भूताण्डपिण्डस्य स्थित्युत्पत्तिलयं तथा ।
 सूक्तेऽस्मिन् व्याहृतं सर्वमेतन्मन्त्रार्थमस्य वै ॥१७४॥
 हत्वा लोकानपीमांस्त्रींस्त्रिः पठेदघमर्षणम् ।
 यथाश्वमेधावभृथमेवं तन्मनुरग्रवीत् ॥१७५॥
 अहं तु परमेत्युक्तस्त्रिरहो ह्युपपन्नयः । (१)
 १० मुच्यते पातकैः सर्वैर्जप्त्वा त्रिरवमर्षणम् ॥१७६॥
 यथाश्वमेधः क्रतुराद् सर्वपापप्रणोदनः ।
 तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणोदनम् ॥१७७॥

१. आर. ४१;... ऋषिरेवा ... वीमि. २७७, वृष. २.५३, अग्नि. २१६. ४४;... ऋषिः स्यादघमर्षणः स्मृत. ३८७.
 २. अनुष्टुभं भवे...वृत्तश्च दैवतम् वीमि. २७७, आर. ४१; वृत्तस्तु वै... स्मृत. ३८७, अग्नि. २१६. ४४
 ३. वीमि. २७७; सौत्रामण्यावभृथके वृष. २.५४; विनियोगः प्रकीर्तितः स्मृत. ३८७; विनियोगस्य कल्पितः आर. ४१
 ४. वीमि. २७७; स्मृत. ३८७
 ५. स्मृत. ३८७, वै. २६१;...न्पीमांस्तु त्रिः स्मृच. १८३, अपि चाण्ड निमज्जित्वा यः पठेदघ...अग्नि. २.६
 ६. स्मृच. १८३; अमाध...एवं तं मनुर...वै. २६१;...भृथस्तथैव मनु... अग्नि. २.६
 ११. प्रणाशनः शंख. ९.१३; सर्वपापानोदनः मनु. ११.२६०
 १२. सर्वपापप्रणोदनम् आ.; प्रणाशनम् शंख. ९.१३; सर्वपापानोदनम् मनु. ११.२६०

- १ मिथद्वीपो भवेदापं गायत्री च्छन्द एव हि ।
 आपस्तु दैवतं प्रोक्तं विनियोगस्तु मार्जने ॥१७८॥
 सर्वत्र मार्जनं कर्म अञ्जलिङ्गानामुदाहृतम् ।
 कोकिलो राजपुत्रश्च द्रुपदामार्पमुच्यते ॥१७९॥
- ५ अनुष्टुभं भवेच्छन्द आपश्चैव तु दैवतम् ।
 सौत्रामण्यावभृथके स्नाने तद्विनियोजनम् ॥१८०॥
 द्रुपदा नाम सप्तवित्री यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
 अन्तर्जले त्रिरावर्त्तं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥१८१॥
 आपः पुण्याः समादाय त्रिः पठेद्द्रुपदामृचम् ।
 १० तत्तोयं मूर्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१८२॥

१. ... द्वीपभवे ... आ.; गायत्रं छन्द उच्यते वीमि. २७७; गात्रं छन्द एव च आर. ४१*
 २. वीमि. २७७; आपश्च...विनियोगश्च मार्जने आर. ४१*
 ३. सर्वत्र पावनं वीमि. २७७, २८१
 ४. राजपुत्रस्तु वीमि. २७७; गाधेजो (गोभिलो) राजपुत्रस्तु द्रुपदायामृचि- भवेत् वृष. २.५२
 ५. वीमि. २७७; आनुष्टुभं वृष. २.५२
 ६. वीमि. २७७
 ७. नाम सा देशा स्मृच. १८३; नाम गायत्री वै. २६१; नाम यो मन्त्रो यजुर्वेदे प्रतिष्ठितः, बृहस्पतिवचनमिति सं. ५१
 ८. ...त्यं मुच्यते ब्रह्महत्याया स्मृच. १८३;...त्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते, बृहस्प- तिवचनमिति सं. ५१; त्रिरावृत्त्य मुच्यते ब्रह्महत्याया वै. २६१; सर्वपापहरा जपुर्महतायेनमः स्मृतम् पमा. २.१. पृ. ४२८
 ९. सं. ५१; अपः पाणौ समादाय स्मृच. १८३, भृगुवचनमिति हे. ३.१. पृ. ९०२; आपः पाण्योः वीमि. २८१; अपः प्राणौ वै. २६१
 १०. स्मृच. १८३, सं. ५१, वै. २६१; भृगुवचनमिति हे. ३.१. पृ. ९०२

- १ एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां विनियोगं द्विजोत्तमाः ।
संध्यां यद्वदुपासीत तथा सर्वं निबोधत ॥१८३॥
ऐशान्यभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
आचान्तः पुनराचामेदृतमित्यभिमन्त्र्य च ॥१८४॥
५ आन्तरं शुध्यति ह्येवमन्नपानमलीकृतम् ।
त्रिरावर्त्य तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतीस्तथा ॥१८५॥
मार्जनं च तथा कृत्वा आपोहिष्ठेति मार्जयेत् ।
सार्धामृचं तु प्रक्षिप्य ऊर्ध्वं सार्धामधः क्षिपेत् ॥१८६॥
अधोभागविसृष्टाभिः कलुषं याति संक्षयम् ।
१० सर्वतीर्थाभिषेकश्च ऊर्ध्वं संमार्जनाद्भवेत् ॥१८७॥
अघमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ।
शन्न आपश्च द्रुपदां कामतः संप्रयोजयेत् ॥१८८॥
ओंकारपूर्वा गायत्री अब्लिङ्गान्यघर्षणम् ।
ज्ञातव्यं ब्रह्म चैतद्वै पुरा दृष्टं स्वयंभुवा ॥१८९॥

१. मन्त्राणां प्रयोगं वै द्वि...वीमि. २६७, २६८, २८१
२. संध्यामुपासते यद्वद्यथावत्तान्निबोधत वीमि. २६८
३. ईशान्याभि...वीमि. २६६, २६८
५. वीमि. २६८; शुध्यते...पानं मनीकृतम् आ.
६. वीमि. २६९; प्रणवव्याहृतीभिः सह आ.
८. वीमि. २६९;
९. वीमि. २६९;...भिरसुरा यान्ति सं. ४७
१०. वीमि. २६९;...भिषेकं च आ., सं. ४७
११.-१२. वीमि. २६९
१३. ...पूर्वा गायत्रीमब्लिङ्गाद्यन्...वीमि. २६९
१४. सातव्यं ब्रह्म आ.; सातव्यं ब्रह्म वीमि. २६९

- १ एवं संमार्जनं कृत्वा बाह्यशुद्ध्यर्थमात्मनः ।
अथाभ्यन्तरशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥१९०॥
इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये स्नानतर्पणसंध्योपासन-
जपादिविधि (निर्णयो नाम) सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१. वीमि. २७२, स्मृच. १४१; शुद्ध्यर्थमादरात् वे. ३२३
२. स्मृच. १४१; तथाभ्यन्तर...आ., वीमि. २७२; तथाभ्यन्तर...
प्राणायामं समा... वे. ३२३
४. ...जपादिविधिः सप्तमोऽध्यायः आ. अत्र १. पुस्तके समाप्तियुक्तं
किमपि चिह्नं नास्ति ।

अष्टमोऽध्यायः

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य लक्षणम् ।

प्रत्याहारं तथा ध्यानं यथावदनुपूर्वशः ।

उच्यमानं निबोधध्वं संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ॥१॥

५ सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥२॥

गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्ब्राह्मतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्रायसंयमः ॥३॥

भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्त्वं तथैव च ।

१० प्रत्योकारसमायुक्तं तत्सवितुर्वरेणियम् ॥४॥

ओमापो ज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत् ॥५॥

५. वसिष्ठ स्मृ. २५.१३; गायत्रीं च शिरस्तथा अत्रि. १.१२; सव्याहृति मनुवचनामिति स्मृच. १४१, पमा. १.१ पृ. २९२, वै. ३२३; सव्य, हृतिकां सप्र... बौ. ४.१.२९; शंख. ७.१४, योगीश्वरवचनामिति मद्र. ६७; स्मृत्यन्तरवचनामिति मेधातिथिः २.७५; याज्ञवल्क्यवचनामिति वीमि. २७४

६. मनुवचनामिति स्मृच. १४१, वै. ३२३, पमा. १.१. पृ. २९२; वृ. ३१४; शंख. ७.१४; बौ. ४.१.२९; अत्रि. १.१२; योगीश्वरवचनामिति. मद्र. ६७; वसिष्ठवचनामिति वीमि. २७४; वसिष्ठस्मृ. २५.१३

७.-८. याज्ञ. १.२३; मनुवचनामिति स्मृच. १४१; स्मृत्यन्तरवचनामिति मेधातिथिः २.७८

९. पमा. १.१.२९२, स्मृच. १४१, स्मृत. ३८५, वै. ३२३

१०. समायुक्तस्तथा पमा. १.१. पृ. २९२; वीमि. २७२; स्मृच. १४१, वै. ३२३; स्मृत. ३८५

११. पमा. १.१. पृ. २९२; स्मृच. १४१; वै. ३२३; पश्चाच्चयोजयेत् वीमि. २७२; प्रयुज्यते वृप. २.६८; स्मृत. ३८५

अष्टमोऽध्यायः

८९

१ एष मन्त्रप्रयोगास्त्रिः प्राणायामे निबोधत ।

त्रिरावर्तनयोगान्तु प्राणायामस्तु शब्दितः ॥६॥

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथा च नवधा परे ।

मृदुमध्याधिमात्रत्वादेकैकं त्रिविधं भवेत् ॥७॥

५ ओंकारं व्याहृतीः सप्त गायत्रीं सशिरास्तथा ।

प्राणायामोऽयं मनुना वेदेषु कथितः पुरा ॥८॥

पूरकः कुम्भकश्चैव रेचकस्तदनन्तरम् ।

प्राणायामस्त्रिधा ज्ञेयः कनीयोमध्यमोत्तमः ॥९॥

पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

१० (कन्यसमध्यममुख्या इति त्रयं प्रोच्यते तज्ज्ञैः) ॥१०॥

(द्वादशमात्रः प्रथमो मध्यम उक्तस्तथातद्विगुणः ।)

(उत्तम उक्तस्त्रिगुणः मात्राभेदाः

प्रकीर्तितास्तज्ज्ञैः ॥११॥

१. पमा. १.१. पृ. २९२

२. स्मृत. १८५, स्मृच. १४१, वै. ३२३, ...यामः प्रकीर्तितः पमा. १.१. पृ. २९२; ...यामास्तु शब्दितः वीमि. २७२

३. वीमि. २७५, स्मृत. ३८५

५. पमा. १.१. पृ. २९२, वीमि. २७३, वै. ३२४; पूरको कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः स्मृच. १४२, स्मृत. ३८५; पूरक-कुम्भकरचैः प्राणायामस्त्रिलक्षणो ज्ञेयः आर. ३९; वीं पूरकः कुम्भको रेचकः प्रा...णो ज्ञेयः आ.

१०. कनीयामध्यमोत्तमः स्मृतिप्रयं प्रोच्यते तद्वैः आ.

११. द्वादशमात्रः कनीयान् मध्यो मात्राश्चतुर्विंशतिः आ.

१२. उत्तमः पञ्चविंशन्मात्रो मात्राभेदाः प्रकीर्तितास्तज्ज्ञैः आ.

- १ अङ्गुलिमोक्षत्रितयं जान्वोः परिमार्जनमथापि ।
तत् कालत्रयमपि तज्ज्ञा मात्रासंज्ञां प्रशंसन्ति ॥१२॥
गोदोहमन्नपाको वा इपुक्षेपो ह्यथापि वा ।
घण्टायाः स्तनितं वाऽपि ह्यतिमात्रा उदाहृताः ॥१३॥
- ५ देशकालानुसारेण सेव्यमानः शनैर्यदा ।
स्वेदकंपाद जनयेदतिमात्रस्तदा भवेत् ॥१४॥
निरोधकाले प्राणस्य मात्राः संकल्पयेत् कथम् ।
तस्मात् स्मृतिप्रतिष्ठं तत् कल्पयित्वा तु
योगिभिः ॥१५॥
आदिप्रयत्नं प्रथमं द्वितीयं यत्र चेतसि ।
१० तृतीयं तु समुद्दिष्टमुद्वयं तमसस्परि ॥१६॥
पूर्वोक्तस्य तु मन्त्रस्य यथासंख्यं प्रकीर्तयेत् ।
मात्रायोगा यथोक्तास्तु कृता एव भवन्ति च ॥१७॥
एतन्मात्राप्रयोगेण प्राणायामत्रयस्य च ।
ग्रहणं धारणोत्सर्गं यथासंख्येन कारयेत् ॥१८॥
- १५ बाह्यस्थित नासपुटेन वायु-
माकृष्य तेनैव शनैः समन्तात् ।

१. जान्वोः परिमार्जनं बापि अप. १०२२; अङ्गुलिमोक्षं त्रि-
विर्जानुपरिमार्जनम् हठप्रटी. २. १२
२. तत्कालत्रय...संज्ञं प्र... अप. १०२२; तालत्रयमपि प्राज्ञा मात्रासंज्ञां
प्रचक्षते हठप्रटी. २. १२
५. बाह्ये स्थितं प्रा(प्रा)णपुटेन हठप्रटी. २. ७१; माकृष्य यत्नेन शनैः
स्मृत. १४२, वै. ३२४; नासपुटेनानिलमेव बाह्यमाकृष्य तेनैव
शनैः समन्तात् सं. ४०

- १ नाडीश्च सर्वाः प्रतिपूरयेत्
स पूरको नाम मरुन्निरोधः ॥१९॥
न रेचको नैव च पूरकोऽयं
नासाग्रचारी स्थित एव वायुः ।
५ सुनिश्चितं धार्य यथाक्रमेण
कुम्भाख्यमेतत् प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥२०॥
निष्क्राम्य नासाविवरादशेषं
प्राणं बहिः शून्यमिवानिलेन ।
निरुच्छ्वसंस्तिष्ठति चोर्द्ध(रुद्ध)वायुः
१० स रेचको नाम महानिरोधः ॥२१॥
नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः पूरक उच्यते
कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥२२॥

१. नाडीषु सर्वाषु च पूरयेद्यः स पूरको नाम महानिरोधः सं. ४०;
नाडीश्च सर्वाः परिपूरयेद्यः स...महानिरोधः हठप्रटी. २. ७१; नास्य-
श्च सर्वाः परिपूरणीयाः स...महानि... वै. ३२४, स्मृत. १४२
३. पूरकोऽत्र नासापुटे संस्थित (पुटान्तास्थित) मेव वायुम् हठप्रटी. २.
७१;...चकं नैव तु पूरकं वा नासाग्रभागे स्थितमेव वायुम् सं. ४१.
५. सुनिश्चलं धारयते क्रमेण हठप्रटी. २. ७१; सुनिश्चलं धारयति क्रमेण.
ख्यमेतं प्रव... सं. ४१
७. हठप्रटी. २. ७१; निःसार्यनासा... शून्य इवा... सं. ४२
९. सं. ४२; निरुष्य सं (निरुच्छ्वसं) तिष्ठति रुद्धवायुः हठप्रटी. २. ७२.
११. पमा. १. १. पृ. २९२, वीमि. २७३, स्मृत. १४२, वै. ३२४;
उच्छ्वासोऽन्तः पूरक अप. ४५; नासिकागत उच्छ्वासो ध्मातुः पूरक
स्मृत. ३८५; ... सो ध्मातुः पूरक आर. ३९
१२. स्मृत. ३८५, अप. ४५;...श्वासो रिच्यमानस्तु वीमि. २७३, पमा.
१. १. पृ. २९३, स्मृत. १४२, वै. ३२४, आर. ३९

- १, नीलोत्पलदलश्यामं नाभिमध्ये प्रतिष्ठितम् ।
चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेणैव चिन्तयेत् ॥२३॥
कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेच्च कमलासनम् ।
ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ॥२४॥
५ रेचकेनेश्वरं ध्यायेल्ललाटस्थं त्रिलोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलं पापनाशनम् ॥२५॥
यदा निरोधसंयोगाद्देवतात्रयचिन्तनात् ।
अग्नेर्वायोरपां योगादात्मा शुद्ध्यते वै त्रिभिः ॥२६॥
निरोधाज्जायते वायुर्वायोरग्निश्च जायते ।
१० अग्नेरापोभिजायन्ते ततोऽन्तः शुद्ध्यते त्रिभिः ॥२७॥

१. नीलोत्पलश्यामनिभं नाभिदेशे प्रति... वीमि. २७३, अप. ४५; नाभि
देशे व्यवस्थितम् आर. ३९; योगिसंहितावचनामिति याज्ञ. वीमि.
६९; अतसीपुष्पसंकाशं ध्यानादिन्दूप. ३०
२. वीमि. २७३, अप. ४५; पूरकेणैव आ.; पूरकेण विचिन्तयेत् आर.
३९; ध्या. ३०; योगिसंहितावचनामिति याज्ञ. वीमि. ६९
३. वीमि. २७३, अप. ४५, आर. ३९, ध्या. ३१
४. वीमि. २७३; गौरसर्वाङ्गं अप. ४५; ब्रह्माणं गौरवर्णं च चतु...
आर. ३९; रक्तगौराङ्गं ध्या. ३१
५. रेचकेन तु विद्यात्मा ललाटस्थं ध्या. ३२;... श्वरं विद्याललाटस्थं महेश्वरम्
वीमि. २७३, अप. ४५, आर. ३९; योगिसंहितावचनामिति याज्ञ.
वीमि. ६९
६. निष्कलं पापनाशनम् ध्या. ३२; वीमि. २७३, अप. ४५, आर. ३९
७. बौ. ४. १. २६; प्रजायते अत्रि. १. ६; प्राणरोषातु वायुः स्याद्वायोरग्नि
... अग्नि. २१६. ४६;... मिहिं.... वसिष्ठस्मृ. २५. ६.
१०. अग्नेरापश्च जायन्ते अत्रि. १. ६; अग्नेरापस्ततः शुद्धिस्ततश्चाचमनं चरेत्
अग्नि. २१६. ४७; अग्नेरापश्च जायन्ते स्मृच. १४२; तापेनापोभि-
जायन्ते बौ. ४. १. २६; तापेनापोय जायन्ते वसिष्ठस्मृ. २५. ६

- १ सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः ॥२८॥
प्राणायामा ब्राह्मणेन त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैः सार्द्धं(र्धे) विज्ञेयं परमं तपः ॥२९॥
५ दहन्ते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दहन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥३०॥
अह्ना रात्र्या च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो मतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान्
पडाचरेत् ॥३१॥

- प्राणायामैर्देहेदोषान् धारणाभिश्च क्लिप्पम् ।
१० प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥३२॥
यथा पर्वतधातूनां दोषान् दहति पावकः ।
एवमन्तर्गतं चैनः प्राणायामेन दहते ॥३३॥

१. मनु. ११. २४८; सव्याहृतिकाः बौ. ४. १. २९, शाङ्ख. १२. १८,
अत्रि. २. ५; सव्याहृतिः सप्रणवाः आ.
२. मनु. ११. २४८, शाङ्ख. १२. १९; ... रहन्ताः बौ. ४. १. ३१,
अत्रि. २. ४
३. ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि मनु. ६. ७०
४. व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता मनु. ६. ७०
५-६. मनु. ६. ७१
७. मनु. ६. ६९; अह्ना रात्र्या आ.
८. मनु. ६. ६९
९. मनु. ६. ७२; शाङ्ख. ६. १३
१०. मनु. ६. ७२; ध्यानेनानीश्वरान् शाङ्ख. ७. १३

- १ विरजं चतुर्गुणं कृत्वा नियतात्मा जितेन्द्रियः ।
प्राणायामैश्वर्यमिदं मुच्यते ह्युपपातकात् ॥३४॥
मन्त्रैर्होमैर्मार्जनाभ्युक्षणैश्च प्राणायामैर्योगसिद्धिं
जयन्ति ।
- ५ निर्धूतपापा विरजा विशुद्धा योगाग्निना
दग्धवीजा व्रजन्ति ॥३५॥
प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
उपपातकजातीनामनादिष्टस्य चैव हि ॥३६॥
यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
१० त्रिकालसंध्याकरणात् प्राणायामैर्व्यपोहति ॥३७॥
ब्रह्महा च सुरापश्च अगम्यागमने रतः ।
सुवर्णस्तेयि चौरश्च गोघ्नो विस्रम्भघातकः ॥३८॥
शरणागतघाती च कूटसाक्षी ह्यकार्यकृत् ।
एवमादिष्वथान्येषु पापेष्वभिरताश्चिरम् ॥३९॥
१५ प्राणायामशतं कुर्युः सूर्यस्योदयनं प्रति ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥४०॥
सूर्यस्योदयनं प्राप्य निर्मला गतकिल्बिषाः ।
भवन्ति भास्कराकारा विधूमा इव पावकाः ॥४१॥

७. सर्वपापानुत्थे याज्ञ. ३. ३०५
८. याज्ञ. ३. ३०५
९. यमवचनमिति मिताक्षरा ५. ३०७
१०. त्रैकाल्यसंध्याकरणात्सर्वं विप्रश्रयति याज्ञ. ३. ३०७
१५. प्राणायामत्रयं कृत्वा स्मृच. १४२, वै. ३२५
१६. स्मृच. १४२
१७. धौतकल्मषाः अति. ८. १२
१८. भास्कराभास्ते अति. ८. १२

- १ ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
श्वपाकेष्वाप भुञ्जानो ध्यायी नैव तु लिप्यते ॥४२॥
पूरके विष्णुसायुज्यं कुम्भके ब्रह्मणोऽन्तिकं ।
रेचनेन तृतीयेन प्राप्नुयादैश्वरं पदम् ॥४३॥
५ न प्राणेनाप्यपानेन वेगादायुं समुत्सृजेत् ।
येन सक्तं करस्थं प्राणा(ण)योगेन चालयेत् ॥४४॥
शनेर्नासापुटैर्वायुमुत्सृजेन्न च वेगतः ।
न कम्पयेच्छरीरं तु स योगी परमो मतः ॥४५॥
प्राणस्यायमनं कृत्वा आचमेत् प्रयतोऽपि सन्
१० आन्तरं स्विद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥४६॥
एवं त्रिविधमुद्दिष्टं प्राणायामस्य लक्षणम् ।
स्मृतिदृष्टं भवेदतत् सिद्धान्ते त्वेतदन्यथा ॥४७॥
मात्राप्रमाणयोगेन प्राणापाननिरोधनात् ।
ओंकारेणैव कर्तव्यः प्राणायामो यथोदितः ॥४८॥
१५ मात्रायोगप्रमाणेन प्रणवं परिचिन्तयेत् ।
मृदुमध्यात्तमत्वाच्च त्रिविधः सोऽपि कथ्यते ॥४९॥
एवं तु त्रिविधं कृत्वा प्राणायामं विधानतः ।

१. अति. ८. १३
२. ध्यानेनेह विशुद्धयति अति. ८. १३
३. स्मृच. १४२, वै. ३२४
४. रेचने स्मृच. १४२, वै. ३२४
५. ...स्तु वेगतः स्मृच. १४२
६. स्मृच. १४२
७. धौमि. २७७, अप. ४६, स्मृत. ३८६
१०. धौमि. २७७, आ. ४६, अन्तर स्मृत. ३८६
११. याज्ञवल्क्यवचनमिति धौमि. २७४
१२. ओंकारेणैव आ.

- १ प्रत्याहारं ततः पश्चाच्चिन्तयेत्तन्निबोधत ॥५०॥
 वायुर्बाह्यो यथा देहे गृहीतस्तन्न (तः स तु) कोष्ठगः
 शनैः शनैर्निरोद्धव्यः प्रत्याहारः स उच्यते ॥५१॥
 इन्द्रियाणां तु सर्वेषां या वृत्तिस्तु प्रकीर्तिता ।
 ५ मनसा प्रतिहर्तव्या प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥५२॥
 सर्वाङ्गाणि यथा कूर्मो दृष्ट्वा संकोचयेत् क्षणात्
 तथेन्द्रियाणीन्द्रियार्थात् तानि प्रत्याहरेद्बुधः ॥५३॥
 संकल्पोऽध्यवसायश्च अभिमानस्तथैव च ।
 तथैव वायवः सूक्ष्मा निरोद्धव्याः प्रयत्नतः ॥५४॥
 १० अतीतानागतेभ्यश्च कामेभ्यस्तु पुनः पुनः ।
 एकत्र धारयेद्यस्तु सोऽस्मृतत्वाय कल्पते ॥५५॥
 शतत्रयं तु श्लोकानामष्टात्रिंशाधिकं तथा ।
 स्नानस्य निर्णयः प्रोक्तः शिष्याणां
 हितकाम्यया ॥५६॥
 १५ इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये प्राणायामप्रत्याहार-
 निर्णयो (नाम) अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

१. ५०. पश्चात्तयेत्तन्निबोधत आ.

२. कोष्ठगः आ.

१०. ५२. कामेभ्यश्च सहैव तु आ.

१२. शतत्रयेण श्लोकानामष्टात्रिंशाधिकस्तथा इ.

१५.-१६. निर्णयः अष्टमोऽध्यायः आ.; योगियाज्ञवल्क्ये प्राणायामप्रत्याहार-
 मनेत् (?) इ.

नवमोऽध्यायः

- ध्यानस्य तु विधिं वक्ष्ये शृण्वन्तु ऋषयः सदा ।
 एभ्यस्तु पुनरावृत्तिः कदाचिदिह दृश्यते ॥१॥
 ध्यानं कृत्वा चतुर्थं तु न भूयो जन्म चामुयात् ।
 ५ ततः सम्यक् प्रवक्ष्यामि प्राणायामचतुर्थकम् ॥२॥
 बाह्यस्तु विषयाक्षेपचित्तविक्षेपवर्जितः ।
 मानसं विमले शान्ते स्थितं विष्णुं हृदि क्षिपेत् ॥३॥
 तद्ध्यानं तत्तु वै योगो मोक्षमार्गप्रसाधकम् ।
 ओं भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यमित्येवं ब्रह्म
 वैदिकम् ॥४॥
 १० एतदचार्यं वै विप्रः परे धाम्नि नियोजयेत् ।
 हृद्याप्रश्नैव वायुश्च जीवेशः समुदाहृतः ॥५॥
 एषां ह्यन्तःशरीरस्थं ओंकारेणोपलक्ष्यते ।
 ओंकारं पद्मनालेन उच्छृत्योपरि योजयेत् ॥६॥
 १५ आ(अ)प्राणाच्छून्यभूतं तु चेतोऽङ्गं जीवसंज्ञकम् ।
 जप(जाय)ते तु यतस्तस्मात् पुनस्तत्र निवेशयेत् ॥७॥
 घण्टाशब्दवदोंकारमुपासीत समाहितः ।
 पुरुषं निर्मलं शुद्धं पश्यत्यत्र न संशयः ॥८॥
 कुण्डलाकृतिसंस्थानं प्रमुहोरगमनिभम् ।
 २० तन्मध्ये संस्थितो ह्यात्मा धामात्मा
 विन्दुलक्षणः ॥९॥
 वक्रं तु भवति ह्यादौ ओंकारं चतुरक्षरम् ।
 ऋजुत्वं संप्रपद्येत पदं प्राप्य तु पञ्चमम् ॥१०॥

- १ मध्यमस्तु भवेद्विन्दुर्मूर्धन्येवावतिष्ठते ।
तत्र वाचो निवर्तन्ते सर्वे वर्णास्तथैव च ॥११॥
तस्मात् सर्वे प्रसूयन्ते वर्णास्तत्र विशन्ति च ।
वर्णात्मा हीनवर्णस्तु सर्ववर्णेषु जीवनम् ॥१२॥
- ५ न घोषं नैव चाघोषं दन्तौष्ठ्यं नैव तालुजम् ।
न मूर्धन्यं न चान्तःस्थं न स्वरं व्यञ्जनं न च ॥१३॥
न कव्यं(ण्ठ्यं) नैव चोष्माणं न वर्गं न विसर्गिणम् ।
जिह्वामूलमुपध्मानमनुस्वारं न चैव हि ॥१४॥
हृद्याकाशनिविष्टस्तु सोऽक्षरत्वं निगच्छति ।
- १० अक्षराणि त्रिषष्टिर्वै स्थानयोगाद्भवन्ति हि ॥१५॥
एतच्च परमं ध्येयं व्योममध्ये व्यवस्थितम् ।
व्योमश्चोपरि मध्यस्थमनन्ताकाशमव्ययम् ॥१६॥
यस्याकाशमयं कोष्ठमनन्तं परमालयम् ।
संयोगश्चेतनोऽस्माकं प्रकाशश्चाग्निसूर्ययोः ॥१७॥
- १५ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१८॥
अन्तरेऽसिन्निमे लोका अन्तर्विश्वमिदं जगत् ।

१. मूर्धन्ये... आ.

४. ...सर्वे वर्णेषु... आ.

८. जिह्वा आ.

९. निगच्छति आ.

१०. त्रिषष्टिर्वै आ.

१२. व्योम यस्य च मध्यस्थं ह.

१३. ...कोष्ठमनन्तं आ.

१५. गीता १५.१२

१६. गीता १५.१२; यश्चामौ आ.

- १ अग्रं च मूलकं ब्रह्म सर्वेषां चान्तरास्थितम् ॥१९॥
न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्दाम परमं मम ॥२०॥
तस्मादंशं विनिष्क्रान्तं जीवभूतं सनातनम् ।
- ५ ब्रह्मणः परमं ब्रह्म ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् ॥२१॥
हृदये सर्वभूतानां जीवभूतः स तिष्ठति ।
स एव भगवान् विष्णुर्वैद्वान्तेरुपगीयते ॥२२॥
ईश्वरं रुपाख्यं तु सत्यधर्माणमव्ययम् ।
भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञं तु यं ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥२३॥
- १० हृद्योऽग्निं तपते ह्येष बाह्ये सूर्यस्य चान्तरे ।
अग्नौ ह्यधूमके ह्येष ज्योतिर्ऽश्वत्तरद्भगवत् ॥२४॥
हृद्याकाशे तु यो जीवः साधकैरुपगीयते ।
स एवाऽऽदित्यरूपेण बहिस्तम(र्नेम)सि राजते ॥२५॥
तस्य चान्तर्गतं धाम सूक्ष्मं प्राकाश्यमेव च ।
- १५ स चात्मा सर्वभूतानां चेतोमात्रस्वरूपकः ॥२६॥
एकधा यो विजानाति ज्ञात्वा चैनमुपासते ।
स परं विद्यते व्योम ब्रह्माणं समुपाश्रुते (?) ॥२७॥
ज्ञानकर्मसमायोगात् परमाप्नोति पूरुषम् ।
पृथग्भावे न सिध्येत उभे तस्मात् समाश्रयेत् ॥२८॥

१. अनग्रमूलकं ब्रह्म सर्वेषु परिसंस्थितम् ह.

२.-३. गीता. १५.६

१८. याज्ञ. घौमि. ३६०, दीप. ८९

१९. तात तस्मात् दीप. ८९

- १ ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं
कर्म प्रधानं न तु बुद्धिहीनम् ॥
तस्माद्द्वयोरेव भवेत् सिद्धि-
र्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ॥२९॥
- ५ गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् ।
निःसृतं कर्मचरितं पुनस्तस्यैव भेषजम् ॥३०॥
एवं सति शरीरस्थः सर्पिवत्(र्वत्) परमेश्वरः ।
विना चोपासनादेव न करोति हितं नृपु ॥३१॥
कर्माणि ह्यविनाशीनि बीजवत् प्रभवन्ति च ।
१० तानि योगाग्निदग्धानि न प्ररोहन्ति वै पुनः ॥३२॥
एतस्मात् कारणाद्भयानं धारणां प्राणसंयमम् ।
कुर्याद्यत्नेन योगज्ञः कर्मसंन्यासचिन्तनम् ॥३३॥
परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।
कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः ॥३४॥
१५ यमैश्च नियमैश्चैव आसनैः प्राणसंयमैः ।
प्रत्याहारेण ध्यानेन धारणाभिः समाधिना ॥३५॥
अष्टाङ्गेन तु योगेन उपास्यात्मा विमुच्यते ।
अणिमादि तथैश्वर्यं प्रत्यक्षं जायते ध्रुवम् ॥३६॥

१.-४. दीप. ८९

५. स्मृत. ३८२; यथा स...स्थं गवां न कुर्वते बलम् ग. २३५.२
६. ...कर्मसंयुक्तं पुनस्तासां तदौषधम् स्मृत. ३८३; निर्गतं कर्मसंयुक्तं
दत्तं तासां महाफलम् ग. २३५.३
७. तथा विष्णुः शरीरस्थो न करोति हितं नृणाम् ग. २३५.३
८. स्मृत. ३८३; विनाराधनया देवः सर्वगः परमेश्वरः ग. २३५.४
१३. स्मृत. ३८३; ...रेतज्ज्ञानस्य लक्षणम् आ.

- १ प्रणवव्याहृतिभ्यां च सावित्र्या त्रितयेन च ।
उपास्यं त्रितयं ब्रह्म आत्मा ह्यत्र प्रतिष्ठितः ॥३७॥
विद्या जपश्च चिन्ता च एतद्वि त्रितयं स्मृतम् ।
एतेन त्रितयेनाथ उपास्यात्मा विमुच्यते ॥३८॥
- ५ प्रणवाद्या भवेद्विद्या प्राणायामस्तपः स्मृतम् ।
ध्यानं च धारणा चैव चिन्ता ह्येषा उदाहृता ॥३९॥
सावित्र्याश्चैव माहात्म्यं ज्ञात्वा चैव यथार्थतः ।
तस्यां यदुक्तं चोपास्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥४०॥
तच्छब्दानं तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।
१० उदाहृते तु तच्छब्दे यच्छब्द उदितो भवेत् ॥४१॥
देवस्य सवितुर्यच्च भर्गमन्तर्गतं विभुम् ।
ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यं तच्च धीमहि ॥४२॥
चिन्तयामो वयं भर्गं धियो यो नः प्रचोदयात् ।
धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिवृत्तीः पुनः पुनः ॥४३॥
१५ बुद्धेर्वोदयिता यस्तु चिदात्मा पुरुषो विराट् ।
सवितुस्तद्वरेण्यं तु सत्यधर्माणमीश्वरम् ॥४४॥
हिरण्यवर्णं पुरुषं ध्यायेम विष्णुसंज्ञकम् ।
मेति भासयते लोकान् रेतिरञ्जयते प्रजाः ॥४५॥

१. ...गायत्र्या त्रितयेन च स्मृत. ३८३

२. उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र स्मृत. ३८३

११. इ.;...र्यस्यभग... आ.;... सवितुर्वर्चो भर्गमन्त... स्मृत. ३८३

१२. ...प्यं चास्य धीमहि स्मृत. ३८३

१३. स्मृत. ३८३

१४. स्मृत. ३८३; मदी. २०; बुद्धिवृत्ती... आ.

१५. बुद्धेर्वोदयिता स्मृत. ३८३

१८. लोकानितिरञ्जयते आ. मेति भीषयते लोकान् रेति रञ्ज... मदी. २०

- १ गहत्यागच्छतेऽजसं भग्ना(णा)द्भर्ग उच्यते ।
अग्नीषोमात्मकं विभ्रद्वैश्वरूपेण कर्मणा ॥४६॥
जगदाधानसिद्धयर्थं सूर्यात्मा जगतोऽपि च ।
शश्वत्प्रसूयणात् सूर्यः पावनात् पवनः स्मृतः ॥४७॥
- ५ आप्यायनात् पवनः श्रेष्ठत्वादिन्द्र एव सः ।
भौमान्तरिक्षं दिव्यं च आ(अ)प आह
रवीन्धनम् ॥४८॥
एता गमास्तिभिः पीता दीप्यन्ते रविमण्डले ।
एतैः पर्मायशब्दैस्तु एक एव सदोच्यते ॥४९॥
- १० आजते च यदा भर्गः पुरुषत्वाच्च पूरुषः ।
सर्वात्मा सर्वभावस्तु आत्मा तेन निगद्यते ॥५०॥
तत्सवितुर्वरेण्यं च चेतनात्मा महेश्वरः ।
आ(अ)पः संक्षिप्य सवितुस्ततः सर्गः प्रवर्तितः ॥५१॥
सर्वेषामेव भूतानामापोज्योतिरिहोच्यते ।
- १५ अस्ज पाके भवेद्भातुर्यसात् पाचयते ह्यसौ ॥५२॥
आजते दीप्यते यस्माज्जगदन्ते हरत्यपि ।
कालाग्निरूपमाख्याय सप्तार्चिः सप्तरश्मिभिः ॥५३॥
आजते स्वेन रूपेण तस्माद्भर्ग इति स्मृतः ।
दीव्यते क्रीडते यस्माद्योतते रोचते दिवि ॥५४॥

१. गत्यागच्छत्यजसं यो भगवान् भर्ग उच्यते मदी. २०
१५. असौ पाके आ.
१६. ..जगच्चान्ते मदी. २०
१८. आजते तत्स्वरूपेण तस्माद्भर्गः स उच्यते मदी. २०
१९. मदी. १९ दीप्यते क्रीडते यस्माद्युच्यते द्योतते दिवि आ.

- १ तस्मादेव इति प्रोक्तस्तूयते सर्वदेवतैः ।
सविता सर्वभूतानां सर्वभावान् प्रसूयते ॥५५॥
सवनात् पावनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ।
वरेण्यं वरणीयं च जन्मसंसारभीरुभिः ॥५६॥
- ५ आदित्यान्तर्गतं भर्गः सेव्यते वै मुमुक्षुभिः ।
जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य त्रिविधस्य च ॥५७॥
ध्यानेन पुरुषो यस्तु द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ।
मन्त्रार्थमपि वेदादौ स्थापयत्येवमेव हि ॥५८॥
हिरण्यमेन पात्रेण सत्यस्याऽपिहितं मुखम् ।
१० तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥५९॥
योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ।
कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुसरेद्यः ॥६०॥
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं
तमसः परस्तात् ।

१. मदी. १९
२. मदी. १९; सर्वभावान्श्च जायते आ.
३. मदी. १९
४. स्मृत. ३८३; ...संसारभयभीरुभिः मदी. १९
५. ...गतं यच्च भर्गाख्यं तन्मुमु... स्मृत. ३८३; ...गतं यच्च भर्गाख्यं वा मुमु... मदी. २०
६. त्रितयस्य च स्मृत. ३८३
७. यच्च द्रष्टव्यः स्मृत. ३८३
८. ...मपि चैवायं स्थापयत्येवमेव हि स्मृत. ३८३
९.-१०. ईश. १५, मैआ. ६.३५
११. मैआ. ६.३५; ...दित्यपुरु... आ.
१२.-१३. गीता. ८.९

- १ भर्गस्तु पुरुषो ह्यात्मा ईश्वराख्यः शुचिस्तथा ॥६१॥
 हिरण्यगर्भो विष्णुश्च शुक्लश्चैव ह्यलिङ्गकः ।
 ईशिता सर्वभूतानां कर्मदोषाशयैरपि ॥६२॥
 न परामृश्यते यस्माद्विशेषादीश्वरः स्मृतः ।
 ५ शोधनाच्छुद्धनाच्चैव अक्लिन्नत्वाच्छुचिः स्मृतः ॥६३॥
 हिरण्यस्य गर्भोऽभूत् हिरण्यस्य च गर्भजः ।
 तस्माद्विरण्यगर्भेति पुराणे विनिगद्यते ॥६४॥
 हिरण्यमण्डं संदीप्तं तपोज्ञानात्तु वै पुरा ।
 एकं द्वादशधा गर्भमदिति विष्णुमजीजनत् ॥६५॥
 १० तस्योल्वा (ल्व) हात्स्थितो मेरुदरात् सप्त सिन्धवः ।
 पर्वताश्च जरायूत्था नद्यो धमनिसंज्ञिकाः ॥६६॥
 दिवश्च पृथिवी चैव कपाले द्वे व्यवस्थिते ।
 मध्येऽन्तरिक्षमभवत् त्रैलोक्यस्यैव संभवः ॥६७॥
 एते ह्यण्डकपाले द्वे अपां मध्ये निवेशिते ।
 १५ एकोऽधस्तात् समभवत् द्वितीयं नन्दनं वनम् ॥६८॥
 तन्मध्याद्यः शिशुर्जातो मार्तण्डः सवितेति सः ।
 सर्वाणि चास्य भूतानि ह्युपासन्ते समन्ततः ॥६९॥
 एतस्य ब्रह्मणान्यस्तं स्तूयते स(सा)र्वलो(लौ)किकम् ।
 रौद्र(द्रं) तेजः स्वकीयं च अग्नीषोमौ तथैव च ॥७०॥
 २० द्वादशानां तु यत्तेजस्तदेकस्य निवेशितम् ।
 पौरुषं चैव यद्धाम परमं ह्यत्र तिष्ठति ॥७१॥

- १ अमृतं चैव मृत्युश्च प्राकृतं वैकृतं तथा ।
 द्विधा गर्भो भवत्येषः हिताय जगतोऽस्य च ॥७२॥
 वेदाश्चैवात्र चत्वारस्तपन्ते मण्डले स्थिताः ।
 ऋग्यजुःसाममूर्तिस्तु रश्मयस्तस्य शब्दिताः ॥७३॥
 ५ रसानि यानि मेघ्यानि रश्मिभिः संप्रकर्षति ।
 दिव्या शिवतमा स्नापः सौम्यास्ताः ।
 संभवन्ति हि । ॥७४॥
 अक्षत्रेभ्यश्च एतेभ्यो ह्यमेध्याद् गृह्यते रसः । (१)
 अथर्वाङ्गिरसेभ्यश्च संभवेद्वैकृतं जगत् ॥७५॥ (१)
 १० अश्माशनिरवश्याया नागकूष्माण्डराक्षसाः ।
 स्तेनास्तेन हि जीवन्ति सौम्येन सुरमानवाः ॥७६॥
 अन्नदः सर्वभूतानां भूर्भुवःस्वर्निवासिनाम् ।
 द(वृ)ष्टिप्रकाशे(शा)वश्यायनीहाराशनिमारुतैः ॥७७॥
 तामसान् यक्षभूतानि नागकूष्माण्डनैर्ऋताम् ।
 १५ तदन्नेन विभर्त्येकोऽमृतवृष्ट्या चराचरान् ॥७८॥
 एष धाता विधाता च ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वरः ।
 धनदः पावकः कालो वरुणेन्द्रानिलाः शशीः ॥७९॥
 मित्रो धाता भगस्त्वष्टा पूषार्षमांशुरेव च ।
 पर्यायनामभिश्चैव एक एव निगद्यते ॥८०॥
 २० विशनात् सर्वभूतानां विष्णुरित्यभिधीयते ।
 पश्यते सर्वभूतानां कर्म एष शुभाऽशुभम् ॥८१॥

- १ छिन्दते पूर्वदेहस्थं विपाकं वै शुभाऽशुभम् ।
तस्माद्वाता विधाता च कीर्त्यते वेदचिन्तकैः ॥८२॥
बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च सामक्रय्यजुषां तथा ।
त्रयाणां धारणाच्चैव ब्रह्मा तेन निगद्यते ॥८३॥
- ५ रोदनाद्रावणाद्रागाद्रंहणाद्रुद्र उच्यते ।
महानीशश्च भूतानां महेश्वर इति स्मृतः ॥८४॥
सहस्रकरपन्मूर्तिर्दृश्यते सर्वतो यतः ।
सर्वस्थैवोपरिष्ठस्य पूरणात् पुरुषः स्मृतः ॥८५॥
अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
१० आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥८६॥
सविता श्रियः प्रसविता धनदस्तेन चोच्यते ।
वायुः कर्म च कालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् ॥८७॥
पावयेद्राशिभिः सर्वं पावकस्तेन चोच्यते ।
सूर्य आत्मा तु जगतः प्राणारूयो हृदि संस्थितः ॥८८॥
- १५ सर्वात्मा कथ्यते तज्ज्ञैर्जीवभूतः सनातनः ।
द्वितीयेन तु रूपेण साक्षिवत्तिष्ठते तु सः ॥८९॥
आदानात् सर्वभूतानामादित्य इति कीर्तितः ।
आर्यः स्वाम्यस्य जगतो ह्यर्यमा तेन चोच्यते ॥९०॥
संरक्षिता च भूतानां सविता तेन स स्मृतः ।

१. चित्तं यत् पूर्वदेहस्थं विपाके तु शुभाशुभम् इ.
२. कीर्त्यते देवचिन्तकैः इ.
९. मनु. ३.७६
१०. मनु. ३.७६

- १ भगसंज्ञा धनस्योक्ता स ददाति ततो भगः ॥९१॥
विश्वेषां कर्मणां कर्ता विश्वकर्मा ततः स्मृतः ।
करैर्भासयते विश्वं भास्करस्तेन चोच्यते ॥९२॥
पुष्पाति हि जगत् सर्वं पूषा तेन निगद्यते ।
५ अंशुभिर्व्याप्यते विश्वमंशुस्तेन उदाहृतः ॥९३॥
निमेषादि क्षणः कालस्तस्मादुत्पद्यते यदा(तः) ।
कालकर्ता ततो ज्ञेयः कालारूयो विष्णुरव्ययः ॥९४॥
सहस्रच्छिद्रसंकीर्णं आपो रेतोमया घटे ।
हिरण्येन्तरे तिष्ठन् रविस्तेन निगद्यते ॥९५॥
- १० इडासुपुष्पं द्वे नाड्यौ राशिसंज्ञे व्यवस्थिते ।
पाचिक्राप्यायिके ह्येते अग्नीषोमात्मके स्मृते ॥९६॥
एतौ तु पार्श्वगौ ज्ञेयौ पंथानौ ह्यग्निहोत्रिणाम् ।
देवपित्रात्मकौ ह्येतौ शाश्वतौ जगतः समौ ॥९७॥
तयोर्मध्ये अमा ह्येसा यत्र संतिष्ठते शशी ।
१५ कलावशिष्टो भूयोऽपि वृद्धिं गच्छति भास्करात् ॥९८॥
तत्र तत् परमं धाम उदधेरिव निःसृतम् ।
यस्मिंल्लवणवद्योगी विशत्येवैकतां गतः ॥९९॥
सा सूर्ये चैव हृदये परे ब्रह्मणि संस्थिता ।
तथा गच्छन्ति त्रिदांसा ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥१००॥

१. इ. विश्वं करोति कर्माणि आ.
४. पुष्पाप्याति जगत्सर्वं आ.
८. सहस्रछिद्र आ.
१०. आप्यायनाचके ह्येते इ.
१४. संतिष्ठते आ.

- श्रद्धायुक्ता ये ह्युपासन्ते अरण्ये
 शान्ता विद्वांसो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।
 ते सूर्यस्य द्वारेण विरजाः प्रयान्ति
 यत्रासौ तिष्ठति पुरुषोऽव्ययात्मा ॥१०१॥
- ५ हन्त्यज्ञानं ततो हंस अश्रान्तपरिवर्तनात् ।
 एवं पर्यायशब्दैस्तु एक एव निगद्यते ॥१०२॥
 ऋग्यजुःसामभूर्तिस्तु बिम्बं यस्य त्रयीमयम् ।
 ऋग्भिस्तु तपते प्रातर्मध्याह्ने यजुभिस्तथा ॥१०३॥
 सामभिश्चापराह्णे वै अथर्वाङ्गिरसो निशि ।
 १० ऋचोऽस्य मण्डलं ह्येतत् सामान्यर्चापि
 यानि तु ॥१०४॥
 यजुः शुक्ला च गुह्या च तनुः सूक्ष्मा च मण्डले ।
 यश्च मण्डलमध्यस्थो यं च वेत्थ हुताशने ॥१०५॥
 पुरुषं मण्डलान्तस्थं दीप्तिमन्तं हिरण्मयम् ।
 १५ ज्वालासहस्रसंकीर्णमग्निरूपं समन्ततः ॥१०६॥
 स सूर्ये ज्योतिरित्युक्तं बहिस्तेजो विनिर्गतम् ।
 पुरुषान्तर्गतं सूक्ष्मं शुक्लाच्छुक्लतरं हि तत् ॥१०७॥
 भूर्भुवः स्वरिति यः सूर्ये ज्योतिरितीति च ।

१. तपःशब्दे ये ह्युपासन्त्यरण्ये मण्डक. १. २. ११
 २. विद्वांसो भैक्षचर्या चरन्तः मुण्डक. १. २. ११
 ३. सूर्यद्वारेण ते विरजाः मुण्डक. १. २. ११
 ४. यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा मुण्डक १. २. ११
 १०-११ यजुषि मण्डले गुह्य सामान्यर्चापि यानि तु इ.
 १२. यजुषि शुक्लगुह्यानि तनुः सूक्ष्मा तु मण्डले इ.

- १ अग्निर्हो(हो)त्रतनुर्होष पुरुषाकृतिमण्डले ॥१०८॥
 ओमापो ज्योतिरित्येतद्यजुश्चात्र प्रतिष्ठितम् ।
 अष्टपादं शुभं हंस(सं) त्रिमात्रमजमव्ययम् ॥१०९॥
 त्रिरात्मानं तैजसं च सर्वं पश्येत्तमव्ययम् ।
 ५ तस्य यद्वृद्धयावस्थं ज्योतिः सूर्यः स उच्यते ॥११०॥
 शुक्लं तत् पुरुषं ज्ञेयमलिङ्गं ज्योतिरूपकम् ।
 सत्यधर्माण(णं)भगं तु ईश्वरं विष्णुसंज्ञकम् ॥१११॥
 तस्मिन् प्रतिष्ठितं सर्वं त्रयस्त्रिंशद्गुणं हि तत् ।
 अग्निमध्यगतं चैव अग्नौ ज्योतिरुदाहृतम् ॥११२॥
 १० अग्नावग्निः स एवोक्तस्तस्य चैवात्र दूयते ।
 अग्निर्होत्रं च संग्राप्ते चिन्तयेच्चैकमानसम् ॥ ११३॥
 लैलित्यमानं संदीप्तं निर्धूमं पावकः(कं) सदा ।
 ज्योतिश्चित्रतरं ह्येतत्तद्वाह्यं वह्निर्ब्रह्मकम् ॥११४॥
 तदाऽस्य मध्यगं ध्यायेत् पुरुषं चाप्यलिङ्गकम् ।
 १५ स सत्यज्योतिर्ब्रह्मा च आदित्यश्च निगद्यते ॥११५॥
 ब्रह्मभूतं हि संचिन्त्य जुहुयात् सुसमाहितः ।
 अवमृज्य ततो हस्तावाद्भिरामणिवन्धनात् ॥११६॥
 दीर्घं प्रणवमुच्चार्य चित्तं तत्र निवेश्य च ।
 यजुषा मनसा चैव जुहुयाद्विधिवद् बुधः ॥११७॥
 २० ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

११. ...च्चैक मानसः इ.
 १२. पावकस्तथा इ.
 २०. गीता ४. २४

११०

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिः

- १ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥११८॥
ज्योतिषां ज्योतिरित्याहुः सत्यं सत्येषु चैव हि ।
ब्रह्मणः परमं ब्रह्म आदित्यादित्य एव हि ॥११९॥
एवं यः कुरुते विप्रः अग्निहोत्रमतन्द्रितः ।
५ शासितं ज्ञानकर्मभ्यामाभिसंध्य फलेन च ॥१२०॥
स दग्धकिल्बिषो भूत्वा वैश्वानरसमप्रभः ।
विशते पुरुषं दिव्यं शुक्लीभूत्वा ह्यलिङ्गकम् ॥१२१॥
अणिमाद्यैस्तु संयुक्तस्तेनैव सह मोदते ।
न च्यवते न व्यथते पुनर्वा जायते न च ॥१२२॥
१० एवंविधं चिन्तयेत्तु आत्मयज्ञे ऋपास्थितं ।
जीवं वैश्वानरं ध्यायेद्धृदये पञ्चसंपुटे ॥१२३॥
उदरे गार्हपत्योऽग्निः पृष्ठदेशे तु दक्षिणः ।
आस्ये आहवनीयोऽग्निस्त्रिधा ह्येवं निवेशयेत् ॥१२४॥
शून्योऽग्निः सत्यसंज्ञस्तु मूर्धन्येवाश्रितः सदा ।
१५ यः पञ्चाग्नीनिमान् वेद आहिताग्निः स
उच्यते ॥१२५॥
केशवर्हिः(ः)समाच्छन्नमुरोर्वेद्यां प्रतिष्ठितम् ।
चेतोत्माधाममात्रं तु निर्भासं चात्मभासकम् ॥१२६॥
एतद्धि सोममध्यस्थममृतं ज्योतिरूपकम् ।
२० हृदिस्थः सर्वभूतानां चेतनः श्रूयते ह्यसौ ॥१२७॥
पञ्चमण्डलमध्यस्थो द्रष्टव्यो योगचक्षुषा ।

१४. मूर्धन्ये ...आ..

१५. लोमवर्हिः...६०

- २ रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये हुताशनः ॥१२८॥
तेजोमध्ये स्थितः सत्यः सत्यमध्ये स्थितोऽच्युतः ।
अग्निमध्ये रविस्थानं रविमध्ये च चन्द्रमाः ॥१२९॥
तस्य मध्येकुसं(?) विद्यात्ततः सृष्टिः प्रजायते ।
५ सूर्यं भित्त्वा यथा चन्द्रश्चन्द्रमाश्च तथामृतम् ॥१३०॥
तन्मस्थं च शुभं वर्णं तद्दृष्ट्वाप्यमृती भवेत् ।
अन्नं प्राणो मनश्चैव विज्ञानानन्द एव च ॥१३१॥
प्राणो व्यानो ह्यपानश्च समानोदान एव च ।
शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमम् ॥१३२॥
१० पञ्चमध्यगतः पष्ठो भुङ्क्ते देहगतान् गुणान् ॥१३३॥
शब्दादीनां च पञ्चानामुपलब्धिस्तु या स्थिता ।
चेतसा यस्तु गृह्णाति बुद्धयवस्थितमश्वरम् ॥१३४॥
पुरुषाख्यः स विज्ञेयो भोक्तृभावः स उच्यते ।
अव्यक्तेन च रूपेण वैश्वानरमुखेन च ॥१३५॥
१५ अन्नं रसमयं कृत्स्नं प्रकृत्याऽऽपादितं च यत् ॥
सर्वं प्रत्युपभोगार्थं वर्तते परमात्मनः ॥१३६॥
त्रिविधान्नं त्रिधा भोक्ता वेदितव्यं प्रयत्नतः ।
शरीरमापः सोमश्च त्रिविधं ह्यन्नमुच्यते ॥१३७॥
प्राणस्त्वग्निस्तथाऽऽदित्यस्त्रिभोक्ता एधमेव तत् ।
२० अमृतं कल्पयित्वा च यदन्नं समुपागतम् ॥१३८॥

२. स्थितोऽध्यः ६.

१०. देहस्थितो गुणान् ६.

- १ प्राणाग्निहोत्रविधिना भोज्यं तद्वदभापहम् ।
महाव्याहृतिभिश्चैवमभिमन्त्र्य पुनस्ततः ॥१३९॥
उच्छिष्टमिष्टोपहतमित्यनेनाभिमन्त्रयेत् ।
आपोशानं(न)क्रियापूर्वं जुहुयादायवे हविः ॥१४०॥
- ५ प्राणो व्यानस्तथाऽपानः समानोदान एव च ।
ओंकारपूर्वाः स्वाहान्ताः पञ्च दद्यात्तथाऽऽहुतीः ॥१४१॥
वाग्यतः शेषमश्रीयाद्भुक्त्वाऽऽचम्य पुनः पुनः ।
प्राणोमिर्विश्व इत्याभ्यां प्रत्याहारं विचिन्तयेत् ॥१४२॥
ओं प्राणोमिपरात्मानं पञ्चवायुभिरावृतः ।
१० स ईशः सर्वजगतः प्राणः प्रीणाति विश्वभृत् ॥१४३॥
विश्वोसि वैश्वानर विश्वरूप
त्वं विश्वमाधारयसि याजमानः ।
विश्वं च पीत्वाहुतयश्च यत्र
प्रादेशमात्रः पुरुषः स्मृतस्तु सः ॥१४४॥
- १५ एषा विश्वभृतीनां तनुर्विष्णोः सनातनी ।
अन्नरूपेण विज्ञेया ययेदं धार्यते जगत् ॥१४५॥

१. प्राणाग्निहोत्रविधिना भोज्यं अन्नं तच्च अभापहम् ६.
६. स्वाहान्तेः ६.
७. ६.; घातयज्ञः आ.
८. प्राणाग्नि विश्वोसीति च द्वाभ्यामात्मानमभिध्यायेत् मैआ. ६.९.
९. प्राणाग्निः परमात्मा पञ्च...६.; प्राणाग्निः परमात्मा पञ्चवायु...प्राणा-
ग्निहोत्रोपनिषद् १.१२; प्राणाग्निः परमात्मा वै पञ्चवायुः समाश्रितः
मैआ. ६.९.
१०. स प्रीतः प्रीणातु विश्व विश्वभृक् मैआ. ६.९.
११.-१२. विश्वोसि वैश्वानरो विश्वरूपं त्वया धार्यते जायमानम् प्राणाग्नि-
होत्रोप. २; विश्वोसि वैश्वानरोसि विश्वं त्वया धार्यते जायमानम् मैआ. ६.९.
१३.-१४ विश्वान्तु त्वमाहुतयश्च सर्वाः प्रजास्तत्र यत्र विश्वभृतोऽसि मैआ. ६.९.

- १ अन्नकामेन संसृष्टं ब्रह्मणा चाखिलं जगत् ।
तस्मादन्नात् परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति ॥१४६॥
अन्नार्थी पवते वायुरन्नार्थी ज्वलतेऽनलः ।
अन्नार्थी चाप्ययं सूर्यो रसान् गृह्णाति रश्मिभिः ॥१४७॥
- ५ यथा हि क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते ।
एवं सर्वाणि भूतानि आत्मयज्ञा(न्यन्न)मुपासते ॥१४८॥
यो ह्यविद्वान् समश्नाति अन्नं मोहसमन्वितः ।
भस्मनीव हुतं हव्यं तद्वदन्नममन्त्रकम् ॥१४९॥
एवं ज्ञात्वा तु यो विप्रो विधिनान्नं समश्नुते ।
१० आत्मानं च तथान्नं च दातारं चैव तारयेत् ॥१५०॥
तर्पितं च भवेत्तेन विश्वं भुवनसप्तकम् ।
दैव्ये पित्र्ये च यदत्तं तदक्षयं भवत्यपि ॥१५१॥
एवं हि सर्वभावस्थं विदित्वा परमेश्वरम् ।
काष्ठादी हि तृणान्ते च पापाणान्तर्गतेऽपि च ॥१५२॥
- १५ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तमेवं व्याप्य स तिष्ठति ।
पापाणमणिधातूनां तेजोरूपेण संस्थितः ॥१५३॥
वृक्षोपाधितृणानां च रसरूपेण तिष्ठति ।
तन्मात्रभूतो भूतानां विश्वरूपेण संस्थितः ॥१५४॥
एवं वेत्ति य आत्मानमेकधा संप्रतिष्ठितम् ।
२० ज्ञात्वा चोपासते सम्भृक् सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५५॥
आदित्ये हृदये चैवमग्नौ व्याप्ति तथा परं ।
एक एव भवेदात्मा पञ्चधाऽवस्थितस्तु सः ॥१५६॥

- ५.-६. यथेह...एवं...भूतान्यग्निहोत्रमुपासते द्या. उ. ५. २४. ५.
बृ. स्मृ. ८

- १ आदित्ये चैव हृदये चैकीभूतं विचिन्तयेत् ।
सर्वोपनिषदां चैव उपास्यैषा उदाहृता ॥१५७॥
आदित्यो ब्रह्म इत्येतन्मिन्नाद्युपनिषत्सु च ।
छान्दोगे बृहदारण्ये तैत्तिरीये तथैव च ॥१५८॥
- ५ एतदेव मनुप्रोक्तं देवानां चोपजीवनम् ।
पार्श्वे बाह्ये तथा पृष्ठे द्यौरस्य परिकल्पिता ॥१५९॥
अन्तरिक्षमधश्चैव पुत्राश्चास्य मरीचयः ।
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः ॥१६०॥
कल्पभाष्यपुराणानि उपवेदास्तथैव च ।
१० गुह्योपनिषदश्चैव पुपुष्पाणि (पुष्कुसाः)
परिकीर्तिताः ॥१६१॥
ऋचो यजूंषि सामानि मधून्येतानि कुर्वते ।
तद्वेदैः संभृतं दिव्यं रसं तदमृतं मधु ॥१६२॥
वसवश्च तथा रुद्रा मरुतोऽर्द्धागरसादयः ।
१५ पूर्वादिदिग्विभागेन स्वकीयैः सवनैः स्थिताः ॥१६३॥
मुखमेकं समालोक्य रथनीडे स्थिता विभोः ।
तृप्तिं समाधिगच्छन्ति नाश्रन्ति न पिबन्ति च ॥१६४॥
नीडमध्यगतं सूर्यं न च पश्यन्ति चक्षुषा ॥१६५॥
अर्चापि केवलान्येव उच्चरन्ति मुहुर्मुहुः ।
२० संर(ल)क्षयन्ति कुहरे नीडान्तःस्थं घटोपमम् ॥१६६॥
हृद्याकाशगतो यो हि पद्मसंपुटमध्यगः ।
अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यो स्थितो हृदि ॥१६७॥

- १ सिताऽसिताः कटुनीलाः कपिलाः पीतलोहिताः ।
ऊर्ध्वमेकःस्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ॥१६८॥
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ते यान्ति परमां गतिम् ।
यदस्य स्याद्रश्मिशतमूर्द्धमेव(क?)मवास्थितः ॥१६९॥
- ५ तेन देवनिकायानां स्वधामानि प्रपद्यते ।
ये चैकरूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः ॥१७०॥
इह कर्मप्रभोगाय तैः संसराति सांस्वशः ।
एतद्यो न विजानाति मार्गाद्विगतमात्मनः ॥१७१॥
दंशकः पतङ्गो वा भवेत् कीटोऽथवा क्रिमिः ।
१० अलाभुतन्तुसदृशं शिराजालं तु संततम् ॥१७२॥
सपद्मसंपुटं चित्रं छिद्रतं कर्णिकोज्वलम् ।
तस्य मध्यगतो ह्यात्मा रश्मिभिः परिवारितः ॥१७३॥
प्रदीपतांप्रकाश्यै(शै)रवाप्नोति न चान्तरम् ।
अङ्गुष्ठपरिमाणं च ज्वलते स्वेन तेजसा ॥१७४॥
- १५ प्रादेशमात्रं तपते वितस्ति च प्रकाशते ।
तत्प्रदेशस्थितो ह्यात्मा चेतनः सर्वतो विभुः ॥१७५॥
तत्त्वानि तत्र वै देवे तिष्ठन्त्यत्र समन्ततः ।
आप्यायन्ते च तेनैव दर्शनान्नात्र संशयः ॥१७६॥
न च पश्यन्ति पुरुषं ह्यन्तस्थं परमं विभुम् ।
२० तं चिन्तयेत् समाधिस्थो यं ज्ञात्वा विप्रमुच्यते ॥१७७॥
मुक्तो न जायते भूयः प्राप्य विष्णोः परं पदम् ।

- १ ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ॥१७८॥
 श्वपाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यायी नैव तु लिप्यते ।
 ध्यानमेव परं ब्रह्म ध्यानमेव परं तपः ॥१७९॥
 ध्यानमेव परं शौचं तद्धाम(द्वयानं) परमं स्मृतम् ।
 ५ सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायेन्निमिषमच्युतम् ॥१८०॥
 पुनस्तपस्वी भवति पङ्क्तिपावनपावनः ।
 ध्यानमेव प्रवक्ष्यामि करणैः क्रियते यथा ॥१८१॥
 बुद्धयहंकारमनसां विषयानिन्द्रियाण्यपि ।
 एकस्थाननिरोधेन ध्यानमित्यभिधीयते ॥१८२॥
 १० इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च बुद्धावेव निवेशयेत् ।
 मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि प्रकृतावपि ॥१८३॥
 प्रधानं पुरुषे योज्यं स न्यासः परिकीर्तितः ।
 इन्द्रियेभ्यः परे ह्यर्था अर्थेभ्यः परमं मनः ॥१८४॥
 मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।
 १५ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ॥१८५॥
 पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।
 ऐशान्यभिमुखो भूत्वा उपविश्याऽसने शुभे ॥१८६॥

८. बुद्धयहंकारविषया इन्द्रियाणि मनस्तथा इ.
 १०. इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च बहिरेव निवेशयेत् इ.
 १३. पराह्यर्था कठ. १. ३. १०
 १४. मनसश्च कठ. १. ३. १०
 १५. कठ. १. ३. ११
 १६. कठ. १. ३. ११
 १७. एशान्यभि आ. ईशान्यभि इ.

- १ नात्युच्छ्रिते नातिनीचे चैटाजिनकुशोत्तरे ।
 तत्रोपविश्य मुमु(मु)खं गुरुं चादौ नमस्य च ॥१८७॥
 पद्मासनं च बध्वा वै दीर्घं प्रणवमुच्चरेत् ।
 ऊरुस्थोत्तानचरणः सव्ये न्यस्येतरं करम् ॥१८८॥
 ५ उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य मुखं विष्टम्य चोरसा ।
 निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तान्न संस्पृशेत् ॥१८९॥
 तालुस्थाऽचलजिह्वश्च संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
 संनियम्येन्द्रियग्रामं पापाण इव निश्चलः ॥१९०॥
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्राणायाममुपक्रमेत् ।
 १० ततो ध्येयः स्थितो योऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः ॥१९१॥
 धारयेत्तत्र चात्मानं धारणं धारयेद्बुधः ।
 मोहजालमपास्याथ पुरुषो दृश्यते हि यः ॥१९२॥
 सहस्रकरपद्मेन सूर्यवर्चाः सहस्रधा ।
 द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः ॥१९३॥
 १५ हिता नाम हि ता नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम्
 मण्डलं तस्य मध्यस्थ आत्मा दीप इवाचलः ॥१९४॥
 स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु ।
 अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिश्चोन्नता परा ॥१९५॥
 निजं कायं समुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् ।
 २० अर्थानां छन्दतः सृष्टियोगसिद्धेस्तु लक्षणम् ॥१९६॥
 सिद्धे योगे त्यजन् देहममृतत्वाय कल्पते ।
 श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्वयानं
 विशिष्यते ॥१९७॥

- १ ध्यानात् कर्मफलत्वागस्त्यागाच्छान्तिरनुत्तमा ।
 ध्यानप्रकरणं हेतुत् षडशीत्यधिकं शतम् ॥१९८॥
 इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये अध्यात्मनिर्णयो नाम
 नवमोऽध्यायः ॥९॥

- मार्जनं प्राणसंरोधो ध्यानं च समुदाहृतम् ।
 उपस्थानं प्रवक्ष्यामि सूर्यस्य क्रियते यथा ॥ १ ॥
 स्नानमद्वैवैतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।
 ५ सूर्यस्य चाप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥ २ ॥
 उदुत्यं चित्रामित्याभ्यां प्रक्षिपेदुदकाञ्जलिः ।
 गायत्र्यास्तु जपं कृत्वा पूर्वमेव यथाविधि ॥ ३ ॥
 उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत् ।
 वक्ष्यमाणैः प्रयत्नेन सूर्यस्य विषयाद्बुधः ॥ ४ ॥
 १० उदुत्यं चित्रं देवानामुद्वयं तमसः परि ।
 तच्चक्षुर्देव इति च जपं कुर्यात्तु वै ऋचा ॥ ५ ॥
 उद्गादित्ययं मन्त्र आकृष्णेनेति वै ऋचा ।
 इष्टं मनः प्रयुञ्जीत भक्त्या तानि जपेत् सदा ॥ ६ ॥
 एतैर्मन्त्रैः प्रयुञ्जीत शक्त्याऽन्यानि जपेत् सदा ।
 १५ दश त्रिंशत् शतं वापि गायत्र्याः परिवर्तयेत् ॥ ७ ॥
 अहोरात्रं कृतं ह्येनस्तत् सर्वं विप्रणश्यति ।

२.-३. याज्ञ. १. २२, वीतमि. २६९, २७०, योगीश्वरवचनमिति, मद. ६१

८. सं. ५७, याज्ञेयवचनामिति पमा. १. १. पृ. २९७

१०. सं. ५७

११. ...इति च लोकचक्रेति वैधि च सं. ५७

१२. सं. ५७

१३. मृत्पातमा संप्रयुञ्जीत शक्त्याऽन्यानि जपेत् सदा ।

संध्याद्वयेप्युपस्थानमेवमाहुर्मनीषिणः ।

तदसंयुक्तपारिणर्वा लोकपादो द्विपादपि ॥ सं. ५७

१.-२. च्छान्तिरन्तरम् गीता. १२. १२.; इतः परं 'मार्जनं प्राण...' इत्या
 (१०. १) यर्धमनन्तरं ध्यानप्रकरणं हेतुदित्या (९. १९८) यर्ध तद-
 नन्तरं 'योगयाज्ञवल्क्यध्यानप्रकरणं नाम ॥१०॥ इति समाप्तिश्लोकं
 वाक्यम् इ.

३.-४. इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये अध्यात्म.....आ.

- १ पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेन्नैशमेनो व्यपोहति ॥ ८॥
 पश्चिमां तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ।
 जपिनां होमिनां चैव व्याधिनां तीर्थसेविनाम् ॥ ९॥
 न पर्युषन्ति पापानि ये च स्नाताः शिरोव्रतैः ।
 ५ नास्ति गङ्गारुमं तीर्थं न देवः केशवात् परः ॥ १०॥
 गायत्र्यास्तु परं जप्यं न भूतं न भविष्यति ।
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥ ११॥
 गायत्रीं च जपन् विप्रो न स पापेन लिप्यते ।
 पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमर्कदर्शनात् ।
 १० पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् ॥ १२॥
 ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
 सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १३॥
 विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ १४॥

१. मनु. २. १०२

२. मनु. २. १०२

३. वसिष्ठस्मृ. २६. १३

४. न पर्युषन्ति वसिष्ठस्मृ. २६. १३

५. यमवचनमिति स्मृच. १५१

७. अत्रि. २. ९

८. ...त्री यो जपेद्विप्रो अत्रि. २. ९; ...त्री च जपेन्नित्यं

सर्वपापप्रणाशिनीम् स्मृच. १५१

११.-१२. मनु. २. ८६, वसिष्ठस्मृ. २६. ११

१३.-१४. मनु. २. ८९; आरम्भयज्ञाज्जप... अत्रिस्मृ. २. ७,
 वसिष्ठस्मृ. २६. १

- १ जपेनैव हि संसिद्धयेद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ १५॥
 क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।
 धनेन वैश्यगृध्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ १६॥
 ५ गायत्रीजप्यनिरता ब्राह्मणा ब्रह्मचिन्तकाः ।
 सूर्योपस्थाननिरतास्तस्य सायुज्यभागिनः ॥ १७॥
 एवंविधास्तु ये संध्यामुपतिष्ठन्ति ते द्विजाः ।
 नोदकस्य तु विक्षेपात् संध्या भवति सिद्धिदा ॥ १८॥
 ओंकारस्य तु गायत्र्या व्याहृतीनां शिरस्यपि ।
 १० प्राणायामस्य संध्याया आत्मज्ञानस्य चैव हि ॥ १९॥
 मार्जनस्य च जप्यस्य ब्रह्मणः परिचिन्तनात् ।
 चतुर्णां चैव वेदानां साङ्गानां पारगो भवेत् ॥ २०॥
 स भवेत् सर्वविद्यानां पारगो नात्र संशयः ॥ २१॥

इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये सूर्योपस्थान-
 निर्णयो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १०॥

१.-२. बृया. ७. १३०; जपेनैव तु... उच्यते मनु. २. ८७; वसिष्ठस्मृ

२६. १२; जपेनैव...मन्त्रो ब्रा... ब्रह्मसूत्र शां. भा. ४. ३. ३८

३.-४. अत्रिस्मृ. २. १०; वसिष्ठस्मृ. २६. १७

११. अत्र आदर्शपुस्तके ॥ १॥ इत्ययं संकेतः किमर्थमागत इति न ज्ञायते ।

एकादशोऽध्यायः

- सर्वधर्मान् परित्यज्य योगधर्मं समाचरेत् ।
सर्वे धर्माः सदोषास्तु पुनरुत्पत्तिकारकाः ॥१॥
- नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
५ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥२॥
यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥३॥
- आत्मज्ञानं हि यो वेत्ति स सर्वज्ञः स सर्वकृत् ।
एवं ज्ञात्वा प्रयत्नेन योगयुक्तः सदा भवेत् ॥४॥
- १० अकृतान्येव यज्ञाश्च दानानि च तपांसि च ।
तेषां फलं तु संयोज्य लोकान् सोमानव(नु?)क्रमात् ॥५॥
- भुक्त्वा गच्छति तत्स्थानं यद् गत्वा न निवर्तते ।
पुरुषो भुनक्ति भोगाननौपम्यान् गुणोदयान् ॥६॥
- सर्गप्रलयकाले तु न नश्येन्न भवेत्तु सः ।
१५ ऋचोऽक्षरे परमे व्योम्नि यस्मिन् देवा अधिविश्चे
निपेदुः ॥
यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे
समासते ॥७॥
- रथ्याघोषेण संतुष्टो वाक्प्रलापरतः सदा ।
२० रात्रिर्दिवं प्रलपते मत्तो मार्जारवद्यथा ॥८॥

- १ वेदादौ यो भवेद्वर्णः पञ्चवर्णसमन्वितः ।
तस्यान्ते तु पदं पष्टं तज्ज्ञात्वा वेदविद्भवेत् ॥९॥
- अगतिं च गतिं चैव भूतानां विन्दते तु यः ।
प्रकृतीनां विकाराणां स भवेद्वेदपारगः ॥१०॥
- ५ पारं गतस्तु तत्त्वानां तत्त्वातीतं तु वेत्ति यः ।
स पारग इति प्रोक्तो न स्वाध्यायस्य पारगः ॥११॥
- साम्नायिकदेशं तु गुह्योपनिषदादि च ।
विन्दते पठते चैव ह्यनुतिष्ठति कर्मणा ॥१२॥
- स मे बहुमते(तो) भाति बहुविद्यामुशोभितः ।
१० स मुक्तिभाक् स एवैकः श्रद्धायुक्तो जितेन्द्रियः ॥१३॥
- पडङ्गं पदपदं वर्णं हृत्पद्मस्थं तु वेद यः ।
पडङ्गावित् स विज्ञेयो नाङ्गयाङ्गी
पडङ्गावित् ॥१४॥
- केवलं लोकवृत्त्यर्थं पाठितं वृत्तिहेतुकम् ।
१५ कदर्थयति वेदांश्च कुप्रतिग्रहयाजनैः ॥१५॥
- असंयमेन येऽधीता न त्रायन्ति कदाचन ।
ऋगेका संयमस्थेन अधीता पारयत्यपि ॥१६॥
- आमपात्रे यथा न्यस्तमापो मधु घृतं पयः ।
नश्यन्ति पात्रदोषलयात्तं रसास्तस्य भाजनम् ॥१७॥
- २० एवं ह्यपात्रसंयोगात्तदधीतं विनश्यति ।
पात्रदोषेण संदुष्टमपवित्रं भविष्यति ॥१८॥

- १ न वेदबलमाश्रित्य पापं कर्म समाचरेत् ।
अज्ञानाद्धि कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति ॥१९॥
आचारहीनं न पुनन्ति वेदा
यद्यप्यधीताः सह षडभिरङ्गैः ।
५ छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति
नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाः ॥२०॥
गायत्रीमात्रसंतुष्टः श्रेष्ठान् विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितश्चतुर्वेदः सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥२१॥
न विद्यया केवलया तपसा वा पवित्रता ।
१० यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते ॥२२॥
यथा रथो विनाश्वैः स्यादश्वाश्च रथिना विना ।
एवं तपो विद्यस्य विद्या चाप्यतपस्विनः ॥२३॥
यथाश्वं मधुसर्पिभ्यां संयुक्तं स्वादुतां व्रजेत् ।
एवं विद्यातपोयोगैर्ब्राह्मणः पात्रतां व्रजेत् ॥२४॥
१५ द्विविधं तु समुद्दिष्टं गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।
स्थूलसूक्ष्मं च बोद्धव्यं ब्राह्मणेन प्रयत्नतः ॥२५॥

१. पापकर्मरुचिर्भवेत् मनु. १२. १०१ प्रक्षिप्तः

२. अज्ञानाच्च प्रमादाच्च दहते कर्म नेतरत् मनु. १२. १०१ प्रक्षिप्तः

३-५. षसिष्ठस्मृ. ६. ३

७. मात्रसारीऽपि वरं विप्रः मनु. २. ११८

८. तस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी मनु. २. ११८

११. यथाऽश्वा रथहीनास्तु रथाश्वाश्चैर्विना यथा अत्रि. २. ११; द्दारीतवचन-
मिति अप. ९६२; यथाऽश्वा रथहीनाः स्यु रथो वाऽश्वैर्विना यथा
षसिष्ठस्मृ. २६. १८

१२. एवं तपोऽप्यविद्यस्य अत्रि. २. ११; द्दारीतवचनमिति अप. ९६२;
तपस्त्वविद्यस्य विद्या चाप्यतपस्विनः षसिष्ठस्मृ. २६. १८

- १ ऋचो यजुषि चान्यानि सामानि विविधानि च ।
एवं ज्ञेयस्त्रिवेदो यो वेदेनं स वेदवित् ॥१६॥
आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
स तु ज्ञेयस्त्रिवेदो यो वेदेनं स वेदवित् ॥१७॥
५ पलालधान्यशूकादि तुषकणसमन्वितम् ।
यत् स्थूलं तादृशं ज्ञेयं सूक्ष्मं तण्डुलवत् स्मृतम् ॥२८॥
वाक्प्रपञ्चं तु यत् स्थूलं शब्दब्रह्म महत्तरम् ।
त्रिवर्गफलदं ज्ञेयं यदि सम्यगधीयते ॥२९॥
वेदोऽधीतो ददच्छुद्धिं भ्रंशितो नरकप्रदः ।
१० न्यायेनेष्टो ददत् स्वर्गं पुनरावृत्तिकारकम् ॥३०॥
सूक्ष्मं तत् परमं गुह्यं त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।
वेदवेदान्तयोः सारं त्रिविधं ब्रह्मणो मुखम् ॥३१॥
मोक्षदं तु समुद्दिष्टं विदितं नात्र संशयः ।
पदकर्मणामनुष्ठानादाश्रमाणां च सेवनात् ॥३२॥
१५ तपसा वा सुतीव्रेण सर्वविद्याविवेचनात् ।
मोक्षावाप्तिस्तु न भवेद्वेदे ज्ञानाच्च कर्मणः ॥३३॥
इज्याचारो दमोऽहिंसा दानं स्वाध्यायकर्म च ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥३४॥
चत्वारो वेदधर्मज्ञा यत्र त्रैविध्यमेव वा ।

१०. ...ष्टो नयेत् स्वर्गं इ.

१५. तपसा याजनान् ध्यानान् इ.

१६. ॥३४॥आ. इतःपरमादशेषुस्तके श्लोकसंख्या मुद्रितव्यातः एकाविका

१७. ...चारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् याज्ञ. १. ८

१८. याज्ञ. १. ८

१९. ...धर्मज्ञा पर्यन्तं त्रैविध्यं... याज्ञ. १. ९

- १ स्रुते यः स धर्मः स्यादेको वाध्यात्मवित्तमः ॥३५॥
 भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिर्जीविनः ।
 बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥३६॥
 ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः ।
 ५ कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥३७॥
 सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
 तद्व्यग्रं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥३८॥
 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
 निःश्रेयसकरं ज्ञेयं द्विजानामिह सर्वशः ॥३९॥
 १० कर्मणां समनुष्ठानमाश्रमाणां च सेवनम् ।
 पुत्रदारादिसंशक्तिः प्रवृत्तं कर्म चोच्यते ॥४०॥
 नियमानामनुष्ठाने सम्यगात्मविचिन्तनम् ।
 सुतादिष्वर्नाभेष्वङ्गो निवृत्तं कर्म वैदिकम् ॥४१॥
 प्रवृत्तं सेवमानस्तु स्वर्गलोके महीयते ।
 १५ निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥४२॥
 न तमः कारणं किञ्चिद्योगधर्मे प्रवर्तते ।
 आनन्तर्यात् प्रमाणं तु सर्वमेतदकारणम् ॥४३॥

१. स्रुते यं स याज्ञ. १. ९

२.-३. मनु. १. ९६

४.-५. मनु. १. ९७

६.-७. मनु. १. ८५; ॥४०॥ आ. इतः परमादर्शपुस्तके श्लोकसङ्ख्या
 मुद्रितपद्धत्यातः द्व्यधिका ।

८...त्तं च निवृत्तं च...मनु. १२. ८८

१४. प्रवृत्तं कर्म संश्लेष्य देवानामेति साम्यताम् मनु. १२. ९०

१५. निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्येति पञ्च वै मनु. १२. ९०

- १ ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
 आत्मज्ञानेन मुच्यन्ते यत्र तत्राऽऽश्रमे रताः ॥४४॥
 स्वकर्मणामनुष्ठानात् सम्यगात्मनि दर्शनात् ।
 वेदान्तानां परिज्ञानाद् गृहस्थोऽपि हि मुच्यते ॥४५॥
 ५ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
 स्वकर्मणा तमेवाचर्य सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥४६॥
 कर्मसंन्यासयोगेन ब्राह्मणः सिद्धिमाप्नुयात् ।
 कर्मणां नियतानां तु त्यागो नैव विधीयते ॥४७॥
 तेषां कर्मफलत्यागः स त्याग इति कीर्त्यते ।
 १० ब्रह्मप्रधानकर्मस्था न सीदन्ति कदाचन ॥४८॥
 मृत्तोयैः शुद्ध्यते शोधं नदी वेगेन शुद्ध्यति ।
 रजसा स्त्री मनोदुष्टाः संन्यासेन द्विजोत्तमाः ॥४९॥
 गण्डोपलादयो भूत्वा पदमन्यद्विगच्छति ।
 ध्यानेनात्मनि संपश्येद् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥५०॥
 १५ प्रियेषु स्वेषु सुकृतमाप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥५१॥

१. अप. ९६०; कर्मणां स्वमनु...आ.

४. ...वि विमुच्यते अप. ९६०; गृहस्थोऽपि मुच्यते इ.

५.-६. तमन्यचर्य सिद्धिं विन्दति गीता. १८. ४६

८. ...तु योगेनैव आ. नियतानां तु कर्मणां त्यागो नैव विधीयते इ.

११.-१२. मनु. ५. १०८

१४. ध्यानयोगेन संप...मनु. ६. ७३

१५.-१६. मनु. ६. ७९

- १ ध्यानेनात्मनि पश्येच्च सर्वाश्च सुसमाहितः ।
 पश्यन् हि योगयुक्तात्मा मुनिर्मोक्षपरायणः ॥५२॥
 खं संनिवेशयेत् खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ।
 पङ्क्तिदृष्टयोः परं तेजः स्नेहयोगश्च मूर्तिषु ॥५३॥
 ५ वाच्यार्थि मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ।
 मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ॥५४॥
 प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
 रुक्मामं स्वप्रधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥५५॥
 एतमेके वदन्त्यर्थि मनुमन्ये प्रजाप्रतिम् ।
 १० इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥५६॥

इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये (योगधर्मनिर्णयो
 नाम) एकादशोऽध्यायः ॥११॥

३. मनु. १२. १२०
 ४. पाक्ति....स्नेहेऽपो गां च मूर्तिषु मनु. १२. १२०
 ५.-६. मनु. १२. १२१
 ७.-८. मनु. १२. १२२
 ९.-१०. मनु. १२. १२३
 ११. कुण्डलितः पाठः आदर्शपुस्तके नास्ति ।

- न वेदशास्त्रादन्यत्तु किञ्चिच्छास्त्रं हि विद्यते ।
 सर्वं विनिःसृतं शास्त्रं वेदशास्त्रात् सनातनात् ॥१॥
 दुर्बोधं तु भवेद्यस्मादध्येतुं नैव शक्यते ।
 ५ तस्मादुद्धृत्य सर्वं हि शास्त्रं तु कृपिभिः कृतम् ॥२॥
 पुराणतर्कमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
 वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥३॥
 सांख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
 अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विचालयेत् ॥४॥
 १० सांख्यस्य कर्ता कपिलः परमार्थः स उच्यते ।
 हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥५॥
 पञ्चरात्रस्य सर्वस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

२. धीमि. परि. २०
 ३. निःसृतं सर्वशास्त्रं तु वेद... धीमि. परि. २०
 ४. दुर्बोधं धीमि. परि. २०; ... ध्येतुर्नैव आ.
 ५. धीमि. परि. २०
 ६. पुराणन्याय ... याज्ञ. १. ३, धीमि. परि. २०
 ७. धीमि. परि. २०
 ८. धीमि. परि. २१; योगः पञ्च... अप. १. ७; शान्ति. ३४९. ६४
 ९....न विरोधयेत् धीमि. परि. २१; ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नाना-
 मतानि वै शान्ति. ३४९. ६४
 १०. वक्ता कपिलः परमर्षिः स... शान्ति. ३४९. ६५, धीमि. परि. २०
 ११. वाचस्पतियोगटीका १. १; योगस्य वक्ता शान्ति. ३४९. ६५,
 धीमि. परि. २१
 १२. पाञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता तु भगवान् स्वयम् शान्ति. ३४९. ६८;
 वक्ता तु भगवान् धीमि. परि. २१

- १ अपांतरतमश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते ॥६॥
 प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्ति हि केचन ।
 उमापतिः पशुपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥७॥
 प्रोक्तवानिदमत्युग्रं ज्ञानं पाशुपतं हरः ।
 ५ अत ऊर्ध्वं तु ये केचिद्देवशास्त्राण्यनेकशः ॥८॥
 बौद्धः कापिलकुहकौ लोकायतिकभिन्नकाः ।
 वेदवाह्यास्तथान्ये तु तामसा आशिवास्तु ते ॥९॥
 नैरात्म(त्म्य)वादकुहकैर्मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः ।
 वेदशास्त्रं तु बाधन्ते पौरुषेयास्तु ते स्मृताः ॥१०॥
 १० आसुरेयाः पाशुपता बृहस्पतिकृतास्तु ये ।
 शुक्रं रूपं समास्थाय देवानां हितकाम्यया ॥११॥
 प्रजापतिकृताश्चान्ये असुराणां प्रमोहनाः ।
 येनेदं बाध्यं दुग्धमधमे विफलीकृतम् ॥१२॥
 आत्मानं भूषयेन्नित्यं भोजनाच्छादनादिभिः ।
 १५ स्वदेहमेव दैवत्यमन्यन्नैवात्र विद्यते ॥१३॥
 असत्यमप्रतिष्ठं च जगदाहुरनीश्वरम् ।
 अयं लोकोस्ति न परः पुनः संभवनं कुतः ॥१४॥
 जलबुद्बुदवच्चायं संभवेच्च पुनः पुनः ।
 स्वेच्छयोत्पद्यते चैव स्वेच्छया च प्रलीयते ॥१५॥

१. वीमि. परि. २१;...तमाथैव शान्ति. ३४९. ६६
 २. वीमि. परि. २१; प्रवदन्तीह शान्ति. ३४९. ६७
 ३. उमापतिर्भूतपतिः वीमि. परि. २१, शान्ति. ३४९. ६७
 ४. उक्तव निदमभ्यधो...पतं शिवः वीमि. परि. २१, शान्ति. ३४९. ६७
 १५. गीताकाशमरिपाठः;...ष्टं ते जग...गीता. १६. ८

- १ जातिप्राधान्यकं नास्ति एकजातिसमुद्भवः ।
 न वेदा नैव यज्ञाश्च न दानं न तपांसि च ॥१६॥
 न कार्यं नैव चाकार्यं सर्वं कुर्यादशङ्कया ।
 एतदासुरकं भावं समाश्रित्य विनश्यति ॥१७॥
 ५ नैयायिकार्थमालोक्य तथाहीश्वरकारणम् ।
 प्रतिष्ठानानि वेदस्य एते तर्का उदाहृताः ॥१८॥
 प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
 त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥१९॥
 यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
 १० स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥२०॥
 तस्माद्देवादृते नान्यदध्येतव्यं द्विजन्मना ।
 वेदवाह्यं तु यत् किञ्चिन्नाध्येतव्यं कदाचन ॥२१॥
 या वेदवाह्याः स्मृतयो याः काश्चन कुदृष्टयः ।
 सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥२२॥
 १५ उत्पाद्यन्ते व्ययन्ते च यानि तानि तु कानिचित् ।
 एतान्यर्वाक्कालिकानि निष्फलान्यवृतानि च ॥२३॥
 योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
 स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥२४॥
 मूलस्तम्भो भवेद्देवः शाखाश्चान्यानि यानि तु ।

१. एतावानेव ग्रन्थांशः समुपलभ्यते इ. पुस्तके ।
 ७.-८. मनु. १२. १०५
 ९.-१०. मनु. २. ७.
 १३.-१४. याश्च काश्च कु...मनु. १२. ९५
 १७.-१८. मनु. १२. १६८

- १ मूले लुपासिते सम्यक् फलं भवति नान्यथा ॥२५॥
उच्छिन्नशाखा याः काश्चित् तथा वेदान्तराणि च ।
अन्तर्धानगतानीह स्मृत्वा तु स्मृतयः कृताः ॥२६॥
एकमेव हि विज्ञेयं श्रुतिस्मृतिविचक्षणैः ।
५ तस्मात्तुल्यबलत्वात् विकल्पश्च क्वचित् स्मृतः ॥२७॥
श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।
ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्ण्यः ॥२८॥
योऽवमन्येत ते तूमे हेतुशास्त्राश्रयो द्विजः ।
स बिभ्रद्भिर्बहिः कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥२९॥
१० हेतुशास्त्राणि योऽधीते वेदवाह्यो भवेद्विजः ।
तेन नास्तिक्यभावेन सर्वे(र्वे)मन्येत सोऽन्यथा ॥३०॥
तीर्थं दानं व्रतं यज्ञा वेदा विप्राश्च देवताः ।
स्वर्गापवर्गहेतूनि कुदृष्ट्या पश्यतेऽनृतम् ॥३१॥
नास्तिक्यभावान्मूढात्मा पापेषु कुरुते मतिम् ।
श्रुतिस्मृत्युदितं त्यक्त्वा ततो नरकमृच्छति ॥३२॥
१५ अज्ञानतमसाऽन्धानां आभितानां कुदृष्टिभिः ।
न प्रत्यक्षं भवेत्तेषां वेदविद्यान्तरं तु यत् ॥३३॥
वेदांश्चैव तु वेदाङ्गान् वेदान्तराणि तथा स्मृतिः(तीः) ।
अधीत्य ब्राह्मणः पूर्वं शक्तितोऽन्यांश्च संपठेत् ॥३४॥
आत्मज्ञाननिमित्तं तु सिद्धान्तानि विचिन्तयेत् ।

६-७. मनु. २. १०

८...ते मूले... श्रयाद् द्विजः मनु. २. ११

९. साधुभिर्ब...मनु. २. ११

१५. निमित्तं हि सिद्धांता (न हि) नि...अप. १६

- १ केवलानि तु योऽधीते वेदवाह्यो भवेद् द्विजः ॥३५॥
वेदान्तान्यः पठेद्विप्रश्चतुरश्वानुपूर्वशः ।
तथा शाखोपशाखानि गुह्यान्यादेशकानि च ॥३६॥
सर्ववेदप्रणीतानि मन्त्रांश्चापि पवित्रकान् ।
५ स सर्वविद्भवेद्विप्रो वेदवेदान्तपारगः ॥३७॥
तथा चात्मगुणैर्युक्त आत्मोपासनतत्परः ।
वेदतुल्यो भवेत् सोऽपि ऋषितुल्यो द्विजोत्तमः ॥३८॥
एकेनापि भवेत्तेन सर्वधर्मविनिश्चयः ।
पङ्क्तिं पावयते चैव उद्धरिष्यत्यनुग्रहात् ॥३९॥
१० अनन्तं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रं सनातनम् ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन सर्ववर्गफलप्रदम् ॥४०॥
वेदमेव समभ्यस्येद्वेदश्रुतः सनातनम् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदप्रतिष्ठितम् ॥४१॥
अनन्तं चाप्रमाणं च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ।
१५ इति संचिन्त्य मुनिना वेदाचार्येण धीमता ॥
याज्ञवल्क्येन विप्राणां त्रयीमार्गः प्रदर्शितः ॥४२॥
येन गच्छन्ति विद्वांसः सत्पथा ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
असत्पथेन विप्रस्य गमनं हि विरुध्यते ॥४३॥
वेदान्तानां हि सर्वेषां या निष्ठा समुदाहृता ।
२० उपास्या सादृशी चैव मुनिना समुदाहृता ॥४४॥
ओंकारस्याथ गायत्र्या व्याहृतीनां शिरस्य च
स्नानस्य चैव संध्यायाः प्राणायामस्य चैव हि ॥४५॥

१. केवलानि यदधीते अप. १७

- १ प्रत्याहारस्य ध्यानस्य मार्जनान्तर्जलस्य च ।
उपस्थानस्य होमस्य आत्मज्ञानस्य यो विधिः ॥४६॥
विद्याऽविद्याविचारं च त्रयीविद्याभिशंसनम् ।
तत् सर्वं मुनिना प्रोक्तं विप्राणां हितकाम्यया ॥४७॥
- ५ य इदं धारयेद्विप्रः स्वधीतं शृणुयाच्च यः ।
मया स ते तु यः प्रोक्तं(?) सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥४८॥
सर्वाणि भूतानि ममान्तराणि सर्वेषु भूतेष्वहमन्तरस्थः ।
पश्यन्ति ये योगविदो मनुष्यास्तेषां प्रदेयं न तु
योऽन्यथा स्यात् ॥४९॥

१० इति श्रीबृहद्योगियाज्ञवल्क्ये (विद्याऽविद्या-
निर्णयो नाम) द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

परिशिष्टम् ?

[अत्र परिशिष्टे आदर्शपुस्तकेऽनुपलभ्यमानानां परस्तु निबंधकारिणो-
याज्ञवल्क्यीयत्वेन निर्दिष्टानां वचनानामकराद्यनुक्रमेण सङ्ग्रहः कृतः । तत्र च
श्लोकाधस्तात् ( ) एतादृक्कुण्डलमध्ये संवादकसंकलिता दिव्यणी वर्तते
इत्यवधेयम् ।]

१. अग्नौ हुतं च दत्तं च देवतार्चनमेव च ।
हस्तन्यासप्रभावेन सर्वं भवति वाऽक्षयम् ॥
स्मृच. १९८
२. अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्तं समाचरेत्
(परिवर्तं, भ्रमणमित्यर्थः) आर. ४७
३. अङ्गुष्ठे चैव गोविन्दं तर्जन्यां तु महीधरम् ।
मध्यमायां हृषीकेशमनामिकायां त्रिविक्रमम् ॥
कनिष्ठिकायां न्यसेद्विष्णुं हस्तमध्ये च माधवम् ।
स्मृच. १९८
४. अजा गौर्महिषी चैव ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।
भूमेर्नवोदकं चैव दशरात्रेण शुद्ध्यति ॥
सम. ९२
५. अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥
मद. २९२
६. अधीतेन च वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् ।
कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम् ॥
स्मृत. ३६४

७. अनामिकाधृतं हेम तर्जन्यां रूप्यमेव च ।
कनिष्ठिकाधृतं खड्गं तेन पूतो भवेन्नर ॥
हे. ३. १. पृ. ९१९, आर. २४, वीमि. ३४४, स्मृच. १९२,
याज्ञवल्क्यवचनामिति मद. २९०
८. अनामिकामध्यरेखामादिं कृत्वा क्रमेण तु ।
तर्जन्यादिगताऽन्ते च अक्षमाला करे स्थिता ॥
मद. ८१
९. अनोङ्कृत्य कृतं सर्वं न भवेत् सिद्धिकारणम् ।
आर. ४ *
१०. अपसव्यं ततः कृत्वा भूत्वा च पितृदिङ्मुखः ।
पितृन् दिव्यानादिव्यांश्च पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥
मद. २९२
११. अपस्वग्री हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
मद. २९९
१२. अरुग्दिवा चरेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ।
प्रयतो मृदमादाय दूर्वामाद्रं च गोमयम् ॥
मद. २४३
१३. अर्घ्यश्चतुर्थ्या दातव्यः पञ्चम्याऽऽचमनीयकम् ।
षष्ठ्या स्नानं प्रदातव्यं सप्तम्या वस्त्रमेव च ॥
मद. ३००
(चतुर्थ्या पुरुषसूक्त्यर्चा इति शेषः एवमग्रेऽपि पञ्च-म्यादौ योज्यम् ।)
१४. अर्चयित्वा तु देवेशं षोडश्या तु विसर्जयेत् ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥
मद. ३००
१५. अलाभे देवखातानां सरितां सरसां तथा ।
उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ॥
आर. २७

१६. आचमनं स्वकीयमार्गेण कृत्वा ऋषिच्छन्दोदेवता-
स्मरणपूर्वकं आपोहिष्ठादितृचस्यादितः सप्तभिः पादै-
रूर्ध्वं सप्त विप्रुष उत्क्षिप्य अष्टमेनैकां विप्रुषमूर्ध्वं
उत्क्षिपेत् ।
३१५
१७. आथर्वणे समुद्दिष्ट उदात्तो नात्र संशयः ।
आर. ४०
१८. आद्ययाऽऽवाहयेद्देवं कृत्वा तु पुरुषोत्तमम् ।
द्वितीययाऽऽसनं दद्यात् पाद्यं चैव तृतीयया ॥
मद. २९९
[आद्यया, पुरुषसूक्त्यया कृत्वा इति शेषः]
१९. आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुभं तस्य देवता ।
पुरुषो यो जगद्बीजं ऋषिर्नारायणः स्मृतः ॥
मद. २९९
२०. आवसथ्यमनादृत्य त्रेतायां यः प्रवर्तते ।
सोऽनाहिताग्निर्भवति परिवेत्ता तथोच्यते ॥
अप. ४४६
२१. आपोहिष्ठेति तिसृभिर्ऋग्भिस्तु प्रयतः शुचिः ।
नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निःक्षिपेत् ॥
वीमि. २७१, मद. ६९, ... ऋग्भिः संप्रयतः शुचिः स्मृच. १३७,
शिरसि मार्जयेत् आर. ४०
२२. आसत्यर्थु च पूर्वे द्वे त्रिष्टुभौ कवयौ विदुः ।
गायत्री तु तृतीया स्याच्चतुर्थी जगती तथा ॥
वे. ३७६
२३. इडया वायुमारोप्य द्वाहं द्वादशमात्रकम् ।
पूरयित्वादरं तेन नासाग्रनयनद्वयम् ।
ध्यायन् विरेचयेत् पश्चान्मन्दं पिङ्गलया पुनः ॥
वे. ३२४

२४. इन्द्रो धाता भगः पूषा मैत्रोथ वरुणो यमः ।
अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवरा मताः ॥
मद. २९३
२५. उत्तरे शिखरे जाता भूम्यां पर्वतवासिनी ।
ब्राह्मणैः समनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम् ॥
मद. ७५ स्मृत. ३९०
२६. उपस्थानादिर्यस्तासां मन्त्रवान् कीर्तितो विधिः ।
निवेदनान्तं तत् स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥
वीमि. १९२; ३४०; बृया. ७. १०८
२७. उभावप्यशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥
२८. उष्णीषी कञ्चुकी नग्नो मुक्तकेशो गलावृतः ।
अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपन्न जपेत् क्वचित् ॥
आर. ४५ *
२९. उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः ॥
मद. २८४
३०. उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामपराजितदिङ्मुखः ।
संपृक्ताङ्गुष्ठकाभ्यां तु सव्योत्र क्रममेव वा ॥
स्मृच. १९१; सव्योपग्रहमेव वा हे. ३. १. पृ. ९२९
३१. उष्णिकं तच्च क्षुराद्यस्य छन्द इत्युच्यते बुधैः ।
हिरण्यस्तूप इत्येष ऋषिर्देवोत्र भास्करः ।
वै. ३७६
३२. एकहस्तेन तोयेन न कुर्यात् पितृतर्पणम् ।
पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः ॥
मद. २८४

३३. एतेषां संभवे वापि कुर्यात् सूर्यादिदर्शनम् ।
आचम्य वा जपेत् शेषं कृत्वा वा प्राणसंयमम् ॥
आर. ४५*
- (एतेषां श्वनीचादीनामित्यर्थः)
३४. एवं न्यासाविधिं कृत्वा पश्चाद्योगो विधीयते ।
मद. २९९
३५. ओंकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्त्यैव च ।
गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः ।
एषा संपुटगायत्री सर्वपापप्रणाशिनी ॥
वै. ३३८-३९
३६. कामात् मोहात् भयाल्लोभात् संध्यां नातिक्रमेत् द्विजः ।
संध्यातिक्रमणाद्विप्रो ब्राह्मण्यात् पतितो यतः ॥
वै. ३१२
३७. कौशेयं वाऽथवा चर्म चैलं मूलमथापि वा ।
आर. ३८
- (आसनं पारिकल्पयेदित्यध्याहारः)
३८. क्रोधो मदः क्षुधा तन्द्रा निष्ठीवनविजृम्भणे ।
श्वनीचदर्शनं निद्रा प्रलापश्च जपद्विषः ॥
आर. ४५*
३९. गङ्गायां यमुनायां च कावेयां च शतद्रुतौ ।
सरस्वत्यां विशेषेण अस्थीनि विसृजेत् सुतः ॥
वै. ६०९
- ३९अ. गुणा दश स्नानपरस्य साध्ये रूपं च तेजश्च
बलं च शौचम् ।
आयुष्यमारोग्यमलोलुपत्वं दुःस्वप्नघातश्च
तपश्च मेधा ॥
हे. ३. १. पृ. ८५०

४०. ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेपु च ।
स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते ॥
स्मृच. १२०, वीभि. १६६, वै. २७०, हे. ३. १. पृ. ८६०
४१. घृतयुक्तैस्तिलैर्वह्नी हुत्वा तु सुसमाहितः ।
गायत्र्याः प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
वै. ३३६
४२. चतुर्णामपि वेदानां गायत्री जननी भवेत् ।
तामुपास्ते तु (यो) नित्यं स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥
वै. ३३५
४३. चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ।
क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ॥
पमा. १.२. पृ. १५३, योया. १.२९
४४. जपेद्वेदादिमेकाग्रस्तटे ब्रह्माञ्जलिः शनैः ।
ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धयर्थं ब्रह्मविद्यामथापि वा ।
जप्त्वा वा प्रणवं शक्त्या ततस्तर्पणमाचरेत् ॥
स्मृच. १९१, हे. ३. १. पृ. ९१७
४५. जपे होमे तथा दाने दैव्ये पित्र्ये च कर्मणि ।
बन्धीयान्नासुरीं कक्ष्यां शेषे काले यथेच्छया ॥
अप. ४६१
४६. जलपूर्णं तु चुलुकं नासिकाग्रे विधृत्य च ।
प्राणान्निरुन्धन् द्रुपदां पठित्वा तज्जलं क्षिपेत् ॥
आर. ४१
४७. जानुमूलं तु वस्त्रं स्यात् त्रिकच्छं धारयेद्बुधः ।
आर. ३४
४८. ततः सूर्यमुपस्थाय सम्यगाचम्य च स्वयम् ।
अभ्युक्षणं समादाय संयतात्मा गृहं व्रजेत् ॥
मद. २९७

४९. तर्पणं शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः
स्मृत. ५०१
५०. तस्मान्न पीडयेदस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ।
वै. २४९
५१. तिष्ठन् यदा जपं कुर्याद्वस्तो हृदयसंमितः ।
आसीन जप एव स्याज्जानुमात्रेण संमितः ॥
आर. ४५*
५२. तिसृभिर्मध्यमाभिर्मध्यमामिर्मुखं पूर्वं तिसृभिः
समुपस्पृशेत् ।
(मध्यमामिति । अङ्गुलीमिति शेषः)
वै. २२६
५३. तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः ।
आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥
पमा. १. १. पृ. २७९, वै. २९७, स्मृच. १२१;
आचम्य च ततः वीभि. २३१; आचम्य तु स्मृत. ३५६
५४. तृचस्यान्तेऽथवा कुर्यादृषीणां मतमीदृशम् ।
आर. ४१*
५५. तृप्यतिवति समुच्चार्य तृप्यतामित्यथापि वा ।
विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयं देवादीनामशेषतः ॥
मद. २८८; ...दिन विपे... स्मृच. १९१;
जानुकर्णवचनमिति हे. ३. १. पृ. ९३८
५६. त्रयोदशीं दक्षिणे तु आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
अक्षणाः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
मद. २९९
(त्रयोदशीमिति । पुरुषमूक्तस्यां कृचमिति शेषः)
५७. त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च विशेषतः ।
शूद्रविद्वत्क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥
मद. २४७; दशम्यां चैव सर्वदा आर. २९*

५८. त्रयोदश्यां तृतीयायां प्रतिपन्नवमीद्वये ।
तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत कुर्युर्वा नवमीं विना ॥
हे. ३. २. पृ. ७१९ ; वीमि. सम. २५३
५९. दग्धं जीर्णं च मलिनं मूषकोपहृतं तथा ।
खादितं गोमहिष्याद्यैस्तत्त्याज्यं सर्वथा द्विजैः ॥
आर. ३३ *
(दग्धादि वासः पारिधानाय त्याज्यमित्यन्वयः ।)
६०. दशे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोश्च जीवतोः ।
पुत्रः कुर्वन्निराचष्टे तयोरुन्नतिजीविते ॥
मद. २४७; पित्रोस्तु जीवतोः आर. २९* सुजीवतोः वीमि. १६२
६१. द्वादश्या दीपकं दद्यात् त्रयोदश्या निवेदनम् ।
चतुर्दश्या नमस्कारं पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥
(पुरुषसूक्तस्य ऋचा इति शेषः) मद. ३००
६२. धात्रीफलैरमावास्या-सप्तमी-नवमीषु च ।
यः स्नायात्तस्य हीयन्ते तेज आयुर्धनं सुताः ॥
वीमि. १७९, स्मृच. १२६; न स्नायात्तस्य...सुतः
वे. २८०; ...फलेन यः स्नायात् सप्तमी हे. ३. २. पृ. ७१५
६३. ध्रुवोऽध्रुवश्च साम्यश्च आपश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
मद. २९२
६४. न गायत्र्या समो मन्त्रो न जपो वैदिकात् परः ।
वासुदेवात् परो देवो नेति व्यासः समब्रवीत् ॥
मद. ८३
६५. न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।
मद. २९४
६६. न तावत् पापमेधीत यन्नाम्ना न हतं हरेः ।
आतिरेकभयादाहुः प्रायश्चित्तान्तरं वृथा ॥
वे. ३५१; मथेत वे. ९३४

६७. नद्यामस्तमिते स्नानं वर्जयन्तु सदा बुधः ।
नद्यां स्नात्वा नदीमन्यां न प्रशंसेत धर्मवित् ॥
वे. १५७
६८. आपोहिष्टेति तिसृभिर्ऋग्भिः संप्रयतः शुचिः ।
नवप्रणवयुक्ताभिर्जलं शिरसि निक्षिपेत् ॥
स्मृच. १३७; अयं श्लोकः पूर्वोत्तरार्धयोर्व्यत्यासेन दृश्यते वे. ३१५
६९. नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
एकादशीं कण्ठदेशे वामबाही ततः परम् ॥
मद. २९९
७०. निवेदयेत्तदात्मानं तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ।
आर. ८०
७१. पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वा दक्षिणे न्यसेत् ।
सप्तमीं वामभागे तु अष्टमीं दक्षिणे न्यसेत् ॥
(पुरुषसूक्तयान्त्रचामिति शेषः) मद. २९९
७२. पञ्चम्यां च चतुर्दश्यां सप्तम्यां रविसंक्रमे ।
द्वादशीं सप्तमीं षष्ठीं तैलस्पर्शे विवर्जयेत् ॥
वीमि. सम. २५३; पञ्चदश्यां...तैलस्पर्शं हे. ३. २ पृ. ७१९
७३. पतितानामेष एव विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः ।
वासो गृहान्तिके देयमनुवासश्च रक्षणम् ॥
मद. ८४३; देयमन्नं वासः सरक्षणम् याज्ञ. ३. २९६
७४. परिधानाद्बहिः कक्षा निवद्धा ह्यासुरी भवेत् ।
धर्म्ये कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥
वीमि. परि. ८२; अप. ४६१; स्मृत. ३६४
ह्यासुरी मता, याज्ञवल्क्यवचनामिति आर. ३४
धर्मकर्मणि, याज्ञवल्क्यवचनामिति हे. दान. ९१
७५. पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।
अनन्तर्गमितं नाग्राच्छिन्ने प्रादेशसंमिते ॥

मद. ५७१; अन्तर्गर्भे कुशच्छिजे कौशे स्मृच. श्रा. ४४५, पमा. १
४०६; अन्तर्गर्भे कुशच्छिजे कौशे अप. ४८०; स्थेतिमन्त्रेण....नान्तर्गर्भे
कुशच्छिजे कौशे प्रादेशसम्मिते हे. ३.१. पृ. ६३५

७६. प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥
(पुरुषसूक्त्यामृचमिति शेषः) मद. २९९

७७. प्रणवादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
स्वनाम सर्वदेवानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गंधपुष्पे निवेदयेत् ।

स्मृत. ३९८

७७अ. प्रथमे कर्कटे देवी ऋहं गङ्गा रजस्वला ।
सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी ॥
हे. ३. १. पृ. ८७१

७८. प्रसार्य पादौ न जपेत् कुक्कुटासन एव च ।
गतासनः शयानो वा रथ्यायां शूद्रसंनिधौ ॥
आर. ४५

७९. प्राणायामत्रयं कार्यं संध्यास्वथ तिसृष्वपि ।
सायमग्निश्चमेत्युक्त्वा प्रातः सूर्यश्च मा पिबेत् ॥
आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत् ॥
अप. ४६

८०. प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।
यतेस्त्रिपवणं स्नानं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥
मद. ६१; प्रातः संश्लेषतः स्नानं ग. २१३. ५९-६०

८१. प्रातःसंध्याङ्गभूतेन गायत्र्या जपितेन च ।
यथासंख्येन जप्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥
७९. मद

(अनेन मन्त्रेण जप्यनिवेदनं कुर्यादिति शेषः ।)

८४. प्रातस्तिष्ठन् जपेत् ।

वै. ३३७

८५. बाह्यानि करणानि प्रत्याहृत्यान्तःकरणं चात्मानि
प्रतिष्ठाप्य स्फटिकमाणिक्ये चित्तदर्पणे प्रतिविम्ब-
मात्मानमुपाधेर्निष्कृष्य स्वे महिम्नि स्थितं सच्चि-
दानंदमहमस्मि इति किञ्चित्कालं ध्यायेत् ।
वै. ३२०

८६. ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥
स्मृच. १५१, आर. ४६, वै. ३३८, पमा. १.१.३०८

८७. ब्रह्मणोपास्यते संध्या विष्णुना शंकरेण च ।
कस्मान्नोपासयेद्देवीं श्रेयस्कामो द्विजोत्तमः ॥
वै. ३१०

८८. ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ।
जप्त्वा च प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत्
मद. २८१

८९. ब्राह्मणं विनियोगं च छन्द आपं च दैवतम् ।
अज्ञात्वा पञ्च यः कुर्यात् न स तत्फलमश्नुते ॥
वै. ३१६, स्मृच. १३६

९०. भूमिष्टमुद्धृतात् पुण्यं ततः प्रसवणादकम् ।
ततोऽपि सारस पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ॥
तीर्थतोयं ततः पुण्यं ततो गाङ्गं तु सर्वतः ॥
आम. २५

९१. मत्स्यकच्छपमण्डूकास्तोयमग्रा दिवानिशम् ।
वसान्तं चैव ते स्नानान्नाप्नुवन्ति फलं कश्चित् ॥
स्मृच. १८१, पमा १.१. २७१; यस्मन्तोपि च ते...ब्राह्मि-
कश्चित् । हे. ३.१. पृ. ८८३

९२. मध्यमादिद्वयं पर्वं जपकाले तु वर्जयेत् ।
एवं मेरुं विजानीयाद्दूषितं ब्रह्मणा स्वयम् ॥
मद. ७५
९३. मध्यमाभिर्मुखं पूर्वं तिसृभिः समुपस्पृशेत् ॥
सृष्टैः स्मृच. ९७; चन्द्रिकायां योगयाज्ञवल्क्यः आर. १७*
९४. मृदा स्नानं न कुर्वीत रात्रिसंध्यागृहेषु च ।
विधिज्ञः स्नानकालेषु तथा भौमार्कवारयोः ॥
मद. २४५
९५. मोहात् प्रतिपदं षष्ठीं कुहं रिक्तां तिथिं तथा ।
तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्तु चतुर्भिः सह हीयते ॥
हे. ३.२ पृ. ७१९ बीमि. सम. २५३
९६. यज्ञोपवीतमष्टम्या नवम्या त्वनुलेपनम् ।
पुष्पं दशम्या दातव्यं एकादश्या तु धूपकम् ॥
(अष्टम्या पुरुषसूक्त्याया कृत्वा इति शेषः। एवमग्रेऽपि नवम्यादौ बोध्यम्)
मद. ३००
९७. यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।
तृतीयमुपवीतं स्याद्वस्त्रालाभे तदिष्यते ।
मद. २७५
९८. यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां कुशोपरि समाहितः ।
स्मृत. ३१९
९९. यस्तु तां केवलां संध्यामुपासीत स पुण्यभाक् ।
तां परित्यज्य कर्माणि कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥
बीमि. २५८, वै. ३१२.
१००. याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति
वै. २४५, स्मृच. १०९

१०१. येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते ॥
स्मृच. २००
१०२. रजोदुष्टेभ्योऽस्निनं वज्रं नद्यादिषु द्विजैः ।
कदर्थितं रजस्तेषां संध्योपास्तिश्च तर्पणम् ॥
सम. ९२
१०३. रिक्तभूम्यां च खट्वायां न जपेज्जापकः स्वयम् ।
आसनस्थो जपेत् सम्यक् मन्त्रार्थगतमानसः ॥
आर. ४५
१०४. रौद्रपित्र्यासुरान् मन्त्रांस्तथा चैवाभिचारिकान् ।
व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत् ॥
बीमि. परि. ९१
- देवाभिचारिकान्, याज्ञवल्क्यवचनमिति हे. दान पृ. १०७, व्रत. पृ. ३९
१०५. वसून् रुद्रांस्तथादित्यान्मोङ्कारसमन्वितम् ।
वै. ३७८
१०६. वापीकूपगृहस्नाने मृतके मृतके तथा ।
मासोच्चारं न कुर्वीत तज्जलं रुधिरं भवेत् ॥
आर. ५९
१०७. वायुमक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक्
सहस्राष्टाधिकां जप्त्वा गायत्रीं जलसंस्थितः ॥
मद. ७३८; दिवा तिष्ठन् ... जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुद्धयेद्ब्रह्मवधा-
दते याज्ञ. ३.३११; वायुमक्षो दिनं स्थित्वा ... त्वा तु सूर्यदृक्
जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः शुचिर्ब्रह्मवधादते वै. ३३५.
१०८. विधिदृष्टं तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः ।
फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य तत् ॥
बीमि. परि. ७१; न फलं हे. ३.१ पृ. ८८६

१०९. विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमश्रद्धया तु यत् ।
तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः ॥
स्मृत. ४७८; भावदुष्टं...द्वया च यत्...दुष्कृतात्मनः हे. दान.
८८; त्वकृतात्मनः हे. ३.१ पृ. ८८४
११०. विश्वतश्चक्षुरिति मन्त्रेण जपान्ते भास्करं द्विजः ।
कुर्यात् प्रदक्षिणं चैव उपविश्यासने ततः ॥
देवा गातुविदो मन्त्रात् कुर्याज्जपविसर्जनम् ॥
मद. ७५
१११. वेदार्थवपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।
जपयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां त्वाध्यात्मिकीं जपेत् ॥
स्मृच. १९०
११२. शिरसः प्रजापतिर्ऋषिर्यजुश्छन्दो विवक्षितम् ।
ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।
प्राणायामप्रयोगे तु विनियोग उदाहृतः ॥
वै. ३२५ ब्रुया. ४.९
११३. शिवे निवेदितं भक्तं सालग्रामादिवेष्टिते ।
तद्भक्तभोजने चान्द्रं कृतवान्नात्र संशयः ।
अन्यथा मांसतुल्यं स्थातुत्तोयमसृजा समम् ॥
वै. ९१२
११४. श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।
सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ॥
स्मृच. ४७६, हे. दान. ८८; शुचि शुद्धेन हे. ३.१ पृ. ८८४
११५. षडङ्गन्यास इत्येके उत्तरे पुरुषसूक्तके । अद्भ्यः
संभूत इति हृदयाय नमः । वेदाहमिति शिरसे
स्वाहा । प्रजापतिश्चरतीति शिखायै वषट् । यो
देवेभ्य इति कवचाय हुम् । रुचं ब्राह्ममिति नेत्रत्रयाय
वौषट् । श्रीश्चेत्यस्त्राय फट् ।

११६. संध्ययोरुभयोः काले ध्वात्वा विष्णुं सनातनम् ।
निर्मलात्मा स्थितो दर्भे गायत्रीमारभेत्ततः ॥
वै. ३२०
११७. सकृदावर्तयन् विप्रः संसारादपि मुच्यते ।
(गायत्रीमिति शेषः) वै. ३२६
११८. संक्रान्त्यादिनिमित्तेषु स्नानाङ्गे तर्पणे द्विजः ।
तिथिवारानपि द्वेपि तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥
आर. ६३
११९. सप्तव्याहृतिपूर्वां चेदाद्यन्तप्रणवान्विताम् ।
मनसा वा जपेच्चैव दशकृत्वो वरः स्मृतः ॥
वै. ३३८
१२०. सप्तव्याहृतिभिः सार्द्धं सप्तोकारसमन्वितम् ।
शिरसा सहितां देवीं प्राणायामे नियोजयेत् ॥
आर. ३९४
१२१. सव्याहृतिकां गायत्रीं प्रणवं वा जले जपेत् ।
ध्यायेन्नारायणं देवं सर्वपापप्रशान्तये ॥
वै. ६२१
१२२. स हन्ति सूर्यं संध्याया नोपास्ति कुरुते तु यः ।
ये हिंसति सदा सूर्यं मोक्षद्वारमनुत्तमम् ।
कथं मोक्षस्य संप्राप्तिर्भवेत्तेषां द्विज मनाम् ॥
वै. ३१२
१२३. सहस्रकृत्वः मावित्रीं जपेदव्यग्रमानसः ।
शतकृत्वोऽपि वा सम्यक् प्राणायामपरो यदि ॥
वै. ३३८
१२४. स्नानं दानं जपं होमं स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ।
नैकवस्त्रां द्विजः कुर्याच्छ्राद्धं भोजनसत्क्रियाः ॥
स्मृच. ११४; ...दमोजन हे. ३.१ पृ. ९१३
१२५. हस्तेऽश्रीयान्मृन्मये वा हार्वाभुक् क्षितिशायिनी
रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
वै. २७७

परिशिष्टम् २

टिप्पणी

[अत्र परिशिष्टे मूलस्थाः केचन श्लोका विवृताः संपादकेन ।]

प्रथमोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

२३. स्मृतिसिद्धान्तयोःपीति । स्मृतयः प्रसिद्धा मन्वदिप्रणीताः । सिद्धान्तास्तु हिरण्यगर्भ-कपिलादिप्रोक्ता मतविशेषाः । ते च द्वितीयाध्याये (बृया. २. ६७-६८) वक्ष्यन्ते । स्मृतिसिद्धान्तयोः इत्यत्र द्विवचनं तु प्रातिस्विकजात्यैक्याभिप्रायेणेति वेदितव्यम् ।

२७. वेदितव्यमिति । अत्र आर्षादिज्ञानमेवावश्यकत्वेन प्रतिपादितं न तु कर्मकाले तत्पठनमपीति सुधीर्भिर्धिभावनीयम् । ऋग्वेदसर्वानुक्रमण्यामपि ' ऋषि-दैवतच्छन्दांस्यनुक्रमिष्यामो...न ह्येतज्ज्ञानमृते श्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिः । मन्त्राणां ब्राह्मणार्षेयच्छन्दोदैवतविद् याजनाध्यापनाभ्यां श्रेयोऽधिगच्छतीति । एताभ्यामेवानेवंविदो यातयामानि च्छन्दांसि भवन्ति । स्याणुं वर्च्छति, गर्ते वा पात्यते, प्रमीयते वा पापीयान् भवतीति विज्ञायते । ' इति प्रस्तावे एतदेव प्रतिपादितं वेदितव्यम् । एव च कर्मकाले ऋग्यादिपठनं नावश्यकम् । अत्र एव वीरभित्रोदये (परि. पु. ८९) ' एतेषां ज्ञानमात्रं शास्त्रार्थः न तु तत्प्रतिपादकशब्दोच्चारणं मानाभावात् । प्रत्युत तत्पाठे न्यायप्राप्तानन्तर्यैवाधात् कर्मवैगुण्यम् ' इति प्रतिपादितं संगच्छते ।

३०. श्रुतिनिर्दर्शनमिति । अत्र श्रुतिः ' यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवत-ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्याणुं वर्च्छति गर्ते वा पयति प्र वा मीयते पापीयान् भवति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् । ' इति आर्षेयब्राह्मणे (१.१) प्रसिद्धा । स्मृतिरप्यत्रविषये

' अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च ।

योऽध्यापयेज्जपेद्वाऽपि पापीयान् जायते तु सः ॥

टिप्पणी

१५१

ऋषिच्छन्दोदैवतानि ब्राह्मणार्थे स्वराद्यपि ।

अविदित्वा प्रयुञ्जानो मन्त्रकण्ठक उच्यते ॥ '

इति ऋग्वेदसायणभाष्यप्रस्तावनायामुपलभ्यते ।

३४. रहस्येषु, रहस्यजपादिकर्मस्वित्यर्थः ।

४०. आत्मा संछादितो दैवैरित्यादि । अत्रात्मशब्दस्य देहवाचकत्वं स्पष्टमेव । अत्र श्लोके प्रतिपादितमैतिह्यं ' देवा वै मृत्योर्भिष्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशन्ते छन्दोभिरात्मानमच्छादयन्न्वेदभिरच्छादयन्तच्छन्दां छन्दस्त्वम् ' इत्यत्र छन्दोग्ये (१.४.२) समुपलभ्यते । अन्यदप्यैतिह्यं ' प्रजापतिरभिमचि-नुत । स धुरपविर्भूत्वाऽतिष्ठत् । तं देवा भिष्यतो नोपायन् । ते छन्दोभिरा-त्मानं छादधित्वोपायन् । तच्छन्दां छन्दस्त्वम् । ' इति तैत्तिरीयाः (तैष. ५.६.६.१) समामनन्ति ।

४४. पञ्चविधं योगमिति । ऋषिच्छन्दोदैवताविनियोगब्राह्मणानां पञ्चानां मन्त्रेण संबन्धं जपकाले स्मरेदित्यर्थः । अन्तर्जले अन्तर्जलकाये स्नानादा-पित्यर्थः । " योगे योगाङ्गप्रणवत्रयादौ " इति वीरभित्रोदये (वीभि. परि. पु. ८८)

द्वितीयोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

३.-५. अत्र प्रणवस्यार्षादिप्रतिपादकम्—

' प्रणवस्य ब्रह्म ऋषिर्देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।

गायत्री च भवेत् छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु ॥ ' (स्मृत. ३८६)

इति संवर्तवचनमनुसंधानार्हम् ।

४३. क्लेशकर्मैत्यादि । अत्र ' क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ' इति योगसूत्रम् (१.२४) अनुसंधानार्हम् । सूत्रेऽग्निमन्त्राद्यशब्दो दृश्यते, बृया.स्मृतौ तु तत्स्थाने वासनाशब्दः इति यद्यपि वैरूप्यं तथापि एतत्सूत्र-स्थाशयपदव्याख्यानावसरे ' तदनुगुणा (विपाकानुगुणा) वासना आशयाः ' इति व्यासभाष्ये प्रतिपादितत्वात् वैरूप्यमिदमुपेक्षाहमित्यवधार्यम् । पुरुषं

हीश्वरं श्रुतिरिति । एतादृशीश्वरप्रतिपादिका श्रुतिः कुत्र वर्तत इत्यन्वे-
षणीयमेव ।

४४. वाचकः प्रणवः स्मृत इति । अत्र 'तस्य वाचकः प्रणवः' इति योग-
सूत्रम् (१.२७) अनुसंधानार्हम् ।

६८. भेदैस्त्रिषष्टिभिरिति । एते च भेदा अस्मिन्नेवाध्याये इतः प्रभृति १०५ तम-
श्लोकपर्यन्तं विस्तरेण प्रतिपादिताः । 'एवं त्रिषष्टिभेदैस्तु' इति १०६ तम-
श्लोके उपसंहारदर्शनात् ।

७८. स्वरितोदात्त इति । अत्र एतत्समानार्थकानि वचनान्यग्निमानुसंधानार्हाणि-
'स्वरितोदात्त एकाक्षर ओंकार ऋग्वेदे, त्रैस्वर्योदात्त एकाक्षर ओंकारो
यजुर्वेदे, दीर्घप्लुतादात्त एकाक्षर ओंकारः सामवेदे, ह्रस्वोदात्त एकाक्षर
ओंकारोऽथर्ववेदे ।' (गोपथब्रा पू १.२५)

'ऋग्वेदे स्वरितोदात्त उदात्तश्च यजुःश्रुतौ ।
सामवेदे स विज्ञेयो दीर्घः स प्लुत एव च ॥'

(बृहदपराशरः, आर ४०७)

१०२. त्रिव्यूह इति । अत्र

'एकव्यूहविभागो वा षण्णवद्विव्यूहसंज्ञितः ।
त्रिव्यूहश्चापि संख्यातश्चतुर्व्यूहश्च दृश्यते ॥'

इति महाभारतस्थं (शान्ति. ३४८५.७.) वचनमनुसंधानार्हम् ।

११३. दश नामानीति । एतेषां तु नैरुक्तमस्मिन्नेवाध्याये अव्यवहितोत्तरश्लोक-
मारभ्य १२६ तमश्लोकपर्यन्तं वर्णितं वेदितव्यम् ।

१३१. अत्र श्लोके भगवानिति याज्ञवल्क्यविशेषणदर्शनादस्याः स्मृतेः संकलनकर्ता
याज्ञवल्क्यभिन्नः कश्चिदस्तीति तर्क्यते । यद्यपि स्वनामनिर्देशपूर्वकं स्वमतोल्लेखः
स्वग्रन्थे दृष्टचरः, तथापि तादृशे स्थले भगवानित्यादि गौरवद्योतकं विशेषणं
ग्रन्थकारैर्न प्रयुज्यते इति विभावनीयम् । अमात्रः प्रणवो माण्डूक्यादौ
'अमात्रश्चतुर्थो' इत्यादिरूपेण (माण्डू १.२) प्रतिपादित एव ।

१४९.-१५१. अत्र श्लोके प्रोक्षणेत्यादि सप्तम्यन्तानां 'ओमित्यादौ प्रयुज्यते'
इत्यननान्वयः । प्रोक्षणेत्यत्र प्रोक्षणं 'ओ प्रोक्ष' इति ब्राह्मणः अध्वर्यु प्रति

प्रेषः । दोषणेत्यत्र पोषणम् 'ओ प्रणय' इति ब्राह्मणोऽध्वर्यु प्रति प्रेष
इति प्रतिभाति । प्रतिष्ठानेत्यत्र प्रतिष्ठानं नाम 'ओ प्रतिष्ठ' इति ब्राह्मणोऽ-
ध्वर्यु प्रति प्रेषः । प्रतिग्रहेत्यत्र प्रतिग्रहो नाम ऋत्विग्भिर्दक्षिणाप्रतिग्रह
इत्यवधेयम् । आश्रावणेत्यत्र आश्रावणम् नाम 'आश्रावय' इत्यध्वर्यो-
राश्रीध्रं प्रति प्रेषः । वपट्कारेत्यत्र वपट्कारो नाम 'वोपट्' इति होतुर्यो-
ज्यान्ते उक्तिविशेषः । प्रत्याश्रावेत्यत्र प्रत्याश्रावो नाम 'अस्तु ओपट्'
इति देवानुद्दिश्य आश्रीध्रप्रोक्त उक्तिविशेषः । स्तोत्रशस्त्रयोर्-
त्यत्र स्तोत्रं तुच्चे गीयमानः सामविशेषः, शस्त्रं तु रक्तदांसनमित्यवधेयम् ।
अत्र आश्रावणादीनां प्रणवपूर्वकत्वं प्रतिपादनं 'ओश्राववेत्याश्रावयन्ति ।
ओमिनि नामाणि गायन्ति । ओऽश्रोमिति शस्त्राणि शंसन्ति' (तै. उ.
१.८) इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमेव । वाशिकैस्तु "वोपट्" "अस्तु
श्रौपट्" एतौ प्रेषौ प्रणवरहितावेव प्रयुज्येते । श्रौतमूत्रकारा अपि याज्ञिक-
संप्रदायभेदानुमोदन्ते । एवं च मूले प्रत्याश्रावे वपट्कारे च यदुक्तमोङ्कार-
पूर्वकत्वं तत् कथं संगच्छते इति चिन्तनीयम् ।

तृतीयोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

६. महाभारतयस्त्विति । अत्र भूगदीनां सप्तानां महाव्याहृतित्वं प्रतिपादितम् ।
एतच्च 'आद्यास्तिस्रो महा प्रोक्ताः सर्वत्रैव नियोजनात्' इति बृहत्पराशर
(बृप. २.६२) वचनविरुद्धमित्यवधेयम् । एतास्तु सप्त (व्याहृतयः)
एते उपर्युपरि संस्थिता लोका इत्यन्वयः । उपर्युपरिस्थितानां भूर्भुवःस्वर्महर्ज-
नस्तपःपत्यमिति सप्तानां लोकानां नामधेयान्येव सप्त व्याहृतय इत्यर्थः ।

चतुर्थोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

६. वेदोपनिषच्छाखास्त्यिति । अत्र 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं
च' इति छान्दोग्ये (३.१२.१) 'गायत्री वा इदं सर्वं यदिदं किं च'
इति नृसिंहपर्वतापिन्युपनिषत्सु (४.३) च दृश्यमानं वचनमनुसंधेयम् ।
१८. अस्य श्लोकस्यार्थो नातीव स्फुटः ।
२१. अत्र श्लोके चतुर्थः पाठः 'अलक्ष्यः शान्तिमांस्तु सः' इत्यपि भवितुमर्हति ।
२९. तेजोसीति विद्यानत इति । तेजोसि तेजो मयि धेहीति मन्त्रेणेत्यर्थः ।

३५. अत्रत्या श्येनरूपेण गायत्र्याः सोमाहरणकथा 'कद्रूश्च वै सुपर्णी च' (तै. ६.१.६) इत्यनुवाके 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् (तै. ३.२.१) इत्यनुवाके च प्रसिद्धा ।
५४. रुद्रकृष्णण्डेत्यादि । मन्त्रविशेषसंज्ञा एताः । तत्र रुद्रज्यं प्रसिद्धं शत-
क्रीयाख्यम् 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इत्यादि । कृष्णण्डमन्त्राः 'यदेवा
देव हेडनम्' इत्याद्याः । सौरा मन्त्राः 'नमो मित्रस्य' इत्यादयः । अण्का
मन्त्राः 'ऋचं वाचं प्रपद्ये' इत्याद्या आरण्यकमन्त्राः ।
५५. विरजाज्यैरित्यत्र विरजाज्यम् विरजामन्त्राः 'ज्योतिरहं विरजा
विषाम्' इत्यादयः ।
- ५५-५६. अत्र ब्रह्महत्या, सुरापानं, सुवर्णस्तेयं, गुरुदारगमनं चेति चत्वार्येव
महापातकानि निर्दिष्टानि । ततश्च 'संसर्गश्चापि तैः सह' (मनु. ११.५४)
यश्च तैः सह संवसेत् (याज्ञ. ३.२२७) इत्यादिना मन्वादिभिरुक्तं
महापातकिसंसर्गिणां महापातकित्वमस्य ग्रंथकारस्य संमतं नवेति विचारणी'
यमेव । इतः परं ६१तमे श्लोकेऽपि महापातकिसंसर्गिणां नास्त्युल्लेख
इत्यवधेयम् ।
५६. संकीर्णमिति । अगुदमित्यर्थः ।
६१. गोघ्नेत्यादि । अत्र गुरुतल्पगादीनां महापातकित्वं यद्यपि सर्वसंमतं तथापि
गोघ्नस्य न तथात्वम् मनुस्मृतौ (११.५९) याज्ञवल्क्यस्मृतौ (३.२३४)
च गोवधस्य उपपातकेष्वेव परिगणनात् । एवं च महापातकिनां पङ्क्तौ
प्रथमत एव गोघ्नस्योल्लेखः कथं संगच्छते इति चिन्तनीयम् । इतः पूर्वं ५५
तमे ५६ तमे च श्लोके चत्वार्येव महापातकानि प्रतिपादितानि सन्ति ।
तत्र गोवधोल्लेखः न दृश्यते ।

पष्ठोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

५. ऋचस्तिष्ठ इति । 'आपो हि ष्ठा मयोभुव' इत्येका 'यो वः शिवतम-
इत्यपरा 'तस्मा अरं गमाम' इत्यन्या एवं तिस्रः । अघमर्षणं सूक्तम्
'ऋतं च सत्यं च' इत्यादि ।
- १२-१५. मंदेहा नाम राक्षसा इति । इतः प्रभृति श्लोकचतुष्टयेन प्रतिपादि-

तोऽर्थः 'रक्षांसि ह वां पुरोनुवाके तपोग्रमतिष्ठन्त' इत्याद्यनुवाके तैत्तिरी-
यारण्यकस्थे (२.२) समुपलभ्यन्ते ।

२८. शन्न आपोस्त्वित्यादि । शन्न आपो धन्वन्याः इत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः ।
द्रुपदा इत्यनेन द्रुपदादिवेन्मुमुचान इत्यादि मन्त्रः सूचितः । आपोहिष्टे-
त्यनेन आपो हिष्टेत्यादि मन्त्रत्रयात्मकं सूक्तं विवाहितम् । अघमर्षणसूक्तं
तु ऋतं च सत्यं चेत्यादि ऋक्त्रयात्मकं प्रसिद्धमेव । एतैश्चतुर्भिरिति । यद्यपि
आपोहिष्टेत्यादि मन्त्रत्रयं मन्त्रत्रयं चाघमर्षणीयमिति सर्वं मेलयित्वा संपूर्णं
मन्त्रसंख्या अष्टपरिमिता भवत्यनश्चतुर्भिरिति न समञ्जसं तथापि 'आपोहि-
ष्टेति ऋक्त्रयात्मकसूक्तस्य अघमर्षणसूक्तस्य चैकन्याभिप्रायेण चतुर्भिरित्युक्ता
संख्या संगमनीया ।' इति वीरभित्रोदये (आह्निक पृ. १९४) समाधान-
मस्याः शङ्काया वेदितव्यम् ।

सप्तमोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

१. यत्त्वयोत्तमिति । अयं खलु मुनीनां योगियाज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नः । स च
स्नानमन्त्रैर्यतैर्मन्त्रैरिति प्रतीकेन सूचित एव । तच्च अस्यामेव स्मृतौ
(६.२९) उपन्यते । तथापि तस्या उक्तेरतिसमीपभूतकालीनत्वात् 'पुरा
त्वया उक्तम्' इत्युल्लेखो न संगच्छते । अतः 'स्नानमन्त्रैर्यतैः' इत्यादि
याज्ञवल्क्यस्मृतिस्य (१.२२) विधानपरामर्शकोऽयं प्रश्न इत्यङ्गीकर-
णीयम् । तथा सति विद्यमानयाज्ञवल्क्यस्मृतिप्रणयनानन्तरं तेनैव याज्ञवल्क्ये-
नेयं योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिर्निवद्धा इत्यापतति । परंतु याज्ञवल्क्यस्मृतिस्यात्
'योगशास्त्रं च मत्प्रोक्तं ज्ञेयं' (३.११०) इति वचनादियं स्मृतिर्याज्ञव-
ल्क्यस्मृतितः पूर्वं तेन प्रणीता इत्यापतति । विस्वादास्यास्याभिज्ञैः परिहारः
करणीयः ।
६. नदीमिति । अत्र नदीलक्षणम् 'धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गतास्ताः परिकीर्तिताः ॥' इति कात्यायनोक्तादव-
गन्तव्यम् ।
७. उहंहीति । उहं हि राजा वरुणश्चक्रोरेत्यादि ऋचा इत्यर्थः ।
८. सुमित्रिया इति । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तिवति यनुसा इत्यर्थः
अयं च मन्त्रपाठः वाजसनेयीसंहितायाम् (३५.१२) दृश्यते । तैत्तिरीये तु

‘सुमित्रा’ इत्येव पाठः (तैसं. १.४.४५.२) ।

९. दुर्मित्रिया इति । दुर्मित्रियास्तस्यै सन्निवत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः । अयनेषु येत् क्षालयेदित्यर्थः । अत्रापि तैत्तिरीयाणां ‘दुर्मित्रा’ इत्येव पाठः ।
११. यत्किञ्चिदितीति । अत्र ‘यत्किञ्चेतिच मन्त्रेण’ इति मूलाष्टमनुसृत्य ‘यत्किञ्चेदं वरुण दैव्ये’ इत्यादि मन्त्रः धीमि. (पृ. २२४) संमतः । यत्किञ्चिदुक्तं मयीत्यादि मन्त्रस्तु तैत्तिरीयारण्यके आन्ध्रपाठे (१०.६४) समुपपद्यते ।
१२. अन्यत्रेष्टं विचिन्तयेदिति । अत्र ‘अन्यत्र उद्धतजले, इष्टं तीर्थे प्रयागादि’ इति वीरमित्रोदयः (पृ. २२४) ।
१३. उद्धृत्यमिति । उद्धृत्यं जातवेदसमित्यादिमन्त्रेणेत्यर्थः । अत्र उद्धृत्यमिति वीरमित्रोदयसंमतः पाठः । तस्मात् ‘उद्धृत्यं वरुणपाशमस्मदवाधमं’ इत्यादि मन्त्रस्तेन वर्णितः (वीमि. २२४) ।
१५. इदं विष्णुरितिचेति । ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’ इत्येका ‘त्रीणि पदा विचक्रमे’ इत्यपरा ‘विष्णोः कर्माणि पश्यत’ इत्यन्या एवं नृचा इत्यर्थः ।
१७. मानस्तोक्येति । मा नस्तोके तनयेत्यादिमन्त्रेणेत्यर्थः ।
१८. इमं मे वरुणेत्यृगभ्यामिति । इमं मे वरुणश्रुतीत्याद्या एका ऋक्, तच्चा-यामि ब्रह्मणेत्याद्यपरा एवं मन्त्रद्वयेनेत्यर्थः । त्वन्न इति । त्वं नो अमे वरुण-स्येत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः । स त्वन्न इति । स त्वं नो अमेऽवमो भवोती-त्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः ।
१९. इदंमाप इति । इदमापः प्रवहतेत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः । अत्र माप उद्धृत्यम-मिति धीमि. पाठः । तन्मते च मापो मौपधीरित्यादि मन्त्रः । उद्धृत्यम-मिति । उद्धृत्यं वरुणपाशमित्यादिमन्त्रेणेत्यभिप्रायः । मुञ्चन्त्ववभृ-थेति । मन्त्रद्वयमत्रप्रतीकेन सूचितं, तच्च मुञ्चन्तु मा शपस्यान् इत्यादि अवभृथ निष्क्रम्युण इत्यादि चेति विभावनीयम् ।
२०. पावयेदिति । पावनें कुर्यादित्यर्थः । अत्र पावनार्थार्थस्तु आशिन्नेवाध्याये २३तमश्लोकटिप्पण्यां वर्णितोऽस्माभिः । हविष्पातीरिति । हविष्म-तीरिमा आप इत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः ।
२१. क्षान्तामिति । देवीरापो अगं ननादित्याद्येको मन्त्रः, द्वितीयस्तु कर्म-

रसि समुद्रस्य । आ इत्यादिकः एतन्मन्त्रादित्येनेत्यर्थः ।

२२. अत्र पुनन्तु मा पितरः सोम्यास इत्याद्या एका, पुनन्तु मा पितामहा इत्याद्या अन्या, अग आग्नेषि पवम इत्याद्या अपरा, पुनन्तु मा देवजना इत्याद्या अन्या, पवित्रेण पुनीहि मा इत्याद्या अन्या, यत्ते पवित्रमर्चिषि इत्याद्या अन्या, पवमानः सो अद्य न इत्याद्याऽपरा, उभाभ्यां देवसवितरित्या-द्याऽन्या, वैश्वदेवी पुनती देव्यागादित्याद्याऽन्या, एवं नव मन्त्रा वीरमि-त्रोदये (आहि. पृ. २२६) निर्दिष्टाः ।
२३. “चित्पनिर्मेति । चित्पनिर्मापुनातु अष्टिद्रेण पवित्रेण मयस्य रश्मिभिरि-त्येको मन्त्रः । वाक्पतिमा पुनातु इत्यनन्तरमष्टिद्रेणेत्याद्यनुपङ्गेण द्वितीयः । देवो मा सविता पुनातित्वनन्तरमष्टिद्रेणेत्याद्यनुपङ्गेण तृतीयः । एवं त्रिभिर्मन्त्रैः पावनमिति कल्पतरुः । संख्याया अश्रवणादेक एव मन्त्रो ग्राह्य इति कात्यायनमृच्यव्याख्यायां श्रीदत्तः । एभिर्मन्त्रैः पाव्य पावयि-त्वेत्यर्थः । पावने च नामैरुर्ध्वं प्रदक्षिणं पुनर्नाभिपर्यन्तं सोदकदर्मैर्माज्जन-मिति कात्यायनमृच्यव्याख्यायां हरिहरः । शिरसि उदकप्रक्षेपकमभिपेचनमेव पावनशब्दार्थ इति श्रीदत्तः । शिष्टाश्च कान्तीयस्नानमनुतिष्ठन्तः नामैरुर्ध्वं प्रदक्षिणं पुनर्नाभिपर्यन्तं सोदकदर्मैर्माज्जनमाचरन्ति । ” वीमि. २२६ हिरण्यवर्णोति । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्याद्या ऋक्, अपराः पाव-मान्यः पावमानीः स्वस्वयनीरित्याद्या ऋचः शक्तिश्च प्रयोजयेदित्यभिमे-णान्वयः ।
२४. तरत्तलाः तरन् स मन्दी धावति इत्याद्याश्चतस्र ऋचः इत्यर्थः । सर्वेषां तरन् स मन्दीपदवदित्तत्वात् । शुद्धवत्पः एनोन्विन्द्रं स्वामेत्याद्यास्तिस्र ऋचः । पवित्राणि पुरुषमृतादीनि । वारुणी ऋचः वरुणदेवताका ऋचः तादृशमेव च मृकं प्रयोजयेदित्येनेनान्वयः ।
२७. अग्रसर्षणम्, ऋतं च सत्यं चेत्येतत् सूक्तम् । दुपदामिति । दुपदादिवेन्मु-चानः इत्यादि ऋचमित्यर्थः ।
३४. प्रमादादित्यस्य प्रच्यवेतेत्येनेनान्वयः । इति श्रुतिरिति । इयं श्रुतिः कुत्र वर्तत इति चिन्त्यम् ।
३५. तद्विष्णोस्तितीति । तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिमन्त्रेण असु पुनः पुन-मज्जनं कार्यमिति श्लोकपूर्वार्थः ।
३९. कुतपं नेषात्कम्यतः इति धीमि. (२४८) । कुतपः अत्रयमसूत्रैः कम्प्य-

- कारः पटः इति मेधातिथिः (३.२.२४)। वैद्यनाथदाक्षितास्तु 'कुतपं योग-
पटं च विवासास्तु न वै भवेत्' इति पाठं स्वीकृत्य 'कुतपं योगपटं च न
धारयेदिति शेषः' इति तात्पर्यं वर्णयन्ति (वै. २.५२)।
४०. येन स्नात इति । येन वस्त्रेण स्नातः तद्वस्त्रं तावन्न पीडयेत्, न च तर्पणा-
दनन्तरं तद्वस्त्रमपि उदके निष्पीडयेदिति निषेधद्वयमत्र वेदितव्यम् ।
४४. श्रुतिः प्राह इति । इयं श्रुतिः कुत्र विद्यत इति चिन्त्यम् ।
५२. उद्वयमित्यादि । 'उद्वयं तमसस्पा१०' 'उद्वयं जातवेदसं०' 'चिं
देवानां०' 'तच्चक्षुर्देवहितं०' इत्यादिमन्त्रान् इत्यर्थः ।
५४. विभ्राडिति । विभ्राट् बृहत् पितृभ्योऽपि सोम्यमित्याद्यनुवाकेनेत्यर्थः । शिवसं-
कल्पेनेति । यज्जाग्रतो दूरमुदैतीत्याद्यनुवाकेनेत्यर्थः । मण्डलब्राह्मणेनेत्यत्र
मण्डलब्राह्मणम् यदेतन्मण्डलं तपतीत्यादि वाक्यजातमित्यवधेयम् ।
५५. दिवाकीर्त्यैरिति । अध्येतसंप्रदायादिवा पठनीयैः शतरुद्रीयैरिति । शौरैर्न-
मोभिर्नस्येत्याद्यैः । सर्ववेदप्रणीतकैरिति । सर्ववेदपठितैरित्यर्थः ।
६०. यस्तु सप्तम्यक् द्विजोऽधीते इत्यत्र 'यः सुख्यपि द्विजो वा तैः' इति
पाठः, 'यः सुखवानपि भोगं कुर्वाणोऽपि तैः पूर्वोक्तमन्त्रैः स्वाध्यायं
समाचरेत् स सर्वशरीरदुःखदं तपस्तप्यत इत्यर्थः' इति तस्य व्याख्यानं च
समुपलभ्यते धीरभिर्बोदये (आहि. वृ. ३.१८) ।
- ७५.-७७. पञ्चतीर्थानीति । अत्र विप्रकरे विद्यमानानि ब्राह्म-दैव-प्राजापत्य-
सौम्य-पित्र्येति पञ्च तीर्थानि प्रतिपादितानि । अस्मिन्नेव विषये—

अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।

कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः ॥ मनु. २.५९

कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापतिपितृब्रह्मदैवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ वाज्ञ. १.१९

इत्यादौ मनुयाज्ञवल्क्याभ्यां ब्राह्म-प्राजापत्य-दैव-पितृ-संज्ञकानि चत्वार्येव
तीर्थानि प्रतिपादितानि । विश्वरूपान्त्रार्थेण तु शास्त्रायनककल्पवृद्धवि-
ष्टयोः पञ्चतीर्थप्रतिपादकत्वमभिधाय तयोर्गोश्वल्क्यस्मृतिस्थतीर्थचतुष्टय-
प्रतिपादनविसंगतिपरिहाराय 'आचार्यस्य पञ्चतीर्थानभिधानं तस्य कमण्डलु-
पस्पर्शनादिधिनियोगेनाल्पप्रयोजनात्वन् ।' इति विवेचितम् (वाल्मीकि-
डा-

टीका १.१९) । प्राजापत्यं तु मूले इति । कनिष्ठिकामूले इत्यर्थः ।
मध्ये पाणिमध्ये इत्यर्थः ।

८१. उदीरतामिति । उदीरतामवर उत् परास इत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः । अग्रे
च 'अङ्गिरसो नः पितरो०' 'आयन्तु नः पितरः' 'ऊर्जे वहन्तीरमृतं०'
'पितृभ्यः स्वाध्यायिभ्यः' 'ये चेद् पितरो ये च नेद्' इत्यादयो मन्त्राः
क्रमेणोक्ता वेदितव्याः । मधुचाता इति व्युचम् इति । 'मधुचाता ऋता-
यते०' 'मधु नक्तमुतोपसो०' 'मधुमान्नो वनस्पति०' इति मन्त्रत्रितयमित्यर्थः ।

८५. नमो व इति । 'नमो वः पितर इधे०' इत्यादि मन्त्रः ।

१०१. सं वर्चसेति । सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरीत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः ।

१०२. स्वयंभूरिति । स्वयंभूरसि श्रेष्ठे इत्यादिमन्त्रेणेत्यर्थः । सूर्यस्येति । सूर्यस्य
चक्षुराद्येहेत्यादि मन्त्रेणेत्यर्थः ।

१०१-१०३. अत्र श्लोकद्वये नमस्कार्यदेवताक्रमः 'नमो ब्राह्मणे नमोऽस्त्वभये'
इत्यादिमन्त्रमनुसृत्य विद्यत इत्यवधेयम् ।

१०५. धाम्नो धाम्न इति । 'धाम्नो धाम्नो राजन्नितो०' इत्यादिमन्त्रेणेत्यर्थः ।

१०८. तत् स्नानमिति । केवलं जलावगाहनं न स्नानं किन्तु 'उर्कं हीति ऋचा
तोयम्' (७.७) इत्यादि 'देवा गातुविद इति कृत्वा जंघनिवेदनम्'
(७.१०७) इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तः क्रियाकलाप एव स्नानपदार्थ इत्येव
ग्रन्थकाराशय इति वेदितव्यम् ।

१०९.-११०. अत्र चाग्निमाणि परकीयनिपानस्नान-पिण्डोद्धारविषयकाणि वचनान्य-
नुसंधानार्हाणि—

परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिखते ॥

मनु. ४.२०१

पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिषु ।

वाज्ञ. १.१५९

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्या स्नानमाचरेत् ।

मनु. (वै. आहि. २.५५)

उद्धृत्य मृत्तिकापिण्डान् दश पञ्चाश वा क्षिपेत् ।

शीलकः (वै. २.५६)

पञ्च पिण्डान् समुद्रतः पारक्ये स्नानमाचरेत् ।

जात्रालिः (वै. २५६)

अथमे देवसातानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत् ।

वसिष्ठः (धीमि. २३३)

सरित्सरासि वापीषु गर्तप्रसवणादिषु ।

स्नायीत यावदुद्धृत्य पञ्च पिण्डानि वारिणा ॥

वेदव्यासः ३.७

१११. सोपानत्कजलाहरणमत्रप्रतिपादितं कस्मिन् देशे शिष्टसंमतमस्तीत्यन्वेषणीयम्
नार्थं दाक्षिणात्यानामाचारः संमत इति प्रतिभाति ।

११४. ज्ञवते यज्ञ धारितमिति । यत् पात्रं धारितं सत् न सवते इत्यन्वयः ।

१३७. पुत्रजीवसमुद्भवैरिति । अत्र पुत्रजीवः वृक्षाविशेषः ।

१५८. तूष्णीमेव तु शूद्रस्येति । अत्र तूष्णीमित्यनेन श्रौतस्मार्तमन्त्राभावे प्राप्तेऽपि
नम इति नमस्कारमन्त्रः शूद्रस्य विधीयते एव इति मदनपालः । श्रीदत्ता-
ह्निके तु तूष्णीमिति वैदिकमन्त्रमात्रनिषेधपरं न तु पौराणमन्त्रनिषेधः
प्रतिपादित इति प्रतिपादितम् । कल्पतरुस्तु कर्माङ्गमन्त्रपाठः शूद्रस्ये-
त्याह । पौराणोऽपि मन्त्रो ब्राह्मणैरेव पठनीय इति शूद्रशिरोमणौ ।

१५९-१६०. सर्वेषां धर्मसाधनमिति । अत्र अहिंसादिनवकं सर्वधर्मसाधनत्वेन
प्रतिपादितम् । याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दमो दया क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ १.१२२

इति श्लोके अत्रत्यश्लोकीयशमाजैरे वर्जयित्वा तत्स्थाने च दयाक्षान्तिद्वयं निवेद्य
नवकं प्रदर्शितमिति वेदितव्यम् ।

मनुस्मृतौ तु—

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ १०.६३

इति श्लोके अहिंसादिपञ्चकमेव सर्वधर्मत्वेन वर्णितमिति विभावनीयम्
स्वर्गलक्ष्ये इति । अत्र स्वर्गपदं मोक्षपरमित्यवधार्यम् । अग्रे स्वर्गसाधन
भुतमनित्यत्वापि तथैव स्वर्गपदस्य मोक्षार्थकत्वं स्वीकर्तव्यम् । यमनियमश-

मसाध्यत्वेन प्रतिपादितत्वात् परमिति विशेषितत्वाच्च । नैतद्व्यं स्वर्गे संभवति ।
अतोऽत्र स्वर्गपदस्य मोक्षार्थकत्वमङ्गीकार्यम् ।

१७२. भाववृत्तमिति । ' भाववृत्तः, भावे भावात्मके जगति वृत्तः प्रवृत्तो घाता
इति कल्पतरुः ' इति धीमि. २७७

१८४. क्रतुमिति । क्रतुं च मत्तं चेत्यादि मन्त्रमित्यर्थः ।

नवमोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

३५. यथैश्चेत्यादि । अत्र ' यमनियम... धारणाध्यानसमाधयोऽवह्गानि ' इति
योगसूत्रम् (२.२९) अनुसंधानार्हम् । योगसूत्रे धारणा ध्यानं समाधिश्चेत्य-
ह्गानां क्रमः । अत्र तु ध्यानं धारणा समाधिरिति क्रमवैलक्षण्यम् । न्याय-
भाष्ये तु ' योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः । स पुनः तपः प्राणा-
यामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणेति ' इति वदता वात्स्यायनन पुनरयमेव क्रमः
स्वीकृत इति विभावनीयम् (न्या. भा. ४.२.४६) ।

एकादशोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

३३. मोक्षावाप्तिस्त्विति । ज्ञानात् कर्मणः च कृते मोक्षावाप्तिर्न भवेदित्यन्वयः ।
एतेन ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष एव योगियाज्ञवल्क्यसंमतः प्रतिभाति । अत एवाग्रे
(४४) आत्मज्ञानेन गृहस्यस्यापि मोक्षप्रतिपादनं, (४५) ' स्वकर्मणामनुष्ठानाद्
गृहस्योऽपि हि मुच्यते ' (४६) ' स्वकर्मणा तमेवार्थं सिद्धिं प्राप्नोति
मानवः ', (४७) ' कर्मणां नियतानां तु त्यागो नैव विधीयते ' इत्यादि
चोक्तं संगच्छते ।

द्वादशोऽध्यायः

श्लोकसंख्या

४. अतिप्रमाणानीति । प्रमाणत्वाप्रमाणत्वसंशयातीतानि, सर्वथा प्रमाणान्ये-
वेत्यर्थः । एतच्च सांख्ययोगपञ्चरात्रादिप्रामाण्यं न सर्वसंमतम् । तथाहि
पञ्चपुराणे (उत्तरखंडे २६३ तमऽध्याये) सांख्यपाशुपतादीनां
नाममशास्त्रत्वं प्रतिपादितम् । कर्मपुराणेऽपि (उत्तरार्धे १६.१५)

“ पाञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् । ”

इति निषेधः स्पष्ट एव । कुमारिलभट्टाचार्यादिरपि सांख्ययोगपाशुपतादी-
नां केनचिद्देशेनाप्रमाणीकृतत्वाद्वा योगियाज्ञवल्क्यप्रतिपादितमतिप्रमाणत्वं
सांख्यादीनां न तेषां संमतमासीदिति विभावनीयम् ।

१८. नैयायिकार्थमिति । अत्र श्लोके नैयायिकानामीश्वरकारणताबोधकतर्काणा-

मुल्लेखो दृश्यते । न्यायसूत्रभाष्ययोस्तादृशतर्काणामदर्शनं स्पष्टमेव । उद्योतकरेण तु न्यायवार्तिके—

“कः पुनरीश्वरस्य कारणत्वे न्यायः ?”

(४.१.२१)

इत्युपक्रम्य महता विस्तरेणेश्वरबोधकतर्का दिवृताः । ततश्च न्यायवार्तिकमुद्दिश्यैवायमुल्लेखो योगियाज्ञवल्क्यस्येति वक्तुं शक्यते ।

२६. उच्छिन्नशाखा इति । अत्रादर्शपुस्तके उच्छिन्नशाखा इत्येव पाठः । उच्छिन्नशाखा अन्तर्धानगतानि च वेदान्तराणि स्मृत्वा स्मृतयः कृता इति मुख्योऽन्वयः । अत्र वेदस्मृतिसंन्धविषये प्रामुख्येन मतद्वयं प्रसिद्धम् । स्मृति-मूलभूतानि वेदवचनान्युच्छिन्नवेदशाखागतानित्यतो नोपलभ्यन्त इदानीमिति प्रथमम् । विद्यमानवेदशाखासु स्मृतिमूलभूतानि वचनानि विद्यमानान्यपि विप्रकीर्णत्वाच्चोपलभ्यन्त इत्यपरम् । एतयोः प्रथमं ‘उच्छिन्नवाद’ इति नाम्ना प्रसिद्धम् । द्वितीयं तु ‘प्रच्छन्नवाद’ इति नामधेयेन ख्यातम् । तत्र—

“ब्राह्मणोक्ता विधयस्तेषामुत्सन्नाः पाठाः ।”

(आपस्तम्बधर्मसूत्रम् १.४.१२)

इति वदत आपस्तम्बस्य

“ननु नोपलभन्त एवं जातीयकं ग्रन्थम् ? अनुपलभमाना अप्यनुमिमीरन्, विस्मरणमभ्युपपद्यत इति ।”

(शावरभाष्यम् १.३.२)

इति प्रतिपादयतः शवरस्यामिनश्च उच्छिन्नवाद एव संमत आसीदिति वक्तुं शक्यते । कुमारिलभट्टेन तु एतदेव शवरमतं ‘तेन वरं प्रलीनश्रुत्यनुमानमेव’ इति वदता प्रथमं प्रतिपाद्य—

“यद्वा विद्यमानशाखागतस्मृतिमूलत्वमेवास्तु । कथमनुपलब्धिरिति चेदुच्यते—

शाखानां विप्रकीर्णत्वात् पुरुषाणां प्रमादतः ।

नानाप्रकरण्यत्वात् स्मृतेर्भूलं न दृश्यते ॥” (तन्त्रवार्तिकम्)

इत्यनेन ग्रन्थेन स्वमतं प्रतिपादितम् ।

२७. तुल्यवल्क्यादिनादि । अत्र यदि श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यवल्क्यं विकल्पश्चाभिप्रे-
तस्तथा पूर्वमीमांसान्यायविरोधः ! पूर्वमीमांसायां खलु विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” (पूर्वमीमांसासूत्रम् १.३.३) इति सूत्रे श्रुतेः स्मृत्यपेक्षया प्रबलत्वं श्रुतिरिद्धायाः स्मृतेश्चाप्रामाण्यं सिद्धान्तितम् । यदि पुनः श्रुत्योः परस्परं विरोधे तयोरेव विकल्पः एवं स्मृत्योः परस्परं विरोधे तयोरपि च विकल्पः श्लोकेऽस्मिन् प्रतिपिस्तितस्तदा नायं विरोध इति स्पष्टमेव ।

परिशिष्टम् ३

विविधसूचीसङ्ग्रहः

इतः परं बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिर्यविविधविषयद्योतकाः सूचयो मुद्रयन्ते । तासां स्वरूपं क्रमश्चाधःप्रदर्शितनामावल्या ज्ञातो भविष्यति—

१ ऋषिनामधेयसूची

२ देवतासूची

३ ग्रन्थसूची

४ मतसिद्धान्त-मतसिद्धान्तवादि-सूची

५ व्यक्तिविशेषनामधेयसूची

६ विविधयोनिनामधेयसूची

७ प्राणिवनस्पतिसूची

८ योगशास्त्रीयशब्दसूची

९ शब्दविशेषसूची

१० मन्त्रविशेषसंज्ञासूची

११ मन्त्रसूची (स्थलनिर्देशसहिता)

१२ श्लोकपादसूची

सूचना—अग्रे सर्वत्र दशमसूचीपर्यन्तं तत्तत्पदस्थलनिर्देशः अङ्कद्वयेन कृतो वेदितव्यः । तत्र प्रथमोङ्कः अव्यायसंख्यादर्शकः अन्तिमस्तु तदव्यायगतश्लोक-संख्यादर्शक इत्यवधेयम् । अन्यविभक्त्यन्तान्यपि मूलस्थानि पदान्यत्र सूच्यां प्रथमान्तान्येव कृत्वा संनिवेशितानि । समासगतान्यप्यविभक्तिकान्यत्र तथैव प्रथमान्तानि कृत्वा संनिवेशितानीति वेदितव्यम् ।

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टऋषिनामधेयसूची (१)

[अत्र यस्य वाक्यं स ऋषिरिति यास्कवचनमनुसृत्य येषां मन्त्र-
दर्शनमस्यां स्मृतौ वर्णितं तेषामेव नामधेयान्यघः प्रदर्शितानि । येषां ऋषित्वे-
ऽप्यत्र स्मृतौ न मन्त्रकर्तृत्वेन समुल्लेखस्तेषां नामधेयान्यघे व्यक्तिविशेषनाम-
धेयसूच्यां संगृहीतानीति वेदितव्यम् ।]

अवमर्षणः ७.१७२
अपान्तरतमाः १२.६
कोकिलः (राजपुत्रः) ७.१७९
प्रजापतिः २.३; ३.१२; ४.५
प्राचीनगर्भः १२.७
विश्वामित्रः ४.४, ५, ८१
वेदाचार्यः १२.६
सिन्धुद्वीपः ७.१७८
स्वयम्भूः ३.९

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टदेवतासूची (२)

अंशुः ९.९३
अग्निः २.४, २०, ९८; ३.१४; ४.४,
९, १४, ६३; ७.१०२; ९.४६,
१२९; ११.५६
अग्निष्वात्ताः ७.७९
अङ्गिराः ४.६७; ९.१६३
अच्युतः ९.१२९
अजः ३.२७
अदितिः ९.६५
अनिरुद्धः २.१०२
अपां पतिः ७.१०४
अर्कः १.९; ७.१००
अर्यमा ७.७८; ९.८०, ९०
अश्विनौ ४.६८
आदित्यः २.९८; ३.१४; ९.२५,
८६, ९०
आपः ३.१४; ७.१०४, १७८
इन्दुः ११.५४
इन्द्रः ३.१५; ४.६५; ९.४८;
११.५६
ईश्वरः २.४३, ४५; ९.२३, १३४;
१२.१८
उरगाः ७.१४१
ओषधयः ७.१०५
कव्यवाद् ७.७८
गन्धर्वः ४.६५
चन्द्रमाः ९.१२९
जनार्दनः ७.९८
त्रिव्यूहः २.१०२
त्वष्टा ४.६६; ९.८०
दिग्देवताः ७.१०२
देवः २.६१; ४.२९; ९.१५९
देवता (दैवत्यम्) १.४१; ४.९, १४;
१२.३१
देवनिकायाः ९.१७०
द्रुपदा ७.१८१
धाता ९.८०, ८२
नारायणः ७.३१
निरञ्जनः ७.१०६
पञ्चाग्री ९.१२५
पर्जन्यः ४.६५
पुरुषः ३.२५, २९, ३०; ४.२५;
९.५०, ८५
पृषन् ४.६६; ९.८०, ९३
पृथिवी ७.१०२
प्रजापतिः २.३; ३.८, ११, १२; ४.५,
९, ६८; ११.५४, ५६
प्रद्युम्नः २.१०२
प्रमुः ९.१९१
बर्हिषदः ७.७९
बृहस्पतिः ३.१४; ४.६५
ब्रह्मा २.३, २०, ७५; ३.२८, २९;
४.१, ९, ६९; ७.९३, ९८, १०२;
९.२७, ७९, ८३, १४६
भगः ९.८०, ९१
भाववृत्तम् ७.१७२
भास्करः १.११; ७.९९; ९.९२
मरुत् ४.६७, १६३

महेश्वरः २.५२, ७५, ९.५१, ७९, ८४	विश्वकर्मा ९.९२
मित्रः ९.८०	विश्वदेवाः ३.१५; ४.६७
मित्रावरुणौ ४.६६	विष्णुः २.२०, ५८, ७५, १०७,
यमः ४.६४; ७.७८	३.१२; ४.६९; ७.९८, ९९,
रविः २.२०; ९.९५, १२९	१०३
रुद्रः २.२०; ४.६९; ७.८१; ९.८४,	वैश्वानरः ९.१२३, १३५, १४४
१६३	संकर्षणः २.१०२
वरुणः १.१४; ६.६४; ७.१०४;	सविता ४.४; ९.८७, ९१
९.४८	सावित्री ७.९९
वसवः ७.८१; ९.१६३	सूर्यः १.१५; ४.९, ६४, ९.२४,
वसुः ४.६६	१६५; १०.१
वाक् ७.१०३	सोमः ४.२३, ६७, ७.७८, ९.४६,
वाचस्पतिः ७.१०३	१२८
वायुः २.२०; ३.१४; ४.९, ६३	सोमपाः ७.७९
वासुदेवः २.१०३	स्वयंभूः २.३; ३.१, ९; ७.१८९
विद्युत् ४.६४	हरः ११.५४
विधाता ९.८२	हिरण्यगर्भः ९.६४
विराट् ९.४४	

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टग्रन्थसूची (३)

अथर्वणः (र्वम्) २.११७; ९.१६०	११७, १६०
उपवेदाः ९.१६१	वेदः १.५; २.४१; ४.६, ३८;
ऋग्वेदः (ऋक्) २.७०, ७८, ११७,	९.७३; १२.३, १८, २०, २१, २४,
९.८१, १०३, १६०	२५, ३१, ३४, ४१
कल्पः ९.१६१	वेदशास्त्रम् १२.१, १०, ४०
छान्दोग्यम् ९.१५८	वेदाङ्गानि (अङ्गानि) १२.३, ३४
तर्कः १२.३	वेदान्तः १.५, २३; ११.४५; १२.३४,
धर्मशास्त्रम् ४.७; १२.३, २८	३६, ४४
पुराणम् ४.७; ९.१६१; १२.३	शाखाः १२.२६
बृहदारण्यकम् ९.१५८	श्रुतिः १२.२७, २८, ३२
ब्राह्मणम् १.१२, २४, ३२, ४३; ४.२, ६	समाम्नायः ११.१२
भाष्यम् (वेदभाष्यम्) ९.१६१	सामवेदः (साम) २.७०, ७९, ११७;
मित्राग्निपितृ ९.१५८	३.३; ९.८३, १०३, १०४, १६०
मीमांसा १२.३	स्मृतिः १.६, २३; १२.२२, २६, २७,
यजुर्वेदः (यजुः) २.७०, ७८, ११७;	२८, ३२
४.२९; ९.८३, १०३, १०५,	

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टमत-सिद्धान्त-
मतसिद्धान्तवादिनां सूची (४)

अपान्तरतमा: २.६७, ८२	ब्रह्मविदः १.१००
उमापति: १२.७	ब्रह्मिष्ठा: २.६७, ८७
क(का)पिला: २.६७; १२.५, ९	मनु: २.१२९; ९.१५९; ११.५६;
कापालिक: १२.९	१२. २०
केचित् ७.४५; ८.७	मौद्गल्य: २.१२८
तामसा: (वादिनः) १२.९	याज्ञवल्क्य: २.१३१
नारद: २.१२८	योग: १२.४
नारायण: १२.६	रुचकायन: २.१२७
नास्तिक: १२.२९	लोकायतिका: १२.९
नैयायिक: १२.१८	वसिष्ठ: २.१२९
नैरुक्त: २.११३	वाथुलि: २.१०३
पशुपति: १२.७	वेदाचिन्तका: १.८२
पाश्चात्ता: (त्रम्) २.६८, १००; १२. ४, ६	वेदवाह्या: (ह्यम्) १२.९, २१, २२
पाराशरा: २.१३०	व्यास: ७. १६७
पाशुपता: (तम्) २.११, ६७, ९७; १२.४, ८, ११	श्रीकण्ठ: १२.७
प्रजापति: १२.१२	सनत्कुमारा: २.६७, ८३
वाष्कला: २.१२७	साङ्ख्यम् १२.४, ५
बृहस्पति: १२.११	साङ्ख्या: २.११
बौद्ध: १२.९	सामगा: ३.३; ४.२१
ब्रह्मचिन्तका: २.१३३	सिद्धान्त: १.६, २३; २.६६; १२.३५
ब्रह्मवादिन: १.२; २.६६; ७.१०८; ९.४२	स्मृतिकारा: ७.१७३
	हिरण्यगर्भ: (र्भा:) २.६७, ६९; १२.५
	हेतुशास्त्रम् १२.२९, ३०

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टव्यक्तिविशेष-
नामधेयसूची (५)

अङ्गिरा:	७.६४
अत्रि:	७.६४
अथर्वाङ्गिरस:	९.७५
आसुरि:	७.६६
कपिल:	७.६६
ऋतु:	७.६४
जनक:	१.२
पञ्चशिक्ष:	७.६६
पुलस्त्य:	२.१२७
पुलह:	७.६४
प्रचेता:	७.६५
भृगु:	७.६५
मरीचि:	७.६४
याज्ञवल्क्य:	१.१; २.१५८; १२.४२
राजर्षय:	१.२०
वसिष्ठ:	७.६५
वोढु:	७.६६
सनक:	३.२०; ७.६५
सनन्द:	७.६५
सनातन:	७.६५

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टविविधयोनिनामधेयसूची (६)

असुराः	१२.१२
उरगाः	७.१४१
ऋषयः	२.११९
कीटः	९.१७२
कूष्माण्डाः	९.७६
किमिः	९.१७२
दन्दशूकः	९.१७२
देवाः	२.११९; १२.११
दैत्याः	२.११९
नागाः	९.७६
नैर्ऋताः	९.७८
पतङ्गाः	९.१७२
पितरः	७.७९, ८२, ८३, ८८, ९१
मनुष्याः	२.११९; ७.६६
मन्देहाः (राक्षसाः)	६.१२
मानवाः	९.७६
भूतानि	७.१४१
यक्षाः	७.१४१; ९.७८
राक्षसाः	७.१४१; ९.७६
विद्याधराः	७.१४१
शकुन्ताः	११.२०
सिद्धाः	७.१४१
सुराः	९.७६

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टप्राणिवनस्पतिसूची (७)

इन्द्राक्षः	७.१३७
कुशः	७.१३९
तिलः	७.३
दर्भः	७.३
पुत्रजीवः	७.१३७
विसम्	७.१४४
यवः	७.१४४
रुद्राक्षः	७.१३७
शाकम्	७.१४४
शाकूम्	७.१४४
शृङ्गाटः	७.१४४
वृक्षाः	९.१५४
ओषधयः	९.१५४
वृणम्	९.१५२, १५४

बृहद्योगियाज्ञल्यस्मृतिनिर्दिष्टयोगशास्त्रीयशब्दसूची (८)

अणिमा ९.३६, १२२	१३९, १४६-१५०; ९.३८;
अतिमात्रः (प्राणायामः) ८.१४	१०.२०
अनूदकी (संध्या) ६.२२, २४	जाग्रत् २.१२४; ९.१३३
अन्तर्धानम् ९.१९५	तन्मात्रा ९.१५४
अपानः ९.१३२	तपः ३.२१; ९.३९; ११.२२, २३,
आभिमानः ८.५४	३३
अभ्यासः ९.१९७	तुर्यम् ९.१३३
अमा ९.९८	तुर्यावसानिकम् ९.१३३
अविद्या १.१९	दमः ७.१५९; ११.३४
अव्यक्तम् ३.२७, २९; ९.१८५	धारणा १.१३; २.९९, १४८; ८.३२;
अष्टाङ्गयोगः ९.३६	९.३३, ३५, ३९, १९२
अस्तेयम् ७.१५९	व्यानम् १.८, १६; २.१४८; ४.३,
अहंकारः ९.१८२, १८३	३७; ७.१५६; ८.१, २, ४,
अहिंसा ७.१५९; ११.३४	३२, ४२; ९.३३, ३५, ३९,
आर्जवम् ७.१५९	१८८-८०, १८२, १९७,
आसनम् ९.३५, १८६	१९८; १०.१; ११.५०, ५२;
इडा ९.९६	१२.४६
इन्द्रियदोषाः ८.३०	ध्यानयोगः १.३; ११.५१
इन्द्रियनिग्रहः ७.१५९	ध्येयम् १.१६, ९.१६
इन्द्रियाणि २.१०९; ९.१८२-१८४	नाडी ९.९३, १९४
उदानः २.४८; ९.१३२	निःश्रेयसम् १.१९
ऐश्वर्यम् ९.३६	नियमाः ७.१५९, ९.३५; ११.४१
कर्म २.४३	निरालम्बं २.३४
कान्तिः ९.१९५	निरोधः ८.२६, २७
कुम्भकः (कुम्भः) ८.२०, २२, २४, ४३	पञ्चासनम् ९.१८८
क्लेशः २.४३	परकायपवेशनम् ९.१९६
घोरः २.२४	परमात्मा ९.१३६
चित्तम् ९.११७	परमेश्वरः ९.३१, १५२
जपः १.८; २.१४७; ७.१३६, १३८,	पुरुषः ९.१३१, १७७, १८५

पूरकः ८.१९, २०, २२, ४३	योगधर्मः ११.१, ४३
प्रत्याहारः ८.१, ३२, ५०-५२; ९.३५,	योगबलम् १.१०
१४२; १२.४३	योगवित् १२.४९
प्रधानम् ३.२५; ९.१८४	योगसाधनम् २.६६
प्राणः २.९८, १४०; ३.३०; ९.१३१,	योगसिद्धाः १.१
१३२; ११.५६	योगसिद्धिः ८.३५; ९.१९६
प्राणसंयमः १.१५; ३.१०; ४.७४;	योगाग्निः ९.३२
९.३३, ३५	योगिनः ८.१५
प्राणसंरोधः १०.१	योगी(श्वरः) १.१; ८.४५; ९.९९
प्राणायामः १.८, २६; २.३३, १४७;	रेचकः ८.२०, २१, २२, २५, ४३
३.५, १६; ४.५, १०,	लिङ्गाशरीरम् २.१३५
३७, ४०; ७.१९०; ८.१,	वायवः (सूक्ष्माः) ८.५४
२, ६, २८, २९, ३१-३५,	वासना २.४३
४०, ४८; ९.३९, १९१;	विपाकः २.४३
१०.२, १९; १२.४५	व्यानः ९.१३२
प्राणायाम (लक्षणम्) ८.४७	शमः ८.१५९
बुद्धिः ९.१८२, १८३, १८५	शशी ९.९८
ब्रह्म २.४७, ४९, १२६, १३३;	शान्तः २.२४, १३०
९.१५८; ११.५१, ५६; १२.४३	शौचम् ७.१५९
ब्रह्मचर्यम् २.३८, १०४	संकल्पः २.१३६; ८.५४
मनः ९.११७	सत्यम् २.६३; ७.१५९
महत् ३.२७; ९.१८५	समाधिः ९.३५, १७७
मुक्तिः (कः) ९.३४, १७८	समानः ९.१३२
मुनिः २.६५	सायुज्यता १.२४, ३३
मूढः २.२४	सिद्धाः ७.१४१
मोक्षः ९.४३; ११.३२, ३३	सिद्धिः ११.४६, ४७
मौनम् २.६३	सुप्तम् २.१२४
यतिः ११.४४	सुषुम्णा २.२९; ९.९६
यमाः ७.१५९; ९.३५	स्मृतिः ९.१९५
योगः २.४९, ६९, १३८; ९.१९७;	स्वप्नं १.१३३
११.३४	स्वाध्यायः १.३५; ११.३४
योगचक्रः ९.१२८	हिता नाड्यः ९.१९४
योगशः ९.३३	दृष्टव्य ११.१४
योगतत्त्वशाः २.२७	

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टशब्दविशेषसूची (९)

अक्षमाला ७.१३७, १३९	आत्मयज्ञः ९.१४८
अक्षरः २.१०७	आत्मा ९.९, ३७, ३८, ३९, १५५, १५६, १७३, १७५
अगम्यागमनम् ८.३८	आदेशकानि १२.३६
अग्निहोत्रम् (त्री) ९.९७, ११३, १२०	आभिचारिकजपः ७.१३४
अघोषम् २.१११	आभिचारिकम् ४.४१
आतिप्रमाणानि १२.४	आर्षे (ऋषिः) १.१२, २७, ३१, २.३, ३.१२, ४.२, ९, ३१, ७.१७२, १७८
अधिकारनिवृत्ताः ३.२१	आवाहनम् ४.२, ७.९५
अध्यवसायः ८.५४	आश्रमाः ११.३२, ४०, ४४
अध्यात्मवित् ११.३५	आहवनीयः २.२३, ९.१२४
अध्यापनम् १.२८	आहिताग्निः ९.१२५
अनुमानम् १२.१९	इज्या ११.३४
अनुष्टुप् ३.१३, ७.१७२, १८०	इन्द्रियार्थाः २.१०९
अन्तःप्रशः २.२३	उच्छिन्नशाखाः (स्मृतयः) १२.२६
अन्तरात्मा ११.५०	उदात्तः २.८८
अन्नम् ९.१३१, १३६, १३७, १४६	उपध्मानः ९.१४
अन्नयज्ञः १.१८	उपनयः ४.५
अपाण्डिताः ९.३४	उपवासः ७.१४५
अभिमानः २.१३६, ८.५४	उपवीती ७.६७
अभ्युक्षणम् १.८	उपस्थानं १.९, १५, १०.१
अमृतम् ९.१९७, ११.३८	उष्णिक् ३.११
अयाचितम् ७.१४५	ऋषभः ४.३२
अव्यञ्जनम् २.१११	कर्म ९.२८, २९, ३२, ३४
असवर्णः ७.८७	कर्मसंन्यासः ९.३३
अस्वरम् २.१११	कर्मसंन्यासयोगः ११.४७
आग्नेयं (ज्ञानम्) ७.१६३, १६४	कामः २.७६, ८.५५, ९.४३
आचमनम् ८.४३	कालाग्निः ९.५३
आचारः ११.३४	
आत्मज्ञानम् १.५, १०.१९, ११.४, ३८, ४४, १२.३५	

कायतीर्थम् ७.६७	त्रैस्वर्यम् २.७८
कूटसाक्षी ८.३९	दक्षिणाग्निः २.२३, ९.१२४
क्षत्रियः १०.१६	दानम् ७.१५९, ११.३४, १२.३१
क्षरः २.१०७	दिव्यं स्नानम् ७.१६३, १६५
गायत्री (छन्दः) ३.१३, ४.४, १५-१९, ७.१७८	दीर्घम् २.१३०
गार्हपत्यः २.२३, ९.१२४	देवतीर्थम् ७.६७
गुरुतल्पगः ४.६१	दैवं (तीर्थम्) ७.७५, ७६
गुरुदारागमः ४.५६	दैवत्यम् (देवता, दैवतम्) १.१२, २७, ३१, ४.२, ९
ग्रहस्थः ११.४४, ४५	द्विजः १.२४, ३३, ८.४२
गोम्रः ४.६१, ८.३८	धर्मः २.७६, ११.२, ३४, ३५
घनप्रज्ञः २.२३	धर्माः २.७६, ११.२, ३४, ३५
चतुर्वर्गः २.१	धैवतः ४.३२
चरुः ७.१४५	नक्तम् ७.१४५
चाण्डालः ७.१४९	नन्दनं (वनम्) ९.६८
चिन्ता ९.३८, ३९	नपुंसकम् २.२४, ८२, ८४
छन्दः १.१२, २७, ३१, ३५	नरकः ११.३०, १२.३२
जगती ३.१४	नाराः ७.३१
जनः ३.५, २०	निवीती ७.६७
जपयज्ञः १.९, १०.१३-१४	निवृत्तं कर्म ११.४१
जिह्वामूलः ९.१४	निःश्रेयसम् १.१९
जीवः १.२१, २२, २५, ८९, १२३	न्यासः ५.१
ज्ञानकर्मणी १.३२, ९.२८, १२०, ११.३३	पङ्क्तिः ३.१३
ज्ञानम् ९.१९७	पञ्च तीर्थानि ७.७५
तत्त्वम् २.१०९, ९.१७६	पञ्चमं पदम् ९.१०
तपः (लोकः) ३.५, २१	पञ्चाग्रयः ९.१२५
तीर्थम् १२.३१	पतितः ७.१४७, १४९
तुर्यम् २.१२४	पयः ७.१४४
तुल्यबलत्वम् १२.२७	पाकयज्ञः ७.१२९
तैजसः २.९०-९२	पातालः ३.२४
त्यागः ११.४८	पात्रम् ११.२२
तिष्ठम् ३.१४	पार्थिवं (स्नानम्) ७.१६३
	पापम् २.१२१, १४७

पारगः ११.११	भूतानि ७.१४१
पाषण्डी ७.१४७	भैक्ष्यम् ७.१४५
पितृघ्नः ४.६१	भोक्ता ९.१३७, १३८
पितृम् २.२५	भौमं (स्नानम्) ७.१६३
पुमान् २.२४, ८४	भूणहा ४.६१
पैत्रं (पित्र्यं) ७.७५, ७७	मनः २.११७; ४.१५; ९.१८२-१८५
पौरुषेयाः १२.१०	महः ३.५, १८
पौष्टिकः (जपः) ७.१३४	मातृघ्नः ४.६१
प्रकृतिः ११.१०	मात्रा ८.१२, १३
प्रतिमा २.५७	मानसं (स्नानम्) ७.१६३, १६५, १६७
प्रत्यक्षम् १२.१९	मान्त्रं (स्नानम्) ७.१६३, १६४, १६६
प्रयोजनम् २.७६	मार्जनम् १.८, २६; ७.१७८, १७९, १८८; १०.१, २, २०; १२.४६
प्रवृत्तं कर्म ११.४०	मिथिला १.१
प्राजापत्यं (तीर्थम्) ७.७५, ७६	मेरुः ९.६६
प्राज्ञः २.९१-९३	यज्ञः १२.३१
प्राणाग्निहोत्रम् ९.१३९	यतिः ११.४४
प्रायश्चित्तं ३.१५	याजनम् १.२८; ३.५
प्लुतम् २.१३०	योगक्षेमः ७.१४६
बहिःप्रज्ञः २.२३	रजस्वला ७.१४७
बृहती ३.१३	राजर्षी १.२०
ब्रह्मचारी ११.४४	लक्ष्यम् १.१६
ब्रह्मसुताः ३.२०	लोकाः (सप्त) ३.२, ६, ७, ११, १८
ब्रह्महत्या ४.५५	वाक् २.११७
ब्रह्महा ४.६२; ८.३८	वाङ्मयम् १२.१२
ब्राह्मं (तार्थम्) ७.७५, ७६	वाचः २.४२
ब्राह्मणः १.२१, २६, २७, ३४, ३८; ४.३, ४१, ४२; १०.१५, १७; ११.३, २४, ४७	वातः २.२५
ब्राह्मण्यम् १.१३; ४.३, ७१	वानप्रस्थः ११.४४
भुवः (अन्तरिक्षम्) ३.३, १७; ४.२६, ३३	वायव्यं (स्नानम्) ७.१६३, १६४
भुवनसप्तकम् ४.७१	वारुणस्नानम् ७.१६३, १६५
भूः ३.३, ५, २५; ४.२६, ३३	विकल्पः १२.२७
	विकारः ११.१०

विज्ञानानन्दः ९.१३१	षट् कर्माणि ११.३२
विज्ञानाकाशः २.३०	षडङ्गवित् ११.१४
विद्या १.६, १९; ९.३८, ३९; ११.२२, २३; १२.३	षड्जः ४.३२
विद्यास्थानानि २.११८	संघ्या (संघ्योपासनम्) १.८, १४, २६; ७.१८३; ८.३७; १०.१८, १९; १२.४५
विधियज्ञः ७.१२९; १०.१३, १४	संन्यासः ९.१८४; ११.४९
विनियोगः १.१२, २७, ३२; ३.१६; ४.२, ५, ३१; ७.१७३, १७८, १८३	संमार्जनम् १.१४
विप्रः १.१९; ४.१, ४३, ६२; १२.३१, ४५, ४८	सत्यम् (लोकः) ३.५, २१, २३, २५
विशेषः ३.२७	सप्त सिन्धवः ९.६६
विश्वः २.९०, ९.१, ९.३	सवर्णः ७.८७
विसर्जनम् ४.२	सायुज्यं (ता) १.२४, ३३; ४.२, ७०; १०.१७
विस्मम्भवातकः ८.३८	सुरापः ४.६२; ८.३८
वेदपारगः ११.१०; १२.३७	सुरापानम् ४.५५
वेदवाद्यः १२.३५	सुवर्णस्तेयम् (यी) ४.५५; ८.३८
वेदवित् २.४१; ११.९, २६, २७	सोमलोकः ११.५
वेदशास्त्रम् १२.१, १०, ४०	सौमिकम् (सौम्यम्-तीर्थम्) ७.७५, ७६
वैश्यः १०.१६	स्त्री २.२४, ८४; ७.१४७
व्यवसायः २.१३६	स्नानम् १.८
व्रतम् ७.१४५; १२.३१	स्मार्तदृष्टम् ७.२८
शब्दब्रह्म २.४७, ४८, ४९, १२५; ११.२९	स्मृतिदृष्टम् ८.४७
शरणागतघाती ८.३९	स्वप्नम् २.१२४
शरीरम् २.११७, ११८	स्वरितोदात्तः २.७८
शान्तिकजपः	स्वलोकः (स्वः, स्वर्गः) ३.३, ५, १८; ४.२६, ३३; ७.१५९, १६०; ८.४०; ११.३०, ४२
शास्त्रम् १२.१९	हविष्यान्नम् ७.१४४
शिरोव्रतम् १०.१०	हेमहारी ४.६२
शूद्रः ४.४२; ७.१४७, १५८; १०.१६	होमकालः ४.३७
श्रेयः १.३६	ह्रस्वम् २.१३०
श्लेष्मा २.२५	
श्वपाकः ८.४८	

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टमन्त्रविशेषसंज्ञासूची (१०)

अयमर्षणम् (णः) १.२५; ६.२८; ७.१७०, १७२, १७५-१७७, १८८, १८९	ब्राह्ममन्त्राः ७.१३; १२.४५
आभिचारिक (मन्त्राः) ७.१५.१	मण्डलब्राह्मणम् ७.५४
आसुरमन्त्राः ७.१५.१	मैत्रा मन्त्राः ७.९३
उद्गीथः २.८५	राक्षसमन्त्राः ७.१५.१
कृष्माण्डमन्त्राः ४.५४	रौद्रमन्त्राः ४.५४, ७.९३, १५.१
गायत्री १.७, ९, २५; २.६४, ७७; ४.१, ७, १९, २६, ३५, ३६, ७८, ८.२.३, ८, १०.१९; १२.४५	वारुणा मन्त्राः ७.९३, १७.१
गायत्रीशिरः ४.८	वारुणीसूक्तम् ७.२४
त्रिवृद्ब्रह्म ४.७८, ७९	विरजा मन्त्राः ४.५५
दिवाकीर्त्याः (मन्त्राः) ७.५५	वैष्णवमन्त्रः ७.९३, १४८
दुपदा ७.१८.१	वैष्णवी गायत्री ७.३५
पावमान्यः ७.२२, २३, १५०	व्याहृतिः १.७, २५; २.६४; ३.१, ३, ५, ६, ७, ९, ३०; ४. ३८-४० ३०; ९.३७, १३९, १०.१९; १२.४५
पित्र्या मन्त्राः ७.१५.१	शस्त्र(मन्त्राः) २.१५०
पुरुषसूक्तम् ७.९७	शिवसङ्कल्पसूक्तम् ७.५४
प्रणवः (ओकारः) १.७, १२, २५; २.१, २, ७, १५, ४२, ५४-५६, ६१, ७१, ७७, ७९; ४.१९, २०, २४; ९.३७, ११७, १८८; १०.१९	शुद्धवत्यः ७.२४
	सावित्रा मन्त्राः ७.९३
	सावित्री २.६३; ४.१३, ३४, ७४, ७६; ७.१८.१; ९.३७
	सौरमन्त्राः ७.९३, १५०
	स्तोत्र(मन्त्राः) २.१५०

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिनिर्दिष्टमन्त्रसूची (११)

[अत्र सूच्यां प्रथमतो मन्त्रप्रतीकं, ततः ( ) एतादृक्कुण्डलमध्ये बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्थतत्तन्मन्त्रस्थलदर्शकाङ्कद्वयम्, ततः परं संहिताद्यन्तर्गतं तत्तन्मन्त्रस्थलम् एवं रीत्या एतस्मृतिस्थसर्वमन्त्राणां स्थलं प्रदर्शितं वेदितव्यम् । संहितासु अथर्ववेदसंहिता-ऋग्वेदसंहिता-काण्वसंहिता-तैत्तिरीयसंहिता-मैत्रायणीयसंहिता-वाजसनेयिसंहितान्तर्गतान्येव स्थलानि प्रदर्शितानि । यो मन्त्रः संहितासु नैवोपलब्धस्तस्यैव ब्राह्मणारण्यकसूत्राद्यन्तर्गतं 'पूर्वमावे परःपरः' इति न्यायेन स्थलं प्रदर्शितम् । यत्रैक एव मन्त्रोऽनेकवारं तत्र तत्र ग्रन्थे समुपलभ्यते तत्र केवलं प्रथममेव स्थलं प्रदर्श्य संतोषः कृतः । तैत्तिरीयशाखायां मन्त्रब्राह्मणानामतीव संकीर्णत्वात् तैत्तिरीयब्राह्मणान्तर्गतमपि मन्त्रस्थलं कुत्रचिदितरसंहितान्तर्गतस्थलनिर्देशपङ्क्तौ विनिश्चेदितमित्यवश्यम् ।]

अङ्गिरसो नः पितरो (७.८३) अथ. १८.१.५८; ऋ. १०.१.४.६; तैसं. २.६.१२.६; वासं. १९.५०
अग्र आयुषि पवसे (७.२२) ऋ. ९.३६.१९; कासं. ४.१.१; तैसं. १.३.१४.७; मेसं. १.३.३१; वासं. १९.३८
अदश्रमस्य केतवो (७.१०.१) अथ. १३.२.१८; ऋ. १.५०.३; कासं. ४.१.१; मेसं. १.३.३३; वासं. ८.४०
अपा रसमुद्रयसं (७.२१) कासं. १४.३; तैसं. १.७.१२.२; मेसं. १.११.४; वासं. ९.३
अभि ते मधुना (७.२२) ऋ. ९.११.०
अवभृथ निचुम्पुण (७.१९) कासं. ४.१.३; तैसं. १.४.४५.२; मेसं. १.३.३९; वासं. ३.४८
आकृष्णेन रजसा (१०.६) ऋ. १.३५.२; तैसं. ३.४.११.२; मेसं. ४.१.०.६; वासं. ३३.४०
आपो अस्मान् (७.१५) अथ. ६.५१.२; ऋ. १०.१७.१०; कासं. ८.१; मेसं. १.३.१.१; वासं. १.२.१; वासं. ४.२

आपो देवीरुपसृज (७.२२) कांस. १६.३५; तैसं. ४.१.२.४; वासं. ११.३८
 आपो हि ष्ठा (६.५, २८; ७.२०) अथ. १.५.१; ऋ. १०.९.१; कांसं. १६.४९;
 तैसं. ४.१.५.१; मैसं. २.७.५; वासं. ११.५०
 आप्यायस्व (७.१०६) ऋ. १.९.१.२६; कांसं. १६.१४; तैसं. ३.२.५.३;
 मैसं. २.७.१४; वासं. १२.११२
 आयं गौः पृश्नि० (७.२७) अथ. ६.३.१.१; ऋ. १०.१८९.१; कांसं. ७.१३;
 तैसं. १.५.३.१; मैसं. १.६.१; वासं. ३.६
 आयन्तु नः पितरः (७.८३) वासं. १९.५८
 इदं विष्णुर्विचक्रमे (७.१५) अथ. ७.२६.४; ऋ. १.२२.१७; कांसं. २.१०;
 तैसं. १.२.१३.१; मैसं. १.२.९; वासं. ५.१५
 इदमापः प्रवहत (७.१०, २०) अथ. ७.८९.३; ऋ. १.२३.२२; वासं. ६.१७
 इमं मे वरुण श्रुधी (७.१८) ऋ. १.२५.१९; कांसं. ४.१६; तैसं. २.१.११.६;
 मैसं. ४.१०.२; वासं. २१.१
 इष्टं मनः प्रयुज्जीत (१०.६)
 उच्छिष्टमिष्टोपहतम् (९.१४०)
 उदगादयमादित्यो० (१०.६) अथ. १७.१.२४; ऋ. १.५०.१३; तैसं.
 ३.७.६.२३
 उदीरतामवर० (७.८३) अथ. १८.१.४४; ऋ. १०.१५.१; तैसं. २.६.
 १२.३; मैसं. ४.१०.६; वासं. १९.४९
 उदुत्तमं वरुण (७.१३, १९) अथ. ७.८३.३; ऋ. १.२४.१५; कांसं. ३.८;
 तैसं. १.५.११.३; मैसं. १.२.१८; वासं. १२.१२
 उदुत्तं जातवेदसं (७.१३, ५२; १०.३, ५) अथ. १३.२.१६; ऋ. १.५०.१;
 कांसं. ४.९; तैसं. १.२.८.२; मैसं. १.३.३७; वासं.
 ७.४१
 उद्वयं तमसस्परि (७.५२; ८.१६; १०.५) अथ. ७.५३.७; ऋ. १.५०.१०;
 कांसं. १८.१६; तैसं. ४.१.७.४; मैसं. २.१२.३४; वासं.
 २०.२१
 उपास्मै गायता नरः (७.२२) ऋ. ९.११.१; तैसं. १.५.९.७; वासं. ३३.६२
 उभाभ्यां देव सवित० (७.२२) ऋ. ९.६७.२५; कांसं. ३८.२; तैसं. १.४.
 ८.२; मैसं. ३.११.१०; वासं. १९.४३
 उरुं हि राजा वरुण० (७.७) ऋ. १.२८.८; तैसं. १.४.४५.१; वासं. ८.२३
 ऊर्जं दहन्तीरमृतं (७.८३); वासं. २.३४
 ऋचं वाचं प्रपद्ये (४.५४) तैसं. १०.१.१३; वासं. ३६.१

कृतं च सत्यं (६.५, २८ इ०) ऋ. १०.१९०.१; तैसं. १०.१.१३
 एतोन्विन्द्रं (७.२४) ऋ. ८.९.७
 ओजोसि० (४.२९) अथ. २.१.७.१; कांसं. १०.३; तैसं. २.४.३.१; मैसं.
 २.१.११
 ओमापो ज्योती० (४.८) तैसं. १०.२७.१
 कार्ष्णिरासि समुद्रस्य त्वा (७.२१) तैसं. १.३.१३.२; वासं. ६.७८
 चित्पतिर्मा पुना० (७.२३) वासं. ४.४
 चित्रं देवानामुद० (७.५२; १०.३, ५) अथ. १३.२.२५; ऋ. १.११.१.१;
 कांसं. ४.९; तैसं. १.४.४३.१; मैसं. १.३.३७; वासं. ७.४२
 ज्योतिरहं धिरजा० (४.५५) तैसं. १०.५१
 तच्चक्षुर्देवाहितं (७.५२; १०.५) ऋ. ७.६६.१६; तैसं. ४.४२.५; मैसं.
 ४.९.२०; वासं. ३६.२४
 तत्सवितुर्वरे० (७.५२, २९; १०.३, ५ इ०) ऋ. ३.६२.१०; तैसं. १.५.६.४;
 मैसं. ४.१०.७७; वासं. ३.३५
 तद्विष्णोः परमं (७.२५) अथ. ७.२६.७; ऋ. १.२२.२०; कांसं. ३.३;
 तैसं. १.३.६.२; मैसं. १.२.१४; वासं. ६.५
 तरत् स मेदी धावति (७.२४) ऋ. ९.५८.१
 तस्मा अरं गमाम (७.२०) अथ. १.५.३; ऋ. १०.९.३; कांसं. १६.४;
 तैसं. ४.१.५.१; मैसं. २.७.५; वासं. ११.५२
 तेजोऽसि (४.२९) अथ. ७.८९.४; कांसं. १.१०; तैसं. १.१.१०.३; मैसं.
 १.१.११; वासं. १.३१
 त्वं नो अग्ने (७.१८) ऋ. ४.१.४; कांसं. ३४.३८; तैसं. २.५.१२.३; मैसं.
 ४.१०; वासं. २१.३
 दुर्भित्रियास्तस्मै (७.९) कांसं. ३.८; तैसं. १.४.४५.३; मैसं. १.२.१८;
 वासं. ६.२२
 देवा गालुविदो (७.१०७) कांसं. १.१२; तैसं. १.१.१३.३; मैसं. १.१.१३;
 वासं. २.२१
 देवीरापो अपां (७.२१) कांसं. ३.९; तैसं. १.३.१३.२; वासं. ६.२७
 दुपदादिधेनुमु० (६.२८; ७.२१) अथ. ६.११५.३; कांसं. ३८.५; तैसं.
 २.४.४.९; मैसं. ३.११.१०; वासं. २०.२०
 धाम्नो धाम्नो राज० (७.१०५) कांसं. ३.८; तैसं. १.३.११.२; मैसं. १.२.१८;
 वासं. ६.२२
 नमस्ते रुद्र (४.५४) कांसं. १७.३३; तैसं. ४.१.१.१; मैसं. २.९.१४; वासं. १६.१

नमोऽद्भ्यो नमो (७.१०४) तैआ. १०.१.१२
 नमो ब्रह्मणे नमो (७.१०२) तैआ. २.१२.१
 नमो मित्रस्य (४.५४) ऋ. १०.३७.१; कासं. २.७; तैसं. १.२.५.१; मैसं.
 १.२.६; वासं. ४.३५
 नमो वः पितर इषे (७.८५) मैसं. १.१०.३
 न हि ते क्षत्रं (७.१८) ऋ. १.२४.६
 पितृभ्यः स्वधायिभ्यः (७.८३) कासं. ३८.१३; वासं. १९.३६
 पुनन्तु मा देवजनाः (७.२२) अथ. ६.१९.१; ऋ. ९.६७.२७; कासं. ३८.२;
 तैत्रा. २.६.३.३; मैसं. ३.११.१०; वासं. १९.३९
 पुनन्तु मा पितरः (७.२२) कासं. ३८.२; तैत्रा. २.६.३.३; मैसं. ३.११.१०;
 वासं. १९.३७
 पुनन्तु मा पितामहाः (७.२२) कासं. ३८.२; तैत्रा. २.६.३.३; मैसं. ३.११.
 १०; वासं. १९.३७
 प्र वः पान्तमन्धसो (७.१४८) ऋ. १.१५.५.१
 प्राणोऽग्निः परमात्मा वै (९.१४३) मैत्रायणीयमारण्यकम् ६.९
 भूर्भुवः सुवः (७.५०) कासं. ६.७; तैसं. १.६.२.२; मैसं. १.६.५; वासं. ३.५
 मधु नक्तमुतोषसो (७.८३) ऋ. १.९०.७; कासं. ३९.३; तैसं. ४.२.९.३;
 मैसं. २.७.१६; वासं. १३.२८
 मधुमात्रो वनस्पति (७.८३) ऋ. १.९०.८; कासं. ३९.३; तैसं. ४.२.९.३;
 मैसं. २.७.१६; वासं. १३.२९
 मधु वाता ऋतायते (७.८३) ऋ. १.९०.६; कासं. ३९.३; तैसं. ४.२.९.३;
 मैसं. २.७.१६; वासं. १३.२७
 मा नस्तोके तनये (७.१७) ऋ. १.११४.८; कासं. २३.१२; तैसं. ३.४.
 ११.२; मैसं. ४.१२.६; वासं. १६.१६
 मा ऽऽपो मौषधी (७.१९) वासं. ६.२२
 मुञ्चन्तु मा शपथ्यात् (७.१९) अथ. ६.९६.२; ऋ. १०.९७.१६; वासं. १२.९०.
 यच्चिद्धि ते विशो (७.२४) ऋ. १.२५.१; तैसं. ३.४.११.५-६; मैसं.
 ४.१२.६.
 यज्ञाग्रतो दूरमु (७.५४) वासं. ३४.१
 यत्किञ्चेदं वरुण (७.११) अथ. ६.५१.३; ऋ. ७.८९.५; कासं. २३.१२;
 तैसं. ३.४.११.६; मैसं. ४.१२.६
 यसे पवित्रमर्चि (७.२२) ऋ. ९.६७.२३; कासं. ३८.२; तैत्रा. १.४.८.२;
 मैसं. ३.११.१०; वासं. १९.४१.

यदेतन्मण्डलं (७.५८) शतपथ. १०.५.२
 यदेवा देवहेडनम् (४.५४) अथ. ६.११४.१; कासं. ३८.५; मैसं. ३.११.१०;
 वासं. २०.१४
 ये चेह पितरा ये (७.८३) ऋ. १०.१५.१३; वासं. १९.६७
 ये ते शतं वरुण (७.८) काश्रौ. २५.१.११; आश्रौ. ३.१३.१
 येन देवाः पवित्रेण (७.१४) ऋ. खिल. ९.६७.४; तैत्रा. १.४.८.६
 यो वः शिवतमो (७.२०) अथ. १.५.२; ऋ. १०.९.२; कासं. १६.५०; तैसं.
 ४.१.५.१; मैसं. २.७.५; वासं. ११.५१
 विभ्राद् बृहत् (७.५४) ऋ. १०.१७०.१; कासं. २.९; मैसं. १.२.८; वासं. ३३.३०
 विश्वोसि वैश्वानर (९.१४४) मैत्रायणीयमारण्यकम् ६.९
 वैश्वदेवी पुनर्ता (७.२२) ऋ. खिल. ९.८६.२; कासं. ३८.२; तैत्रा. १.४.८.२;
 मैसं. ३.११.१०; वासं. १९.४४
 शन्न आपो धन्वन्याः (६.२८; ७.१८८) अथ. १.६.४; कासं. २.१
 शन्नो देवीरभिष्ट (७.२१) अथ. १.६.१; ऋ. १०.९.४; कासं. १३.१५;
 तैत्रा. १.२.१.१; वासं. ३६.१२
 संवर्चसा पयसा (७.१०१) अथ. ६.५३.३; कासं. ४.१२; तैसं. १.४.४४.१;
 मैसं. १.३.३८; वासं. २.२४
 स त्वं नो अग्र (७.१८) ऋ. ४.१.५; कासं. ३४.३९; तैसं. २.५.१२.३; मैसं.
 ४.१०.१०९; वासं. २१.४
 स नः पयस्व शङ्गवे (७.२२) ऋ. ९.११.३; तैसं. ३.२.३.१
 सहस्रशीर्षा पुरुषः (७.५४, ९७) अथ. १९.६.१; ऋ. १०.९०.१; तैआ.
 ३.१२.१; वासं. ३१.१
 सुमित्रिया न आप (७.८) कासं. ३.८; तैसं. १.४.४५.२; मैसं. १.२.१८;
 वासं. ६.२०
 सूर्यस्य चक्षुरारोह (७.१०२) कासं. २.६; तैसं. १.२.४.१; मैसं. १.२.५;
 वासं. ४.३२
 स्वयंभूरासि (७.१०२) मैसं. ४.६.६; वासं. २.२६
 हंसः शुचिषद् (७.२८, ५२, १००) ऋ. ४.४०.५; कासं. १५.८; तैसं. १.८.
 १५.२; मैसं. २.६.१२; वासं. १०.२४
 हविष्मतीरिमा आपो (७.२०) कासं. ३.९; तैसं. १.३.१२.१; मैसं. १.३.१;
 वासं. ६.२३
 हिरण्यवर्णाः शुचयः (७.२३) अथ. १.३३.१; तैसं. ५.६.१.१; मैसं. १.२.१

बृहद्योगियाज्ञवल्क्यस्मृतिस्थश्लोकपादसूची

[अत्राधस्तात् प्रथमं श्लोकपादः ततः परं क्रमेणाध्यायश्लोकाङ्कौ विधेते इति विज्ञेयम् । परि. इत्ययं संक्षेपः प्रथमपरिशिष्टबोधकः । ततः परं विद्यमानोऽङ्कः प्रथमपरिशिष्टस्थश्लोकक्रमबोधक इत्यवधेयम् ।]

अउमिति तिस्रो २.३१
अउवर्णसमायो २.८०
अंशुभिर्व्याप्यते ९.९३
अंशुस्तेन उदाहृतः ९.९३
अकारं निन्यसेन्ना ०.५.२
अकारं चाप्युकारं ४.१२
अकारश्च उकारस्तु २.८०
आकारश्चाप्युकार २.१९
" २.५०
" २.७१
अकारे पीड्यमाने २.३३
अकृतान्येव यज्ञा ० ११.५
अकृत्वा पितृतर्पण ० । परि. ५०
अक्लिन्नत्वाच्छुचिः ९.६३
अक्षमाला करे । परि. ८
अक्षमाला तु ७.१३७
अक्षरं चाजरं २.११०
अक्षरं तं विजा ० २.१०७
अक्षरं ब्रह्म निष्क ० ४.२३
अक्षराणि च यान्य ० ४.१९
अक्षराणि त्रिषष्टि ० ९.१५
अक्षरैश्च पदैश्चैव ९.१३४
अक्षसूत्रधरा देवी ४.२८
अक्षेत्नेभ्यश्च एते ० ९.७५
अक्ष्णोः पञ्चदशी । परि. ५६

अगतिं च गतिं ११.१०
अगम्या गमनात् ७.१५५
अगम्यागमने ८.३८
अङ्गुलिमोक्षत्रितयं ८.१२
अज्ञावग्निः स ९.११३
अग्निमध्यगतं ९.११२
अग्निमध्ये रवि ० ९.१२९
अग्निरूपं समन्ततः ९.१०६
अग्निदैवतमुच्यते २.४
अग्निर्वायुस्तथादि ० २.७०
" ३.१४
अग्निहोत्रतनु ० ९.१०८
अग्निवायुरावि ० २.२०
अग्निष्वात्ताः ७.७९
अग्निहोत्रमत ० ९.१२०
अग्निहोत्रे च ९.११३
अग्नीषोमात्मकं ९.४६
अग्नीषोमात्मके ९.९६
अग्नीषोमौ तथैव ९.७०
अग्नेरापोभिजा ० ८.२७
अग्नेर्वायोरपां ८.२६
अग्नौ ज्योतिरुदा ० ९.११२
अग्नौ प्रास्ताहुतिः ९.८६
अग्नौ व्योम्नि तथा परे ९.१५६
अग्नौ हुतं च दत्तं च । परि. १

अग्नौलघूमके ह्येष ९.२४
अग्न्यगारे दशाधिकम् ७.१४२
अग्रं च मूलकं ब्रह्म ९.१९
अग्राह्यास्त्वाग्निमा ह्यापो ७.१५४
अवमर्षणसूक्तस्य ७.१७२
अवमर्षणसूक्तेन ६.२९
अवमर्षणसूक्तेन ७.१७०
अवमर्षणसूक्तेन ७.१८८
अवोषमव्यञ्जन २.१११
अङ्गानां क्षालनं ७.५
अङ्गानि समतां यान्ति ७.१२२
अङ्गानि हृदयादयः ४.३०
अङ्गुलिमोक्षत्रितयं ८.१२
अङ्गुष्ठपरिमाणं च ९.१७४
अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं तु ७.७६
अङ्गुष्ठस्य तु मध्यस्थं । परि. २
अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या ७.७७
अङ्गुष्ठे चैव गाविन्द ० । परि. ३
अचलं लयवर्जितम् २.१०९
अच्छिद्रं यासिकं तथा २.१५४
अजस्य नाभावुद्भूतं ३.२७
अजा गौर्महिषी चैव । परि. ४
अजैकपादाहिर्बुध्नो । परि. ५
अज्ञात्वा चैव गायत्री ४.७१
अज्ञात्वा पञ्च यः कुर्यात् । परि. ८९
अज्ञानतमसान्धानाम् १२.३३
अज्ञानाद्धि कृतं पापं ११.१९
अग्निमादि तथैश्वर्यं ९.३६
अग्निमाद्यैस्तु संयुक्तः ९.११२
अणीयांसमणोरपि ११.५५
अणोरणीयांसमनु ० ९.६०
अण्डं भित्वा विनिर्गता ६.२३
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ८.१

अत ऊर्ध्वं तु ये केचित् १२.८
अतः परं प्रवक्ष्यामि ३.१
अतः परं प्रवक्ष्यामि ४.१
अतः परं प्रवक्ष्यामि ६.१
अतिप्रमाणान्येतानि १२.४
अतिमात्रस्तदा भवेत् ८.१४
अतिरेकभयादाहुः । परि. ६६
अतीतं पञ्चमं पदम् २.१३४
अतीतानागतेभ्यश्च ८.५५
अतोऽन्यथा तु सत्येन ७.७३
अत्यन्तमलिनः कार्यो ७.१२३
अथर्वाङ्गिरसेभ्यश्च ९.७५
अथर्वाङ्गिरसोर्निशि ९.१०४
अथ सूर्यस्य तेषां च ६.१३
अथाभिदैवी विजानीयात् २.१२
अथाम्यन्तरशुद्धयर्थं ७.१९०
अथोपतिष्ठेदादित्य ० ७.५१
अदितिर्विष्णुमजीजनत् ९.६५
अदृश्रमस्येति मन्त्रैः ७.१०१
अदृष्टविग्रहो देवो २.६१
अन्द्रिरामाणिबन्धनात् ९.११६
अद्वैतं ब्रह्म तत्परं २.१४५
अधमान्युत्तमैः सह ७.१२२
अधरोत्तरेभ्यो लोकेभ्यः ३.१८
अधर्मे विफलीकृतम् १२.१२
अधस्ताद्राजतं दण्डं ३.२४
अधिकारं विना चैव ३.२८
अधिकारनिवृत्ताश्च ३.२१
अधिकारो भवेत्तस्य १.३४
अधीता पारयत्यपि ११.१६
अधीत्य ब्राह्मणः पूर्वम् १२.३४
अधोभागविसृष्टाभिः ७.१८७
अधोतेन च वक्षेण । परि. ६

अध्यात्मविद्या विविधा ७.५६
 अध्यात्ममधिभूता २.१२
 अध्यात्मैक इति स्मृतः २.३६
 अध्येतव्यं द्विजन्मना १२.२१
 अध्येतुं नैवं शक्यते १२.२
 अनन्तं च तथा तारं २.११४
 अनन्तं चाप्रमाणं १२.४२
 अनन्तं चाप्रमेयं १२.४०
 अनन्तं नयते २.११९
 अनन्तं परमालयं ९.१७
 अनन्तं विष्णुसंनिधौ ७.१४३
 अनन्तर्गभिरे । परि. ७५
 अनन्तस्तेन कीर्तितः २.११९
 अनन्ताकाशमध्यस्थं ३.२६
 अनन्ताकाशमव्ययम् ९.१६
 अनन्ताचात्र संज्ञया ७.१३८
 अनन्ता रश्मयस्तस्य ९.१६७
 अनभिलक्ष्या सौम्या २.३०
 अनादिष्टस्य चैव हि ८.३६
 अनादिष्टेषु सर्वेषु ३.१५
 अनामिकाधृतं हेम । परि. ७
 अनामिकामध्यरेखा । परि. ८
 अनामिक्यां त्रिविक्रमम् । परि. ३
 अनार्तश्चोत्सृजेद्यस्तु ६.८
 अनार्तस्तन्नचोत्सृजेत् ६.७
 अनिरुद्धस्तथैव च २.१०२
 अनुत्पन्नमनाशि च २.११०
 अनुदधृत्य तु यः स्नायात् ७.११०
 अनुवासश्च रक्षणम् । परि. ७३
 अनुष्टुप् च भवेच्छन्दो ७.१७२
 अनुष्टुभं भवेच्छन्द ७.१८०
 अनुस्वारं न चैव हि ९.१४
 अनुस्वारो मकारस्तु २.८१

अनुदकी तु या संध्या ६.२२
 अनुनं नातिरिक्तं च २.१५४
 अनेनेदं तु कर्तव्यं १.४२
 अनेनैवं विधानेन । परि. ७७
 अनोद्भूत्य कृतं सर्वं । परि. ९
 अनौपम्यान् गुणोदयान् ११.६
 अन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः २.९०
 अन्तःप्रज्ञो बहिःप्रज्ञो २.२३
 अन्तःशरीरप्रभवम् २.४८
 अन्तःसंज्ञ इति स्मृतः २.८५
 अन्तरिक्षमधश्चैव ९.१६०
 अन्तरेस्मिन्निमे लोकाः ९.१९
 अन्तर्जलं च कतमैः १.१५
 अन्तर्जलादिके जप्ये १.२९
 अन्तर्जले जपेन्मग्नः ७.२७
 अन्तर्जले त्रिरात्र्यं ७.१८१
 अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिः ९.१९५
 अन्तर्धानगतानीह १२.२६
 अन्तर्विश्वामिदं जगत् ९.१९
 अन्तिमं मूर्ध्नि विन्यस्य ५.११
 अन्तिमो यो भवेद्वर्णो ४.२२
 अन्तो मध्यस्तथैव च २.१४२
 अन्नं प्राणो मनश्चैव ९.१३१
 अन्नं मोहसमन्वितः ९.१४९
 अन्नं रसमयं कृत्स्नम् ९.१३६
 अन्नकामेन संसृष्टं ९.१४६
 अन्नदः सर्वभूतानां ९.७७
 अन्नपानमलीकृतम् ७.१८५
 अन्नप्रकरवत्तस्य ७.४६
 अन्नरूपेण विज्ञेया ९.१४५
 अन्नार्थी चाप्ययं सूर्यो ९.१४७
 अन्नार्थी ज्वलतेऽनलः ९.१४७
 अन्नार्थी पवते वायुः ९.१४७
 अन्नाद्येनोदकेन वा ७.९०

अन्यत्र कुरुते श्रमम् १२.२४
 अन्यत्रेष्टं विचिन्तयेत् ७.१२
 अन्यथा तु त्रिरक्षरम् २.१३१
 अन्यथा तु शुचौ भूभ्यां । परि. ९८
 अन्यथा परिपठ्यते ४.३७
 अन्यथा मांसतुल्यं स्यात् । परि. ११३
 अन्यथा मार्जनं स्मृतम् ६.३०
 अन्यथा शूद्रधर्मा स्यात् ४.४२
 अन्यत्रैवात्र विद्यते १२.१३
 अन्यानि चैव सूक्तानि ७.२८
 अन्यांश्च वारुणान् ७.१७०
 अन्येषामपि शास्त्राणां २.१३
 अन्यैश्च ब्रह्मवादिभिः २.६६
 अन्यथै कानि तानीह २.११३
 अन्वारब्धेन सव्येन ७.६८
 अपःसुप्त्वाऽन्यदाचरे ७.१०४
 अपराजितदिङ्मुषः । परि. ३०
 अपरामृष्टमेवाह २.४३
 अपरे ब्रह्म शाश्वतम् ११.५६
 अपवादं संयुजो ७.७२
 अपवित्रं भविष्यति ११.१८
 अपवित्रकरोऽमुद्रः । परि. २८
 अपसव्यं ततः कृत्वा । परि. १०
 अपसव्येन पीडयेत् ७.४६
 अपा मध्यं स्थितस्यैवम् ७.२६
 अपां मध्ये निवाशिते ९.६८
 अपान्तरतमश्चैव १२.६
 अपान्तरतमैश्चैव २.७४
 अपान्तरतमैस्तथा २.६७
 अपान्तरतमो ज्योति २.८२
 अपि जन्मसहस्रेण ७.१६०
 अपि भूणहनं मासात् ८.२८
 अपुनर्भरणायैव २.२८
 अपूर्वोऽनन्तरोऽन्धायः २.१४३

अप्रमत्तेन बद्धव्यम् २.१४
 अप्राप्य मनसा सह २.५३
 अप्रायत्ये समुत्पन्ने ६.३०
 अप्रियेषु च दुष्कृतम् ११.५१
 अप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ७.४८
 अप्सव्यौ हृदये सूर्ये । परि. ११
 अर्चिङ्गं चावमर्षणम् १.२५
 अर्चिङ्गानामुदाहृतम् ७.१७९
 अर्चिङ्गान्यवमर्षणम् ७.१८९
 अर्चिङ्गं पावनेः शुभैः ७.२०
 अभावादक्षमालायाः ७.१३९
 अभावे धौतवस्त्रस्य ७.३९
 अभिमन्त्र्य पुनस्ततः ९.१३९
 अभिमानस्तथैव च ८.५४
 अभिमानाख्यसंज्ञकम् २.१३६
 अभिवाद्य ततो विप्रं ७.१४६
 अभिषिञ्च्य तथा त्मानम् ७.१९
 अभिषेके यथाक्रमम् ७.२६
 अभिसंख्य फलेन च ९.१२०
 अभ्युक्षणं समादाय । परि. ४८
 अमात्रं च त्रिमात्रं च २.१४९
 अमात्रं चेच्छते सदा २.१३१
 अमृतं कल्पयित्वा च ९.१३८
 अमृतं चैव मृत्युश्च ९.७२
 अमृतं ज्योतिरूपकम् ९.१२७
 अमृतत्वाय कल्पते ९.१९७
 अमृतवृष्ट्या चराचरान् ९.७८
 अमात्रश्चाप्यनुचार्यः २.१३२
 अयं तु परमो धर्मः ११.३४
 अयं लोकोऽस्ति न परः १२.१४
 अरणीति निगद्यते ४.१८
 अरुदिवा चरेत् स्नानम् । परि. १२
 अरफजातस्वरमोष्ठ २.१११
 अर्घ्यश्चतुर्था दातव्यः । परि. १३

अर्चनं मुनिभिः स्मृतम् । परि. ११
 अर्चायित्वा तु देवेशं । परि. १४
 अर्चितं स्याज्जगदिदम् ७.१७
 अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च । परि. २४
 अर्चाधि केवलान्येव ९.१६६
 अर्थानां छन्दतः सृष्टिः ९.१९६
 अर्थेभ्यः परमं मनः ९.१८४
 अर्धमात्रा तदा भवेत् २.३४
 अर्धमात्रात्वमात्रे तु २.३२
 अर्धमात्रे न संशयः २.३२
 अर्द्धोर्द्धं छिद्रितं ह्यण्डं ३.२६
 अलक्ष्यः शान्तिमस्तुवः ४.२१
 अलङ्कारैश्च भूषिता ४.२७
 अलाबुतन्तुसदृशं ९.१७२
 अलाभे देवखातानां । परि. १५
 अलिङ्गं ज्योतिरूपकम् ९.१११
 अल्पमात्रं फलं तस्य १.३०
 अवनौ देवांश्च नामतः ७.१०५
 अवमृज्य ततो हस्तौ ९.११६
 अवागजं प्रणवस्यान्तं २.७
 अवाप्नोति नचान्तरम् ९.१७४
 अविदित्वा तु यः कुर्यात् १.२८
 अव्यक्तं पुरुषे क्षणात् ३.३०
 अव्यक्ता तथा परा सूक्ष्मा २.१२
 अव्यक्तात् पुरुषः परः ९.१८५
 अव्यक्ते गच्छते लयम् ३.२७
 अव्यक्तेन च रूपेण ९.१३५
 अव्यक्ते वै दिनस्यान्ते ३.२९
 अव्यस्तास्ताः प्रकीर्तिताः ३.३
 अव्वाहृतमिदं ह्यासीत् ३.८
 अशक्तस्तु न कुर्याद्भि ७.१६८
 अश्माशनिरवश्यायाः ९.७६
 अश्रान्तपरिवर्तनात् ९.१०२
 अश्वमेधावभृत्समम् ६.२९

अश्वमेधावभृथके ७.१७३
 अश्वा च रथिना विना ११.२३
 अष्टपादं शुभं हंस ९.१०९
 अष्टमीं दक्षिणे न्यसेत् । परि. ७१
 अष्टाङ्गेन तु योगेन ९.३६
 अष्टात्रिंशधिकं तथा ८.५६
 अष्टोत्तरशतं जप्त्वा ४.५१
 असंयमेन येऽधीता ११.१६
 असत्पथेन विप्रस्य १२.४३
 असत्यसप्रतिष्ठं च १२.१४
 असामर्थाच्छरीरस्य ७.१६२
 असुराणां प्रमोहनाः १२.१२
 अस्थानि विसृजेत् सुतः । परि. ३९
 अस्त्रात्वा नाचरेत् कर्म ७.१२१
 अहं तु परमेष्ठ्युक्तः ७.१७६
 अहं मन्ये जनार्दनात् ७.९८
 अहन्यहनि ते सर्वे ६.१३
 अहिंसा सत्यमस्तेयम् ७.१५९
 अहोरात्रकृतं ह्येनः १०.८
 अहोरात्रकृतात् पापात् ६.१
 अहोरात्राद्यसौदनम् ६.७
 अह्ना रात्र्या च यान् ८.३१

आ

आकाशे तुर्यदप्राज्ञः २.९१
 आकृतेर्वाससी यथा १.३९
 आकृष्णेनेति वै ऋचा १०.६
 आकृष्य तेनैव शनैः ८.१९
 आकेशादानखाप्राच ७.५९
 आगतः सोदपातस्तु ७.१११
 आग्नेयं प्रथमं ज्ञेयम् ४.६३
 आग्नेयं भस्मना स्नानम् ७.१६४
 आचमनं स्वकीयमार्गेण । परि. १६
 आचमेत् प्रयतोऽपि सन् ८.४६
 आचम्य गोमयेनातो ७.१७

आचम्य प्रयतः शुचिः ७.९२
 आचम्य प्रयतः पश्चात् । परि. ५३
 आचम्य प्रयतोऽपि सन् ७.१४
 आचम्य पाव्य चात्मानम् ७.५१
 आचम्य प्रयतो भूत्वा ७.१५०
 आचम्य वा जपेत् शेषं । परि. ३३
 आचम्योभयतः शुचिः ७.४७
 आचरन्नाभिषेकं च ७.३७
 आचान्तः पुनराचामेत् ७.४९
 " " ७.१८४
 आचारहीनं न पुनस्ति वेदाः ११.२०
 आचार्यश्च पितृश्वेव ७.८२
 आत्मज्ञानं परं यच्च १.७
 आत्मज्ञानं परं स्मृतम् ११.३८
 आत्मज्ञानं हि यो वेति ११.४
 आत्मज्ञाननिमित्तं तु १२.३५
 आत्मज्ञानस्य चैव हि १०.१९
 आत्मज्ञानस्य यो विधिः १२.४६
 आत्मज्ञानेन मुच्यन्ते ११.४४
 आत्मतीर्थप्रशंसायाम् ७.१६७
 आत्मनः श्रेय इच्छना ७.९१
 आत्मयज्ञमुपासते ९.१४८
 आत्मयज्ञे ह्युपस्थिते ९.१२३
 आत्मा तेन निगद्यते ९.५०
 आत्मा दीप इवाचलः ९.१९४
 आत्मानं च तथात्र च ९.१५०
 आत्मानं भूषयेन्नित्यम् १२.१३
 आत्मानं मन्यन्ते द्विजः ४.५६
 आत्मानं शोधयेत् बुधः ७.१५६
 आत्मा शुद्धयेत् वै त्रिभिः ८.२६
 आत्मा संघादिना देवैः १.४०
 आत्मा व्यत्र प्रणिष्ठितः ९.३७
 आत्मोपायमनन्तरः १२.३८
 आथर्वणे समुद्दिष्ट । परि. १७

आदानात् सर्वभूतानाम् ९.९०
 आदावन्ते च कुर्यात् ७.२६
 आदावन्ते च सर्वदा २.१४८
 आदावारम्य वेदं तु ७.५८
 आदि कृत्वा क्रमेण तु । परि. ८
 आदित्य इति कीर्तितः ९.९०
 आदित्यमण्डलान्तस्था ४.२८
 आदित्यमुपतिष्ठत ९.८६
 आदित्यरक्षणार्थं तु ६.६
 आदित्यरश्मिरखया ६.२३
 आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ९.६१
 आदित्यश्च निगद्यते ९.११५
 आदित्यस्य तु कारयेत् १०.४
 आदित्याज्जायते वृष्टिः ९.८६
 आदित्यादित्य एव हि ९.११९
 आदित्यान्तर्गतं भग्नः ९.५७
 आदित्यं चैव हृदये ९.१५७
 आदित्यं हृदये चैवम् ९.१५६
 आदित्यैर्वसुभी वद्रेः १.४०
 आदित्योद्गीथं मेव च २.१२३
 आदित्यो ब्रह्म इत्येतत् ९.१५८
 आदिप्रयत्नं प्रथमम् ८.१६
 आदिसर्गं स्वयंभुवः ४.११
 आदौ सर्वत्र युञ्जीत २.४
 आद्यं यदक्षरं ब्रह्म २.४१
 आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म ११.२७
 आद्यन्तप्रणयान्वितम् । परि. ११९
 आद्ययाऽऽवाहयेदेवम् । परि. १८
 आद्या परतरा सूक्ष्मा २.३०
 आद्यास्तु व्याहृतीस्तिस्रो २.६४
 आनन्तयात् प्रमाणं तु ११.४३
 आनन्दं च तथा प्राजं २.९४
 आनन्दं तत्परं ब्रह्म २.५१
 आनन्दं ब्रह्मणा विद्वान् २.५३

आनन्दं ब्रह्म निष्कलम् २.११०
 आनन्दं सर्वदेहिनाम् २.१०७
 आनन्दमुक्तं तथा प्राज्ञः २.९२
 आनुष्ठुभस्य सूक्तस्य । परि. १९
 आन्तरं शुद्धयते ह्येवम् ७.१८५
 आन्तरं स्विद्यते यस्मात् ८.४६
 आप आहूतान्धनम् ९.४८
 आपद्यते स्थाणुगते १.२८
 आपः पीता अवापहाः ७.५९
 आपः पुण्याः समादाय ७.१८२
 आपः पुनन्तु मध्याह्ने । परि. ७९
 आपः शतेन पीत्वा तु ४.५९
 आपः संक्षिप्य सवितुः ९.५१
 आपश्चैव तु दैवतम् ७.१८०
 आपश्चैवानिलोनलः । परि. ६५
 आपस्तु दैवतं प्रोक्तम् ७.१७८
 आपादतल मस्तकम् २.११६
 " " ७.१६
 आपो अस्मानिति नृचा ७.१५
 आपो ज्योतिरिहोच्यते ९.५२
 आपो देवा इति नृचा ७.२१
 आपो देवीति नवभिः ७.२२
 आपो मधु वृतं पयः ११.१७
 आपो रेतोमया वटे ९.९५
 आपोशनं क्रियापूर्वं ९.१४०
 आपो हि ष्ठा ऋचस्तिष्ठः ६.५
 आपो हि ष्ठावमर्षणः ६.२८
 आपो हि ष्ठेति तिसृभिः ७.२०
 आपो हि ष्ठेति तिसृभिः । परि. २१
 आपो हि ष्ठेति मार्जयेत् ७.१८६
 आपो हि ष्ठेति वै मान्त्रम् ७.१६४
 आप्यायनात्तु वरुणः ९.४८
 आप्यायन्ते च तेनैव ९.१७६
 आप्यायस्वेति वै जपेत् ७.१०६

आप्राणाच्छून्यभूतं तु ९.७
 आमपात्रे यथा न्यस्तम् ११.१७
 आयं गौरिति वा जपेत् ७.२७
 आयन्तिवत्यूर्जमित्यपि ७.८३
 आयुष्यमारोग्यमलो० । परि. ३९अ
 आर्यः प्रपूजितो यत्र २.५९
 आर्यः स्वाम्यस्य जगतो ९.९०
 आर्यं छन्दश्च दैवतम् १.३१
 " " ४.३१
 आर्यं छन्दश्च दैवत्यम् १.२७
 " " ४.२
 आर्यं छन्दश्च मन्त्राणां १.१२
 आलभेद्दे मृदाङ्गानि ७.१५
 आलम्बः प्रणवः स्मृतः २.५६
 आलयः सुकृतीनां च ३.१८
 आवर्तयेत्तदुदकम् ७.८
 आवर्तयेद्वा प्रणवम् ७.२९
 आवसथ्यमनादृत्य । परि. २०
 आवाहनाविर्जनम् ४.२
 आवाहनादिकं कर्म ७.९५
 आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैः ७.६९
 आवाह्य यजुषा तेन ४.२९
 आविष्करोति स यतेः २.१२२
 आविष्कर्तुमनाः प्रश्नम् १.२१
 आशु गच्छति सान्वयः १२.२४
 आश्रमाः श्रुतिचोदिताः । परि. ४३
 आश्रमाणां च सेवनम् ११.४०
 आश्रमाणां च सेवनात् ११.३२
 आश्रावणे वषट्कारे २.१५०
 आश्विनं चैकोनविंशं ४.६८
 आसत्यर्धं च पूर्वं द्वे । परि. २२
 आसनस्थो भवेत् सम्यक् । परि. १०३
 आसनैः प्राणसंयमैः ९.३५
 आससमात्तु पातालात् ३.२४

आसीनः प्राङ्मुखो जपेत् ७.१३५
 आसीनजप एव स्यात् । परि. ५.१
 आसीनश्चासने शुभे ७.१३५
 आसुरेयाः पाशुपताः १२.११
 आस्तीर्य च कुशान् शुचीन् ७.६९
 आस्थितो योगधारणाम् २.३९
 आस्यदेशे चतुर्दशीम् । परि. ५६
 आस्ये आहवनीयोगिः ९.१२४
 आहरेत् स्नानकाले तु ७.३
 आहवनीयस्त्रुतीयकः २.७५
 आहवनीयस्त्रिधामकं २.२३
 आहिताग्निः स उच्यते ९.१२५
 इ
 इज्याचारो दमो हिंसा ११.३४
 इडया वायुमारोप्य । परि. २३
 इडासुषुम्णे द्वे नाड्यो ९.९६
 इतरेषामजानताम् १.२९
 इति नामानि जानत २.११५
 इति संचिन्त्य मुनिना १२.४२
 इत्यनेनाभिमन्त्रयेत् ९.१४०
 इत्याहुर्वृक्षवादिनः । परि. २६
 इत्युक्त्वापो नमस्कृत्य ७.१०५
 इदं विष्णुरिति नृचा ७.१५
 इदं न्यासचतुष्कं तु ५.१२
 इदमाप उदुत्तममिति ७.१९
 इदमापः प्रवहता ७.१०५
 इदमापो हविष्मतीः ७.२०
 इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च ३.१५
 इन्द्रमेके परे प्राणम् ११.५६
 इन्द्रियाणां तु सर्वेषां ८.५२
 इन्द्रियाणां यथा मनः ४.१५
 इन्द्रियाणि स्रवन्ति च ७.१२२
 इन्द्रियाणिन्द्रियाधीश्च ९.१८३
 इन्द्रियेभ्यः परेन्द्रियाः ९.१८४

इन्द्रियैरिन्द्रियाधैश्च २.१०९
 इन्द्रो धाता भगः पूषा । परि. २४
 इमं मे वरुण इति द्वाभ्यां ७.१८
 इपुक्षेपोद्यथापि वा ८.१३
 इष्टं मनः प्रयुञ्जीत १०.६
 इह कर्मप्रभोगाय ९.१७१
 ई
 ईक्षिता सर्वमृतानां ९.६२
 ईश्वरं विष्णुसंज्ञकम् ९.१११
 ईश्वरं पुरुषाख्यं तु ९.२३
 ईश्वरं मनसा व्यायेत् ६.२४
 ईश्वरः पुरुषाख्यस्तु २.४५
 ईश्वराख्यः शुचिस्तथा ९.६१
 उ
 उकारं प्रतिपद्यते २.३३
 उकारं हृदये तद्रत् ५.२
 उकारे पीड्यमाने तु २.३३
 उच्चरन्ति मुहुर्मुहुः ९.१६६
 उच्चार्यः स्थूल एव सः २.१३२
 उच्चार्यमाणः सर्वत्र २.११६
 उच्छिन्नशाखा याः काश्चित् १२.२६
 उच्छिष्टमिष्टोपहतम् ९.१४०
 उच्यमानं निबोधध्वम् ८.१
 उत्तमः षट्त्रिंशन्मात्रः ८.११
 उत्तमाधममध्यानाम् ७.५
 उत्तरे च यथाक्रमम् ५.१०
 उत्तरे पुरुषसूक्तके । परि. ११५
 उत्तरे शिखरे जाता । परि. २५
 उत्तानं किञ्चिदुन्नाम्य ९.१८९
 उत्पाद्यन्ते न्ययन्ते च १२.२३
 उत्सृजेन्न च वेगतः ८.४५
 उदकं यः प्रयच्छति । परि. २९
 उदके चादकस्यस्तु ७.४७
 उदके देवताः पितृन् ७.४८

उदके सुमनोहरे ७.६
 उदगादित्ययं मन्त्रः १०.६
 उदधेरिवनिःसृतम् ९.९९
 उदयन्तं दिने दिने ६.१२
 उदरात् सप्त सिंघवः ९.६६
 उदरे गार्हपत्योग्रिः ९.१२४
 उदात्तो नागसंशयः । परि. १७
 उदानप्रेरितं च यत् २.४८
 उदाहृते तु तच्छब्दे ९.४१
 उदीरतामङ्गिरसः ७.८३
 उदुत्यं चित्रं देवानाम् १०.५
 उदुत्यं चित्रमित्याभ्याम् १०.३
 उदुत्यमिति प्रविशेत् ७.१३
 उद्गीथमक्षरं ह्येतत् २.८५
 उद्गीथश्च उपास्यते २.८५
 उद्गीथश्च तथादित्यो २.१५
 उद्गीथाक्षरमेतद् २.११
 उद्दिष्टा देवता तु या १.४१
 उद्दरिष्यत्यनुग्रहात् १२.३९
 उद्दरेद्देवतं स्मरन् ७.८
 उद्धृतं सव्यपाणिना ७.११३
 उद्धृताभिस्तु मानवः ७.१५३
 उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् । परि. १५
 उद्धृत्योपरि योजयेत् ९.६
 उद्भयं तमसस्परि ८.१६
 " १०.५
 उन्नामयेच्छरीरं तु २.११५
 उपतिष्ठन्ति ते द्विजाः १०.१८
 उपपातकजातीनाम् ८.३५
 उपभोगक्षये पुनः १.१६
 उपर्युपरि संस्थिताः ३.६
 उपलब्धिस्तु या स्थिता ९.१३४
 उपविश्यासने ततः । परि. ११०

उपविश्यासने शुभे ९.१८६
 उपवेदास्तथैव च ९.१६१
 उपस्थानं स्वकर्मन्त्रैः १०.४
 उपस्थानं तथार्कस्य १.९
 उपस्थानं प्रवक्ष्यामि १०.१
 उपस्थानस्य होमस्व १२.४६
 उपस्थानादियस्तासां । परि. २६
 उपस्थाय दिवाकरम् ७.१०१
 उपस्थाय प्रदक्षिणम् ७.७
 उपाशुः पौष्टिकः स्मृतः ७.१३४
 उपाशुः स्याच्छतशुणः ७.१३६
 " १०.१४
 उपासितं भवेत्सेन ३.१०
 उपासितं भवेत् सर्वं ४.७१
 उपासीत स पुण्यभाक् । परि. ९९
 उपासीत समाहितः ९.८
 उपास्तः स प्रसीदति २.५९
 उपास्ते संशितव्रतः ६.१६
 उपास्यं त्रितयं ब्रह्म ९.३७
 उपास्वात्मा विमुच्यते ९.३६
 " १.३८
 उपास्या यादृशी चैव १२.४४
 उपास्यैषा उदाहृता ९.१५७
 उभयं विन्दते यस्तु २.९५
 उभावप्यशुचीं स्वाताम् । परि. २७
 उभाप्यामपि हस्ताभ्याम् । परि. २९
 " ३०
 उभे तस्मात् समाश्रयेत् ९.२८
 उभे संध्ये तु स्नातव्यं ६.२६
 उमापतिः पशुपतिः १२.७
 उरुं हीति ऋचा तोयम् ७.७
 उरोवेद्यां प्रतिष्ठितम् ९.१२६
 उषस्युषासि यत् स्नानम् ७.११८

उष्णिक् तच्चक्षुराद्यस्य । परि. ३१
 उष्णीषी कञ्चुकी नथो । परि. २८
 ऊ
 ऊरुभ्यां गुह्यवृषणे ५.९
 ऊरुस्थोत्तानचरणः ९.१८८
 ऊर्ध्वं पुण्यान्वितं जन्म ७.५१
 ऊर्ध्वं समार्जनाच्छेत् ७.१८७
 ऊर्ध्वं सार्धमधः क्षिपेत् ७.१८६
 ऊर्ध्वमर्धं हिरण्मयम् ३.२४
 ऊर्ध्वमेकस्थितस्तेषाम् ९.१६८
 ऊर्ध्वमेतदुदाहृतम् ३.२४
 ऊर्ध्वमेवमवस्थितः ९.१६९
 ऊ
 ऊर्गका संयमस्येन १.१.१६
 ऊर्गभिः संप्रयतः शुचिः । परि. ६८
 ऊर्गभिस्तु तपते प्रातर ९.१०३
 ऊर्गभिस्तु प्रयतः शुचिः । परि. २१
 ऊर्ग्यजुःसाममूर्तिस्तु ९.७३
 ऊर्ग्यजुःसाममूर्तिस्तु ९.१०३
 ऊर्ग्यजुःसामाथर्वाणि २.११७
 ऊर्ग्यजुस्तोत्रशस्त्रयोः २.१५०
 ऊर्ग्यजुश्च तथा साम २.२१
 " २.७०
 ऊर्ग्वेदे स्वरितोदान २.७८
 ऊर्ग्वेदोथ यजुर्वेदः ९.१६०
 ऊर्ग्वं यजुर्वा साम वा ७.६०
 ऊर्ग्वो अक्षरं परमे व्योम्नि १.१.७
 ऊर्ग्वो यजुषि चान्यानि १.१.२६
 ऊर्ग्वो यजुषि सामानि ९.१६२
 ऊर्ग्वोस्य मंडलं ह्येतत् ९.१०४
 ऊर्ग्वत्वं संप्रपद्येत २.८
 " ९.१०
 ऊर्ग्वमित्यभिमन्त्र्य च २.१८४
 ऊर्ग्वानां कुसुमाकरः ४.१४

ऊर्ग्वेदे शानाच्च कर्मणः १.१.३३
 ऊर्ग्वयः संयतात्मानः ६.३१
 ऊर्ग्वयः संशितव्रताः १.४
 ऊर्ग्वयश्च तपोधनाः ६.१४
 ऊर्ग्वितुल्यो द्विजोत्तमाः १.२.३८
 ऊर्ग्विदंमनुष्येषु २.१.१९
 ऊर्ग्विपुत्रो महातेजाः २.९९
 ऊर्ग्विभावस्तदार्पकम् १.३९
 ऊर्ग्विभिर्विरजाजप्यैः ४.५५
 ऊर्ग्विदंवेद्यो भास्करः । परि. ३१
 ऊर्ग्विनागायणः स्मृतः । परि. १९
 ऊर्ग्विश्वेव प्रजापतिः ३.१२
 ऊर्ग्विश्वेवावमर्षणः ७.१७२
 ऊर्ग्वीणां मतमीदृशम् । परि. ५४
 ऊर्ग्वीनं पितृगणांस्तथा ७.६१
 ऊर्ग्व्यादीन् वेदि यो द्विजः १.३३

ए

एक एव त्रिधा भवेत् २.९०
 " २.९२
 एक एव निगद्यते ९.८०
 " ९.१०२
 एक एव भवेदात्मा ९.१५६
 एक एव सदोच्यते ९.४९
 एक एव हि विज्ञेयः २.६६
 एकं द्वाशधा गर्भं ९.६५
 एकजातिसमुद्भवः १.२.१६
 एकतश्चतुरो वेदान् ४.८०
 एकत्र धारयेद्यस्तु ८.५५
 एकधा यो विज्ञानाति ९.२७
 एकधा संप्रतिष्ठितम् ९.१.५५
 एकमात्रं द्विमात्रं च २.३५
 एकमेव हि विज्ञेयं १२.२७
 एकया च शिरःक्षाल्यम् ७.१०

एकविंशकमक्षरम् ४.६८
 एकस्थाननिरोधेन ९.१८२
 एकहस्तेन तोयेन । परि. ३२
 एकाक्षर उदाहृतः २.७८
 एकाक्षरमुदाहृतः २.७९
 एकाक्षरं परं ब्रह्म २.६३
 एकाग्रमनसा तथा ७.१३९
 एकादश सुरोत्तमाः । परि. ५
 एकादशी कण्ठदेशे । परि. ६९
 एकादश्या तु प्रपकम् । परि. ९६
 एकैनापि भवेत् १२.३९
 एकैकं त्रिविधं भवेत् ८.७
 एकैकं नवधा पुनः २.६८
 एकैकस्या ऋचः सोपि १.३२
 एकैका तु भवेन्मात्रा २.२६
 एकोऽस्तात् समभवत् ९.६८
 एको वाध्यात्माविस्मः ११.३५
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनम् १.२०
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनम् ६.३१
 एतज्जपेदूर्ध्वबाहुः ७.५३
 एतज्ज्ञानस्य लक्षणम् ९.३४
 एतत् परमं ध्येयम् ९.१६
 एतत् त्रिदैवतं ज्ञेयम् २.७६
 एतत् पञ्चविधं प्रोक्तं १.४४
 एतत् संक्षेपतः प्रोक्तं २.१५७
 एतत् सर्वं वदस्व नः १.१९
 एतदक्षरभेदा च ४.४८
 एतदक्षरमोङ्कारं २.८९
 एतदालम्बनं ज्ञात्वा २.६०
 एतदालम्बनं परं २.६०
 एतदालम्बनं श्रेष्ठं २.६०
 एतदासुरकं भावम् १२.१७
 एतदुच्चार्य वै विप्रः ९.५

एतदेव मनुप्रोक्तम् ९.१५९
 एतदेवाक्षरं ज्ञात्वा २.३८
 एतदेवाक्षरं परम् २.३८
 एतदेवाक्षरं ब्रह्म २.३८
 एतद्वि जितयं स्मृतम् ९.३८
 एतद्वि सोममध्यस्थम् ९.१२७
 एतद्यजुः पुरा दृष्टं ४.२९
 एतद्यो न विजानाति ९.१७१
 एतद्विदित्वा यो विप्रः ६.१६
 एतन्मन्त्रार्थमस्य वै ७.१७४
 एतन्मात्राप्रयोगेण ८.१८
 एतया चापि संयुक्तः ४.७३
 एतस्मात् कारणाद्व्यानम् ९.३३
 एतस्य ब्रह्मणा न्यस्तम् ९.७०
 एतस्यां ज्ञातमात्रायाम् ४.७०
 एतांश्च वक्ष्यमाणांश्च ७.८०
 एता अक्षरदेवताः ४.६९
 एता गभस्तिभिः पीता ९.४९
 एतान्दिव्यान् पितृन्तथा ७.७९
 एतान्यर्वाक्कालिकानि १२.२३
 एतान्येव व्रतान्याहुः ७.१४५
 एताभ्यो देवताभ्यश्च ७.१०३
 एतास्तु व्याहृतीः सप्त ३.१०
 एते तर्का उदाहृताः १२.१८
 एतेन त्रितयेनाथ ९.३८
 एते ब्रह्मसुताः पञ्च ७.६६
 एते रुद्राः समाख्याताः । परि. ५
 एते वै द्वादशादित्याः । परि. २४
 एतेषां संभवे वापि । परि. ३३
 एतेष्वेवावसक्तं तु ७.१४६
 एते सर्वस्य पितरः ७.८१
 एते ह्यण्डकपाले द्वे ९.६८
 एतैः पर्यायशब्दैस्तु ९.४९
 एतेर्मन्त्रैः प्रयुज्जीत १०.७

एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैस्तु ६.२८
 एतौ तु पार्श्वगौ ज्ञेयौ ९.९७
 एनमेके वदन्त्यग्निम् ११.५६
 एभ्यस्तु पुनरावृत्तिः ९.१
 एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणाम् ७.१८३
 एवं ज्ञात्वा तु यो विप्रो ९.१५०
 एवं ज्ञात्वा प्रयत्नेन ११.४
 एवं ज्ञेयस्त्रिवृद्धेदो ११.२६
 एवं तन्मनुरब्रवीत् ७.१७५
 एवं तपोव्याघ्रस्य ११.२३
 एवं तु त्रिविधं कृत्वा ८.१०
 एवं त्रिविधमुद्दिष्टम् ८.४७
 एवं त्रिषष्टिभेदैस्तु २.१०३
 एवं नेरुक्तकैर्दृष्टम् २.१२६
 एवं न्यासविधिं कृत्वा । परि. ३४
 एवं पर्यायशब्दैस्तु ९.१०२
 एवं पश्येन्निगूढवन् २.५५
 एवं पाशुपतैर्विद्यान् २.९७
 एवं बुद्ध्वा विधानतः १.३७
 एवं मेरुं विजानीयात् । परि. ९२
 एवं यः कुरुते विप्रः ९.१२०
 एवं यस्तु विजानाति ४.४१
 एवं विद्यातपोयोगैः ११.२४
 एवंविधं चिन्तयेत् ९.१२३
 एवं विधास्तु ये संख्याम् १०.१८
 एवं वेति य आत्मानम् ९.१५५
 एवं व्याप्य स तिष्ठति ९.१५३
 एवं श्रुतिनिदर्शनम् १.३०
 " ४.१०
 एवं सति शरीरस्थः ९.३१
 एवं संपूज्य देवेशम् ७.१०६
 एवं संमार्जनं कृत्वा ७.१९०
 एवं सर्वाणि मृतानि ९.१४४
 एवं सर्वास्तु वै वाचः २.४२

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा २.१४३
 एवं हि सर्वभावस्थम् ९.१५२
 एवं हि सर्व वेदानां ४.१६
 एवं ह्यपात्रसंयोगात् ११.१८
 एवमन्तर्गतं चैनः ८.३३
 एवमादिष्वथान्येषु ८.३९
 एष धाता विधाता च ९.७९
 एषमन्त्रप्रयोगाग्निः ८.६
 एष योग उदाहृतः २.१३८
 एष बोभितः कृत्स्नः ७.१६१
 एष संक्षेपतश्चाक्तः ३.३१
 एषां ह्यन्तःशरीरस्थम् ९.३
 एषा लोकयती ज्ञेया ३.११
 एषा विश्वभृतीनाम् ९.१४५
 एषा संख्या अनृदकी ६.२४
 एषा संपुटगायत्री । परि. ३५
 एषाश्चक्षुश्च मानुषाः ७.८१
 एषा हि त्रिपदा देवी ४.८१
 " " ७.१८४
 ओ
 ओंकारं चतुरक्षरम् २.८
 " " ९.१०
 ओंकारं पूर्वमुच्चार्य । परि. ३५
 ओंकारं पञ्चनात्रेन ९.३
 ओंकारं मुच्यते द्विजः २.२५
 ओंकारं प्रणवं चैव २.११४
 ओंकारं प्रणवे तथा २.१३९
 ओंकारं यस्त्वभिध्यायेत् २.३६
 ओंकारं विन्दते यस्तु २.३५
 " " " २.७२
 ओंकारं विपुलमचिन्त्य २.११९

ओंकारं व्याहृतीश्चैव १.७
 ओंकारं व्याहृतीस्तिष्ठः ४.३८
 ओंकारं व्याहृतीः सप्त ८.८
 ओंकारं समभिध्यायेत् २.९९
 ओंकारः परमं धाम २.७१
 ओंकारः परमं ब्रह्म २.२
 ओंकारः प्रणवे योज्यः २.५१
 ओंकारः पञ्चविंशकः ४.२०
 ओंकारः परमा गतिः २.७१
 ओंकारः पुरुषः स्मृतः ४.१७
 ओंकारः पूर्वमुच्चार्यो ४.२६
 ओंकारः प्रणवस्तारः २.१५
 ओंकारः समपद्यत २.८०
 ओंकारः समुदाहृतः २.१०३
 " " २.१२७
 " " २.८३
 ओंकारः सर्वभेव तु २.७७
 ओंकारगुणवर्णनम् २.१५७
 ओंकारनिर्णयो ह्येष २.१५८
 ओंकारपद्मनालेन २.१३७
 ओंकारपूर्वाः स्वाहान्ता ९.१४१
 ओंकारपूर्वा गायत्री ४.११
 " " ७.१८९
 ओंकारपूर्विकास्तिलो ४.४६
 ओंकारब्रह्मसंयुक्तम् ६.१५
 ओंकारसंज्ञं त्रिगुणम् २.१७
 ओंकारस्तु प्रकीर्तितः २.७४
 ओंकारस्तु न संशयः २.७९
 ओंकारत्वेन चोच्यते २.११६
 ओंकाराद्विगुणं सर्वं २.७३
 ओंकारस्य तु गायत्र्याः १०.१९
 ओंकारस्य पथि स्थिताः २.१३५
 ओंकारस्य प्रचक्षते २.११३
 ओंकारस्य शिरो यदा १.८१

ओंकारस्याथ गायत्र्याः १.२.४५
 ओंकाराद्ये व्यवस्थितम् २.१३४
 ओंकारादि यथाक्रमम् ५.१
 ओंकारादेश्च यद्विप्रो १.१२
 ओंकाराद्या त्रिरावर्त्या ४.३८
 ओंकारान्ते व्यवस्थितम् ४.२४
 ओंकारेण तथा ह्यात्मा २.५९
 ओंकारेण न संशयः २.१५२
 ओंकारेण प्रयुक्तेन २.१५३
 ओंकारेण व्याहृतिभिः ७.२५
 ओंकारेणैव कर्तव्यः ७.४८
 ओंकारेणैव भार्यते २.१४७
 ओंकारेणोपलक्ष्यते ९.५
 ओंकारो नात्र संशयः २.१२८
 ओंकारो विष्णुरव्ययः २.१०२
 ओंकारो व्याहृत्यथ १.२५
 ओंकारो व्याहृतीः सप्त ४.७४
 " " ६.५
 ओजः प्रह्लादनं ७.१२६
 ओतत्सदिति निर्देशो २.९
 ओतं प्रोतं व्यवस्थितं २.२६
 ओं पूरकः कुम्भको रेंचकः ८.१०
 ओं प्राणोऽग्निपरमात्मानम् ९.१४३
 ओं भृशुवः स्वमहर्जनः ९.४
 ओमापो ज्योतिरित्येतत् ८.५
 ओमापो ज्योतिरित्येतत् ९.१०९
 ओमापो ज्योतिरित्येष ४.८
 ओमित्यादौ प्रयुज्यते २.१५१
 ओमित्युद्गीयते ह्येष २.८६
 ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म २.१०५
 " " २.४०
 ओ

ओषधिम्यस्तथैव च ७.१०२

क
 कटिबस्त्युरुजस्ये च ७.१०
 कटी नाभ्यां तथैव च ५.९
 कण्ठे वक्त्रे च तालुनि ५.९
 कतमैः प्रागसंयमैः १.१५
 कथं मोक्षस्य संप्राप्तिः । परि. १०२
 कथं विशावने तु सः १.१०
 कथं संमार्जनं कुर्यात् १.१४
 कदर्थयति वेदांश्च १.१.१५
 कदर्थितं रजस्तपां । परि. १०२
 कदाचिदिह दृश्यते ९.१
 कनिष्ठा मध्यमोत्तमः ८.१०
 कनिष्ठिकाधूतं खड्गे । परि. ७
 कनीयो मध्यमोत्तमः ८.९
 कपाले द्वे व्ययस्थिते ९.३७
 कपिलश्चाभुगिश्चैव ९.३६
 कपिलाः पीताद्यादिभिः ९.१३८
 करणैः क्रियते यथा ९.१८१
 करतोयाम्बुदाहिनी । परि. ७७ अ
 करे तिष्ठन्ति दक्षिणे ७.७५
 करैर्भासयते विश्वं ९.४२
 करोत्याविदिना तु यः । परि. १०८
 कर्तव्यं चक्रपाणिनः ७.९६
 कर्तुः पापेन लिप्यते ७.११०
 कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः १.१.३७
 कर्म एष शुभाशुभम् ९.८१
 कर्मणां मनमुद्गानां १.१.४०
 कर्मणां नियतानां तु १.१.४७
 कर्मणा मनसा गिरा ८.३७
 कर्मदोषाशयैरपि ९.६२
 कर्म नेच्छत्यपण्डिताः ९.३४
 कर्म प्रधानं न तु बुद्धिः ९.२९
 कर्म यत् क्रियते गृभिः । परि. ११४
 कर्माणि धमिनासीनि ९.३२

कर्माण्यन्यानि नाचरेत् ७.३७
 कर्माण्येषु सर्वदा २.५
 कर्मसंन्यासाभिन्तनम् ९.३३
 कर्मसंन्यासयोगेन १.१.४७
 कलां नाहन्ति षोडशीम् ७.१.२९
 " " १०.१३
 कलावशिष्टो मूयोपि ९.९८
 कलुषं याति संक्षयम् ७.१.८७
 कल्पदाहे प्रलीनास्तु ३.१९
 कल्पभाष्यपुराणानि ९.१.६१
 कल्पयित्वा तु योगिभिः ८.१.५५
 कल्पान्ते ह्युपभोगाय ३.१७
 कथं पुराणमनु ९.६०
 कथं वाङ्मनलः सोमो ७.७८
 कश्चिदाराधनाकामो २.५७
 कस्मान्नोपासयेद्देवीं । परि. ८७
 कामचारश्च जायते ३.११
 कामतः संप्रयोजयेत् ७.१.७०
 " " ७.१.७१
 " " ७.१.८८
 कामतस्तस्तु तपयेत् ७.८०
 कामान्मोहात् भयात् । परि. ३६
 कामेन सहितो ह्येतो २.७६
 कामेभ्यश्च संशयः तु ८.५५
 कायकुशभयाच्चैव ९.३४
 कालकर्ता तवो ज्ञेयः ९.९४
 कालत्रयमुदाहृतः २.८४
 कालदोषादसामर्थ्यात् ६.२७
 " " ७.१.६६
 कालमात्रस्य कर्तव्यं ७.१.६४
 कालशक्तिव्यपेक्षया ७.१.६२
 कालमृदमशक्तिगिरा । परि. २९
 कालाग्निव्यमास्थाय ९.१.३३
 कालाख्यो विष्णुरव्ययः ९.१.४१

काले च क्रियया स्वया ४.७३
 का विद्या का ह्यविद्या च १.१९
 कावेर्या च शतद्रुतौ । परि. ३९
 काष्ठादौ हि तृणान्ते च ९.१५२
 किंचिच्छास्त्रं हि विद्यते १२.१
 किं ते ब्रह्म किमात्मकम् १.१८
 किं ध्यानं किं च वै ध्येयं १.१६
 किं मुक्तं भवतीत्येतत् १.१३
 किं लक्ष्यं किं स्वरूपकं १.१६
 किं वा निःश्रेयसं परम् १.१९
 किं वा नित्यमुपास्यते १.१३
 किं वा सत्यं भवेद् ब्रह्म १.१४
 किमधीयीत वै विप्रः १.१९
 कीर्त्यते वेदचिन्तकैः ९.८२
 कुक्कुटासन एव च । परि. ७८
 कुण्डलाकृतिसंस्थानम् ९.९
 कुतपं योगपट्टं च ७.३९
 कुदृष्ट्या पश्यतेऽनृतम् १२.३१
 कुप्रतिग्रहयाजनैः ११.१५
 कुम्भकेन हृदि स्थाने ८.२४
 कुम्भके ब्रह्मणोन्तिकम् ८.४३
 कुम्भको निश्चलश्चासौ ८.२२
 कुम्भाख्यमेतत् प्रवदन्ति ८.२०
 कुर्याज्जपविस्मर्जनम् । परि. ११०
 कुर्यात्प्रदक्षिणं चैव । परि. ११०
 कुर्यात् सूर्यादिदर्शनम् । परि. ३३
 कुर्यादन्यन्न वा कुर्यात् ७.१३०
 " " १०.१५
 कुर्यादहरहः श्राद्धम् ७.९०
 कुर्यादालंभनं त्रिभिः ७.१४
 कुर्याद्यत्नेन योगज्ञः ९.३३
 कुर्याद्ब्रह्माहूतिभिर्न्यासम् ५.४
 कुर्यान्मन्त्रैः किमात्मकैः १.१५
 कुर्युर्वा नवमीं विना । परि. ५८

कुर्वन्नाप्नोति किंलिपम् । परि. ९९
 कुर्वन् फलं न चाप्नोति । परि. ६
 कुशग्रन्थ्याथ पाणिना ७.१३९
 कुशोपरि समाहितः । परि. ९८
 कुहं रिक्ता तिथीं तथा । परि. ९५
 कूटसाक्षी ह्यकार्यकृत् ८.३९
 कृतमश्रद्धया तु यत् । परि. १०९
 कृतबुद्धिषु कर्तारः ११.३७
 कृतवान्नात्र संशयः । परि. ११३
 कृता एव भवन्ति च ८.१७
 कृत्रिमादिषु संस्मरेत् ७.१३
 कृत्वा जप्यनिवेदनम् ७.१०७
 कृत्वा तु पुरुषोत्तमम् । परि. १८
 कृत्वा भावं निवेशयेत् २.५८
 कृत्वा युञ्जीत तत्परः २.६१
 कृत्वा वा प्राणसंयमम् । परि. ३३
 कृष्णा सरस्वती शेषा ६.१८
 केचिदिच्छन्ति निष्क्रान्तं ४.२२
 केचिदिच्छन्ति सूरयः ७.१६२
 " " ७.१६७
 केनाक्षरेण मन्त्रेण १.१६
 केवलं लोकवृत्त्यर्थं ११.१५
 केवलानि तु योऽधीते १२.३५
 केशवर्हिं समाच्छन्नं ९.१२६
 कोकिलो राजपुत्रश्च ७.१७९
 कोट्यास्यानु भवेद्बुद्धिः ७.१३८
 कौशेयं वाथवा चर्म । परि. ३७
 कौशेयवसना तथा ४.२७
 क्रमशस्त्ववनेजयेत् ७.९
 क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ११.५४
 क्रोधो मदः क्षुधा क्षन्दा । परि. ३८
 क्लियन्ति हि प्रसुप्तस्य ७.१२२
 क्लेशकर्मविपाकेश २.४३
 क्लेशमात्रं हि तस्य तत् । परि. १०१

क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ७.१०६
 क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ताः । परि. ४३
 क्षत्रियो बाहुवीर्येण १०.१६
 क्षालने मृदसंकरः ७.५
 ख
 खं संनिवेशयेत् खेषु ११.५३
 खादितं गोमाहिष्याद्यैः । परि. ५९
 ग
 गङ्गादिपुण्यतीर्थानि ७.१३
 गङ्गायां यमुनायां च । परि. ३९
 गच्छत्यत्र न संशयः १.३३
 गच्छ देवि यथासुखम् । परि. २३
 गण्डोपलादयो मूत्वा ११.५०
 गतासनः शयानो वा । परि. ७८
 गतिमस्यान्तरात्मनः ११.५०
 गत्वा स्वं कर्म चाचरेत् ७.१०७
 गत्वोदकान्तं विविक्तं ७.४
 गन्धपुष्पे निवेदयेत् । परि. ७७
 गमनं हि विरुद्धयते १२.४३
 गरीयसी हि मृतानां ६.२०
 गवां गोष्ठे दशगुणम् ७.१४२
 गवां सर्पिः शरीरस्थम् ९.३०
 गाया हृद्यामथापि वा ७.६०
 गान्धर्वं दशमं स्मृतम् ४.६५
 गायत्रीं च जपन् विप्रो १०.१२
 गायत्रीं चैव वेदांश्च ४.८०
 गायत्रीं जपते यस्तु ४.५२
 गायत्रीं जलसंस्थितः । परि. १०७
 गायत्रीं तच्छिरस्तथा १.७
 गायत्रीं त्रिजपेदथ ७.२९
 गायत्रीं प्रणवं चान्ते । परि. ३५
 गायत्रीं ब्राह्मणस्तु सः ४.४१
 गायत्रीं वा त्रिराजत्यं ७.५०
 गायत्रीं विन्यसेत् पश्चात् ५.७

गायत्रीं शिरसा सह ८.२
 गायत्रीं शिरसा सार्धं ८.३
 गायत्रीं स्वाशिरीयुतां २.६५
 गायत्रीं चतुरो वेदाः २.७७
 गायत्रीं छन्द एव हि ७.१७८
 गायत्रीं छन्दसां तथा ४.१५
 गायत्रीं छन्दसामिह ४.१९
 गायत्रीं च भवेच्छन्दो २.४
 गायत्रीं च विशिष्यते ४.५५
 गायत्रीं जननी भवेत् । परि. ४२
 गायत्रीं जप्यनिरताः १०.१७
 गायत्रीं ततः स्मृता ४.३५
 गायत्रीं तु तृतीया स्यात् । परि. २२
 गायत्रीं तु विधीयते ४.४
 गायत्रीनिर्णयश्लोकाः ४.८२
 गायत्रीं प्रकृतिर्ज्ञेया ४.१८
 गायत्रीं प्रणवश्चान्ते ४.२६
 गायत्रीमात्रसंतुष्टः ४.७६
 " " ११.२१
 गायत्रीमारभेत्ततः । परि. ११६
 गायत्रीमुदके जपेत् । परि. ९८
 गायत्रीमेकतः समा ४.८०
 गायत्री वा इदं सर्वं ४.६
 गायत्री वा ततः स्मृता ४.३६
 गायत्री वैष्णवी शेषा ७.३५
 गायत्री सशिरास्तथा १.२५
 " " ४.४४
 " " ६.५
 " " ८.८
 गायत्री सारमुच्यते ४.१६
 गायत्र्याः कीर्तितानि तु ४.७
 गायत्र्याः परिवर्तयेत् १०.७
 गायत्र्याः पावनानि तु ४.७

गायत्र्याः प्रत्यहं जपः १०.२
 गायत्र्याः प्रयतः शुद्धः । परि. ४१
 गायत्र्याः शतसाहस्रे ४.६२
 गायत्र्याः शिरसा सार्द्धम् ४.१०
 गायत्र्याः शोधनं परम् ४.५४
 गायत्र्या च समन्वितम् ३.१५
 गायत्र्या च समाहितः ७.२५
 गायत्र्या जपनं तथा ४.५७
 गायत्र्या जपितेन च । परि. ८१
 गायत्र्या तु यथाशक्ति ७.५३
 गायत्र्या निर्णयं शुभम् ४.१
 गायत्र्या व्याहृतित्रयम् ४.७८
 गायत्र्याश्चैव माहात्म्यं १.९
 गायत्र्यास्तच्छिरः स्मृतम् ४.८
 गायत्र्यास्तु जपं कृत्वा १०.३
 गायत्र्यास्तु परं जप्यं १०.११
 गायत्र्युष्णिगनुष्ठम् च ३.१३
 गायन्तं त्रायते यस्मात् ४.३५
 गार्हपत्यो दक्षिणाग्निः २.७५
 गार्हपत्यो दक्षिणाग्निः २.२३
 गावश्चैव चतुष्पदाम् ४.१४
 गुणा दश स्नानपरस्य । परि. ३९ अ
 गुणाश्च तस्याचरतो ७.१६१
 गुरुं चादौ नमस्य च ९.१८७
 गुरुदारागमं चैव ४.५३
 गुह्यं ब्रह्म सनातनम् १.४
 " ११.२५
 गुह्यान्यादेशकानि च १२.३६
 गुह्ये चक्षुषि वक्त्रे च ५.११
 गुह्येषूपनिषत्सु च २.८७
 गुह्योपनिषदः स्मृताः ४.७७
 गुह्योपनिषदश्चैव ९.१६१
 गुह्योपनिषदा तथा ७.५६
 गुह्योपनिषदादि च ११.१२

गूढव्रतस्य हि सदा २.६२
 गृहस्थोपि हि मुच्यते ११.४५
 गृहाणां पतिसाधु ४.७४
 गृहीतः सप्तसिद्धान्तेः २.६६
 गृहीतस्तनकोष्ठमाः ८.५१
 गृहीत्वा यमधर्मे ७.१५९
 गेत्यागच्छत्यज्ज्ञं १.४६
 गेयकाले सामानानां ४.२१
 गोघ्नः पितृघ्नो मातृघ्नः ४.६१
 गोघ्नो विस्मय्यवातकाः ८.३८
 गोत्रेण तु समाहितः ७.७०
 गोदोहमन्नपाको वा ८.१३
 गोमयं च विचक्षणः ७.४
 गोमयेन तु यः स्नायात् ७.१६
 ग्रहणं धारणोत्सर्गम् ८.१८
 ग्रहणोदाहसंक्रान्ति । परि. ४०

घ

घण्टायास्तनितं वापि ८.१३
 घण्टाशब्दवदौकारं ९.८
 घनप्रज्ञ उदाहृतः २.२३
 घनप्रज्ञस्तथा प्रोक्तः २.९०
 घनप्रज्ञः स्वयंविभुः २.८८
 घृतयुक्तैस्तिलैर्वह्नी । परि. ४१
 घृतान्मण्डं रसात् पयः ४.१७

च

चतुःषष्टिस्तु निष्कलः २.१०६
 चतुश्चानुपूर्वशः १२.३६
 चतुर्णामपि वेदानां । परि. ४२
 चतुर्य वैद्युतं स्मृतम् ४.६४
 चतुर्थी दक्षिणे न्यसेत् । परि. ७६
 चतुर्थी जगती तथा । परि. २२
 चतुर्दशविधं सर्गं ३.७
 चतुर्दशानां विधानां १.६
 चतुर्दश्या नमस्कारः । परि. ६१

चतुर्दां संप्रकीर्तितम् २.१२९
 चतुर्वर्णा चैव वेदानाम् १०.२०
 चतुर्भिः सह हीयते । परि. ९५
 चतुर्भुजं महात्मानं ८.२३
 चतुर्वक्त्रं पितामहम् ८.२४
 चतुर्वर्गफलप्रदः २.१
 चतुर्विंशतिसंख्येयम् ४.२३
 चतुर्विंशः स विशेषो ४.२१
 चतुर्विंशति तत्त्वानि ४.२०
 चतुर्विंशति स्थानेषु ५.८
 चतुर्विंशत्यात्मिकेषा ४.१९
 चतुर्विंशाक्षरा तथा २.७६
 चतुर्विंशाक्षरा देवी ४.२१
 चतुर्वेदफलं लभेत् ४.४६
 चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता । परि. ४३
 चत्वारो वेदधर्मजाः ११.३५
 चन्द्रमाश्च तथामृतम् ९.१३०
 चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ७.१०
 चरवो ह्युपवासश्च ७.१४
 चण्डालपातितादिकान् ७.१४९
 चात्मानं ब्रह्मचिन्तकाः २.१३३
 चित्तं तत्र निवेद्य च ९.११७
 चित्तविक्षेपवर्जिनः ९.३
 चित्पातिर्मेति च शनैः ७.२३
 चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ७.५२
 चिदात्मा पुरुषो विराट् ९.४४
 चिन्तयामो वयं भर्गं ९.४३
 चिन्तयेच्चैकमानसम् ९.१११
 चिन्तयेत्तन्निबोधत ८.५०
 चिन्ता ह्येषा उदाहृता ९.३९
 चिन्तितस्तारभेद्यस्मात् २.१२०
 चेतनः श्रूयते व्यसौ ९.१२७
 चेतनः सर्वगो निभुः ९.१७५
 चेतनाभिष्टितं मृदमम् २.१३६

चेतनात्मा महेश्वरः ९.५१
 चेतसा यस्तु गृह्णाति ९.१३४
 चेतोङ्गं जीवसंज्ञकम् ९.७
 चेतोत्मा धाममात्रं तु ९.१२६
 चेतोमात्रस्वरूपकः ९.२६
 चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ११.५३
 चैकीभूतं विचिन्तयेत् ९.१५७
 चैले मूलसथापि वा । परि. ३७
 चैलाजिनकुशोत्तरे ९.१८७
 चापस्थाय दिवाकरम् ७.५३

छ

छन्द आर्षं च दैवतम् । परि. ८९
 छन्द इत्युच्यते बुधैः । परि. ३१
 छन्दसां पोषणात्तस्मात् ४.३६
 छन्दांस्ययातयामानि १.३५
 छन्दांस्येतानि सप्त वै ३.१४
 छन्दांस्येन मृत्युकाले ११.२०
 छादनाच्छन्द उदिष्टं १.३९
 छान्दीये बृहदारण्ये ९.१५८
 छिद्रितं कर्णिकाम्बलम् ९.१७३
 छिनत्ति पूर्वदेहस्यम् ९.८२
 छिन्ने प्रादेशसंमिते । परि. ७५

ज

जगत् सर्वं प्रवर्तते ४.१७
 जगदन्ते हरत्यपि ९.५३
 जगदाधानसिद्धयर्थं ९.४७
 जगदाहुरनीश्वरम् १२.१४
 जगन्नासयतेखिलम् ९.१८
 जनस्तेन उदाहृतः ३.२०
 जन्ममृत्युं सुदारुणम् ४.५२
 जन्मसंसारबन्धनात् २.१५६
 जह्वयोर्जानुनास्तथा ५.८
 जठरे स्तने च हृदये ५.९

जनकाद्यैर्नृपवरैः १.२
 जनलोकं कण्ठदेशे ५.६
 जन्ममृत्युविनाशाय ९.५७
 जन्मसंसारभीरुभिः ९.५६
 जप एवमुदाहृतः । परि. ३५
 जप एव हि कर्तव्यः ७.१३९
 जपकाले तु वर्जयेत् । परि. ९२
 जपकाले न भाषेत ७.१४७
 जपकाले ह्यनुस्मरेत् १.४४
 जपं कुर्यात्तु वै ऋचा १०.५
 जपं कुर्यात् सुविस्तरम् ७.४६
 जपते तु यतस्तस्मात् ९.७
 जपन् मन्त्रान् यथाक्रमम् ७.८४
 जपन् वै पावनीं देवीम् ४.६०
 जपन् व्याहृतिपूर्वकाम् ४.४८
 जपयज्ञप्रयोजनम् १.९
 जपयज्ञप्रसिद्धयर्थं । परि. १११
 जपयज्ञोपि कर्तव्यः ७.५५
 जपस्तु त्रिविधः स्मृतः ७.१३४
 जपस्य क्रियमाणस्य ७.१३८
 जपस्येह विधिं वक्ष्ये ७.१२९
 जपहोमादि किंचन ७.१२१
 जपहोमैर्दिजोत्तमः १०.१६
 जपादिषु कथंचन ७.१४८
 जपादीन्याचरेबुधः ७.४२
 जपान्ते भास्करं द्विजः । परि. ११०
 जपिनां होमिनां चैव १०.९
 जपेदव्यग्रमानसः । परि. १२३
 जपेदशुचिदर्शने ७.१५०
 जपेद्देवालये तथा ७.१४२
 जपेद्देवादिभेकाग्रः । परि. ४४
 जपेनैव हि संसिध्येत् १०.१५
 जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् ८.३
 जपे भवति वै शुचिः ४.६२

जपे होमे तथा दाने । परि. ४५
 जपे ह्येवमुदाहृतः ४.२६
 जप्तव्या जपसिद्धये ७.५६
 जप्त्वा च प्रणवं वापि । परि. ८८
 जप्त्वा त्रिरघमर्षणम् ७.१७६
 जप्त्वा वा प्रणवं शक्त्या । परि. ४४
 जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः ४.५८
 जप्त्वा सहस्रं गायत्र्याः । परि. १०७
 जप्यकालेन्यथापुनः ४.३६
 जप्यकालेषु संचिन्त्य ४.७०
 जप्यानि च सुगुप्तानि ७.१३३
 जप्येन दहते पापं २.१४७
 जप्येनैव पुनाति सा ४.५६
 जप्येनैव हि संसिध्येत् ७.१३०
 जप्ये व्याहृतिभिः सह ४.३९
 जप्यैः सौरार्णकैस्तथा ४.५४
 जलं तु प्राह्ममुखः शुचिः ७.१४
 जलं शिरसि निक्षिपेत् । परि. २१
 " " । परि. ६८
 जलसिञ्चेद्यथाविधि ७.७४
 जलपूर्णं तु चुलुकम् । परि. ४६
 जलमध्यस्थितो विप्रः ७.२५
 जलबुद्बुदवच्चायम् १२.१५
 जलान्ते वाग्न्यगारे वा ७.१४२
 जलाभिमन्त्रणं चैव ७.१६९
 जाग्रत् स्वप्नं च सुप्तं च २.१२४
 जाग्रत् स्वप्नं सुपुतं च २.८८
 " " ९.१३३
 जातिप्राधान्यकं नास्ति १२.१६
 जानुमूलं तु वस्त्रं स्यात् । परि. ४७
 जानूर्ध्वोः परिमार्जनम् ८.१२
 जायन्त्ये तु पुनः सर्गं ३.२१
 जायन्त्येतानि वै ततः ३.१७
 जिह्वामूलमुपध्मानम् ९.१४

जिह्वायां पीड्यमानायां २.३४
 जिह्वौष्ठौ न विचालयेत् ७.१४०
 जीवं वैश्वानरं ध्यायेत् ९.१२३
 जीवभास्करभासितम् ३.२६
 जीवभूतं सनातनम् ९.२१
 जीवभूतः स तिष्ठति ९.२२
 जीवभूतः सनातनः ९.८९
 जीवमानो भवेच्छूद्रो ६.२
 जीवेशः समुदाहृतः ९.५
 जुहुयाद्वायवे हविः ९.१४०
 जुहुयाद्विधिवुधः ९.११७
 जुहुयात्सुसमाहितः ९.११६
 जुहोति यजति क्रियाः ७.१५६
 ज्ञातव्यं हि प्रयत्नेन १.३८
 ज्ञातव्यं ब्रह्म चैतद्वै ७.१८९
 ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तु १.३८
 ज्ञातव्यं ब्राह्मणेयत्नात् ४.३
 ज्ञातव्या ब्राह्मणेन सा ४.४२
 ज्ञातस्तु त्रायते यस्मात् २.१२४
 ज्ञातेऽज्ञाते च किं भवेत् १.१३
 ज्ञातृविक्रिष्टव्यवान्धवान् ७.८६
 ज्ञात्वा चैनमुपासते ९.२७
 ज्ञात्वा चैव यथार्थतः ९.४०
 ज्ञात्वा चोपासते सम्यक् ९.१५५
 ज्ञानं च निरहङ्कृतम् ७.१३३
 ज्ञानं पाशुपतं हरः १.२८
 ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं ९.२९
 ज्ञानकर्मसमायोगात् ९.२८
 ज्ञानकर्मस्वनुष्ठानात् ३.२२
 ज्ञानाद्व्यानं विशिष्यते ९.१९७
 ज्ञानैर्धर्म्यं तथा शक्तिः २.१००
 ज्योतिः सूर्यः स उच्यते ९.११०
 ज्योतिश्चित्रतरं ह्येतत् ९.११४
 ज्योतिश्चित्रतरङ्गवान् ९.१४

ज्योतिषा ज्योतिरित्याहुः ९.११९
 ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् ९.२१
 ज्योतीरूपं भ्रुवान्तरे २.१२२
 ज्वलतं स्वेन तमसा ९.१७४
 ज्वालासहस्रसंकीर्णम् ९.१०६

त

तं चिन्तयेत् समाधिस्थो ९.१७७
 तं पृच्छन्ति महात्मानं १.४
 तच्चक्षुर्देव इति च १०.५
 तच्छब्देन तु यच्छब्दो ९.४१
 तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः ५.७
 तज्जलं रुधिरं भवेत् । परि. १०६
 तज्ज्ञात्वा वेदविद्भवेत् ११.९
 तदे ब्रह्माञ्जलिः शनैः । परि. ४४
 ततः कर्माणि कुर्वीत ७.११२
 ततः प्रच्यवणोदकम् परि. ९०
 ततः संतर्पयेद्देवान् ७.६१
 ततः सम्यक् प्रवक्ष्यामि ९.२
 ततः सर्गः प्रवर्तितः ९.५१
 ततः सूर्यमुपस्थाय । परि. ४८
 ततः सृष्टिः प्रजायते ९.१३०
 ततः स्नानं समाचरेत् ७.१०९
 ततश्चाचमनं चरेत् । परि. ७९
 ततस्तर्पणमाचरेत् । परि. ४४
 " " । परि. ८८
 ततो गाङ्गं तु सर्वतः । परि. ९०
 ततो देवगणाः सर्वे ६.१४
 ततो ध्येयः स्थितौ योसौ ९.१९१
 ततो नरकमृच्छति १२.३२
 ततो निवृष्य गात्राणि ७.१६
 ततोन्तः शुद्ध्यते त्रिभिः ८.२६
 ततोन्त्येषां प्रदीयते ७.८८
 ततोपि सारसं पुण्यं । परि. ९०
 ततोभिषिञ्चेन्मन्त्रैस्तु ७.१८

ततो मातामहान् सखीन् ७.८५
 ततोबलोकयेदकं ७.१००
 तत्कालत्रयमपितज्ज्ञा ८.१२
 तत्तलुनि निविष्टं तु ४.२३
 तनुव्यो वेह जायते १.३७
 तत्तेजो विद्धि मामकम् ९.१८
 तत्ते पदं सङ्गहेण २.३७
 तत्ते पदं सङ्ग्रहेणाभि २.१०३
 तत्तोयं मूर्ध्नि विन्यस्य ७.१८२
 तत्तोयमसृजासमम् । परि. ११३
 तत्परं ब्रूहि नो विभो १.१७
 तत्परः पुरुषः स्मृतः ४.२५
 तत्प्रविश्यामृती भवेत् २.५१
 तत्स्याज्यं सर्वथा द्विजैः । परि. ५९
 तत्र तत्परमं धाम ९.९९
 तत्र तत्र तिलैर्होमो ४.५७
 तत्र वाचो निवर्तन्ते ९.११
 तत्रस्थं च शुभं वर्णम् ९.१३१
 तत्रायं विधिरुच्यते ७.१६८
 तत्तावाह्य जपित्वा तु ४.३०
 तत्रोपविश्य सुमुखम् ९.१८७
 तत्त्रिलिंग इति स्मृतः २.८३
 तत्प्रदेशस्थितो ह्यात्मा ९.१७५
 तत्त्वन्त्यपि सा स्मृता ४.१९
 तत् त्वं पूषन्नपावृणु ९.५९
 तत्त्वध्यानपरायणः २.३६
 तत्त्वातीतं तु वेत्ति यः ११.११
 तत्त्वानि तत्र वै देवे ९.१७६
 तत्त्वैश्च परिवर्जितम् २.१०८
 तत् सर्वं प्रणवेनैव ७.९६
 तत् सर्वं मुनिना प्रोक्तं १२.४७
 तत् सर्वं विप्रणश्यति १०.८
 तत् सर्वं संप्रवक्ष्यामि १.२३
 तत्सवितुर्वरेण्यम् ८.५

तत्सवितुर्वरेण्यं च ९.५१
 तथा चैवाभिचारिकान् । परि. १०४
 तथा देवानुगात् नागान् ७.६२
 तथा भौमार्कवारयोः । परि. ९४
 तथावमर्षणं सूक्तम् ७.१७७
 तथा च नवधा परे ८.७
 तथा चात्मगुणैर्युक्तः १२.३८
 तथा चैवावमर्षणम् ७.४९
 तथा जगदिदं सर्वम् २.१४७
 तथा लिख्युह एव च २.१००
 तथा देवानुगान् नागान् ७.६२
 तथान्नयज्ञकाले तु १.१८
 तथा न्यैर्द्विषित्तमैः २.१२९
 तथा पाशुपतैरपि २.६७
 तथा बर्हिषहोपि च ७.७९
 तथा वेदान्तराणि च १२.२६
 तथा राजर्षीणां च १.२०
 तथा शास्त्रोपशाखानि १२.३३
 तथा सत्यस्य भाषणात् ३.२३
 तथा सर्वं निबोधत ७.१८३
 तथा सूक्ष्मैः सहैव तु २.१३६
 तथा स्वध्यात्मचिन्तकैः २.१३०
 तथा हीश्वरकारणम् १२.१८
 तथेन्द्रियाणीन्द्रियाथात् ८.५३
 तथेन्द्रियाणां दहन्ते ८.३०
 तथैवान्तर्जलं जपं १.८
 तथैव वायवः सूक्ष्माः ८.५३
 तदक्षयं भवत्यपि ९.१५१
 तदक्षरं न स्वरति २.१११
 तदक्षरं सदा ध्यायेत् २.४९
 तदधीतं विनश्यति ११.१८
 तदज्ञेयं विभक्त्येको ९.७८
 तदभावे निषिद्धेन ७.७८

तदर्थं प्रणवं जप्यं २.४१
 तदाकारं भवेत्तस्य १.४१
 तदाचक्ष्व विशेषेण ७.१
 तदाज्ञातो द्वाविभ्यस्तु ३.२७
 तदानन्त्याय कल्पते । परि. ११४
 तदाराधनसिद्ध्यर्थं २.५७
 तदास्य मध्यगं ध्यायेत् ९.११५
 तदित्युचोस्याः सावित्र्याः ४.१३
 तदेकस्य निवेशनम् ९.७१
 तद्दृष्ट्वाप्यमृती भवेत् ९.१३१
 तद्भरन्त्यसुरास्तस्य । परि. १०९
 तद्धाम परमं मम ९.२०
 तद्धाम परमं स्मृतम् ९.१८०
 तादृि पात्रं प्रचक्षते ११.२२
 तद्वयं सर्वविद्यानां ११.३४
 तद्वयानं तनु वै योगो ९.४
 तद्वाद्यं वद्विभक्तम् ९.११८
 तद्भक्तभोजने चान्द्रं । परि. ११३
 तद्विष्णोरिति मन्त्रतः । परि. ७०
 तद्यदात्मविदां विदुः ५.७
 तद्भक्तमन्त्रकम् ९.१४९
 तद्विष्णोः पदगुण २.११२
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण ७.३५
 तद्वेदेः संभूतं दिव्यम् ९.१६२
 तनुः सूक्ष्मा च मण्डले ९.१०५
 तनुराद्या प्रजापतेः ३.११
 तनुर्विष्णोः सनातनी ९.१४५
 तन्मध्याद्यः शिशुर्जातो ९.६९
 तन्मध्ये संस्थितो ह्यात्मा ९.९
 तन्मात्र भूतो भूतानां ९.१५४
 तपन्ते मण्डले स्थिताः ९.७३
 तपः सत्यं तथैव च ३.५
 तपः सत्यं तथैव च ३.५
 तपः सत्यं तथैव च ३.५

तपसा महता दृष्टा ४.८१
 तपसा वा पवित्रता ११.२२
 तपासा वा सुतीव्रेण ११.३३
 तपसा सुसमुद्भूत ४.११
 तपांसि सर्वाणि च २.३७
 तपोज्ञानानु वै पुरा ९.६५
 तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः १२.२२
 तमोमात्रं तृतीयकम् ५.३
 तथा गच्छन्ति विद्वांसो ९.१००
 तयोद्भूतिजीविते । परि. ६०
 तयोर्मध्ये अमा ह्येषा ९.९८
 तरते जन्मसागरात् ४.५१
 तरत्समाः शुद्धवत्यः ७.२४
 तरेदापदमात्मनः १०.१६
 तर्जन्यां तु महीधरम् । परि. ३
 तर्जन्यां रूप्यमेव च । परि. ७
 तर्जन्यादिगतान्ते च । परि. ८
 तर्पणं तु शुचिः कुर्यात् । परि. ४९
 तर्पयेत्तु यथाक्रमम् ७.४८
 तर्पयेदनुपूर्वशः ७.८७
 तर्पयेदानुशंस्यार्थम् ७.८५
 तर्पयेद्योन्वहं द्विजः ७.११५
 तर्पितं च भवेत्तन ९.१५१
 तद्विष्णोर्चयेन्मन्त्रैः ७.९४
 तद्विष्णोस्तर्पयेन्मन्त्रैः ७.७१
 तस्माच्च निःसृताः सर्वे २.१
 तस्माच्छ्रेष्ठा परा परा ७.१३८
 तस्मात् पूज्यतमं नान्यम् ७.९८
 तस्यात् पूर्वं न पीडयेत् ७.४५
 तस्मात् पैत्री तनुर्हि सा ६.२०
 तस्मात् प्रणवमभ्यसेत् २.१४
 तस्मात् प्रातः प्रशंसति ७.१२४
 तस्मात् भग्नं इति स्मृतः ९.५४
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन ४.४२

तस्मात् सर्वे प्रसूयन्ते १.१२
 तस्मात् स्नानं निषेधेत् ७.११६
 तस्मात् स्नानं प्रशंसन्ति ७.८९
 तस्मात् स्मृतिप्रतिष्ठं तत् ८.१५
 तस्मात् हयप्सु संस्मरेत् ७.३०
 तस्मात्पुल्यबलत्वात् १२.२७
 तस्मादंशं विनिष्कान्तम् १.२१
 तस्मादन्नात् परं तत्त्वम् १.१४६
 तस्मादाचमनं स्मृतम् ८.४५
 तस्मादुत्पद्यते प्राणः २.१४०
 तस्मादुत्पद्यते यदा १.९४
 तस्मादुदधृत्य सर्वे हि १२.२
 तस्मादूर्ध्वं न विद्यते ३.३३
 तस्मादोमिति पूर्वं तु २.६१
 तस्मादोमित्युदाहृत्य २.१०
 तस्मादुप्तं समाचरेत् ७.१४१
 तस्मादेव इति प्रोक्तः १.५५
 तस्माद्वंस इति स्मृतः २.१२३
 तस्माद्वाता विधाता च १.८२
 तस्माद्विरण्यगर्भेति १.६४
 तस्माद्वयोरेव भवेत् १.२९
 तस्माद्विदादते नान्यत् १२.२१
 तस्माद्व्याहृतयः स्मृताः ३.७
 तस्मान्न पीडयेद्ब्रह्मम् । परि. ५०
 तस्मान्नादेयमुच्यते । परि. ९०
 तस्मान्नारायणः स्मृतः ७.३१
 तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ७.४४
 तस्मिन् स्तावन्निरुद्धव्यम् २.१३८
 तस्मिन् क्षीणे यदक्षरम् २.४९
 तस्मिन् प्रतिष्ठितं सर्वम् १.११२
 तस्य चान्तर्गतं धाम १.२६
 तस्य चान्तो न लभ्यते २.११९
 तस्य चाल्पं फलं भवेत् १.२८
 तस्य चैवात्र हूयते १.११३

तस्य जन्म न विद्यते २.७२
 तस्य प्रकृतिलीनस्य २.५२
 तस्य प्रजापतिश्चरिः ४.९
 तस्य मध्यगतो ह्यात्मा १.१७३
 तस्य मध्ये कुसं विद्यात् १.१३०
 तस्य यद्दद्यावस्थम् १.११०
 तस्य विष्णुः प्रसीदति २.५८
 तस्य सायुज्य भागिनः १०.१७
 तस्य चान्तर्गतो ह्यात्मा १.१०
 तस्यां यदुक्तं चोपास्य १.४०
 तस्यान्ते तु पदं षष्ठं ११.९
 तस्यैव सूनवस्त्वेताः ७.३०
 तस्योकारः स्मृतो नाम २.६१
 तस्योत्वा हृत्स्थितो मेरुः १.६६
 ता एवास्यायनं ह्यापः ७.३१
 तां ध्यायत् मनसावाह्य ७.१२
 तां परित्यज्य कर्माणि । परि. १९
 तां श्वारायित्वा त्रीन् ४.७३
 तां स्तु प्रोवाच प्रीतात्मा ७.२
 तानि प्रत्याहरेद्बुधः ८.५३
 तानि योगाग्निदधानि १.३२
 तानि सम्यक् प्रकीर्तयेत् ३.१३
 तान्येव सप्त छन्दांसि ३.२
 ताभिस्तु सप्ताभिः सार्धं ४.३९
 ताभ्यः सारं तु गायत्री ४.७८
 ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्भौ १२.२८
 ताभ्यामुभाभ्यां संयोगात् ४.१८
 तामसा अशिवास्तु ते १२.९
 तामसान् यक्षभूतानि १.७८
 तामुपास्ते तु नित्यं सः । परि. ४२
 तालुस्थाचलाजिह्वश्च १.१९०
 तावान्नपीडयेद्ब्रह्मं ७.४०
 तावान् सर्वेषु वेदेषु १.१३
 तासां मध्ये शशिप्रभम् १.१९४

तासां सर्वे वाङ्मयं स्यात् २.२६
 तिथिवारनिषिद्धेपि । परि. ११८
 तिला ग्राह्या विचक्षणैः ७.७३
 तिलानामप्यभावे तु ७.७७
 तिलान् संमिश्रयेत् जले ७.७३
 तिलैस्तर्पणमाचरेत् । परि. ६५
 " " । परि. ११८
 तिष्ठंश्चेद्वाङ्मयमाणोर्कं ७.१३५
 तिष्ठन्तोत्र समन्ततः १.१७६
 तिष्ठन्त्यस्मिन्स्ततस्तपः ३.२१
 तिष्ठन् यदा जपं कुर्यात् । परि. ५१
 तिसृभिः समुपस्पृशेत् । परि. ९३
 तिसृभिर्मव्यमाभेत् । परि. ५२
 तिसृष्वपि च संख्यासु ६.२६
 तिस्रः साक्षास्तथा मात्राः २.१३१
 तिस्रः साक्षास्तु कर्तव्या २.६
 तिस्रो मात्राः प्रकीर्तिताः २.७०
 तिस्रो मात्रा लयं यान्ति २.३२
 तीर्णो मूयो न पश्येत् ४.५२
 तिस्रः सार्धास्तु कर्तव्या २.६
 तीर्थं दानं व्रतं यज्ञाः १२.३१
 तीर्थतोयं ततः पुण्यं । परि. ९०
 तीर्थस्य परिकल्पनं ७.१६९
 तुर्यं चैव चतुर्थकम् २.१२४
 तुर्यं तुर्यावसानिकम् १.१३३
 तुर्यस्तेन निगद्यते २.१२४
 तुर्याख्यं सोमरूपकम् ४.२४
 तुर्यं प्राणे तथादित्ये २.२२
 तुल्या समतोलयत् ४.८०
 तुपकणसमान्यतम् ११.२८
 तूष्णीमासीत् तु जपन् ७.१४९
 तूष्णीमेव तु शूद्रस्य ७.१५८
 तूष्णीमेवावगाधेन । परि. ५३
 तृचस्यान्तोथवा कुर्यात् । परि. ५४

तृतीयं तु समुद्दिष्टं ८.१६
 तृतीयं सूर्यदैवत्यं ४.६४
 तृतीयमुपवीतं स्यात् । परि. ९७
 तृतीयश्च सनातनः ७.६५
 तृतीयां वामपादे तु । परि. ७६
 तृतिं समधिगच्छति १.१६४
 तृप्त्यर्थं वै पितृणां तु ७.९१
 तृप्यतामिति सेक्तव्यम् ७.६८
 तृप्यतामित्यथापि वा । परि. ५५
 तृप्यत्विति समुच्चार्य । परि. ५५
 तृप्यध्वमिति च त्रिवै ७.८४
 तेज आयुधनं सुताः । परि. ६२
 ते जन्मबन्धनिर्मुक्ताः ४.४४
 तेजस्विनां सहस्रांशः ४.१५
 तेजोमध्ये स्थितः सत्यः १.१२९
 तेजोमूर्तिरनामयम् ७.११५
 तेजोऋषेण संस्थितः १.१५३
 तेजोसीति विधानतः ४.२९
 तेन छन्दस्तु वै श्रुतम् १.४०
 तेन तारो निगद्यते २.१२०
 तेन दह्यन्ति ते दैत्या ६.१६
 तेन देवनिकायानाम् १.१७०
 तेन नारा इति स्मृताः ७.३१
 तेन नास्तिक्यभावेन १२.३०
 तेन पूतो भवेन्नरः । परि. ७
 तेन पृच्छामहे वयम् १.११
 तेन विष्णुरुपासितः ६.१०
 तेन व्याहृतयः स्मृताः ३.९
 तेन शुक्ल इति स्मृतः २.१२०
 तेन संख्या उदाहृता ६.२०
 तेन संपरिपूर्णानि २.१५१
 तेन सर्वं चराचरम् ७.९७
 तेनाहृतः प्रसीदति २.६१
 तेनैव सर्वमाप्नोति ७.९२

तेनैव सर्वमाप्नोति ७.१५७
 तेनैव सह मोदते ९.१२२
 तेनैवारभ्यते देवी ४.२४
 तेनैवैषा समाप्यते ४.२४
 तेनोदकेन द्रव्यादि ७.११२
 तेनोपात्तमतस्तस्य २.३
 तेनोपास्तुः प्रसीदति २.४५
 ते यान्ति परमां गतिम् ९.१६९
 ते रसास्तस्य भाजनम् ११.१७
 तेषां कर्मफलत्यागः ११.४८
 तेषां तु पावनार्थाय ६.९
 तेषां प्रदेयं न तु यो १२.४९
 तेषां फलं तु संयोज्य ११.५
 तेषां फलमनन्तकम् ७.१३३
 तेषां स्नात्वा विशुद्धयर्थम् ८.३१
 ते सर्वाध्वमी १२.२८
 ते सूर्यस्य द्वारेण ९.१०१
 तैः संसरति सोऽवशः ९.१७१
 तैजसोन्तः प्रकृतिमुक् २.९२
 तैत्तिरीये तथैव च ९.१५८
 तैलधारावदाच्छिन्नं २.७
 तैलस्पर्शं विवर्जयेत् । परि. ७२
 तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत । परि. ५८
 तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्तु । परि. ९५
 तोयमग्रा दिवानिशम् । परि. ९१
 तोयेनाविमृजेन्मुखम् ७.१०१
 त्यागाच्छान्तिरनुत्तमा ९.१९८
 त्रयं प्रोक्तं प्रयोजनम् २.७६
 त्रयं ब्रह्म सनातनम् ११.३१
 त्रयं सुविदितं कार्यम् १२.१९
 त्रयास्त्रिंशत् गुणं हि तत् ९.११२
 त्रयाणां चैव देवानां ६.१९
 त्रयाणां धारणाच्चैव ९.८३
 त्रयामार्गः प्रदर्शितः १२.४२

त्रयी वस्मिन् प्रतिष्ठिता २.४१
 " " ११.२७
 त्रयीविद्याभिर्शनम् १२.४७
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु । परि. ५६
 त्रयोदश्यां तृतीयायां । परि. ५७
 " " । परि. ५८
 त्रयोदश्या निवेदनम् । परि. ६१
 त्रयोपि विधिवत् कृताः ८.२८
 त्रयोविंशं तु ब्राह्मणम् ४.६९
 त्रायते महतो भयात् ११.२
 त्रिंशत् कोट्यस्तु विख्याताः ६.१२
 त्रिः कृत्वस्त्वधमर्षणम् ७.२७
 त्रिः पठेदधमर्षणम् ७.१७५
 त्रिः पठेदायतप्राणः ८.३
 त्रिः पठेदुपदामृचम् ७.१८२
 त्रिकच्छं धारयेदबुधः । परि. ४७
 त्रिकारणमिति कापिलाः २.७२
 त्रिकालं च त्रिलिङ्गं च २.८३
 त्रिकालसंध्याकरणात् ८.८६
 त्रिगुणस्तेन स स्मृतः २.१९
 त्रिगुणा सा तु वै पुनः २.२६
 त्रिदिवात् स्नेन तेजसा ४.३५
 त्रिदैवत्य उदाहृतः २.२०
 त्रिधा कृत्वा मृदं तां च ७.४
 त्रिधा चतुर्धा विज्ञेया ३.२
 त्रिधातुः समुदाहृतः २.२५
 त्रिधातुकं समुद्दिष्टं २.१८
 त्रिधा तृप्तिं विजानत २.९४
 त्रिधा देहे व्यवस्थितः २.९१
 त्रिधा भूत्वा प्रतिष्ठिता ६.१०
 त्रिधा ह्येवं निवेशयेत् ९.१२४
 त्रिपदा चैव गायत्री ४.४७
 त्रिपदायां च गायत्र्यां २.६४
 त्रिपदाष्टाक्षरं परम् ४.२१

त्रिपदेति ततः स्मृता ४.३४
 त्रिप्रकारं विदित्वा तु २.२५
 त्रिप्रज्ञ इति स स्मृतः २.७३
 त्रिप्रज्ञं च त्रिगुणं २.७२
 त्रिप्रज्ञं च त्रिधामं च २.१८
 त्रिप्रज्ञं त्रिपदं चैव २.८९
 त्रिप्रयोजनमेव च २.७४
 त्रिब्रह्म इति संज्ञितः २.२१
 त्रिब्रह्म त्रिरवस्थानं २.१७
 त्रिब्रह्मेति प्रकीर्तितम् २.७०
 त्रिभिः स्वरैर्यदा गीता ४.३३
 त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति ७.११७
 त्रिभोक्ता इति स स्मृतः २.९८
 त्रिभोक्ता एवमेव तत् ९.१३८
 त्रिभोज्यं च तथा परा २.९६
 त्रिभोज्यमिति कीर्तितम् २.९८
 त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः ४.१३
 त्रिमात्र इति संज्ञितः २.२०
 त्रिमात्रं कृत्स्नमेव च २.३५
 त्रिमात्रं चैव त्रिब्रह्म २.६९
 त्रिमात्र मजमव्ययम् ९.१०९
 त्रिमात्रश्च प्रयोक्तव्यः २.५
 त्रिमात्रो मनुना चोक्तः २.१२९
 त्रिमुखं च त्रिदैवत्यं २.७४
 त्रिमुखः स तु विज्ञेयः २.७५
 त्रिरयं प्राणसंयमः ८.४
 त्रिरवस्थं त्रिलिङ्गकम् २.१८
 त्रिरवस्थ इति स्मृतः २.२४
 त्रिरवस्थानमेव तु २.९७
 त्रिरहो ह्युपपन्नयः ७.१७६
 त्रिरात्मा इति संज्ञितः २.१०१
 त्रिरात्मा त्रिस्वभावश्च २.१००
 त्रिरात्मानं तैजसं च ९.११०

त्रिरात्रफलदा नद्यो ७.११९
 त्रिरावर्तं जपेदथ ७.२८
 त्रिरावर्तनयोगात् ८.६
 त्रिरावर्त्य ततः पश्चात् ४.३१
 त्रिरावर्त्य तु सावित्रीम् ७.१८५
 त्रिरावृत्तेन नित्यशः ७.१७०
 त्रिलिङ्ग इति स स्मृतः २.२४
 त्रिवर्गफलदं ज्ञेयम् ११.२९
 त्रिविधं केचिदिच्छन्ति ८.७
 त्रिविधं शोषयेत् पापं २.१२०
 त्रिविधं ब्रह्मणो मुखम् ११.३१
 त्रिविधं हयत्रमुच्यते ९.१३७
 त्रिविधः सो विकल्प्यते ८.४९
 त्रिविधात्रं त्रिधा भोक्ता ९.१३७
 त्रिवृद्धलाणि निष्णातः ४.७९
 त्रिवृद्धल स उच्यते ४.७८
 त्रिव्यूह इति निर्दिष्टः २.१०२
 त्रिषु चैव प्रातिष्ठितम् २.२२
 त्रिषु धामसु यन्द्रोग्यम् २.९४
 त्रिष्टुप् च जगती चैव ३.१४
 त्रिष्टुभं तस्य देवता । परि. १९
 त्रिष्टुभौ कवयो विदुः । परि. २२
 त्रिसंज्ञं च तथा विदुः २.८३
 त्रिसंज्ञं च प्रकीर्तितम् २.८६
 त्रिस्थानं त्रिपदं चैव २.८६
 त्रिस्वभाव इति स्मृतः २.१०१
 त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ४.४७
 त्रेतायां यः प्रवर्तते । परि. २०
 त्रैकाल्यं तेन चोच्यते २.२२
 त्रैकाल्यं त्रिप्रतिष्ठितम् २.१७
 त्रैलोक्यस्यैष संभवः ९.६७
 त्रैश्वर्येति ततः स्मृता ४.३३
 त्रैश्वर्यं च तथोदात्तो २.७८

त्र्यक्षरं च त्रिदैवतम् २.१७
 त्र्यक्षरं प्रणवं प्रमुम् २.६९
 त्र्यक्षरास्त्रिगुणः परः २.१५
 त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः । परि. ५
 त्र्यवस्थानं त्रिभोक्तारं २.९५
 त्र्यहं गंगा रजस्वला । परि. ७७ अ
 त्वं हि जानासि तत्वेन १.१०
 त्वचेवाहिर्विमुच्यते ४.५०
 त्वन्ते वै सर्वकर्मणाम् ७.१०४
 त्वजः सत्त्व इत्यपि ७.१८
 त्वाष्ट्रं त्रयोदशं शेषम् ४.६६

द

दक्षिणाग्निमुखो विश्वो २.९१
 दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ७.६९
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् ७.७४
 दक्षिणे पितृतीर्थेन ७.७०
 " " ७.७४
 दग्धं जीर्णं च मलिनम् । परि. ६०
 दत्तं भवति निष्फलम् । परि. ६
 दत्त्वा नमस्येत् कमशः ७.१०४
 दद्याच्च सलिलाञ्जलिम् ७.८४
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन ७.९७
 दद्यादाचमनीयकम् । परि. १४
 दधि सर्पिस्तथाहयापः ७.१४४
 दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ७.१४०
 दन्तैर्दन्तात्र संस्पृशेत् ९.१८९
 दन्दशूकः पतङ्गो वा ९.१७२
 दन्त्योष्ठयं नैव तालुजम् ९.१३
 दमः शमार्जवं दानम् ७.१५९
 दम्पती शयनं गतौ । परि. २७
 दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् ७.५७
 दर्भैर्मन्त्रेण वाग्यतः ७.७८
 दर्भैश्च पावयेन्मन्त्रैः ७.२०
 दर्शनान्नात्र संशयः ९.१७६

दर्शे स्नानं न कुर्वीत । परि. ६१
 दशकृत्वो परः स्मृतः । परि. ११९
 दश त्रिंशच्छतं चापि १०७
 दश नामानि नैरुक्ताः २.११३
 दशभिः प्राप्यते दिवम् ४.५०
 दशमीं हृदये तथा । परि. ६९
 दशम्यां च विशेषतः । परि. ५७
 दशरात्रेण शुद्धयति । परि. ४
 दशसहस्रिकोभ्यासः ४.५४
 दहयन्ते ध्यायमानानाम् ८.३०
 दातारं चैव तारयेत् ९.१५०
 दानं स्वाध्यायकर्म च ११.३४
 दानानि च तपासि च ११.५
 दिवश्च पृथिवी चैव ९.६७
 दिवसानां यथाक्रमम् ६.११
 दिवा कीर्त्यैस्तथान्यैश्च ७.५५
 दिव्यं वर्षसहस्रं तु १.३६
 दिव्या शिवतमा ह्यापः ९.७४
 दिशो दिग्देवता अपि ७.१०२
 दीपवद्यः स्थितो हृदि ९.१६७
 दीप्तिमन्तं हिरण्यम् ९.१०६
 दीर्घघण्टानिनादवत् २.७
 " " ६.२४
 दीर्घप्रणवमुच्चार्य ९.११७
 दीर्घप्लुतः सामवेदे २.७९
 दीर्घमायुः स विन्देत् ६.१६
 दीर्घं प्रणवमुच्चेत् ९.१८८
 दीप्यते रविमण्डले ९.४९
 दीप्यते क्रीडते यस्मात् ९.५४
 दुःखस्य त्रिविधस्य च ९.५७
 दुःखे भयाभिघातार्थं २.१४१
 दुःस्वप्नावतश्च तपश्च । परि. ३९ अ
 दुर्बोधं तु भवेद्यस्मात् १२.२
 दुर्भिर्गिया इति द्विच्यं ७.९

दुष्कृतस्येह कर्मणः ७.१२८
 दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ७.३३
 दुहितृश्च स्वसृष्टेव ७.८६
 दूर्वामार्द्रं च गोमयम् । परि. १२
 दूषितं ब्रह्मणा स्वयम् । परि. ९२
 दृश्यते सर्वतो यतः ९.८५
 दृष्टिप्रकाशेवदयाय ९.७७
 दृष्टिश्रोत्रज्ञता परा ९.१९५
 दृष्ट्वा तीर्थमुपस्पृश्य ७.१४९
 दृष्ट्वा संकोचयेत् शणाम् ८.५२
 दृष्ट्वेदं व्याहृतं स्वयम् ३.७
 देवतात्रयचिन्तनात् ८.२६
 देवताध्यानकाले तु २.६
 देवतायाः परस्यास्तु २.५६
 देवतायाश्च संनिधौ ७.१४३
 देवतायाश्च सायुज्यं १.३३
 देवताश्चाक्षरत्रयम् २.११७
 देवताः समुदाहृताः ३.१५
 " " । परि. ११२
 देवतार्चनमेव च । परि. १
 देवतीर्थेन तर्पयेत् ७.६७
 देवपित्रात्मको ह्येता ९.९७
 देवस्य सवितुर्यस्य ९.४२
 देवा गातुविद इति ७.१०७
 देवा गातुविदो मन्त्रान् । परि. ११०
 देवादीनामशेषतः । परि. ५५
 देवानां चोपजीवनम् ९.१५९
 देवानां प्रवरा मताः । परि. २४
 देवानां हितकाम्यया १२.११
 देवीरप्सरसस्तथा ७.६१
 देवीराप इति द्वाभ्याम् ७.२१
 देवैर्दर्शनकाङ्क्षिभिः ४.२९
 देशकालानुसारेण ८.१४

देहान्तस्थं मनसि च २.११२
 देवं ह्यङ्गुलिमूर्धनि ७.७६
 देवतं तु समाहितः ७.९४
 देवतं देवतोच्यते १.४१
 देवत्यं समुदाहृतम् ४.९
 देवत्यं ब्राह्मणं तथा १.१२
 देव्ये पित्र्ये च कर्मणि । परि. ४५
 देव्ये पित्र्ये च यद्वत् ९.१५१
 दोषाः प्राणस्य नियहात् ८.३०
 दोषान् दृष्ट्वा पावकः ८.३३
 दोषां श्रैवानिषवणात् ७.१६१
 द्योतते रोचते दिवि ९.५४
 द्यौरस्य परिकल्पिता ९.१५९
 द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ९.५८
 द्रष्टव्यो योगचक्षुषा ९.१२८
 दुपदां वा त्रिरभ्यस्येत् ७.२७
 दुपदां वा त्रिरावर्त्य ७.४९
 दुपदादिव इत्युच्चा ७.२१
 दुपदा नाम सावित्री ७.१८१
 दुपदामार्घ्यमुच्यते ७.१७९
 द्वादशं मैत्रवारुणम् ४.६६
 द्वादशमात्रः कनीयान् ८.११
 द्वादशानां तु यजेजः ९.७१
 द्वादशीं सप्तमीं पृथौ । परि. ७२
 द्वादश्या दीपकं दद्यात् । परि. ६१
 द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ७.१०
 द्वावेको वैश्यशूद्रयोः । परि. ४३
 द्वाप्तसप्तसहस्राणि ९.१९३
 द्विगुणं त्रिगुणं वापि ९.१९१
 द्विजानामिह सर्वशः ११.३९
 द्विजेनात्मविदा सदा ६.२५
 द्वितीयं नन्दनं वनम् ९.६८
 द्वितीयं यत्र चेतासि ८.१६
 द्वितीययासनं दद्यात् । परि. १८

द्वितीया दक्षिणे करे । परि. ७६
द्वितीयेन तु रूपेण ९.८९
द्विधा गर्भोभवत्येष ९.७२
दिमात्रं चेच्छते सदा २.१२७
दिमात्रश्चार्धमात्रस्तु २.१२८
द्विवासा येन वै भवेत् ७.३९
द्विविधं कर्म वैदिकम् ११.३९
द्विविधं तु समुद्दिष्टं ११.२५
द्वे पावित्रे च कारयेत् । परि. ७५
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये २.४७

ध

धनदः पावकः कालो ९.७९
धनदस्तेन चोच्यते ९.८७
धनेन वैश्यशूद्रौ तु १०.१६
धर्मं परममास्थितः ७.८५
धर्ममायुश्च विन्दति १.३६
धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः १२.२८
धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः १२.३
धर्मशुद्धिमभीप्सता १२.१९
धर्मश्चैवार्थ एव च २.७६
धर्मस्य च चतुर्दश १२.३
धर्मार्थकाममोक्षेषु ९.४३
धर्म्यं कर्मणि विद्वद्भिः । परि. ७४
धातुदार्वादिपाषाणैः २.५८
धातूनां हि यथा मलाः ८.२९
धात्रीफलैरमावास्या । परि. ६२
धामात्मा बिन्दुलक्षणः ९.९
धाम्नो धाम्नस्तथैव च ७.१०५
धारणं धारयेद्बुधः ९.१९२
धारणां प्राणसंयमम् ९.३३
धारणा धार्यते कथं १.१६
धारणाभिः समाधिना ९.३५
धारणाभिश्च किल्बिषम् ८.३२
धारणाभिश्च मुच्यते २.१४८

धारयेत्तत्र चात्मानं ९.१९२
धियो यो नः प्रचोदयात् ९.४३
धैवतश्च तृतीयकः ४.३२
ध्मातः पूरक उच्यते ८.२२
ध्यातव्यं कमशस्तु वै ४.३१
ध्यातव्यं सततं बुधैः २.४५
ध्याता सिद्धिहरी भवेत् ४.३२
ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु ७.९४
ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् । परि. १.१६
ध्यानं कृत्वा चतुर्थं तु ९.२
ध्यानं च धारणा चैव ९.३९
ध्यानं च समुदाहृतम् १०.१
ध्यानं जपप्रयोगश्च ४.३
ध्याननिर्मथनाभ्यासात् २.५५
ध्यानप्रकरणं ह्येतत् ९.१९८
ध्यानमित्यभिधीयते ९.१८२
ध्यानमेव परं तपः ९.१७९
ध्यानमेव परं ब्रह्म ९.१७९
ध्यानमेव परं शौचं ९.१८०
ध्यानमेव प्रवक्ष्यामि ९.१८१
ध्यानयोगपरायणं १.३
ध्यानस्य तु विधिं वक्ष्ये ९.१
ध्यानात् कर्मफलत्यागः ९.१९८
ध्यानेन जन्मनिर्घातम् २.१४८
ध्यानेन पुरुषो यस्तु ९.५८
ध्यानेन सदृशं नास्ति ८.४२
" " ९.१७८
ध्यानेनात्मानि पश्येच्च ११.५२
ध्यानेनात्मानि संपश्येत् ११.५०
ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ८.३१
ध्यायंश्चापः प्रसेचयेत् ७.९
ध्यायन् विरेचयेत् पश्चात् । परि. २३
ध्यायिनं ध्येयमेव च ७.३२
ध्यायिनां तीर्थसेविनाम् १०.९

ध्यायी नैव तु लिप्यते ९.१७९
ध्यायी नैव तु लिप्यते ८.४२
ध्यायेच्च मनसा मन्त्रम् ७.१४०
ध्यायेद्दिगतकल्मषम् ५.३
ध्यायेन्नारायणं देवं । परि. १.२१
ध्यायेन्नारायणं देवं ७.३३
ध्यायेन्निमिषमच्युतम् ९.१८०
ध्यायेम विष्णुसंज्ञकम् ९.४५
ध्येयः परमनिष्कलः ५.६
ध्रुवं च शाश्वतं नित्यं २.१०९
ध्रुवो ध्रुवश्च सौम्यश्च । परि. ६३
न
न कम्पयेच्छरीरं तु ८.४५
न कम्पयेच्छिरोऽग्निवम् ७.१४०
न करोति हितं नृषु ९.३१
न करोत्यङ्गपोषणम् ९.३०
न कथं नैव चाध्माणं ९.१४
न कार्यं नैव चाकार्यं १२.१७
न किञ्चिदपि चिन्तयेत् २.१३९
न कुर्यात् कस्यचित् पीडाम् ७.३७
न कुर्यात् पितृतर्पणम् । परि. ३२
न क्लिन्नवासाः स्थलगा ७.४२
न गायत्र्या समो मन्त्रो । परि. ६४
न घोषं नैव चाघोषं ९.१३
न च क्रमन्न विहसन् ७.१३१
न च दीर्घं न च ण्युतम् २.१०८
न च पश्यन्ति चक्षुषा ९.१६५
न च पश्यन्ति पुरुषम् ९.१७७
न च प्रक्षोभयेद् द्विजः ७.३६
न च संश्रावयन्नेत् ७.१३२
न च स्थूलं न च ह्रस्वं २.१०८
न चासमाहितमना ७.१३२
न चैव हि तथा करे ७.१३२
न च्ययते न व्ययते ९.१२२

न जपेज्जापकः स्वयम् । परि. १०३
न जपो वैदिकात् परः । परि. ६४
न जीर्णेन न नीलेन ७.४३
न जीवत्पितृकः कृष्णैः । परि. ६५
न तद्भासयते सूर्यो ९.२०
न तमः कारणं किञ्चित् ११.४३
न तर्पयति वै पितृन् ७. ८८
न तावत् पापमेधीत । परि. ६६
न तेनाभ्युक्षणं कुर्यात् ७.११३
न त्रायन्ति कदाचन ११.१६
न दानं न तपांसि च १२.१६
नदीश्चोत्सृज्य कृत्रिमे ७.६
नदी पुण्यतमा च या ७.१२
नदी वेगेन शुद्ध्यति ११.४९
न देवः केशवात् परः १०.१०
नद्या स्नात्वा नदीमन्यां । परि. ६७
नद्याः प्रथमवेगगाः ७.१५४
नद्यामस्तमिते स्नानं । परि. ६७
नद्यो धमनिसंज्ञकाः ९.६६
न नश्येन्न भवेन्नु सः ११.७
ननु मृताण्डपिण्डस्य ७.१७४
न पदा पदमाकम्प्य ७.१३२
न परामृश्यते यस्मात् ९.६३
न पर्युषन्ति पापानि १०.१०
न पार्श्वमवलोकयन् ७.१३१
नपुंसकस्तथोक्तो २.८२
न प्रत्यक्षं भवेत्तेषां १२.३३
न प्ररोहन्ति वै पुनः ९.३२
न प्रशंसन्ति देवताः । परि. ३२
न प्रशंसते धर्मवित् । परि. ६७
न प्राणेनाप्यपानेन ८.४४
न प्रावृत्य शिरस्तथा ७.१३१
न विभेति कुतश्चन २.५३
न भयं विद्यते कचित् २.६४

न भयं विद्यते क्वचित् १.१४१
 न भवेत् सिद्धिकारकम् । परि. ९
 न भूतं न भविष्यति ९.१४६
 न भूयो जन्म चाप्नुयात् ९.२
 नमस्कारस्वधान्वितान् ७.८१
 नमस्कारादि वै जलम् ७.१०३
 नमस्कारान्तर्कीर्तितम् । परि. ७७
 नमस्कारेण पुष्पाणि ७.९५
 नमस्कृत्य जलं ततः ७.११
 नमस्कृत्य विसर्जयेत् ४.३०
 नमस्कृत्योपविश्य च ७.५७
 नमस्येत् प्रयताञ्जलिः ७.११
 न भूर्द्धन्यं न चान्तस्थम् ९.१३
 नमोऽङ्कारसमन्वितम् । परि. १०५
 नमोऽद्भ्यो नमोऽपांपतये ७.१०४
 नमो व इतिजत्वा वै ७.८५
 नयते हृत्शिरालयम् ४.५१
 नरादापः प्रसूता वै ७.३१
 न रेचको नैव च पूरको ८.२०
 नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ११.३६
 न लोहितं न कुष्णं च २.१०८
 न वर्गं न विसर्गिणम् ९.१४
 नवच्छिद्रसमन्वितः ७.१२३
 नवप्रणवपुष्पाभिः । परि. २१
 " " । परि. ६८
 नवमं मूर्ध्नि विन्यसेत् ५.१२
 नवमीं नाभिमध्ये तु । परि. ६९
 नवम्या त्वमुलेपनम् । परि. ९६
 न विद्यया केवलया ११.२२
 न विशुद्धया कर्हिचित् ७.१५३
 न वेदबलमाश्रित्य ११.१९
 न वेदशास्त्रादन्यत् १२.१
 न वेदा नैव यज्ञाश्च १२.१६
 न शक्नोति यद त्वसौ ६.२७

न शशाङ्को न पावकः ९.२०
 नश्यन्ति पात्रदौर्बल्यात् ११.१७
 न स तत्फलमश्नुते परि. ८९
 न स पापेन लिप्यते १०.१२
 न साधयति तत्परम् ७.१६०
 न सीदन्ति कदाचन ११.४८
 न सीदेत् प्रतिगृह्णानः ४.६१
 न स्वरं व्यञ्जनं न च ९.१३
 न स्वाध्यायस्य पारगः ११.११
 न हन्यान्नैव रुन्धीत ७.३६
 न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ९.२९
 नागकूमाण्डनैर्कृद्गतान् ९.७८
 नागकूमाण्डराक्षसाः ९.७६
 नाङ्गयागी षडङ्गवित् ११.१४
 नाचरेच्छक्तिमांस्तु यः ७.१२७
 नाचरेयुः कथञ्चन । परि. ५७
 नाडीश्रवणाः प्रतिपूरयेत् ८.१९
 नात्युच्छिन्ने नातिनीचे ९.१८७
 नाधिकारोऽस्ति मन्त्राणाम् १.३०
 नाध्येतव्यं कदाचन १२.२१
 नानुच्येत यथाविधि ४.७२
 नापाश्रितो न जल्पश्च ७.१३१
 नापुनरुवन्ति फलं क्वचित् । परि. ९१
 नाभिदेशे महस्तथा ५.५
 नाभिमध्ये प्रतिष्ठितम् ८.२३
 नामतस्तु स्वधाकारैः ७.८७
 नाम्ना तु प्रणवादिता ७.६८
 नायन्त्रितश्चतुर्वेदः ४.७७
 " " ११.२१
 नारदस्य मतेन तु २.१२८
 नाल्पोदके द्विजः स्नायात् ७.६
 नाश्रन्ति न पिबन्ति च ९.१६४
 नासनस्तु स्वधाकारैः ७.७०
 नासवर्णे कथंचन ७.८७

नासाग्रचारी स्थित एष ८.२०
 नासाग्रनयनद्वयम् । परि. २३
 नासिकाकृष्ट उद्ग्रासो ८.२२
 नासिकाग्रे विधृत्य च । परि. ४६
 नास्तमे नोद्वेते रवौ ६.२५
 नास्तिको वेदनिन्दकः १२.२९
 नास्तिक्यभावाद्यश्चापि ७.८८
 नास्तिक्यभावान्मृदात्मा १२.३२
 नास्ति गंगासमं तीर्थं १०.१०
 निःशब्दो व्योमसंज्ञकः २.१४०
 निःश्रेयसकरं ज्ञेयम् ११.३९
 निःसृतं कर्मचरितम् ९.३०
 निग्रहे चापि शत्रूणाम् ४.३७
 निजं कायं समुत्सृज्य ९.१९६
 नित्यं वै यानिकानिचित् ७.११२
 नित्यं स्नानादिकर्मसु ७.३३
 नित्यनैमित्तिका क्रियाम् । परि. ६
 निवद्धा ह्यासुरी भवेत् । परि. ७४
 निमज्ज्योन्मज्ज्य वै ज्ञानैः ७.१६
 निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो ९.१८९
 निमृज्याचम्य वै पुनः ७.१९
 निमेषादिक्षणः कालः ९.९४
 नियतात्मा जितेन्द्रियः ८.३४
 नियमज्याततं दृढम् ७.१५९
 नियमानामनुष्ठानम् ११.४१
 निरायाम्य शनैरसम् ७.५१
 निरालम्बं तदा भवेत् २.३४
 निराशाः पितरस्तस्य ७.४१
 निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य १.४३
 निरुद्धवसंतिष्ठानि ८.२१
 निरोद्धव्याः प्रयत्नतः ८.५४
 निरोधकाले प्राणस्य ८.१५
 निरोधाज्जायते वायुः ८.२७
 निर्गुणे गुणबोधिनि ६.२१

निर्जगाम ततो मुखात् ४.११
 निर्णयः समुदाहृतः २.१५८
 निर्णयो व्याद्वितीनां तु ३.३३
 निश्चूतपापा विरजा ८.३५
 निर्धूमं पावकः सदा ९.११४
 निर्भासं चात्मभासकम् ९.१२६
 निर्मलं पापनाशनम् ८.२५
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति ८.४०
 निर्मला गतकिल्बिषाः ८.४१
 निर्मलात्मा स्थितो दर्भे । परि. ११६
 निर्वीती कायतीर्थेन ७.६७
 निवृत्तं कर्म वैदिकम् ११.४१
 निवृत्तं सेवमानस्तु ११.४२
 निवेदनान्तं तत् स्नानं । परि. २६
 निवेदयेत्तदात्मानं । परि. ७०
 निष्कलस्य तु सर्वज्ञः २.११५
 निष्काम्य नासाविवरात् ८.२१
 निष्ठाकारकमुच्यते २.१३
 निष्ठीवनविजृम्भणे । परि. ३८
 निष्पीडयति यः पूर्वम् ७.४१
 निष्पीडय स्नानवस्त्रं तु ७.९२
 निष्कलान्यवृतानि च १२.२३
 नीडं शकुन्ता इव ११.२०
 नीडमध्यगतं सूर्यं ९.१६५
 नीडान्तस्थं वटोपमम् ९.१६६
 नीलोत्पलदलश्यामम् ८.२३
 नीहाराशनिमादृतैः ९.७७
 नेति व्यासः समब्रवीत् । परि. ६४
 नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति ११.२
 नैकयस्त्रो द्विजः कुर्यात् । परि. १२४
 नैकवासाः समाचरेत् ७.४३
 नैत्यकं यद्विजातिभिः १.२४
 नैयायिकार्थमालोक्य १२.१८
 नैरात्मवादकुहकैः १२.१०

नैशमेनो व्यपोहति १०.८
 नोदकस्य तु विक्षेपात् १०.१८
 नोपातिष्ठति यः पूर्वां ६.३
 नोपास्ति कुरुते तु यः । परि. १२२
 नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ६.३
 न्यायेनेष्टो ददत् स्वर्गं ११.३०
 न्यासं तु संप्रवक्ष्यामि ५.१

प

पङ्क्तिं पावयते चैव १२.३९
 पङ्क्तिदृष्टयो परं तेजः ११.५३
 पङ्क्तिपावनपावनः ९.१८१
 पञ्च तीर्थानि विप्रस्य ७.७५
 पञ्च दद्यात्तथाहुतीः ९.१४१
 पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् । परि. ६१
 पञ्चधावस्थितस्तु सः ९.१५६
 पञ्चधा सतथा पुनः ३.२
 पञ्चमं यमदैवत्यम् ४.६४
 पञ्चमण्डलमध्यस्थो ९.१२८
 पञ्चमध्यगतः षष्ठो ९.१३३
 पञ्चमी वामजानौ तु । परि. ७१
 पञ्चम्यां च चतुर्दश्याम् । परि. ७२
 पञ्चम्याचमनीयकम् । परि. १३
 पञ्चरात्रस्य सर्वस्य १२.६
 पञ्चवर्णसमन्वितः ११.९
 पञ्चवायुभिरावृतः ९.१४३
 पञ्च व्याहृतयः प्रोक्ताः ३.३
 पाठितं वृत्तिहेतुकम् ११.१५
 पाठित्वा तज्जलं क्षिपेत् । परि. ४५
 पतितानामेष एव । परि. ४७
 पदं प्राप्य तु पञ्चमम् २.८
 " " ९.१०
 पदमन्यद्विगच्छति ११.५०
 पदान्येतानि तस्य तु २.८८
 पदैस्त्रिभिर्भ्यदात्याता ४.३४

पदभ्यां नाभ्यां ललाटे तु ५.१२
 पञ्चसंपुटमध्यगः ९.१६७
 पञ्चासनं च बद्धवा वै ९.१८८
 पञ्चासनगता शुभा ४.२८
 पन्थानौ ह्यग्निहोत्रिणाम् ९.९७
 पयोमूलफलानि च ७.१४४
 परं ब्रह्म नयत्येष २.१२६
 परं ब्रह्म तमेवाहुः २.१३३
 परं ब्रह्म विशान्तिं वै ४.४४
 परं ब्रह्माधिगच्छति २.४७
 " " ४.७९
 परं संतप्यते तपः ७.५९
 परकायप्रवेशनम् ९.१९६
 परकीयजलाशये ७.११०
 परकीयनिपानेषु ७.१०९
 परब्रह्म इति स्मृतः २.१२६
 परब्रह्म स उच्यते ५.११
 परमं ह्यत्र तिष्ठति ९.७१
 परमार्थः स उच्यते १२.५
 परमार्थं च यद्वाम ९.७१
 परमाप्नोति पूरुषम् ९.२८
 परमे व्योमन्यन्तारव्ये २.१३७
 परमेष्ठी प्रजापतिः ४.१३
 परलोकात् स हीयते ७.१२७
 परस्ताच्च विशीर्यते २.१४९
 परिक्षिपेन वा जपेत् ७.४३
 परिवार्यं पिबन्ति हि ७.४२
 परिज्ञानान्द्वेष्टुमुक्तिः ९.३४
 परिधानाद्बहिः कक्षा । परि. ७४
 परिवर्तं समाचरेत् । परि. २
 परिवेत्ता तथोच्यते । परि. २०
 परे धाम्नि नियोजयेत् ९.५
 परे ब्रह्मणि संस्थिता ९.१००
 परोकारः स उच्यते २.१३२

पर्यायनामामिन्द्रो ९.८०
 पर्यायेण हि कीर्तितः २.११५
 पर्यायेश्च तथाचान्यैः २.१६
 पर्वताश्च जगयूत्वा ९.६६
 पलालधान्यशुकादी ११.२८
 पवित्रं मङ्गलं तथा २.१५४
 पवित्राणि च शक्तितः ७.२४
 पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण । परि. ७५
 पवित्रैर्विधिष्वन्यैः ७.५६
 पश्चाद्योगो विधीयते । परि. ३४
 पश्चिमां तु समासीनो १०.९
 " " १०.१२
 पश्यते सर्वमूतानाम् ९.८१
 पश्यत्यत्र न संशयः ९.८
 पश्यन्ति ये योगविदो १२.४९
 पश्यन् हि योगयुक्तात्मा ११.५२
 पाचिकाप्यायिके हृथेते ९.९६
 पाञ्चरात्रे स्मृतो ह्येष २.१००
 पाञ्चरात्रैः सदोद्युक्तैः २.६८
 पाणिना दक्षिणेन तु ७.६८
 पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ७.७१
 पात्रदोषेण संदुष्टम् ११.१८
 पात्रादिरहितं तोयं ७.११३
 पादं पादमदुद्धत ४.१३
 पादाङ्गुष्ठे तथा गुल्फे ५.८
 पादार्थं पादमर्थवा ४.५३
 पादेन पाणिना वापि ७.३६
 पादो मूर्धान्तमस्तकम् ५.८
 पादौ स्थाण्योभयत्रैव ७.४७
 पाद्यं चैव नृतीयया । परि. १८
 पापं कर्म समाचरेत् ११.१९
 पापं तु जायते तस्मात् ६.७
 पापेभ्यश्च प्रातिग्रहणं ७.१५५

पापेषु कुरुते मतिम् १२.३२
 पापेष्वभिरताश्चिरम् ८.३८
 पारं गतस्तु तत्त्वानाम् ११.११
 पारक्ये स्नानमाचरेत् । परि. १५
 पारगो नात्र संशयः १०.२०
 पाराशरैश्चतुर्मात्रः २.१३०
 पार्जन्यमष्टमं विदुः ४.६५
 पार्श्वे बाहये तथा पृष्ठे ९.१५९
 पावकस्तेन चोच्यते ९.८८
 पौर्वं मोक्षदं पुण्यम् २.५५
 पावनात् पावनः स्मृतः ९.४७
 पावनानि मनुष्याणां ७.१२८
 पावमानीः प्रयोजयेत् ७.२२
 पावमानीभिरिव च ७.२२
 पावमानीश्च शक्तितः ७.१५०
 पावमान्यस्तथापराः ७.२३
 पावयेद्राक्षसाभिः सर्वम् ९.८८
 पाव्यात्मानं समाहितः ७.२१
 पाशुपताश्च वदन्ति हि २.११
 पाषण्डिनं रजस्वलाम् ७.१४७
 पाषाण इव निश्चलः ९.१९०
 पाषाणमणिधातूनां ९.१५३
 पाषाणान्तर्गतेपि च ९.१५२
 पितरो न प्रशसन्ति । परि. ३२
 पितरोऽस्य जलार्थिनः ७.८९
 पितृतीर्थसमीपतः ७.७४
 पितृतीर्थेन तर्पयेत् । परि. १०
 पितृदेवार्चनं तथा ७.१२८
 पितृप्रभृति नामतः ७.८२
 पितृभ्यश्चापि ये चेह ७.८३
 पितृयज्ञक्रियाफलम् ७.९२
 पितृश्चापि न तर्पयेत् ७.४०
 पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ७.९१

पितृणा वृत्तिमावहन् ७.७०
 पितृणां प्रीतिवर्धनम् ७.८२
 पितृन् दिव्यानादिव्यांश्च । परि. १०
 पितृन् ध्यायन् प्रसिद्धैः ७.८४
 पिनाकी चापराजितः । परि. ५
 पिबन्ति देहानिःस्नावम् ७.८९
 पिशाचांश्च सुपर्णांश्च ७.६३
 पीडयित्वा ततः पश्चात् ७.४६
 पुत्रः कुर्वन्निराचष्टे । परि. ६०
 पुत्रजीवसमुद्भवैः ७.१३७
 पुत्रदारादिसंसक्तिः ११.४०
 पुत्राश्चास्य मरीचयः ९.१६०
 पुनः संभवनं कुतः १२.१४
 पुनन्तु माथितर इति ७.२२
 पुनन्त्यहरहः कृताः ८.२७
 पुनराजायते न तु ९.१९५
 पुनरावृत्तिकारकाः ११.३०
 पुनरुत्पत्तिकारकाः ११.१
 पुनर्वा जायते न च ९.१२२
 पुनस्तत्रैव लीयते २.१४०
 पुनस्तत्र निवेशयेत् ९.७
 पुनस्तपस्वी भवति ९.१८१
 पुनस्तस्यैव भेषजम् ९.३०
 पुपुष्पाणि परिकीर्तिताः ९.१६१
 पुरस्ताद्भास्करो हव्यम् १.११
 पुरा कल्पे समुद्दिष्टा १.४२
 पुरा कल्पे स्वयंमुवा ३.१
 पुराणतर्कमीमांसा १२.३
 पुराणधर्मशास्त्राणि ४.७
 पुराणे विनिगद्यते ९.६४
 पुरा दृष्टं स्वयंमुवा ७.१८९
 पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः २.४३
 पुरुषं च तथा सत्यम् ३.४
 पुरुषं चाप्यालिङ्गकम् ९.११५

पुरुषं निर्मले शुद्धम् ९.८
 पुरुषं भास्करप्रभम् ३.३०
 पुरुषं मण्डलान्तस्थम् ९.१०६
 पुरुषत्वाच्च पुरुषः ९.५०
 पुरुषाकृतिमण्डले ९.१०८
 पुरुषाख्यः स विज्ञेयो ९.१३५
 पुरुषान्तर्गतं सूक्ष्मं ९.१०७
 पुरुषान्नपरं किञ्चित् ९.१८६
 पुरुषो दृश्यते हि यः ९.१९२
 पुरुषो मुनक्ति भोगान् ११.६
 पुरुषो यो जगद्बीजम् । परि. १९
 पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ७.६४
 पुष्पाति हि जगत् सर्वम् ९.९३
 पुष्पं दशम्या दातव्यम् । परि. ९६
 पुष्पाणि सुरभीणि च ७.३
 पूतः संवत्सरं भवेत् ७.१७
 पूरकः कुम्भकश्चैव ८.९
 पूरकेणैव चिन्तयेत् ८.२३
 पूरके विष्णुसायुज्यं ८.४३
 पूरणात् पुरुषः स्मृतः ९.८५
 पूरयित्वोदरं तेन । परि. २३
 पूर्वजांश्च पितृस्तर्प्य ७.८८
 पूर्वनिष्पीडनं केचित् ७.४५
 पूर्वमेव तु याः प्रोक्ताः ५.४
 पूर्वमेव यथाविधि १०.३
 पूर्वं संध्यां जपंस्तिष्ठेत् १०.१२
 पूर्वादिदिग्भिर्भागेन ९.१६३
 पूर्वा संध्या तु गायत्री ६.१७
 पूर्वोक्तस्य तु मंत्रस्य ८.१७
 पूर्वोक्तं विधानेन १.३३
 पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैः ६.३०
 पूषा तेन निगद्यते ९.९३
 पूषार्यमांशुरेव च ९.८०
 पूच्छन्ति स्नाननिर्णयम् ६.३१

पृथग्भावे न सिद्ध्येत ९.२८
 पृथिवीं च ससागराम् ४.६१
 पृथिव्यां बालिशो दिजाः ६.९
 पृष्ठदेशे तु दक्षिणः ९.१२४
 पौरुषेयास्तु ते स्मृताः १२.१०
 पौष्णमेकादशं ज्ञेयम् ४.६६
 प्रकृतुमसमर्थश्चेत् ७.१५६
 प्रकाशश्चाग्निमूर्ययोः ९.१७
 प्रकृतिः साधने कृत्वा २.८१
 प्रकृतीनां विकाराणां ११.१०
 प्रकृतेर्वाचकस्तथा २.१०३
 प्रकृत्यापादितं च यत् ९.१३६
 प्रक्षाल्य तीर्थदेशं तु ७.१०७
 प्रक्षाल्य हस्तौ चाचम्य ७.११
 प्रक्षाल्याचम्य वै शुचिः ७.७
 प्रक्षाल्योक्तं मृदाद्विधम् ७.३८
 प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ६.१४
 प्रक्षिपेदुदकाञ्चलिः १०.३
 प्रक्षिप्योदयमुदुत्यम् ७.५२
 प्रक्षोभिताश्च केनापि ७.१५४
 प्रचेतसं वसिष्ठं च ७.६५
 प्रच्छन्नानि च दानानि ७.१३३
 प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ७.३४
 प्रजने च प्रजापतिम् ११.५४
 प्रजापतिकृताश्चाप्ये १२.१२
 प्रजापतिरिति श्रुतिः ३.८
 प्रजापतेर्मुखोत्पन्नः २.३
 प्रणवं वा जले जपेत् । परि. १२१
 प्रणवः पञ्चलक्षणः २.५०
 प्रणवः सर्ववेदानां ४.२०
 प्रणवः सूर्यते सर्व २.९६
 प्रणवं चोत्तरारणिम् २.५५
 प्रणवं परिचिन्तयेत् ८.४९
 प्रणवं ब्रह्मणि स्थाप्य २.१३९

प्रणवं मूर्ध्निः स्वश्च ४.३०
 प्रणवं व्याहृतीस्तथा ७.१८५
 प्रणवध्यानपरस्य च २.६२
 प्रणवव्याहृतिभिः सार्धं ४.४०
 प्रणवव्याहृतिभ्यां च ९.३७
 प्रणवश्च परः स्मृतः २.१४२
 प्रणवादिस्मायुक्तं । परि. ७७
 प्रणवाद्याः स्मृता वेदाः २.१४
 प्रणवाद्याः स्मृता मन्त्राः २.१
 प्रणवाद्या भवेद्विद्या ९.३९
 प्रणवाद्यास्तु विज्ञेया ४.३९
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य २.६४
 " " २.१४१
 प्रणवे पर्युपस्थिताः २.१४
 प्रणवो धनुः शरोद्यात्मा २.५४
 प्रणवो योगसाधनम् २.६६
 प्रणयो विमलः शुद्धो २.१४०
 प्रणवो हीश्वरो देवो २.१४४
 प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म २.१४२
 प्रणवोऽस्यादिः सर्गस्य २.१४२
 प्रतिपन्नवमीदृशे । परि. ५८
 प्रतिप्रणवसंयुक्ताम् ८.३
 प्रतिमां व्यञ्जिकां यथा २.५७
 प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या ४.४१
 प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव १.४३
 प्रतिष्ठानानि वेदस्य १२.१८
 प्रतिष्ठाने प्रतिग्रहे २.१४९
 प्रत्यक्षं चानुमानं च १२.१९
 प्रत्यक्षं जायते ध्रुवम् ९.३६
 प्रत्यक्षे च फलप्रदः २.५९
 प्रत्यवायो न विद्यते ११.२
 प्रत्यहं स्नातको दिजः । परि. ४९
 प्रत्याश्रान्ते जपेपि च २.१५०
 प्रत्याहारं ततः पश्चात् ८.५०

प्रत्याहारं तथा ध्यानम् ८.१
 प्रत्याहारं विचिन्तयेत् ९.१४२
 प्रत्याहारः स उच्यते ८.५१
 प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ८.५२
 प्रत्याहारस्य ध्यानस्य १२.४६
 प्रत्याहारेण ध्यानेन ९.३५
 प्रत्याहारेण संसर्गान् ८.३२
 प्रत्युवाच मुनीस्तदा १.२२
 प्रत्युषश्च प्रभातश्च । परि. ६३
 प्रत्यौकारसमायुक्तं ८.५
 प्रथमं संप्रयोजयेत् ४.३८
 प्रथमां विन्यसेद्गामे । परि. ७६
 प्रथमा तस्य अकारो २.२७
 प्रथमे कर्कटे देवी । परि. ७७ अ
 प्रदक्षिणं समावृत्य ७.५७
 प्रदीपतापप्रकाशैः ९.१७४
 प्रद्वान्ति सहस्रांशुम् ६.१२
 प्रधानं पुरुषे योज्यम् ९.१८४
 प्रधानः स तु विज्ञेयः ४.२३
 प्रधानपुरुषातीतो ६.२१
 प्रधानादेव संभूतम् ३.२५
 प्रपञ्चो ब्रह्मणश्चोक्तः २.३१
 प्रभवः सर्वभूतानां २.९५
 प्रभूते विद्यमाने तु ७.६
 प्रमादात् कुर्वतां कर्म ७.३४
 प्रमीतपितृको द्विजः ७.८०
 प्रयतो मृदमादाय । परि. १२
 प्रलपन्न जपेत् क्वचित् । परि. २८
 प्रलापश्च जपद्विषः । परि. ३८
 प्रलीयन्ते च तत्र वै २.१
 प्रवदन्ति हि केचन १२.७
 प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः २.१०
 प्रविभक्तं तु तैजसं २.९३
 प्रविष्टो ह्येकदा यदा २.८०

प्रवृत्तं कर्म चोच्यते ११.४०
 प्रवृत्तं सेवमानस्तु ११.४२
 प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च ११.३९
 प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरम् ७.१४४
 प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तरा ७.१३७
 प्रशासितारं सर्वेषां ११.५५
 प्रसार्य पादौ न जपेत् । परि. ७८
 प्रसिद्धे द्वे तिलान्वितम् ७.७२
 प्रसुप्तो रगसंनिभम् ९.९
 प्राकृतं वैकृतं तथा ९.७२
 प्रागग्रेषु कुशेष्वेवम् ७.१३५
 प्रागग्रेषु सुप्तान् सर्वान् ७.६९
 प्राग्देवपितृतर्पणात् ७.४५
 प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः ७.५७
 प्राचीनगर्भं तमृषिं १२.७
 प्राचीनावीत्युदकं च ७.७२
 प्राजापत्यं तु मूले स्यात् ७.७६
 प्राजापत्यं तु विशकम् ४.६८
 प्राजापत्यं तु सौमिकम् ७.७५
 प्राजापत्येन तत्पुत्र्यम् ७.११८
 प्राणं बहिःशून्यमिवा ८.२१
 प्राणः प्रीणाति विश्वभृत् ९.१४४
 प्राणनात् प्रणवः स्मृतः २.११७
 प्राणस्त्वग्निस्तथादित्यः ९.१३८
 प्राणस्यायमने कृत्वा ८.४६
 प्राणस्यायमने चैव ४.१०
 प्राणाख्या तामसी २.२९
 प्राणाख्यो हृदि संस्थितः ९.८८
 प्राणाग्निहोत्रविधिना ९.१३९
 प्राणान्निगन्धं दुपदां । परि. ४६
 प्राणापाननिरोधनात् ८.४८
 प्राणायामं तथा ध्यानं १.८८
 प्राणायामं विधानतः ८.५०
 प्राणायामः परं तपः २.६६

प्राणायामः स उच्यते ८.३
 प्राणायामचतुर्थकम् ९.२
 प्राणायामत्रयं कार्यं । परि. ७९
 प्राणायामत्रयस्य च ८.१८
 प्राणायामपरो यदि । परि. १२३
 प्राणायामप्रयोगे च ३.१६
 प्राणायामप्रयोगे तु । परि. ११२
 प्राणायाममुपक्रमेत् ९.१९१
 प्राणायामशतं कार्यम् ८.३६
 प्राणायामशतं कुर्यात् ८.४०
 प्राणायामस्तथा संख्या १.२३
 प्राणायामस्तपः स्मृतम् ९.३९
 प्राणायामस्तु शब्दितः ८.६
 प्राणायामस्त्रिधा ज्ञेयः ८.९
 प्राणायामश्चिलक्षणो ज्ञेयः ८.१०
 प्राणायामस्य चैव हि १२.४०
 प्राणायामस्य लक्षणम् ८.१
 प्राणायामस्य लक्षणम् ८.४७
 प्राणायामस्य संख्यायाः १०.१९
 प्राणायामान् षडाचरेत् ८.३१
 प्राणायामान् समाचरेत् ७.१९०
 प्राणायामा ब्राह्मणेन ८.२९
 प्राणायामास्तु षोडश ८.२८
 प्राणायामे तथा ध्याने ४.३७
 प्राणायामे तथैव च ४.५
 प्राणायामेन दह्यते ८.३३
 प्राणायामे निबोधत ८.६
 प्राणायामे नियोजयेत् । परि. १२०
 प्राणायामे प्रयोजयेत् ४.४०
 प्राणायामेषु नियोजः ३.५
 प्राणायामैस्तथा मलम् २.१४७
 प्राणायामैर्देहापान् ८.३२
 प्राणायामैर्व्यासैः ८.३५
 प्राणायामैर्व्यासैः ८.३७

प्राणायामैश्चतुर्भिस्तु ८.३४
 प्राणायामो यथोदितः ८.४८
 प्राणायामोयं मनुना ८.८
 प्राणायोगेन चालयेत् ८.४४
 प्राणिनां बुद्धिजीविनः ११.३६
 प्राणिनस्तु पुनः पुनः ३.१९
 प्राणैर्यदि धिमुच्यते ३.३०
 प्राणोग्रिविंश इत्याम्याम् ९.१४२
 प्राणो व्यानस्तथापानः ९.१४१
 प्राणो व्यानोऽपानश्च ९.१३२
 प्राणो ह्यग्निस्तथादित्यः २.९८
 प्रातः संख्याद्गाम्भूतेन । परि. ८१
 प्रातः सहगोमयेन । परि. ८२
 प्रातः सूर्यस्य मा पिबेत् । परि. ७९
 प्रातःस्नानं विशोधनम् ७.१२३
 प्रातःस्नायी न पश्यति । परि. १००
 प्रातःकृत्याय यो विप्रः ७.११७
 प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं । परि. ८०
 प्रातस्तिष्ठन् जपेत् । परि. ८४
 प्रातस्तिष्ठन् द्विजः । परि. ८३
 प्रादेशमात्रं तपते ९.१७५
 प्रादेशमात्रः पुरुषः ९.१४४
 प्राप्नुयादैश्वरं पदम् ८.४३
 प्राप्नुयान्नात्र संशयः ४.८२
 प्राप्यते चोपभोगार्थम् ३.२३
 प्राप्यते क्षमृतं ततः ११.४८
 प्राप्य न च्यवते पुनः ३.२३
 प्राप्य विष्णोः परं पदम् ९.१७८
 प्रायश्चित्तान्तरं वृथा । परि. ६७
 प्रायश्चित्तीभवेद्विप्रो ६.८
 प्रायश्चित्तपु सर्वशः ३.१५
 प्रायश्चित्तयपि सर्वमान् ७.३३
 प्रियेषु स्वेषु मुकृतम् ११.५१
 प्रोक्तः शिष्यैर्हितविधिना २.१५८

प्रोक्तवानिदमव्युग्रम् १२.८
 प्रोक्षणे पोषणे चैव २.१४९
 प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ७.११२
 प्लुतं कुर्यान्न संशयः २.६
 फ
 फट्कारान्ताभिचारिके ४.४१
 फलं चैवापदवादं च १.३७
 फलं न किञ्चिदाप्नोति । परि. १०८
 फलं भवति नान्यथा १२.२५
 व
 वद्धमेतं सुषुम्णायाम् ६.२४
 वध्नीयान्नासुरीं कक्ष्यां । परि. ४५
 बलं वीर्यं तथा तेजः २.१०१
 बहिःप्रज्ञो विमुर्विश्व २.९०
 बहिःसंज्ञो मध्यसंज्ञ २.८५
 बहिः संज्ञस्तथान्तश्च २.८८
 बहिरेतत् त्रिकं द्विजः ४.४९
 बाहिस्तमासि राजते ९.२५
 बाहिस्तेजो विनिर्गतम् ९.१०७
 बहुविद्यासुशोभितः ११.१३
 बार्हस्पत्य सप्तमं च ४.६५
 बाष्कलैरेकमात्रस्तु २.१३७
 बाह्यं द्वादशमात्रकम् । परि. २५
 बाह्यशुद्धयर्थमात्मनः ७.१९०
 बाह्यस्तु विषयाक्षेप ९.३
 बाह्यस्थितं नासप्तुटेन ८.१९
 बाह्यानि करणानि । परि. ८५
 बाह्ये सूर्यस्य चान्तरे ९.१४
 बिम्बं यस्य त्रयीमयम् ९.१०३
 बिसृष्टाङ्गाटशाल्व ७.१४४
 बीजवत् प्रभवन्ति च ९.१२
 बुद्धावेव निवेशयेत् ९.१८२
 बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः ११.३६
 बुद्धिवृत्तिः पुनः पुनः ९.४३

बुद्धेरात्मा महान् परः ९.१८५
 बुद्धेर्बोधयिता यस्तु ९.४४
 बुद्धयवस्थितमीश्वरम् १.१३४
 बुद्धयहंकारमनसाम् ९.१८२
 बृहतीपङ्क्तिरेव च २.१३
 बृहत्त्वादबृंहणत्वाच्च ९.८३
 बृहस्पतिकृतास्तु ये १२.११
 बृहस्पत्याप एव च ३.१४
 बोद्धव्यः सततं बुधैः ९.४१
 बौद्धः कापिलकुहको १२.९
 ब्रह्मकर्मसमाधिना ९.११८
 ब्रह्मकल्पं महामुनिम् १.३
 ब्रह्मक्षत्रविशां चैव ७.१५८
 ब्रह्मचारी गृहस्थो वा ११.४४
 ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च । परि. ८७
 ब्रह्मणः परमं धाम ९.२१
 ब्रह्मणः परिचिन्तनात् १०.२०
 ब्रह्मणः प्रणवंकुर्यात् २.१४८
 ब्रह्मणः सदनं हि तत् ३.२१
 ब्रह्मणः सदने स्थिताः ३२.८
 ब्रह्मणः सदृशाश्च ते ३.२९
 ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः २.९
 ब्रह्मणस्त्रिविधस्य च २.१२४
 ब्रह्मणा चाखिलं जगत् ९.१४६
 ब्रह्मणि प्रणवस्तथा २.५१
 ब्रह्मण्यग्रे पृथिव्यै ७.१०२
 ब्रह्मणोपास्यते संध्या । परि. ८७
 ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते २.५४
 ब्रह्मनीडं हिरण्यम् ३.२५
 ब्रह्मप्रधानकर्मस्थाः ११.४८
 ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः ९.१००
 ब्रह्मभूतं हि सञ्चित्य ९.११६
 ब्रह्मभूतः सनातनः २.१५६
 ब्रह्मभूताय कल्पते २.६०

ब्रह्मभूताय कल्पते ९.४०
 " " ११.४२
 ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धयर्थं । परि. ४४
 " " । परि. ८८
 ब्रह्मयज्ञार्थमेव च ७.५८
 ब्रह्मरूपं तदात्मानं ५.३
 ब्रह्मलोकगताथ वा ४.२८
 ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ९.१६९
 ब्रह्मवादिन एवाहुः ९.४२
 ब्रह्मविदोनेकविधाः २.६२
 ब्रह्मविदो ब्रह्मणो योगं २.११
 ब्रह्मविद्यामयापि वा । परि. ४४
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः २.७५
 ब्रह्मसायुज्यतां व्रजेत् १.२४
 ब्रह्मसायुज्यमृच्छति ५.१३
 ब्रह्महत्यां व्यपोहति ७.१८१
 ब्रह्महत्यां सुरापानम् ४.५५
 ब्रह्महा च सुरापश्च ८.३८
 ब्रह्महा हेमहारी च ४.६२
 ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च ४.५
 " " । परि. ११२
 ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ९.११८
 ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्व ७.६२
 ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते । परि. १०१
 ब्रह्माणं रक्तगौराङ्गं ८.२४
 ब्रह्मा तेन निगद्यते ९.८३
 ब्रह्मादि स्तम्भपर्यन्तम् ९.१५३
 ब्रह्मादीनाममत्सरः ७.९३
 ब्रह्माद्यानुपवीती तु ७.६७
 ब्रह्मानन्त्यमुपाश्रुते ९.२७
 ब्रह्मान्तरिक्षसंज्ञो २.२८
 ब्रह्मापि तद्वत्प्रणवोपहृतं २.४६
 ब्रह्मा भवति मानवः २.९७
 ब्रह्माभ्येति सनातनम् ११.५१

ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः । परि. ८१
 ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः ९.११८
 ब्रह्मार्पे च स्वयंभुवः २.३
 ब्रह्मा विष्णुमहेश्वरः ९.७९
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च २.२०
 ब्रह्मिष्ठानां भवेदेवं २.८७
 ब्रह्मीभवति ब्राह्मणः ५.१
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् ९.११८
 ब्राह्मं देवं तथा पितॄं ७.७५
 ब्राह्मणं तदिहोच्यते १.४३
 ब्राह्मणं विनियोगं च । परि. ८९
 ब्राह्मणः पात्रतां व्रजेत् ११.२४
 ब्राह्मणः सिद्धिमाप्नुयात् ११.४७
 ब्राह्मणस्य विजानतः ११.३
 ब्राह्मणानां मुखे स्थितम् ६.६
 ब्राह्मणानां हितार्थाय १.२१
 ब्राह्मणानि विधानतः ४.६
 ब्राह्मणा ब्रह्मचिन्तकाः १०.१७
 ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च २.९
 ब्राह्मणी च प्रसूतिका । परि. ४
 ब्राह्मणेन प्रयत्नतः ११.२५
 ब्राह्मणेन विपश्चिता १.२७
 ब्राह्मणेन विशेषतः १.३८
 ब्राह्मणेषु तु विद्वांसः ११.३७
 ब्रह्मणैर्वैब्रह्मचिन्तकैः १.२६
 ब्राह्मणैः समनुज्ञाता । परि. २५
 ब्राह्मणैस्तु गृहाश्रितैः ६.२६
 ब्राह्मणो द्विपदानां च ४.१४
 ब्राह्मणो धृतकिन्निषः ४.६०
 ब्राह्मणो नात्र संशयः ७.१३०
 ब्राह्मणो नात्र संशयः १०.१५
 ब्राह्मण्यं येन वै भवेत् ४.३
 ब्राह्मण्यं लभते येन १.२४
 ब्राह्मण्यं च भवेत् केन १.१३

ब्राह्मण्यं तस्य वै कुतः ४.७५
 ब्राह्मण्याच्च न हीयेत ६.४
 ब्राह्मण्यात् परिहीयते ४.७१
 ब्राह्मण्यात् पतितो यतः । परि. ३६
 ब्राह्मवैष्णवरोद्वैश्च ७.९३
 ब्रूहि नः संशयो महान् १.५

भ

भक्त्या तानि जपेत् सदा १०.६
 भक्त्यश्च द्वादराभ्यां च २.५८
 भगमन्तर्गतं विमुम् ९.४२
 भगवद्वाचकः प्रोक्तः २.१०३
 भगवद्वाचकः स्मृतः २.१००
 भगवन्तं याज्ञवल्क्यं १.१
 भगवन् सर्वयोगीश १.५
 भगवान् याज्ञवल्क्यस्तु १.२२

२.१३१

भगसंज्ञा धनस्योक्ता ९.९१
 भरणाद्भगं उच्यते ९.४६
 भर्गस्तु पुरुषोहयात्मा ९.६१
 भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञं तु ९.२३
 भवग्राहाकुलार्णवात् ३.३१
 भवग्राहार्णवाकुलात् २.१२०
 भवतीह न संशयः १.३१
 भवन्ति भास्कराकाराः ८.४१
 भवन्ति भूयो भूतानि ३.१६
 भवन्ति सफलान्यपि १.३५
 भवन्त्यल्पफलान्यपि १.२९
 भवेत्कर्मवशादेवं २.१३१
 भवेत्कीटोयवा किमिः ९.१७२
 भवेच्छ्रुतिनिदर्शनात् ४.७२
 भवेत्तेषां द्विजन्मनाम् । परि. १२२
 भस्मनीव हुतं हव्यं ९.१४९
 भागधेयं श्रुतिः प्राह ७.४४

भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् ७.५
 भावग्राहयो मनोमयः २.६१
 भाववृत्तं च दैवतम् ७.१७२
 भाव्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ७.१४९
 भास्करस्तेन चोच्यते ९.९२
 भास्कराभिमुखो मज्जेत् ७.१५
 भित्त्वा शरीरं नयति २.१२३
 भुक्त्वा गच्छति तत्स्थानम् ११.६
 भुक्त्वाचम्य पुनः पुनः ९.१४२
 भुङ्क्ते देहगतान् गुणान् ९.१३३
 भुवर्लोकं तु जानुनोः ५.५
 भुवस्तेन प्रकीर्तितम् ३.१७
 भूतं भव्यं भविष्यं च २.२२

२.८४

१२.४१

भूतं भव्यं भविष्यति २.८९
 भूतग्रामं चतुर्विधम् ७.६४
 भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः ११.३६
 भूतानां विन्दते तु यः ११.१०
 भूतानि प्रकृतावपि ९.१८३
 भूतान्यथ पशून्स्था ७.६३
 भूते भव्ये भविष्यति २.८६
 भूत्वा च पितृदिङ्मुखः । परि. १०
 भूमिष्ठमुद्धृतात् पुण्यम् । परि. ९०
 भूमेर्नवोदकं चैव । परि. ४
 भूम्यां पर्वतवासिनी । परि. २५
 भूराद्याश्चैव सत्यान्ता ३.६
 भूराद्यास्ते समासतः ५.४
 भूराद्यैः सप्तभिर्व्यासम् ३.२५
 भूर्भुवः स्वस्ततः परम् ४.२६
 भूर्भुवः स्वस्तथैव च । परि. ३५
 भूर्भुवः स्वस्थयवस्थानं २.२१
 भूर्भुवः स्वरिति चैव २.७७
 भूर्भुवः स्वरिति ज्ञेयाः ३.३

भूर्भुवः स्वरिति यः ९.१०८
 भूर्भुवः स्वर्निवासिनाम् ९.७७
 भूर्भुवः स्वर्नर्हजनः ३.५
 " " ८.४
 भूर्भुवः स्वस्तथापूर्वं ३.९
 भूर्भुवः स्वस्तथैव च ३.४
 भूर्लोकं पादयोर्मध्ये ५.५
 भूर्लोकश्चान्तरिक्षं च ४.३३
 भृगुं नारदमेव च ७.६५
 भैक्ष्यं नक्तमयाचितम् ७.१४९
 भेति भासयते लोकान् ९.४५
 भेदैस्त्रिषष्टिभिर्भिन्नं २.६८
 भोक्ता यस्तु प्रकीर्तितः २.९४
 भोक्तारं यज्ञतपसाम् ७.३२
 भोक्तृभावः स उच्यते ९.१३५
 भोजनाच्छादनादिभिः १२.१३
 भोग्यं तद्वदथापहम् ९.१३९
 भौमान्तरिक्षं दिव्यं च ९.१४८
 भ्रंशितो नरकप्रदः ११.३०
 भ्रष्टज पाके भवेद्दातुः ९.५२
 भ्राजते च यदा भर्गः ९.५०
 भ्राजते दीप्यते यस्मात् ९.५३
 भ्राजते स्वेन रूपेण ९.५४
 भ्रामितानां कुट्टिभिः १२.३३
 भ्रुवोर्ललाटसंभौ तु ५.६
 भ्रूणहा गुरुतल्पगः ४.६१

म

मकारं च प्रजापतिः ४.१२
 मकारं प्रतिपद्यते २.३३
 मकारं मूर्ध्नि विन्यस्य ५.३
 मकारश्चाक्षरत्रयम् २.१९
 " " २.७१
 मकारश्चाधमात्रकः २.३१

मकारसंज्ञा विशाना २.३०
 मकारे पीड्यमाने तु २.३४
 मकारो विन्दुरेव च २.५०
 मङ्गल्यः पावनो धन्यः २.२
 मज्जेदप्सु पुनः पुनः ७.३५
 मण्डलं तस्य मध्यस्थः ९.१९४
 मण्डलब्राह्मणेन तु ७.५४
 मत्तो मार्जारवद्यथा ११.८
 मत्वा धीरो न सीदति २.१४४
 मत्स्यकच्छपमण्डूकाः । परि. ९१
 मधुवत् संभृतं ह्येतम् ४.७९
 मधुवाता इति त्युचम् ७.८३
 मधून्येतानि कुर्वते ९.१६२
 मध्यमस्तु भवेद्विन्दुः ९.११
 मध्यमादिद्वयं पर्व । परि. ९२
 मध्यमाभिर्मुखं पूर्वं । परि. ९३
 मध्यमायां च संख्यायाम् ६.१९
 मध्यमायां ह्यर्पाकेशम् । परि. ३
 मध्यमे सवने तथा ७.१२४
 मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः । परि. १२
 मध्याह्ने यत्तुभिस्तथा ९.१०३
 मध्ये किं परिचिन्तयेत् १.१७
 मध्येन्तरिक्षमभवत् ९.६७
 मध्ये पित्र्यं प्रकीर्तितम् ७.७७
 मध्ये सौम्यं प्रातिष्ठितम् ७.७६
 मध्यो मात्राश्चतुर्विंशतिः ८.११
 मनः प्रसादजनमम् ७.१२६
 मनश्चोकारमेव च २.१३८
 मनसश्च परा बुद्धिः ९.१८९
 मनसा प्रातिहर्क्या ८.५२
 मनसा वा जपेच्चैव । परि. ११९
 मनसीन्दुं दिशःश्रोत्रे ११.५४
 मनस्तत्र समाधाय २.१३५

मनस्यन्तस्तु तैजसः २.१०
 मनुना परिकीर्तितः १२.२०
 मनुमन्ये प्रजापतिम् ११.५६
 मनुष्याः परिकीर्तिताः ७.६६
 मनुष्यान् सनकादिकान् ७.६७
 मनोबुद्धिरहंकारो ९.१८३
 मनो युज्यात्तथोकारे २.१३९
 मनोरजः सोमसंज्ञक २.२८
 मनोवाक्कायकर्मभिः ७.३७
 मनो हृदि निरुध्य च २.३९
 मन्त्र इत्याभिधीयते । परि. ७७
 मन्त्र तत्त्वार्थचिन्तकैः २.६
 मन्त्रवत् स्नानभोजने ७.४९
 मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ७.१५८
 मन्त्रवान् कीर्तितो विधिः । परि. २६
 मन्त्रस्नानक्रमेण तु ७.१६६
 मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ६.२८
 मन्त्रस्नानादिकान् सत ७.१६२
 मन्त्राः कर्मार्थसिद्धये १.४२
 मन्त्रार्थं ज्ञानकर्मणि १.३२
 मन्त्रार्थगतमानसः । परि. १०३
 मन्त्रांश्चापि पवित्रकान् १२.३७
 मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तं १.३९
 मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नेन १.३४
 मन्त्रैर्दृष्टस्तु मार्जनम् ६.२७
 मन्त्रैर्वरुणदैवतैः १.१४
 मन्त्रैर्होमैर्मार्जना ८.३५
 मन्त्रैश्च देयमुदकम् ७.८२
 मन्त्रोयः परिकीर्त्यते ४.८
 मन्त्रोर्थमपि वेदादौ ९.५८
 मन्दं पिङ्गलया पुनः । परि. २५
 मन्वेहा नाम राक्षसाः ६.१२
 मया स ते तु यः प्रोक्तं १२.४४
 मरीचिरव्यङ्गिरसौ ७.६४

मरुतोऽङ्गिरसादयः ९.१६३
 मलं हन्ति दिवाकृतम् १०.९
 महतः परमव्यक्तं ९.१८५
 महतोऽप्येनसो मासात् ४.५०
 महदादि विशेषान्तं ३.२७
 महस्तेन निगद्यते ३.१९
 महांश्च परिमाणतः ३.१८
 महानीशश्च भूतानां ९.८४
 महापातकनाशनम् ७.११८
 महाव्याहृतयस्तु वै ३.६
 महाव्याहृतयोऽव्ययाः ४.४६
 महाव्याहृतिभिः पञ्चात् ७.१४
 महाव्याहृतिभिश्चैवम् ९.१३९
 महाव्याहृतिभिस्तथा ७.५०
 महेश्वर इति स्मृतः ९.८४
 मातरं पृथुपासते ९.१४८
 मातापित्रोश्च जीवतोः । परि. ६०
 मातामहांश्च सततं ७.७२
 मातुलानि पितृष्वसूः ७.८६
 मातृमातृष्वसूः श्वश्रूः ७.८३
 मात्राः संकल्पयेत् कथम् ८.१५
 मात्रा चात्र चतस्रिका २.१२९
 मात्राप्रमाणयोगेन ८.४८
 मात्राभेदाः प्रकीर्तितास्तज्ज्ञैः ८.११
 मात्रायोग प्रमाणेन ८.४८
 मात्रायोगा यथोक्तास्तु ८.१७
 मात्रासंज्ञां प्रशंसन्ति ८.१२
 मात्रास्तद्विनियोगश्च २.५०
 मात्रास्तिस्रोऽव्यक्ताः २.१२
 मात्रास्वप्रविकल्पा २.२८
 मानसं विष्णुचिन्तनम् ७.१६५
 मानसं प्रणवस्नानम् ७.१६७
 मानसः शास्तिकजपः ७.१३४
 मानसे विमले शान्ते ९.३

मानसोक्त्या समालभेत् ७.१७
 मान्त्रं भोमं तथाग्रियम् ७.१६३
 मासतं पञ्चदशकम् ४.६७
 मार्गाद्वितयमात्मनः ९.१७१
 मार्जनं कारयेत्ततः ७.१८८
 मार्जनं च तथा कृत्वा ७.१८६
 मार्जनं तु विधीयते ७.२६
 मार्जनं प्राणसंयमः ६.२९
 " " १०.२
 मार्जनं प्राणसंरोधो १०.१
 मार्जनस्य च जप्यस्य १०.२०
 मार्जनाचमने तथा ७.१६९
 मार्जनान्तर्जलं जपः १.२६
 मार्जनान्तर्जलस्य च १.२४६
 मार्जनाभ्युक्षणे स्नानम् १.८
 मातङ्गः सधितेति सः ९.६९
 मासस्य सरितां पतिः ७.११९
 मासोच्चारं न कुर्वीत । परि. १०६
 मितो धाता भगस्त्वष्टा ९.८०
 मिथिलास्थं महात्मानं १.१
 मिथ्यादृष्टान्तहेतुभिः १२.१०
 मुक्तकेशो गलावृतः । परि. २८
 मुक्तो न जायते भूयः ९.१७८
 मुक्तो न जायते भूयः २.१५६
 मुखं विष्टभ्य चोरसा ९.१८९
 मुखविद्वे तपस्तथा ५.६
 मुखमाग्निस्तदित्युचः ४.४
 मुखमेकं समालोक्य ९.१६४
 मुखमेतत् समुद्दिष्टम् २.१२५
 मुच्यते पातकैः सर्वैः ७.१७६
 मुच्यते ज्ञानमाचरन् ७.१५५
 मुच्यते ह्युपपातकात् ८.३४
 मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह ३.२९
 मुच्यमानस्तु रेनकः ८.२२

मुञ्चन्त्ववमृथेति च ७.२०
 मुनिना समुदाहृता १२.४४
 मुनिमोक्षपरायणः ११.५२
 मुनिसंघैः समावृतम् १.१
 मुनीनां भावितात्मनाम् १.२०
 मूढस्य दुष्टतात्मनः । परि. १०९
 मूढन्येवाश्रितः सदा ९.१२५
 मूढन्येवावतिष्ठते ९.११
 मूर्ध्नि संतिष्ठते सदा ३.२२
 मूर्ध्न्याधायतात्मनः प्राणम् २.३९
 मूलस्तंभो भवेद्देहः १२.२५
 मूले ह्युपासिते सम्यक् १२.२५
 मूषकोपहतं तथा । परि. ५९
 मृतः श्वाचाभिजायते ६.२
 मृतोयैः शुच्यते शोच्यम् ११.४९
 मृत्युभीतिश्च वै पुरा १.४०
 मृदालंभश्च पार्थिवम् ७.१६४
 मृदा स्नानं न कुर्वीत । परि. ९४
 मृदुमध्यादिमात्रत्वात् ८.७
 मृदुमध्योत्तमत्वाच्च ८.४९
 मृदोमयातिलान् दर्भान् ७.३
 मृद्भिरद्विष्ट गात्राणि ७.९
 मृद्भिरद्विष्ट चरणां ७.७
 मेघं शुद्धायातयामं २.१५४
 मेघः शिखरिणां श्रेष्ठी ४.१५
 मैत्राद्युपनिपत्य च ९.१५८
 मैत्रोथ वरुणो यमः । परि. २४
 मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ७.१३०
 " " १०.१५
 मोक्षदं तु समुद्दिष्टं ११.२६
 मोक्षद्वारमनुत्तमम् । परि. १२२
 मोक्षमार्गप्रसाधकम् । ९.४
 मोक्षावाप्तिस्तु न भवेत् ११.३३
 मोहजालमपास्याथ ९.१९२

मोहात् प्रतिपदं षष्ठीम् । परि. ९५
मौद्रस्यस्य त्रिमात्रस्तु २.१२८
मौनात् सत्यं विशिष्यते २.६३

य

य इच्छाद्विदुस्त इमे ११.७
य इदं धारयेद्विप्रः १२.४८
यं च वेत्थ हुताशने ९.१०५
यं ज्ञात्वा मुच्यते विद्वान् ३.३१
यं ज्ञात्वा याति वै विप्रः ४.१
यं ज्ञात्वा विप्रमुच्यते ९.१७७
यं प्राप्य विनिवर्तन्ते २.१३५
यं हि व्रतानां वेदानां ७.३२
यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मः १२.२०
यः परः स महेश्वरः २.५२
यः पञ्चाग्नीनिमान् वेद ९.१२५
यः प्रयानि त्यजन्देहम् २.१०५

" " २.४०

यः पुष्पाण्यप एव वा ७.९७
यः शब्दमय ओंकारः २.१३२
यः सारः सर्ववेदान्तम् १.५
यः स्नायात्तस्य हीयन्ते । परि. ६२
यः स्मरेत् प्राणसंयमे ३.१०
यकारान्ते प्रतिष्ठितम् ४.२२
यकारोस्याः प्रजापतेः ४.२१
यक्षराक्षसभूतानि ७.१४१
यक्षान् रक्षांसि मानुषान् ७.६३
यच्चन्द्रमासि यच्चाग्नौ ९.१८
यन्चोपास्य विमुच्येत १.१७
यच्छुद्ध उदितो भवेत् ९.४१
यच्छिद्रं यदयाशिकम् २.१५२
यजमानस्तु वै सदा ३.४
यजुः शुक्रा च गुह्या च ९.१०५
यजुर्वेदे च पठ्यते २.७८
यजुर्वेदे प्रातिष्ठिता ७.१८१

यजुश्चात्र प्रतिष्ठितम् ९.१०९
यजुश्चन्दो विवक्षितम् । परि. ११२
यजुश्चन्दो विवर्तितम् ४.९
यजुषा मनसा चैव ९.११७
यजुष्यम्यस्य मानेन १.११
यज्ञदानतपःक्रिया २.१०
यज्ञात्वामृतमश्नुते १.७
यज्ञात्वामृतमश्नुते ९.२३
यज्ञाश्च विहिताः पुरा २.९
यज्ञोपवीतमष्टम्या । परि. ९६
यज्ञोपवीतदे धार्ये । परि. ९६
यद्व्यकृतालव्य २.१११
यतः प्रवृत्तिर्भूतानाम् ११.४६
यतोस्त्रिषवणं स्नानं । परि. ८०
यतो वाचो निवर्तन्ते २.५३
यत्किञ्चिदिति मन्त्रेण ७.११
यत्तु सातपवर्षेण ७.१५५
यत्नेन शुचिरेवसः ७.१११
यत्पूर्वं तु समुद्रिष्टं २.१३४
यत्र तत्राश्रमे रताः ११.४४
यत्र त्रैविद्यमेव वा ११.३५
यत्र यत्र च संकीर्णम् ४.५६
यत्र वृत्तमिमे चोभे ११.२२
यत्र संतिष्ठते शशी ९.९८
यत्र स्थाने च यत्तीर्थे ७.१२
यत्राशुचिस्थलं वा स्यात् ७.४८
यत्रासौ तिष्ठति पुरुषोव्ययात्मा ९.१०२
यत्वयोक्तं पुरानव ७.१
यत्सारं ज्ञानमुत्तमम् १.२२
यत् स्थूलं तादृशं शेषम् ११.२८
यथा कार्यं विधानतः ७.१२९
यथागिर्वै देवतानां ४.१४
यथाज्ञं मधुसर्पिर्म्याम् ११.२४
यथा पत्रं फलं पुष्पं २.१४६

यथा पर्वतधातूनां ८.३३
यथा मधु च पुष्पेभ्यो ४.१६
यथा रथो विनार्थः ११.२३
यथावदनुपूर्वशः ८.१
यथाविद्युपनाययेत् ४.७३
यथाशक्ति समाहितः ७.९९
यथाश्वमेधः क्रतुगद् ७.१७७
यथाश्वमेवावभृथम् ७.१७५
यथासंख्यं प्रकीर्तयेत् ८.१७
यथासंख्येन कारयेत् ८.१८
यथासंख्येन जप्येन । परि. ८१
यथा वै शङ्कुना पर्णं २.४२
यथा हि क्षुधिता बालाः ९.१४८
यथा हि गोवृत्सकृतं निशम्य २.४६
यथोक्तानि भवन्ति च २.१५१
यदक्षरं वेदविदो वदन्ति २.१०४
यदधीतेऽहं शक्त्या ७.५९
यदन्नं समुपागतम् ९.१३८
यदमेव्यमशुद्धं वा २.१५३
यदस्याः स्याद्राशिमतः ९.१६९
यदह्ना कुर्वते पापम् ८.२७
यदा स्यादशुचिर्नरः । परि. ७३
यदादित्यगतं तेजः ९.१८
यदा निरोधसंयोगात् ८.२६
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं २.३७
" " २.१०४
यदि वायमल्लोपः स्यात् ७.१४८
यदि सम्यगधीयते ११.२९
यदि स्नायान् कदाचन ७.१०९
यदि स्याज्जीवतिपृक्तः ७.७९
यदि स्यात् क्रिन्नवासा वै । परि. ९८
यदीच्छेद्योगमात्मनः २.४९
यदूनं चातिरिक्तं च २.१५२
यदेव तर्पयेदादिः ७.९१

यदेव कुर्वते स्नानम् ७.१५७
यद्वत्त्वा न निवर्तते ११.६
यद्वत्त्वा न निवर्तन्ते ९.२०
यद्यप्यधीताः सह ११.२०
यद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः ७.१४६
यद्युद्धृतं निषिञ्चेत् ७.७३
यद्योगेनात्मदर्शनम् ११.३४
यन्न प्रोक्तं मया त्विह ७.९५
यन्नाम्ना न हतं हरे । परि. ६६
यमश्च वार्यमा तथा ७.७८
यमस्य नियमस्य च ७.३२
यमैश्च नियमैश्चैव ९.३५
ययेदं धार्यते जगत् ९.१४५
यश्च मण्डलमध्यस्थो ९.१०५
यष्टया वज्रेण वीदकम् ७.३६
यस्तं न वेद किमुवा ११.७
यस्तं वेद स वेदवित् २.७
यस्तु जानाति तत्त्वेन १.३१
यस्तु तां केवलां संव्यां । परि. ९९
यस्तु विप्रः सुरां पिबेत् ४.६२
यस्तु सम्यक् द्विजोऽधीति ७.६०
यस्तु सारः प्रकीर्तितः १.६
यस्मान् पाचयते क्षसौ ९.५२
यस्मिन्लवणवद्योगी ९.९९
यस्मिन् देवा अधि ११.७
यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ३.२७
यस्य चैवाहुतिं दद्यात् १.१८
यस्य यस्य तु मन्त्रस्य १.४१
यस्याकाशमयं कोष्ठम् ९.१७
यस्येदमायुधं नास्ति ७.१६०
याः काश्चन कुदृष्टयः १२.२२
याः काश्चिन्मुद्रगाः ७.११९
याजनाध्यापनं जपम् १.२८
याजवस्त्रस्य धीमनः ६.३१

याज्ञवल्क्येन धीमता २.१५८
 याज्ञवल्क्येन विप्राणां १२.४२
 याज्ञवल्क्यो महामुनिः ७.९
 यातयामं च यद्भवेत् २.१५३
 यातयामानि छन्दांसि १.२९
 यात्रार्तिप्रसवेषु च । परि. ४०
 यानि तानि तु कानिचित् १२.२३
 या निष्ठा समुदाहृता १२.४४
 यान्ति देवाः सहर्षिभिः ७.४१
 या भवेत् पश्चिमा संध्या ६.१७
 यामुपास्य विमुच्यते ६.१
 याम्यं हि यातनादुःखं । परि. १००
 याम्यपश्चिमके चैव ७.१०
 यावद्देवानृषीश्चैव ७.४०
 यावन्तोऽस्यां विकर्मस्या ६.९
 यावन्निर्मलतां याति २.१३८
 यावानर्थं उदपाने ११.३
 या वृत्तिस्तु प्रकीर्तिता ८.५२
 या वेदबाह्याः स्मृतयः १२.२२
 याश्च तीर्थादिनिःसृताः ७.१५४
 या संध्या सा तु गायत्री ६.१०
 युद्धमासीत् सुदारुणम् ६.१३
 येच स्नानाः शिरोव्रतैः १०.१०
 ये चान्ये ब्रह्मणः सुताः ३.२०
 ये चैकरूपाश्चाधस्तात् ९.१७०
 ये ते शतमिति ह्युचा ७.८
 येन गच्छन्ति विद्वांसः १२.४३
 येन देवाः पवित्रेति ७.१४
 येन मत्क्रियते कर्म १.२४
 येन यदाषिणा दृष्टं १.३८
 येन विन्यस्तमात्रेण ५.१
 येन सक्तुं करस्थांश्च ८.४४
 येन सर्वमिदं ततम् ११.४६
 येन स्नातो न चोदके ७.४०

येनेदं वाङ्मयं दुग्धम् १२.१२
 ये पाकयज्ञाश्चत्वारो ७.१२९
 " " १०.१३
 येभ्यो वापि पिता दद्यात् ७.८०
 येचयन्ति सदा विष्णुं । परि. १०१
 येषां द्विजानां सावित्री ४.७२
 येषु कर्मसु यादृशम् ४.३
 ये हिंसन्ति सदा सूर्यम् । परि. १२२
 यैर्विप्रैरवधारिता ४.४३
 योगक्षेमं च कीर्तयेत् ७.१४६
 योगधर्मं समचरेत् ११.१
 योगधर्मे प्रवर्तते ११.४३
 योगयुक्तः सदा भवेत् ११.४
 योगसाधननिश्चितम् २.६९
 योगसारसमुच्चयम् १.२३
 योगसिद्धेस्तु लक्षणम् ९.१९६
 योगसिद्धिस्तथान्येथ १.२
 योगाग्निना दग्धवीजा ८.३५
 योगाचार्येण संचिन्त्य २.१५८
 यो जपेद्विधिवद्द्विजः ४.८२
 यो धीतिऽहन्यहन्येतान् ४.४७
 योनधीत्य द्विजो वेदम् १२.२४
 यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ९.१६८
 यो यदिच्छति तस्य तत् २.३८
 यो वमन्येत ते तूभे १२.२९
 यो वेदेनं स वेदवित् २.४१
 " " ११.२६
 " " ११.२७
 योसावादित्ये पुरुषः ९.६०
 योसौ विस्तरशः प्रोक्तः ७.१६८
 यो ह्यविद्वान् समश्नाति ९.१४९
 र
 रंणानुद्ग उच्यते ९.८४

रक्ता भवति गायत्री ६.१८
 रजसा स्त्री मनोदृष्टाः ११.४९
 रजसाला यतुर्गन्धि । परि. २५
 रजोदुष्टेभ्योऽस्ति स्नानं । परि. १०२
 रथनीडे स्थिता विभोः ९.१६४
 रथ्यावोषेण संतुष्टो ११.८
 रथ्यायां शूद्रसंनिधौ । परि. ७८
 रविमध्ये च चन्द्रमाः ९.१२९
 रविमध्ये स्थितः सोमः ९.१२८
 रविस्तेन निगद्यते ९.९५
 रश्मयस्तस्य शब्दिताः ९.७३
 रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः ९.१७०
 रश्मिभिः परिवारितः ९.१७३
 रश्मिभिः संप्रकर्षति ९.७४
 रश्मिसंज्ञे व्यवस्थिते ९.९६
 रसं तदमृतं मधु ९.१६२
 रसरूपेण तिष्ठति ९.१५४
 रसरूपैरलक्षितः २.५६
 रसानि यानि मेघ्यानि ९.७४
 रसान् गृह्णाति रश्मिभिः ९.१४७
 रसो गन्धश्च पञ्चमम् ९.१३२
 रहस्याचरितान् पापात् ७.१५५
 रहस्येषु च कर्मसु १.३४
 राजसं तद्गुणं स्मृतम् ५.२
 राजावपि तदिष्यते । परि. ४०
 रात्रिर्दिवं प्रलपते ११.८
 रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् ४.५७
 रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्यदृक् । परि. १०७
 रात्रिसंख्यागृहेषु च । परि. ९४
 रिक्तभूम्यां च खट्वायाम् । परि. १०३
 रुक्माभं स्वप्रधानम्यम् ११.५५
 रुक्मायन आचार्यो २.१२७
 रुद्रकूष्माण्डजप्यश्च ४.५४
 रूपं च तेजश्च बलश्च । परि. ३९अ

रूपसौभाग्यवर्धनम् ७.१२६
 रेचकस्तदनन्तरम् ८.९
 रेचयेन्नेभ्यः श्यायेत् ८.२५
 रेचनेन तृतीयेन ८.४३
 रेति रज्जयते प्रजाः ९.४५
 रोदनाद्रावणाद्रागात् ९.८४
 रौद्रं द्वविशकं प्रोक्तम् ४.६९
 रौद्रतेजः स्वकीयं च ९.७०
 रौद्रपित्र्यासुरान् मन्त्रान् । परि. १०४
 रोद्री मकारसंज्ञा २.२९

ल

लयं याति निरामये २.३२
 ललाटस्थं त्रिलोचनम् ८.२५
 ललाटे पूर्वके मुखे ५.१०
 लालास्वेदसमाकीर्णः ७.१२१
 लेपस्नेहविवर्जिता ६.२२
 लेलिह्यमानं संदीप्तम् ९.११४
 लोकाः सप्त प्रकीर्तिताः ३.२
 लोकायतिकभिन्नकाः १२.९
 लोकाहयेतास्तु सप्तैते ३.६
 लोके भवति निन्दितः ६.८

व

वक्ता नारायणः स्वयम् १२.६
 वक्ता नान्यः पुरातनः १२.५
 वक्तारमागच्छति २.४६
 वक्तुं वर्षशतैरपि २.१५७
 वक्तुं तद्भवतिहयादी २.८
 वक्तुं तु भवतिहयादी ९.१०
 वक्ष्यमाणक्रमेण तु ५.४
 वक्ष्यमाणैः प्रयत्नेन १०.४
 वक्ष्यमाणेन वारिणा ६.१५
 वनस्पतीनोषधीश्च ७.६४
 वन्द्योद्यतिविश्ववेत् १.३२
 वरं विप्रः सुयन्त्रितः ४.७६

वरुणाय नमो नमः ७.१०४
 वरुणेन्द्रानलाः शशी ९.७९
 वरेण्यं तच्च धीमहि ९.४२
 वरेण्यं वरणीयं च ९.५६
 वर्जनीया प्रयत्नतः । परि. ७४
 वर्जयेत्तु सदा बुधः । परि. ६७
 वर्ज्यं नद्यादिषु द्विजैः । परि. १०२
 वर्णात्मा हीनवर्णस्तु ९.१२
 वर्णास्तत्र विशन्ति च ९.१२
 वर्णेन च भवेच्छुक्लः २.१२१
 वर्तते परमात्मनः ९.१२६
 वसन्ति चैव ते स्नानात् । परि. ९१
 वसवश्च तथा रुद्राः ९.१६३
 वसवोद्यौ प्रकीर्तिताः । परि. ६३
 वासिष्ठस्य मतेनैव २.१२९
 वसून् रुद्रास्तथादित्यान् ७.८१
 वसून् रुद्रास्तथादित्यान् । परि. १०५
 वस्त्रनिष्पीडनं तोयं ७.४४
 वस्त्रनिष्पीडनं प्रेताः ७.४२
 वस्त्रनिष्पीडनेन च ७.११३
 वस्त्रालाभे तदिष्यते । परि. ९७
 वाक्प्रलापरतः सदा ११.८
 वाक् प्रपञ्चतु यत् स्थूलम् ११.२९
 वाक्स्त्वं मृहताशनो २.२७
 वागुच्चार्य श्रोतवृत्ति २.४८
 वाग्यतः शेषमश्रीयात् ९.१४२
 वाग्विशुद्धो महेश्वरः २.९९
 वाङ्मयं विदितं भवेत् ४.७०
 वाङ्मयं प्रणवः सर्वं २.१४
 वाङ्मयस्य तु सर्वस्य २.१२५
 वाचकः प्रणवः स्मृतः २.४४
 वाचकेन तु विशातो २.४४
 वाचि वाचस्पतये ७.१०३
 वाच्य एव प्रसीदति २.४४

वाच्यमि मित्रमुत्सर्गे ११.५४
 वाच्यो यशेश्वरः २.४४
 वातः पितं तथा श्लेष्मा २.२५
 वायुल्लेकमात्रस्तु २.१०३
 वानप्रस्थगृहस्थयोः । परि. ८०
 वानप्रस्थो यतिस्तथा ११.४४
 वानप्रस्थो यतिश्चैव । परि. ८६
 वापीकूपगृहस्थाने । परि. १०६
 वामबाहौ ततः परम् । परि. ६९
 वायव्यं गोरजः स्मृतम् ७.१६४
 वायव्यं च द्वितीयकम् ४.६३
 वायव्यं दिव्यमेव च ७.१६३
 वायुः कर्म च कालौ ९.८७
 वामुभक्षो दिवा तिष्ठेत् ४.५७
 वायुभक्षो दिवा तिष्ठेत् । परि. १०७
 वायुभूतः समूर्तिमान् ४.४८
 वायुर्वाह्यो यथा देहे ८.५१
 वायोरग्निश्च जायते ८.२७
 वारुणं षष्ठमुच्यते ४.६४
 वारुणं चावगाहस्तु ७.१६५
 वारुण मानसं चैव ७.१६३
 वारुणानथवा मन्त्रान् ७.१७१
 वारुणीश्च ऋचः सूक्तम् ७.२४
 वारुणेश्च यथाक्रमम् ७.१८
 वासनाभिस्तथैव च २.४३
 वासवं च चतुर्दशम् ४.६६
 वासुदेवात् परो देवः । परि. ६४
 वासो गृहान्तिके देयम् । परि. ७३
 विकल्पश्च कचित् स्मृतः १२.२७
 विशाते परिपूर्णं तु १.३५
 विशानानन्द एव च ९.१३१
 विज्ञेयं परमं तपः ८.२९
 विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ४.४७
 विज्ञेया योगतत्त्वज्ञैः २.२७

विज्ञेया सा शताक्षरा ४.४५
 वितर्कितं च प्रकाशते ९.१७५
 विदितं नात्र संशयः ११.३२
 विदित्वा परमेश्वरम् ९.१५२
 विदित्वा मुच्यते क्षिप्रम् २.१५६
 विदित्वैव सदा स्नायात् ७.९०
 विद्यां चाध्यात्मिकीं । परि. ८८
 विद्यां त्वाध्यात्मिकीं जपेत् । परि. १११
 विद्या चाप्यतपास्विनः ११.२३
 विद्याजपश्च चिन्ता च ९.३८
 विद्यासं पुरुषं परम् ११.५५
 विद्याप्रकरणापाये ३.४
 विद्याविद्याविचारं च १२.४७
 विद्यास्थानानि सर्वशः २.११८
 विद्योतते तमो भित्वा २.१२०
 विद्वत्सु कृतबुद्धयः ११.३७
 विधिं यज्ञक्रियाफलम् ७.१५७
 विधिः स्त्रीणां प्रकीर्तितः । परि. ७३
 विधिज्ञः स्नानकालेषु । परि. ९४
 विधिज्ञः प्रक्षिपेत्तोयम् । परि. ५५
 विधिदृष्टं तु यत् कर्म । परि. १०८
 विधिनानेन नित्यशः ७.९०
 विधिनाज्ञं समश्नुते ९.१५०
 विधियज्ञसमन्विताः ७.१२९
 विधियज्ञसमन्विताः १०.१३
 विधियज्ञाज्जपयज्ञो ७.१३६
 " " १०.१४
 विधिहीनं भवेद्दुष्टम् । परि. १०९
 विधुमा इव पावकाः ८.४१
 विना चोपासनादेव ९.३१
 विनियोग उदाहृतः ३.१७
 " " ४.१०
 " " । परि. ११२
 १०

विनियोग उपनयने ४.५
 विनियोगं च मन्त्राणाम् १.१२
 विनियोगं तथैव च १.२७
 विनियोगं द्विजोत्तमाः १.१८३
 विनियोगं ब्राह्मणं च १.३२
 विनियोगः स उच्यते १.४२
 विनियोगः समुद्दिष्टः २.५
 विनियोगश्च ब्राह्मणाम् ४.२
 विनियोगस्तथा रूपम् ४.३१
 विनियोगस्तु मार्जने ७.१७८
 विनियोगस्तु कल्पितः ७.१७३
 विन्दते पठते चैव ११.१२
 विन्यसेच्च पृथक् पृथक् ७.९५
 विपाकं वै शुभाशुभम् ९.८२
 विप्रः पङ्क्तिपावनः । परि. ४२
 विप्रक्षत्रियविद्वयोनिः ४.७४
 विप्राणां हितकाम्यया १२.४५
 विप्रासो विष्णुना स्वयम् ४.७५
 विमु दिव्यं निरञ्जनम् २.१६
 विम्राडित्यनुवाकेन ७.५४
 विमोचनार्थं तीर्थस्य ७.१०६
 विशावृत्त्या तु सा देवी ४.५१
 विरजं चतुर्गुणं कृत्वा ८.३३
 विरूपाक्षोय रंजतः । परि. ५
 विलयं याति च व्यक्तं ३.३१
 विविधेष्वेव कर्मसु २.४
 विशते पुरुषं दिव्यम् ९.१२१
 निशत्येवैकतां गतः ९.९९
 विशनात् सर्वभूतानाम् ९.८१
 विशन्ति परमं धाम ३.३०
 विशन्ति ब्रह्म निष्कलं २.१४३
 विशन्ति यद्यनयो वीतरागाः २.१०४
 विशिष्टो दशभिर्गुणैः ७.१३६

विशिष्टो दशभिर्गुणैः १०.१४
 विशुद्धबुद्धेः सगूढचित्तस्य २.६२
 विशुद्देनान्तरात्माना ७.१५७
 विशेषादीश्वरः स्मृतः ९.६३
 विश्वकर्मा ततः स्मृतः ९.९२
 विश्वं करोति कर्माणि ९.९२
 विश्वं च पीत्वा हुतयश्च ९.१४४
 विश्वमाधारयसि याजमानः ९.१४४
 विश्वं मुवनसप्तकम् ३.१०
 " " ४.७१
 " " ९.१५१
 विश्वतश्चक्षुरिति । परि. ११०
 विश्वरूपेण संस्थितः ९.१५४
 विश्वस्य जगतो मित्रम् ४.५
 विश्वामित्रः प्रजापतिः ४.५
 विश्वामित्रेण धीमता ४.८१
 विश्वोसि वैश्वानर विश्वरूप ९.१४४
 विषयानिन्द्रियाण्यपि ९.१८२
 विष्णवे महते तथा ७.१०३
 विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ७.६२
 विष्णुं वा भास्करं वापि ७.९९
 विष्णुना शङ्करेण च । परि. ८७
 विष्णुरित्यभिधीयते ९.८१
 विष्णुर्देवो दिवाकरः ७.९८
 विष्णुर्निर्ञ्जनं शान्तम् २.१०७
 विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च ७.९८
 विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ४.७०
 विष्णोः संस्मरणाय वै ७.३५
 विष्णोरमिततेजसः ३.१२
 विष्णोरायतनं ह्यापः ७.३०
 विष्णोर्भक्त्या करोति वै २.५७
 विस्तृत्य ध्यानयोगेन ११.५१
 विस्तरेण न शक्यन्ते २.१५७

विस्तरेण महामतिः १.२१
 वृक्षौषधिवृत्तानां च ९.१५४
 वृथा उष्णोदकस्नानम् ७.१२०
 वृथा जप्यमवैदिकम् ७.१२०
 वृथा तस्य परिश्रमः ४.७६
 वृथा त्वश्रोत्रेये दानम् ७.१२०
 वृथा भवति तत् स्नानम् ७.११०
 वृथा मुक्तमसाक्षिकम् ७.१२०
 वृथा हि जीवितं तस्य ७.१२७
 वृद्धिं गच्छति भास्करात् ९.९८
 वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ९.८६
 वेगाद्वायुं समुत्सृजेत् ८.४४
 वेत्तायः पुरुषः स्मृतः २.९६
 वेदस्तुल्यो भवेत्सोपि १२.३८
 वेदत्रयात्रिरुदुहत् ४.१२
 वेदपुण्येन युज्यते ४.४९
 वेदबाह्यं तु यत्किञ्चित् १२.२१
 वेदबाह्यास्तथान्ये तु १२.९
 वेदबाह्यो भवेद्द्विजः १२.३०
 वेदबाह्यो भवेद्द्विजः १२.३५
 वेदमेव समम्यस्येत् १२.४१
 वेदविद्यान्तरं तु यत् १२.३३
 वेदवेदान्तपारगः १२.३७
 वेदवेदान्तयोः सारम् ११.३१
 वेदवेदान्तयोस्तथा २.१३
 वेदशास्त्रं सनातनम् १२.४०
 वेदशास्त्रं तु वाधन्ते १२.१०
 वेदशास्त्रात् सनातनात् १२.१
 वेदशास्त्राण्यनेकशः १२.८
 वेदश्चक्षुः सनातनात् १२.४१
 वेदासिद्धान्तयोरपि २.८२
 वेदस्यारम्भणे तथा ४.३८
 वेदांश्चैव तु वेदाङ्गान् १२.३४
 वेदाः पाशुपतं तथा १२.४

वेदाः स्थानानि विद्यानाम् १२.३
 वेदानार्थः सः उच्यते १२.६
 वेदाचार्येण धीमता १२.४२
 वेदाथर्वपुराणानि । परि. १११
 वेदादौ यः स्वरः प्रोक्तो २.५२
 वेदादौ यो भवेद्गर्णः ११.९
 वेदानामपि पारगः ४.४२
 वेदानां परिकीर्तितः २.८२
 वेदान्तानां तथैव च १.५
 वेदान्तानां परिज्ञानात् ११.४५
 वेदान्तानां हि सर्वेषां १२.४४
 वेदान्तानि तथा स्मृतिः १२.३४
 वेदान्तान् यः पठेद्दिमः १२.३६
 वेदान्ताभिहितं यच्च १.२३
 वेदान्ते यः प्रतिष्ठितः २.५२
 वेदान्तरूपगीयते ९.२२
 वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति १२.१९
 वेदा विप्राश्च देवताः १२.३१
 वेदाश्चैवात्र चत्वारः ९.७३
 वेदितव्यं प्रयत्नतः ९.१३७
 वेदितव्यं प्रयत्नेन १.२७
 " " १२.४०
 वेदितव्यानि धीमता २.११३
 वेदेषु कथितः पुरा ८.८
 वेदेषु पठ्यते चान्या ४.३६
 वेदेषु यान्यनेकानि ४.७
 वेदोधीतो ददन्नुद्धि ११.३०
 वेदोपनिषच्छाखासु ४.६
 वेदिकं च तथा कर्म १.२५
 वैश्वतस्तेन कीर्तितः २.१२२
 वैश्वदेवमतः परम् ४.६०
 वैश्वरूपेण कर्मणा ९.४६
 वैश्वानरमुखेन च ९.१३५
 वैधानरममप्रभः ९.१२१

वैष्णवं तु चतुर्विंशम् ४.६९
 वाङ्मयः पञ्चशिक्षस्तथा ७.६६
 व्यक्ताव्यक्तो बासुदेव २.१०३
 व्यक्ताव्यक्तस्तथा जश्च २.७३
 व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ४.२२
 व्यञ्जनं निर्गुणं विदुः २.७३
 व्यञ्जनादौ तु लुप्यते २.८१
 व्याप्य संतिष्ठते यस्मात् २.११८
 व्यासेन पठितं यतः ७.१६७
 व्याहरन् मामनुस्मरन् २.४०
 " " २.१०५
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रम् ७.१४८
 व्याहृता ज्ञानदेहेन ३.९
 व्याहृतिप्रणवैः सार्द्धं ८.२९
 व्याहृतिभ्यस्तयोङ्कारः ४.७८
 व्याहृतीनां शिरस्य च १२.४५
 व्याहृतीनां शिरस्यपि १०.१९
 व्याहृतीनां च निर्णयम् ३.१
 व्याहृतीनां च सर्वासां ३.१२
 व्याहृतीर्व्याहर्तृश्चैव ३.३०
 व्याहृतीषु च समसु २.६४
 व्याहृत्यालभ्य चात्मानं । परि. १०४
 व्याहृत्योङ्कारसाहिता ४.४३
 व्योममध्ये व्यवस्थितम् ९.१६
 व्योमश्चोपरिमध्यस्थम् ९.१६
 व्रतहामादिकेषु च ७.१४६
 " " ७.१४७
 व्रताद्वतेनार्द्रवासाः ७.४३

श

शं न आपस्तु दुपदा ६.२८
 शं न आपश्च दुपदाम् ७.१८८
 शं नो देवीरपा रसम् ७.२१
 शक्तिश्च प्रयोजयेत् ७.२४

शक्तितोन्यांश्च संपठेत् १२.३४
 शक्त्याग्यानि जपेत् सदा १०.७
 शङ्कुनैकेन धार्यते २.१४६
 चङ्खचक्रगदाधरम् । परि. १०१
 शतकृत्वोपि वा सम्यक् । परि. १२३
 शतत्रयं तु श्लोकानाम् ८.५६
 शतमध्यां दशावराम् १०.११
 शतमतर्जले जपेत् ४.५८
 शतमष्टोत्तरं जपेत् । परि. ८६
 शताक्षरां समावर्त्य ४.४६
 शतेन गायत्र्याः स्नानात् ४.५८
 शनैर्नासापुटैर्वायुम् ८.४५
 शनैः शनैर्निरोद्धव्यः ८.५१
 शब्दब्रह्मणि निष्णातः २.४७
 शब्दब्रह्म तदुच्यते २.४८
 शब्दब्रह्म परं च यत् २.४७
 शब्दब्रह्ममयं विभु २.१२५
 शब्दब्रह्म महत्तरम् ११.२९
 शब्दब्रह्मात् परंब्रह्म २.४९
 शब्दस्पर्शस्तथा रूपम् ९.१३२
 शब्दस्पर्शादिभिश्चैव २.५६
 शब्ददीनां च पञ्चानाम् ९.१३४
 शयनादुत्थितः पुमान् ७.१२१
 शयदुत्थिता नारी । परि. २७
 शरणागतघाती च ८.३९
 शरवत्तन्मयो भवेत् २.५४
 शरीरं लिङ्गमानवम् २.१३५
 शरीरं बाह्मनश्चैव २.११७
 शरीरं चैव विश्वं च २.११८
 शरीरमापः सोमश्च २.९८
 " " ९.१३७
 शरीरे चात्मनो बुधः ५.८
 शश्वत् प्रसूयमानात् ९.४७
 शस्तं स्नानं यथोद्दिष्टम् ७.१६६

शस्तानि जपकर्मणि ७.१४५
 शाक्यावकभक्ष्याणि ७.१४४
 शाखाश्रान्त्यानि यानि तु १२.२५
 शाणक्षौमाविकानि च ७.३९
 शान्तं धोरं तथा सूक्ष्मं २.९७
 शान्ता गान्धर्वनिरवयवा २.३०
 शान्ता विद्रांसो ब्रह्मचर्यं ९.१०१
 शान्तेन मनसोद्धरेत् २.३५
 शान्तो धोरस्तथा मूढः २.२४
 शाश्वतौ जगतः समौ ९.९७
 शासितं ज्ञानकर्माभ्याम् ९.१२०
 शास्त्रं च विविधागमम् १२.१९
 शास्त्रं तु ऋषिभिः कृतम् १२.२
 शास्त्रेभ्यः संप्रगीयते २.१६
 शिरः पश्चात् प्रयोजयेत् ८.५
 शिरश्चाक्षरदेवत्यम् ४.२
 शिवसंकल्पेन तथा ७.५४
 शिष्याणां हितकाम्ययाः ८.५६
 शिरसः प्रजापतिऋषिः । परि. ११२
 शिरसा सहितां देवीम् ४.४०
 " " । परि. १२०
 शिराजालं तु संततम् ९.१७२
 शिवे निवेदितं भक्तम् । परि. ११३
 शिष्यैश्चान्यैर्मनुभुभिः १.२
 शीतोष्णवृष्टितेजांसि ३.१७
 शुक्लं रूपं समास्थाय १२.११
 शुक्लं तत्पुरुषं श्रेयं ९.१११
 शुक्लं वैद्युतमेव च २.११४
 शुक्लश्चैव हयलिङ्गकः ९.६२
 शुक्लाच्छुक्लतरं हि तत् ९.१०७
 शुक्लीभूत्वाह्यलिङ्गकम् ९.१२१
 शुचिः प्रयतमानसः ७.१८४
 शुचिः स्यादशुचिः पुमान् । परि. २७
 शुद्धं च नयते पदम् २.१२१

शुद्धभावो हरिं स्मरेत् ७.२५
 शुद्धस्फटिकसंकाशम् ८.२५
 शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् ५.८७
 शुद्धयेद् ब्रह्मवधादृतं ४.५८
 " " । परि. १०७
 शुभानि पावनानि च ७.५२
 शुद्धविद्वत्त्रियाः स्नानं । परि. ५७
 शून्योऽग्निः सत्यसंज्ञस्तु ९.१२५
 शेषे काले यथेच्छया । परि. ४५
 शोकदुःस्वप्नहृत् स्नानम् ७.१२६
 शोधने पापकर्मणाम् ८.४२
 " " ९.१०८
 शोद्धनाच्छुद्धनाच्चैव ९.६३
 शोधिनी भवनाशिनी ६.२२
 शौचमिन्द्रियनिग्रहः ७.१५१
 श्रेयो भूत्वा हरयः गोमं ८.३५
 श्रद्धया तर्पयेद्बुधः ७.१३
 श्रद्धयाऽश्रद्धयापि वा ७.८९
 श्रद्धायुक्तं धेह्यपवस ९.१०१
 श्रद्धायुक्तो जितेन्द्रियः ११.१३
 श्राद्धं भोजनसत्क्रियाः । परि. १२४
 श्रीकण्ठो ब्रह्मणः मुनः १२.७
 श्रीपुष्ट्यारोग्यवर्धनम् ७.११६
 श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः १२.२८
 श्रुतिस्मृतिविचक्षणैः १२.२७
 श्रुतिस्मृत्युदिनं त्यक्त्वा १२.३२
 श्रुतिस्मृत्युदिता नृणाम् ७.११६
 श्रूयतां संप्रवक्ष्यामि १.२२
 शृणुध्वं वक्ष्यते स्नानं ७.२
 शृण्वन्तु ऋषयः सदा ९.१
 श्रेयश्च लभते सांपि १.३६
 श्रेयस्कामो द्विजोत्तमः । परि. ८७
 श्रेयान् विप्रः मुयन्त्रितः ११.२१
 श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासान् ९.१९७

श्रेष्ठवादिन्द्र एव सः ९.४८
 श्रोत्रे चक्षुर्बुधोर्मध्ये ५.१०
 श्रोते स्मार्तं च कर्मणि । परि. ९७
 श्लोका द्वित्रिशकस्तथा ३.३२
 श्लोकानां द्वेष्टते प्रोक्ते २.१५८
 श्वनीच दर्शनं निद्रा । परि. ३८
 श्वपाकेष्वपि मूञ्जानो ८.४२
 " " ९.१७९
 श्वेतवर्णां समुदिष्टा ४.२७
 श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैः ४.२७
 श्वेतोवर्ण उदाहृतः २.५

प

पद् कर्मणामनुष्ठानात् ११.३२
 पद् स्वेतेषु हरः सम्यक् । परि. ११
 पङ्क्तं षट्पदं वर्णम् ११.१४
 पङ्कगन्यास इत्येके । परि. ११५
 पङ्कगवित् स विशेषो ११.१४
 पङ्कशीत्याधिकं शतम् ९.१९८
 पङ्कजश्च ऋषभश्चैव ४.३२
 पृष्ठी वा दक्षिणे न्यसेत् । परि. ७१
 पृष्ठया स्नानं प्रदातव्यम् । परि. १३
 षोडशाक्षरकं ब्रह्म ४.८

" " ४.४४

षोडशीं मूर्तिं विन्यसेत् । परि. ५६
 षोडश्या तु विसर्जयेत् । परि. १४

स

स ईशः सर्वजगतः ९.१४३
 सक्कक्षां सेवते द्विजः ४.५९
 स एव भगवान् विष्णुः ९.२२
 स एवादित्यरूपेण ९.२५
 स एवाप्य निरुच्यते ७.३०
 संक्रान्त्यादि निमित्तेषु । परि. ११८
 संव्ययोरुभयोः काले । परि. ११६
 संध्यां नातिक्रमेत् द्विजः । परि. ३६

संध्यातिक्रमणादिप्रः । परि. ३६
 संध्यास्वथ तिसृष्वति । परि. ७९
 संध्योपास्तिश्च तर्पणम् । परि. १०२
 संपृक्ततां गुष्ठकाभ्यां तु । परि. ३०
 संयतात्मा गृहं व्रजेत् ! परि. ४८
 संयुक्तं स्वादुतां व्रजेत् ११.२४
 संयोगश्चेतनोस्माकम् ९.१७
 संरक्षयन्ति कुहरे ९.१६६
 संरक्षिता च भूतानाम् ९.९१
 संवत्सरतनुहर्षेण ४.१८
 संवत्सरं वा षण्मासान् ४.८२
 संवत्सरं सावयवं ७.६१
 संवर्चसेति पाणिभ्याम् ७.१०१
 संवृतं ब्रह्मवादीभिः १.२
 संवृता एव सर्वतः २.४२
 संवृतास्यः सुनिश्चलः ९.१९०
 संसत्यं व्याहृतं पूर्वम् ३.८
 संसारतारणार्थाय १.४
 संसारादपि मुच्यते । परि. ११७
 संहरति जगत् समस्तं २.२९
 संकरे समुपस्थिते ४.५३
 संकर्षणोऽथ प्रद्युम्नो १.१०२
 संकल्पोऽध्यवसायश्च २.१३६
 संकल्पोऽध्यवसायश्च ८.५४
 संक्षिप्तोदात्तमेवाहुः २.७९
 संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ८.२
 संगमस्तूभयोर्यवेत् ६.१९
 सकृन्तु ब्रह्मचारिणः । परि. ८०
 सकृदावर्तयन् विप्रः । परि. ११७
 सकृदावर्तयेद्यस्तु ४.४५
 सकृन्न्यस्यति यो द्विजः ५.१२
 स गच्छति परं स्थानम् ७.११५
 " " ७.१२५

स गुह्योन्यस्त्रिवृद्धेदो २.४१
 सगूढतपसो भयं नास्ति २.६२
 स गृह्णीति यथाक्रमम् २.१३३
 स चात्मा सर्वभूतानाम् ९.२६
 स जीवन्नेव शूद्रत्वम् १२.२४
 सशेषस्तं विदित्वेह ९.१९५
 सततं येन प्रवर्तन्ते ९.६२
 सततं ब्रह्मवादिनां २.१०
 स तथा पावितो देव्या ४.६०
 सतामिति विनिश्चयः २.९५
 स तु श्रेयस्त्रिवृद्धेदो ११.२७
 सत्पथा ब्रह्मणोन्तिकम् १२.४३
 सत्यं तु सतमो लोकः ३.२१
 सत्यं तु सतमो लोकः ३.२३
 सत्यधर्माणभर्गन्तु ९.१११
 सत्यधर्माणमव्ययम् ९.२३
 सत्यधर्माणमीश्वरम् ९.४४
 सत्यधर्माय दृष्टये ९.५९
 सत्यमध्ये स्थितोऽच्युतः ९.१२९
 सत्यमित्येवं ब्रह्म बौदिकम् ९.४
 सत्यलोकं प्रतिष्ठितम् ५.६
 सत्यस्यापिहितं मुखम् ९.५९
 स त्याग इति कीर्त्यते ११.४८
 सत्यान्तैः पुरुषसंमितैः ३.२५
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव २.१९
 सत्त्वरूपं निरञ्जनम् ५.२
 सत्त्वाच्चैव प्रयत्नेन २.९३
 स दग्धकिल्बिषो भूत्वा ९.१२१
 स ददाति ततो भगः ९.९१
 स देवासुरमानुषम् ३.८
 सनकश्च सनंदश्च ७.६५
 सनकाद्यास्तपःसिद्धाः ३.२०
 सनत्कुमारसिद्धान्ते २.८३
 सनत्कुमारैर्ब्रह्मिष्ठैः २.६७

सनमस्कारकं स्मृतम् ७.१५८
 सन्तः सुकृतिनो यथा ८.४०
 संदीप्त इमशरम् ७.१५९
 संतिष्ठते तु तैः सार्द्धं १.३७
 संतीर्णाः प्रणवेन तु २.४२
 संधिः सर्वगुराणां च ६.२०
 संधिते तु परे सूक्ष्मे ६.२१
 संधिनीं सर्वभूतानाम् ६.२२
 संधौ संध्यामुपासीत ६.२५
 सन्ध्ययोरुभयोर्विप्रः ४.४९
 संध्यां यद्वदुपासीत ७.१८३
 संध्यात्रयं तु कर्तव्यं ६.२५
 संध्या न वन्दिता येन ४.७५
 संध्या भवति सिद्धिदा १०.१८
 संध्या मुहूर्तमात्रं तु ६.११
 संध्या येन उपास्यते १.१४
 संध्या येन न विज्ञाता ६.२
 संध्या येनानुपासिता ६.२
 संध्या सृष्टा स्वयंभुवा ६.९
 संध्यास्तिस्र उदाहृताः ६.१८
 संध्यास्नायी सदा भवेत् ७.११७
 संध्यास्वनुदिते रवौ ७.११७
 संध्याहुपासिता येन ६.१०
 संध्येति समुपासीनाः ६.१४
 संध्योपासनतत्परः ६.४
 संध्योपासननिर्णयम् ६.१
 संध्योपासनमेव च १.८
 संनियम्येन्द्रियग्रामम् ९.१९०
 संन्यासः परिकीर्तितः ९.१८४
 संन्यासेन द्विजोत्तमाः ११.४९
 संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ७.३४
 संप्रवक्ष्याम्यतः परम् ४.६३
 संभवेच्च पुनःपुनः १२.११
 संभवेद्वैकृतं जगत् ९.७५

सपद्मसंपुटं चित्रम् ९.१७३
 स परं विद्यते व्योम ९.२७
 स पारग इति प्रोक्ते ११.११
 स पूरको नाम मरुत्त्रिरोधः ८.१९
 सप्त च्छन्दांसि यान्यासाम् ३.१३
 सप्तजन्मकृतं पापम् ७.११७
 सप्तनिर्भव एव च ४.८२
 सप्तदशं त्वाङ्गिरसं ४.६७
 सप्त पिण्डान् समुष्ट्य ७.१०९
 सप्त प्रकृतिलौकिकम् ३.२६
 सप्तमीनवमीषु च । परि. ६२
 सप्तमीं वामभागे तु । परि. ७१
 सप्तम्यां रविसंक्रमे । परि. ७२
 सप्तम्या वस्त्रमेव च । परि. १३
 सप्त लोका भविष्यन्ति ३.७
 सप्त व्याहृतयः प्रोक्ताः ३.५
 सप्त व्याहृतिनिर्णयः ३.१२
 सप्त व्याहृतिपूर्वा । परि. ११९
 सप्त व्याहृतिभिः सार्द्धं । परि. १२०
 सप्त क्षानान्यनुक्रमात् ७.१६३
 सप्तान्ता देवदेवस्य ३.१२
 सप्तार्चिः सप्तरश्मिभिः ९.५३
 समानुपुन्ये पुनेदेहम् ४.५०
 सप्तोत्कारसमन्वितम् । परि. १२०
 " " ४.३९
 स ब्रह्म परमभ्येति ४.४८
 स भवेत् सर्वविद्यानाम् १०.२०
 स भवेद्देव पारगः ११.१०
 स भवेद्देवविद्विजः २.१४६
 स मुन्नानो न लिप्यते २.९५
 समस्तामृचमेव वा ४.५३
 समानोदान एव च ९.१३२
 " " ९.१४१
 समान्यर्चाणि यानि तु ९.१०४

समाभ्यायैकदेशं तु ११.१२
 समावृत्य नमस्कुर्व्यात् ७.१०२
 समाश्रित्य विनश्यति १२.११
 समाहितमना भूत्वा २.३६
 समीके हृदये तथा ५.११
 स मुक्तिभाक् स एवैकः ११.१३
 समुत्पत्तिः प्रयोजनम् १.४३
 समुद्दिष्टं महात्मभिः ७.१७१
 समुद्रगास्तु पक्षस्य ७.११९
 स मुनिर्नेतदो जनः २.६५
 स मूढो नरकं याति । परि. २९
 स मे बहुमते भाति ११.१३
 सम्यगाचम्य च स्वयम् । परि. ४८
 सम्यगात्मनिदर्शनात् ११.४५
 सम्यगात्मविचिन्तनम् ११.४१
 सम्यगृक्षविभावेनात् १०.१२
 स याति परमां गतिम् २.४०
 " " " २.१०५
 स याति ब्रह्मसदनम् ७.१००
 स योगी परमो मतः ८.४५
 सरस्वत्यां विशेषेण । परि. ३९
 सरितः सरसीश्चैव ७.६३
 सरितां सरसांस्तथा । परि. १५
 स रेचको नाम महा ८.२१
 सर्गप्रलयकाले तु ११.७
 सर्पिवत् परमेश्वरः ९.३१
 सर्वं कुर्यादशङ्कया १२.१७
 सर्वं चाविकलं भवेत् २.१५३
 सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ७.१६६
 सर्वं पश्येत्तमव्ययम् ९.११०
 सर्वं प्रत्युपभोगार्थम् ९.१३६
 सर्वं भवति वाक्ष्यम् । परि. १
 सर्वं विनिःसृतं शास्त्रम् १२.१
 सर्वं वेदात् प्रासिद्धयति १२.४२

सर्वं वेदे प्रतिष्ठितम् १२.४१
 सर्वकामप्रसाधनः २.२
 सर्वगं परमेश्वरम् २.१८
 सर्वज्ञानमयो हि सः १२.२०
 सर्वतः किमपिस्थितम् २.१४५
 सर्वतः संप्लुतोदके ११.३
 सर्वतीर्थाभिषेकश्च ७.१८७
 सर्वत्र मार्जनं कर्म ७.१७९
 सर्वथा प्रणवं स्मरेत् २.१४१
 सर्वदुःखसमुत्थानम् २.१२०
 सर्वदेवमयं ज्ञेयम् ४.६८
 सर्वदेवमयं विभुम् २.१५५
 सर्वदेवसमागमः ६.१९
 सर्वदेव समर्चयेत् ७.९९
 सर्वद्वाराणि संयम्य २.३९
 सर्वं धर्मं विनिश्चयः १२.३९
 सर्वं धर्मान् परित्यज्य ११.१
 सर्वपापप्रणाशनम् ८.३६
 सर्वपापप्रणाशिनी । परि. ३५
 सर्वपापप्रणोदनः ७.१७७
 सर्वपापप्रणोदनम् ७.१७७
 सर्वपापप्रशान्तये । परि. १२१
 सर्वपापप्रसक्तोपि ९.१८०
 सर्वपापविनिर्मुक्ताः । परि. १०१
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ५.१२
 सर्वपापहरं शुभम् ७.२
 सर्वपापापनोदार्थम् ७.१७३
 सर्वपापैः प्रमुच्यते ४.४५
 " " ४.५९
 " " ७.१८२
 " " परि. ४१
 सर्वपापैश्च मुच्यते ६.१६
 सर्वब्रह्ममयं विभुम् २.१५५
 सर्वब्रह्ममयी शुभा ४.८१

सर्वभावान् प्रसूयो ९.५५
 सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं २.१५५
 सर्वमन्त्राधिराजेन २.१५०
 सर्वमन्त्रेषु नायकः २.२
 सर्वमात्राविनिर्मुक्तम् २.११०
 सर्वमेतदकारणम् ११.४३
 सर्वमेव हि कर्तव्यं १.२६
 सर्वयोगविदां वरः १.२१
 सर्वयोगीश्वरेश्वरम् १.१
 सर्ववर्गफलप्रदम् १२.४०
 सर्ववर्णाविवर्जितम् २.१०८
 सर्ववर्णेषु जीवनम् ९.१२
 सर्वविद्याविवेचमान् ११.३३
 सर्ववेदप्राणीतकैः ७.५५
 सर्ववेदप्राणीतानि १२.३७
 सर्वव्यापि तथोच्यते २.८९
 सर्वव्यापिनमेव च २.११४
 सर्वव्यापिनमोकारं २.१४४
 सर्वव्यापो ततः स्मृतः २.११८
 सर्वसंकल्पवर्जिते २.१३७
 सर्वसंशयछेत्तारं १.३
 सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ६.३
 सर्वस्य धातारमचि ९.६१
 सर्वस्यैवोपरिष्ठस्य ९.८५
 सर्वाङ्गाणि यथा कुर्मो ८.५३
 सर्वाणि चास्य भूतानि
 सर्वाणि भूतानि ममान्तराणि १२.४९
 सर्वात्मा कथ्यते तज्ज्ञैः ९.८९
 सर्वात्मा सर्वभावस्तु ९.५०
 सर्वान् देवान् समाहितः ७.९४
 सर्वान् पितृगणान्स्तथा ७.७१
 सर्वो रक्तवहा नद्यः । परि. ७७ अ
 सर्वावयवसंपूर्णा ४.३२

सर्वावस्थोपि श्रो विप्रः ६.४
 सर्वांशी सर्वविक्रयी ४.७७
 " " ११.२१
 सर्वाश्च सुसमाहितः ११.५२
 सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य १२.२२
 सर्वे ते जपयज्ञस्य ७.१२९
 " " १०.१३
 सर्वे धर्माः सदोषास्तु ११.१
 सर्वे मन्येत सोऽन्यथा १२.३०
 सर्वे वर्णास्तथैव च ९.११
 सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति २.३७
 सर्वेषां चान्तरस्थितम् ९.१९
 सर्वेषां चैव देवानाम् ३.२२
 सर्वेषां धर्मसाधनम् ७.१५५
 सर्वेषां भवपापानाम् ४.५२
 सर्वेषामपि चैतेषाम् ११.३८
 सर्वेषामेव भूतानाम् ९.५२
 सर्वेषु चैव लोकेषु ३.११
 सर्वेषु भूतेष्वहमन्तर ११.४९
 सर्वोपनिषदां चैव ९.१५७
 सवनत्रयं तु यः कुर्यात् ७.१२५
 सवनात्पावनाच्चैव ९.५६
 सवर्णैर्म्यो जलं देयम् ७.८७
 सविता तेन चोच्यते ९.५६
 सविता तेन स स्मृतः ९.९१
 सविता देवता यस्मात् ४.३४
 सविता देवता ह्यस्या ४.४
 सविता विष्णुरेव च । परि. २४
 सविता श्रियः प्रसविता ९.८७
 सविता सर्वभूतानाम् ९.५५
 सविदुस्तद्रेण्यं तु ९.४४
 स विद्वद्भिर्बहिष्कार्यः १२.२९
 स विप्रः शूद्रसंमितः ६.८

सव्यं जातु ततोऽप्यर्च्यं ७.७.१
 सव्याहृतिं सप्रणवाम् ७.२९
 " ७.३२
 सव्याहृतिः सप्रणवाः ७.२८
 सव्याहृतिकां गायत्रीं । परि. १२१
 सव्ये न्यस्येतरं करम् ९.१८८
 सव्योत्र क्रममेव वा । परि. ३०
 सशब्दश्चाभिचारश्च ७.१३४
 सशिराश्च यथार्थतः ४.४३
 स शिराश्चैव गायत्री ४.४३
 स शूद्रवत् बहिष्कार्यः ६.३
 स सत्यज्योतिर्ब्रह्मा च ९.११५
 स सर्वविद्भवेद्विप्रः १२.३७
 स सर्वोभिहितो वेदे १२.२०
 स सूर्ये ज्योतिरित्युक्तम् ९.१०७
 स स्नातः सर्वतीर्थेषु ७.१७
 स स्वाध्याग इति स्मृतः ७.५९
 स हन्ति सूर्यं संध्याया । परि. १२२
 सहस्रं शतकोटीनाम् ७.१४३
 सहस्रकरपत्रैः ९.१९२
 सहस्रकरयन्मूर्तिः ९.८५
 सहस्रकृत्वः सावित्री । परि. १२३
 सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य ४.४९
 सहस्राच्छिद्रसंकीर्णः ९.९५
 सहस्रपरमां देवीम् १०.११
 सहस्रादधिकं जपेत् । परि. ८६
 सहस्राष्टाधिकां जप्त्वा । परि. १०७
 सा काष्ठा सा परा गतिः ९.१८३
 साक्षाद्भगवता दृष्टः १.११
 साक्षिवातिष्ठते तु सः ९.८९
 सागरानपि पर्वतान् ७.६२
 सांख्यं योगं पाञ्चरात्रम् १२.४
 सांख्यस्य कर्ता कपिलः १२.५
 सांख्याश्चाध्यात्मतत्त्वज्ञाः २.११

सांगानां पारगो भवेत् १०.२०
 सातत्यं कर्म विमानाम् ६.७
 साधनैरुपगीयते ९.२५
 सामकदयजुषां तथा ९.८३
 सामगानां च सामसु ३.३
 सामभिश्चापराह्णे वै ९.१०४
 सामवेदो हयथर्वणः ९.१६०
 सामसु ब्रह्ममुख्येषु २.१५९
 सामानि विविधानि च ११.२३
 सायं प्रातर्दिने दिने ६.६
 सायं प्रातस्तु यः संध्यां ४.५९
 सायुज्यं ब्रह्मणा सह ४.१
 सारभूतास्तु वेदानां ४.७७
 सारूप्यमपि चैव हि १.९
 सार्धमालात्रयं बुधैः २.३१
 सार्धमात्रिकरूपेण ४.२४
 सार्द्धामृचं तु प्रक्षिप्य ७.१८६
 सायमग्निश्चमेत्युक्त्वा । परि. ७९
 सालग्रामादिवेष्टिते । परि. १२३
 सा विज्ञेया सरस्वती ६.१७
 सावित्रश्च जयन्तश्च । परि. ५
 सावित्री यो न जानाति ४.७६
 सावित्री लोकमातरम् ४.६०
 सावित्री तेन चोच्यते ४.३४
 सावित्री प्राणसंयमः ४.७४
 सावित्री मध्यमा स्मृता ६.१७
 सावित्रीमर्कदर्शनात् १०.१२
 सावित्री श्वेतवर्णिका ६.१८
 सावित्रैर्मंत्रवारुणैः ७.९३
 सावित्र्या त्रितयेन च ९.३७
 सावित्र्याश्चैव माहात्म्यम् ९.४०
 सावित्र्यास्तु परं नास्ति २.६३
 सावित्र्यै च हविर्दद्यात् ७.९९
 सा संध्या संधिरुच्यते ६.२१

सा सूर्यं चैव हृदये ९.१००
 साहस्रो मानसः स्मृतः ७.१३६
 " " " १०.१४
 सितासिताः कटुनीलाः ९.१६८
 सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु ७.१४३
 सिद्धविद्याधरोरगाः ७.१४१
 सिद्धान्तानां च सर्वेषां १.६
 सिद्धान्तानां तु सर्वेषां २.१३
 सिद्धान्तानि विचिन्तयेत् १२.३५
 सिद्धान्ते त्वेदमन्यथा ८.४७
 सिद्धान्ते प्रणवं विमुम् २.९७
 सिद्धान्तेषु प्रगीयते २.१०६
 सिद्धान्तेरपि सप्तभिः २.६८
 सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ११.४६
 सिद्धिः प्राप्ता च येन वै १.३८
 सिद्धे योगे त्यजन् देहम् ९.१९७
 सिन्धुर्दीपां भवेदार्प ७.१७८
 सुतासीनं मुनिवरं १.३
 सुतादिष्वनभिष्वङ्गो ११.४१
 मुनिश्चितं धार्यं यथा ८.२०
 मुमित्रा न इत्यञ्जलिम् ७.८
 सुराणामर्चनं कुर्यात् ७.९३
 सुवर्णं रजतान्वितम् ७.७७
 सुवर्णं स्तेयमेव वा ४.५५
 सुवर्णं स्तेयि चौरश्च ८.३८
 सुविशुद्धेन भावेन । परि. ११४
 सूक्तं चैवाधमर्पणम् ६.५
 सूक्तेन पुरुषस्य तु ७.५४
 सूक्तेऽस्मिन् व्यादृतं सर्वं ७.१७४
 सूक्ष्मं तण्डुलवत्स्मृतम् ११.२८
 सूक्ष्मं तत् परमं गुह्यम् ११.३१
 सूक्ष्मं प्राकाश्यमेव च ९.२६
 सूक्ष्माकारं ध्रुवमनलं २.११२
 मूतके मूतके तथा । परि. १०६

सूर्यं आत्मा तु जगतः ९.८८
 सूर्यं भित्त्वा यथा चन्द्रः ९.१३०
 सूर्यस्थान्तर्गतं सूक्ष्मम् २.१६
 सूर्यमिच्छन्ति सादितुम् ६.१३
 सूर्यमीक्षन् समाहितः ७.५३
 सूर्यवर्चाः सहस्रधा ९.१९३
 सूर्यस्य क्रियते यथा १०.१
 सूर्यस्य चाप्युपस्थानम् १०.२
 सूर्यस्य चाप्युपस्थानम् १.१९
 सूर्यस्य विषयादबुधः १०.४
 सूर्यस्येति प्रदक्षिणा ७.१०२
 सूर्यस्योदयनं प्रति ८.४०
 सूर्यस्योदयनं प्राप्य ८.४१
 सूर्यात्मा जगतोपि च ९.४७
 सूर्यं ज्योतिरिनीति च ९.१०८
 सूर्योपस्थाननिरताः १०.१७
 सूर्यं स्वयंमुवा पुन ६.६
 सृष्टिसंज्ञा द्वितीया तु २.२८
 सतिहासानि शक्तिः । परि. १२१
 सव्यते वै मुमुक्षुभिः ९.५७
 सेव्यमानः सैन्यदा ८.१४
 सोक्षरत्वं निगच्छति ९.१५
 सोचिरात् सर्वकामांश्च ४.८२
 सोनाहिताग्निर्भवति । परि. २७
 सोन्यजन्मगतोपि सन् ६.४
 सोपांशु प्रणयेनापि ७.५०
 सोपानन्को ह्यसंस्पृशन् ७.१११
 सोममध्ये हुताशनः ९.१२८
 सोमवद्भासते तु सः ४.५२
 सोमसूर्याग्निसंस्कृत्या ६.२३
 सोमृतत्रया कल्पते ८.५५
 सोमृतत्रयं ९.१११
 सोमकं चतुरास्यं ४.४५

सौत्रामण्यवभृथके ७.१८०
 सौम्यं घोडशकं स्मृतम् ७.१८०
 सौम्यास्ताः संभवन्ति हि ७.७४
 सौम्येन सुरमानवाः ७.७६
 सौरान् मन्त्रान् यथोत्साहम् ७.१५०
 सौरैर्मन्त्रैश्च शक्तितः ७.१५१
 सौवर्णं राजतं ताम्रम् ७.११४
 सौषुम्णाख्या महानिद्रा २.२९
 स्तूयते सर्वदैवतैः ९.५५
 स्तूयते सर्वलौकिकम् ९.७०
 स्तेनास्तेन हि जीवन्ति ९.७६
 स्त्री पुं नपुंसकं चेति २.२४
 स्त्री पुं नपुंसकश्चैव २.८३
 स्त्रीशूद्रपतिताश्चैव ७.१४७
 स्थण्डिले प्रतिमासु च । परि. ११
 स्थलस्थः स्थलके शुचिः ७.४७
 स्थले संतर्प्यते विश्वं २.९३
 स्थानयोगान्भवन्ति हि ९.१५
 स्थानानि समुदाहरेत् २.८७
 स्थापयत्येवमेव हि ९.५८
 स्थाप्य चैतान् पृथक् क्षितौ ७.४
 स्थितं विष्णुं हृदि क्षिपेत् ९.३
 स्थित्युत्पत्तिलयं तथा ७.१७४
 स्थूलं च क्षरसंशितम् २.१०७
 स्थूलं चाप्यतिसूक्ष्मं च २.१४५
 स्थूलभेदेन चोकारः २.१०६
 स्थूलसूक्ष्मं च बोद्धव्यम् ११.२५
 स्थूला जाग्रदवृत्तिः २.२७
 स्थूलो वैश्वानरो नित्यम् २.९२
 स्नातव्यं ब्रह्मवादिना ६.२६
 स्नातस्योच्छिष्टभागिनः ७.४४
 स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात् । परि. १२५
 स्नात्वैक्षेद्योनया रविम् ७.१००
 स्नात्वैवं वाससी भौते ७.३८

स्नात्वैवं सर्वभूतानि ७.११५
 स्नात्वोपर्युपरि क्रमात् ७.५८
 स्नानं तद्विव्यमुच्यते ७.१६५
 स्नानं दानं जपं होमम् । परि. १२४
 स्नानं दानं जपो ध्यानम् ७.१२८
 स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं । परि. ४०
 स्नानं विधिवदाचरेत् । परि. ५३
 स्नानध्यानजपैर्होमैः ७.१५६
 स्नानमन्तर्जले चैव ७.१६९
 स्नानमद्दैवतैर्मन्त्रैः ६.२९
 " ७.१
 " १०.२
 स्नानमाचरन्नुष्णाभिः ७.१५३
 स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः ७.११६
 स्नानमेव तु कारयेत् ६.३०
 स्नानमेव हि नित्यशः ७.१२४
 " ७.१२५
 स्नानवस्त्रं तु तर्पणात् ७.४१
 स्नानवस्त्रस्य नेच्छन्ति ७.४५
 स्नानस्य चैव संध्यायाः १२.४१
 स्नानस्य तु विधिं ७.१
 स्नानस्य परमो विधिः ७.१३१
 स्नानस्य विधिरुत्तमः ७.१६८
 स्नानस्य निर्णयः प्रोक्तः ८.५६
 स्नानहोमजपातिथ्यम् ७.१२७
 स्नानाङ्गे तर्पणे द्विजः । परि. ११८
 स्नानाचरणमित्येतत् ७.१७१
 स्नानार्थी प्रयतः शुचिः ७.३
 स्नाने तद्विनियोजनम् ७.१८०
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये । परि. १४
 स्नेहयोगश्च मूर्तिषु ११.५३
 स्पर्शवदूषितं मृद्भिः ७.१५३
 स्फाटिकेन्द्रासदृशं ७.१३७
 स्मरणादेव तद्विष्णोः ७.३४

स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ७.२९
 " ७.४८
 स्मार्तदृष्टान्यनुस्मरेत् ७.२८
 स्मृतान्यङ्गानि तानि तु ४.१९
 स्मृतिकारैरुदाहृतम् ७.१५३
 स्मृतित्रयं प्रोच्यते तस्मैः ८.१०
 स्मृतिदृष्टं भवेदेतत् ८.४७
 स्मृतिसिद्धान्तयोरपि १.२३
 स्मृतीनां च महामुने १.६
 स्मृत्वा तु स्मृतयः कृताः १२.२६
 स्मृतये यत्र धारितम् ७.११४
 स्मृत्यनोङ्कृतं पूर्वम् २.१४९
 स्मृत्येव दिवारात्रौ ७.१२३
 स्मृत्यादिष्वथाम्य ७.१११
 स्वकर्मणा तमेवाच्यं ११.४६
 स्वकर्मणामनुष्ठानात् ११.४५
 स्वकीयैः सधनैः स्थिताः ९.१६०
 स्वदेहमरणं कृत्वा २.५५
 स्वदेहमेव दैवव्ययम् १०.१३
 स्वदेहे चिन्तयेत् कथम् १.१८
 स्वधामानि प्रपद्यते ९.१७०
 स्वधीतं शृणुयाच्च यः १२.४८
 स्वनाम सर्वदेवानां । परि. ७७
 स्वयं भूरित्युपस्थाप्य ७.१०२
 स्वयं वापि प्रमीयते १.२८
 स्वयमेव स्वयंमुखा ३.९
 स्वर्गलक्ष्ये प्रयत्नतः ७.१५९
 स्वर्गलोके महीयते ११.४२
 स्वर्गसाधनमुत्तमम् ७.१६०
 स्वर्गापवर्गहेतूनि १२.३१
 स्वर्गलोकं काटिदेशे तु ५.५
 स्वर्गलोकः समुदाहृतः ३.१९
 स्वर्गलोकश्च तृतीयकः ४.३३
 स्वर्गमण्यस्य धर्मस्य ११.२

स्वाशिष्याणां तथैव च १.२०
 स्वस्थानमृषिभिः सह १.३६
 स्वाध्यायं शक्तितोन्वहम् ७.६०
 स्वाध्यायं च यथाशक्ति ७.२८
 स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । परि. १२४
 स्वाध्यायफलमदनुते १.३५
 स्वाध्यायाद्याजनाच्चैव १.३१
 स्वाध्याये यजने तथा १.४४
 स्वाहान्ताम् होमकर्मणि ४.४०
 स्वेच्छया च प्रकीर्यते १२.१५
 स्वेदकम्पादि जनयेत् ८.१४
 स्वेन योगबलेन च १.१०
 ह
 हंसः शुचिषादिति च ७.२८
 हंसः शुचिषादिनृचा ७.१००
 हंसः शुचिषादतानि ७.५२
 हंसं तुर्यं परं ब्रह्म २.११५
 हंसो नारायणो विभुः २.१५
 हन्वा लोकानपीमांस्त्रीन् ७.१७५
 हन्त्यज्ञानं ततो हंसः ९.१०२
 हरन्ति प्रसभं यस्मात् ७.१४१
 हरश्च बहुरूपश्च । परि. ५
 हविर्भुक् क्षितिशाथिनी । परि. १२५
 हविष्यान्नानि यानि तु ७.१४४
 हस्तन्यासप्रभावेन । परि. १
 हस्तेऽङ्गीयान्मृण्मये वा । परि. १२५
 हस्तो हृदयसंमितः । परि. ५१
 हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ७.३८
 हिता नाम हि ता नाड्यः ९.१९४
 हिलाय जगतोस्य च ९.७२
 हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ८.३१
 हिरण्यस्य गर्भोभूत् ९.३४
 हिरण्यमेन पात्रेण ९.५९
 हिरण्यमन्तरं तिष्ठन् ९.९५

हिरण्यये परे कोशे ५.६९
 हिरण्यगर्भा इच्छन्ति २.६९
 हिरण्यगर्भैः कपिलैः २.६७
 हिरण्यगर्भो योगस्य १२.५
 हिरण्यगर्भो विष्णुश्च ९.६२
 हिरण्यवर्णं पुरुषम् ९.४५
 हिरण्यवर्णा इति च ७.२३
 हिरण्यस्तूप इत्येषः । परि. ३१
 हिरण्यस्य च गर्भजः ९.६४
 हुंकृत्य वत्साभिमुखं २.४३
 हुत्वा तु सुसमाहितः । परि. ४१
 हृत्कण्ठतालुकादीनि २.८७
 हृत्कण्ठं तालुकेति च २.२१
 हृत्पद्मस्थं तु वेद यः ११.१४
 हृद उद्धृत्य योजयेत् २.१३७
 हृदयं सर्वलोकानां ३.१९
 हृदयादाभिनिःसृताः ९.१९३
 हृदये दीपवत् प्रभुः ९.१९१
 हृदये पद्मसंपुटे ९.१२३
 हृदये सर्वभूतानाम् ९.२२
 हृदि कृत्वा तु धारणाम् २.९९
 हृदि ध्यानं सदा यस्मात् २.१२३
 हृदि सर्वस्य भिषितः २.१४४
 हृदिस्थः सर्वभूतानाम् ९.१२७
 हृद्यग्निश्चैव वायुश्च ९.५

हृद्याकाशगता सूक्ष्मा ६.२३
 हृद्याकाशगतो यो हि ९.१६७
 हृद्याकाशानिविष्टस्तु ९.१५
 हृद्याकाशे तु यो जीवः ९.२५
 हृद्व्योम्नि तपते ह्येष ९.२४
 हेतुभिर्न विचालयेत् १२.४
 हेतुशास्त्राणि योर्धते १२.३०
 हेतुशास्त्राश्रयो द्विजः १२.२९
 हेरण्यमण्डं संदीप्तम् ९.६५
 होमकाले तथाऽग्नौ तु १.१७
 होमकालेषु चान्यथा ४.३७
 होममन्तर्जलादीनि १.२८
 होमादनार्जलाजपात् १.३०
 होमे चान्तर्जले योगे १.४४
 ह्यनुतिष्ठति कर्मणा ११.१२
 ह्यन्तस्थं परमं विभुम् ९.१७७
 ह्यतिमात्रा उदाहृताः ८.१३
 ह्यपरः प्रणवोत्थयः २.१४३
 ह्यमेध्याद् गृह्यते रसः ९.७५
 ह्यर्यमा तेन चोच्यते ९.९०
 ह्युपासन्ते समन्ततः ९.६९
 ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं शान्तं २.१३०
 ह्रस्वदीर्घप्लुतं शान्तं २.३५
 हासवृद्धौ तु सततं ६.११
 हासे वृद्धौ तु सा समा ६.११

शुद्धिपत्रम्

प्रस्तावनायाम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ
१	१४
११	३०
१२	२९
१२	२९

मूले

पृष्ठे	पङ्क्तौ
२	१६
३	२१
४	३
७	१०
८	१६
९	५
९	७
९	१२
१०	३
१२	११
१३	८
१५	१४
१९	३
१९	९
२२	१५
२४	४
२५	१२
२६	१
२६	५

अशुद्धम्

त्येतदेव
 समुलभ्यते
 समुलभ्यन्ते
 केचनास्या

शुद्धम्

प्येतदेव
 समुलभ्यते
 समुलभ्यन्ते
 केचनास्या

अशुद्धम्

किमुक्तं
 नमैत्रैः
 ध्यापनं
 टपाः
 प्रणवास्या
 तपः क्रियाः
 मेद्वत्त
 कारमु
 ओंकारसंज्ञं
 सर्वं द्वााराणि
 कृत्यवत्सा
 यत्रीस्वाशि
 सत्त्वाश्चैव
 पुरुषः
 समुत्था
 नुच्चार्य
 नन्तरो
 विद्विजः
 जन्म निर्व्या

शुद्धम्

किं मुक्तं
 नमन्त्रैः
 ध्यापनं
 पाठः
 प्रणवस्या
 तपः क्रियाः
 मेतद्वत्त
 कारकमु
 ओंकारसंज्ञं
 सर्वं द्वााराणि
 कृत्य वत्सा
 यत्री स्वाशि
 सत्त्वाश्चैव
 पुरुषः
 समुत्था
 नुच्चार्यः
 नन्तरो
 विद्विजः
 जन्मनिर्वा

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०	७	प्राकृति	प्रकीर्ति
३१	२	तपः सिद्धा	तपःसिद्धा
३२	७	ध्यायः ।	ध्यायः ॥ ३ ॥
३९	२५	वर्तात्	वर्तात्
४४	१५	॥ चतुर्थो	चतुर्थो
४९	१	सूर्य	सूर्य
५४	१४	नाममयम्	मनामयम्
५५	३	विष्णुरि	विष्णुरि
५६	११	भावां	भावो
५७	२६	ति रुच्यते	तिरुच्यते
५९	७	ऋषिं	ऋषीं
५९	७	पितृंश्चा	पितृं(तृं)श्चा
६३	५	शक्ति तो	शक्तितो
६७	९	पितृन्	पितृन्
६८	३	मातृमां	मातृमां
६८	३	पितृव्य	पितृव्य
६८	१०	स्त्रावं	स्त्रावं
७२	२	कानि चित्	कानिचित्
७७	२	ग्रन्था	ग्रन्थ्या
७९	१०	शुं	शु
८१	८	परमां	परमो
८१	२२	यथावलम्	यथावलम्
८४	८	वभय	वभूय
८४	९	रहो	रहो
८६	१३	वर्षण	वमर्षण
८८	८	प्राथसं	प्राणसं
९०	१२	यथोक्तां	यथोक्ता
९०	१५	स्थित	स्थितं
९८	२०	*जिह्वा	*जिह्वा
९९	८	परुषा	पुरुषा
१०१	९	ब्दोन	ब्देन

* अत्र शुद्धाशुद्धव्यत्यास आदर्शपुस्तकस्याशुद्धपाठप्रदर्शनायैवेत्यवधेयम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०१	१५	धियिता	धियिता
१०१	१८	रेतिरञ्ज	रेति रञ्ज
१०१	२१	वंचो	वंचो
११०	१८	त्माधाम	त्मा धाम
१११	१३	भो भावः	भोक्तृभावः
११७	७	३१५	वै. ३१५
११८	१	फलत्वा	फलत्या
१२२	१६	निषंदुः	निषेदुः
१२५	१८	मखम्	मुखम्
१२५	१९	त्रैविध(य)	त्रैविद्य
१२७	१२	दुष्टाः	दुष्टाः (ष्टा)
१२९	७	कृतम्	कृतम्
१३५	९	चरेत्	चरेत्
१३६	११	नार्द	नादि
१३७	११	[ ]	( )
१३७	२०	कवयो	कवयो

पृष्ठारम्भे वचनद्वयमाग्रिममधिकं संयोज्यम्—

८२. प्रातः सहगोमयेन कुर्यान्मृदा मल्यन्दिने सायं
 शुद्धाभिरङ्गिर्न प्रातःस्नानात् प्राक् संध्यामुपासीत ।
 (कुर्यादित्यत्र स्नानमितिपदाध्याहारो वेदितव्यः) वै. २४७
 ८३. प्रातस्तिष्ठन् द्विजः संध्याजपं कुर्यात् ।
 वै. ३३७

YOGA-YĀJÑAVALKYA

A TREATISE ON YOGA AS TAUGHT BY

YOGĪ YĀJÑAVALKYA

EDITED BY

Sri Prahlad C. Divanji, M.A., LL.M.,

Editor, *Siddhāntabindu* with English Translation, Notes, Introduction etc.,
and Author, *Critical Word-Index to the Bhagavadgītā*.

BOMBAY

1954

CONTENTS

	Pages
Introduction	96
Analytical study of the text	107
Quotations from and references to this work in other works	113
Text of the Yoga Yājñavalkya with a critical apparatus	1-116
Chapter I. Introductory stanzas and the Yamas	1
II. The Niyamas	15
III. The Āsanās	19
IV. The Nāḍīs, Kanda and Vāyus and their respective functions	23
V. Purification of the Nāḍīs	37
VI. Prāṇāyāma and its varieties	42
VII. Pratyāhāra and its varieties	63
VIII. Dhāraṇā and its varieties	72
IX. Dhyāna and its varieties	80
X. Samādhi	90
XI. Yoga and prescribed rites, departure of the other sages and Gārgī's request to summarise the Teaching	96
XII. Secret teaching and concluding Remarks	102
Index of Stanzas	114
Glossary of unusual words	122
Corrigenda	127
Abbreviations	129

Rs. 5/-

YOGA YĀJÑAVALKYA

INTRODUCTION

I. CRITICAL APPARATUS

The number of manuscripts made use of for the purpose of ascertaining the readings adopted in the text and their variants in the footnotes thereunder was 16. Besides them 5 previously printed editions were also referred to for the same purpose in the case of those units with reference to whose original wording no satisfactory inference could be drawn from the manuscript-evidence alone owing to a very wide and confounding divergence of the readings of the same syllables forming parts of a unit adopted by the scribes of the MSS. All these sources having been designated in the footnotes by abbreviations it is necessary to explain them. It is also necessary to furnish a short description of each of them for the purpose of the identification thereof by the learned scholars who read the book critically and assess its value.

2. The said 16 MSS. fall into 4 classes determined by the scripts in which they have been transcribed, namely (Deva-) Nāgarī, Grantha, Telugu and Kannaḍa. There are 8 MSS. of the first class, 6 of the second and one each of the third and the fourth. The abbreviation ण has been used with the figures १ to ८ for those of the first class, ग with the figures, १ to ६ for those of the second, त for that of the third and क for that of the fourth.

3. Their detailed description so far as could be known is as follows :—

(A) Nāgarī Class

1. ण१—MS. No. 91 of 1899/1915 at the Bhandarkar Oriental Institute, Poona, renumbered 22; Title, “Yogī Yāgñavalkya Smṛti”; No. of Folios, 17; No. of Lines on each side thereof, 14; Average No. of Words in each line, 39; Materials used, handmade paper and ink; Size, 21" × 16½"; Date, not mentioned but old in appearance; Present Condition, folios damaged at the ends but writing unaffected; Complete.

2. ण२—MS. No. 388 of 1899/1915 at the same Institute, also renumbered 22; Title, “Yogī Yājñavalkya Smṛti”; No. of Folios, 13; No. of Lines on each side thereof, 17; Average No. of Words in each line, 44; Materials used, handmad

paper and ink; Size, 12½" × 6½"; Date, not mentioned but old in appearance; Present condition similar to that of No. 1; Complete.

3. ण३—MS. No. 5414 at the Oriental Institute, Baroda; Title, “Yoga Yājñavalkyagitopaniṣadaḥ”; No. of Folios, 25; No. of Lines on each side thereof, 10; Average No. of Words in each line, 40; Materials used, handmade paper and ink; Size, 8" × 3½"; Date, Fālgun Vadya 1st of Saṃvat 1684 (March 1628 A.D.); Name of the Scribe, “Nāthaka”; Name of the person for whose use transcribed, Bhārathi Śrī Rājendra; Present Condition, old but well-preserved; Complete except that stanzas VIII. 22/3-4 to IX. 5/1-2 are missing.

4. ण४—MS. No. 4503 at the same Institute; Title, “Yoga Yājñavalkyagitopaniṣadaḥ”; No. of Folios, 35; No. of lines on each side thereof, 9; Average No. of Words in each line, 25; Materials used, handmade paper and ink; Size, 8" × 4"; Date, Bhādrapad Kṛṣṇapakṣa 3rd of Saṃvat 1792 (September 1736 A.D.), Saturday; Name of the Scribe, Ātmārām, son of Upādhyāyadeva, an inhabitant of Vāṭoda-Saras (Surat district); Present Condition, slightly damaged at the edges but writing unaffected; Complete.

5. ण५—MS. No. 1736 at the same Institute; Title, “Yājñavalkyagitopaniṣadaḥ”; No. of Folios, 29; No. of Lines on each side thereof, 8; Average No. of Words in each line, 45; Materials used, handmade paper and ink; Size, 9½" × 4"; Present Condition, good and recent in appearance; Complete.

6. ण६—MS. bearing Burnell No. 6391 at the Sarafoji Saraswati Mahal Palace Library, Tanjore; Title on the label, “Yoga Yājñavalkyopaniṣadaḥ” but in the chapter-colophones “Yoga Yājñavalkyagitā”; Other particulars not supplied.

7. ण७—MS. No. Veda 71 at the Government Sanskrit College, Calcutta (No. 96 in Section X headed “Philosophy” in Rishikesh Sastri's Catalogue) Title, “Yājñavalkyagitopaniṣadaḥ”; No. of Folios 27; No. of Lines on each side thereof, 7; Average No. of Words in each line, 15; Materials used, machine-made paper and ink; Size, 12" × 4"; Date, Saṃvat 1942 (1885/86 A.D.); Complete.

8. ण८—MS. No. B 522 at the Oriental Research Institute, Mysore; Title, “Yoga Yājñavalkya”; No. of Folios, 76; No. of Lines on each side thereof, 14; Average No. of Words in each line, 18; Materials used, handmade paper and ink; Size, 8" × 6½"; Date, unknown; Present Condition, good; Complete.

(B) Grantha Class

9. ण९—One of a group of MSS. strung together and held in position by two pieces of wooden planks cut to size and polished, at the Oriental Manuscripts

(D) Kannada Class

Library, Adyar, Madras; Title, "Yoga Yājñavalkyagītā"; No. of Folios, 17 bearing Nos. 27 to 43 in the group; No. of Lines on each side thereof, 8 to 10; Average No. of Words in each line, 40; Materials used, palm-leaves and stencil; Size, 17" × 1" × 3"; Date not mentioned; Present Condition, very old in appearance but well-preserved; Stanzas 1 to 18 of Ch. I missing and No. of marked chapters, XI but the contents of Ch. XII included in the last.

10. १२—MS. No. 4362 at the Government Oriental Manuscripts Library, Madras; Title, "Yoga Yājñavalkyagītā"; Materials used, palm-leaves and stencil; Complete; Other particulars not supplied.

11. १३—MS. bearing No. 9716 at the Sarafoji Saraswati Mahal Palace Library, Tanjore; Title on the label, "Yājñavalkyopaniṣat" but in the chapter-colophons, "Yoga Yājñavalkyagītopaniṣadaḥ"; Other particulars not supplied.

12. १४—MS. No. 3892 at the Vyankatesvara Research Institute, Tirupati, renumbered "T₂"; Title, "Yoga Yājñavalkya Smṛti"; No. of Folios, 56; No. of Lines on each side thereof, 7; Average No. of Words in each line 44; Materials used, palm-leaves and stencil; Size, 13½" × 1¼"; Appearance, old; Present Condition, good and well-preserved; Complete.

13. १५—MS. No. 3857, renumbered "T₁" at the same Institute; Title, "Yoga Yājñavalkya Smṛti"; No. of Folios, 46; No. of Lines on each side thereof, 34; Average No. of Words in each line, 23; Materials used, handmade paper and ink and folios bound together in book-form; Size, 12¼" × 7½"; Date not mentioned; Present Condition, good; Complete.

14. १६—MS. No. 6676(A) at the Oriental Institute, Baroda; Title, "Yoga Yājñavalkyaṃ"; No. of Folios, 28; No. of Lines on each side thereof, 9; Average No. of Words in each line, 39; Materials used, palm-leaves and stencil; Size, 13" × 1½"; Chronogram, रक्ताक्षी नाम संवत्सरे वैशाखी शु. १० सोमवारं (!), दिनि. २८ नाडिकायां लिखित्वा पूतिमगात्, which is not found capable of leading to any definite conclusion as to the date, month and year of completion of the transcript; Name of the Scribe, Venkaṭa Nārāyaṇan; Appearance, very old and damaged at places and writing grown faint at places owing to lapse of considerable time, though well-preserved in the Institute; Complete.

(C) Telugu Class

15. १७—MS. No. 4364 at the Government Oriental Manuscripts Library, Madras; Title, "Yoga Yājñavalkyagītā"; Materials used, palm-leaves and stencil; Complete; Other particulars not supplied.

16. १८—MS. No. A 604 at the Oriental Research Institute, Mysore; Title, "Yoga Yājñavalkya"; No. of Folios, 42; No. of Lines on each side thereof, 16; Average No. of Words in each line, 16; Materials used, paper and ink; but apparently a transcript from a very old palm-leaf MS. from which the leaves containing stanzas I.1-15, IV. 19-41, V.15/3-22/1-2, VI.1-40, 57-81, IX.15-44, X.1-16/1-2 and the whole of Ch. XII were missing. Date, not mentioned; Present Condition, good.

Note :—There are 2 other MSS. at the G. O. M. Library, Madras, one in the Grantha and the other in the Telugu character, 2 others in the Nāgari character at the Institute at Baroda, 1 in the same character at the Raghunath Temple Library at Jammu and 1 in the Grantha character at the Institute at Mysore. A transcript of that at Jammu was not ordered out because the charges therefor were likely to be nearly 5 times those for similar ones called for from the libraries in the South of India and the rest were not called for because the scripts in which they had been written and the recensions of the work to which they were related had been sufficiently represented by those already secured.

The printed editions, the contents whereof have been occasionally utilised for ascertaining the readings of doubtful units, are 5 in number. The abbreviated signs by which they are cited in the footnotes and their short description are as under :—

(1) त्रि.पु.—Trivandrum Sanskrit Series No. CXXXIV entitled "Yoga Yājñavalkya" edited by Sri Sambha Siva Sastri, Curator of the Trivandrum Sanskrit Library, in 1938, a copy whereof was obtained from the Library of the B.B.R.A. Society. This edition based on a single MS. obtained as a loan most probably represents the recension of the work in the Malayalam character. It contains gaps in the text left at several places, which, as explained in the Preface of the editor in English and Sanskrit, are due to the MS. written on palm-leaves on which it was based being very old and damaged in parts. He believed that the said MS. must be not less than 500 years old. The text, from which an important passage occurring in Ch. VIII is missing, is not accompanied by either a commentary, translation or notes in any language.

(2) गु.पु.—A small book entitled "Yājñavalkya Saṃhitā," in the Nāgari character printed by the Manager of the Gujarati Printing Press, Bombay in Saṃvat 1959 (1902/03 A.D.). This too has no commentary, translation or notes. But there are in it headings of chapters and sub-headings of the topics inside them apparently inserted by the editor. This too was most probably based on a single MS. Copies thereof are not available in the market or public libraries but I could take comparative notes from one of them in the possession of Sri Yogendra then residing at Navsari, on going there personally and while sitting at his house.

(3) ऋ.३.—A well-bound book entitled “Śrī Yājñavalkyaśāhitopaniṣat” based on a single MS. in the Nāgarī character found in the collection of the Sanskrit scholar Prof. Manilal N. Divedi of Nadiad and published by his younger brother (“Anuja”) named Madhavlal with an Introduction and a translation in Gujarati in the year 1901 A.D. The Introduction is not based on a comparative study of this and the other works on the Yoga technique but on a study of the text as printed and the text and translation are at places faulty. Copies of this edition too are not available in the market but I could get one from the library of the Forbes Gujarati Sabha, Bombay.

(4) ऋ. ३.—A printed copy of the same work but bearing the title “Yogi Yājñavalkya” printed and published at the Sanatan Dharma Press, Muradabad with a Hindi translation made by Pandit Ramachandra Sharma in the year 1938 A.D. The text and translation therein are liable to the same remarks as above. This is the only edition of which copies were available for money.

(5) A copy of a reprint made in the Bengali Śaṃvat 1304 (A.D. 1897) of the earliest edition of the work named “Yogi Yājñavalkyaṃ” with a translation in Bengali made by Venimadhav Nyayaratna published in the Bengali character in the Bengali Śaṃvat 1300 (A.D. 1893). I came to know of this edition and its reprint, as well as that of the Nadiad edition, from the *Catalogus Catalogorum* of Theodore Aufrecht and after having made some vain attempts to get any of them got one of the reprint through the courtesy of the Hon. Secretary of the Bangiya Sahitya Parisad, Calcutta on being introduced to him by Dr. Kalyani Devi Mallik, a Bengali scholar interested in the study and the practice of Yoga as followed by the Nātha Yogis. The text as printed in this edition was found to agree very closely with that printed in the Muradabad edition at so many places that I was led to infer either that the MSS. on which they may have been based must have been copies of a common codex or that the latter must have been based upon the former earlier edition. The publisher of the latter being requested to let me know the materials on which that edition had been based did not comply with the request.

II. THE NEW METHOD DEvised FOR THE COLLATION OF THOSE MATERIALS

4. It had become a problem with me how to collate and ascertain the correct readings of the portions of the text which read differently in the different groups of and even the individual MSS. and printed editions. The only known method, namely that adopted by Dr. Sukhtankar for collating the MSS. of the *Mahābhārata*, whose critical edition is being prepared and published by the B.O.R. Institute, Poona, was not found suitable, primarily because it required a fairly large staff of Śāstris employed for doing the mechanical work of noting down at the top of sheets of full-size foolscap paper each stanza as found printed in any edition of a work selected as a model and below it the same as found in the other sources selected for comparison, in squares formed by perpendicular lines crossed by hori-

zontal ones at such distances as to make the squares just so big as to enable the copyist to write in bold letters each syllable separately in each of them. If, further, the number of MSS. to be copied out was more than 10 to 12, as was the case with the Ādi and some other Parvans, one sheet could not have sufficed to bring together all the variant readings to be considered by the editor in connection with a single stanza. Lastly, the first task of the editor, of selecting the right readings and noting the variants thereof found in the different recensions and sub-recensions and in some unclassifiable MSS., could not have been performed satisfactorily without placing all the relevant sheets in a semi-circle before himself and reading over all of them carefully, and for performing his second task of finding out the family-relationships of the MSS. as a whole for mentioning in his Introductory Note how he believed the text to have been transmitted from the probable date of the archetype to those of the extant MSS. which could be ascertained, he must have been required to study his own critical apparatus together with the remarks columns of the collation sheets. I looked up Dr. Katre's *Introduction to Textual Criticism* and found that there too the above was the only method that had been recommended. I also searched for some other method in some of the works of English and American authors on the same subject but found that they had not discussed any method of doing such spade-work and had proceeded with the subjects of settling a text and tracing family-relationships between MSS., on assuming that collation-notes would be prepared as required on bearing in mind the general nature of the materials they have to deal with and the advice given by the authors in the introductory chapters of their works. I was therefore put to thinking as to how I could make such notes unaided by anybody with the least possible exertion and at the minimum possible cost. The following method, which I was able to hit upon, was found to satisfy that test.

5. Instead of one full stanza I have adopted one-quarter of it as a unit from the Trivandrum edition, which was the first source that had come into my hands, noted down first the numbers of the chapter, stanza and quarter as appearing therefrom and having assigned the letters of the Sanskrit alphabet, ‘ka’ to ‘ba’ except ‘aṅga’ and ‘yaṅ’ to the 21 sources went on noting against the units copied out from the first source, the said letters only wherever the said unit was found in exactly the same words and such letters with only the variations in brackets beside them. Wherever the same units were found in different words I copied out all of them in a parallel line and marked the *sigla* of the MSS. or editions containing them and against them again such slight variations thereof as were found in some other sources. The result of this has been that the units which had absolutely no variants and those which had such as could be explained away on one ground or another and can therefore be reasonably be believed to have been transmitted for centuries in their original forms in the archetype can be spotted at a glance and the major and minor variations in the others are automatically marked out together with the groups of their sources constituting recensions and sub-recensions. The latter feature gives this advantage that at the time of ascertaining the groupings one can at a

glance find out from the notes as they are what must be the number of the original recensions, to which of them, if any, an extant MS. belongs and whether it had come to us in its original form or through any sub-group falling under it and which of the extant ones are derived from mixed codices based upon two or more of them. For a more detailed description of this method and comparative tables illustrating it and a pedigree made out from the notes the inquisitive reader may refer to my article on the subject published in 1952 at pp. 31-40 of Vol. II of the Journal of the Oriental Institute, Baroda.

III. PRINCIPLES FOLLOWED IN THE CASE OF DOUBTFUL READINGS

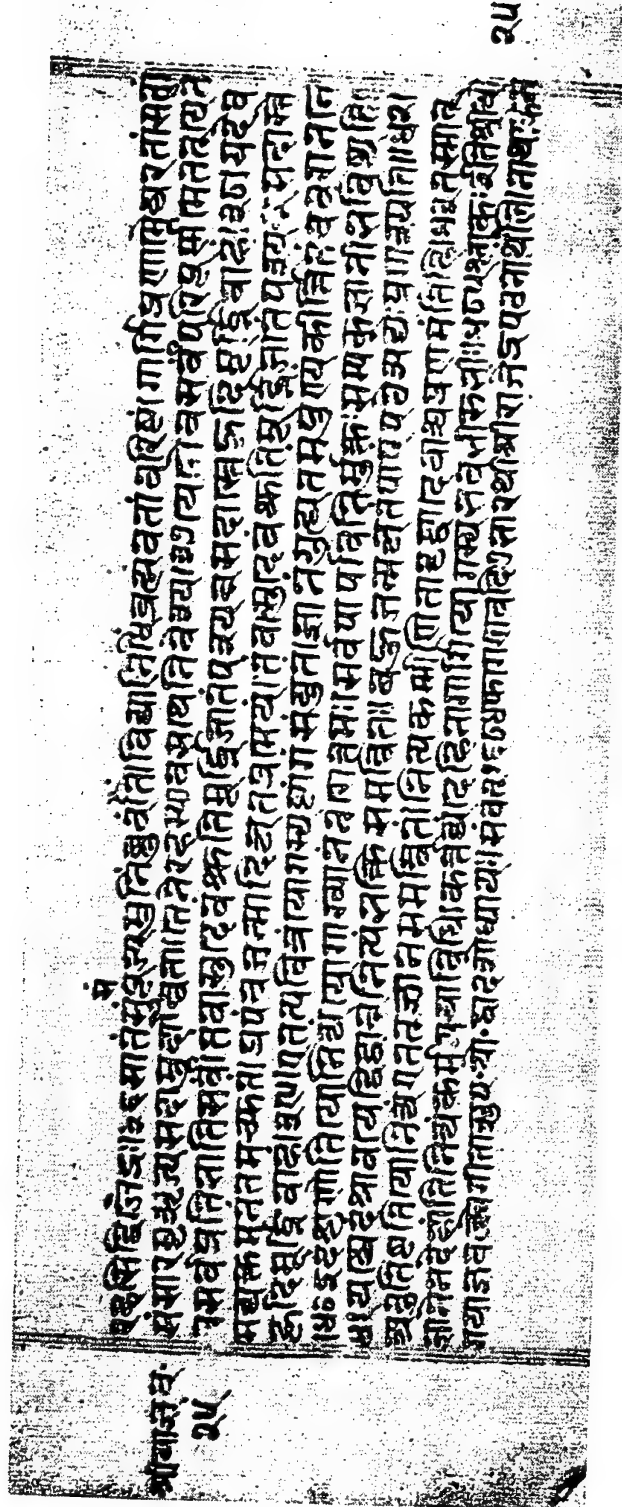
6. The readings of all the units whose total number comes to approximately 1960 cannot be expected to be either uniform or capable of being rendered so by such a simple formula as the above. Nay, there was found to be a fairly large number of units of which 5 to 13 variations were found to exist in the extant MSS. For the purpose of ascertaining the true variations thereout I had studied the principles of the method by which that could be done scientifically from the following works, namely :—(1) *Prolegomena* to the Ādi-Parvan by V. S. Sukhtankar ; (2) *Introduction to Textual Criticism* by S. M. Katre ; (3) *Article on Textual Criticism* by J. P. Postgate in the *Ency. Brit.* Vol. 22 ; (4) *A History of Classical Scholarship* by J. J. Sandys ; (5) *A Companion to Greek Studies* by L. Whibley containing a chapter on Textual Criticism by Sir R. C. Jebb and (6) *Pancatantra Re-constructed* by Prof. Franklin Edgerton. Reflecting over them in the light of the peculiarities of the materials before me I had adopted some for my guidance and discussed them in an article on "Textual Criticism As a Branch of Indology" published in the issues of September and December 1951 of the aforesaid Journal at pp. 60-64 and 138-50. The following is their short summary :—

(1) Wherever the sources seemed to agree uniformly the common reading of the unit has been adopted in the text as the reading in the archetype and no foot-note has been made below it ;

(2) Where the majority of them seemed to agree the reading common to them was incorporated in the text and a foot-note giving the variants found in the remaining sources has been added below the line, the agreeing ones not being mentioned at all.

(3) The above majority rule has however been departed from in cases in which the sense of the unit as determined by the context in which it occurred or the general trend of the work as a whole or of the particular chapter in which the unit occurred was likely to be sacrificed. In such cases the reading preferred has been incorporated in the text and the other reading or readings have been mentioned in a foot-note.

(4) There are however cases in which even a full quarter-stanza could not be re-constructed from any single group of sources. In such cases the reading adopted

YOGA YĀJÑAVALKYA (Page 108)

in the text has been taken from one or two sources not necessarily forming part of a single group for the purpose of the chapter concerned and the variant readings from all the sources without exception have been given in the relative foot-note and the propriety of the selected reading and the other readings has been discussed therein. Such cases belong to the class of doubtful readings marked by wavy lines below them as in the Critical Edition of the *Mahābhārata*.

Explanation.—The word “source” in the first three principles means the MSS. only, which have been cited by reference to the scripts in which they had been written, not the original *sigla*, the letters of the Sanskrit alphabet. The said scripts are 4 in number, namely (Deva-nāgarī) indicated by the letter “Na,” Grantha indicated by the letter “Ga,” Telugu indicated by the letter “Ta,” and Kannada indicated by the letter “Ka.” MSS. falling in the same group have been distinguished by marking the figures 1, 2 etc., as mentioned in the description of the Critical Apparatus herein-above. The same word in the 4th principle means either the said MSS. or the printed editions. The latter called “Pustakas” have been designated by reference to their places of publication, both being indicated by their initial letters e.g. “Ka. Pu,” “Na. Pu” meaning Calcutta edition, Nadiad edition, and so on.

IV. THE WORK AND ITS DATE

7. There is complete uniformity between the MSS. and the printed editions as to (1) the work being in the form of dialogue between the sage Yājñavalkya and his wife Gārgī, whose other name was Maitreyī, (2) the subject-matter being Yoga as made up of its 8 constituents as known from the second Pāda of the *Pātāñjala Yogadarsana*, (3) the exposition thereof by the former made at the request of the latter being of the nature of a summary of what he had learnt about the subject from Brahmā and its relation with the prescribed religious observances, which is of the nature of a “Samuccaya” (combination) of “Jñāna”, explained here as being of the nature of “Yoga”, and “Vaidham Karma,” whose nature has not been explained anywhere in the work, (4) the work having been divided into 12 chapters and the exposition in the first 11 having been made in the presence of several other sages and that in the last, the Rahasya-chapter, on their being asked to leave the hermitage of Yājñavalkya and (5) as to the general treatment of the subject-matter of each chapter. The differences that exist relate to the numbers of stanzas, some MSS. having more than the others and some containing omissions of some of them found in all the rest.

8. Out of the 16 MSS. that have been utilised for this critical edition of the work, the earliest dated one is No. 3 in the list of the Devanāgarī MSS., obtained as a loan from the Oriental Institute, Baroda. The facsimile of the last page thereof reproduced herein shows clearly that it had been copied out from an older MS. in the Samvat year 1684 (AD. 1627/28). But some of the Grantha MSS. on palm-

leaves may well be nearly 500 years old and the one on which the Trivandrum edition has been based has been stated by its editor to be so old according to his judgment. Moreover the *Jābāladarsana*, *Trisikhi-brāhmaṇa*, *Yogakuṇḍali* and *Yogatattva Upaniṣads* contain too many stanzas which are almost the same as those occurring in this work and the *Sāṇḍilya Upaniṣad* contains prose sentences incorporating the very words occurring in the corresponding stanzas of this work. The *Vāsudeva-upaniṣad* too contains at two or three places similar identifiable passages. There is enough evidence in them for the inference that the authors of those late Smārta Upaniṣads were indebted to this work for the common passages. Further the *Haṭhayogapradīpikā* of Svātmārāma also contains evidence of the said author having drawn upon this work for the contents of some of its stanzas and it also refers in II.7 to the opinion of a class of Haṭhayogis who did not approve of the Śaṭkarma, Neti, Dhauti etc., and achieved the objects aimed at by the practice of different species of Prāṇāyāmas, which is a special feature of *Yoga Yājñavalkya*. Then again, there are in the *Sāṅkarabhāṣya* on the *Śvetāśvatara-upaniṣad* numerous quotations from a work of Yājñavalkya under II.7 and 9, which are traceable to Chapters IV to VII of this work. *Munmadīdeva* too quotes from this work in his comments on the smaller *Yogavāsiṣṭha* VI.9.65 and 71. It has also been specifically mentioned amongst the authorities on the Samuccayavāda in the commentary of *Anandavardhana* on the *Bhagavadgītā*. Lastly, the author of the *Yājñavalkya Smṛti* recommends in III.110 a study "of the *Yogaśāstra* promulgated by me" to one who has a desire to achieve Yoga (union with the Divine). That the said *Yogaśāstra* must be this and not the *Yogi Yājñavalkya*, a work on Saṇḍhyāvandana without the use of material objects but by the use of Mantras only on knowing their esoteric meanings, of which the *Brhad-Yogi-Yājñavalkya-Smṛti* published in 1951 by the Kaivalyadhama, Lonavla, is an enlarged edition, as shown by me in my article on "Brhad-Yogi Yājñavalkya and Yoga Yājñavalkya" published in 1954 at pp. 1-29 of Vol. XXXIV of the Annals of the B.O.R. Institute, Poona, is amply borne out by the citations of the views of writers of Works on Āyurveda, like Agastya and the Āsvins in VII.7, 30; VIII.33, 39, which carry back this work to the age of Caraka, whose *Samhitā* in I.1.4-5 and 8-32 relates that the science of Āyurveda owed its origin to the necessity of finding out the origins of and eradicating diseases from the physical bodies because they caused obstruction in the pursuit of the highest object of man's pursuit, namely Mokṣa, and gives the line of teachers and pupils in which the tradition relating thereto had been transmitted up to the time of Agniveśa whose first work on Āyurveda called a *Tantra* (scientific treatise) formed the basis of the said *Samhitā* made up of the contributions of the sages Caraka and Dṛḍhabala, in which line there occur the names of the Āsvins in its earlier part and that of Agastya in its later one. *Āyurveda-dīpikā*, the commentary thereon by Cakrapāṇi Dutta also contains a quotation from the *Kāya-cikitsā-tantra*, which is to the effect that even the "kālamṛtyu" is conquered by the Mahātmās who have attained perfection in "Rasāyana," "Tapas" and "Jāpyayoga." Chapters VI to VIII of this work contains numerous special courses of the practice of Prāṇāyāma for the eradication of specific

diseases and acquiring control over the vital airs especially the Apāna, which is said to be "Āyurvighātakṛt" (the destroyer of the duration of life). The time of Caraka, a contemporary of Kaniṣka, (A.D. 78 or 83 onwards) falls within the limits determined for the *Yājñavalkya Smṛti* by the oriental scholars, like Drs. Bühler and Kane, namely between 200 B.C. and 200 A.D. or 100 B.C. and 300 A.D. The existence of this work of the same author as that of the said Smṛti or at least the Yoga of the nature expounded therein is thus traceable to a period falling between the second century B.C. and the fourth century A.D. This is quite consistent with the pre-existence of the *Yogadarsana*, from which the 8 constituents of Yoga were most probably borrowed.

V. YAJNAVALKYA AND HIS YOGA

9. Such being the conclusion as to the date of the work on hand the objection as to its genuineness based on the assumption of the identity of the teacher therein with that of Maitreyī and Janaka in the *Brhadāranyakopaniṣad* does not deserve to be considered because the latter must have lived several centuries prior to the said date. Obviously therefore the former must be deemed to be another sage of the same name. In fact, I have, in my article in the Annals of the B.O.R.I., Poona, given sufficient details about another Yājñavalkya who, as appearing from his life-story as given in the Nāgarakhaṇḍa of the *Skāṇḍa Purāṇa*, was living first at Puṣkar near Ajmer and had latterly migrated to Hāṭakeśvarakṣetra in the Ānartadeśa and in another paper entitled "Sena Kings of Ānarta in Their Historic Setting" published in the Journal of the Gujarat Research Society, Bombay in its issue of April 1952 proved that he must have been living in the 2nd century A.D. Whether that plea is acceptable or not, what is material for our purpose is the nature of the Yoga expounded in the work. If that is in consonance with the views of Yājñavalkya as expounded in *Upaniṣads of the Śukla Yajurveda* there can be no reasonable objection to looking upon this work as one embodying the method of the realisation of the identity of the individual soul with the Supreme Soul, which had been first asserted with confidence by the Yājñavalkya of the Upaniṣad fame in the court of Janaka Videhī, and insisting upon the continuance of the performance of the prescribed acts up to the time of such realisation according to the view of the same sage embodied in the *Isopaniṣad*, which forms the 40th chapter of the *Samhitā of the Śukla Yajurveda* compiled by him. The limited amount of space at my disposal precludes me from entering into a discussion of the parallel passages in the two well-known *Upaniṣads of that school* and the *Yoga Yājñavalkya*. I therefore rest content with only referring the scholars interested in this subject to the following parallel passages, namely:—*Br. A. U.* II.4-5, IV.2-4, *Isa. U.* 4-8, and *Y.Y.I.* 43, VI. 77-80, IX.2, 9, 17-18, 23-24, 29, 30-32, 34, 39, XII.23-35 for the realisation of the identity and *Isa. U.* 1-3, 9-18, and *Y.Y.I.* 26, 38-39, 41, X. 20-22, XI. 2-9 for the 'Jñāna-karma-samuccaya' in which expression the word "jñāna" stands for or is said to have for its essence "Yoga" as explained clearly in I.43.

10. As for the nature of the Yoga expounded in this work, although it is treated as made up of the 8 constituents, Yama etc., as in the Sādhana-pāda of the *Yogadarśana*, the two works differ considerably in the description of each of them. Similarly, although the recommendation of several varieties of "Prāṇāyāma" and "Vāyuvijaya" mark it out as a work on Haṭhayoga it differs considerably from the several *Yoga Upaniṣads* and the special treatises thereon composed by the Nātha Yogins of later dates by the absence therein of any reference to the Saṭcakras, by its description of the heart as an 8-petalled lotus etc. I cannot enter here into the details of the differences for the reason stated above. All that I can say here is that the work has been based upon the doctrine that the realisation of the complete identity of the individual soul with the Supreme Soul established in the Vedāntas cannot take place except by going through the simple course of Yoga expounded therein, that so long as it is not realised it is harmful to give up the performance of the prescribed acts, that the said realisation can take place when one is able to rouse the Kuṇḍalini, which obstructs the passage of the vital breath, accompanied by the inherent heat having its seat in the triangular space between the two lower organs, into the Suṣumṇā Nāḍi extending from the Kāṇḍa (bulb) below the navel through the spinal cord to the opening at the root of the palate and the mind ceases to think of any physical or metaphysical object and becomes completely steady, for achieving which object there are various devices, and that once that realisation takes place it is optional for one whether to retain the connection of the vital breath with one's physical body or to sever it by a special process. There is no restriction in this Yoga as to caste, sex, station in life etc. It is in my view capable of being practised by any person who can make up his or her mind to do so and gets himself or herself acquainted with its technique. In other words, this is *the earliest available book on Haṭhayoga for the common man*.

VI. ACKNOWLEDGMENTS

11. I take this opportunity to thank the authorities of the Oriental MSS. Libraries at several places, the other learned associations and individual scholars above-named for enabling me to collect together the valuable materials on which the Text and the Notes as to the variant readings are based and particularly Sri P. K. Gode, Curator of the Library at the B.O.R. Institute, Poona, through whom the authorities of most of the Oriental MSS. Libraries were required to be approached for co-operation in this my labour of love extending over a period of nearly 5 years and Sastri T. A. V. Dikshitar of the Sanskrit Pathashala, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, who was kind enough to prepare comparative notes for me from the Adyar MS. in the Grantha character for the mere love of learning.

ANALYTICAL STUDY OF THE TEXT

Chapter I

(1) Request of Gārgī, wife of Yājñavalkya, sitting in an assembly of sages, to communicate to her that knowledge by which she would attain Nirvāṇa and the latter's expression of willingness to do so on the basis of that which he had, on a former occasion, gathered from Brahmā as to the nature of the relation subsisting between the prescribed rites and the knowledge leading to final beatitude.—*Stanzas 1-19/1*; (2) Description of the two paths, prescribed by the Vedas, namely the Pravṛtti Mārga and the Nivṛtti Mārga, for being followed by the members of the four Varnas and the four Āśramas and by women, and advice to perform all the acts without an aim to enjoy the fruits accruing therefrom.—*Stanzas 19/2-40*; (3) Definition of "Jñāna" as having Yoga as its essence, that of "Yoga" as the union of the individual and Supreme Souls and general idea of each of its eight "Aṅgas."—*Stanzas 41-50/1*; (4) Description of the ten Yamas.—*Stanzas 50/2-70*.

Chapter II

Description of the ten Niyamas.—*Stanzas 1-19*.

Chapter III

(1) Description of the eight Āsanas and the benefits derived from their practice.—*Stanzas 1-17/1*; (2) Relation between the Yamas, Niyamas and Āsanas on the one hand and the Nāḍisuddhi and Prāṇāyāma on the other.—*Stanzas 17/2-18*.

Chapter IV

(1) Introductory remarks as to the necessity to know the anatomy and physiology of the human organism for one wishing to purify his arteries and acquire control over one's vital airs, and the benefits derived therefrom.—*Stanzas 1-11/1*; (2) Situation and description of the seat of the internal fire in the bodies of human beings, quadrupeds, amphibious animals and birds.—*Stanzas 11/2-18*; (3) Situation and description of the centre of the bodies of all the said creatures.—*Stanzas 14-15*; (4) Situation, shape and size of the Kāṇḍa (bulbous root of the arteries) and location of the navel and the principal vital air.—*Stanzas 16-20*; (5) Situation, shape, function etc., of the Kuṇḍalini (coiled serpent-like artery).—*Stanzas 21-24*; (6) Names, situations etc., of the principal arteries.—*Stanzas 25-46*; (7) Names, situations and functions of the ten vital airs.—*Stanzas 47-72*.

Chapter V

(1) Principal mode of purifying the arteries.—*Stanzas 1-9*; (2) Alternative mode for doing the same.—*Stanzas 10-20*; (3) Tangible signs of their having been purified.—*Stanzas 21-22*.

Chapter VI

(1) Definition of "Prāṇāyāma" and the modes of doing it, for the members of the different castes and the female sex, and the general and special results flowing from them.—*Stanzas 1-23*; (2) Explanation of the three constituent parts, "Pūraka", "Kumbhaka" and "Recaka", of a "Prāṇāyāma" and the different modes of doing it with a view to achieve particular results.—*Stanzas 24-29*; (3) Two varieties of "Kumbhaka" and the utility of the "Kevala" there-out in making further progress for the attainment of "Yoga".—*Stanzas 30-35*; (4) Several special methods for acquiring control over the vital air and the particular results achieved by the attainment of perfection in each of them.—*Stanzas 36-66*; (5) Special method of holding the vital breath in the navel during "Kumbhaka" and its effect on the mind (surface consciousness) and the "Kuṇḍalinī" and on the motion of the breath upwards.—*Stanzas 67-71*; (6) Tangible sign of the vital breath having entered the principal and middle artery called the "Suṣūmṇā" and further mode of exercise for the Objective Realisation of the Self like the sun in the sky.—*Stanzas 72-75/1*; (7) Final effort to be made for mixing the said breath with the cosmic air and its effects on the consciousness and the liability to metempsychosis.—*Stanzas 75/2-82*; (8) Appendix to this chapter.—*Stanzas 1-10*.

Chapter VII

(1) Point of distinction between the group of 4 Aṅgas of Yoga so far expounded and the one of the remaining 4 whose exposition is commenced from this chapter.—*Stanza 1*; (2) Definitions of 3 different varieties of "Prātyāhāra".—*Stanzas 2-5*; (3) Definition of a fourth variety thereof and an incidental enumeration of the 18 vital parts as determined by the Aśvins, the physicians of the gods, their relative positions and the effect of withdrawing vitality from each of them.—*Stanzas 6-21*; (4) Definition of a fifth variety thereof according to the opinion of some experts in the practice of Yoga and citation of the authority of the sage Agastya as to the results achieved by such a "Pratyāhāra".—*Stanzas 22-32/1*; (5) Description of some supernumerary varieties recommended as having special efficacies.—*Stanzas 32/2-37*.

Chapter VIII

(1) Exhortation to listen attentively to the exposition of the five traditional "Dhāraṇās", definition of the term and the names of the five varieties.—*Stanzas 1-5*; (2) Mention of the parts of the human body in which the 5 subtle elements, on which attention is to be concentrated, are localised.—*Stanzas 6-8*; (3) Difference

of views with a rival school stated and refuted.—*Stanzas 9-18*; (4) Traditional modes of concentration on the 5 subtle elements and the results flowing from each stated individually.—*Stanzas 14-25*; (5) Special mode recommended for effecting the union of the individual with the Supreme Soul.—*Stanzas 26-27*; (6) Further details as to that mode and its spiritual effects according to the view of some Yogins who are the best of those who know Brahman.—*Stanzas 28-31*; (7) View of those of the same category, who were also experts in the science of medicine, as to the effect of concentration on the different kinds of physical constitutions of the Sādhakas.—*Stanzas 32-39/1*; (8) Advice of Yājñavalkya to observe the Yamas etc., while practising concentration.—*Stanzas 39/2-40*.

Chapter IX

(1) Introductory remark as to the benefit derived from the practice of "Dhyāna".—*Stanza 1*; (2) Definition of the term, its varieties and the principal ones from amongst them; —*Stanzas 2-3*; (3) Necessity to know beforehand the vital points in the arteries, and their specific situations and those of the vital airs and the functions performed by each of them in the life of the body.—*Stanza 4*; (4) Mode of meditation on the Nirguṇa Brahman.—*Stanzas 5-9*; (5) Modes of meditation on the Saguna Brahman:—(a) In the form of Viṣṇu or Vāsudeva.—*Stanzas 10-18/1*; (b) In that of Vaiśvānara, the internal fire, recommended as very effective.—*Stanzas 18/2-24*; (c) In that of the Golden Puruṣa in the solar disc, extolled as the royal road to salvation.—*Stanzas 25-29*; (d) In that of the Inner Soul becoming manifest as a resplendent pillar of light when meditated upon or as the Supreme Being on identifying oneself with Lord Śiva while sitting in the Vīra posture and concentrating one's attention on the space between the eye-brows.—*Stanzas 30-34*; and (e) In that of the self seated on the full-blown heart-lotus in the form of a child, bathed all over by the rays of the moon showering nectarine juice in a thousand streams issuing from the lotus in the head having 16 petals, whose mouth is turned downwards, and endowed with the consciousness "I myself am the imperishable Param Brahman, the Supreme Self".—*Stanzas 35-39*; (6) Fruits accruing from meditation, if continued for 6 months and for 12 months.—*Stanzas 40-41*; (7) Advice of the sage to practice meditation always in one of the forms described, which are the principal ones, although there are several other minor ones, and as to the attainment of "Samādhi" being the aim to be kept in view while practising it after self-realisation.—*Stanzas 42-44*.

Chapter X

(1) Declaration of an intention to speak in this chapter about "Samādhi," which is the remedy for breaking the noose of "Bhava" (world-mindedness), definition of the term, the method of attaining it and the effect it is likely to have on one's consciousness when attained.—*Stanzas 1-5*; (2) Essential conditions to be

fulfilled before one can forge a union between the individual soul and the Supreme Soul.—*Stanzas 6-9/1*; (3) Possible further step thereafter, voluntary severance of the connection between the soul and the body, the method of doing it, the result accruing from it and the advice of the sage to Gārgī to follow the same course —*Stanzas 9/2-21/1*; (4) Final advice of the sage as to how to put into practice the teaching which was on the line of combining knowledge with action as taught by Brahmā on a former occasion, to attain thereby the state of “Nirvāṇa” and to give up worldly life.—*Stanzas 21/2-24*.

Chapter XI

(1) Gārgī puts the question as to how one can do the prescribed acts while practising Yoga and what would atone for its neglect, should it occur.—*Stanzas 1-3*; (2) Reply of Yājñavalkya to the effect that there is no harm if they are not done during a state of union with the Supreme Soul, for in that case the Yoga itself does what is supposed to be done thereby but during the state of disunion even by a Brahmavit they must be done because it is impossible for an embodied being to give up all acts without exception in that state and consequently if a Yogī neglects them, believing that it is a calamity to do them, his fate is consignment to hell and that therefore the best advice is to continue to do such acts during a state of disunion even after self-realisation and feeling satisfied with the embodied state so long enjoyed, quit the body voluntarily while worshipping the Supreme Being by the practice of Yoga.—*Stanzas 4-10/1*; (3) At that stage Yājñavalkya reminds the other sages that it is time for them to perform their evening Saṁdhyā and advises them to repair to their respective Āśramas and they do so.—*Stanzas 10/2-16/1*; (4) Thereafter Gārgī prostrating herself before the sage implores him to recapitulate the teaching saying that she had forgotten it and the latter asks her to rise up, promising to accede to her request.—*Stanzas 16/2-22*.

Chapter XII

(1) While purporting to do so Yājñavalkya initiates her into a special course of Yoga by which Samādhi can be attained within a short period and which consists of seven stages, each of which has been graphically described in the manner following :—

First Stage.—To concentrate one's attention on the seat of the internal fire while sitting in a prescribed posture in which the organ of excretion and the perineum are pressed hard by the ankles of the left and the right foot respectively and the right palm is placed on the left one. This checks the downward flow of the Apāna Vāyu, makes it flow towards the seat of fire, fan it slowly and slowly and vitalise it so as to make it burn brightly in the form of a flame which is visualised by 10 days' practice and which makes other spiritual visions possible. The material effects of the rise of the flame are a shortening of the stature, an acceleration of the

heat in the stomach, a possibility of the hearing of sounds internally, a reduction of the quantities of urine and faeces discharged and a freedom from fear of falling from a horse-back, if the practice is continued for certain periods.—*Stanzas 1-7*.

Second Stage.—To concentrate one's attention on the Kuṇḍalinī lying so coiled in the Nābhīcakra as to cover up the mouth of the Suṣumṇā Nāḍī with its own mouth in which its tail has been inserted and similarly those of the other Nāḍīs by its hood and thereby to obstruct the passage of the vital airs into the said and other Nāḍīs, with a view to wake up that sleeping serpent and clear up that passage. This happens when it is confounded by the flames constantly fanned by the concentrated air. When it is roused its coils become straightened and when that happens all the vital airs become collected together and begin to circulate throughout the body.—*Stanzas 8-18*.

Third Stage.—While thus circulating together with the fire, the vital airs, becoming thinner, are able to enter the mouth of the Suṣumṇā and a bright flame such as that of a lamp becomes visible in the heart. Thereby the vital airs, together with the fire, become confined in the heart, the serpent having entered the heart-lotus turns its face upwards and the vital air (henceforth treated as combined into one entity) shines resplendent there like the disc of the rising sun and the fire entering the Suṣumṇā shines like a range of clouds filled with water. When the fire has entered the heart-lotus and the vital air is deposited inside it, various external as well as internal signs begin to become manifest.—*Stanzas 14-20*.

Fourth Stage.—After the appearance of such signs one must actively raise up the vital air together with the fire repeating the “Pṛaṇava” (Omkāra) together with the Bīndu. This will enable one to visualise a small disc of the moon in the forehead.—*Stanza 21*.

Fifth Stage.—Thereafter one must deposit the vital air together with the fire in the space between the eye-brows and then meditate on the inner self. This will enable one to visualise mentally an imperceptible but nevertheless real Līṅga blazing like a pillar in the middle part of the body, the heart and the forehead, which is beautiful to look at. The knower of Brahman who sees the light of knowledge, the power of the self, ever shining resplendent as a lamp in the forehead and the heart-lotus, gazes at it unintermittently. When, while doing so, the mind of the Yogi sinks in the space between the eye-brows, nectar begins to flow from the root of the tongue and he visualises his self in the said space, his head shakes and he becomes mentally conscious of having visualised the self. Moreover beautiful celestial gardens, constellations, the moon, and figures of sages and of Siddha-Gandharvas become objectively visible to him.—*Stanzas 22-26*.

Sixth Stage.—After the mind becomes absorbed in the space between the eye-brows, the seat of Viṣṇu, one should meditate on Him in the sky at that place,

ever recollecting the bliss of the nature of perfection. When in that stage, one can be said to be in a state of near-release. There is truly the most wonderful joy in that state and one must realise this with the help of one's purified intellect.—*Stanzas 27-29.*

Seventh Stage.—It is after practising meditation thus for a long time while observing the restraints etc., and subsisting on moderate diet, that one reaches the self located in the cave called the "Brahmapura." It is smaller than the smallest and larger than the largest and is, according to all men of experience and the Vedas, identical with the Brahman which the Vedas speak of.—*Stanzas 30-33.*

(2) The only stage next after the above is that of the conscious abandonment of the vital air in the cosmic air on raising it up to and breaking open the hole in crown of the head under the advice of one's Guru, recollecting the sound "OM."—*Stanzas 34-36.*

(3) The usual Phalastuti and the sage's final advice to Gārgī.—*Stanzas 37-41.*

(4) Concluding remarks of the author to the effect that thereafter Yājñavalkya retired to a secluded place and took "Samādhi" and that Gārgī too, after having worshipped the sage joyfully, took up her abode in a secluded place and partook of the highest joy resulting from the realisation of that Vāsudeva who is spoken of by the Vedas and is the one immortal, imperishable, immutable, limitless, unmanifest Essence and the unprovable Cause of the Worldly Phenomena.—*Stanzas 42-46.*

QUOTATIONS FROM AND REFERENCES TO THIS WORK IN OTHER WORKS

1. Śankara's Bhāṣya on the Śvetāśvatara Upaniṣad II-8 contains quotations which are identifiable with Y.Y.IV.48-49; V.12-15, 17-22; VI.2,-3, 5-8; VII.24/1-2. (Ānandaśram Sanskrit Series No. 17, pp. 28-29, 42-44).
2. Commentary of Mummaḍideva on Gauḍa Abhinanda's Abridgement of the Yogavāsiṣṭha VI.9.65, 71 corresponding with Y.Y.XII.1, IV.20-21, VII.10.
3. Sarvadarśanasamgraha of Sāyaṇa-Mādhava, Pātañjaladarśana, contains quotations at 4 places from a work of Yājñavalkya out of which the definition of Yoga is traceable to Y.Y.I., that of Samādhi to Y.Y.I., that of Tapas to Y.Y.II. and that of Padmāsana to Y.Y.III.
4. Haṭhayogapradīpikā II contains the definitions of Āsanās which agree with those in Y.Y. III.
5. Commentary by Ānandavardhana on the Bhagavadgītā known as Jñāna-karmasamuccaya contains in its introductory remarks the names of the earlier authorities on the Jñānakarmasamuccaya-vāda, one of which is the Yoga Yājñavalkya.
6. Jābala Darśana Upaniṣad Chapters I-X contain numerous passages which are in many cases almost word to word the same as those in the corresponding portions of the Y.Y. I-X. They are too numerous to be cited in details. The Upaniṣad contains much additional matter also which reveals it to be a later composition.
7. Śāṇḍilya Upaniṣad (in prose only with occasional quotations in verse several of which can be traced to the Y.Y.III-VI) contains almost a paraphrase of the contents of Y.Y.I-IX. It has also such new matter which reveals it to be a later work. There are also 3-4 other Upaniṣads in which verses resembling those in the Y. Y. are found. (See Introduction para 8).
8. Above all the author of the Yājñavalkya Smṛti has in III.110 referred to a "Yogaśāstra promulgated by me", which can be none other than this (See Introduction para 8).

श्लोक सूचिः ॥

संज्ञाविवृतिः- अ = अधिकः श्लोकः ॥

पा. टि. = पादटिप्पणी ॥

अ

अक्लेशजननं प्रोक्तं (१.५२)-११.
 अज्ञानान्मलिनो भाति (५.२२ अ)-४१, पा. टि.
 अणोरणीयान्महतो महीयान् (१२.३३)-११२.
 अण्डाकृतिवदाकारं (४.१७)-२६.
 अत्र केचिद्वदन्त्यन्ये (८.९)-७३.
 अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि (९.१)-८०.
 अथवा परमात्मानं (९.१०) ८२.
 अथवा मण्डले पश्येत् (९.२५)-८५.
 अथवाप्यदलोपेते (९.३५)-८७.
 अथवा तत्परित्यज्य (५.२२ अ)-४१ पा. टि.
 अथेदानीं प्रवक्ष्यामि (८.१) ७२.
 अदृश्यं दृश्यमन्तस्थं (९.८)-८१.
 अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः (४.५१)-३२.
 अधीत्य वेदं सूत्रं वा (२.१३)-१७.
 अनुतिष्ठन्ति ये नित्यं (१२.४०)-११३.
 अनुलोमविलोमाभ्यां (६.८ अ)-४३ पा. टि.
 अनुष्ठितां तौ विद्वद्भिः (१.२१)-६.
 अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तं (४.६३)-३५.
 अन्यानपि बहून्पाहुः (९.४३)-८९.
 अपाननिलयं केचित् (४.५२)-३२.
 अम्बोमा सहितं शुभ्रं (६.३ अ)-४२ पा. टि., ६१.
 अलम्बुषा च गान्धारी (४.२८)-२८.
 अलम्बुषा महाभागे (४.४५)-३१.
 अल्पमूत्रपुरीषः स्यात् (१२.७)-१०४.
 अवष्टभ्य धरां सम्यक् (३.१५)-२१.
 अव्यक्ता चैव विज्ञेया (४.३१)-२८.
 अश्विनौ च तथा ब्रूतां (७.७)-६४.
 अष्टादशसु यद्वायोः (७.६) ६४.

अष्टैश्वर्यदलोपेते (९.१९)-८४.
 अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये (८.२८, ३२)-७७-७८.
 अस्मिन्ब्रह्मपुरे गांघ्रि (८.३)-७२.
 अहमेव परं ब्रह्म (९.३९)-८८.

आ

आकाशे परमानन्दे (६.७८)-५९.
 आकाशे वायुमारोप्य (८.२२)-७६.
 आजानोः पायुपर्यन्तं (८.७)-७३.
 आत्मनः प्राणमारोप्य (७.३७)-७१.
 आत्मन्यात्मानमारोप्य (६.४३)-५०.
 आत्मन्यात्मानमिडया (६.४५)-५१.
 आत्मशुद्धिः समादानीयः (५.२२ अ)-४१ पा. टि.
 आत्मस्थमनिलं विद्वान् (४.९)-२४.
 आत्मस्थं मातरिस्त्वं (४.११)-२४.
 आत्माग्निहोत्रवह्नौ तु (११.५)-९७.
 आदौ मत्तालिमालां (१२.२२ अ)-१०८.
 आनन्दमजरं नित्यं (९.७)-८१.
 आनन्दममृतं नित्यं (१.१३)-५.
 आनुलोम्यप्रसूतानां (१.३७)-९.
 आयुर्विधातकृत्प्राणः (६.६५, १२.२)-५६, १०३.
 आलोक्य कृपया दीनां (११.२१)-१०१.
 आसनान्यधुना वक्ष्ये (३.१)-१९.
 आसनान्युत्तमान्यष्टौ (१.४८)-१०.
 आसने नान्यधीरास्ते (६.६२, ६३)-५५;
 (१०.१४)-९३.
 आसनं विजितं येन (३.१७ अ)-२२ पा. टि.
 आस्यनासिकयोर्मध्ये (४.५०)-३२.
 आहन्मध्याद्भ्रुवोर्मध्यं (८.८)-७३.

इ

इडया वायुमाकृष्य (६.३८ अ)-५० पा. टि.
 इडया वायुमारोप्य (५.१७)-४०; (६.४)-४२.
 इडा तस्याः स्थिता सव्ये (४.३२)-२८.
 इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः (४.३३)-२९.
 इति मे कर्मसर्वस्वं (१.४०)-९.
 इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या (५.२)-३७; (११.३)-९६.
 इत्येवमुक्ता मुनिना (११.१)-९६.
 इत्येवमुक्त्वा भगवान्ब्रह्मस्ये (१२.४२)-११४.
 इन्द्रियाणां विचरतां (७.२)-६३.

ई

ईप्सया यदि शरीरविसर्गं (१२.३५)-११२.

उ

उकारमूर्तिमत्रापि (६.९)-४३.
 उक्तान्येतानि चत्वारि (७.१)-६३.
 उच्चैर्जपस्तु सर्वेषां (२.१७)-१८.
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते (१.१०)-४.
 उत्पत्तिं चापि नाडीनां (४.३)-२३.
 उदानः सर्वसन्धिस्थः (४.५५)-३३.
 उन्निद्रहृदयाम्भोजे (१०.१५)-९३.
 उर्वोरपरि विप्रेन्द्रे (३.७)-२०.

ऋ

ऋतावृत्तौ स्वदारेषु (१.५७)-१२.
 ऋतुत्रयात्पुनन्त्येनं (६.२२)-४६.
 ऋषिं छन्दोऽधिदेवं च (२.१८)-१८.
 ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां (११.११)-९९.

ए

एकाक्षरं परं ब्रह्म (६.७६)-५९.
 एकं ज्योतिर्मयं शुद्धं (९.५)-८१.
 एकं पादमर्थकस्मिन् (३.८)-२०.
 एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं (३.५)-१९.
 एतत्पवित्रं परमं (१२.३६)-११२.
 एतदुक्तं भवत्यत्र (८.२६)-७६;
 (१०.६)-९१.

एते तु नियमाः प्रोक्ताः (२.२)-१५.
 एते नाडीषु सर्वासु (४.४८)-३१.
 एतेन नाभिमध्यस्थ- (६.६९)-५७.
 एतेषु पंचदेवानां (८.६)-७३.
 एवमेव तु सर्वत्र (१०.४)-९१.
 एवमेव पुनः कुर्यात् (६.११)-४४.
 एवं ज्ञात्वा विधानेन (६.३ अ) ४२
 पा. टि., ६२.
 एवं ध्यानामृतं कुर्वन् (९.४०)-८८.
 एवं पृष्ठः स भगवान् (१.९)-४.
 एवं वायुजयोपायः (६.५०)-५३.
 एवं समभ्यस्य सुदीर्घकालं (१२.३०)-१११.
 एषा च धारणेत्युक्ता (८.४)-७२.
 एषु मुख्यास्त्रयः प्रोक्ताः (१.६१)-१३.
 एषः प्राणजयोपायः (६.३६)-४९.

क

कण्ठमूलात्तु हृन्मध्ये (७.२७)-६९.
 कदाचित्तत्र गत्वाहं (१.१७)-५.
 कन्दमध्ये स्थिता नाडी (४.२५)-२७.
 कन्दस्थानं मनुष्याणां (४.१६)-२५.
 कम्पको मध्यमः प्रोक्तः (६.२६)-४७.
 कम्पनं च तथा मूर्धनः (१२.२६)-१०९.
 करणानि वशीकृत्य (६.५१)-५३.
 कर्म कर्तव्यमित्येव (५.२२ अ) ४१ पा. टि.
 कर्मणा मनसा वाचा (१.५४-५५)-११-१२.
 कर्माणि तस्य निलयः (११.८)-९८.
 कर्माणि यानि नित्यानि (७.४)-६४.
 कारणे परमानन्दे (१०.१७)-९३.
 कार्यकारणसंयोगे (८.१३)-७४.
 कुर्याद्यज्ञेन देवेभ्यः (१.२९)-७.
 कृतविद्यो जितक्रोधः (५.४)-३७.
 केचिद्वदन्ति मुनयः (५.१०)-३८.
 केवले कुम्भके सिद्धे (६.३३)-४८.
 क्षत्रियश्च चरेदेवं (१.३५)-८.
 क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ताः (१.३०)-७.
 क्षमा धृतिमिताहारः (१.५१)-११.
 क्षमा सैवेति विद्वद्भिः (१.६५)-१३.

ग

गच्छन्तु साम्प्रतं सव (११-१२)-९९.
गान्धारी सवनेत्रान्तं (४-४३)-३१.
गान्धारी हस्तिजिह्वा च (४-३६)-२९.
गान्धार्याश्च सरस्वत्याः (४-३८)-३०.
गार्गी तां सुसमालोक्य (४-६)-२३.
गुणज्ञं सर्वभूतेषु (१-५)-३.
गुदाम्याधारयोस्तिष्ठन् (४-५३)-६३.
गुदात्तु द्वचंगुलादूर्ध्वं (४-१४)-२५.
गुरवः पंच सर्वेषां (१-६०)-१२.
गुरुणा चोपदिष्टोऽपि (२-१२)-१७.
गुल्फादङ्गुष्ठयोगीगि (७-३०)-७०.
गुल्फौ च वृषणस्याधः (३-९)-२०.
गुल्माष्ठीला प्लीहा चान्ये (६-४८)-५२.

च

चक्रहस्ता सती चैव (६-३अ)-४२ पा. टि., ६१.
चक्रोऽस्मिन्भ्रमते जीवः (४-१९)-२६.
चतुर्णामाश्रमस्थानां (१-३८)-९.
चतुर्दशाङ्गुलं केचित् (४-८)-२४.
चतुर्भुजमुदाराङ्गं (९-१४)-८३.
चतुष्पदां तु हृन्मध्यं (४-१५)-२५.
चितिमूले ततस्तस्मात् (७-२९)-६९.
चित्तायत्तं धातुवद्धं शरीरं (१२-अ३)-१०२.
चित्योर्मूलं च ज्ञान्वोश्च (७-९)-६५.
चेतसा सम्प्रपश्यन्ति (८-३०)-७७.

ज

जङ्घमध्याच्चित्योर्मूलं (७-१३)-६६.
जङ्घोर्वोरन्तरं गार्गि (६-६०)-५५.
जपश्च द्विविधः प्रोक्तः (२-१४)-१७.
जपेदत्र स्मरन्मूर्ति (६-१०)-४४.
जानन्तं सर्वदा सर्वं (९-२८)-८६.
जान्वोर्नवाङ्गुलं प्राहुः (७-१४)-६६.
जान्वोर्वोरन्तरे सम्यक् (३-३)-१९.
जित्वैवं चक्रिणः स्थानं (१२-१४)-१०६.
जिह्वा वायुमानीय (६-४४)-५१.

जीवन्मुक्तस्य न क्वापि (९-४१)-८९.
जीवस्य मूलचक्रोऽस्मिन् (४-२०)-२६.
ज्ञानं च परमं गुह्यं (१-१९)-६.
ज्ञानं योगात्मकं विद्धि (१-४४)-१०.
ज्ञानेन सह योगीन्द्र (१-४२)-९.
ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति (६-४९)-५२.
ज्वालाभिर्ज्वलनस्तत्र (४-६२)-३४.

त

ततस्त्वात्मनि विप्रेन्द्रे (१२-५)-१०३.
ततोऽनिलं वायुसखेन सार्धं (१२-८)-१०४.
तत्र रम्ये शुचौ देशे (५-६)-३८.
तदात्मा राजते तत्र (६-७५)-५९.
तदेतत्कीर्तितं सर्वं (१०-२३)-९५.
तदेतद्विस्मृतं सर्वं (११-१९)-१०१.
तदेव संस्मरन्विद्वान् (१०-१९)-९४.
तन्मध्ये तु शिखा तन्वी (४-१३)-२५.
तन्मध्यं नाभिरित्युक्तं (४-१८)-२६.
तपश्चरन्वसेन्नित्यं (१-३३)-८.
तपःसंतोष आस्तिक्यं (२-१)-१५.
तपस्विनं जितामित्रं (१-३)-३.
तपस्विनस्तथा चान्ये (११-१५)-१००.
तमेवं गुणसंपन्नं (१-६)-४.
तमेवं ब्रह्मविच्छेष्टं (१-६२)-१३.
तं तमेवेत्यसौ भावः (१०-२०)-९४.
तयोर्नाशि समर्थः स्यात् (६-३०)-४८.
तयोः प्राप्ती च सर्वत्र (१-६६)-१३.
तस्माज्ज्ञानेन देहान्तं (१२-४१)-११४.
तस्मात्त्वमपि योगीन्द्र (१-३९)-९.
तस्मात्त्वं च वरारोहे (६-७९)-५९ ;
(९-४२)-८९.
तस्मात्त्वं विधिमाग्रेण (६-८२)-६०.
तस्मात्सर्वेषु कालेषु (१-७०)-१४.
तस्मादर्धाङ्गुलं विद्धि (७-१९)-६७.
तस्मादामरणाद्वैधं (१०-९)-९८.
तस्मिन्ब्रह्मपुरे गार्गि (१२-२२अ)-१०८.
तस्मिन्भवति या लज्जा (२-११)-१७.
तस्मिन्सदाशिवे प्राणं (८-२७)-७७.

तस्मिन्सदाशिवे प्राणवायुं (८-३१अ)-७७.
तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं (४-२१)-२६.
तानि सर्वाणि वक्ष्यामि (७-८)-६४.
तापयन्तं स्वकं देहं (९-२१)-८४.
तिष्ठन्ति परितस्तस्य (४-३०अ)-२८ पा. टि.
तुन्दमध्यगतः प्राणः (४-५९)-३४.
ते देवानामृषीणां च (१-२८)-७.
तेषु मुख्यतमावेतौ (४-४९)-३२.
त्रयाणां कारणं ब्रह्म (६-३अ)-४२ पा. टि., ६१.
त्रातुमर्हसि सर्वज्ञ (११-२०)-१०१.
त्रिकालस्तानसंयुक्तः (५-९)-३८.
त्रिकोणं मनुजानां च (४-१२)-२५.
त्रिचतुर्वत्सरं वाय (५-२०)-४१.
त्रिदोषजनिता रोगाः (८-३८)-७९.
त्रिमासात्तस्य कल्याणि (६-४२)-५०.

द

दक्षिणेऽपि तथा सव्यं (३-६)-१९.
दक्षिणेतरे गुल्फेन (६-५९)-५५.
दण्डहस्ता सती बाला (६-३अ)-४२ पा. टि., ६१.
दया च सर्वभूतेषु (१-६३)-१३.
दुर्लभं जन्म मानुष्यं (१२-अ)-१०२.
दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मात् (६-६७)-५६.
दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये (९-२२)-८४.
देव देव जगन्नाथ (१-१८)-५.
देवालये वा नद्यां वा (५-८)-३८.
देहमध्यं तथा पायोः (७-१५)-६६.
देहमध्याद्गुदे गार्गि (७-२८)-६९.
देहश्चोत्तिष्ठते तेन (६-२८)-४७.
देहे यद्यपि तौ स्यातां (६-२९)-४८.
द्वान्निशच्च गृहस्थानां (१-६७)-१४.
द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तः (६-१६)-४५.

ध

धनञ्जयस्य शोफादि (४-७१)-३६.
धारणं कुर्वतस्तस्य (६-६६)-५६.
धारणं कुर्वतस्त्वग्नौ (८-३६)-७८.
धारणा पंचधा प्रोक्ता (१-४९)-११.
धारणाः पंचधा प्रोक्ताः (८-५)-७२.

धारयेत्क्षणमात्रं वा (७-३६)-७१.
धारयेत्सूरितं पञ्चात् (६-५)-४३.
धारयेन्मनसा प्राणं (६-३८)-४९.
धारयेद्युगपत्सोऽपि (७-३३)-७०.
धारयेद्ध्योन्मि विप्रेन्द्रे (६-७४)-५८.
ध्यानमात्मस्वरूपस्य (९-२)-८०.
ध्यानेनानेन सौरेण (९-३०)-८६.
ध्यानं समाधिरेतानि (१-४७)-१०.
ध्यायेद्यथा यथात्मानं (१०-३)-९०.
ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं (८-१६)-७५.

न

नन्दिवाहनसंयुक्तं (६-३अ)-४२ पा. टि., ६१.
न वैदिकं जपेच्छूद्रः (६-१९)-४६.
नश्यन्ति श्लेष्मजा रोगाः (८-३७)-७९.
नागादि वायवः पंच (४-५८)-३४.
नाडीनामपि सर्वासां (४-२६)-२७.
नाडीभ्यां वायुमारोप्य (६-४६)-५१.
नाडीशुद्धिमवाप्नोति (५-२१)-४१.
नाडीशुद्धिं च कृत्वा तु (३-१८)-२२.
नाडीषु वायुकर्माणि (४-७१अ)-३६ पा. टि.
नादाभिव्यक्तिरित्येते (५-२२)-४१.
नादोत्पत्तिस्त्वननेनैव (६-५५)-५४.
नादं चोत्पादयत्येषः (६-३५)-४९.
नाभिमध्याद्गुलान्तं यत् (८-१०)-७३.
नाभिश्च हृदयं गार्गि (७-१०)-६५.
नारायणं जगन्नाथं (१-१२)-५.
नासाग्रदृक् सदा सम्यक् (५-१५)-३९.
नासाग्रे दृक् सदा सम्यक् (६-३अ)-४२ पा. टि., ६१.
नासाग्रे धारणं गार्गि (६-३९)-५०.
नासापुटी मध्यमाभ्यां (६-५३)-५३.
नासाभ्यां वायुमारोप्य (७-३५)-७१.
नासामूलात्तु जिह्वायाः (७-२६)-६९.
नासामूलं तु जिह्वायाः (७-१८)-६७.
नित्यमेवं प्रकुर्वीत (६-२१)-४६.
निमीलनादि कूर्मस्य (४-७०)-३६.
निरोधितः स्याद् हृदि तेन वायुः (१२-१७)-१०६.
निर्जने निलये रम्ये (५-११)-३८.

निर्वाणं पदमासाद्य (१०.२४)-९५.
निवृत्तफलसङ्गस्य (१०.२२)-९५.
निःश्वासोच्छ्वासकासाश्च (४.६७)-३५.
निष्कृतिस्तस्य किं बाले (११.६)-९७.
नीवारशुकवद्रूपं (९.२३)-८५.
नेत्राभ्यां तां समालोक्य (१.१४)-५.
नेत्राभ्यां दक्षिणं गुल्फं (६.६१)-५५.
न्यायार्जितं धनं चान्नं (२.५)-१५.

प

पंचोत्तमानि तेष्वबाहुः (९.३)-८०.
पद्मासनस्थितं सौम्यं (९.२७)-८६.
पद्मासने समासीनं (१.१६)-५.
पादान्मानं तु गुल्फस्य (७.१२)-६६.
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां (३.१२)-२१.
पित्तात्मकानां त्वचिरात् (८.३५)-७८.
पुण्यक्षेत्रे विषयविरतिः (१२.अ२)-१०२.
पुनः पिङ्गलयापूर्यं (५.१९)-४१.
पुनश्चैव त्रिभिः कुर्यात् (६.१३)-४४.
पूर्वभागे सुषुम्णायाः (४.३९)-३०.
पूषा यशस्विनी चैव (४.३६अ)-२९ पा. टि.
पृथिव्यां धारयेद्गार्गि (८.१४)-७४.
पृष्ठमध्ये स्थिता नाडी (४.३०)-२८.
पृष्ठमध्ये स्थिता नास्त्रा (४.३०अ)-२८ पा. टि.
पेङ्गिर्दीर्घतमा व्यासः (११.१४)-९९.
पोषणादि समानस्य (४.६९)-३६.
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ (११.१७)-१००.
प्रणवस्य तु नादास्ते (८.२९)-७७.
प्रणवेन सुसंयुक्तां (६.१२)-४४.
प्रत्याहारेषु सर्वेषु (७.३२)-७०.
प्रत्याहारो भवेत्सोऽपि (७.५)-६४.
प्रबुद्धहृत्पद्मनि संस्थितेऽनौ (१२.२०)-१०७.
प्रबुद्धहृदयाम्भोजे (१२.१८)-१०७.
प्रबुद्धे संसरत्यस्मिन् (६.७१)-५८.
प्रभञ्जनं मूर्ध्निगतं सर्वाङ्गं (१२.३४)-११२.
प्रभाभिर्भासयद्रूपं (९.१७)-८३.
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा (१.६४)-१३.

प्रवर्तकं भवेदेतत् (१.२२)-६.
प्रवर्तकं हि सर्वत्र (१.२४)-६.
प्रसन्नगुरुणा पूर्वं (२.१९)-१८.
प्रमुप्तनागेन्द्रवदुच्छ्वसन्ती (१२.१०)-१०५.
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि (५.१४)-३९.
प्राणमुन्मोचयेत्पश्चात् (६.७७)-५९.
प्राणसंयमने गार्गि (६.१७)-४५.
प्राणसंयमनेनैव (८.३९)-७९.
प्राणसंयमने विद्वान् (६.१४)-४५.
प्राणः प्रयात्यनेनैव (६.५४)-५४.
प्राणापानसमायोगः (६.२)-४२.
प्राणायामपराः सर्वे (६.८०)-६०.
प्राणायाममथेदानीं (६.१)-४२.
प्राणायामादृते नान्यत् (६.८१)-६०.
प्राणायामेन चित्तं तु (६.३अ)-४२ पा. टि.
प्राणायामैर्विकसिते (९.१३)-८३.
प्राणायामोऽयमित्युक्तः (६.३१)-४८.
प्राणायामो भवेदेषः (६.८)-४३.
प्राणोऽपानः समानश्च (४.४७)-३१.
प्रातःकाले प्रदोषे च (१२.४)-१०३.
प्लावितं पुरुषं तत्र (९.३८)-८८.

व

वस्तिस्थाने निरुद्धयैः (६.५१अ)-५३. पा. टि.
बहिर्यद्रेचनं वायोः (६.२५)-४७.
बहुधा केचिदिच्छन्ति (१.५०)-११.
बाह्यात्प्राणं समाकृष्य (६.३७)-४९.
बाह्यादापूरणं वायोः (६.२४)-४७.
बिन्दुमस्तकमालोक्य (५.१६अ)-४० पा. टि.
बोधं गते चक्रिणि नाभिमध्ये (१२.१३)-१०५.
ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां (१.५६)-१२.
ब्रह्म ब्रह्मपुरे चास्मिन् (९.११)-८२.
ब्रह्म ब्रह्मयोऽहं स्याम् (९.९)-८२.
ब्रह्मरन्ध्रमुखमत्र वायवः (१२.१६)-१०६.
ब्रह्मविद्भिर्महाभागैः (१.४)-३.
ब्रह्महत्यादिभिर्दोषैः (६.२१अ)-४६ पा. टि.
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि (८.३१)-७७.

भ

भगवन्ब्रह्मविच्छेष्ट (५.१)-३७.
भगवन्ब्रह्म मे स्वामिन् (४.२)-२३.
भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ (१.८)-४.
भद्रं मुक्तासनं चैव (३.२)-१९.
भवमोक्षाय योगीन्द्र (११.१८)-१००.
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं (८.२०)-७५.
भारूपममृतं ध्यायेत् (९.३४)-८७.
भार्यया त्वेवमुक्तस्तु (१.४३)-१०.
भुक्तं सर्वरसं गात्रे (४.५६)-३३.
भूतानि यस्मात्प्रभवन्ति गार्गि (१२.३१)-१११.
भूमौ कुशान्समास्तीर्यं (१०.१३)-९३.
भोक्त्री सुषुम्णा कालस्य (४.३५)-२९.
भ्रुवोन्तरे विष्णुपदे ऋचौ (?रुचौ) तु (१२.२७)-११०.
भ्रुवोर्मध्यात्समाकृष्य (७.२५) ६८.
भ्रुवोर्मध्यं ललाटे च (७.११)-३५.

म

मध्यमेऽपि हृदये च ललाटे (१२.२३)-१०३.
मनसा चिन्तयन्त्यस्तु (८.२५)-७६.
मनसालोक्य सोऽहं स्याम् (९.३२)-८७.
मनःशुद्धिश्च विज्ञेया (१.६९)-१४.
मनोजवत्वं लभते (६.३४)-४९.
मनो लयं यदा याति (१२.२५)-१०९.
मनोवृत्तिं सुसंयम्य (१०.१६)-९३.
मन्त्रैर्न्यस्ततनुर्धोरः (५.१२)-३९.
मर्मस्थानानि नाडीनां (९.४)-८०.
मानसस्तु तथोपांशोः (२.१६)-१७.
मानसो मननध्यान- (२.१५)-१७.
मामालोक्य प्रसन्नात्मा (१.२०)-६.
मारुतं मारुतस्थाने (८.२१)-७६.
मासमेकं त्रिसन्ध्यायां (६.४७)-५१.
मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता (४.२९)-२८.
मुखेनैव समावेष्ट्य (४.२३)-२७.
मेढ्रादुपरि निक्षिप्य (३.१४)-२१.
मेढ्राभ्यामिह विज्ञेया (७.१६)-६७.

य

य इदं शृणायान्नित्यं (१२.३७)-११३.
यजेदग्नौ तु विधिवत् (१.३२)-८.
यत्प्रसन्नस्वभावेन (२.६)-१६.
यथावद्वायुसंचारं (४.२२)-२७.
यथाश्वत्थदले तद्वत् (४.४६)-३१.
यदि स्याज्जलनस्थानं (८.१२)-७४.
यदेकमव्यक्तमनन्तमच्युतं (१२.४६)-११५.
यद्यत्पश्यसि तत्सर्वं (७.३)-६४.
यद्वा समभ्यसेच्छुद्धः (६.१८)-४५.
यमश्च नियमश्चैव (१.४६)-१०.
यमादिगुणयुक्तस्य (८.२)-७२.
यमादिभिश्च संयुक्ता (८.४०)-७९.
यशस्विनी च याम्यस्य (४.४०)-३०.
यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये (४.३७)-२९.
यस्त्वेतच्छ्रावयेद्विद्वान् (१२.३८)-११३.
याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं (१.१)-३.
या धीस्तामषयः प्राहुः (२.४)-१५.
याम्ये पूषा च नेत्रान्तं (४.४१)-३०.
यावद्वा शक्यते तावत् (६.६)-४३.
यावन्मनो लयत्यस्मिन् (६.६८)-५७.
येन केन प्रकारेण (३.१७अ)-२२ पा. टि.
येन प्रपञ्चं परिपूर्णमेतत् (१२.४५)-११५.
येन यत्क्रियते तस्य (१.२६)-७.
येन यत्क्रियते सम्यक् (१.२३)-६.
योगमेवाभ्यसेन्नित्यं (१०.९)-९२.
योगयुक्तमनुप्यस्य (११.४)-९७.
योगयुक्तो नरः स्वामिन् (११.२)-९६.
योगाभ्यासरतास्त्वेवं (६.२३)-४६.
योगिनस्त्वपरे ह्यत्र (६.५८)-५४.
योगेन परमात्मानं (११.१०)-९८.
योगं वक्ष्यामि विधिवत् (१.१५)-५.
योगं सुसंगृह्य तदा रहस्ये (१२.४४)-११५.
योनित्सारकमङ्गिमूलवटितं (३.११अ)-२० पा. टि.
यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तः (६.३अ)-४२ पा. टि., ६१.

र

रागाद्यपेतं हृदयं (२.७)-१६.
राज्ञश्चैव गृहस्थस्य (१.५८)-१२.
रेफं च बिन्दुसंयुक्तं (५.१८)-४०.

ल

ललाटमध्ये हृदयाम्बुजे च (१२.२४)-१०९.
ललाटाद्रन्ध्रपर्यन्तं (८.११)-७४.
ललाटाद्व्योमसंज्ञं स्यात् (७.२०)-६७.

व

वक्तुमर्हसि तत्सर्वं (४.५)-२३.
वक्ष्याम्यङ्गानि ते सम्यक् (१.४५)-१०.
वक्ष्यामि ते समासेन (११.२२)-१०१.
वदन्ति योगिनः केचित् (७.२२)-६८.
वर्णत्रयात्मका ह्येते (६.३)-४२.
वह्निस्थाने निरुद्धयैर्न (६.५१अ)-५३ पा. टि.
वह्नी चानिलमारोप्य (८.१९)-७५.
वातात्मकानां सर्वेषां (८.३४)-७८.
वायुना वातितो वह्निः (४.६१)-३४; (१२.३)-१०३.

वायुना विहृतवह्निशिखाभिः (१२.११)-१०५.
वायुमुन्नय ततस्तु सर्वह्निं (१२.२१)-१०८.
वायुर्यथा वायुसखेन सार्धं (१२.१५)-१०६.
वारिमिश्च सुसम्पूर्णं (५.७)-३८.
वारुणी चैव पूषा च (४.२७)-२७.
वारुणे वायुमारोप्य (८.१७)-७५.
विद्वद्भिर्धर्मशास्त्रज्ञैः (१०.८)-९१.
विधिनोक्तेन मार्गेण (४.७२)-३६.
विधिवत्कर्म कर्तव्यं (१.२७)-७.
विधिवत्कुर्वतस्तस्य (१.२५)-७.
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः (५.३)-३७.
विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं (११.७)-९७.
विध्येतत्सर्वजन्तूनां (४.७)-२४.
विनायकं सुसम्पूज्य (५.१३)-३९.
विनिश्चित्यात्मनः कालं (१०.१०)-९२.
विशां च केचिदिच्छन्ति (२.९)-१६.
विश्वामित्रो वसिष्ठश्च (११.१३)-९९.
विश्वार्चिषं महावह्निं (९.२०)-८४.
विषभागो रवेर्भागः (४.३४)-२९.
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं (१.२)-३.

वेदान्तेष्वथ शास्त्रेषु (१०.७)-९१.
वेदेनोक्तेऽपि हिंसा स्यात् (१.५३)-११.
व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च (४.५४)-३३.
व्योमरन्ध्रात्समाकृष्य (७.२४)-६८.
व्योमरन्ध्रे गते वायौ (६.५७)-५४.
व्योमरन्ध्रैश्च नवभिः (४.६६)-३५.

श

शनैः पिङ्गलया गार्गि (६.७)-४३.
शरीरलघुता दीप्तिः (१२.६)-१०४.
शरीरशोषणं प्राहुः (२.३)-१५.
शरीरं तावदेवं तु (८.३३)-७८.
शरीरं लघुतां याति (६.४०)-५०.
शरीरं संत्यजेद्विद्वान् (१०.१८)-९४.
शिरां समावेश्य मुखेन मध्यां (१२.९)-१०४.
शिव एव स्वयं भूत्वा (९.३३)-८७.
शुद्धस्फटिकसङ्काशं पीतवासस- (८.१८)-७५;
(९.१६)-८३.
शुद्धस्फटिकसङ्काशं बालेन्दु- (८.२३)-७६.
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य (१.५९)-१२.
शूद्रः शुश्रूषया नित्यं (१.३६)-८.
शूलानन्दमयी वृद्धा (६.३अ)-४२ पा. टि., ६१.
शैवं वा वैष्णवं वाथ (६.६४)-५६.
शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं (१.६८)-१४.
शंखध्वनिनिभस्त्वादौ (६.५६)-५४.
शृणयाद्यः सकृदपि (१२.३९)-११३.
श्रमदाहौ न तस्यास्तां (६.४१)-५०.
श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं (९.१५)-८३.
श्रुतैर्न द्वापितं वाक्यं (४.१)-२३.
श्रुतैर्न द्वापितं वाक्यं (१.४१)-९.

ष

षडङ्गुलं तु हृन्मध्यात् (७.१७)-६७.
षडश्रं सर्पजन्मनाम् (४.१२अ)-२५ पा. टि.
षण्मासं वा वरारोहे (५.२०अ)-४१ पा. टि.
षोडशच्छदसंयुक्त- (९.३७)-८८.

स

स एव ब्रह्मविच्छेष्टः (४.१०)-२४.
स एव सर्वदा शुद्धः (५.२२अ)-४१ पा. टि.
सगुणेषूत्तमं ह्येतत् (९.२४)-८५.
सगुणं गुणहीनं वा (९.४४)-८९.
सदाशिवं तथा व्योम्नि (८.१५)-७४.
सन्तप्ता वह्निना तत्र (६.७०)-५७; (१२.१२)-१०५.
सन्ध्ययोरुभयोनित्यं (६.२०)-४६.
सन्न्यासाश्रमसंयुक्तः (१.३४)-८.
सप्तमस्य तु वर्गस्य (५.१६)-४०.
सप्तमस्य तु वर्णस्य (६.३अ)-४२ पा. टि.
सभामध्यगता चैयं (१.७)-४.
समाधिमधुना वक्ष्ये (१०.१)-९०.
समाधिः समतावस्था (१०.२)-९०.
समानवायुना सार्धं (४.६५)-३५.
समानवायुरेवैकः (४.५७)-३३.
समाहितमना गार्गि (१.११)-४.
समीरणे विष्णुपदे निविष्टे जीवे च (१२.२८)-११०.
समीरणे विष्णुपदे निविष्टे विशुद्धबुद्धौ च
(१२.२९)११०.
समुन्नतशिरःपादः (३.१६)-२१.
संपीड्य सीवनीं सूक्ष्मां (३.१३)-२१.
सम्पूर्णकुम्भवद्वायुं (७.२३)-६८.
सम्प्राप्ते मारुते तस्मिन् (६.७२)५८.
सम्भवत्युत्तमे गार्गि (६.२७)-४७.
संस्कारमात्मनःसर्वं (१०.१२)-९२.
सरस्वती तथा चोर्ध्वं (४.४२)-३०.
सरित्पतौ निविष्टाम्बु (१०.५)-९१.
सर्वपापविशुद्धात्मा (७.३१)-७०.
सर्वायुधोद्यतकरं (८.२४)-७६.
सर्वे चाभ्यन्तरा रोगाः (३.१७)-२२.
सर्वह्निं वायुमारोप्य (१२.२२)-१०८.
स वैदिकं जपेन्मन्त्रं (६.१५)-४५.
सव्येन गृत्फेन गुदं निपीड्य (१२.१)-१०२.
सशिरस्कां दोषहन्त्रीं (६.१२अ)-४४ पा. टि.

ह

सहितं केवलं चाथ (६.३२) ४८.
सा तं तु सम्पूज्य मुनिं ब्रुवन्तं (१२.४३)-११४.
सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं (२.८, १०)-१६.
सिंहासनं भवेदेतत् (३.११)-२०.
सीवनीं गुल्फदेशाभ्यां (३.११अ)-२० पा. टि.
सीवन्यास्त्वात्मनः पार्श्वे (३.४)-१९.
सुषुम्णा या मया प्रोक्ता (४.४६अ)-३१ पा. टि.
सृष्टिस्थित्यन्तकालाद्या (६.३अ)-४२ पा. टि., ६१.
सोऽपि याति वरारोहे (७.३४)-७०.
सोऽहमस्मीति वा बुद्धिः (९.२९)-८६.
सोऽहमात्मेति विज्ञानं (९.१८)-८४.
स्कन्दपुराणादवतरणम् (५.२२अ)-४१ पा. टि.
(६.३अ)-४२ पा. टि.
स्थानुवन्मूर्धपर्यन्तं (९.३१)-८७.
स्थानात्स्थानात्समाकृष्य (७.२१)-६८.
स्थानानि चैव वायूनां (४.४)-२३.
स्थूलं सूक्ष्ममनाकारं (९.६)-८१.
स्नायाद्विध्युक्तमार्गेण (१.३१)-८.
स्फुरन्ती हृदयाकाशे (४.२४)-२७.
स्वकर्मनिरतः शान्तः (१०.११)-९२.
स्वधर्मनिरता शान्ता (१०.२१)-९४.
स्वयं ह्यपानं सम्प्राप्य (४.६०)-३४.
स्वात्मानमर्भकाकारं (९.३६)-८८.
स्वाश्रमस्थः सदाचारः (५.५)-३७.
स्वेदमूत्रे जलं स्यातां (४.६४)-३५.

GLOSSARY OF UNUSUAL WORDS

- अध्यात्मविद्या—The science relating to the self of man.
- अपान—The second of the five principal vital airs in a physical organism.
- अभिचारादि कर्म—A religious rite such as a magical spell employed for a malevolent purpose.
- अष्ठीला—A disease of the bladder appearing in any of its two forms.
- आत्मन्—The self designated by the subjective consciousness in the form "I";—निकाय—One's own body.
- आयाम—The horizontal measure; width.
- आसन—A posture, one of the eight constituents of Yoga, which has several varieties, eight whereof have been described in Chapter III of this work.
- इडा—The name of the artery in the left nostril through which the outer air is inhaled and the inner one exhaled.
- उत्सेध—The perpendicular measure; height.
- उपांशु—The middle one of the three ways in which the repetition of a Mantra is done without making a sound, though the organs of speech are made use of.
- कन्द—The bulbous root below the navel from which the principal Nādis (arteries) issue and extend to the different limbs in which they function.
- कप्यास—The anus of a monkey.
- कणिकांकेसरान्वित—That whose pericarp is invested with filaments.
- कुण्डली—The serpent-like artery which, according to this work, has curled round eight times and is required to be roused by Prāṇāyāma and straightened in order that the vital airs can pass into the mouth of the Suṣumnā and through it into the head for the purpose of self-realisation.
- कुम्भक—The process of holding the breath after it is inhaled. It has two varieties "सहित" and "केवल" q.v.
- केवल—The higher variety of Kum-bhaka in which the inner breath is controlled without doing Re-caka and Pūraka. (See VI.30).
- कोष्ठ—The stomach.
- क्षेत्रिन्—A soul in an embodied state; also a (nominal) husband.
- गुल्म—A disease of the spleen appearing in five different forms.
- गुहा—A cave; here a cave-like cavity in the heart.
- चक्र—A wheel, here a wheel-like entanglement of the arteries technically called a plexus. According to this work there is only this one wheel in the body, though according to the Hathāyogapradīpikā there are 6.
- चक्रिन्—The one having a wheel i.e. the Jiva (individual soul), who is confined in the state of ignorance in the wheel at the navel and is tossed about hither and thither. (See IV.19).
- चित्पुष्पमूल—The root of the Citis, the vital nerves connecting the thighs with the middle part of the trunk.

ज्ञान—Knowledge here defined as having Yoga as its essence;—कर्माणि—The acts constituting Yoga;—नाल—the stalk (as of a lotus) consisting of knowledge.

तन्तुपञ्जर—A cobweb.

तन्त्र—Generally a science or doctrine also prescribing a practical method for realising the truth conveyed thereby and particularly the science relating to the theory and practice of the development of the divine powers inherent in man.

तारक—That which carries one across a stream; here used metaphorically to denote a key-mantra for the attainment of salvation.

त्रिदशाहार—Lit. the food of the gods i.e. nectar.

त्रिदोष—A disease arising from the affection of all the three humours; consumption.

द्रुहिण—The god Brahmā.

धारणा—Concentration; the designation of the sixth of the eight constituents of Yoga dealt with in Chapter VIII of this work.

धूमध्वज—Lit. that which has smoke as its banner, hence fire.

ध्यान—Meditation, the seventh of the eight constituents of Yoga dealt with in Chapter IX of this work.

नाडी—Any tabular organ of the body such as an artery or a vein;—शुद्धि—The purification of the 14 principal arteries issuing from the bulbous root below the navel. This subject has been dealt with in Chapter V of this work.

नाद—An internal sound. Several such sounds begin to be heard when a slight control is established over the inner breath.

नाल—The stalk of a lotus plant, used here metaphorically for the perpendicular artery on which is perched the eight-petalled heart-lotus.

नियम—A vow or a religious observance. 10 such are required to be observed in order to prepare the vital airs and the mind for the practice of Prāṇāyāma etc. Chapter II of this work is devoted to a detailed exposition thereof.

निर्भासमय—Full of light or lustre, or shining forth with its own light.

निर्वाण—A state of perfect peace of mind which can be attained while living.

निष्कृति—Atonement or expiation for any sinful act.

नीवारशूक—The sprout of a wild rice-plant.

नैष्ठिक—An epithet applied to a celibate who observes celibacy till his death.

प्रणवाक्षर—The sacred syllable Om which is uttered at the beginning of each Vedic Mantra.

प्रत्यय—Spiritual experience or vision.

प्रत्याहार—Withdrawal of the senses, from their respective objects. It is the name of the fifth Āṅga of Yoga which has been dealt with in Chapter VII of this work.

परमानन्द—The highest joy;—विग्रह—That which has a body consisting of or becomes manifest as the highest joy.

पिङ्गला—The name of the artery in the right nostril through which the outer air is inhaled and the inner one exhaled.

पूरक—That which fills up. In the science of Yoga it is the name of the process by which the outer air is inhaled in a certain proportion, and which is the first of the three parts of the method of doing *Prāṇāyāma*.

प्राण—The general name of all the vital airs in the body mentioned and explained in Chapter IV of this work. It is also the specific name of the principal vital air; **-आयाम**—The control of the vital airs, the various possible methods for acquiring which have been explained at length in Chapter VI of this work.

प्लीहा—Enlargement of the spleen.

वदपर्यङ्क—One who has taken up the posture in which one sits on the hams, technically called *Vīrāsana*, for whose definition see III-8.

बिन्दु—Generally a point but here the *Anusvāra* placed over the crescent forming part of the *Omkāra*. It is also used to designate the human seed. Which is the sense in which the word is used in a line, is determined by a reference to context.

ब्रह्मण्य—Learned in the Vedas; pious.

ब्रह्मपुर—Lit. the city of Brahman or that which is filled up by Brahman; used as a designation of the heart-cave.

ब्रह्मरन्ध्र—Usually the hole in the crown of the head through which the light of Brahman enters the body

at the birth-time of each individual, and leaves it at death-time in the case of a perfect Yogi only, but here used to designate the *Suṣumnā Nādi* (Sec. IV-30).

ब्राह्मकाल—The last *Muhūrta* (a period of 3 hours) of a night or the one just preceding the sunrise on the next date.

मन्त्र—An incantation or a mystical formula for invoking by the repetition thereof with faith any deity of the Vaidic or Paurāṇic pantheon.

मर्मस्थान—A vital part in which a group of arteries have clustered together. There are 18 such according to the opinion of the divine physicians *Aśvins*, concentration on and the extraction of energy from which constitutes a special kind of "*Pratyāhāra*" as explained in Chapter VII of this work.

महाप्राण—The cosmic air.

मात्रा—A unit of measure for keeping up a balance between the times to be devoted to the processes of "*Pūraka*," "*Kumbhaka*" and "*Recaka*," which make up a "*Prāṇāyāma*," according to Chapter VI of this work. Each *Mātrā* is equal to the time required to utter one syllable.

मुक्तिमार्ग—Ordinarily the path leading to final beatitude but here the designation of the *Suṣumnā nādi*, (See IV.29) which carries the vital air with fire to the top of the head.

यम—Restraint. Ten kinds of restraints are required to be observ-

ed in order to prepare the senses and the mind for the practice of "*Prāṇāyāma*" as explained in stanzas 42-70 of Chapter I of this work.

योग—Union generally but here a union of the individual soul with the Supreme Soul. This term is also used secondarily in compounds to designate a means for effecting that union such as "*Jñāna-yoga*," "*Karma-yoga*," "*Bhakti-yoga*," or a means for attaining any substantial result ultimately leading to the said union, such as "*Haṭha-yoga*," "*Laya-yoga*," "*Mantra-yoga*," "*Rāja-yoga*." In this work it is used in the middle sense only as defined in Ch. I. 44/2.

रहस्य—A secret doctrine or formula; **-अवसथ**—A secret or secluded place of residence.

रेच or **रेचक**—The process in "*Prāṇāyāma*" consisting of the exhalation of the inner air through a nostril or the mouth.

रेफ—A grating sound made by the pronunciation of the letter "र".

लूतिका—A spider.

वायु—Ordinarily the atmospheric air but in this work it has also been used to designate any of the vital airs individually with its specific name prefixed to it as *Apāna Vāyu* or *Samāna Vāyu*. When not so prefixed it means either the *Prāṇa* or *Apāna* or all the ten *Vāyus* combined together after the *Kuṇḍalini* is aroused, as determined by the context; **-सखा**—Fire.

वासुदेव—The deity who resides in the body *i.e.* the Supreme Deity, who residing in the heart is its inner ruler. This was the name of the only deity of the *Bhāgavatas* of the old school, prior to the rise of the *Pāñcharātra* sect. Its synonym was "*Bhagavat*" because it was "*Saguṇa*" as well as "*Nirguṇa*."

वियोग—Disunion or separation; **-काल**—The time of disunion or separation (of the individual soul from the Supreme Being) *i.e.* any time other than those of "*Samādhi*" and "*Suṣupti*."

वैधं कर्म—The religious acts or rites prescribed (by the Scripture).

वक्ष्ण—The thigh joint or groin.

व्याहृति—Ordinarily an utterance but in religious works the utterance of a word expressive of any of the seven worlds from the earth upwards such as "*Bhūh*," "*Bhuvah*", preceded by the syllable "*Om*."

व्योमरन्ध्र—The apertures in the human body through which one has communion with the cosmic space (IV.66); also particularly the one in the crown of the head (VI.56-57).

शिखिस्थान—The seat of fire (in the bodies of human beings, quadrupeds and birds) as described in Chapter IV-11-15. The same is spoken of by its synonyms *अग्न्यागार* (IV.53). *बह्मचालय* (VII.27) etc., at other places.

शिरःपद्म—The lotus in the head said to have 16 petals (See IX.37).

शोफ—A morbid swelling; a tumour.

श्रीवत्सवक्षस्—One on whose chest there is a special auspicious mark called Sri Vatsa, made by a curl of hair, i.e. Viṣṇu.

षोडशच्छदसंयुक्त—(A lotus) endowed with 16 petals. (See IX-37).

सन्धि—A joint; an articulation (of the body) used in XII.1 in the sense of the perineum or frenum of the prepuce. सीवनी is its synonym.

सप्तमवर्ग—The seventh class of consonants in the Sanskrit alphabet.

समाधि—Complete self-integration and concentration on one object to such an extent as to make one forget one's individual existence for the time being; the name of the 8th constituent of Yoga dealt with in Chapter X. of this work. Unlike Patañjali, this author says that this constituent has no variety (See I. 49/2).

सहित-कुम्भक—That kind of Kumbhaka which is accompanied by Recaka and Pūraka as distinguished from the Kevala Kumbhaka which is not accompanied by them (See VI. 30-31).

सिद्धि—The achievement of an object aimed at; hence also the attainment of some miraculous powers. This work does not speak of it in the latter sense.

सीवनी—The perineum. सन्धि is its synonym.

सुषुम्णा—The name of the principal one of the 14 Nādis specifically described in Chapter IV of this work, as it is deemed necessary to know their positions and functions. ब्रह्मरन्ध्र and मुक्तिमार्ग are the two other names by which it is designated in this work. (See IV. 29-31/1, 35/1).

स्फिच्—The buttocks or hips; -देश—The region of the buttocks or hips.

CORRIGENDA

Page	Line	Misprint	Correction
संज्ञा विवृतिः	६	मु. पु=मुम्बापुर्या	मुं. पु=मुंबापुर्या
१	४	एम.ए., एलएल.एम.	एम.ए., एलएल.एम.
९	१२	सहयोगीन्द्र	सह योगीन्द्र
११ टि.	१	टिप्पणी	टिप्पणीः
" "	९	अहिंसात्वेव	अहिंसा त्वेव
१२ "	१३	ग३-राज्ञश्चैवं	ग३-राज्ञश्चैवं
१४ "	५	मित भोजनम्	मितभोजनम्
" "	१८	इद्रंशः	ईद्रंशः
१७ "	१६	वाचको तीवा (-तीव)	वाचको तीवा (स्तीव)
१८ "	१५	कृतम्	कृतम्
१९ "	७	ऋजुकार्यः	ऋजुकायः
२० "	१७	क्षति पाठान्तराणिःच	क्षतिः पाठान्तराणि च
२५ "	१५	देह मध्ये	देहमध्ये
" "	१९	मेढ्रात्तु	मेढ्रात्तु
२८ "	३	तिसृष्वेकोत्तम	तिसृष्वेकोत्तमा
३२ —	७	गुदमेढोरुजानुषु	गुदमेढोरुजानुषु
३३ —	१०	साङ्गोपाङ्गकलेवरे	साङ्गोपाङ्गकलेवरे
" टि.	१५	प्राणो (? घाणे)	प्राणो (? घ्राणे)
३४ "	२२	ग३-वह्निना	ग३-वह्निना
३५ "	९	जनस्यांतर(?)	जनस्यांतर (?)
३७ —	८	सर्वसाङ्गविवर्जितः	सर्वसाङ्गविवर्जितः
" टि.	४	नाड्यः	नाड्यः
" "	१२	(शुश्रूषणरतः)	शुश्रूषणरतः
३८ "	१५	न८-शास्त्रेगेषु	न८-शास्त्रेषु
३८ टि.	१७	धर्मसंयुक्तः	धर्मसंयुक्तः
३९ "	१८	तत्तत्तादृशं तादृशं	तत्तत्तादृशं तादृशं
४० "	२	—×××××—त	—××××—त
४१ "	७	षट्कृत्वाचरेन्नित्यं	षट्कृत्वाचरेन्नित्यं
४२ "	२४	अत्राधिकाः श्लोकाः	न८-अत्राधिकाः श्लोकाः
४५ "	१७	चिन्तनीयाहौ	चिन्तनीयाहौ
५१ "	३	ग्रन्थसन्दर्भ	ग्रन्थसन्दर्भ
५२ "	१२	"ष्ट" स्थान "ष्ठ"	"ष्ट" स्थाने "ष्ठ"

Page	Line	Misprint	Correction
५२ टि.	१६	ग्रणाहो	ग्रहणाहो
" "	२०	{ दीर्घवर्तुलयाषाणविशेष इत्येके	{ दीर्घवर्तुलपाषाणविशेष इत्येके
" "	२६	समीचीनो भवेत्	समीचीनो भवेत्
५६ "	१५	पाठभेदाः—(?) न २, ५, ७, त	पाठभेदाः—न २, ५, ७, त
५७ "	४	ग्रन्थसन्दर्भ	ग्रन्थसन्दर्भ
६१ —	१२	मकारमूर्तिरेतेषां	मकारमूर्तिरेतेषां
६८ टि.	१६	कर्णमूले	कर्णमूले
७४ —	९	सदाशिव	सदाशिवं
८१ —	१	ज्योतिर्मय	ज्योतिर्मयं
८४ —	६	जगद्योनि	जगद्योनि
११६ टि.	१४	६ लेखेषु	६ लेखेषु

श्री योगयाज्ञवल्क्यः

Abbreviations

अत्रोपयुक्तानां संज्ञानां विवृतिः—

न १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८ = (देव-) नागरी-हस्तलेखाः १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८ ।

ग १, २, ३, ४, ५, ६, ७ = ग्रन्थलिप्यां लिखिताः हस्तलेखाः १, २, ३, ४, ५, ६ ।

त = तेलुगुलिप्यां लिखितो हस्तलेखः ।

क = कन्नडलिप्यां लिखितो हस्तलेखः ।

त्रि.पु. = त्रिवेन्द्रम् नगरे मुद्रितं पुस्तकम् ।

मु.पु. = मुम्बापुर्यां मुद्रितं पुस्तकम् ।

न.पु. = नडीआदनगर्यां मुद्रितं पुस्तकम् ।

क.पु. = कलिकातायां मुद्रितं पुस्तकम् ।

मु.पु. = मुरादाबादनगरे मुद्रितं पुस्तकम् ।

× × × × = एतच्चरणं न विद्यते ।

× × × × × × × × = एषा पंक्तिर्न विद्यते ।

———— = यथापूर्वं ज्ञेयम् ।

ॐ

श्री योगयाज्ञवल्क्यः॥

श्री प्रह्लाद चन्द्रशेखर दिवानजी एम.ए., एल.एल.एम
इत्यनेन संशोध्य संपादितः॥

प्रथमोऽध्यायः॥

याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं सर्वज्ञं ज्ञाननिर्मलम् ।
सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सदा ध्यानपरायणम् ॥१॥

वेदवेदांगतत्त्वज्ञं योगेषु परिनिष्ठितम् ।
जितेन्द्रियं जितक्रोधं जिताहारं जितामयम् ॥२॥

तपस्विनं जितामित्रं ब्रह्मस्थं ब्राह्मणप्रियम् ।
तपोवनगतं सौम्यं संध्योपासनतत्परम् ॥३॥

ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैश्च समावृतम् ।
सर्वभूतसमं शान्तं सत्यसन्धं गतकलमम् ॥४॥

गुणज्ञं सर्वभूतेषु परार्थैकप्रयोजनम् ।
ब्रुवन्तं परमात्मानमृषीणामुग्रतेजसाम् ॥५॥

१/१५/१-२-ग १, ५, ६, त, क लेखेष्विमे श्लोका न दृश्यन्ते । १/१-न १, २, ५, ७—
याज्ञवल्क्यमुषिश्रेष्ठं । १/२-ग२—कृष्णं हरिहरं प्रभुम् ; न ८—सर्ववेदविदं शुभम् । १/४-न ६—
सदाध्यापनतत्परम् ; ग२—सदाध्ययनतत्परम् ; ग४—वेदेषु परिनिष्ठितम् ।

२/२-ग२-योगे च—; २/४-न३—जिताद्वारं (?) जिताश्रमम् ; न४, ८, ग४—जिताहारं जित-
श्रमम् ; ग२—जिताहारं जिताश्रयम् ।

३/१-ग२—जितशास्त्रं जितामित्रं ; ग४—तपोवनगतं शान्तं । ३/२-न३—ब्रह्मस्थं ब्राह्मणप्रियं ;
ग४—सद्धयो-(सन्ध्यो-)पासनतत्परम् । ३/३-न६—तपोवनगतं—; न ८—तपोवनगतं शान्तं ; न३—
तपोवनतरं सौम्यं ; ग४—ब्रह्मविद्भिर्महाभागं ।

४/१-ग४—ब्रह्मविद्भिर्महाभागं ; न६—× × × × ; ४/३-न३—सर्वभूतसमं (?) समं शान्तं ;
ग२—सर्वभूतहितं शान्तं । ४/४-न१, २, ४, ५, ७, ग३—त्रिसन्ध्यं गतकलमम् ; न३—ब्रह्म-
भूतमकलमम् ; ग२—मन्त्रसिद्धं गतकलमम् ।

५/३-ग२—ब्रुवन्तं परमं योगं ; न६—(ब्रु-) वत परमात्माने(?); न७—ध्यायंतत्परमात्मानं
(? स्तत्परमात्मानं) ।

तमेवं गुणसंपन्नं नारीणामुत्तमा वधूः ।
मैत्रेयी च महाभागा गार्गी च ब्रह्मविद्वरा ॥६॥

सभामध्यगता चेयमूषीणामुग्रतेजसाम् ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ गार्ग्येतद्वाक्यमब्रवीत् ॥७॥

*गार्ग्यवाच—

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत ।
योगतत्त्वं मम ब्रूहि साङ्गोपाङ्गं विधानतः ॥८॥

एवं पृष्टः स भगवान्सभामध्ये स्त्रिया तया ।
ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ॥९॥

†याज्ञवल्क्य उवाच—

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गार्गी ब्रह्मविदां वरे ।
वक्ष्यामि योगसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्तितं पुरा ॥१०॥

समाहितमना गार्गी शृणु त्वं गदतो मम ।

इत्युक्त्वा ब्रह्मविच्छ्रेष्ठो याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ॥११॥

६/१-न३-तमेव गुणसम्पन्नं ; न४-तमेवं गुणसंपूर्णं ; न७-तमेवं गुणसंपन्ना । ६/३-
ग२-मेधावती महाभागा । ६/४-ग२-गार्गी च ब्रह्मविद्वरम् ; न३-गार्गी तु ब्रह्मविद्वरा ; न४-
गार्गी ज्ञानपरायणा ।

७/१-न१, २, ५, ७-सभामध्यगता त्वेवं ; न८-सभामध्ये गते एतं (?) ; ग२-सभामध्यगतं
चैनं ; न३-सभामध्यगतं प्राप्ता ; न६-सभामध्यगता सा ते ; ग४-सभामध्यगतात्सेनं (?)—गता
त्वेनं । ७/४-ग२, ३, न५, ६-गार्गी तद्वाक्यमब्रवीत् ।

*८-न७ × × × × । ८/३-न४-योगं त्वं च मम ब्रूहि ; ग३-योगतत्त्वं मया ब्रूहि ।
८/४-न३, ७, ८, ग३-साङ्गोपाङ्गविधानतः ।

९/२-न१, २, ५, ७ ————— स्त्रिया तदा ; ग२-————— प्रियां ततः ;
न४, ६ ————— स्त्रियानया ; ग३ ————— स्त्रिया अपि (?) । ९/३-न७, ग३-
ऋषिरालोक्य । ९/४-ग४-वाक्यमेतदुवाच ताम् ; न४-वाक्यमेतदवाब्रवीत् । †न३-श्रीभगवानु-
वाच ; न६-भगवानुवाच । न७-भगवान् ।

१०/२-न३ ————— वरा । १०/३-मम योगं सर्ववरं (?) । १०/४-ग२, ४,
न८-ब्रह्मणा कथितं पुरा ।

११/२-न१, ५, ७, ८, ग४-शृणु त्वं गदतो मम । ११/३-न५-इत्युक्तो ————— ; ग३-
इत्युक्तो (?) × × ; ११/४-न२, ५, ७-याज्ञवल्क्यस्तपोधनः ।

नारायणं जगन्नाथं सर्वभूतहृदि स्थितम् ।
वासुदेवं जगद्योनिं योगिध्येयं निरञ्जनम् ॥१२॥

आनन्दममृतं नित्यं परमात्मानमीश्वरम् ।
ध्यायन्हृदि हृषीकेशं मनसा सुसमाहितः ॥१३॥

नेत्राभ्यां तां समालोक्य कृपया वाक्यमब्रवीत् ।

एहोहि गार्गी सर्वज्ञे सर्वशास्त्रविशारदे ॥१४॥

योगं वक्ष्यामि विधिवद्वाचोक्तं परमेष्ठिना ।
मुनयः श्रूयतामत्र गार्ग्या सह समाहिताः ॥१५॥

पद्मासने समासीनं चतुराननमव्ययम् ।
चराचराणां स्रष्टारं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥१६॥

कदाचित्तत्र गत्वाहं स्तुत्वा स्तोत्रैः प्रणम्य च ।
पृष्टवानिममेवार्थं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥१७॥

देवदेव जगन्नाथ चतुर्मुख पितामह ।
येनाहं यामि निर्वाणं कर्मणा मोक्षमव्ययम् ॥१८॥

१२/१-न१, २, ५, ७, ग३-नारायणं जगद्योनिं ; ग२-नारायणं जगद्व्याप्तं । १२/२-
न६-सर्वभूतहिते रतम् ; न८-जगतः कारणं परम् । १२/३-न१, २, ४, ५, ७, ग१, ३-वासुदेवं
जगन्नाथं । १२/४-न४-योगिध्येयं निरन्तरम् ; ग४-जगतः कारणं परम् ।

१३/१-न८ ————— सत्यं । १३/२-न१, २, ४, ५, ६, ग२, ४-परमात्मान-
मव्ययम् ।

१४/३-न८-एहोहि गार्गी सर्वज्ञे (?सर्वज्ञे) ।

१५/१-ग४, न८-योगं वक्ष्यामि तत्त्वेन । १५/२-न१-यथोक्तं परमेष्ठिना ; ग२-संप्रोक्तं ————— ;
न३, ६-यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ; न४, ग३-प्रोक्तं मे परमेष्ठिना ; ग४, न८-निदिष्टं । १५/३-
४-“क” लेखे प्रथमा पंक्तिः । १५/३-न३, श्रूयतां सर्वे । १५/४-ग३-गार्ग्या सह समाहिताः ।

१६/१-२-ग५, ६, त” लेखेपु प्रथमा पंक्तिः । १६/१-ग४-पद्मासीनं सुखासीनं ; न७-
पद्मासने सुखासीनं ; न२-पद्मासीनं समासीनं, न३-पद्मासीनसमासीनं । १६/२-न८-चतुरासन-
(?चतुरानन-)मव्ययम् । १६/३-ग४, न८-चराचराणां भूतानां । १६/४-न३-ब्रह्माणं पर-
मेष्ठिनम् ; ग४, न८-स्रष्टारं ————— ।

१७/२-न२-स्तुतिः स्तोत्रैः प्रणम्य च ; ग५-कृत्वा स्तोत्रं ————— । १७/३-पृष्ट-
वानमुमेवार्थं ; न५, ग५, ६, त-पृष्टवानिदमेवार्थं ; न८-पृष्टवान्श्रीतमेवार्थं ; क-पृष्टवानिद-
मेवाद्य । १७/४-ग५, ६, त-यद्ययं परिपृच्छय ; क-यद्ययं (?यद्ययं) परिपृच्छय ।

१८/१-ग६-देवदेव महादेव । १८/३-ग२-येनाहं नाम(?) ————— । १८/४-न५,
ग२, ५-कर्मणा मोक्षमव्ययम् ; न३-कर्मसाक्षिकमव्ययम् ; ग६-तज्ज्ञानं मोक्षमव्ययम् ; न८-
कर्मणो मोक्षमव्ययम् ।

ज्ञानं च परमं गुह्यं यथावद्ब्रूहि मे प्रभो ।
मयैवमुक्तो द्रुहिणः स्वयंभूलोकनायकः ॥१९॥

मामालोक्य प्रसन्नात्मा ज्ञानकर्माण्यभाषत ।

ज्ञानस्य द्विविधौ ज्ञेयौ पन्थानौ वेदचोदितौ ॥२०॥

अनुष्ठितौ तौ विद्वद्भिः प्रवर्तकनिवर्तकौ ।
वर्णाश्रमोक्तं यत्कर्म कामसंकल्पपूर्वकम् ॥२१॥

प्रवर्तकं भवेदेतत्पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
कर्तव्यमिति विध्युक्तं कर्म कामविवर्जितम् ॥२२॥

येन यत्क्रियते सम्यक् ज्ञानयुक्तं निवर्तकम् ।
निवर्तकं हि पुरुषं निवर्तयति जन्मतः ॥२३॥

प्रवर्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विध्युक्तं कामविवर्जितम् ॥२४॥

१९/१-२-"ग१," लेखे प्रथमा पंक्तिः । १९/१-ग२-स्थानं च —; न४-ज्ञानानां
—; ग३-यज्ञानां — । १९/३-ग४, ५, ६, क-मयैवमुक्तो दाक्षिण्यात् ;
ग२-मयैवमुक्तो हृषितः । १९/४-न१, ८-स्वयंभूलोकभावनः ।

२०/१-न१, २, ६, ७-समालोक्य- । २०/२-न१, २, ५, ७-कर्मज्ञानमभाषत ; ग१-
ज्ञानं सर्वमभाषत ; ग२-ज्ञानमर्म प्रभाषत ; न४-त्यक्तु(?) कर्माण्यभाषत ; ग३-त्यक्त्वा
कर्माण्यभाषत । २०/३-४-न४, ग३-× × × × । २०/३-न१, २, ७, ग१, २-
जातस्य — । २०/४-ग६, त-—श्रुतिचोदितौ ; ग२-—श्रुतिवेदितौ ; न३-
वेदनोदितौ ।

२१/१-न५, ७, ग५, ६-— च विद्वद्भिः ; ग२-— हि-; ग३-—
तु- । २१/३-ग५, ६, क-वर्णाश्रमाणां यत्कर्म । २१/४-ग२-काम्य-— ; ग६-
कार-(?काम-)- ।

२२/३-४-न१, २-× × × × × × × ।

२३-२७-"न१, २" लेखयोरेतेषु श्लोकेष्वतीव क्रमविपर्ययः सांकर्यं च दृश्यते । २३/१-
न३, ४, ५, ६, ७, ८, ग३-— नित्यं ; ग५, ६, क-— कर्मः ग२-
येन यत्क्रियते सम्यक् । २३/४-न७-निवर्तयति जन्मतः ; ग१, २, ४, ५, ६, त-—

२४/१-ग२, ३, ४, न५, ६, ८, क-प्रवर्तकं तु सर्वत्र ; न४-प्रवर्तकं हि सर्वज्ञ (?) ; ग६-
प्रवर्तयति सर्वत्र । २४/३-न६-वर्णाश्रमोक्तं सर्वत्र ; ग५, न८-वर्णाश्रमाणां कर्मैव ; क-वर्णा-
श्रमाणां कर्मैव । २४/४-ग२-— काम्यविवर्जितम् ; ग४, ५-विधिवत्कामपूर्वकम् ;
ग६-विध्युक्तं कामनावर्जितम् ।

विधिवत्कुर्वन्तस्तस्य मुक्तिर्गांगि करे स्थिता ।
वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विधिवत्कामपूर्वकम् ॥२५॥

येन यत्क्रियते तस्य गर्भवासः करे स्थितः ।
संसारभीरुभिस्तस्माद्विध्युक्तं कामविवर्जितम् ॥२६॥

विधिवत्कर्म कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ।
जाताश्च त्रिषु लोकेषु आनुलोम्येन मानवाः ॥२७॥

ते देवानामृषीणां च पितृणामृग्निनस्तथा ।
ऋषिभ्यो ब्रह्मचर्येण पितृभ्यश्च सुतैस्तथा ॥२८॥

कुर्याद्यज्ञेन देवेभ्यः स्वाश्रमं धर्ममाचरेत् ।
चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ॥२९॥

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेका वैश्यशूद्रयोः ।
अधीत्य वेदं वेदार्थं साङ्गोपांगं विधानतः ॥३०॥

२५/१-२-ग१, ४, ५, न४, त, क × × × × × × × । २५/१-ग२-विधिवत्तवध-
स्तस्य (?) ; न३-विधिवत्कर्मस्तस्य ; ग३-विधिवत्कर्मभिस्तस्य । २५/२-न३, ग२-मुक्तिर्मागः
करे स्थितः ; ग३-मुक्तिर्गांगि करोति सा ; ग६-मुने मुक्तिः करे स्थिता । २५/३-४-ग४-× ×
× × × × × × × । २५/३-ग५, ६, त-वर्णाश्रमोक्तं यत्कर्म । २५/४-न४, ग५,
क × × × × × ।

२६/१-२-न८, क × × × × × × × । २६/२-ग२, ३-भववासः
करे स्थितः ; ग१-गर्भवासो न संशयः ; ग४-गर्भवासकरं स्थितम् । २६/३-४-ग२, ५, ६, त,
क × × × × × × × × × × ।

२७/२-न४-× × ने सह सर्वदा ; ग३-ज्ञानिनः सह — ; त-सह ज्ञानेन सर्वशः ।
२७/३-न१, ४, ५, ७, ८, ग४, ५, ६, क — वर्णेषु ; ग१-तत्र च त्रिषु
वर्णेषु ; ग२-जातस्य — ; न३ ग३-जातश्च — ; न६-धाराश्च (?) — ।
२७/४-न१, २, ३-त्वानुलोम्येन मानवाः ; न८-त्वानु — मानुषाः ; ग१-अनुलोमेषु — ;
ग२, ५, ६, न७-चानुलोम्येन — ; न ६-आनुलोम्येन मानवैः ; ग४-त्वानुलोम्येन मानुषाः ।

२८/१-न८-तथैवाहमृषीणां च (?) । २८/२-न२-पितृणामृग्निनस्तथा ; त-पितृणामनुषाः
स्मृताः ; न३-पितृणां च (?) ऋग्निनस्तथा ; ग४ न८, क-पितृणामृग्निनः सदा ; ग६-पितृणा-
मयमा स्थितः । २८/३-४-ग४-× × × × × × × × × । २८/४-ग५, ६, क-
पितृभ्यः स्वधया तथा ; न८-पितृभ्यः स्वसुतैस्तथा ; ग१-पितृभ्यः पुत्रयोगतः ।

२९/१-न१, २, ४, ७, ग३-मुख्येद्यज्ञेन — ; ग४-कुर्याद्यज्ञेन — ।
२९/२-न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ग२, ३, ४, ५, ६-धर्ममाचरेत् । २९/४-ग२, ४, ५, ६,
न८, क-स्वाश्रमाः श्रुतिचोदिताः ।

३०/२-ग४, ५, ६, न७, ८, क-द्वावेको — । ३०/३-ग२, ३, न६-अधीत्य
वेदं वेदांगं । ३०/४-न३, ४, ७, ८, क-सांगोपांगविधानतः ; न६-सांगं सार्थं — ।

स्नायाद्विध्युक्तमाग्रेण ब्रह्मचर्यव्रतं चरन् ।
संस्कृतायां स्ववर्णायां पुत्रमुत्पादयेत्ततः ॥३१॥

यजेदग्नौ तु विधिवत्भार्यया सह वा विना ।
कान्तारे विजने देशे फलमूलोदकान्विते ॥३२॥

तपश्चरन्वसेन्नित्यं साग्निहोत्रः समाहितः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य सन्यसेद्विधिना ततः ॥३३॥

संन्यासाश्रमसंयुक्तो नित्यं कर्म समाचरेत् ।
यावत्क्षेत्री भवेत्तावद्यजेदात्मानमात्मनि ॥३४॥

क्षत्रियश्च चरेदेवमासंन्यासाश्रमात्सदा ।
वानप्रस्थाश्रमादेवं चरेद्विध्यः समाहितः ॥३५॥

शूद्रः शुश्रूषया नित्यं गृहस्थाश्रममाचरेत् ।
शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं च मुनिभिः कैश्चिदिष्यते ॥३६॥

३१/१-ग५-स्नात्वा विध्युक्तमाग्रेण । ३१/२-न१, ३, ४, ग३-ब्रह्मचर्यं व्रतं चरेत् ।
३१/३-त, क-स्ववर्णायां; न६-स्वीकृतायां । ३१/३-४-न३-×××
××××× ।

३२/१-ग४, न६-यजेदग्नौ तु विधिना ; ग५-क-यजेदग्नौ च- ; न३-यजेदग्नेय- ;
ग६-यजेदग्निं च- ; न८-यजन्नाग्नीं तु- । ३२/२-न१, ४, ७-भार्यया सह वासितः ;
न२, ५-वासिनः ; न६, ८, ग४, ६, क-वासिना ; ग२-भार्यया सहसा विना ।
३२/१-२-ग३-××××××× । ३२/३-न३-कान्तारे निर्जने देशे ।
३२/३-४-ग३-××××××× ।

३३/१-ग१-तपश्चरेत्सपत्नीकः ; न६-तपश्चरन्निराहारः । ३३/२-न४-अग्निहोत्रसम-
न्वितः ; ग१-तां विना वा सहाग्निभिः ; न६-सर्वधर्मसमन्वितः ; न३-साग्निहोत्रसमन्वितः । ३३/१-
२-ग३××××× । ३३/३-न३, ग५-स्वात्मन्यग्नीन्समारोप्य । ३३/४-त-अभ्यसेद्विधिना ततः
३३/३-४-ग३-××××××× ।

३४/२-न३, ८, ग५, ६, क-नित्यं कर्म समाचरेत् ; न२-समाचरे । ३४/१-२
ग३××××××× । ३४/३-ग१-यावत्क्षेत्रं भवेत्तावत् ; ग५, ६, त, क-यावत्क्षेत्री- ;
न४-यावत्क्षेत्रे- ; ग३-यावत्क्षेत्रे (?क्षेत्रे)- ; न६-यावत्क्षेत्रे ××× । ३४/४-
न१, २, ५, ७-यजेदात्मानमात्मना ।

३५/१-न३, ६, ग३-क्षत्रियस्तु चरेदेवं । ३५/२-ग१, २, ४, त-आसन्न्यासाश्रमात्सदा ;
न३, ६, ८-आसन्न्यासाश्रमं तथा ; न४, ग३-आसन्न्यासाश्रमात्तथा ; ग५, क-आसन्न्यासाश्रमं सदा ;
ग६-आसन्न्यासाश्रमं तदा । ३५/३-न३-वानप्रस्थाश्रमं नैवं ; ग३-वानप्रस्थाश्रमादेवं ; ग५, ६,
न८, क-वानप्रस्थाश्रमात्पूर्वं ; त-वानप्रस्थाश्रमात्सर्वं ।

३६/१-ग१, ५-शूद्रः शुश्रूषयेन्नित्यं ; ग२-शूद्रः शुश्रूषयेदेवं ; न६-शूद्रः शुश्रूषते नित्यं ; न३-
शुश्रूषय च तं नित्यं । ३६/२-ग२-गृहस्थाश्रममाचरेत् । ३६/३-न६-ब्रह्मचर्यं तु ;
ग३-ब्रह्मचर्यं च । ३६/४-ग२-मुनिभिः कैश्चिदीष्यते ; ग३-कैश्चिदुच्यते ।

आनुलोम्यप्रसूतानां त्रयाणामाश्रमास्त्रयः ।
शूद्रवच्छूद्रजातानामाचारः कीर्तितो बुधैः ॥३७॥

चतुर्णामाश्रमस्थानामहन्यहनि नित्यशः ।
विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं कामसंकल्पवर्जितम् ॥३८॥

तस्मात्त्वमपि योगीन्द्र स्वाश्रमं धर्ममाचरेत् ।
श्रद्धया विधिवत्सम्यक् ज्ञानकर्म समाचरेत् ॥३९॥

इति मे कर्मसर्वस्वं योगरूपं च तत्त्वतः ।
उपदिश्य ततो ब्रह्मा योगनिष्ठोऽभवत्त्वयम् ॥४०॥

श्रुत्वा तद्याज्ञवल्क्योक्तं वाक्यं गार्गी मुदान्विता ।
पुनः प्राह मुनिश्रेष्ठमृषिमध्ये वरानना ॥४१॥

*गार्ग्यवाच-

ज्ञानेन सहयोगीन्द्र विध्युक्तं कर्म कुर्वतः ।
त्वयोक्तं मुक्तिरस्तीति तयोज्ञानं वद प्रभो ॥४२॥

३७/१-२-न३, ६, ८-××××××× । ३७/१ न१, २, ५, ७, ग२-अनुलोम-
प्रसूतानां : ग३-अनन्तोमे प्रसूतानां (?) । ३७/२ न१, २, ४, ७, ग३-त्रयाणामाश्रमाश्च ये ;
ग५ क-वर्णानामाश्रमास्त्रयः ; त-वर्णानामाश्रमाः स्मृताः । ३७/३-न४, ग३-नान्यस्तु शूद्रजातीनां ;
ग५, ६, क-स्त्रीजातीनां शूद्रवद्वा ; त-स्त्रीजातीनां च सर्वेषां । ३७/४-न१, २, ५, ७-आश्रमाः
कीर्तिता बुधैः ; ग२, ५, त, क-आचारः कीर्त्यते- ; न४, ग३-आश्रम(?) कीर्तितो- ;
ग५-आचारः कथ्यते- । ३७/३-४न३, ६, ८-××××××× ।

३९/१-न७-योगीन्द्रे ; न३, ५, ग४, ५, ६, क-विप्रेन्द्र ;
३९/२-न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ग२, ३, ६, त, क-स्वाश्रमं धर्ममाचरेत् । ३९/४-न२, ५, ६,
७, ग२, त-ज्ञानकर्म समाचरेत् ; ग५-ज्ञानं कर्म समाचरेत् ; ग६-ज्ञात्वा कर्म समाचरेत् ।

४०/१-ग२-एवं मे- ; ग४, न८-इति मे योगसर्वस्वं । ४०/२-ग४, न८-
कर्मयोगं च तत्त्वतः । ४०/३-न२-तदा- ; ग५, क-तथा- ।
४०/४ न३-योगयुक्तोऽभवत्त्वयम् ।

४१/१-ग२-श्रुत्वा- ; न६-श्रुत्वा(?) । ४१/२-न७-गार्गी मुनिमुदान्विता ।
४१/४-न६-ऋषिमध्ये वरानना । *ग२, ३, त-×××× ; ग४-गार्गी ; ग५-गार्गिः ।

४२/३-न४-यत्त्वयोक्तं मुक्तिरिति । ४२/४-ग१, ३-तस्माज्ज्ञानं वद प्रभो ; ग५, ६-
वद ज्ञानं मम प्रभो ; त-यदज्ञानं(?) मम प्रभो ; ग२-ततो ज्ञानं वद प्रभो ; न३, ६-तयो-
ज्ञानं वदस्व भो ; ग४-तथा ज्ञानं वद प्रभो ; न८-यथा ज्ञानं वद प्रभो ।

भार्यया त्वेवमुक्तस्तु याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।
तां समालोक्य कृपया ज्ञानरूपमभाषत ॥४३॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

ज्ञानं योगात्मकं विद्धि योगश्चाष्टाङ्गसंयुतः ।
संयोगो योग उत्पुक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ॥४४॥

वक्ष्याम्यङ्गानि ते सम्यग्यथा पूर्वं मया श्रुतम् ।
समाहितमना गांश्च ऋषिभिः सह संश्रूणु ॥४५॥

यमश्च नियमश्चैव आसनं च तथैव च ।
प्राणायामस्तथा गांश्च प्रत्याहारश्च धारणा ॥४६॥

ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वरानने ।
यमश्च नियमश्चैव दशधा संप्रकीर्तितः ॥४७॥

आसनान्युत्तमान्यष्टौ त्रयं तेषूत्तमोत्तमम् ।
प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तः प्रत्याहारश्च पञ्चधा ॥४८॥

४३/१-न१, २, ६, ७, ग१, २, ३, ४, ६, त-भार्ययाप्येवमुक्तस्तु; न३-भार्यया त्वेव-
मुक्तो हि; ग५, क-भार्यया ह्येवमुक्तस्तु; न८-भार्यया चैवमुक्तस्तु । ४३/२-ग२-याज्ञवल्क्यो
महामुनिः । ४३/३-न५-स तामालोक्य कृपया; क-त्वं समालोक्य विधिना(?) । ४३/४-
ग१-ज्ञानजातमभाषत । *न१, ग१, २, ३, ४, त-भगवानुवाच; न३, ६, श्रीभगवानुवाच;
ग५, ६, न८- × × × × ।

४४/२-ग३, ४, ५-योगं चाष्टांगसंयुतम्; क-योगं त्वष्टांगसंयुतम् ।

४५/३-ग४, न८-समाहितमना भूत्वा । ४५/४-त-मुनिभिः सहिता श्रूणु; ग५, ६-
मुनिभिः सह संश्रूणु ।

४६/२-न५-आसनानि- । ४६/३-न१, ५, ८, ग१, २, ४, ५, क-प्राणायामा-
स्तथा गांश्च; न४-प्राणायामस्तथा प्रोक्तः । ४६/४-ग५-प्रत्याहारस्तु धारणा ।

४७/३-ग५-नियमश्च यमश्चैव । ४७/४-न६-दशधानुप्रकीर्तिताः; ग४, ५-दशधानु-
प्रकीर्तितः; ग६-दशधा तु प्रकीर्तितौ; न४-दशधा संप्रकीर्तितौ; ग२, त-दशधा सुप्रकीर्तितः;
ग१-द्विधा संप्रकीर्तितौ ।

४८/२-ग१, ५, ६, न६-त्रयस्तेषूत्तमोत्तमाः; न३, ४, ५, ७-त्रयमेतेषूत्तमोत्तमं; ग४,
न८, क-त्रयस्तेषूत्तमाः स्मृताः; ग२-त्रिणि तेषूत्तमानि तु । ४८/३-ग१, २, ४, न५, ७-प्राणा-
यामास्त्रिधा प्रोक्ताः; ग३, ६-प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ताः । ४८/४-न ४, ५, ६, ७, ८, ग३, ४,
५, ६, क-प्रत्याहारस्तु पञ्चधा; ग१, २-प्रत्याहारश्चतुर्विधः ।

धारणा पञ्चधा प्रोक्ता ध्यानं षोढा प्रकीर्तितम् ।
त्रयं तेषूत्तमं प्रोक्तं समाधिस्त्वेकरूपकः ॥४९॥

बहुधा केचिदिच्छन्ति विस्तरेण पृथक् शृणु ।

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥५०॥

क्षमाधृतिर्मिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ॥५१॥

अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ।
विध्युक्तं चेदाहिंसा स्यात्क्लेशजन्मैव जन्तुषु ॥५२॥

वेदेनोक्तेऽपि हिंसास्यादभिचारादि कर्म यत् ।
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं न यथार्थाभिभाषणम् ॥५३॥

कर्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहा ।
अस्तेयमिति सा प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥५४॥

४९/२-न४ ग३-ध्यानं च परिकीर्तितम् (न४-लेखकस्य टिप्पणी-ध्यानमपि पञ्चधेत्यर्थः) ।
न५-ध्यानं षोढा च कीर्तितम् । ४९/३-ग१, ३, ४, ५, ६, न८, त, क-त्रयस्तेषूत्तमाः प्रोक्ताः;
ग२-त्रिणि तेषूत्तमानि स्युः; न४-त्रिणि तेषूत्तमान्याहुः । ४९/४-ग३, ४, न६, ८, त, क-
समाधिस्त्वेकरूपकः; ग२-समाधेस्त्वेकरूपता ।

५०/१-न४, ग३-मुनयः केचिदिच्छन्ति; ग४ न८-बहुधा कैश्चिदुच्यन्ते (?) ।

५१/२-न३, ग५, ६-शौचं चैते यमा दश; क-शौचं चैते यमादयः न६, ८-शौचं चेति- ।
५१/४-ग१-सर्वावस्थामु सर्वदा ।

५२/१-ग२-अक्लेशजननं प्रोक्तं; न३, ८, क-अक्लेशजननं प्रोक्ता । ५२/२-न६-अहिंसा
गांश्च योगिभिः; न१, २, ५, ६-अहिंसात्वेव योगिभिः; न३-अहिंसा चैव योगिभिः । ५२/१-२-
न४-×××××××× । ५२/३-त-विध्युक्ता चेदाहिंसा स्यात्; न५-विध्युक्तवेदाहिंसा-
न४-अयुक्तं चेदाहिंसा-; ग४-अयुक्ते- । ५२/४-न२-क्लेश जन्मापि-
न१, २, ७-क्लेशजन्मापि-; ग५, ६, क-क्लेशगर्भव-: त-क्लेशगर्भं च-;
न६-क्लेशजन्मेव- । न८-केचिदिच्छन्ति- । ५२/३-४-न३-×××××××× ।

५३/१-ग२-विधिनोक्तेन हिंसा स्यात्; न६-चोदनोक्तेषु-; ग४-चोदनोक्तेष्व-
हिंसा-; ग५-चोदनोक्तेऽपि(?) -; ग६-चोदनोक्तापि-; न३, ग१, त-
××××× । ५३/२-ग२-अभिचारादिकर्मकृत्; ग५, ६, क- -कर्मवत्; ग४,
न८-आभिचारादि कर्मसु; न३, ग१, त-×××× । ५३/३-ग४-सत्यं परहितं प्रोक्तं; न८-
-भाति (?)भूत-)हितं- । ५३/४-ग१, त-नियतार्थाभिभाषणम्; ग२-
यथार्थं साभिभाषणम्; ग४-यथा न्यायाभिभाषणम्; न३-तद्यथार्थाभिभाषणम्; न८, क-स यथा-
र्थाभिभाषणम् ।

५४/२-न१-परद्रव्येषु निःस्पृहम्; ग३-परद्रव्येषु नित्यदा; न७, ग५-
निःस्पृहः । ५४/१-२-ग२, न४-×××××××× । ५४/३-ग६-अस्तेयमिति संप्रोक्तं;
न१, २, ५, ग३- -तत्प्रोक्तं । ५४/४-ग४, न८, क-मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । ५४/३-
४-न४-×××××××× ।

कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थानु सर्वदा ।
सर्वत्र मेयुनत्यागो ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ॥५५॥

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां यतीनां नैष्टिकस्य च ।
ब्रह्मचर्यं तु तत्प्रोक्तं तथैवारण्यवासिनाम् ॥५६॥

ऋतावृत्तौ स्वदारेषु संगतिर्या विधानतः ।
ब्रह्मचर्यं तु तत्प्रोक्तं गृहस्थाश्रमवासिनाम् ॥५७॥

राज्ञश्चैव गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।
विशां वृत्तवतां चैव केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥५८॥

शुश्रूषं तु शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।
शुश्रूषा वा गुरोर्नित्यं ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ॥५९॥

गुरवः पञ्च सर्वेषां चतुर्णां श्रुतिचोदिताः ।
माता पिता तथाचार्यो मानुलः स्वश्वरस्तथा ॥६०॥

५५/१-४-त, न३- × × × × × × × × । ५५/२-३-ग३- × × × × × × × × ।
५५/४-ग४-ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।

५६/१-ग१-ब्रह्मचर्याश्रमस्थस्य । ५६/२-ग१-यतेरारण्यवासिनः ; न४ग३-यतीनां
नैष्टिकं स्मृतं । ५६/३-न१, २, ४-ब्रह्मचर्यं तु सैवोक्ता ; ग३, त, क-ब्रह्मचर्यं तु सा प्रोक्ता ; न-३-
सद्वोक्तं ; ग४, ६, न८- तथैवोक्तं ; ग५- यथैवोक्तं ; न६-
ब्रह्मचर्यं तु सैवोक्ता । ५६/४-ग१-गृहस्थाश्रमवासिनाम् ; न४-तथैवारण्यवासिनः ; न५, ७-
सर्वेषां योगिनां तथा ; ग४-तथैवाश्रमवासिनाम् ।

५७/१-न८, क-ऋतावेव । ५७/२-न१-गमनं च विधानतः ; ग१-
संगं कुर्यात् ; ग२-कुर्यात्संगं । ५७/३-न१, २, ४, ५, ६, ७, ग१, ३-
ब्रह्मचर्यं तु सैवोक्ता ; न३- सद्वोक्तं ; ग४, न८- तथैवोक्तं ; ग५, ६,
क- तु सा प्रोक्ता । ५७/३-४-त- × × × × × × × × ।

५८/१-२-ग१, त- × × × × × × × × ; ग६- गृहस्थानां ; ग५-
राज्ञश्चैव गृहस्थानां ; न८-राज्ञां चैव गृहस्थस्य ; ग२-राज्ञश्चैव गृहस्थस्य । ५८/२-ग५-
ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् । ५८/३-न१, २, ५, ६, ७-विशां वृत्तवतां चैव ; ग१-राज्ञश्चैव वृत्त-
वतः ; ग३-दिशां वृत्तवतां ; त-राज्ञश्चैव नोतिवतां । ५८/४-ग१-विशश्चेच्छन्ति पण्डिताः ।

५९/१-न३, ५, ग४-शुश्रूषं च शूद्रस्य ; ग६-शुश्रूषा इति शूद्रस्य । ५९/१-२-न४,
ग३- × × × × × × × × । ५९/३-न१, ५-शुश्रूषावागुरोर्नित्यं ; न२, ७, ग६, त, क-
शुश्रूषया गुरोर्नित्यं ; ग१-शुश्रूषा च ; ५९/४-न१, त-ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् । ५९/३-४-
ग४- × × × × × × × × ।

६०/२-न१-श्रुतिप्रेरिताः ; न३, ४-श्रुतिनोदिताः । ६०/४-त-मानुलः स्वश्वरस्तथा ; न६-
मानुलश्चसुरो तथा । ६०/३-४-ग३- × × × × × × × × ।

एषु मुख्यास्त्रयः प्रोक्ता आचार्यः पितरौ तथा ।
एषु मुख्यतमस्त्वेक आचार्यः परमार्थवित् ॥६१॥

तमेव ब्रह्मविच्छेष्टं नित्यकर्मपरायणम् ।
शुश्रूषयाचर्येन्नित्यं तुष्टोऽभूद्येन वा गुरुः ॥६२॥

दया च सर्वभूतेषु सर्वत्रानुग्रहः स्मृतः ।
विहितेषु तदन्येषु मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥६३॥

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा एकरूपत्वमार्जवम् ।
प्रियाप्रियेषु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् ॥६४॥

क्षमा सैवेति विद्वद्भिर्गदिता वेदवादिभिः ।
अर्थहानौ च बन्धूनां वियोगेष्वपि सम्पदाम् ॥६५॥

तयोः प्राप्तौ च सर्वत्र चित्तस्य स्थापनं धृतिः ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनाम् ॥६६॥

६१/१-न१, ५, ७-तेषां ; ग२-एते ; न४, ६, ८,
ग३, ४, ५-एषां ; त-तेषु । ६१/३-न१, ७-एषां मुख्यतमस्त्वेकः ;
न६-एषां मुख्यतमस्त्वेकं (?) ; ग२, ४, त-तेषु ; ग३, न-८-तेषां ; ग६,
क-एषु मुख्यतमः प्रोक्तः ।

६२/१-न३, ५, ६- तमेव ब्रह्मविच्छेष्टं । ६२/२-न५, ६, ७-नित्यं कर्म-
परायणम् ; क-नित्यं कर्मपरायणः ; ग५-नित्यकर्मपरायणः । ६२/३-न२, ७-शुश्रूषयाचरेन्नित्यं (?) ;
ग५, ६, त, क-गुरुं शुश्रूषयेन्नित्यं ; न४, ग३-शुश्रूषयाश्रयेन्नित्यं ; ग४-शुश्रूषयाचर्या (?) नित्यं
६२/४-ग५, ६, न६, क-तुष्टः स्याद्येन वा गुरुः ; ग१-(स वै) तुष्टेद्यथा ; ग२-तुष्टो हृष्टो
यथा ; न३-तुष्टोऽभूद्येन वा ; न७-तुष्टो भवेद्येन वा ।

६३/२-ग२-सर्वदानुग्रहात्स्मृतः ; ग४, न८-सर्वत्रानुग्रहो मतः ; न२-सर्वत्रानुग्रहे (?) स्मृतः ;
ग५-सर्वत्रानुग्रहस्ततः । ६३/३-ग२-अहितेषु तदन्येषु ; न३-विहितेषु वदान्येषु ; न४, ग३-
विहितेषु तथान्येषु । ६३/४-न१, २, ५, ७, ८, ग२, ४-मनोवाक्कायकर्मभिः ; न४, ग३-
मनोवाक्कायकर्मणा ।

६४/१-न३-प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च । ६४/२-त-एक एवोक्तमार्जवम् । ६४/३-ग१-प्रियाप्रियेषु
सर्वत्र । ६४/४-ग१-सहित्वं ; ग३-समत्वे व्यवहारिणा ।

६५/१-ग५, ६-क्षमा सैवेति विद्वद्भिः ; न३-क्षमा सैवेति गदिता । ६५/२-न३, ८, क-
विद्वद्भिर्वेदवादिभिः ; ग१, त-गदिता वेदवेदिभिः ; न१, २, ७-गदिता ब्रह्मवादिभिः ; ग२-
गदितं वेदवित्तमैः ; न४-गदिता योगवादिभिः ; न६-गदितं वेदवेदिभिः ; ग४-गदितं योग-
वेदिभिः ; ६५/३-न६-अर्थहानौ च जन्तूनां । ६५/४-न१, २, ७-वियोगे च स्वसंपदि ; ग१-
वियोगे अथ संपदि ; न३, ५, ग४, ५, ६-वियोगेष्वपि संपदि ; न८, क-वियोगेष्वपि संसदि ;
न६-वियोगेष्वपि संयति (?) ।

६६/१-ग१, न६, ८-भयप्राप्तौ च सर्वत्र ; ग ४, ६-तेषां प्राप्ता । ६६/२
न३-सचित्तस्थापनं ; न४, ग३-चित्तस्य स्थापना धृतिः । ६६/३-न२, ग२-अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्यं ;
न१, ५, ७-मुनेः प्रोक्ताः । ६६/४-ग१, न८, क-षोडशारण्यवासिनः ।

द्वात्रिंशच्च गृहस्थानां यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ।
एषामयं मिताहारो ह्यन्येषामल्पभोजनम् ॥६७॥

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाम्बा स्मृतं बाह्यं मनःशुद्धिस्तथान्तरम् ॥६८॥

मनःशुद्धिश्च विज्ञेया धर्मेणाध्यात्मविद्यया ।
आत्मविद्या च धर्मश्च पित्राचार्येण वानधे ॥६९॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु सर्वेति श्रेयसाधिभिः ।
गुरवः श्रुतसम्पन्ना मान्या वाङ्मनसादिभिः ॥७०॥

*इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये प्रथमोऽध्यायः ॥†

६७/१-न१, २, ५, ८-द्वात्रिंशत् गृहस्थानाम् ; ग५-द्वात्रिंशत्(?)—; ग६, क-
द्वात्रिंशत्—। ६७/२-ग१, ६, क-यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् । ६७/३-न३-एवमेव मिताहारः ;
न४, ६-एवमेव मिताहारः ; ग३-एवमेव—; न८, क-एव एव मिताहारो ; ग४-
विषमोऽयं—। ६७/४-त-सर्वेषां मितभोजनम् ; न३-अन्येषां स्वल्पभोजनम् ; न४, ग३-
त्वन्येषां मित भोजनम् ; न६, ग५-त्वन्येषामल्पभोजनम् ; ग४-त्वन्येषां स्वल्पभोजनम् ।

६८/१-न२, ३, ५, ग३-शौचं च द्विविधं प्रोक्तं । ६८/३-ग२-मृज्जलाम्बां स्थितं बाह्यं ।
६८-४-ग१, ४, त-मनःशुद्धिस्तथान्तरम् ; ग२-अन्तःशुद्धिस्तथान्तरम्(?) ; ग५, क-मनः शुद्धिर्यदान्तरम् ;
न७-मनःशुद्धिस्तथोत्तरे ; ग६-मनःशुद्धिर्यदान्तरम् ।

६९/१ न३, ४, ६, ग३-मनःशुद्धिस्तथा ज्ञेया ; ग४, ५, ६, न८, क-मनःशुद्धिस्तु विज्ञेया ।
६९/२-ग२-कर्मणाध्यात्मविद्यया ; न३-धर्मेणाध्यात्मविद्यया ; न४-धर्मेणाध्यात्मविद्यया(?) ।
६९/३-ग१-आत्मविद्या च धर्म्या च ; ग२-आत्मविद्यानि कर्माणि ; ग५-अध्यात्मविद्या धर्म च ।
६९/४-ग५, ६, त, क-पित्राचार्येण वा भवेत् ; ग२-पित्राचार्येण भावयेत् ; न३-मानधे(?) ;
न८-चानधे ; न६-वा सखे ; ग ४-आसयेत्(?) ।

७०/३-न२, ६, ८, क-गुरवः श्रुतिसम्पन्नाः ; त-स्वधर्मनिरताः पूज्याः ; ग२, ५, न८ (पाठा-
न्तरत्वेन) ; ग६-स्वधर्मनिरतैः पूज्याः । ७०/४-न१, २, ५, ७-पूज्या वाङ्मनसादिभिः ; ग१-
तोष्या—; ग२-सामान्यं (?) सन्मान्या वन्दनादिभिः ; न४, ग३-तोष्या वाक्कायमानसैः ; त-
मान्यवो (?) मान्या वा (ङ्) मनसादिभिः ।

*अत्र “न८” लेखे ७०/३-४ अनन्तरमधिकः श्लोकः, स इदं— गुरवः श्रुतिसम्पन्नाः
विद्वांसश्च, तयाविवाः । स्वधर्मनिरताः पूज्याः सदा वाङ्मनसादिभिः ॥

†इति लेखे व्यापारितमाप्तिलेखानामान्तरं बाह्यं च वैविध्यमतीव दृश्यते । तल्लेखकानां
वृद्धिविलासः एवेति मत्वा तेषां भेदा नास्मिन्ग्रन्थे प्रदर्शिताः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

तपः संतोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणं चैव हीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥१॥

एते तु नियमाः प्रोक्तास्तांश्च सर्वान्पृथक् शृणु ।
विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥२॥

शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम् ।
यदृच्छालाभतो नित्यमलं पुंसो भवेदिति ॥३॥

या धीस्तामृषयः प्राहुः संतोषं सुखलक्षणम् ।
धर्माधर्मेषु विश्वासो यस्तदास्तिक्यमुच्यते ॥४॥

न्यायार्जितं धनं चान्नमन्यद्वा यत्प्रदीयते ।
अथिभ्यः श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ॥५॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥

*न१, ४-याज्ञवल्क्य उवाच ; न२, ५, ७-श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ; न८, क-याज्ञवल्क्यः ; न३-
श्रीभगवान् । ; ग६-ओम् भगवान्—; ग१, २, ३, ४, ५, न६, त- × × × × ।
१/१-न२, ६, ७, ८, ग१, २, ४, ५, ६, त, क-तपः संतोषमास्तिक्यं । १/३-ग२-सिद्धान्त-
वेदान्तश्रवणं चैव(?) ।

२/१-न३, ४, ६, ८, ग३-एते च नियमाः प्रोक्ताः । २/२-न१-तं च—; त-
सर्वास्तांश्च पृथक् शृणु ; न५, ७-तांश्च श्रुत्वा—; ग४-तांस्तु सर्वान्पृथक्— । २/३-४-
ग३- × × × × × × × × । २/४-क-कृच्छ्रचा × × × ।

३/१-२-ग३- × × × × × × × × । ३/२-ग५-तपसां तप उत्तमम् । ३/४-ग५-
अलं पुंसां भवेदिति । ३/३-४-न४, ६, ग३- × × × × × × × × ।

४/१-२-ग३- × × × × × × × × । ४/१-ग५, ६, त, क-या धीस्तां मुनयः—; न८-या
भीस्तां(?)— । ४/२- न१, २, ५-संतोषं सुखलक्षणम् ; ग१-संतोषस्य च लक्षणम् ; न३,
४, त-संतोषः सुखलक्षणम् । ४/३-ग५-विश्वासो यस्तदास्तिक्यं (पाठान्तरत्वेन) । ४/४- ग५-
वेदोक्तेषु च कर्मसु (पाठान्तरत्वेन) ; ग१-यस्तदास्तिक्यमिष्यते । ४/३-४-क- × × × × × × × × ।

५/१ ग३, न६-न्यायार्जितं धनं वात्रं ; ग४-—-धनं चान्यत् ; ग६, क-—-धनं-
धान्यं ; त, न८- × × × × × । ५/२-ग२-अन्यद्वा यः प्रयच्छति ; न३-वाक्य(?)
यच्च प्रदीयते ; न४-वात्रेद्यया(?) यत्प्रदीयते ; ग४-अन्यस्मै— । ५/१-२-त, न८-
× × × × × × × × । ५/३-ग३-अथित्वा श्रद्धया युक्तं ; ग४, न८-अक्षतं— ; ग५,
६-अथिभ्यः श्रद्धया देयं ।

यत्प्रसन्नस्वभावेन विष्णुं वाऽप्यन्यमेव वा ।
यथाशक्त्यर्चनं भक्त्या ह्येतदीश्वरपूजनम् ॥६॥

रागाद्यपेतं हृदयं बागदुष्टानृतादिना ।
हिसादिरहितः काय एतदीश्वरपूजनम् ॥७॥

* सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं वेदान्तश्रवणं बुधैः ।
द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तं सिद्धान्तश्रवणं बुधैः ॥८॥

विशां च केचिदिच्छन्ति शीलवृत्तवतां सताम् ।
शूद्राणां च स्त्रियाश्चैव स्वधर्मस्थतपस्विनाम् ॥९॥

सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ।
वेदलौकिकमागेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् ॥१०॥

६/१-ग१, २, ५, ६, न६-यत्प्रसन्नस्वभावेन ; न४-यत्प्रसन्नं स्वभावेन ; ग३-यत्प्रयत्नं—
त-यत्प्रसन्नत्वस्वभावेन । ६/२-न६-विष्णुं वा चान्यमेव वा ; न१-विष्णुवाप्यन्यमेव वा ; ग२, ४,
५, ६, न३-विष्णुं वा रुद्रमेव वा ; न४-बहु वाप्यल्पमेव वा ; ग३-बहु वा अल्पमेव वा ; त-
विद्यया धनेन वा । ६/३-न७, ८, ग४, क-यथाशक्त्यर्चयेद्भक्त्या । ६/४-ग१-चैतदीश्वर-
पूजनम् ; न३-स्वेतदीश्वरपूजनम् ।

७/१-न१, २, ५, ७, ग१-रागाद्यपेतं हृदयं ; न८-रागादिरहितं चित्तं ७/२-ग३-मम द्रष्टा-
नृतादिना(?) ग१-बागदुष्टानृतादिभिः ; न१, ५-बागदुष्टा वृतादिना ; त- यथापृष्टं × × × ;
न३-बागपे + नृतादिना ; न४-ममतादुष्टतादिना । ७/१-२-ग५, क-× × × × × × × ।
७/३-त-हिसादिरहितं यत्स्यात् । ७/४-ग१-चैतदीश्वरपूजनम् ; न४-तपईश्वरपूजनम् । *ग७,
त-अत्रायमधिकः श्लोकः—येन केनाप्युपायेन यस्य कस्यापि देहिनिः । संतोषं जनयेत्प्राज्ञस्तदेवेश्वरपूजनम् ।
७/३-४-ग५, क-× × × × × × × ।

८/३-न३-द्विजे च क्षत्रियस्योक्तं ; न६-द्विजवत्क्षत्रिये प्रोक्तं ; ग३-द्विजवत्क्षत्रियप्रोक्तं ।
८/४-न३-वेदान्तश्रवणं बुधैः ; त-सिद्धान्तश्रवणाद्बुधैः ; ग३-पुराणश्रवणं बुधैः ।

९/१-२-ग२, ३-× × × × × × × । ९/२-न२-शीलवृत्तमतां सताम् ; न६-
शीलवृत्तमतां तसा(?) ; ग५, ६, त-शीलवृत्तवतां सदा ; न३-शीस्तव्रत- (?शीलव्रत) वतां ।
९/३-न२-शूद्राणां च स्त्रियश्चैव ; ग१-शूद्राणां च तथा स्त्रीणां ; न६, ८, ग५, क-शूद्राणां च
स्त्रियां चैव । ९/४-न१-स्वधर्मस्तु तपस्विनाम् ; न२, ५, ७-स्वधर्मस्तु तपः स्मृतम् ; ग५, ६, त,
क-स्वधर्मवशवर्तिनाम् । ९/३-४-ग२, ३-× × × × × × × ।

१०/१-न१-सिद्धान्तश्रवणे प्रोक्तं ; ग५, ६, त, क-पुराणश्रवणं प्रोक्तं । १०/२-ग५, त,
क-वेदान्तश्रवणं बुधैः ; न३-पुराणश्रवणं बुधाः ; ग६-सिद्धान्तश्रवणं बुधैः । १०/१-२-ग३-
× × × × × × × । १०/३-ग३, न८, क-वेदे लौकिकमागेषु । १०/४-न४, ग३-
कल्पितं(?) कर्म यद्भवेत् ।

तस्मिन्भवति या लज्जा हीस्तु संवेति कीर्तिता ।
विहितेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत् ॥११॥

गुरुणा चोपदिष्टोऽपि वेदब्राह्मणविवर्जितः ।
विधिनोक्तेन मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥१२॥

अधीत्य वेदं सूत्रं वा पुराणं सेतिहासकम् ।
एतेष्वभ्यसनं यच्च तदभ्यासो जपः स्मृतः ॥१३॥

जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ।
वाचिक उपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः ॥१४॥

मानसो मननध्यानभेदाद् द्वैविध्यमास्थितः ।
उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुण उच्यते ॥१५॥

मानसस्तु तथोपांशोः सहस्रगुण उच्यते ।
मानसाच्च तथा ध्यानं सहस्रगुणमुच्यते ॥१६॥

११/१-क-यद्भवति—। ११/२-त-हीस्तु संवेति कीर्तितम् ; न६-हीस्तु सं-
तु कीर्तिता ; ग४ न८, क-हीश्च संवेतु कीर्तिता । ११/३-त-विहितेषु च कृत्येषु : ग२, ३,
न४-विहितेषु च मार्गेषु । ११/४-न३, ८, ग४, क-श्रद्धा या सा मतिर्भवेत् ; ग३-शुद्धा या सा—
ग५-श्रद्धा वा सा—।

१२/१-न१-गुरुणा चोपदिष्टोऽपि ; न३-गुरुणा चोपदिष्टोऽपि : ग५, ६, क-गुरुणा चोपदि-
ष्टार्थो ; त-—चोपदिष्टार्थः ; ग४-विधिना चोपदिष्टोऽपि । १२/४-ग२-—
विधिः स्मृतः ।

१३/१-ग१-अधीत वेदसूत्रे वा ; न३, ४, ६, ८-अधीत वेदेष्वंगेषु ; त-अयं स्मृतो वा सूत्रे
वा(?) ; ग२-आदौ स्मृतौ(?) वा सूत्रे वा ; ग६-अयं स्मृतौ—। १३/२-ग१, २, ६, न३,
४, ६, ८, त-पुराणे सेतिहासके । १३/१-२-ग३, ४, ५, क-× × × × × × × । १३/३-
न१-एतेष्वभ्यसनं तच्च ; न५-एतेष्वध्ययनं यच्च ; न२-एतेष्वभ्यसनं यच्च ; न८-यद्यध्ययनं तच्च(?)
न७-—तच्च ; न४, ६-यदिहाध्ययनं तच्च ; ग२, ६-वेदेष्वध्ययनं पृसां ; त-वेदस्या-
ध्ययनं—। १३/४-न१, २, ५, ७-सदभ्यासो जपः स्मृतः ; ग१-तस्य त्वभ्यासो ; —न६,
८-मन्त्राभ्यासो—। १३/३-४-न३, ग३, ४, ५, क-× × × × × × × ।

१४/१-ग५, क-जपस्तु द्विविधः प्रोक्तो । १४/२-न८-मानसो वाचिकस्तथा । १४/३-न६-
वाचिकोपांशुरुच्चैश्च ; न३, ४, ५-वाचिको तीव्रा (तीव्र) उच्चैश्च । १४/४-ग२-द्विविधो
वाचकः (स्मृतः) ; ग४, न८-भेदाद्द्वैविध्यमास्थितः ; न७, ग५, ६-—द्वैविध्यमास्थितः ;
ग३-त्रिविधः परिकीर्तितः ।

१५/१-न१, २-मानसो मानसध्यान—; ग२-मानसो मनसा ध्यानं ; न३, ४, ५, ६, ७, ग३-
—ध्यान—। १५/२-—ग२-द्वैविध्यमिष्यते ; ग४-—द्वैविध्यमास्थितः । १५/१-२-न८-×
× × × × × × × । १५/३-न३-उच्चैर्जप उपांशुश्च । १५/३-४-ग३-× × × × × × × ।

१६/१-न५, ग१, ४, ६, क-—मानसश्च तथोपांशोः ; न३-मानसश्च तथा चैव ; ग५-
मननं च तथोपांशोः ; १६/१-२-ग३, न८-× × × × × × × । १६/३-ग४-मानसस्तु तथा
ध्यानं ; ग५, ६-मननाच्च तथा—। १६/३-४-न३, ४, ६, ग३-× × × × × × × ।

उच्चैर्जपस्तु सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ।
नीचैः श्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भवेत् ॥१७॥

ऋषिं छन्दोऽधिदैवं च ध्यायन्मन्त्रं च सर्वदा ।
यस्तु मन्त्रजपो गार्गि स एव हि फलप्रदः ॥१८॥

प्रसन्नगुरुणा पूर्वमुपदिष्टं त्वनुज्ञया ।
धर्मार्थमात्मसिद्धयर्थमुपायग्रहणं व्रतम् ॥१९॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

आसनान्यधुना वक्ष्ये शृणु गार्गि तपोधने ।
स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरं सिंहासनं तथा ॥१॥

भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ।
तथैतेषां वरारोहे पृथग्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥२॥

जानोर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायः सुखासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥३॥

सीवन्यास्त्वात्मनः पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः ।
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु दक्षिणे दक्षिणोत्तरम् ॥४॥

एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ।
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् ॥५॥

दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ।
अंगुष्ठौ च निवघ्नीयाद्विस्तारं व्युत्क्रमेण तु ॥६॥

तृतीयोऽध्यायः ।

*न४, ५—याज्ञवल्क्य उवाच ; ग४, न८—याज्ञवल्क्यः ; ग३—श्रीयाज्ञवल्क्यः ; न६—श्रीभगवानु-
वाच ; न३—श्रीभगवानु । ; न१, २, ७, ग१, २, ५, ६, त, क— × × × × ।

१/१-२-न२-× × × × × × × × ।

२/१-त—दिव्यं । २/३-न२, ७-तथा चैषां— ; ग२-अथ
तेषां— ; न६-तद्वै तेषां— ; ग६, न८, क-तथैवैषां— ।

३/१-न३, ८, क-जानोर्वोरन्तरे सम्यक् ; न४-जानोर्वोरन्तरे— । ३/३-न१, ३,
५-ऋजुकायः सुखासीनः ; ग३, ५, न६—समासीनः । ३/४-न३-स्वस्तिकं च प्रचक्षते ;
न६—तु— ; ग४—नित्यमभ्यसेत् ।

४/१-ग५-सीवन्या वामतः पार्श्वे ; न१, २, ३, ५, ७-सीवन्याश्चात्मनः— ; ग६-
सीवन्या वर्त्मनः— ; ग३-निविश्या(?) चात्मनः पार्श्वे । ४/२-ग५, ६-गुल्फौ निष्पीड्य
पादयोः । ४/१-२-न४-× × × × × × × × । ४/३-न४-सव्ये दक्षिणगुल्फौ तु ; ग३-
सव्यदक्षिणगुल्फौ तु । ४/४-न२, ६, ग४-दक्षिणे दक्षिणोत्तरम् ; न३-दक्षिणा दक्षिणोत्तरम् ।
४/३-४-न५-× × × × × × × × ।

५/१-ग३-एतद्वा स्वस्तिकं प्रोक्तं । ५/१-२-न५-× × × × × × × × । ५/३-न१,
२, ग१, २, त-सव्ये दक्षिणपृष्ठं तु ; ग३-सव्यदक्षिणगुल्फौ तु । ५/४-न३-पृष्ठं तु विनिवेदयेत् ;
न६, ग४, ५, क-पृष्ठपार्श्वे (?) श्वे) नियोजयेत् ; न८-पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ; न७-पृष्ठपार्श्वे निवेदयेत् ।

६/१-न४-दक्षिणे तु— ; ग३-दक्षिणे तु तदा— । ६/२-ग३-
गोमुखा यथा ; ग४-गोमुखं तथा ; ग२, त-गोमुखोपमम् ; ग५-आसनं गोमुखं
यथा । ६/३-न६, ग४-अंगुष्ठं तु निवघ्नीयात् ; न८-अंगुष्ठे तु— ; ग६-अंगुष्ठेन— ।
६/४-न४, ग३-हस्ताभ्यां व्युत्क्रमं तथा ।

१७/१-न१, २, ५, ७, ८, ग४, त, क-उच्चैर्जपश्च सर्वेषां । १७/२-ग५-यथोक्तं फलदो
भवेत् । १७/३-न६-नीचैः श्रुतो न चेद्वापि ; ग२-नीचैः श्रुतो वचःसोऽपि । १७/४-न२, ५,
७-श्रुतश्च निष्फलो भवेत् ; ग५-श्रुतश्चेन्निष्फलं भवेत् । १७/३-४-न४-× × × × × × × × ।

१८/१-न२-ऋषिच्छन्दोऽधिदैवं च ; न३-—ऽधिदैवत्यं ; ग४-—देवताश्च ॥
१८/२-ग५, ६, त, क-ध्यानमर्चनमेव च ; न३-ध्यायन्मन्त्रं च सर्वशः ; न४, ६-ध्यानं मन्त्रश्च सर्वदा ;
ग३-ध्यानं मन्त्रं च— । १८/३-न३, ६-यस्तु मन्त्रं जपो गार्गि ; ग३-यस्तु मन्त्रजपन्गार्गि ;
ग४-यस्तु तत्र जपं— ; ग६-मन्त्रजपे— ; न१-यत्तन्मन्त्रे भवेद्गार्गि ; न२, ५-यत्तन्मन्त्रो— ;
ग२-स तु मन्त्रजपो— ; न४-युक्तमन्त्रजपं— । १८/४-न६-स एव तु फलप्रदः ; न१,
२, ५-सर्वकामफलप्रदः ; न४, ८, ग३, ४, ५, ६, क-तदेव हि फलप्रदम् ; ग२-सदृशैव फलप्रदः ;
न३, ७-सर्ववद्भि(?) फलप्रदः ।

१९/१-न१, ७-व्रतं च गुरुणा पूर्वं ; न२-वृत्तं च— ; न८, ग४-प्रसन्नगुरुणा-
सार्धं । १९/२-न२-उपदिष्टं तदनुज्ञया(?) ; न५-—तदनुज्ञया ; ग४-उपदिष्टे त्वनुज्ञया ;
न३-उपदिष्टं— । १९/३-न१, २, ग३-धर्मार्थकामसिद्धयर्थं ; ग५, ६-धर्मार्थमर्थसिद्धयर्थं ;
ग४-धर्मार्थकाममोक्षार्थं ; न८, क-धर्मार्थकाममोक्षाणां । १९/४-ग२-उपायग्रहणं हितम् ;
न३-उपायग्रहणायते ; न६-उपायग्रहणं कृतम् ।

उर्वोरपरि विप्रेन्द्रे कृत्वा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिषापहम् ॥७॥

एकं पादमर्थैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् ।
इतरस्मिन्स्तथा चोहं बीरासनमुदाहृतम् ॥८॥

*गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् ॥९॥

हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वांगुलीश्च प्रसार्य च ।
व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥१०॥

सिंहासनं भवेदेतत्पूजितं योगिभिः सदा ।
गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥११॥

७/१-न३, ६, ७, ग३, ५-उर्वोरपरि विप्रेन्द्र ; ग१-विन्यसेत्(?) ; ग४,
न८-उर्वोरपरि मंत्रेयो ; न४-जंघोपरि तु विप्रेन्द्रे । ७/२-न३-कृत्वा पादतले शुभे । ७/३-
न२-पद्मासनं भवेत् × × । ७/४-न२ + + तेषामपि (?) पूजितम् ; ग४, न८-पूजितं योगिभिः सदा ।

८/१-न१, ५-एकपादमप्येकस्मिन् ; न६-एकं पादं तदेकस्मिन् ; न७-एकं तु पादमेकस्मिन् ।
८/२-न१, ५-विन्यस्योरुणि संस्थिते ; न४, ग३-संस्थितः । ८/१-२-त-
× × × × × × । ८/३-ग३-इतरस्मिन्स्तदाचोहं । ८/३-४-न६, त-× × × × × × × ।
“त, ग५” लेखयोः ९-१० श्लोकौ न विद्येते, “क” लेखे च ९/३-४, १०/१-४ एतत्पुस्तकत्रयं नास्ति ।

९/१-न३-गुल्फौ + वृषणस्याधः ; ग४-गुल्फेऽल्प- ; न८-गुल्फे च- ; ग६-
तु वृषणस्याधः । गुल्फौ ९/३-ग२-दक्षिणं सव्यभागं च ; ग३-सव्यगुल्फेऽश्च । ९/४-न४,
६, ८, ग४-दक्षिणेन तथेतरम् ।

१०/१-न१, २, ५-हस्तौ जानूपरि स्थाप्य ; न७-हस्तौ च- ; ग३-हस्तौ
तु जान्वोः संस्थाप्य । १०/२-न३, ८, ग६-स्वांगुली(:)संप्रसार्य च ; न४, ग३, ४-स्वांगुलीभिः
प्रसार्य च । १०/३-न४-व्याघ्रवक्त्रो निरीक्षेत । १०/४-ग३-नासाग्रं तु समाहितः ।

११/१-२-ग५, क-× × × × × × × । त-सिंहासनमिदमुर्व्यामासनं च विशेषतः ; ग६-
पूजितं सर्वयोगिभिः । “सिंहासनमिदमुर्व्यामासनं च विशेषतः” इति पाठान्तरत्वेन । *अत्र केषुचिल्ले-
खेष्वेको द्वौ वा श्लोकावधिकौ दृश्येते । तौ-ग५, त-
योनिस्तारकर्मध्रूमूलघटितं धृत्वासनं विन्यसेन्मेढ्रे पादमर्थैवमेव तथापि तत्र क्षति पाठान्तराणि : च
हृदये धृत्वासनं विग्रहम् । स्थानुयंद हृदयेक्षमेदचलया विद्यन्ते, यथा-१. घटिता ; २.
दृष्ट्वा-भ्रुवोरन्तरं चेदं मोक्षकपाटभेदनकरं सिद्धासनं + + + + ; ३. मेढ्रे पाद-
प्रोच्यते ॥ अयमेव श्लोको “ग६” लेखेऽपि दृश्यते मर्थैकमेक हृदये ; ४. धृत्वा समं
विग्रहम् ; ५. स्थानं यत्पदवेक्षयेदचलया ; ६. चेतन्मोक्षकपाटभेदनकरं ; ७. सिद्धासनं प्रयेते ॥
‘त’ लेखेऽपि स अशुद्ध इव दृश्यते । “ग” ५ लेखे द्वितीयोऽप्यधिकः श्लोकोऽत्र विद्यते । स यथा-
सीवनीं गुल्फदेशाभ्यां निपीड्य व्युत्क्रमेण तु । प्रसार्य जानुनोर्हस्तौ आसनं सिंहपूर्वकम् ॥
११/३-ग४, न८, क-गुल्फे च वृषणस्याधः ; ग५-गुल्फौ तु- ; ग६-गुल्फौ च
वृषणस्याधः । ११/३-४- × × × × × × × ।

पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम् ॥१२॥

संपीड्य सीवनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु सव्यतः ।
सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमितीरितम् ॥१३॥

मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
गुल्फान्तरं च निक्षिप्य मुक्तासनमिदं तु वा ॥१४॥

अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां तु करद्वयोः
हस्तयोः कूर्परी चापि स्थापयन्नाभिपार्श्वयोः ॥१५॥

समुन्नतशिरःपादौ दण्डवद्भोमि संस्थितः ।
मयूरासनमेतत्तु सर्वपापप्रणाशनम् ॥१६॥

१२/१-ग५, ६, त-पार्श्वपादौ तु पाणिभ्यां ; न ६-पार्श्वे पादौ च- । १२/२-ग१-
दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलः । १२/४-न४-सर्वव्याधिविनाशनम् ; न७-सर्वव्याधिविषापहः ; ग६-
पूजितं सर्व योगिभिः (पाठान्तरत्वेन “सर्वव्याधिविषापहम्” अप्यस्त्येव) ।

१३/१-ग२-संपीड्य सीवनीं सर्वा ; न३-शुद्धां । १३/२-ग२-गुल्फेनैकेन
सर्वतः ; न६-गुल्फेनैव सुसंवृतं । १३/४-ग१, न४, त-मुक्तासनमुदीरितम् ; ग२-मुक्तासनमिदं
तु तत् ।

१४/१-ग१-मेढ्रस्योपरि निक्षिप्य ; ग५, ६, त-मेढ्रादुपरि विन्यस्य । १४/२-ग१, २, त-
सव्यं गुल्फं तथोपरि ; १४/३-न१-गुल्फान्तरं तु निक्षिप्य ; न६-गुल्फान्तरं विनिक्षिप्य ;
ग३-गुल्फान्तरे- ; ग५-गुल्फान्तरं तु निक्षिप्तं । १४/४-न१, २, ४, ५, ७, ग३-मुक्ता-
सनमिदं तथा ; न३, ६-मुक्तासनमितीरितम् ।

१५/२-न१, २, ५, ७-तलाभ्यां करयोर्द्वयोः ; ग१-चाय हस्तयोः ; न३-
कराभ्यां तु करद्वयोः(?) ; न४-कूर्पराभ्यां तु(?) करद्वयोः ; न६-कराभ्यां(?) करद्वयोः । १५/३-
ग२-हस्तयोः कूर्पकाञ्चापि ; न६-हस्तद्वयोः(?) कूर्परी वा ; ग३, ४, ५-हस्तयोः-वापि ।
१५/४-न५, ६, ७, ८, ग३, ४, ५, ६-स्थापयन्नाभिपार्श्वयोः ।

१६/१-न२, ७, ग१, ६, त-समुन्नतशिरःपादौ ; न३-समुन्नतशिरःपादौ(?) । १६/२-ग१,
४, त-दण्डवद्भोमि संस्थितम् । १६/३-ग२-मयूरासनं प्रोक्तं ; ग६-मयूरासनमेतद्धि ;
न३-मयूरासनमेतच्च ; न५-मयूरासनमेवैतत् ।

*सर्वे चाभ्यन्तरा रोगा विनश्यन्ति विषाणि च ।
यमैश्च नियमैश्चैव आसनैश्च सुसंयुता ॥१७॥

नाडीशुद्धिं च कृत्वा तु प्राणायामं ततः कुरु ॥१८॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रुत्वा तद्भाषितं वाक्यं याज्ञवल्क्यस्य धीमतः ।
पुनः प्राह महाभागा सभामध्ये तपस्विनी ॥१॥

*गार्ग्यवाच—

भगवन्ब्रूहि मे स्वामिन्नाडीशुद्धिं विधानतः ।
केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाडयः सर्वदेहिनाम् ॥२॥

उत्पत्तिं चापि नाडीनां चारणं च यथाविधि ।
† कन्दं च कीदृशं प्रोक्तं कति तिष्ठन्ति वायवः ॥३॥

स्थानानि चैव वायूनां कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
विज्ञातव्यानि यान्यस्मिन्देहे देहभृतां वर ॥४॥

वक्तुमर्हसि तत्सर्वं त्वत्तो वेत्ता न विद्यते ।

इत्युक्तो भार्यया तत्र सम्यक् तद्गतमानसः ॥५॥

गार्गी तां सुसमालोक्य तत्सर्वं समभाषत ।

चतुर्थोऽध्यायः

१७/१-न३-—ह्याभ्यन्तरा रोगाः ; न४-—आभ्यन्तरा—; १७/१-२-न६-
× × × × × × × × । *त-अत्र सार्धैकश्लोकोऽधिको दृश्यते । स च—

येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जायते ।
तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तु समाचरेत् ॥

आसनं विजितं येन जितं तेन जगत्त्रयम् ॥

स एव “ग६” लेखेऽपि विद्यते किन्तु निम्नलिखिताशुद्धपाठान्तरैः—

१. धार्य(?) च ; २. अघतस्तत्समाचरेत् ; ३. आसनं वर्णितं(?) येन । १७/३-न१, ५, ७,
८-यमैश्च नियमैश्चापि ; न४-यमं च नियमं चैव । १७/४-न२, ८, ग२, ३, ४, ५, ६, क-आसनैश्च
सुसंयतः ; न३-आसनं तैश्च संयुता ; न४-आसनं च सुसंयतः(?) ; न६-आसनैश्च सुसंयुतं ;
न७-—तु संयता ।

१८/१-ग५, ६-नाडीशुद्धिं च कृत्वाथ ; न२-—कृत्वा वै ; ग२-—
कृत्वादौ ; न८, क-—कृत्वा ; न३, ६-—ततः कृत्वा ; ग४-—
श्रुत्वा ; त- × × × × । १८/२-न३-प्राणायामं तथा कुरु ; न४, ग३-—
ततः परम् । त- × × × × ।

१/१-ग५, ६, क-श्रुत्वा तद्भाषितं गार्गी । १/३-न२, ३, ५, ७-पुनः प्राह सभामध्ये । १/४-
न२, ५, ७-महाभागा तपस्विनी ; न३-सभामध्ये यशस्विनी ; ग५, ६, क-ऋषिमध्ये तपस्विनी ।
*न२, ग१, २, ६, क- × × × × —

२/१-ग५, ६, क-भगवन्ब्रूहि मे स्वामिन्नाडीशुद्धिं विधानतः । २/४-ग६-नाडयस्ताः सर्वदेहिनाम् ।

३/१-ग५, ६, न८, क-उत्पत्तिं चैव नाडीनां । ३/२-न१, २, ६, ७, ८, क-चारणं च
यथाविधि ; ग२-चलनं च यथाविधि ; न४-सरणं च—; न५-धारणं च—; ग३-
वराणां च(?)—; ग१-चलनं च यथाविधिम् । † न१, २, ५, ७, ग१-अत्रेयमधिका
पंक्तिः-विभागं च पृथग्ब्रूहि मुख्यामुख्यत्वमेव च । ३/३-न३, ६, ७, ग३-कन्दश्च कीदृशः
प्रोक्तः ; न४-क्रमश्च— । ३/४-न१, २, ५, ७-क्व तिष्ठन्ति च वायवः ; ग४, न८-
कति तिष्ठन्ति नाडयः ।

४/३-ग४, न८-विज्ञातव्या मयान्यत्र । ४/४-ग४-देहि देहभृतां वर ।

५/१-न३-वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ ; न१, २, ५, ७-—मे सर्वं ; ग३-—
सर्वं त्वं । ५/२-ग४, ५, न८-त्वत्तो वक्ता न विद्यते ; ग६-त्वत्तो छेत्ता— । ५/४-
न६-सम्यक् हृद्गतमानसः ।

६/१-ग२-गार्गी च तां समालोक्य ; न३-गार्गी गीतं—; न४-गार्गी तां च—;
ग४, ५, न८, क-गार्गी तां तु— ।

*याज्ञवल्क्य उवाच—

शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्यङ्गुलात्मकम् ॥६॥

विद्वयेतत्सर्वजन्तूनां स्वाङ्गुलीभिरिति प्रिये ।
शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः ॥७॥चतुर्दशाङ्गुलं केचिद्वदन्ति मुनिसत्तमाः ।
द्वादशाङ्गुल एवेति वदन्ति ज्ञानिनो नराः ॥८॥आत्मस्थमनिलं विद्वानात्मस्थेनैव बह्विना ।
योगाभ्यासेन यः कुर्यात्समं वा न्यूनमेव वा ॥९॥स एव ब्रह्मविच्छेष्टः स सम्पूज्यो नरोत्तमः ।
आत्मस्थबह्विनेनैव त्वं योगजेन द्विजोत्तमे ॥१०॥आत्मस्थं मातरिश्वानं योगाभ्यासेन निर्जय ।
देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥११॥

* न३, ६—श्रीभगवानुवाच ; ग४, न८—याज्ञवल्क्यः ; ग२, ५, त, क— × × × × ।

६।३-ग२-शरीरं देहिनां तावत् ; न६—तावदेतत् । ६/४ न१, २-षण्णवत्यङ्गुलान्वितम् ;
ग२-षण्णवत्यङ्गुलायतम् ।७/१-ग२-विश्वेन(?)सर्वजन्तूनां ; न६-विद्यातत्सर्वजन्तूनाम् । ७/३-ग३-शरीरादधिकं(?)
प्राणः ; ग२-शरीरोदररन्ध्राणाम्(?) ।८/१-ग४-चतुर्दशाङ्गुलीः केचित् । ८/२-ग४, न८-वदन्ति ज्ञानिनो नराः ; न६-इच्छन्ति
मुनिसत्तमाः । ८/३-न४, ८, ग४, ५, ६, क-द्वादशाङ्गुलमेवेति । ८/२-३-
ग२- × × × × × × × × ।९/१-ग१, २, ४, ६, न६, त-आत्मस्थमनिलं विद्यात् ; ग३-आत्मस्थाननिलान्विद्वान् ।
९/३-न३-योगाभ्यासेन तत्कुर्यात् ; ग३, ६—यत्कुर्यात् । ९/४-न७-समं वा
न्यूनमेव च ; न३-शर्वाश्रमयमेव(?) वा ।१०/१-न८, क-स नरो ब्रह्मविच्छेष्टः । १०/२-ग२, ४-सम्पूज्यश्च नरोत्तमः ; ग३-स
पूज्यश्च ; ग१, न८, त, क-सम्पूज्यश्च नरोत्तमः ; न३-सम्पूज्यः स नरोत्तमः ; न४-
सम्पूज्यश्च नरोत्तमे ; न६-सम्पूज्यस्तु नरोत्तमः ; ग६-सुसंपूज्यो नरोत्तमः । १०/३-ग२-आत्मस्थ-
बह्विना चैव ; ग३-आत्मस्थबह्विनेनैवालं । १०/४-ग२-योगाभ्यासाद् द्विजोत्तमे ; ग५-योगस्थेन
द्विजोत्तमे ; न७-योगजेन द्विजोत्तमे ; न३-योग्येन द्विजोत्तमे(?) ।११/१-न४-आत्मस्थं मातरिश्वानां(?) ; ग३-आत्मस्थमातरिश्वानां(?) ; ग५-आत्मस्थानां
(?स्थं) मातरिश्वानं ; न३-आत्मस्थं । ११/२-न४, ग३-योगाभ्यासेन निर्जयः(?) ;
न६—निर्जयं(?) । ११/३-ग२-देहमध्ये शिखास्थानं ; ग३, न६—शिखि-
स्थानं ; न३-देहमध्ये शिरस्थानं(?) ।त्रिकोणं मनुजानां च चतुरस्रं चतुष्पदम् ।
*मण्डलं तत्पतंगानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥१२॥तन्मध्ये तु शिखा तन्वी सदा तिष्ठति पावकी ।
देहमध्ये च कुत्रेति श्रोतुमिच्छसि चेच्छृणु ॥१३॥गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढ्राच्च द्व्यङ्गुलात् ।
देहमध्ये तयोर्मध्यं मनुष्याणामितोरितम् ॥१४॥चतुष्पदां तु हन्मध्ये तिरश्चां तुन्दमध्यम् ।
द्विजानां तु वरारोहे तुन्दमध्यमितोरितम् ॥१५॥कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यान्नाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधमायामश्च तथाविधः ॥१६॥१२/१-न३, ६, ८, ग२, ४, ५, क— तु । १२/२-न१-चतुरस्रं चतुर्दशम् ;
न२-चतुरस्रं चतुर्दशम् न७ ; चतुरस्रं चतुर्दशम्(?) । १२/३-ग२-मण्डलं तत्पतंगानां ; ग३-
मण्डलं तत्पतंगानाम् ; न७—तु पतंगानाम् ; ग१—च मृगानां तु ; न१,
२, ५—तत्पशूनां तु । *ग५-अत्रैवाधिका पंक्तिः-षडश्रं सर्पजन्मनाम् । अष्टाश्रं
स्वेदजानां च । १२/४-ग२-सत्यमेतद्ब्रवीमि तत् ; ग३-सत्यं व + + द्वर्ब्रवीमि ते(?)१३/१-ग२—तु शिखास्तस्मिन् ।(?) ; न८, क—तु शिखा-
तन्वी ; न६—च शिखा— ; ग५, ६—तु शुभा— ;
न३—च शिखातन्वी(?) । १३/२-न१, ४, त-सदा तिष्ठति पावकी ; (?)
न२-शिखा—पावकी(?) ; ग१-शिखा—पावकी ; ग२-शिखा—पावकी ;
न३-सदा—पावकी(?) ; न६—पावकी(?) ; ग५, ६, न८, क-शिखा—
पावकी । १३/३-ग२-देह मध्ये तु कुत्रेति ; ग५-देह मध्यात्, — ; क-देहमध्यात्
सुश्रोणि ; ग६-देहमध्ये च सुश्रोणि । १३/४-न२, ३, ८, ग४, क-श्रोतुमिच्छसि तच्छृणु ; न७-
ज्ञातुमिच्छसि चेच्छृणु ।१४/१-न६-गुदाच्च— । १४/२-ग१-अधो मेढ्रं (च) द्व्यङ्गुलात् ; ग२,
५, ६-मेढ्रात्तु द्व्यङ्गुलादधः ; न६, क-अधो(?)अधो मेढ्राच्च द्व्यङ्गुलात् । १४/३-न२, ३-देहमध्ये
तयोर्मध्ये । १४/४-न४, ६, ग५-मनुष्याणामुदीरितम् ; न५, त-मनुजानामितोरितम् ; न७-
जनुजानामितोरितम् (?) ।१५/१-न१, २, ३, ६, ८, ग६, क-चतुष्पदां तु हन्मध्ये ; न४-चतुष्पदां तु तन्मध्ये(?)
हन्मध्ये ; न५, ७-चतुष्पदां च हन्मध्ये । १५/२-न१, २, ३, ५, ६, ७, ८, क-तिरश्चां तुन्द-
मध्यमे ; ग३—त + + मध्यमे ; न४—तु सुमध्यमे ; ग४—गुद-
मध्यमम् ; ग५—तुन्दमध्यम् । १५/३-ग२-द्विजातीनां वरारोहे । १५/४-ग६-
—मध्यमुदीरितम् ; न४, ग३-गुदमध्यमितोरितम् ; ग४—दन्तमध्यमितोरितम् ।
१५/३-४-न३- × × × × × × × × ।१६/१-न३-कन्दस्थानां(?)मनुष्याणाम् ; ग५-तुन्दस्थानं— ; ग६-कुन्दस्थानं—
— ; ग३-कन्दस्थानं मनुष्यादेः । १६/२-न१, २, ५, ग३-देहमध्ये नवाङ्गुलम् । १६/३-
ग२-चतुरङ्गुलमुत्सेधं ; न४, ६, ग३, ५, ६—मुत्सेधः ; न२, ७—मुत्सेधे ; न३-
चतुरङ्गुलमुत्सेधि । १६/४-न१, २, ५, ग१, २, त-आयामं च तथाविधम् ; न७-आयामं तु—
ग४, न८, क-आयतं च— ।

अण्डाकृतिवदाकारं भूषितं तत्त्वगादिभिः ।
चतुष्पदां तिरस्चां च द्विजानां तुन्दमध्यमे ॥१७॥

तन्मध्यं नाभिरित्युक्तं नाभौ चक्रसमुद्भवः ।
द्वादशारयुतं तच्च तेन देहः प्रतिष्ठितः ॥१८॥

*चक्रेऽस्मिन्भ्रमते जीवः पापपुण्यप्रचोदितः ।
तन्तुपंजरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका ॥१९॥

जीवस्य मूलचक्रेऽस्मिन्नघः प्राणश्चरत्यसौ ।
प्राणारूढो भवेज्जीवः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥२०॥

तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यग्योर्ध्वतः ।
अष्टप्रकृतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलीकृता ॥२१॥

१७/१-ग२-अण्डाकृतिसमाकारं; न६-अंघौकृति-(?)—वदाकारं । १७/२-न३, ग२-भाषितं तत्त्वगादिभिः; ग५, ६, न८-भावितं तत्त्ववेदिभिः; न४-पूरितं च त्वगादिभिः; न६-तत्त्वगादिभिः; ग४, न८, क-("न८" लेखे पाठान्तरत्वेन) भूषितं तु त्वगादिभिः । १७/३-न६-चतुष्पदां तु हृन्मध्ये; ग३-चतुष्पादं तिरस्चां च । १७/४-ग२, ५, ६, क-द्विजानां तुन्दमध्यमम्; न३-तिरस्चां तुन्दमध्यमे; न४ ग३-द्विजानां तु सुमध्यमे; ग४, न८-गुदमध्यमम् ।

१८/१-न४, ६, १, ८, ग२-तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं; न३-तन्मध्ये(?)—; ग५, क-तन्मध्ये नाभिरित्युक्ता; ग६-तन्मध्ये नाभिरित्युक्ता (?)—; १८/२-ग ५, ६-नाभौ चक्रस्य संभवः; क-नाभौवक्रस्य सम्भवम् (?) ; त-नाभिवक्रतुद्भवम् । १८/३-ग२, ३, न४-द्वादशारयुतं चक्रं; ग५-द्वादशारयुतं चक्रः(?)—; १८/४-न३, त-तेन देहं प्रतिष्ठितम्; न१, २, ५-नरदेहं प्रतिष्ठितम्; ग२-तेन देवाः प्रतिष्ठिताः; ग३-देव देहः(?) प्रतिष्ठितः; ग४-तत्र देहः—; न७-येन देहः—; ग५, ६, क-तेन जीवः— । *इतः प्रभृति ४१।४ पर्यन्तं "क" लेखे तालपत्रं गलितमिति टिप्पणीविद्यते ।

१९/२-ग२-पुण्यपापप्रबोधितः; न३, ४, ग३-पुण्यपापप्रबोधितः; न५-पुण्यपापप्रबोधितः; न७, ग५, ६-पुण्यापुण्यप्रबोधितः । १९/३-ग१, ३, ४, ६, न५, ६, ८-तन्तुपंजरमध्यस्थः; न१-तस्यां जरमध्यस्था (?) । १९/४-ग१, ४, ६, न६, ८-यथा भ्रमति लूतिका; न५-यथा चरति लूतिका; न१, २, ७-यथा चरति लूतिका; ग३-यथा भ्रमति लूतिका; न४-यूथिका ।

२०/१-ग२-जीवस्य मुनिचक्रे(?)—स्मिन् । २०/२-ग३, न६-अथ प्राणश्चरत्यसौ; न३-भ्रमत्प्राणे त्यरचासौ(?) ; ग४-पश्य प्राणश्चरत्यसौ । न८-वश्यः— २०/३-न३-न३-प्राणरूपो भवेज्जीवः; न६-प्राणाहारो—; ग३-प्राणारूढि(?)—; न१-प्राणारूढास्तु ता नाड्यः । २०/४-ग१-सर्वजोत्रेषु सर्वदा; ग५, ६-सर्वदेहेषु— ।

२१/१-ग५-तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं । २१/२-न६-नाभेस्तिर्यग्योर्ध्वतः; न१, २, ५-नाभेस्तिर्यग्यो वृता; ग५-नाभेस्तिर्यग्योर्ध्वकम्; न४, ग३-नाभेस्तिर्यग्योर्ध्वगतिः; न७-नाभेस्तिर्यग्योर्ध्वगतम्; त-नाभेस्तिर्यग्योर्ध्वगतम्(?) । २१/३-ग४, ५-अष्टप्रकृतिरूपासौ; न४-अष्टप्रकृतिरूपा सा । २१/४-ग२-अष्टधा कुण्डलीकृतिः; न४, ग३-अष्टधा कुण्डली मता; ग४-अष्टधा कुण्डलीकृता; न३-तत्त्वगादि कुण्डलीकृता ।

यथावद्वायुसंचारं जलान्नादीनि नित्यशः ।
परितः कन्दशाश्वेषु निहृदयैव सदा स्थिता ॥२२॥

मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ।
योगकाले त्वपानेन प्रबोधं याति साग्नना ॥२३॥

स्फुरन्ती हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ।
वायुर्वायुसंखेनैव ततो याति सुषुम्णया ॥२४॥

कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्णेति प्रकीर्तिता ।
*तिष्ठन्ति परितः सर्वाश्चक्रेऽस्मिन्नाडोसंज्ञकाः ॥२५॥

नाडीनामपि सर्वासां मुख्यास्त्वेताश्चतुर्दश ।
इडा च पिंगला चैव सुषुम्णा च सरस्वती ॥२६॥

वारुणी चैव पूषा च हस्तिजिह्वा यशस्विनी ।
विश्वोदरा कुहूश्चैव शंखिनो च पयस्विनी ॥२७॥

२२/१-न१, २, ७, ८, ग१, ४-यथावद्वायुसंचारं च; ग२-यथावद्वायुसंचारः; न४-यथावद्वायुसंचारा च(?) ; ग३-यथावद्वायुसंचारश्च(?) । २२/२-न१, ५-जलान्नादीनि नित्यशः; ग३-जलान्नादि (?)—न्य (?)—नित्यशः; न४-ज्वलनादीनि नित्यशः; ग२-सर्वनाडीषु नित्यशः । २२/३-न५, ग३, ४-परितः कन्दशाश्वेषु तु; न८-परितः कण्ठशाश्वेषु(?) । २२/४-ग५-निहृदयैव सदा स्थिता; ग२-निहृदयैव व्यवस्थिताः(?) ।

२३/१-न१, २, ३-मुखेनैव समाविश्य; ग२-मुखेन स्वेन संवेष्ट्य; त-मुखेनैव समाविश्य; न३, ४, ६, ग३-मुखेनैव सदा वेष्ट्य; न७-समावेष्ट्य । २३/२-ग३-ब्रह्मरन्ध्रमुखं सदा; ग५ ब्रह्मरन्ध्रं मुखं तथा । २३/४-ग४-प्रबोधयति साग्नना; ग५-प्रबोधं याति(?) ; न४-प्रबोधं यातु— ।

२४/१-त स्फुरन्त्या हृदयाकाशात्; न१, ५, ग५-स्फुरन्त्या हृदयाकाशे; न८-स्फुरन्त्या हृदयाकारे(?)—हृदयाकाशे; न२, ६, ग५, ६-स्फुरन्त्या हृदयाकाशं; न४, ग३-स्फुरन्ती हृदयान्तं सा । २४/२-ग५, ६-ज्ञानरूपा—; ग२-नवरूपा—; न३-× × × × । २४/३-न४-वायुर्वायुं सुखेनैव; ग५-वाय्वग्निसंखेनैव(?) ।

२५/१-२-न३-× × × × × × × × । न४, ग३-अत्र 'मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता' इत्यादिरधिकः श्लोको लिखितो दृश्यते तथापि न स उद्धृतोऽन्येषु लेखेषु स ४.२९ संख्यया आगत इति । एतयोरेपि च स तत्रास्त्येव । २५/३-ग४, ५, ६, न६-तिष्ठन्ति परितः सर्वे(?)—सर्वाः । २५/४ न१, २, ४, ७, ८, ग४, त-चक्रेऽस्मिन्नाडोसंज्ञिकाः; ग५, ६-नाडोसंज्ञिताः; ग१-—स्मिन्नाडिकास्तथा; ग२-—नाडोसंज्ञिकाः ।

२६/२-त, ग२-मुख्याश्चेताश्चतुर्दश; न३, ८, ग१-मुख्या गाणि— । २६/४-ग३-सुषुम्णा तु सरस्वती ।

२७/१-न१, २, ३, ५, ग३, ५, ६-वारुणा चैव पूषा च । २७/३-न२, ४, ५, ७, ८, ग४, त-विश्वोदरी कुहूश्चैव; ग३-+ + + कोहूश्चैव(?)—कुहूश्चैव । २७/४-ग१-—तपस्विनी; न५-—सरस्वती ।

अलम्बुषा च गान्धारी मुख्याश्चैताश्चतुर्दश ।
आसां मुख्यतमास्तिस्त्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा ॥२८॥

मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता सुषुम्णा विश्वधारिणी ।
कन्दस्य मध्यमे गागि सुषुम्णा सुप्रतिष्ठिता ॥२९॥

पृष्ठमध्ये स्थिता नाडी सा हि मूर्ध्नि व्यवस्थिता ।
*मुक्तिमार्गः सुषुम्णा सा ब्रह्मरन्ध्रेति कीर्तिता ॥३०॥

अव्यक्ता सैव विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी स्मृता ।
इडा च पिंगला चैव तस्याः सव्ये च दक्षिणे ॥३१॥

इडा तस्याः स्थिता सव्ये दक्षिणे पिंगला स्थिता ।
इडायां पिंगलायां च चरतश्चन्द्रभास्करौ ॥३२॥

२८/१-न३-अलम्बुषा च—; ग३-अलम्बुषा(?)— । २८/२-न४ मुख्याश्चै-
व चतुर्दश ; ग५, ६-मुख्या एताश्चतुर्दश । २८/३-ग२-तासु मुख्यतमास्तिस्त्रः ; न३-एता— ।
२८/४-न१, ग१, ४, त-तिसृष्वेकोत्तम मता ; ग२-श्रेष्ठितेका(?) + + + ।

२९/१-न३-मुक्तिमार्गेति(?)सा प्रोक्ता ; ग४, न८-मुक्तिमार्गे स्थिता सा तु ; न४, ग३
मुक्तिमार्गेऽपि— । २९/३ न१, २, ५-कन्दस्य मध्यमे— ।

३०/१-२-न१- × × × × × × × । ३०/१-ग१, ४, त-पृष्ठमध्ये स्थिता नाम्ना ;
ग५, ६-स्थिते नास्य(?) ; न८-स्थिते नासां ; न३, ६-स्थिते नास्त्रिणा ; न४-ऽपि तेनासौ ; ग३-च तेन सा(?) । ३०/२-ग१, ४,
६, न८-सह मूर्ध्नि स्थिता सदा ; ग२-यासां मूर्ध्नि— ; न३, ६, त-सहमूर्ध्नि व्यवस्थिता ;
न४-स्वरमूर्ध्नि— ; ग३-सर्वमूर्ध्नि—*न३-अस्मिल्लेखे द्वावधिकौ श्लोको दृश्येतेऽ
स्मिस्थाने, तौ :—

तिष्ठन्ति परितस्तस्य नाड्यो मुनिसत्तमे ।
द्विसप्तति सहस्राणि तासां मुख्याश्चतुर्दश ॥
पृष्ठमध्ये स्थिता नास्त्रिणा वीणादण्डेन सुव्रते ।
सहस्रस्तकपर्यन्तं सुषुम्णा सुप्रतिष्ठिता ॥

३०/३-न२, ५, ६-मुक्तिमार्गे सुषुम्णा सा । ३०/४-न२, ५, ७-ब्रह्मरन्ध्रे प्रतिष्ठिता ;
न३-ब्रह्मरन्ध्रप्रकीर्तिता(?) ; न४-ब्रह्मरन्ध्रेऽपि कीर्तिता ; ग२-ब्रह्मरन्ध्रमितीरितम् । ३०/३-४-न१
× × × × × × × ।

३१/१-ग५, ६-अव्यक्ता सा तु विज्ञेया ; ग२-अव्यक्ता नैव— ; न४, ६, ८, ग३
अव्यक्ता चैव— ; ग४, न८-अभ्यासेनैव । ३१/२-न३, ६-सुषुम्णा वैष्णवी स्मृता ;
न४, ग३-सूक्ष्मा सा वैष्णवी मता ।

३२/२-ग५-पिंगला दक्षिणे स्थिता ; ग३-—-तथा ; ग२-सव्यदक्षिण पिंगला(?) ;
न३-दक्षिणे पिंगला स्मृता ।

इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिंगलायां रविः स्मृतः ।
चन्द्रस्तामस इत्युक्तः सूर्यो राजस उच्यते ॥३३॥

विषभागो रवेर्भागः सोमभागोऽमृतं स्मृतम् ।
तावेव धत्तः सकलं कालं रात्रिदिवात्मकम् ॥३४॥

भोक्त्री सुषुम्णा कालस्य गुह्यमेतदुदाहृतम् ।
सरस्वती कुहूश्चैव सुषुम्णापाश्वर्योः स्थिते ॥३५॥

गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पृष्ठपाश्वर्योः ।
*कुहूश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरा स्थिता ॥३६॥

यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वारुणी च प्रतिष्ठिता ।
पूषायाश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये पयस्विनी ॥३७॥

३३/२-ग१-पिंगलायां च भास्करः ; न४-—-रविः स्थितः । ३३/३-न८ चन्द्र
स्तु मन इत्युक्तः ।

३४/१-त-विषभागो रवेर्ज्ञेयः ; ग६-—-रवेर्गागि । ३४/२ न५, ७-सोमभागश्च
चन्द्रमा ; ग२-सोमभागोऽमृतं भवेत् ; ग५, ६, न६, ८-—-ऽमृतं स्मृतः ; ग४-—
ऽमृतस्तथा(?) मृतं तथा । ३४/३-न२-तावाव(?)वेव धत्तः सकलं ; ग३-तावेव + + सकलं ;
ग३-—-सकल दत्तः(?)न३-तावे धत्तः सकलं ; ग२-उभौ विधत्तः सकलं । ३४/४-
ग३-काल रात्रि (?)कालं रात्रि- दिवात्मकम् ; न४, ग३-काल रात्रिदिवात्मकम् ; ग६-कालं
नक्तं— ।

३५/१-न५ भोक्त्र-— ; ग३-भोक्त्रे— ; ग५-गोप्त्री—
३५/४ न३, ४-—-पाश्वर्योःस्थिता ; ग५, ६, न८-—-पृष्ठपाश्वर्योः ।

३६/१-ग३-गान्धारा हस्तिजिह्वा च । ३६/२-न१, २, ५, ६-इडायाः पृष्ठपूर्वयोः ; न४,
ग३-—-पूर्वपृष्ठयोः ; ग४-—-पाश्वर्यभागयोः । *न२, ३, ४-अत्रैषाधिका पंक्ति-
पूषा यशस्विनी चैव पिंगला पृष्ठपाश्वर्योः । ३६/३-न२, ३, ५, ७, ग३-कुहूश्च हस्तिजिह्वायाः ;
न४, ६, ग४-कुहूश्च— ; ग६-कुहूश्च(?)कुहूश्च— । ३६/४-न२,
३ ५, ७, ८, ग४, त-मध्ये विश्वोदरी स्थिता ; ग२-—-विश्वोदरस्थितः(?) ; ग३-
—-विश्वधरा— ।

३७/१-न३, ७, ८, ग६-यशस्विनी कुहोर्मध्ये ; न१, २, ५-यशस्विनी कुहोर्मध्ये ; ग२-मध्ये
कुहोर्मध्यस्थिन्याः ; ग१-पयस्विन्याः कुहोर्मध्ये । ३७/२-ग२, ६-वारुणी सुप्रतिष्ठिता ; न१, २, ३,
५, ७, ग४-वारुणा च प्रतिष्ठिता ; न४-वारुणा सुप्रतिष्ठिता ; ग१-—-च प्रतिष्ठिता ।
३७/३-न१, २, ४, ५, ७, ग३, त-वारुणायाः सरस्वत्याः । ३७/४-ग२, ४, ५-स्थिता मध्ये
यशस्विनी ; न२, ग१-—-तपस्विनी ; न४, ग३, क- × × × × ।

गान्धारीश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये च शंखिनी ।
अलम्बुषा च विप्रेन्द्रे कन्दमध्यादधः स्थिता ॥३८॥

पूर्वभागे सुषुम्णाया आमेट्टान्तं कुहः स्थिता ।
अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्या वारुणी सर्वगामिनी ॥३९॥

यशस्विनी च याम्यस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
पिगला चोर्ध्वगा याम्ये नासान्तं विद्धि मे प्रिये ॥४०॥

याम्ये पूषा च नेत्रान्तं पिगलायास्तु पृष्ठतः ।
यशस्विनी तथा गार्गि याम्यकर्णान्तमिष्यते ॥४१॥

सरस्वती तथा चोर्ध्वमाजिह्वायाः प्रतिष्ठिता ।
आसव्यकर्णाद्विप्रेन्द्रे शंखिनी चोर्ध्वगा मता ॥४२॥

३८/१-न६, ८, ग१, २, ४-गान्धारायाः सरस्वत्याः ; न४, ग३- × × × × ।
३८/२-ग५-स्थिते मध्ये तु शंखिनी ; न४- × × × × । ३८/३-न१, ७-अलम्बुषा च विप्रेन्द्र ;
न३-अलंमुखा(?) च विप्रेन्द्रे । ३८/४-न२, ३, ग१, ४-कन्दमध्यादधः स्थिता ; न१, ५, ७, त-
कन्दमध्यादधोगता ; ग२-कन्दमध्यादधः शरा(?) ; न४-गुदमध्यादधोगता ; ग३-सुरमध्य(?)
यथागता ।

३९/१-न२, ५-पूर्वभागे सुषुम्णायां । ३९/२-ग२-आमेट्टान्तं कुहः स्मृता ; न१, २, ४, ५,
७-मेढ्रान्तं च कुहः स्थिता । ३९/३-न१, २, ३, ४, ५, ७, ग१, २, ३, ४, त-अधश्चोर्ध्वं च
विज्ञेया ; न६-अतश्चोर्ध्वं च विज्ञेया । ३९/४-न१, २, ३, ५, ७, ग३, ६, त-वारुणा सर्व-
गामिनी ; ग१-वारुणा- ; ग२-वारुणा(?) -

४०/१-ग४-यशस्विनी तु याम्यस्य ; न८-यशस्विनी तु याम्यस्या ; न१-+ + याम्यस्य ;
न६- च याम्यस्या ; न४- याम्यश्च(?) ; ग३- यं व्यस्य
(? च याम्यस्य) ; ग२-नाडी यशस्विनी याम्य ; ग५, ६-यशस्विनी च सौम्या च । ४०/२-न३-
पादाङ्गुष्ठान्तरिष्यते । ४०/३-न१-पिगला चोर्ध्वं याम्यस्य (?) याम्यस्य ; न२- चोर्ध्व-
याम्यस्य ; न७- चोर्ध्वं याम्यस्य । ४०/४-ग२, ६- × × × × × × × × ।

४१/१-न५-याम्य (?) याम्ये पूषा च नेत्रान्तं ; न३-वामे- ; ग३-याम्यपृष्ठं च
- । ४१/२-न७, ग१, त-पिगलायां तु- ; ग५-पिगलायाश्च पृष्ठतः ; ग६-
पिगलायां च- ४१/१-२-ग२- × × × × × × × × । ४१/३-न१, ४, ५, ७, ८, ग३
-यशस्विनी तथा गार्गि ; ग१-तपस्विनी- । ४१/४-ग५, न८-याम्ये कर्णान्तमिष्यते ;
३-वामकर्णान्तमिष्यते । ४१/३-४-ग२, ४, न६- × × × × × × × × ।

४२/१-२-ग४- × × × × × × × × । ग१-सरस्वती तथा चोर्ध्वगामिनी या
प्रतिष्ठिता । ४२/२-ग२-आजिह्वान्तं- ; ग४-आजिह्वायां- । ४२/३-न४-आस-
व्यकर्णं विप्रेन्द्रे ; ग५-आसर्वकर्णाद्विप्रेन्द्रे ; न६-नासान्तकर्णाद्विप्रेन्द्रे । ४२/४-ग५, ६-शंखिनी
चोर्ध्वगामिनी ; न३- चोर्ध्वगामिनी (?) गामिनी ।

गान्धारी सव्यनेत्रान्तमिह्यायाः पृष्ठतः स्थिता ।
इडा च सव्यनासान्तं सव्यभागे व्यवस्थिता ॥४३॥

*हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
विश्वोदरा तु या नाडी तुन्दमध्ये व्यवस्थिता ॥४४॥

अलम्बुषा महाभागे पायुमूलादधोगता ।
एतास्त्वन्याः समुत्पन्नाः शिराश्चान्याश्च तास्वपि ॥४५॥

यथाश्वत्थदले तद्वज्रपत्रेषु वा शिराः ।
नाडीष्वेतासु सर्वासु विज्ञातव्यास्तपोधने ॥४६॥

प्राणोऽपानःसमानश्च उदानो व्यान एव च ।
नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥४७॥

एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ।
एतेषु वायवः पंच मुख्याः प्राणादयः स्मृताः ॥४८॥

४३/१-न३, ग१-गान्धारा सव्यनेत्रान्ते ; ग६, न८, क-गान्धारी सव्यनेत्रान्ता ; न६,
ग३, ४-गान्धारा सव्यनेत्रान्तं ; न४-गान्धारा सव्यनासान्तं । ४३/२-ग१-(नेत्रान्ते) चेडायाः
पृष्ठतः स्थिता ; ग२-इडायाः पृष्ठतः स्थिता । ४३/३-ग२-इडा च सव्यनेत्रान्तं । ४३/४-ग४-
सर्वभागे व्यवस्थिता । ४३/३-४-ग५, ६, क- × × × × × × × × ।

*४४/१-४-न३, ग५, ६, क- × × × × × । ४४/१-२-ग२-हस्तिजिह्वा सदा सव्य-
पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते । ४४/३-न४, ५, ७, त-विश्वोदरी तु या नाडी (न७-नारी?) । ४४/४-
ग२-कन्दमध्ये व्यवस्थिता ।

४५/१-ग३, ६-अलंमुखा महाभागा ; न३-अलंमुखा(?) महाभागे । ४५/२-ग४, ५, ६,
क-पायुमूलादधोर्ध्वगा ; ग२-पायुमूलादधोमुखी ; न१-पायुमूलमधोगता ; ग४-पायुगुल्फादधोगता
(?) ; न८-वायो-(? पायो-) मूलादधोगता । ४५/३-न१, २, ३, ५-एतास्वन्याः समुत्पन्नाः ;
न६-तास्वन्याश्च- ; त-एतामुख्याः(?) समुत्पन्नाः(?) । ४५/४-ग१, त-शिरा-
स्वन्याश्च तास्वपि ; ग२, ३, ४, न६-शिरास्वन्याश्च- ; न३-शिरास्वन्यासु तास्वपि ;
ग५, ६-तास्वन्याश्चैव तास्वपि ।

४६/१-ग६-यथापदमदले तद्वत् । ४६/२-न१, २, ५, ७-अब्जपत्रेषु वा शिराः ; त-
यथा शिराः ; ग२, क-अब्जपत्रेषु याः शिराः ; न८-अब्जपत्रेषु वा स्थिताः (?) शिराः ;
ग४-इक्षुपत्रेषु वा शिराः ; ग५-अब्जपत्रेषु वा शिराः इति प्रथमं लिखितं पादमपमृज्य 'सुषु-
म्णा या मया प्रोक्ता यथा पत्रेषु वा शिराः' इत्यशुद्धा पंक्तिस्तत्स्थाने लिखिता दृश्यते । प्रथमः पादः
'यथाश्वत्थदले तद्वत्' इत्यपि तत्रास्त्येव । ४६/३-ग६-नाडीष्वन्यासु सर्वासु ; ग४-नातिष्ठितासु(?)
- । ४६/४-न३-विज्ञातव्यास्तपोनिधेः (?) तपोनिधेः ; ग६-विज्ञातव्यं तपोधने ;
ग२-ज्ञातव्या दितराः (?) हीतराः(?) शिराः ।

४७/१-न३, ग३-प्राणापानः समानश्च । ४७/२-ग६-चोदानः व्यानः स एव च (?) चोदानो-
व्यान एव च । ४७/३-न१, ५, ६, ग२-नागः कूर्मश्च कृकरो ; न३, ७- कृकलः ;
ग६- कृकरकः ; ग३-नागहर्मं कृकरश्च (?) नागः कूर्मः कृकरश्च ।

४८/३-ग३-एते च वायवः पंच ।

तेषु मुख्यतमावेतौ प्राणापानौ नरोत्तमे ।
प्राण एवेतयोर्मुख्यः सर्वप्राणभृतां सदा ॥४९॥

आस्यनासिकयोर्मध्ये हन्मध्ये नाभिमध्यमे ।
प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ॥५०॥

अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः परीतः प्राणसंज्ञकः ।
निष्ठस्नेतेषु चतुर्षु प्रकाशयति दीपवत् ॥५१॥

अपाननिलयं केचिद् गुदमेढोरुजानुषु ।
उदरे वृषणे कट्यां जङ्घेनाभौ वदन्ति हि ॥५२॥

४९/१-ग३-तेषु मुख्यतया चेतां ; ग५-एतेषु मुख्यतमौ चेतां ; ग६-एषु
४९/२-न३-प्राणापानौ नरोत्तमौ (?नरोत्तमे) ; न१, २, ४, ५, ७, ग३, त- तपोवने ।
४९/३-न१, २, ६, ८, क-प्राण एव तयोर्मुख्यः न४, ग३-प्राणस्तु यस्तयोर्मुख्यः ; ग४, ६, न७-
प्राणा (?प्राण) एव तयोर्मुख्यः । ४९/४-ग१, ४, न८-स सर्वप्राणभृत्सदा ; न१, २, ५, ७,
त-सर्वेषां प्राणिनां तथा ; ग२-सर्वं प्राणेषु (?प्राणिषु) सर्वदा ; न४, ग३-स सर्वप्राणिभिः सदा ;
ग५, ६, क-सर्वप्राणभृतां वरे ; न६-सर्वप्राणिषु सुहृद्यथा (?सर्वप्राणिषु) हृद्यथा, अथवा सर्वप्राणि-
मुह्यथा) ।

५०/१-त-अक्षिनासिकयोर्मध्ये । ५०/२-न४, ८-हन्मध्ये नाडी. (?नाभि-) मध्यमे ; न३-
हन्मध्ये नाभिमध्यमं ; न१, २, ५, ६, ७, क-हन्मध्ये तालुमध्यमे । ५०/३-ग५, ६, न६, क-
प्राणालय इति प्रोक्तः ; न३, ४, ग३-प्राणालयमिति प्राहुः ; ग४-प्राणाद्वय (?प्राणालय) इति
प्राहुः । ५०/४-न६-पादाङ्गुष्ठे च केचन ; ग५, ६-पादाङ्गुष्ठादिकेन च ।

५१/१-४-ग२- × × × × × × × । ५१/२- न१-परीत्य प्राणसंज्ञकः ; ग६, क-
परितः प्राणसंज्ञितः ; न८-परितः प्राणसंज्ञितः । ५१/३-ग३-तिष्ठत्येतेषु चतुर्षु ; न७-तिष्ठते
तेषु चतुर्षु ; न४-तिष्ठत्येतत्त्व (?त्येतेषु) चतुरः ; ग१, त-तिष्ठन्नेतेषु चक्रेषु ; न३-तिष्ठन्नेतेषु
तिसृषु ; ग४, न८, क-तिष्ठन्नेतेषु सर्वेषु ; न२-तिष्ठन्नेतेषु (?तिष्ठन्नेतेषु) सर्वेषु ; न६-तिष्ठते तासु
सर्वासु । *अत्र "त" लेखे द्वावधिकौ पादौ विद्येते तौ :—"कुकट्यां गुल्फयोरपि" इति चतुर्थः
पादः ; "स्थानेष्वेतेषु सततं" इति पंचमः पादः ; "प्रकाशयति दीपवत्" इति य इतरेषु लेखेषु
चतुर्थः सोऽस्मिन्लेखे षष्ठः । ५१/४-न४, ग३-प्रकाशं याति ।

५२/१-४-अयं श्लोकः "न३, ६, ८, ग४, ५, ६, क" लेखेषु "व्यानः" इत्यादि ५४ तम-
स्थानान्तरं, नात्र । ५२/१-ग३-अपाननियमं (?निलयं) ; ग४, ५-अपाननीयं (?अपान-
निलयं) ; ग६-अपाननिलयाः ; न१, ३, ७-अपानमनिलं ;
न५-अपानमनिले (?) ; न२-अपश्चोनमनिले (?) ; ग२-आधारनिलयं ;
५२/२-न४-गुदमेढोरुजानुषु (?गुदमेढोरुजानुषु) ; न७-गुदे मेढोरुजानुषु ; ग२, त-गुदा मेढार-
जानुषु । ५२/३-ग१, २, न६-उदरे वक्षणे कट्यां ; न१, २, ३, ५, ७-दक्षिणे ।
५२/४-न१, २, ३, ५, ७, ग३, त-जङ्घा नाभौ ; न४-जङ्घा सूरौ (?) ;

चतुर्थोऽध्यायः

३३

गुदान्यागारयोस्तिष्ठन्मध्येऽपानः प्रभञ्जनः ।
अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः प्रकाशयति दीपवत् ॥५३॥

व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कुकट्यां गुल्फयोरपि ।
प्राणे गले स्फिजोर्देशे तिष्ठत्यत्र न संशयः ॥५४॥

उदानः सर्वसन्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ।
समानः सर्वगात्रेषु सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ॥५५॥

भुक्तं सर्वरसं गात्रे व्यापयन्वह्निना सह ।
द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु संचरेत् ॥५६॥

समानवायुरेवैकः साग्निर्व्याप्य व्यवस्थितः ।
अग्निभिः सह सर्वत्र साङ्गोपाङ्गकलेवरे ॥५७॥

५३/१-४-अयं श्लोकः १६ लेखेभ्यो १० लेखेषु पाठभेदैर्दृश्यते । ते लेखाः-न३, ४,
६, ८, ग१, ३, ४, ५, ६, क । तेभ्यो यस्मिन्स्वरूपे स ग्रन्थे स्वीकृतस्तस्मिन् "ग५, क" इति
संज्ञितयोर्लेखयोरेव विद्यते । तस्य चतुष्टयं चरणं सर्वत्र समानरूपम् । अन्यानि यैः पाठान्तर-
युक्तानि विद्यन्ते तानि :—५३/१-ग६-गुदान्यागारयोस्तिष्ठन् ; न३-गुदग्रीगारयोस्तिष्ठन् (?गुदा-
ग्रीगारयोस्तिष्ठन्) ; ग१-गुदाग्रीगारयोस्तिष्ठन् ; ग३-गुदान्यागारयोस्तिष्ठन् (?) ; न४-गुदात्तु
देहमध्ये तु ; ग४-गुदागुल्फस्य जान्वोश्च ; न८-गुदादुद्भिद्य जान्वोश्च ; न६-गुदा + + +
तयो(?) ; ग४- × × × × । ५३/२-ग३- + + प्राणः प्रभञ्जनः ; ग४- + + + + । ५३/३-
-ग१, न८-स्थानेष्वेतेषु सर्वेषु ; ग४- + + + + । ५३/४-ग४- + + + + ।

५४/१-न३-व्यानः श्रोत्र + + मध्ये च ; न६, ८, ग६- मध्ये तु ; न४-
श्रोत्रादि- च । ५४/२-न२-कुकट्यां- ; ग३-कुकट्यां- ;
न६-कुकट्यो(?) ; न४, ग५-कट्यां च- ! ; त-हृत्कट्यां- ;
न८-कक्षयोर्गुल्फयोरपि । ५४/१-२-ग२, ४- × × × × × × × । ५४/३-ग६-
स्फिजोर्देशे (?स्फिजोर्देशे) ; न६- स्फिजे देशे ; ग५- स्थिचोर्देशे ;
(?स्फिजोर्देशे) ग४, क- च स्फिजदेशे ; ग३- स्वजौ (?स्फिजोर्) देशे ; न४-
शुष्म(?) देशे ; न३- ऽक्षिदेशे च ; न८-प्राणो(?घ्राणे) गले च स्फिजदेशे । ५४/४-न३-
तिष्ठत्येव न संशयः ; ग३-निवृत्त्यत्र (?तिष्ठत्यत्र)- । ५४/३-४-ग२- × × × × × × × ।

५५/१-४-ग१- × × × × × × × । ५५/३-न३-समानं सर्वगात्रेषु । ५५/४-न८,
ग४, ५, क-सर्वव्यापि व्यवस्थितः ।

५६/१-न४, ६, ८, ग३, त, क-भुक्तसर्वरसं- । ५६/२-ग५-व्यापयन्नग्निना सह ;
ग२, ६, क-व्यापयत्यग्निना- ; न८-व्यापयन्वायुना- । ५६/४-ग१, २, ३, ४, ५,
६, न३, ४, ६- संचरेत् ।

५७/१-न२, ४, ७, ग३-समानो वायुरेवैकः । ५७/२-ग३-साग्निं व्याप्य- ; न१,
२, ४, ५, ७, ग४, ५, ६-सोग्निं व्याप्य- ; न७-सोग्निर्व्याप्य(?) । ५७/३-न३, ६,
ग५, ६-अग्निना सह सर्वत्र ; ग३-अग्निमिश्रं हि- ; न४-प्रागुक्तैः सह- । ५७/४-
न१, ८, ग१, २, ४, क-साङ्गोपाङ्गकलेवरे ; न४, ग५, ६-साङ्गोपाङ्ग- ; न५-साङ्गोपाङ्ग-
कलेवरम् ।

६८/१-ग५-हानोपोनादि चेष्टादि ; न३-हानादानं च चेष्टादि । ६८/२-न१, २, ५-
व्यानकर्मणि चोच्यते ; ग१, त- कर्त्यते ; न३- शिष्यते (?) ; ग२-विद्या-
कर्मणि चोच्यते । ६८/३-न१-उदान कर्मणि प्रोक्तं ; ग५, ६-उदानकर्म यत्प्रोक्तं । ६८/४-ग४,
५, ६, क-देहस्योन्नयनादिषु ; ग१-देहस्योन्नयनादिकम् ; ग२-देहस्योन्नमनादिकम् ।

पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्तितम् ।
उद्गारादि गुणो यस्तु नागकर्मैति कीर्त्यते ॥६९॥

निमीलनादि कर्मस्य क्षुतं वै कृकरस्य च ।
देवदत्तस्य विप्रेन्द्रे तन्त्रीकर्मैति कीर्तितम् ॥७०॥

धनंजयस्य शोषादि सर्वं कर्म प्रकीर्तितम् ।
ज्ञात्वैवं नाडीसंस्थानं वायूनां स्थानकर्मणी ॥७१॥

*विधिनोक्तेन मार्गेण नाडीसंशोधनं कुरु ॥७२॥

इति श्री योगयाज्ञवल्क्ये चतुर्थोऽध्यायः ।

पंचमोऽध्यायः ॥

*गार्ग्यवाच-

भगवन्ब्रह्मविच्छेष्ट सर्वशास्त्रविशारद ।
केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाडयो मे त्वं वद प्रभो ॥१॥

इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ।
तां समालोक्य कृपया नाडीशुद्धिमभाषत ॥२॥

†याज्ञवल्क्य उवाच-

विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ।
यमैश्च नियमैर्युक्तः सर्वसाङ्गविवर्जितः ॥३॥

कृतविद्यो जितक्रोधः सत्यधर्मपरायणः ।
गुरुशुश्रूषणरतः पितृमातृपरायणः ॥४॥

स्वाश्रमस्थः सदाचारः विद्वद्भिश्च सुशिक्षितः ।
तपोवनं सुसम्प्राप्य फलमूलोदकान्वितम् ॥५॥

पंचमोऽध्यायः ।

*ग४, ५-गार्गी-; ग६-ओम्-गार्गी ; न१, ७, ८, ग१, क- × × × × ।

१/१-न८, क-भगवन्सर्वविच्छेष्ट । १/२-न३-सर्वशास्त्रविशारदः । १/३-न६-येनो-
पायेन । १/४-न२, ५, ७, ८-नाडयस्त्वं-; त-नाडयः स्वं वदस्व मे ; ग२-नाडयस्तु-;
ग३-नाडयो मे तद्वदाशु मे ; ग५, ६, क-नाड यः सर्वदेहिनाम् ।

२/१-ग५-इत्युक्ते-; न३-ब्रह्मवादिना । २/२-ग१, ६, न६-ब्रह्म-
विद्ब्राह्मणस्तथा । २/४-ग२-मवोचत । † न३, ६, त-श्रीभगवानुवाच ; न१, ८,
ग१, २, ४, ५, ६, क- × × × × ।

३/२-ग२-काम्य-; ग१, ५, न३-वर्जितम् । ३/३-४-न१,
८, ग२, ४, ५, क- × × × × × × × × ।

४/१-न६-जितः शान्तः ; ग३-जितश्वासः ; न१, २, ५, ६, त-
जितः श्रान्तः ; ग२-जितश्रान्तः ; ग१, ४, न३-श्रुतविद्यो जितश्रान्तः ;
न८-श्रुतविद्यो जितः शान्तः । ४/३-न३-शिश्रूषणरतः (?शुश्रूषणरतः); ग३-शुश्रूषणं
कर्तं(?); न६-पितृशुश्रूषणरतः ।

५/१-न४-स्वाश्रमस्थो(-स्थः) सदाचारः । ५/३-न१, २, ५, ७, त, ग३-
सम्प्राप्य । ५/४-ग२, न६, ७-फलमूलोदकान्वितः(?-न्वितम्) ।

६९/२-न६-शरीरं (?शरीरे) कर्म कीर्तितम् । ६९/३-ग३-उद्गारादि गुणो
यस्तु । ६९/४-ग१-नागकर्मैति चोच्यते ; न३, ग३-चेष्टितम् ; न४-
चेरितम् ; न६-जीवितम्(?) ; ग५, ६-व्यानकर्मैति(?)कीर्तितम् ; ग४-नाम-
कर्मैति(?) ।

७०/१-४-त- × × × × । ७०/१-न२-निर्मलानादि (?निमीलनादि) कर्मस्य ;
न३-न मीलनादि (?निमीलनादि)-; न६-उन्मीलनादि- । ७०/२-न३, ६, ग३,
४-क्षुतं कृकरस्य च ; न२-क्षुतं च कृकरस्य च ; ग२-क्षुदन्तु- ; न४-क्षुतं तु कृकलस्य च ;
न१-क्षुतं (?क्षुतं) च कृकरस्य च ; न७-क्षुतं च कृकलस्य च ; (पाठान्तरत्वेन) क्षुतृष कृकलस्य च ; ग५-
क्षुतकृकलस्य च(?) ; ग६-क्षत्रकृकलस्य च(?) । ७०/४-न१, २, ५-तन्त्रीकर्मैति कीर्त्यते ;
ग३-तन्त्रीकर्मैति कीर्तितम् ; ग२-तन्त्रीकर्मैति चोच्यते ; न७, ग६-कीर्त्यते ।

७१/१-ग२, ५, ६-धनंजयस्य शोषादि ; न६-शोषाद्यं ; न३-शोभादि (?शोषादि) ;
न४-कासादि(?) । ७१/२-ग१, २, ६, न४, ६-सर्वकर्म प्रकीर्तितम् ; ग५-सर्व-
कर्मैति कीर्तितम् ; ग४-शरीरे कर्म कीर्तितम् । ७१/३-ग२-ज्ञात्वैवं नाडीसंस्थानं ; ग६-ज्ञात्वैवं
न६-ज्ञात्वैतन्नाडीसंस्थानं ; न५, ७-ज्ञात्वैवं- । ७१/४-न१, ४, ५
६, ग३, ५, ६-वायूनां स्थानकर्म च ; ग१-वायूनां स्थानमेव च(?) ; त-वायुस्थानादि कर्म च ;
न२, ७-वायुस्थानं च कर्म च ; ग२-वायुस्थानं च यत्नतः । * ग२-अत्रैषाधिका पंक्तिः-नाडीषु
वायुकर्माणि तयोर्व्याप्ति ततः शृणु ।

७२/१-ग५, ६, न८, क-विधानोक्तेन मार्गेण ।

तत्र रम्ये शुचौ देशे ब्रह्मघोषसमन्विते ।
स्वधर्मनिरतैः शान्तैर्ब्रह्मविद्भिः समावृते ॥६॥

वारिभिश्च सुसम्पूर्णं पुष्पैर्नानाविधैर्युते ।
फलमूलैश्च सम्पूर्णं सर्वकामफलप्रदे ॥७॥

देवालये वा नद्यां वा ग्रामे वा नगरेऽथवा ।
*सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ॥८॥

त्रिकालस्नानसंयुक्तः स्वधर्मनिरतः सदा ।
वेदान्तश्रवणं कुर्वन्तस्मिन्योगं समम्यसेत् ॥९॥

केचिद्वदन्ति मुनयस्तपःस्वाध्यायसंयुताः ।
स्वधर्मनिरताः शान्तास्तन्त्रेषु च सदा रताः ॥१०॥

निर्जने निलये रम्ये वातातपविवाजिते ।
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः शुचिभूत्वा समाहितः ॥११॥

६/२-न३-ब्रह्मविद्भिः समन्विते ; क-ब्रह्मविद्भिः समावृते । ६/३-न१, ५, ७-स्वकर्म
निरतैः । ६/४-न३-समावृते(?) ; न८-सनातनैः ।

७/१-ग२-कुशाभिः(?) । ७/२-न३, ग५, ६, क- × × × × ।
७/३-न३, ६, क- × × × × । ७/४-न३, ६- × × × ; ग५, ६-पुष्पै-
र्नानाविधैर्युते ।

८/१-ग३, न८-शिवालये वा । ८/२-न६-ग्रामेषु ; न१, २, ७,
ग४-नगरे तथा ; ग४, ५, न८-नगरेऽपि वा । *न१, २, ५, ७-अत्रैधिका पंक्तिः-
सिद्धकूपे देवस्नाते तडागे सरसीषु वा । ८/३-भूशोघनं । ८/४ न५-सुरज्ञा(?) च ;
ग२-समन्वितः ; ग४, न८-समावृतम् ।

९/१-न७-त्रिकालं ; ग२-स्नानसंयुक्तः । ९/२-ग४, न८-
निरतस्तथा ; ग१-स्वधर्मं च समाश्रितः । ९/४-ग५, क-तत्र ;
ग६-तत्र योगं समारभेत् ।

१०/२-न३, ८-संयुतः(?) । १०/३-न३, ८, ग४, ६, क-
निरतः शान्तः । १०/४-न३, ग६-रतः ; न१, २, ५, ७, त-योगतन्त्रविशारदाः ;
न४, ग३-योगेषु च सदा रताः ; ग४, न८-शास्त्रेषु च विचक्षणः ; क-शास्त्रेषु च सदा रताः ।

११/१-न२, ८-विनये । ११/३-ग४-कुर्वन्त्यः ; न६-विध्युक्तं-
कुर्वीत ; न८-विध्युक्तं-कुर्वन्सन् ; क-धर्मसंयुक्तः । ११/४-ग२-शुचिर्योगं
समम्यसेत् ।

मन्त्रैर्न्यस्ततनुर्धोरः सितमस्मधरः सदा ।
मृद्वासनोपरि कुशान्समास्तीर्य ततोऽजिनम् ॥१२॥

विनायकं सुसम्पूज्य फलमूलोदकादिभिः ।
इष्टदेवं गुरुं नत्वा तत आरुह्य चासनम् ॥१३॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि जितासनगतः स्वयम् ।
समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः मुनिश्चलः ॥१४॥

नासाग्रदृक् सदा सम्यक् सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
नासाग्रे शशभृद्विम्बं ज्योत्स्नाजालवितानितम् ॥१५॥

१२/१-ग२, ४, ६, न८, क-मन्त्रन्यस्त-तनुर्वोरः ; ग५-
× × × × । १२/२-त-घरस्तथा ; ग४-रतः सदा ; ग६-
तनुः सदा ; ग२-सितभस्मावकुण्ठितः ; ग५-× × × × । १२/३-ग२-
कुशाः(?) ; न६-मृद्वासनोपविष्टः सन् । १२/४-ग२-शुभाजिने ; न१,
२, ३, ४, ७, ग३, ५, ६, क-थवाजिनम् ; न६-नवाजिनम् ; ग१-संस्तीर्य
ह्यथवाजिनम् ।

१३/१-न२-ससंपूज्य ; ग५-तु संपूज्यः ग६-विष्वक्सेनं ;
ग५-× × × × । १३/२-ग५-× × × × । १३/४-ग१, ५, न५, ८,
त, क-आरभ्य चासनम् ; न४, ग३-आसनम् ; न३-तं तथारभ्य आसनम् ;
ग२-ततो(ऽ)वष्टभ्य चासनम् ।

१४/१-त-भूत्वा ; न४-वा स्यात् । १४/२-न३-
गतः(ः) स्वयम् । १४/३-न१-शिराः कायः ; न३-शिरः कायः(ः) ।

१५/१-न५, ग५-नासा(ग्र)दृक् ; ग१-नासाग्रे न्यस्तदृक् ; ग३-
स वा(?) ; न३, त-× × × × । १५/२-ग१, ५, ६-क-
न्यस्योत्तरं ; न८-सव्ये सव्येतरं ; ग४-सव्यं ; न३, त-× × × × ;
न१, २, ५, ६, ७, ग२, ३-अनन्यगतमानसः ; न४-अनन्यगतभावनः । १५/३-४, १६/१-४ एतासां
पंक्तीनां मूलं निश्चयपूर्वकं निर्णेतुमशक्यम् । तथापि पूर्वापरसम्बन्धमवलोक्य तन्निर्णयोपरिष्ठा-
ल्लिखितं, सर्वेषु लेखेषु च यद्यद्यादृशं यादृशं दृष्टं तत्तदादृशं तादृशमवस्तादवतीर्यते ।
१५/३-नासाग्रे शशभृद्विम्बं-ग१, ३, ४, ५, ६, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, २९, ३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२, ६३, ६४, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९, ९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९५, ९६, ९७, ९८, ९९, १००, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, १६५, १६६, १६७, १६८, १६९, १७०, १७१, १७२, १७३, १७४, १७५, १७६, १७७, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९२, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, १९८, १९९, २००, २०१, २०२, २०३, २०४, २०५, २०६, २०७, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८, २१९, २२०, २२१, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३१, २३२, २३३, २३४, २३५, २३६, २३७, २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, २५२, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६५, २६६, २६७, २६८, २६९, २७०, २७१, २७२, २७३, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, २७९, २८०, २८१, २८२, २८३, २८४, २८५, २८६, २८७, २८८, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३, २९४, २९५, २९६, २९७, २९८, २९९, ३००, ३०१, ३०२, ३०३, ३०४, ३०५, ३०६, ३०७, ३०८, ३०९, ३१०, ३११, ३१२, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३१८, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३२३, ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८, ३२९, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४६, ३४७, ३४८, ३४९, ३५०, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४, ३५५, ३५६, ३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१, ३६२, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८, ३८९, ३९०, ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५, ३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८, ४०९, ४१०, ४११, ४१२, ४१३, ४१४, ४१५, ४१६, ४१७, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१, ४४२, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६, ४४७, ४४८, ४४९, ४५०, ४५१, ४५२, ४५३, ४५४, ४५५, ४५६, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०, ४६१, ४६२, ४६३, ४६४, ४६५, ४६६, ४६७, ४६८, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७३, ४७४, ४७५, ४७६, ४७७, ४७८, ४७९, ४८०, ४८१, ४८२, ४८३, ४८४, ४८५, ४८६, ४८७, ४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ४९२, ४९३, ४९४, ४९५, ४९६, ४९७, ४९८, ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५०३, ५०४, ५०५, ५०६, ५०७, ५०८, ५०९, ५१०, ५११, ५१२, ५१३, ५१४, ५१५, ५१६, ५१७, ५१८, ५१९, ५२०, ५२१, ५२२, ५२३, ५२४, ५२५, ५२६, ५२७, ५२८, ५२९, ५३०, ५३१, ५३२, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५४०, ५४१, ५४२, ५४३, ५४४, ५४५, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५३, ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०, ५६१, ५६२, ५६३, ५६४, ५६५, ५६६, ५६७, ५६८, ५६९, ५७०, ५७१, ५७२, ५७३, ५७४, ५७५, ५७६, ५७७, ५७८, ५७९, ५८०, ५८१, ५८२, ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५८७, ५८८, ५८९, ५९०, ५९१, ५९२, ५९३, ५९४, ५९५, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६, ६०७, ६०८, ६०९, ६१०, ६११, ६१२, ६१३, ६१४, ६१५, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९, ६२०, ६२१, ६२२, ६२३, ६२४, ६२५, ६२६, ६२७, ६२८, ६२९, ६३०, ६३१, ६३२, ६३३, ६३४, ६३५, ६३६, ६३७, ६३८, ६३९, ६४०, ६४१, ६४२, ६४३, ६४४, ६४५, ६४६, ६४७, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ६५६, ६५७, ६५८, ६५९, ६६०, ६६१, ६६२, ६६३, ६६४, ६६५, ६६६, ६६७, ६६८, ६६९, ६७०, ६७१, ६७२, ६७३, ६७४, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६७९, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८४, ६८५, ६८६, ६८७, ६८८, ६८९, ६९०, ६९१, ६९२, ६९३, ६९४, ६९५, ६९६, ६९७, ६९८, ६९९, ७००, ७०१, ७०२, ७०३, ७०४, ७०५, ७०६, ७०७, ७०८, ७०९, ७१०, ७११, ७१२, ७१३, ७१४, ७१५, ७१६, ७१७, ७१८, ७१९, ७२०, ७२१, ७२२, ७२३, ७२४, ७२५, ७२६, ७२७, ७२८, ७२९, ७३०, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३७, ७३८, ७३९, ७४०, ७४१, ७४२, ७४३, ७४४, ७४५, ७४६, ७४७, ७४८, ७४९, ७५०, ७५१, ७५२, ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७५७, ७५८, ७५९, ७६०, ७६१, ७६२, ७६३, ७६४, ७६५, ७६६, ७६७, ७६८, ७६९, ७७०, ७७१, ७७२, ७७३, ७७४, ७७५, ७७६, ७७७, ७७८, ७७९, ७८०, ७८१, ७८२, ७८३, ७८४, ७८५, ७८६, ७८७, ७८८, ७८९, ७९०, ७९१, ७९२, ७९३, ७९४, ७९५, ७९६, ७९७, ७९८, ७९९, ८००, ८०१, ८०२, ८०३, ८०४, ८०५, ८०६, ८०७, ८०८, ८०९, ८१०, ८११, ८१२, ८१३, ८१४, ८१५, ८१६, ८१७, ८१८, ८१९, ८२०, ८२१, ८२२, ८२३, ८२४, ८२५, ८२६, ८२७, ८२८, ८२९, ८३०, ८३१, ८३२, ८३३, ८३४, ८३५, ८३६, ८३७, ८३८, ८३९, ८४०, ८४१, ८४२, ८४३, ८४४, ८४५, ८४६, ८४७, ८४८, ८४९, ८५०, ८५१, ८५२, ८५३, ८५४, ८५५, ८५६, ८५७, ८५८, ८५९, ८६०, ८६१, ८६२, ८६३, ८६४, ८६५, ८६६, ८६७, ८६८, ८६९, ८७०, ८७१, ८७२, ८७३, ८७४, ८७५, ८७६, ८७७, ८७८, ८७९, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४, ८८५, ८८६, ८८७, ८८८, ८८९, ८९०, ८९१, ८९२, ८९३, ८९४, ८९५, ८९६, ८९७, ८९८, ८९९, ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १०००, १००१, १००२, १००३, १००४, १००५, १००६, १००७, १००८, १००९, १०१०, १०११, १०१२, १०१३, १०१४, १०१५, १०१६, १०१७, १०१८, १०१९, १०२०, १०२१, १०२२, १०२३, १०२४, १०२५, १०२६, १०२७, १०२८, १०२९, १०३०, १०३१, १०३२, १०३३, १०३४, १०३५, १०३६, १०३७, १०३८, १०३९, १०४०, १०४१, १०४२, १०४३, १०४४, १०४५, १०४६, १०४७, १०४८, १०४९, १०५०, १०५१, १०५२, १०५३, १०५४, १०५५, १०५६, १०५७, १०५८, १०५९, १०६०, १०६१, १०६२, १०६३, १०६४, १०६५, १०६६, १०६७, १०६८, १०६९, १०७०, १०७१, १०७२, १०७३, १०७४, १०७५, १०७६, १०७७, १०७८, १०७९, १०८०, १०८१, १०८२, १०८३, १०८४, १०८५, १०८६, १०८७, १०८८, १०८९, १०९०, १०९१, १०९२, १०९३, १०९४, १०९५, १०९६, १०९७, १०९८, १०९९, ११००, ११०१, ११०२, ११०३, ११०४, ११०५, ११०६, ११०७, ११०८, ११०९, १११०, ११११, १११२, १११३, १११४, १११५, १११६, १११७, १११८, १११९, ११२०, ११२१, ११२२, ११२३, ११२४, ११२५, ११२६, ११२७, ११२८, ११२९, ११३०, ११३१, ११३२, ११३३, ११३४, ११३५, ११३६, ११३७, ११३८, ११३९, ११४०, ११४१, ११४२, ११४३, ११४४, ११४५, ११४६, ११४७, ११४८, ११४९, ११५०, ११५१,

सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं बिन्दुसंयुतम् ।
अवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ॥१६॥

*इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायन्ज्वालावलीयुतम् ॥१७॥

रेफं च बिन्दुसंयुक्तमग्निमण्डलसंस्थितम् ।
ध्यायन्निबरेचयेत्पश्चान्मन्दं पिगलया पुनः ॥१८॥

१६/१-२-सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं बिन्दुसंयुतम्-न१, २, ५, ७, ८, ग४, ५, ६.

× × × × × × × × -त.

३-४-अवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः-न१, २.

यस्य नेत्राभ्यां-न४, ग३.

प्रवृत्तममृतं-ग१, ५, ६, न३, ५, ६, ७, ८, त.

सारयत्यमृतं तस्मिन्नेत्राभ्यां-ग२.

× × × × × × × × -क

*अत्राधिकः श्लोकः केषुचित्लेखेषु निम्नलिखितैः पाठान्तरैः सह दृश्यते ।

१-२-विन्दुमस्तकमालोक्य नेत्राभ्यां मनसा सह-न१, ५, ७, ८.* *न८-द्वौ पाठौ विद्येते ।
मूर्ध्नि बिन्दुं समालोक्य-न२.

विन्दुमध्यस्थमालोक्य नेत्राभ्यां सुसमाहितः-ग८.

विन्दुमात्रं समालोक्य × × × × -त.*
विन्दुमध्यस्थमालोक्य विन्दुमच्चतुरीयकम्-न८.*

३-४-नासाग्रे शशभृद्विम्बं विन्दुमध्ये च दीपकम्-न१, २, ५, ७.

मुद्रितपुस्तकेषु ये ये पाठाः स्वीकृता दृश्यन्ते ते :-

१५/३-मुं, पु, न, पु, मु. पु, क. पु.-नासाग्रे शशभृद्विम्बं; त्रि. पु.-नासाग्रे शशभृ + + ।
१५/४-मुं, पु, न, पु, मु. पु, क. पु.-ज्योत्स्नाजालविराजितम्; त्रि. पु.- + + + चतुरीयकम् ।

१६/१-२-मुं, पु, न, पु, मु. पु, क. पु.-सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं बिन्दुसंयुतम्; त्रि. पु.-
× × × × । १६/३-४-त्रि. पु, मुं, पु.-अवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः; न. पु.-
पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितम्(?) ; मु. पु., क. पु.-अवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ।

१७/१-न१, २, ४, ५, ८, ग६-इडायां-; ग६, न८-इडया पूरयेद्वायुं (पाठान्तर-
त्वेन) । १७/२-न६-पूरयित्वोदरं स्थितः; न८-पूरयित्वोदरं ततः; त-बाह्याद् द्वादशमात्रकैः;
ग६, न८-द्वादशमात्रकम् । १७/१-२-क-× × × × । १७/४-ग१-ध्यात्वा
ज्वालावलीवृत्तम्; ग२, ४, ५, न८-ध्यायेज्ज्वालावलीयुतम् । १७/३-४-क-× × × × × × × × ।

१८/२-ग१, २, न८-अग्निमण्डलसंयुतम्; क-× × × × × × × × । १८/३-ग५-
ध्यायेद्वा रेचयेत्पश्चात् । १८/४-न४-अंगपिगलया पुनः ।

पुनः पिगलयापूर्य प्राणं दक्षिणतः सुधीः ।
पुनर्विरेचयेद्दीमानिडया तु शनैः शनैः ॥१९॥

त्रिचतुर्वत्सरं वाथ त्रिचतुर्मासमेव वा ।
षट्कृत्व आचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसन्धिषु ॥२०॥

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोपलक्षिताम् ।
शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवतिनः ॥२१॥

नादामिव्यक्तिरित्येते चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् ।
यावदेतानि सम्पश्येत्तावदेव समाचरेत् ॥२२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये पंचमोऽध्यायः ।

१९/१-ग२-वायुं पिगलयापूर्य; ग४-पुनः पिगलया ध्यायन्; न१, ३, ५, क-× × × × ।
१९/२-ग३, न४-घ्राणं दक्षिणया-; ग२-प्राणं दक्षिणया-; ग४-पूर्य-;
न१, ५, क-× × × × । १९/३-न६-पुनर्विरेचयेत्पश्चात्; ग३-पुनर्वेदे + + + । १९/४-न३,
६, ग३, ५-इडया च-; ग६-इडायां(?) तु- १९/३-४-क-× × × × × × × × ।

२०/१-न३-यावत्; न४-वापि; ग५-त्रिचतुस्त्रिचतुःसप्त;
ग२, क-× × × × । २०/२-ग२, क-× × × × । *अत्राधिका पंक्तिः :-
ग४, न८-षण्मास वा वरारोहे प्राणायामं त्रिसन्धिषु । २०/३-न२, ५, ७, ८-षट्कृत्वाचरेन्नित्यं;
ग३-षट्कृत्वारि चरेन्नित्यं; ग२, क-× × × × । २०/४-न३, ग५, रहस्ये च-;
न४, ग३, ६-रहस्यं च-; न५-रहस्येव-; न८-रहस्ये च विधानतः; ग२,
क-× × × × ।

२१/१-ग२, क-× × × × । २१/२-न२, ७, ८-लक्षितः; ग३-
लक्षिता; न५-चिह्नं तच्छुद्धिसूचकम्; ग२, क-× × × × । २१/३-ग३,
क-× × × × । २१/४-ग३-× × × जठरवतिनः; क-× × × × ।

२२/१-न६-नादामिव्यक्तिरित्येते; क-× × × × । २२/२-ग२-चिह्नं तस्य
विवोधकम्; ग३-आरोप्य सिद्धिसूचकम्; ग४, न८-चिह्नं नाड्यो (?) चिह्नान्यादौ भवन्ति हि;
क-× × × × । २२/३-ग४-यावदे तानि-; न७-यावद्वयेतानि-;
क-× × × × । २२/४-त, न३, ८, ग४, ५, ६-तावदेवं; न१, ३, ४, ५,
७, ग१, २, ३, त-समभ्यसेत् ।

अत्र "न३" लेखे यत्किंचिदधिकं दृश्यते तत्र योगयाज्ञवल्क्यस्य कस्मिन्नपीतरहस्तलेखे न वा
तस्य कस्मिन्नपि मुद्रिते संस्करणे । तथापि तदत्रोद्धृत्य दीयते ।

"स्कन्दे-अथवैतत्परित्यज्य स्वान्ध(?) बुद्धिं समाचरेत् ॥२१॥ आत्मशुद्धः समादानीयः(?)
मुखस्वरूपः स्वयं प्रभुः(?) ॥२१॥ अज्ञानान्मलिनो भाति ज्ञानाद्बुद्धो विभात्ययं । अज्ञानपंकं यः-
कश्चित्क्षालये(ज्) ज्ञानतो वतः(?) नरः ॥२२॥ स एव सर्वदा शुद्धो ज्ञानकर्मरतो द्विजः । न
बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ॥२३॥ कर्म कर्तव्यमित्येव नोधयेता(?) सुबुद्धितः ॥ इति श्री-
याज्ञवल्क्ये पंचमोऽध्यायः ॥"

"क" लेखे च १५ श्लोकानन्तरं लेखकस्य टिप्पणीर्वर्तते :- "तालपत्रं चतुष्टयं गलितमस्ति" इति ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

प्राणायाममथेदानीं प्रवक्ष्यामि विधानतः ।
समाहितमनास्त्वं च शृणु गां विरानने ॥१॥

प्राणापानसमायोगः प्राणायाम इतीरितः ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥२॥

वर्णत्रयात्मका ह्येते रेचपूरककुम्भकाः ।
स (?य) एषः प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥३॥

*इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मरेत् ॥४॥

षष्ठोऽध्यायः ।

*न३—श्रीभगवानु—॥ न१, २, ६, ७, ग१, २, त— × × × × ; न८—गार्गी—भगवन्ब्रह्मा-
विच्छेष्ट सर्वशास्त्रविशारद । प्राणायाम ममे(?-मथे—)दानीं प्रवदाशु समाहितः ॥ याज्ञ-
वल्क्यः—; ग४—एवमेव, “प्राणायाममथेदानीं” इत्यादिस्तृतीयः पादः ; ग५—“याज्ञवल्क्यः” इत्येव ।
१/१—ग३ प्राणायामनिव्वधा कि(?) ; क— × × × × । १/२—ग४—प्रवदाशु समासतः ;
क— × × × × । १/३—न१—समाहितमना(र) त्वं च ; न७— त्वं हि ; न६—
भद्रे ; ग५, ६— भूत्वा ; ग४, क— × × × × । १/४—न१, २, ४, ७, ग३—
तपोधने ; ग४, क— × × × × ।

२/१—न१—समो योगः ; न३—समायोगे ; ग३—
समायोगात् ; क— × × × × ; न५—प्राणायामसमायोगः । २/२—न१—इतीरितम् ;
क— × × × × । २/३—ग२, ५, ६, न४—प्राणायामस्त्रिधा— ; न८—प्राणायाम-
स्त्रिधा चोक्तो ; क— × × × × । २/४—न७—कुम्भकाः ; न१, ५—रेच-
कुम्भकपूरकैः ; क— × × × × ।

३/१—न६—वर्णत्रयात्मके— ; न२, ७, ग२, ६, क— × × × × ; त—एवं त्रया-
त्मका— । ३/२—ग३—केचित्पूरक— ; न१—कुम्भकपूरकाः ; न२, ग२, ६,
क— × × × × । ३/३—न४, ग३—स एव— ; न३—स एकः— ; ग४—
एतैश्च— ; ग२—य एवं(?) प्रणवं प्रोक्त(?) ; ग६, क— × × × × । ३/४—
ग६, क— × × × × ।

*न३—“स्कन्दे—प्राणायामेन चित्तं तु युक्तं भवति सुव्रते । चित्ते शुद्धे ततः साक्षात्प्रत्यग्योति-
र्व्यवस्थितम् ; न६—नासाग्रदृक् सदा सम्यक्चले(?) सव्ये न्यस्ये(तरं)करम् । नासाग्रशशभृद्विम्बं
ज्योत्स्नाजालवितानितम् ॥ सप्तमस्य तु वर्णस्य(?) वर्णस्य चतुर्थं बिन्दुसंयुतम् । विम्बमध्यस्थ-
मालोक्य नेत्राभ्यां मनसा सह । न८, ग५, ६—एतेषु लेखेषु बह्वोऽधिकाः श्लोकाः विद्यन्त इति ते
षष्ठोऽध्यायस्यान्ते परिशिष्टे लिखिताः ।

४/१—न१, ६, ७, त—इडायां— ; ग५, ६—आकृष्य श्वसनं बाह्यात् । क— × × × × ।
४/२—ग२—पूरयित्वोदरं ततः ; ग५, ६—पूरयन्निडयोदरं ; अत्राधिकाः श्लोकाः । (अध्यायान्ते परि-
शिष्टं पश्यताम्) । क— × × × × । ४/३—क— × × × × । ४/४— न४, त—
संस्मरन् ; ग२—उकारं तत्र संस्मरन् ; न३—उकारं तत्र संहरेत्(?) ; न६—उकारं तत्र
संस्थितम् ; ग३—+कारं तत्र संस्मरेत् ; क—+ + + + ।

धारयेत्पूरितं पश्चाच्चतुःषष्ठ्या तु मात्रया ।
उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥५॥

यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जपसंयुतम् ।
पूरितं रेचयेत्पश्चात्प्राणं बाह्यानिलान्वितम् ॥६॥

शनैः पिंगलया गां द्वित्रिंशन्मात्रया पुनः ।
मकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥७॥

प्राणायामो भवेदेषः पुनश्चैवं समभ्यसेत् ।
*ततः पिंगलयापूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा ॥८॥

उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्सुसमाहितः ।
पूरितं धारयेत्प्राणं प्रणवं विंशतिद्वयम् ॥९॥

५/१—न३—धारयेत्प्रेरितं— ; ग५—धारयेत्पूजिता(?)— ; ग१, क—
× × × × । ५/२—न३—चतुःषष्ठी(?) तु— ; ग१, क— × × × × ।
५/३—ग२—मकारमूर्ति— ; ग४—अकारमूर्ति— ; ग१, क— × × × × । ५/४—
ग४—प्रणवात्मकम् ; ग५—संस्मरेत्प्रणवं(?) जपेत् ; ग१, क— × × × × ।

६/१—ग१, क— × × × × । ६/२—ग२—धारयेज्जप— ; ग४, न८—धारयन्जप— ;
ग१, क— × × × × । ६/३—ग४, न८—पूरितं रेचयेत्प्राणं ; ग१, क— × × × × । ६/४—
न४, ग३—बाह्यानिलात्मकम् ; ग४, न८—पश्चाद्वाह्या— ; ग१, क— × × × × ।

७/१—ग४, क— × × × × । ७/२—ग४, क— × × × × । ७/३—ग३—उकारमूर्ति—
— ; ग२—ध्यायन्नाड्यक्षरं तत्र ; ग६—ध्यायन्नत्याक्षरं तत्र ; ग१, ५, क— × × × × ।
७/४—न३, ६, ८, ग३, ४—सुसमाहितः ; ग२—रेचकः सुसमाहितः(?) ; ग१, ५, क—
× × × × ।

८/१—ग२, क— × × × × । ८/२—ग१, ४, न४—पुनश्चैव— ; ग२, क—
× × × × । *अत्राधिकाः श्लोकः “न१, २, ५, ७” लेखेषु :—अनुलोमविलोमाभ्यां
यथाशक्ति समाहितः । अकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं तथा ॥ ‘त’ लेखे चास्य प्रथमा
पंक्तिरेव विद्यते ॥ ८/३—न६, ८, ग४—पुनः— ; ग२, क— × × × × । ८/४—
ग२, क— × × × × ।

९/१—न५—उकारं (?) उकार—मूर्तिमत्रापि ; त—मकारमूर्ति— ; न३, ४, ७, ८, ग६—
अकारमूर्ति— ; ग२, क— × × × × । ९/२—न३, ग५, ६—संस्मरेत्सुसमाहितः ; ग२,
क— × × × × । ९/३—न४—प्राणान् ; ग२—पूरितं धारयेत् जपत्वा ;
क— × × × × । ९/४—ग४—पूर्ववद्विंशतिद्वयम् ; न१, २, ५, ७—विंशतित्रयम् ;
क— × × × × ।

*जपेदत्र स्मरन्मूर्ति मकाराख्यं महेश्वरम् ।
यावद्वा शक्यते पश्चाद्वैचयेदिडयानिलम् ॥१०॥

†एवमेव पुनः कुर्यादिडयापूर्णं पूर्ववत् ।
नाड्या प्राणं समारोप्य पूरयित्वादरस्थितम् ॥११॥

‡प्रणवेन सुसंयुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ।
गायत्रीं च जपेद्विप्रः प्राणसंयमने त्रिशः ॥१२॥

पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्यात्पुनश्चैवं त्रिसन्धिषु ।
यद्वा समभ्यसेन्नित्यं वैदिकं लौकिकं तु वा ॥१३॥

प्राणसंयमने विद्वान्जपेत्तद्विशतिद्वयम् ।
ब्राह्मणः श्रुतसम्पन्नः स्वधर्मनिरतः सदा ॥१४॥

स वैदिकं जपेन्मन्त्रं लौकिकं न कदाचन ।
केचिद्भूतहितार्थाय जपमिच्छन्ति लौकिकम् ॥१५॥

द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तः प्राणसंयमने जपः ।
वैश्यानां धर्मयुक्तानां स्त्रीशूद्राणां तपस्विनाम् ॥१६॥

प्राणसंयमने गार्गि मन्त्रं प्रणववर्जितम् ।
*नमोन्तं शिवमन्त्रं वा वैष्णवं वेध्यते बुधैः ॥१७॥

यद्वा समभ्यसेच्छूद्रो लौकिकं विधिपूर्वकम् ।
प्राणसंयमने स्त्री च जपेत्तद्विशतिद्वयम् ॥१८॥

१४/१-न४-प्राणसंयमनो(?)—; गर, क-××××। १४/२-न३-
जपेत्तद्विशतिद्वयम्; गर, क-××××। १४/३-न१, ५, ६, ७, ८, ग५—
श्रुतिसंपन्नः; गर, क-××××। १४/४-गर, क-××××।

१५/१-न१, ५, ७-स्ववैदिकं—; न३-सा(?) वैदिकं—; ग३-न वैदिकं
—; गर, क-××××। १५/२-न१, ७-लौकिकं च—; गर,
क-××××। १५/३-न७-केचिद्भूतहितार्थाय; गर, क-××××।
१५/४-गर, क-××××।

१६/१-न३-द्विजस्य(?) क्षत्रियस्योक्तः; गर, क-××××। १६/२-न१—
यमः; ग३—जसः(?); गर, क-××××। १६/३-न८—
युक्तधर्माणां; गर, क-××××। १६/४-ग४-शूद्राणां तु—; गर, क-
××××।

१७/१-न३-प्राणसंयमनं—; गर, क-××××। १७/२-न३, ४, ६-मन्त्रः प्रणव-
वर्जितः; गर, क-××××। *न४, ग३-अत्राधिका पंक्तिः-न वैदिकं भवेच्छूद्र-
(जपेच्छूद्रः) स्त्रियश्च न कदाचन । १७/३-ग३-नमोन्तं नाममात्रं वा; न३-विध्युक्तः शिवमंत्रो वा; गर, क-
××××। १७/४-न१-वैष्णवैर्वा तथा—; न३-वैष्णवश्चेष्यते—; न५, ग३—
वैष्णवं चेप्यते—; न६-वैष्णवं जप्यते—; ग५-वैष्णवं वा यदिष्यते; गर, क-××××।

१८/१-२-एतौ द्वौ पादावेकत्र चित्तनीयाहौ । ग्रन्थे स्वीकृतः पाठः-‘न१, २, ४, ५, ६, ग३,
६, त’ लेखेषु विद्यते; न३-समभ्यसेन्शूद्रो—; ग१, ६, न७—
स्त्वार्षकं—; न८—च्छूद्रःस्वारिषं(?)—; ग४—समभ्य-
सेन्मन्त्रं त्वार्षं (तु)—; गर, क-××××××××। १८/३-ग५—
स्त्रीवत्(?) ; गर, क-××××। १८/४-न३-जपेत्(?) त- द्विशतिद्वयम्; गर, क-
××××।

रं २३/१-२ पर्यन्तं ‘गर’ लेखे ६.६५-७८।१।२ श्लोकाः पाठान्तरयुक्ता दृश्यन्ते ते
स्वस्थानेषु न सन्ति । इमे १०-२३/१-२ श्लोकाश्च तत्र समूलं कुत्रापि न सन्तीत्यवगम्यते ।

१/१-न१, २, ८, त—मूर्ध्नि; न७-जपेदेतत्स्मरेन्मूर्ध्नि; गर, क-××××।
३-मकाराख्यं महेश्वरी(?); ग४, ५-मकाराख्यां महेश्वरीम्; ग६-उकाराख्यं
; न८-अकाराख्यं महेश्वरम् गर, क-××××। १०/३-न३—चैव;
—तावत्; गर, क-××××। १०/४-न३-पश्चाद्वैचकयानिलम्(?);
पिडयानिलम्; गर, क-××××।

† पाठान्तरत्वेन ‘ग४’ लेखे-अकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्पूर्वतत्तदा ॥
“ ‘ग५, ६, न८’ लेखेषु-मकार—तथा ॥

१/१-न६, ८-एवमेवं—; न३-एवमेतत्पुनः—; गर, ४, क-××××।
१, ७, ग६—पूर्वपूर्ववत्; न४, ग३—पूर्वपूर्वतः; गर, ४, क-××××।
३-यद्वा प्राप्य(?)—; न१, २, ४, ५, ७, ग३-यथा—; त-
—; गर, क-××××। ११/४-ग५-पूरयित्वादरे—; न३-
रश्चितां(?) ; गर, क-××××।

१/१-न२—सुसंयुक्त(?) ; न४—च संयुक्त(?) ; न५, ग३,
—तु संयुक्तां; न६—च संयुक्तां; न३—च संयुक्ता(?) ;
—समायुक्तां; गर, क-××××। १२/२-न३, त—संयुता
२, ४—संयुतम्; गर, क-××××। ‡ अत्राधिका पंक्तिः ‘न८’
रस्कां दोषहन्त्रीं सर्वार्थफलदायिनीम् । १२/३-न३-गायत्रीं वा—; ग५-
—सशिरस्कां त्रिः; ग४, न८-गायत्रीं वा जपेदत्र; न४-मन्त्रं वायोर्जपेद्विप्रः; ग३-वायु(?)
प्रः; गर, क-××××। १२/४-न६, ८, ग४, ५—त्रयः; न३, ४,
—त्रयम्; ग१—त्रिभिः; ग६—जपेत्; गर, क-
××।

१/१-न४, ५-पुनश्चैव—; ग६-पुनश्चैनं—; न३, ६—त्रिभिर्युक्तं; गर,
××××। १३/२-न६, ७-पुनश्चैव—; न३—त्रिसन्ध्ययोः(?) ;
××××। १३/३-ग१, न३, ६-यद्वा समभ्यसेन्मन्त्रं; ग५, ६-यावत्समभ्य-
गर, क-××××। १३/४-न३, ४, ६, ८, ग१, ३, ५—तथा;
××××।

न वैदिकं जपेच्छुद्रः स्त्रियश्च न कदाचन ।
स्वाश्रमस्थस्य वैश्यस्य केचिदिच्छन्ति वैदिकम् ॥१९॥

सन्ध्ययोरुभयोनित्यं गायत्र्या प्रणवेन वा ।
प्राणसंयमनं कुर्याद्ब्राह्मणो वेदपारगः ॥२०॥

नित्यमेवं प्रकुर्वीत प्राणायामास्तु षोडश ।
अपि भ्रूणहनं मासात्पुनस्त्यहरहः कृताः ॥२१॥

*ऋतुत्रयात्पुनस्त्येनं जन्मान्तरकृतादष्टात् ।
वत्सराद्ब्रह्महा शुद्ध्येत्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ॥२२॥

योगाभ्यासरतास्त्वेवं स्वधर्मनिरताश्च ये ।
प्राणसंयमनेनैव सर्वे मुक्ता भवन्ति हि ॥२३॥

१९/१-गर, क- × × × × । १९/२-गर, क- × × × × । १९/१-२-
एवं पंक्तिः 'न४, ग३' लेखयोः किञ्चित्पाठान्तरेण १९/१-२, १९/३-४ पंक्तयोरन्तरालेऽपि विद्यते ।
१९/३-गर, क- × × × × । १९/४-गर, क- × × × × ।
२०/१-गर, क- × × × × । २०/२-गर-गायत्री- ; न४, ८-
प्रणवेन च ; न६-प्रणवेन ह ; गर, क- × × × × । २०/३-ग३-प्राण-
संयम सा- (?) ; गर, न६, क- × × × × । २०/४-गर, न६, क- × × × × ।
२१/१-गर, न६, क- × × × × । २१/२-न३-प्राणायामास्तु- ; न५,
ग३-प्राणायामस्तु- ; गर, न६, क- × × × × । २१/३-न८-भ्रूण-
हतं (?-हन्) ; न३-भ्रूणहनं पापात् ; गर, न६, क- × × × × ।
२१/४-ग३-पुनाह्रहः (?पुनाह्रहः) ; गर, न६, क- × × × × ।
* 'न३' लेखेऽत्राधिकः श्लोकः-ब्रह्महत्यादिभिर्दोषैर्मुच्यते मासमात्रतः । षण्मासाभ्यासतो
विप्रो वेदनेच्छा- (?च्छा-) मवाप्नुयात् ।

२२/१-न१, २, ७, ८-त्पुनस्त्येव ; न५-तापत्रयात्पुनस्त्येव ; न४-पापत्रयात्पु-
नस्त्येनं ; ग४-ऋतुत्रयात्पुनस्त्येवं ; गर, न६, क- × × × × । २२/२-न४-
कृताश्च वै ; ग३-कृताश्च ये ; ग४-कृता अपि ; गर, न६, क- × × × × ।
२२/३-ग्रन्थे यः पाठः स्वीकृतः स 'न१, ५, ७, लेखेष्वेव विद्यते । अन्येषु लेखेषु यानि पाठान्तराणि
दृष्यन्ते तानि : -त-वत्सराद्ब्रह्महा विद्वान् ; न४, ग३-द्वहृहापि स्यात् ; न२-
द्वहृहा शुद्ध्येत् ; न३, ग६-द्वहृहाविद्वान् स्यात् ; गर, न६, क- × × × × ।
२२/४-गर, न६, क- × × × × ।

२३/१-न१, ४, ५, ७-रताश्चैव ; न३-रताश्चैव (?श्चैव) ;
ग५, न८-रताश्चैवं ; न६, क- × × × × । २३/२-न६, क- × × × × ।
२३/३-न६, क- × × × × । २३/४-ग३-सर्वे युक्ता- ; ग५, ६-जीवनमुक्ता- ;
न६, क- × × × × ।

बाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ।
सम्पूर्णकुम्भवद्वायोधारणं कुम्भको भवेत् ॥२४॥

*बहिर्यद्रेचनं वायोरुदराद्रेचकः स्मृतः ।
प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः ॥२५॥

कम्पको मध्यमः प्रोक्त उत्थानश्चोत्तमो भवेत् ।
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवः ॥२६॥

सम्भवत्युत्तमे गार्गि प्राणायामे सुखी भवेत् ।
प्राणो लयति तेनैव देहस्यान्तस्ततोऽधिकः ॥२७॥

देहश्चोत्तिष्ठते तेन कृतासनपरिग्रहः ।
निःश्वासोच्छ्वासकौ तस्य न विद्येते कथंचन ॥२८॥

२४/१-न४-बाह्यस्य वायोर्हृदये ; क- × × × × । २४/२-न३-पूरकं
(?) हि सः ; न६-रुदरे पूरितो भवेत् ; न४-पूरणात्पूरको हि सः ; क- × × × × ।
२४/३-कुम्भ- (व-) द्वायो- ; गर-वत्कुक्षौ ; न१-वद्वायु- ;
ग५-कुम्भके वायो- ; न४-पूर्णकुम्भो भवेद्वायो- ; ग३-बाह्याद्वा पूरणं वायो- ; क-
× × × × । २४/४-न८-धारणं कुम्भवद्भवेत् ; गर-धारण- ; न४-धारण-
; न६-रुदरे- ; ग३-धारण- ; न१-धारण-
; क- × × × × । *न८-बहिर्यद्रेचनं वायोधारणं कुम्भको (?) भवेत्-
इत्यधिका पंक्तिरत्र ।

२५/१-ग३-बहिर्यद्रेचनं (?) ; न२-बहिर्यद्रेचनं- ; क- × × × × ।
२५/२-गर-रुदरास्त्रिजकश्चन (?) ; न४-हृदयाद्रेचको हि सः ; ग३-उदरो (?) रेचको हि सः ;
ग४-रुदराद्रेचकं (?) ततः ; न२-रुदगाराद्रेचकः- ; क- × × × × ।
२५/३-ग३-जनको यस्तु ; गर, क- × × × × । २५/४-न२, ५, त-
प्राणायामस्तु- ; ग३- × × × सो × दः (?) ; गर, क- × × × × ।

२६/१-न१, २, ४, ५, ७, त, ग४-कम्पनामध्यमः- ; न३, ६, ग५, ६-कम्पनो-
; न८-कम्पनं मध्यमः- ; गर, क- × × × × । २६/२-
न१, २, ४, ५, ७-उत्थानाच्चोत्तमो- ; ग३-उत्थानाच्चो- (?च्चो-) तमो- ;
ग४, न८-उत्थानं चोत्तमो- ; न३-उत्थितश्चोत्तमो- ; गर, क- × × × × ।
२६/३-गर, ३, क- × × × × । २६/४-न५-सम्भवेत् (?) ; न६-
संज्ञमः (?) ; ग४-सम्भवम् (?) ; गर, ३, क- × × × × ।

२७/१-ग३, क- × × × × । २७/२-न४-सुखं- ; न३-
प्राणायामसुधीर्भवेत् (?) ; न३, क- × × × × । २७/३-ग४-प्राणो लीयेत- ; ग३-
प्राणालयेति (?) ; न८-प्राणा लयन्ति- ; क- × × × × । २७/४-गर,
न३, ६, ग५, ६, त्रि. पु., मु. पु., क. पु.-देहस्यान्तस्ततोऽधिकः ; गर, न८, मुं पु., न. पु.- देह-
स्यान्तस्ततोऽधिकम् ; न१, ४, ५-देहः स्यात्तपनाधिकः ; न२, ६, त-तापनाधिकः ;
ग३-देहस्याभवनायक (?) ; क- × × × × ।

२८/१-न३-देहस्योत्तिष्ठते (?-श्चोत्तिष्ठते)- ; न६-देहस्य तिष्ठते (?) ; क- × × × × ।
२८/२-गर-त्यक्तासन (?) ; न२-कृतासनपरिग्रहात् ; क- × × × × । २८/३-न३-
निःश्वासोच्छ्वासको (?) तस्या (?) ; ग३-निःश्वासोच्छ्वासको (?) ; क- × × × × ।
२८/४-ग६, न८-कदाचन ; न३-नि (?) विद्येते कथंचन ; क- × × × × ।

देहे यद्यपि ती स्यातां स्वाभाविकगुणावुभौ ।
तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ॥२९॥

तयोर्नाशि समर्थः स्यात्कर्तुं केवलकुम्भकम् ।
रेचकं पूरकं मुक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ॥३०॥

प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ।
रेच्य चापूर्य यः कुर्यात्स वै सहितकुम्भकः ॥३१॥

सहितं केवलं चाथ कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ।
यावत्केवलसिद्धिः स्यात्तावत्सहितमभ्यसेत् ॥३२॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरणवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥३३॥

२९/१-क- × × × × । २९/२-क- × × × × । २९/३-न१-
स्तस्य ; ग२-तथापि तस्य ती न स्तः ; न३-तथापि न तपस्यास्ते(?) ; ग३-तथापि न × ×
त-(?) ; न५, क- × × × × । २९/४-ग२- तु ; ग३- स्तेन
प्राणायमेन हि ; ग४-प्राणायामोत्तमोत्तमे ; न१, २, ७- प्राणायामैः स्वमेव हि ; न५, क- × × × × ।

३०/१-न५-तयोर्नाशि(?) ; न३-तयोर्नाशि समर्थः(?) ; ग३-
तयोर्नाशि(?) समर्थस्य(?) ; ग५-तयोर्नाशि- ; न८- सुबद्धः- ; क- × × × × ।
३०/२-न३- केवलकुम्भकैः(?) ; ग३- + + केवल + + ; क- × × × × ।
३०/३-न१- मत्वा(?) ; ग५- हित्वा(?) ; क- × × × × ।
३०/४-न३, ४, ग३, ६-यदस्मिन्वायुधारणम् ; न१, २, ५, ७, ८, ग५-यदास्मिन्वायु- ;
ग४-ययास्मिन्वायु- ; ग१-यत्स्थित्वा- ; ग२-यत्तु स्याद्वायु- ; न३-यस्मिन्वा
वायु- ; क- × × × × ।

३१/१-न३-प्राणायामो नित्ययुक्तः(?) ; ग२-प्राणायामस्य विध्युक्तः(?) ; क- × × × × ।
३१/२-न३-सर्वे- (?) ; न४-सर्वकेवलकुम्भकः(?) ; न८-सर्वे- (?) ; ग२-
तस्यात्केवल- ; क- × × × × । ३१/३-न१, २, ५, ७- चापूरयेत्कुम्भान् ;
ग३- यः कुम्भः(?) न४- यः + + ; न३-विरेच्यापूरये +
+ + ; ग२, ५, ६, क- × × × × । ३१/४-न३-सर्वे(?) ; त-
विहित- ; ग२, ५, ६, क- × × × × ।

३२/१-न१, २, ग१, २, त- वायु ; न४, ग५, ६- वापि ; ग३-
बाह्यं(?) ; न३-आत्मन्यात्मानमारोप्य ; क- × × × × । ३२/२-ग४-
कुम्भके- ; क- × × × × । ३२/३-न३- सिद्धिः(?) ;
क- × × × × । ३२/४-ग६-तावदेवं समभ्यसेत् ; क- × × × × ।

३३/१-न१, ५, ८, ग१-केवलं कुम्भके × × ; न३-केवलं कुम्भकं(?) ; ग२-केवलः
कुम्भकः सिद्धौ ; क- × × × × । ३३/२-ग३, ४, ६-रेचपूरक- ; ग२-रेचपूरकवर्जितः ;
क- × × × × । ३३/३-४- क- × × × × ।

मनोजवत्वं लभते पलितादि च नश्यति ।
मुक्तेरयं महामार्गो मकाराख्यान्तरात्मनः ॥३४॥

नादं चोत्पादयत्येषः कुम्भकः प्राणसंयमः ।
प्राणसंयमनं नाम देहे प्राणस्य धारणम् ॥३५॥

एषः प्राणजयोपायः सर्वमृत्यूपघातकः ।
किञ्चित्प्राणजयोपायं तव वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥३६॥

बाह्यात्प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः ॥३७॥

धारयेन्मनसा प्राणं सन्ध्याकालेषु सर्वदा ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्योगी गतक्लमः ॥३८॥

३४/१-त-मनोजयत्वं- ; क- × × × × । ३४/२-न३, ५, ग५, ६-
विनश्यति ; न३-स्खलितादि च- (?) ; ग३-वदितादि च- (?) ; न८-पटुतादि च
- ; क- × × × × । ३४/३-न८, क- × × × × । ३४/४-न१, २,
५, ग६-मकाराख्योऽन्तरात्मकः ; न३-भकाराक्षोऽन्तरात्मकः(?) ; ग४-मकाराख्यो हठात्मकः(?) ;
ग५-मकाराख्योऽन्तरात्मकः ; न७-मकाराख्योऽन्तरात्मकः(?) ; न८, क- × × × × ।

३५/१-त, ग२, न५- चोत्पादयत्येव ; न८-नादं च स्वादयत्येषः(?) ; ग१-ज्ञानं
चोत्पादयत्येषः ; क- × × × × । ३५/२-त- प्राणसंयमात् ; न३-
प्राणसंयुतः ; ग५, ६-ज्ञेयः केवलकुम्भकः ; न८-कुम्भकः केवलो हि तः(?) सः ; क- × × × × ।
३५/३-ग५, ६-प्राणसंयमनो- ; क- × × × × । ३५/४-ग२-भवत्प्राणादि × ×
(?) ; ८- धारणी(?) ; क- × × × × ।

३६/१-न३, ५, ६, ७, ग४, ५-एषः(?) ; ग६-एव- ; ग३-
विषप्राण- (?) ; क- × × × × । ३६/२-न४-स स्यान्मृत्यूपघातकः(?) ; क- × × × × ।
३६/३-न१, ५- किञ्चित्प्राण- ; ग६-किञ्चित्प्राण- ; न८-किं च- ;
ग२- जयोपायः ; न४- जयोपायः ; क- × × × × । ३६/४-ग२-
स्तव- ; न४- सत्वं(?) ; क- × × × × ।

३७/१-ग२-बाह्याद्वायुं- ; न४-बाह्यं प्राणं- ; ग३-बाह्यप्राणं- ;
न८-बाह्यप्राणान्समाकृष्य ; क- × × × × । ३७/२-ग६-पूरयित्वोदरे स्थितः ;
क- × × × × । ३७/३-क- × × × × । ३७/४-न३-पादाङ्गुष्ठेषु(?) ;
क- × × × × ।

३८/१-ग३- मनसा साव्य(?) ; ग४-धारयेन्मनसा- ; क- × × × × ।
३८/२-न६, ७, ग५- वा सदा ; न५- वै सदा ; न४, ग३-
वा तदा ; क- × × × × । ३८/३-४-न६-सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ;
न४-तदेव लिखितमासीत्तथापि पीतरंगेन विलोपितं दृश्यते तस्य स्थाने च न किञ्चिदन्यत्प्रतिनिधापितम् ।
३८/३-ग२-सर्वदोषविनिर्मुक्तो ; क- × × × × । ३८/४-ग४-जीवेद्योगी- ; न८-
जीवे + षं गतश्रमः (?) ; क- × × × × ।

*नासाग्रे धारणं गार्गि वायोविजयकारणम् ।
सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ॥३९॥

शरीरं लघुतां याति पादाङ्गुष्ठे च धारणात् ।
रसनावायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः ॥४०॥

श्रमदाहो न तस्यास्तां नश्यन्ति व्याधयस्तथा ।
सन्ध्योर्ब्राह्मकाले वा वायुमाकृष्य यः पिबेत् ॥४१॥

त्रिमासात्तस्य कल्याणि जायते वाक्सरस्वती ।
षण्मासाभ्यासयोगेन महारोगः प्रमुच्यते ॥४२॥

आत्मन्यात्मानमारोप्य कुण्डल्यां यस्तु धारयेत् ।
क्षयरोगादयस्तस्य नश्यन्तीत्यपरे विदुः ॥४३॥

*अत्र "न३" लेखे विशेषः श्लोकः—इड्या वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् (?-यन्) । यः
पिबेदमृतं शुद्धं व्याधिभिर्मुच्यते नरः ॥

३९/१-ग४, ५-नासाग्रधारणं—; क- × × × × । ३९/२-क- × × × × ।
३९/३-४-न४-एषा पंक्तिर्लिखित्वा पीतरंगेनाच्छादिता दृश्यते । ३९/३-क- × × × × ।
३९/४-न३, ६, ग४, ६—तु धारणात्; क- × × × × ।

४०/१-न२, ग१-शरीरलघुतां—; ग३-शरीरलघुतां—; क- × × × × ।
४०/२-क- × × × × । ४०/३-न५, ग३, त-रसनां वायु—; ग२-रसनाया समा-
रोप्य; न४-रसनां तालुमारोप्य; ग५, न८-रसनाद्वायुमाकृष्य; न ७-अपः शरीरमारोप्य; क-
× × × × । ४०/४-क- × × × × ।

४१/१-ग६, क—च न स्यातां; ग४—न तस्यास्य(?);
न८-श्रमदाहो न तस्यास्य(?); न४-श्रमदाहो न तस्यास्ति; न१-श्रमदाहो न तस्य स्तां;
ग१, ५, न४—न तस्य स्तो; न७-श्रमो दाहो—; न३- × × × × ।
४१/२-न५-नश्यति(?); न३- × × × × । ४१/३-न१, ४, ६—
ब्रह्मकाले वा; ग६, क—ब्राम्हणः काले; न८—बाह्यकाले च;
न३- × × × × । ४१/४-ग४-वायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः(?) ।

४२/१-न४, ग३—तस्य कल्याणं । ४२/४-न२, ३, ६, ७, ग१, ३, त,
क-महारोगात्— ।

४३/१-न४-आत्मानं स्थान—(?) ; ग४-आत्मन्यमुं समारोप्य । ४३/२-त, न३-
कुण्डल्यां तु—; न४, ग३, ५, ६-कुण्डल्या— । ४३/४-ग२—
जगुः; न८, क-नश्यन्तीत्यब्रुवन्विदः ।

जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयन् ।
यः पिबेदमृतं विद्वान्सकलं भद्रमश्नुते ॥४४॥

आत्मन्यात्मानमिड्या समानीय भ्रुवोन्तरे ।
पिबेद्यस्त्रिदशाहारं व्याधिभिः स विमुच्यते ॥४५॥

*नाडीभ्यां वायुमारोप्य नाभौ वा तुन्दपार्श्वयोः ।
घटिकैकां वहेद्यस्तु व्याधिभिः सोऽभिमुच्यते ॥४६॥

मासमेकं त्रिसन्ध्यायां जिह्वयारोप्य मारुतम् ।
पिबेद्यस्त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे ॥४७॥

४४/१-न२, ५, ७, ग३-जिह्वया—; ग१- × × × × । ४४/२-
अत्र स्वीकृतः पाठो 'ग४' लेख एव विद्यते, सर्वेष्वन्येषु लेखेषु सर्वेषु मुद्रितपुस्तकेषु तु—
निरोधयेत्—इति पाठस्तथापि ग्रन्थसन्दर्भे स न समीचीन इति न स्वीकृतः । ग१- × × × × ।
४४/३-ग२-स पीत्वामृतं—; ग४-पिबेत्तदमृतं—; ग१- × × × × ।
४४/४-न३-त्रिकालं—; ग१- × × × × ।

४५/१-ग२-समीरमिड्यापूर्य; ग१- × × × × । ४५/२-न१, २, ४, ५, त-
समानीयांतरे भ्रुवोः; न३-समानीय भ्रुवोन्तरात्; ग३-समानीयांतरे भ्रुवो(?) ; न८-सहानीय
भ्रुवोंतरे(?) ; ग५, ६-धारयित्वा भ्रुवोन्तरे; ग२-सस्थाप्य भ्रूयुगान्तरे; ग१- × × × × ।
४५/३-न६—यस्त्रिदशाहारो(?) ; न३-यःपिबेदमृताहारं । ४५/४-न१, २, ३, ग१, त-
सोऽभिमुच्यते; न४—सोऽभिमुच्यते; न८, क-व्याधिभिः सुविमुच्यते;
न६-व्याधिस्योऽपि विमुच्यते; न५-विधिः(?) सोऽपि— ।

*४६-४७ श्लोकान्तर्गतानां पंक्तीनामस्तित्वं पौर्वापर्यं च न निश्चयपूर्वकं निर्णेतुं शक्यते ।
तद्विषये लेखा द्विधा विभज्यन्ते । ४६/१-४ श्लोकः "न१, २, ५, ७, ग१, त" लेखेषु समूलो नास्ति,
तस्य स्थाने च "न१, २, ५, ७, ग१ लेखेषु ४७/१-२ अस्ति, तेभ्यश्च "न१, २, ग१" लेखेषु च
तदनन्तरं "धारयेद्वत्सरार्धं वा तदर्धं वा प्रभञ्जनम्" इत्यधिका पंक्तिर्विद्यते; "न३" लेखे तत्र प्रथमा
पंक्तिर्नास्त्येव तथापि सा स्वस्थाने विद्यते तदनन्तरं च द्वितीयाऽप्यस्ति, "न४, ६, ग२, ३,
४, ५, ६, क" एतस्मिन्लेखगुच्छे च सा कुत्रापि नास्त्येव; "न८" लेखे ४६/१-४; ४७/१-४
सन्ति तेनैव क्रमेण तदनन्तरं च "एडन्यस्तुन्दमध्ये वा (?) नाभौ वा पार्श्वयोस्तु वा" इत्यधिका पंक्ति-
स्तदनन्तरं च "धारयेद्वत्सरार्धं वा—इत्यप्यस्ति । ४६/१-ग२—
वायुमाकृष्य; न८—वायुमापूर्य; न१, २, ५, ७, ग१, त- × × × × । ४६/२-
ग६—तुन्दस्य पार्श्वयोः; न१, २, ५, ७, ग१, त- × × × × । ४६/३-
न३-प्रपिबेदो वहेद्यस्तु(?) ; न१, २, ५, ७, ग१, त- × × × × । ४६/४-ग३, ४, ५,
६, न८—स विमुच्यते; न३—सोऽपि मुच्यते; न१, २, ५, ७, ग१, त-
× × × × ।

४७/१-ग२—तु त्रिसन्ध्यासु; त- × × × × । ४७/२-त- × × × × ।
* न१, २, ३, ग१, २-अत्राधिका पंक्तिः-धारयेद्वत्सरार्धं वा तदर्धं वा प्रभञ्जनम् । ४७/३-न३-पिबे-
द्यस्तुन्दमध्ये वा(?) ; न४, क- × × × × । ४७/४- न६-धारयेत्तुन्दमध्यमे; ग३-
धारयेद्गुदमध्यमे; न३-नाभौ वा पार्श्वयोस्तु वा; न४, क- × × × × ।

गुल्माष्ठीला प्लीहा चान्ये त्रिदोषजनितास्तथा ।
तुन्दमध्यगता रोगाः सर्वे नश्यन्ति तस्य वै ॥४८॥

ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति विषाणि विविधानि च ।
बहुनोक्तेन किं गार्गि पलितादि च नश्यति ॥४९॥

४८/१-अस्य चरणस्य पाठो यथोपरि स्वीकृतस्तथा न कस्मिन्नपि लेखे न वा मुद्रितपुस्तके विद्यते । मुद्रितपुस्तकेभ्यो त्रिवेन्द्रमुद्रिते "गुल्माषी वा प्लीहा चान्याः" इति यः स्वीकृतः पाठस्तत्र "गुल्माषी" इति शब्दोऽर्थहीन इव दृश्यते ; कोशे "अषी" "आषी" वा इति न कोऽपि शब्दो विद्यते, "अन्याः" शब्दे च व्याकरणदोषो दृश्यते । मुरादाबाद-कलिकातामुद्रितयोः "गुल्मप्लीहोदरं चान्ये" इति यः पाठः सोऽपि दोषयुक्तः ; "गुल्मप्लीहोदरं" इत्यत्र "उदरं" न कस्यापि रोगस्य नाम, समासान्ते नपुंसकलिङ्ग-स्यैकवचनप्रत्ययश्च न युक्तो ग्रन्थसन्दर्भे । मोहमय्यां मुद्रितपुस्तके "गुल्मप्लीहोदराश्चान्ये" इति यः पाठः सोऽपि न युक्तः ; "गुल्मम्" इत्यवयवस्य, न कस्यापि रोगस्य नाम ; "उदरम्" इत्यपि न रोगस्य नाम । नडीआदपुस्तके "गुल्मप्लीहोदराश्चान्ये" इति यस्तत्रापि समासान्ते "उदरम्" शब्दोऽस्त्येव । षोडश हस्तलेखेषु पंक्त्याः प्रथमषडक्षराणां १२ भिन्नभिन्न पाठाः ; अन्त्याक्षरद्वयस्य च १० भिन्नभिन्न पाठाः दृश्यन्ते । तेषां समन्वये कृते सति किञ्चित्संशोधनेन च पञ्च पाठा आप्यन्ते, तेः-ग१, ३, ४, ५, ६, न६, ८, त, क-गुल्माष्ठीला प्लीहा ; न१, २, ५, ७-गुल्ममाला प्लीहा ; न३-गुल्मप्लीहा जरा ; न४-गुल्मादिनि लोमि वा ; ग२-गुल्मे निष्ठावति, इति । तेभ्यः प्रथमः "ष्ट" स्थान "ष्ठ" ग्यन्ते, तेः-ग६-जन्यः ; ग५-जान्य ; न१-वान्य ; ग३-वान्ये ; न७-वान्या ; न२५ वान्यान् ; ग१, त-चान्याः ; न३, ४, ८, ग४, क-चान्ये ; ग२-च यत् ; न६-हा वांता इति । तेभ्यः श्लोकस्य द्वितीयायां पंक्त्यां "रोगाः" शब्दो वर्तते इति स पाठो ग्रन्थार्हो भवति येन प्रथम तत्र "गुल्मः" पञ्चप्रकारो रोगविशेषः ; "पञ्च गुल्मा इति वातपित्तकफसन्निपातशोणितजाः पञ्च प्लीहा-दोषाः इति गुल्मैर्व्याख्याताः" इति चरकसंहितायां १.१९.४ सूत्रे कथितत्वात् । "अष्ठीला", अपि द्विप्रकारो रोगविशेषः, "उत्तरापथे दीर्घवर्तुलयाषाणविशेष इत्येकं, चर्मकाराणां वर्तुलदोर्षा लौही भाण्डि-रित्यपरे (डल्हण)" इति सुश्रुतसंहितायां निदानस्थाने १.८७-८८ श्लोकयोरुपरि टीकाकारस्य वक्तव्ये । तस्याः प्रकारो "वाताष्ठीला" (१.८७), प्रत्यष्ठीला" (१.८८) चेति वर्णितौ सुश्रुतेन । "प्लीहा" शब्दस्यार्थो प्लीहाविवर्धनं नाम रोग इत्यपि भवतीति शब्दकोशेभ्यः प्रतीयते । एवं गुल्म, अष्ठीला, प्लीहा, रोगाः, अन्ये च त्रिदोषजनितास्तुन्दरोगाः अधस्तात्कथितेन प्राणनिरोधनाभ्यासेन नश्यन्तीत्यर्थे फल-दायको प्रथमचरणस्य पाठः "गुल्माष्ठीला प्लीहा चान्ये" इति संगृहीतोऽस्मिन्नन्ये । "जन्याः" इति वयववाचका भवेयुः । तेभ्यः "गुल्म", "प्लीहा" च शब्दौ तद्वाचकौ स्तस्तथापि तौ पर्यायशब्दौ भवतस्तेन पुनरुक्तिदोष आगच्छति । तस्मात् "ग६" लेखान्तर्गतः "जन्यः" इति पाठो "जन्याः" इति बहु-वचनप्रत्ययान्वितस्य मूलशब्दस्य विकृतिरिति मत्वा न संगृहीतः ॥

४८/२-ग३-तुन्दमध्यगतो रोगो(?) ग४-तुन्दमध्ये महारोगाः । ४८/४-न१, २, ५,
७-सर्वे नश्यन्ति किल्बिषाः ; ग२-तत्क्षणात् ।

४९/१-ग५-रुजः ; ग२-ज्वरानल्पा(?) ; ग४-सर्वेऽपि नश्यन्ति । ४९/३-ग४-किमत्र बहुनोक्तेन । ४९/४-न१, २, ग१, २, त, न८, क-पलिता-नि च(?) ; न३, ४-विनश्यति ; ग५-पलितं च विनश्यति ; न५, ७ ग६-नश्यति पलितानि च ; ग५-किं गार्गि फलितेन च ।

एवं वायुजयोपायः प्राणस्य तु वरानने ।

शक्यमासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥५०॥

करणानि वशीकृत्य विषयेभ्यो बलात्सुधीः ।
अपानमूर्ध्वमाकृष्य प्रणवेन समाहितः ॥५१॥

*हस्ताभ्यां बन्धयेत्सम्यक्कर्णादि करणानि च ।
अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां च चक्षुषी ॥५२॥

नासापुटौ मध्यमाभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ।
आनन्दानुभवं यावत्तावन्मूर्ध्नि धारयेत् ॥५३॥

५०/१-न४, ग५, ६-एष वायुर्जयोपायः ; ग२-एवं वायुजयो यस्य(?) ; ग४-ध्रुवं वायो-जयोपायः । ५०/२-ग६, क-प्राणस्य च ; न५, ७-प्राणस्य तु समाहितः ; ग२-प्राणस्तस्य समाहितः । ५०/३-ग२-दिव्यमासन- ; न६-स्वस्तिकासन- ; न३-शक्यते मास(?) ; ग३- X X X X । ५०/४-न५, ७-मनस्तथा ; ग५, ६, क-मनाःसती ; न४-मनास्तदा ; ग४-मनाः सदा ; ग३- X X X X ।

५१/१-ग३- X X X X । ५१/२-ग४-बलात्सुधीः ; ग२-क्रमात्सुधीः ; ग३- X X X X । ५१/३-त-अपानमूर्ध्वमाकृष्य(?) ; न३-अपानमूर्ध्व- ; ग४-मूर्ध्नि ; ग३- X X X X । ५१/४-ग२-प्रणवे सुसमाहितः ; ग-६-प्राणं तत्रैव धारयेत् ; ग५-वायुमार्गविधानकम् ; क-वायुमार्गवितातकृत्(?) ; ग३- X X X X । *अत्र केषु लेखेष्वधिका पंक्तिः । सा च-न६, ग५, ६, त-बन्धिस्थाने निरुद्धयनं प्राणं तत्रैव धारयेत् ; 'क, न८' लेखयोः सा विद्यत एव, तदुपरि च तस्याः पाठान्तरं-"वस्तिस्थाने निरुद्धयनं प्राणं तत्र निरोधयेत्" इत्यपि दृश्यते ; : ।

५२/१-न३-धारयेत्सम्यक् ; ग३- X X X X । ५२/२-न१, ४, ५, ग२-शब्दादि ; ग३- X X X X । ५२/३-न५-मुभौ श्रोत्रौ(?) ; न६, ८-मुखे(?) श्रोत्रे ; ग४-तथा श्रोत्रे । ५२/४-न३-तर्जनीभ्यां तु ।

५३/१-न१, २, ३, ७, ग२, नासापुटे ; ग४, न८-नासापुटे ; ग१-वयान्याभ्यां ; त, ग२-च मध्याभ्यां ; न६-वधानाभ्यां(?) ; न३-तथा नाभ्यां । ५३/२-न८-करणानि च ; न३-करणाय वै(?) । ५३/३-ग१, ३, ४, ६, न८-आनन्दाविर्भवं ; न१, २-आनन्दापिर्भवेद्यावत् ; त-आनन्दादि भवेद्यावत् ; ग२-आनन्दाद्युद्भवो ; न३-आनन्दा-विर्भवो ; न५-आनन्दानुभवेद्यावत् ; न६-अनादादिर्भवं(?) । ५३/४-ग६-तावन्मूर्ध्नि रोधयेत् ; ग४-तावन्मूर्ध्नि चानयेत् ।

प्राणः प्रयात्यनेनैव ततस्त्वायुर्विधातकृत् ।
ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्णायां मृणालान्तरसूत्रवत् ॥५४॥

नादोत्पत्तिस्त्वेनैव शुद्धस्फटिकसन्निभा ।
आमूर्ध्ना वतत नादो वीणादण्डवदुत्थितः ॥५५॥

शंखध्वनिनिभस्त्वादी मध्ये मेघध्वनिर्यथा ।
व्योमरन्ध्रे गते नादे गिरिप्रस्रवणं यथा ॥५६॥

व्योमरन्ध्रे गते वायो चित्ते चात्मनि संस्थिते ।
तदानन्दी भवेद्देही वायुस्तेन जितो भवेत् ॥५७॥

योगिनस्त्वपरे ह्यत्र वदन्ति समचेतसः ।
प्राणायामपराः पूता रेचपूरणवर्जिताः ॥५८॥

५४/१-ग३-प्राण(?) ; न५-प्राण(:) ; ५४/२-न१, २, ५,
ग६-ततश्चायुर्विधातकृत् ; न३-तत आयु ; न६-ततस्यायु(?) ; न८-
ततश्चायुर्विधातकः । ५४/४-न४, ग३-मृणालस्यांतसूत्रवत् ।
५५/१-"नालोत्पत्तिस्त्वेनैव" इति पाठः, "त, ग२, ६," लेखेषु, शिष्टेषु सर्वेषु तु "नादोत्पत्ति
इति; मुद्रितपुस्तकेभ्यो त्रिवेन्द्रमुस्तक एव प्रथमः, चतुःस्वीतरेषु च द्वितीयः ।
तयोः को मूल आसीदिति निर्णेतुं न शक्यते यतो यद्यपि द्वितीयायां पंक्त्यां ५६ तमे श्लोके च नाद-
स्यैव वर्णनं विद्यते तथापि नादोत्पत्तिः "शुद्धस्फटिकसन्निभा" कथं भवेदिति न कल्पनाक्षमम् । द्वितीय
चरणे ये पाठभेदास्तेऽपि न तत्करणे सहायभूताः । ५५/२-ग२-सन्निभम् ; न१, २,
४, ५, ६, ८, ग१, ३, ४, ६, क-सन्निभः । ५५/३-न१-आमूर्ध्ना(?) ;
ग५-आमूर्ध्नि ; ग३-आमूर्धा ; ग२-आमूलो वधते नाड्या(?) ;
ग४-आमूर्ध्ना वततं धीरो ; न२-वधते । ५५/४-ग२-दुत्थितम् ;
ग६, क-समुत्थितः ; न८-समुद्भवः ; न६-वीणानादवदुत्थितः ; न४,
ग३- × × × × ।

५६/१-न३-निभस्त्वादी(?) ; न२-निभस्तादी ; ग६-
निभस्त्वादी ; न४, ग३- × × × × । ५६/२-न४- × × × ×-स्तथा ;
ग५, ६-भेरिध्वनिर्यथा ; ग३-मध्ये × × × । ५६/३-न१, २, ग३, ६-
व्योमरन्ध्रगतो नादो ; न४-व्योमरन्ध्रगता नादो(?) ; न३, ग५- × × × × । ५६/४-
न२-गिरिप्रस्रवणे ; न४-गिरिप्रस्रवणस्तथा(?) ; ग६-गिरिप्रस्रवणो यथा ; न३, ग५-
× × × × ; त-चित्ते चात्मनि संस्थिते ।

५७/१-त-नादे ; क-ब्रह्मरन्ध्रे गते । ५७/२-त-गिरिप्रस्रवणं
यथा । ५७/३-न२, ७-तदानन्दी भवेद्योगी ; न४-तदानन्दी भवेद्योगी ; त-तदानन्दी भवेद्देही ;
न३-तेनानन्दी ; न५-तदानन्दोद्भवो देही(?) ; न६-देवि ; ग३-तदानादी
भवेद्योगी ; ग४, न८-तदा नादो भवेद्देहे ; ग६-ततो नन्दी(?) भवेद्देही ; ५७/४-क-"एकं तालपत्रं
गलितम्" इत्यत्र लेखकस्य टिप्पणी ।

५८/१-ग१, ४, ५, ६, न७-ज्यत्र ; ग२-योगिनस्त्वचले ; क- ×
× × × । ५८/२-क- × × × × । ५८/३-भूताः ; न३-परो-
द्भूता ; न६-रताः पूर्वे ; क- × × × × । ५८/४-न३, ४, ८, ग३, ५, ६-
रेचपूरक- ; न६-रेचपूरविजिताः(?) ; क- × × × × ।

दक्षिणोत्तरगुल्फेन सीवनीं पीडयेत्तिरामम् ।
अघस्तादण्डयोः सूक्ष्मां सव्योपरि च दक्षिणम् ॥५९॥

जंघोर्वोरन्तरं गार्गि निश्छिद्रं बन्धयेद्दम् ।
समग्रीवशिरस्कन्धः समपृष्ठः समोदरः ॥६०॥

नेत्राभ्यां दक्षिणं गुल्फं लोकयन्नुपरिस्थितम् ।
धारयन्मनसा सार्धं व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ॥६१॥

आसने नान्यधीरास्ते द्विजो रहसि नित्यशः ।
क्षत्रियश्च वरारोहे व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ॥६२॥

आसने नान्यधीरास्ते रहस्येव जितेन्द्रियः ।
वैश्याः शूद्राः स्त्रियश्चान्ये योगाभ्यासरताः नराः ॥६३॥

५९/१-न३-दक्षिणोत्तरगुल्फेन ; क- × × × × । ५९/२-त, न२, ४, ५, ७, ८-
तिरामम् ; न३-सीवनीं पीडये स्थिता(?) ; न६, ग४-पीडयेत्सीवनीं तिरामम् ; ग१
सीवनीं पूरयेत्तिरामम् ; ग२-सीवनीं पीडय सुचिराम्(?) ; क- × × × × । ५९/३-न१-
अघस्तादण्डवत्सूक्ष्मां ; न५, ६-सूक्ष्मं(?) ; न३-अघस्तान्निक्षिपेत्तद्वत् ; क- × × × × ।
५९/४-न३, ७, ग५, ६-दक्षिणम् ; न२-दक्षिणे ; क- × × × × ।

६०/१-न१, २, ५, ७, ग३, ५, ६-जंघोर्वोरन्तरे ; न६-जंघयोरन्तरे ; ग२-
ग२-जंघेदारन्तरं(?) ; क- × × × × । ६०/२-ग६-अच्छिद्रं ; ग३-
निश्चिद्रं बन्धयेद्दम्(?) ; क- × × × × । ६०/३-ग५, ६- × × शिरः कायः ;
न६, ग४-शिरस्कश्च । ६०/४-क- × × × × ।

६१/१-न१, २, ५, ७-दक्षिणे गुल्फे ; क- × × × × । ६१/२-न१,
२, ५, ७-लोकयन्नुपरि स्थितः(?) ; ग२-लोकयन्नुपरिस्थितम् ; ग३-लोकयाम परिस्थितम्(?) ;
क- × × × × । ६१/३-ग१, २, न६-भारत्या ; ग३-धारया मनसा(?) ;
ग५-व्याहृत्य ; ग६-व्याहृत्या ; ग४-सिद्धं(?) ;
न३, क- × × × × । ६१/४-न३, क- × × × × ।

६२/१-न३, ६, ७, ८, ग३, ५, ६-नान्यधीरास्ते ; ग२-आसीतानन्यधीनित्यं ;
क- × × × × । ६२/२-न३, ७-रहस्येव जितेन्द्रियः ; न६, ग३, ५-रहस्ये विजितेन्द्रियः ;
ग६-रहस्ये विजितेन्द्रियाः(?) ; न१, २, ५, त-दीपं हस्ते विलोकयन् ; क- × × × × ।
६२/३-४-ग३, क- × × × × × × × × ।

६३/१-ग२-आसीतानन्यधीनित्यं ; ग३, ५, ६, क- × × × × । ६३/२-न१, ५,
६-रहस्ये विजितेन्द्रियः ; न२, ३-दीपं हस्ते विलोकयन् ; ग२-द्विजो रहसि नित्यशः(?) ; ग३, ५,
६, क- × × × × । ६३/३-न२, क- × × × × । ६३/४-न३, ४, ६, ग३-
रताः सदा ; न२, क- × × × × ।

शैवं वा वैष्णवं वाथ व्याहरन्नन्यमेव वा ।
आसने नान्यधीरास्ते दीपं हस्ते विलोकयन् ॥६४॥

आयुर्विधातकृत्प्राणस्त्वेनाग्निकुलं गतः ।
धूमध्वजजयं यावन्नान्यधीरेवमभ्यसेत् ॥६५॥

धारणं कुर्वतस्तस्य शक्तिः स्याद्विष्टभोजने ।
देहश्च लघुतां याति जठराग्निश्च वर्धते ॥६६॥

दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मान्मनसारोप्य मारुतम् ।
मन्त्रमुच्चारयन्दीर्घं नाभिमध्ये निरोधयेत् ॥६७॥

६४/१-न१, ४, ग३-वापि ; न८-वायु ; ग२-वायु ; न२-वायु ; न३-रौद्रं वा वैष्णवं वापि ; न२, क- X X X X । ६४/२-ग२-
व्याहरन्नन्यमेव वा ; न४, ५, ७-व्याहरतोऽन्यमेव वा ; ग५, ६-व्याहरन्नन्यमेव वा ; न८-मन्त्रं
वाराहमेव वा ; न२, क- X X X X । ६४/३-न३, ५, ६, ग३-नन्यधी
; न४-नन्यधीतयो(?) ; ग२-आधितः सुधियः कृत्या(?) ; क- X X
X X । ६४/४-ग२-हस्ते दीपं ; न३-दीपमग्नावलोकयन् ; न६-दीपं हस्तेऽवलोकयन् ;
न४-दीपहस्ते इत्थं सुता(?) ; क- X X X X । कलिकातामुद्रितपुस्तके 'दीपं हस्ते विलोकयेत्' ।

६५/१-ग५, ६-आयुर्विधातकः ; ग२-आयुर्विपूतकृत्प्राणः(?) ; न४-आयुर्विधा-
कृत्प्राणः ; ग३-आयुर्विपूतकृत्प्राणः(?) ; क- X X X X । ६५/२-ग२-कुलं तपः(?) ; ग२-गच्छेद्गार्गि कुलं गतः(?) ततः ; क- X X X X ।
६५/३-न२, ३, ६, ७, ग६-धूमध्वजजयं ; न१-धूमध्वनिजया(?) ; न५-
धूमध्वनिजयो ; क- X X X X । ६५/४-तावद्धीरेव(?) मभ्यसेत् ; क- X X

६६/१-न३-धारणं कुकुतो रोप्य(?) ; ग२, क- X X X X । ६६/२-एतच्चरणं
किञ्चित्संशयास्पदम् । तस्य हस्तलेखेषु पाठभेदाः-(?) न२, ५, ७, त-यथा ग्रन्थे स्वीकृतः ; (२)
न१, ग१-शक्तिस्थाने प्रभंजनम् ; (३) न४-शक्ति-प्रभंजनः ; (४) ग४-शक्ति-शिखि-
भ्रमम् ; (५) न३, ८, ग५, ६-वह्निस्थाने प्रभंजनम् ; (६) न६, ग३-वह्नि-प्रभंजनः ;
ग२, क- X X X X । मुद्रितपुस्तकेभ्यश्च नडीआदे, मुरादाबादे, कलिकातायां च मुद्रितेषु
"वह्निस्थानं प्रभंजनम्" इति पाठो, यो न कस्मिन्नपि लेखे दृश्यते ; तथापि स न समीचीन इति मन्ये पूर्वापरस-
म्बन्धाभावात् । ग्रन्थे स्वीकृतः पाठस्तु सन्दर्भे युक्त इति मे मतिर्यतस्तेन द्वितीयचरणेनोक्तरीत्या
प्रभंजनः" इति पाठो यः स "न६, ग३" लेखयोर्विद्यते ; तथापि स न समीचीन इति मन्ये पूर्वापरस-
म्बन्धाभावात् । ग्रन्थे स्वीकृतः पाठस्तु सन्दर्भे युक्त इति मे मतिर्यतस्तेन द्वितीयचरणेनोक्तरीत्या
६६/३-न१-देहस्तु ; ग२, क- X X X X । ६६/४-न२, ५-जठराग्नेश्च
दीपनम् ; ग४, ५, ६-जठराग्निश्च वर्धते ; न३-जठराग्निवर्धितः(?) ; त-जठराग्नेश्च
दीपनम् ; ग२, क- X X X X ।

६७/१-एतच्चरणं द्विधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णितव्ये । तत्र प्रथमो विभागः "दृष्टचिह्न-" ।
तस्य ये पञ्च भेदा दृश्यन्ते ते-न१, ३, ४, ६, ८, ग१, ४, ५, ६, त-दृष्टचिह्नः ; न२, ५-दृष्टचिह्नः ;
ग३-दृष्टचिह्नः ; न६-दृष्टचिह्नः ; न७-दृष्टचिह्नः । द्वितीयो विभागः "ततस्तस्मात्" । तस्य त्रयः
पाठभेदा दृश्यन्ते, ते-न३, ४, ६, ८, ग३, ४, ५, ६-ततस्तस्मात् ; न१, ७-ततस्तस्मिन् ; न२, ५, ग१,

यावन्मनो लयत्यस्मिन्नाभौ सवितृमण्डले ।
तावत्समभ्यसेद्विद्वान्नियतो नियतासनः ॥६८॥

एतेन नाभिमध्यस्थधारणेनैव मारुतः ।
कुण्डलीं याति वह्निश्च दहत्यत्र न संशयः ॥६९॥

सन्तप्ता वह्निना तत्र वायुना चालिता स्वयम् ।
प्रसार्य फणभृद्भोगं प्रबोधं याति सा तदा ॥७०॥

त-ततः स्थानात् ; ग२, क-समस्ता पंक्तिरेव नास्ति । मुद्रितपुस्तकेभ्यो "दृष्टचिह्नस्ततः स्थानात्" इति पाठः
शिवेन्द्रमुपुस्तके, मुम्बापुर्या, नडीआदे च मुद्रितेषु स्वीकृतो दृश्यते, मुरादाबादे, कलिकातायां च मुद्रि-
तयोः "दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मिन्" इति । तत्र "दृष्टचिह्नः" शब्दः सामान्यः, स च १० हस्तलेखेषु विद्यते ।
"ततस्तस्मिन्", इत्येको, ततः स्थानात्" इति च द्वितीय एतौ पाठौः केषु केषु दृश्यते तथापि ग्रन्थसन्दर्भ
तयोरेकोऽपि न समीचीनः ; "ततस्तस्मात्" च न केवलं समीचीनः परं च ८ हस्तलेखेषु विद्यते इति
"दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मात्" इति चरणं स्वीकरणीयं भवति । ६७/२-ग२, क- X X X X ।
६७/३-ग१, ५, न३, ६-गार्गि ; न१, ६, ८, ग४-मुच्चारयेद्गार्गि ;
ग२, क- X X X X । ६७/४-ग४-निरोधयन् ; ग२, क- X X X X ।

६८/१-न१, २, ३, ५, ७, ८-यावन्मनो लयस्तस्मिन् ; ग३-यावन्मनः स्थितस्तस्मिन्(?) ;
न४-यावन्मनो भवेत्तस्मिन् ; ग६-यावन्नरोधयेत्तस्मिन् ; ग२, क- X X X X । ६८/२-
ग१-नाभौ सावित्रमण्डले ; ग२, क- X X X X । ६८/३-ग२, क- X X X X ।
६८/४-ग१, ४, ५, ६-नियताशनः ; ग२, क- X X X X ।

६९/१-न१, २, ५, ७, ग१-नाभिमध्यस्थो ; न३-नाभिमध्यस्थं(?)
ग३-नाभिमध्यस्तु ; ग४-नाभिमध्येन ; ग२, क- X X X X । ६९/२-
ग३-धारणे नैव(?) ; न४-धारयेच्चैव मारुतम् ; ग२, क- X X X X । ६९/३-
न३-कुण्डलीं चाति(?) ; न८-कुण्डलीं वाति ; ग५, ६-कुण्डलीं वायु ; ग१-
कुण्डली यत्र(?) । ग२, क- X X X X । ६९/४-ग३-देहान्नयत्र(?) ;
ग२, क- X X X X ।

७०/१-ग१, ४, न३, ४-सन्तप्तो ; न५, ८, ग३-सन्तप्तवह्निना ; न६-
सन्तप्तो ; ग५, ६-सर्वतो ; ग२, क- X X X X । ७०/२-त-
चारिता ; न६, ग४, ५, ६-वायुना च प्रवातितः ; ग१-प्रवाहितः ;
न३, ४-प्रचालितः ; ग३-अभिप्रचालितः ; न८-तीव्र वातिता ; ग२,
क- X X X X । ७०/३-न८-प्रसार्य फणभृद्भोगं ; ग२, क- X X X X । ७०/४-अस्मिन्चरणे
पुनः साम्यवैषम्ये भवतस्तेन तं द्विधा विभज्य निश्चयो कर्तव्यः । तस्य द्वौ विभागौ-
(१) प्रबोधं याति, (२) सा तदा चेति । तत्सम्बन्धिनो लेखभेदाः-(१)-न१, २, ३, ५, ७, ८, ग१,
४, ५, ६, त-प्रबोधं याति ; तस्य विकृतयस्त्रयः-न४-प्रबोधं याति ; न६-प्रबोधयति ; ग३-
अगाधं याति । (२) न२, ५, ७, त-सा तदा ; न१, ४, ग१, ४-तत्तदा ; न३, ६, ८, ग३, ५
६-तत्तथा । ग२, क- X X X X । 'कुण्डली' (६९/३) शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तस्य गुण-
वाचकाः सर्वेऽपि शब्दाः स्त्रीलिङ्गप्रत्ययान्विता एव भवेयुरिति स्वीकृतपाठस्यौचित्यमवगन्तव्यम् ।

प्रबुद्धे संसरत्यस्मिन्नाभिमूले तु चक्रिणि ।
ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्णायां प्रयाति प्राणसंज्ञकः ॥७१॥

सम्प्राप्ते मारुते तस्मिन्सुषुम्णायां वरानने ।
मन्त्रमुच्चार्य मनसा हृन्मध्ये धारयेत्पुनः ॥७२॥

हृदयात्कण्ठकूपे च भ्रुवोर्मध्ये च धारयेत् ।
तस्मादारोप्य मनसा साग्निं प्राणमनन्यधीः ॥७३॥

धारयेद्व्योम्नि विप्रेन्द्रे व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ।
वायुना पूरिते व्योम्नि साङ्गोपाङ्गे कलेवरैः ॥७४॥

७१/१-न१, २, ५, ७, त-संचरत्यस्मिन् ; न३, ग१, ३, ६-संसरत्यस्मिन् ; न४-प्रसृते ह्यस्मिन् ; ग५-च स्फुरत्यस्मिन् ;
न६-प्रबुद्धं संस्फुरत्यस्मिन् ; ग४-प्रबुद्धः संसरत्यस्मिन् ; ग२, क-××××।
७१/२-न१, २, ५, ७, त-नाभिमूले च-; ग३-च चाश्रणि(?); ग१-
आदिमूले च चक्रिणि ; ग२, क-××××। ७१/३-ग२, क-××××। ७१/४-
न२-प्राणसंज्ञिकम्(?) ; ग१, न७-प्राणसंज्ञिकम्(?) ; ग३-
प्राणसंज्ञिकम् ; ग२, क-××××।

७२/१-२-न४-एषा पंक्तिविद्यत एव तथापि सा न स्वस्थाने यथात्र, किन्तु ७२/३-४, ७३/१-
४ अनन्तरम् । ७२/१-न२, ७, ग२, क-×××× ; न६-खे प्राप्ते । ७२/२-
न२, ७, ग२, क-××××। ७२/३-ग२, क-××××। ७२/४-न३, ग३-
सुधीः ; ग४-धारयत्ततः ; न२, ७, ग२, क-××××।

७३/१-ग५, ६-हृदयात्कण्ठमध्ये च ; न३-हृदये कण्ठकूपे(५)थ ; न८-हृदयात्कण्ठमूले च ;
न१, ४, ५, ग२, क-××××। ७३/२-ग५-दक्षिणाम् ; न१, ४, ५, ग२
क-××××। ७३/३-४-ग३-७१ श्लोकस्य पुनरुक्तित एषा पंक्तिविद्यत अत्र । ७३/३-
न१, ग२, क-××××। ७३/४-न२, ३, ६-साग्निप्राणमनन्यधीः ; ग२, क-××××।

७४/१-अस्मिन्श्चरणे पुनस्तं द्विधा विभज्य साम्यवैषम्ये निश्चितव्ये । तौ विभागाः-(१)
“धारयेद्व्योम्नि”, (२) “विप्रेन्द्रे” । तत्सम्बन्धिनो लेखविभागाश्च-(१) न२, ५, ६, ७, ८,
ग३, ४, ५, ६-धारयेद्व्योम्नि ; न१, ३, ४, ग१, त-धारयेद्यो हि ; ग२, क-××××। (२)
न१, २, ४, ५, ६, ७, ८, ग३, ५, ६, त-विप्रेन्द्रे ; ग१, ४-विप्रेन्द्रो ; न३-विप्रेन्द्र ; ग२, क-
××××। ७४/२-ग२, क-××××। ७४/३-न८-पूरयेद्व्योम्नि
(?) ; न१, ३, ४-पूरितो ; न६-पूरितं ; ग२, क-
××××। ७४/४-न१, २, ३, ग१, ४, ५-सांगोपांगकलेवरैः ; न६-सांगोपांगं कलेवरम् ;
ग२, क-××××।

तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि विकर्तनः ।

शरीरं विसृक्षुश्चेदेवं सम्यक् समाचरन् ॥७५॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म ध्यायन्प्रणवमोश्वरम् ।
संभिद्य मनसा मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रं सवायुना ॥७६॥

प्राणमुन्मोचयेत्पश्चान्महाप्राणे खमध्यमे ।
देहातीते जगत्प्राणे शून्ये नित्ये ध्रुवे पदे ॥७७॥

आकाशे परमानन्दे स्वात्मानं योजयेद्विद्या ।
ब्रह्मैवासौ भवेद्गार्गि न पुनर्जन्मभाग्भवेत् ॥७८॥

तस्मात्त्वं च वरारोहे नित्यं कर्म समाचर ।
सन्ध्याकालेषु वा नित्यं प्राणसंयमनं कुरु ॥७९॥

७५/१-न३-रतिते(?) ; ग३-तथात्मा ; न१-तदा तु-
; ग४-तथा विराजते ; न७, त-तदात्मा राजते तस्य ; न५-तदा तु-
तस्य ; ग२, क-××××। ७५/२-न५-विर्वर्तितः ; न३-तथा-
विकर्तनः ; ग२, क-××××। ७५/३-ग३-शरीरं मेव शि सूक्ष्मं चेत्(?) ; ग६-शरीर-
मपि सूक्ष्मं चेत् ; ग२, क-××××। ७५/४-न२, ३, ४, ६, ७, ८, ग४-
समाचरेत् ; ग५, ६-समभ्यसेत् ; ग३-सम्यं(?) समाचरेत् ; ग२, क-××××।

७६/१-न१, २, ५-ब्रह्म ध्यायन् ; न४, ग३-एकाक्षरं परं ब्रह्म ; ग१, २, क-
××××। ७६/२-न१, २, ५-प्रणवमोश्वरं सदा ; ग१, २, क-××××। ७६/३-
न८-संभेद्य ; न३-संरुध्य ; ग१-संक्षिप्य(?) ;
ग२, क-××××। ७६/४-ग५, ६-ब्रह्मरन्ध्रस्य वायुना ; ग४-ब्रह्मरन्ध्रस्व(?) वायुना ;
न५-ब्रह्मरन्ध्रसवायुना(?) ; न३-ब्रह्मरन्ध्रसमाधिना ; ग२, क-××××।

७७/१-ग३, ६-प्राणानुन्मोचयेत्पश्चात् ; न४-प्राणास्तु मोचयेत्पश्चात् ; न६-प्राणं हि मोच-
येत्पश्चात् ; ग४, न८-प्राणं च मोचयेत्पश्चात् ; ग१-प्राणं विमोचयेत्पश्चात् ; ग२, क-××××।
७७/२-न१, २, ४, ग३-सुमध्यमे ; न३, ५, ७, ग६-महाप्राणेषु मध्यमे ; ग१-
महाप्राणे च ; ग४-महाप्राणश्च(?) ; न८-महाप्राणौघ ; ग२,
क-××××। ७७/३-न३-देहातीते ततो योगी ; ग३-देहातीतजगत्प्राणे(?) ; न६-
जयत्प्राणे(?) ; ग२, क-××××। ७७/४-न३, ४, ७-नित्यध्रुवे
; ग३-शून्ये सत्ये ; ग२, क-××××।

७८/१-न३-आकाशोपमानन्दे ; ग२, क-××××। ७८/२-न१, २, ४, ५, ७,
ग३, त-सुधीः ; न६-तदा ; ग२, क-××××।
७८/३-न३, ग५-ब्रह्मैव स भवेद्गार्गि ; न४-ब्रह्मैव संभवेद्गार्गि ; ग४-ब्रह्मैवानुभवेद्गार्गि ; ग३-
ब्रह्मैव संभवेद्योगी ; ग२, क-××××। ७८/४-ग२, क-××××।

७९/१-ग३-तस्मात्त्वं ; न३, ग२, क-××××। ७९/२-ग१, ३, ४-
नित्यकर्म ; न६-समाचरे ; न३, ग२, क-××××। ७९/३-४-
न३, क-××××।

प्राणायामपराः सर्वे प्राणायामपरायणाः ।
प्राणायामविशुद्धा ये ते यान्ति परमां गतिम् ॥८०॥

प्राणायामादृते नान्यत्तारकं नरकादपि ।
संसारार्णवमग्नानां तारकः प्राणसंयमः ॥८१॥

तस्मात्त्वं विधिमाग्रेण नित्यं कर्म समाचर (न्) ।
विधिनोक्तेन मार्गेण प्राणसंयमनं कुरु ॥८२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये षष्ठोऽध्यायः ॥

८०/१-क- × × × ×। ८०/२-न४-"ब्रह्मविष्णुशिवादयः"—प्रथमं लिखितं यथा-
स्वीकृतं चरणं पिधाय ; क- × × × ×। ८०/३-न४, ६, ग४, ५, ६-प्राणायामैविशुद्धा ये ;
क- × × × ×। ८०/४-क- × × × ×।

८१/१-२-ग२-प्राणायामातारं + + तारं नरकादपि(?) ; न६, क- × × × × × × × ×।
८१/१-न५-प्राणायामादृतं—। ८१/२-न५, ७—नरकादिषु ; न२, त-
तारको नरकादिषु(?) । ८१/३-न६, क- × × × ×। ८१/४-ग३-तारकं प्राणसंयमम्(?) ;
न६, क- × × × ×।

८२/१-ग४-तस्मात्त्वं च वरारोहे ; क- × × × ×। ८२/२-न१, २, ४, ६, ग१ ३-
नित्यकर्म—; ग२-नित्यं संयममाचर ; क- × × × ×। ८२/३-न३-विधिनो-
क्तेन मार्गेण(?)म.प्रौण ; ग२, ४, क- × × × ×। ८२/४-न३-प्राणसंय(-म-)नं—;
ग२ ४, क- × × × ×।

षष्ठोऽध्यायः

६१

परिशिष्टम्

षष्ठाध्यायस्य ४।२ अनन्तरं + इति संज्ञितायां पादटिप्पण्यामुल्लिखिता
अधिकाः श्लोकाः ॥

न८—नासाग्रे दृक् सदा सम्यक् सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
नासाग्रे शशभृद्विम्बे ज्योत्स्नाजालवितानके ॥१॥

अम्बोमा(?) सहितं शुभ्रं सोमसूर्याग्निलोचनम् ।
पंचवक्त्रं महादेवं चन्द्रशेखरमीश्वरम् ॥२॥

नन्दिवाहनसंयुक्तं सर्वदेवसमन्वितम् ।
प्रसन्नं सर्ववरदं ध्यायेत्सर्वायुषं शिवम् ॥३॥

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
अकारमूर्तिरेतेषां रक्तांगी हंसवाहिनी ॥४॥

दण्डहस्ता सती बाला गायत्रीत्यवधार्यताम् ।
अकारमूर्तिरेतेषां कृष्णांगी वृषवाहिनी ॥५॥

चक्रहस्ता सती चैव सावित्रीत्यवधार्यताम् ।
मकारमूर्तिरेतेषां श्वेतांगी तार्क्ष्यवाहिनी ॥६॥

शूलानन्दमयी वृद्धा सरस्वत्यवधार्यताम् ।
माहेश्वरीति सा प्राज्ञैः पश्चिमा परिकीर्तिता ॥७॥

सृष्टिस्थित्यन्तकालाद्या मकारोऽप्यन्तकात्मकः ।
अक्षरत्रयमेवैतत्कारणत्रयमिष्यते ॥८॥

त्रयाणां कारणं ब्रह्म सद्रूपं सर्वकारणम् ।
एकाक्षरं परं ज्योतिस्तमाहुः प्रणवं बुधाः ॥९॥

ग५-एभ्यः १, ४-१० श्लोका अस्मिन्नपि लेखे सन्ति निम्नलिखितैः पाठान्तरैः—

१/१-नासाग्रदृक्—। १/३-नासाग्रशशभृद्विम्ब—। १/४-ज्योत्स्नाजालविता-
नितम् । २-३- × × × ×। ४/१-यद्वेदादौ—। ५/३-उकारमूर्तिरेतेषां ।
५/४-श्वेतांगी तार्क्ष्यवाहिनी । ६/४-कृष्णांगी वृषवाहिनी । ७/१-त्रिशूलानन्दमयी । ७/३-
माहेश्वरीति सा प्राज्ञी । ८/१-सृष्टिस्थितिकृत्वाद्यौ(?) । ८/३-अक्षरत्रयमेतत्तु । ९/१-
यात्राणां(?)—। ९/२-भारूप—।

ग६-ये श्लोकाः (१, ४-१०) ग५ लेखे त एवास्मिन्नपि लेखे सन्ति तथापि तस्मिन्कानि
विशिष्टानि पाठान्तराणि दृश्यन्ते, तानिः—

एवं ज्ञात्वा विधानेन प्रणवेन समन्वितम् ।
प्राणायामं ततः कुर्याद्विचरककुम्भकः ॥१०॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

उक्तान्येतानि चत्वारि योगाङ्गानि द्विजोत्तमे ।
प्रत्याहारादि चत्वारि शृणुष्वभ्यन्तराणि च ॥१॥

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥२॥

यद्यत्पश्यसि तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्भिर्महात्मभिः ॥३॥

कर्माणि यानि नित्यानि विहितानि शरीरिणाम् ।
तेषामात्मन्यनुष्ठानं मनसा यद्विहिता ॥४॥

सप्तमोऽध्यायः ॥

*न४, ५—श्री याज्ञवल्क्य उवाच ; न८—याज्ञवल्क्यः—; न३—श्री भगवानु ॥ न६—भगवानुवाच ;
ग६—ओम् भगवान्—; न१, २, ७, ग१, २, ५, त, क—× × × × ।

१/२—न५, ७, ८, ग५, त—वरानने । १/३—न१, २, ३, ५, ६, ८,
ग२, ३, ४, ५, ६, त—प्रत्याहाराणि— ।

२/१—न३, ६—हि चरेतां(?) ; ग५—हि चरतां ; ग३—
विचरतां । २/३—ग२—बलोदाहरणं(?)— ।

३/१—न४—यद्यत्पश्यति—; न३—यच्च पश्यति—; ग३—यद् + + + ति— ।
३/२—न१, २, ३, ४, ५, ६, ग१, ४—पश्येदात्मानमात्मनि ; ग२—पश्येदात्मानमात्मना । ३/३—
ग६—स वै— । ३/४—न६—योगविद्भिर्महात्मभिः(?) ।

४/१—ग३—कर्मणो निधित्यानि(?) । ४/२—ग३—विदितानि— । ४/४—न३—
मनसो यद्विहिता ; ग३—मनसा युद्धविहिता(?) ; ग१—मनसा यत्प्रकल्पितम् ।

१/१—नासाग्रदृक्— । १/३—नासाग्रशशमृद्विम्बं । १/४—ज्योत्स्नाजालविता-
नितम् । २-३- + + + + । ४/१—यद्वेदादौ— । ५/३—उकारमूर्तिरेतेषां ।
५/४—श्वेतांगी तार्वणवाहिनी । ६/४—कृष्णांगी वृषवाहिनी । ७/१—त्रिशूलं दधती ।
८/१—सुष्ठित्वात्मकावाद्यौ । ८/२—मकारो त्यन्त-(?)—कारकः । ८/३—अक्षरत्रयमेतत् ।
९/२—भारूपं— ।

विशेषा टिप्पणीः—एभ्यो टिप्पणीभ्यो स्पष्टमेव प्रतीयते यत् “ग५, ६” लेखात्रेकस्यैव मूललेखस्य प्रति-
लेखाविति, “न८” लेखश्च तस्यैव मूललेखस्य तृतीयप्रतिलेखस्य प्रप्रतिलेख इति ।

प्रत्याहारो भवेत्सोऽपि योगसाधनमुत्तमम् ।
प्रत्याहारः प्रशस्तोऽयं सेवितो योगिभिः सदा ॥५॥

अष्टादशसु यद्वायोर्ममस्थानेषु धारणम् ।
स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते ॥६॥

अश्विनौ च तथा ब्रूतां गार्गि देवभिषग्वरी ।
†ममस्थानानि सिद्धयर्थं शरीरे योगमोक्षयोः ॥७॥

तानि सर्वाणि वक्ष्यामि यथावच्छृणु सुव्रते ।
पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जङ्घामध्ये तथैव च ॥८॥

चित्थोर्मूलं च जान्वोश्च मध्ये चोरुद्वयस्य च ।
पायुर्मूलं ततः पश्चाद्देहमध्यं च मेढ्रकम् ॥९॥

५/१-२-न४, ग३- × × × × × × × । ५/३-न५, ८, ग१, ५, ६, क-प्रत्याहारे
प्रशस्तं तत् ; न१, ४, ७, ग४-प्रत्याहारं प्रशस्तं तत् ; ग२-प्रत्याहारं प्रशस्तं तत् ; न४, ग३-
प्रत्याहार(?) प्रशस्तं तत् ; न३-प्रत्याहारं प्रशंसन्ति । ५/४-न१, ४, ५, ६, ७, ८, ग१, ३, ५,
६, क-सेवितं ; ग२-सेवन्ते योगिनः सदा ; ग४-योगिभिः सेवितं सदा ; न३-
स वेति(?) सेवितं योगिभिः सदा ।

६/१-न६-अष्टादशस्तु(?) ————— । ६/२-न३- ————— धारयेत् ;
न७- ————— धारणे(?) । ६/३-न४, ग४, ५, ६-स्थानात्स्थानं ————— ; न३-
स्थानस्थानं(?) ————— ।

७/१-ग१- ————— तु यथाऽब्रूतां ; न४- ————— च तदाब्रूतां ; ग२-
तत्र तौ ब्रूतां ; न१, २, ५, ७, ८- ————— तथा ख्यातां । ७/३-न६-
सिद्धयर्थे । ७/४-ग४, ५, क- ————— भोगमोक्षयोः ; न८- ————— स्वर्गमोक्षयोः ;
ग२- ————— योगभोगयोः । † अत्र “न६” लेखे “मध्यमेऽपि हृदये च ————— मनसो-
रुचिरूपम्” इति श्लोको वर्तते । सो नाधिकः किन्तु द्वादशाध्यायान्तर्गतो २३ तमः श्लोको लेखकस्य
अमेनात्र प्रविष्ट इति नासावुद्धृतोऽस्यां टिप्पण्याम् ।

८/२-ग४- ————— सांप्रतम् ; ग५- ————— सादरम् ; ग६-
संप्रति । ८/३-ग१, २, त-पादाङ्गुष्ठे च । गुल्फे च(?) ८/४-न१, ग५, ६-जङ्घामध्ये ————— ;
ग२-जङ्घामध्यं ————— ; न४, ७, ग३-जङ्घामध्यौ(?) ————— ; ग४-जङ्घामेढ्रा ————— ।

९/१-२-अत्र दृश्यमाणानां पाठभेदानां वैशिष्ट्याद्वावपि चरणावेकत्र विचारणीयौ भवतः ।
ताभ्यां भूतां समस्तां प्रथमां पवित्रं च चतुर्धा विभज्य लेखानां साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये । ते च
विभागाः-(१) चित्थोर्मूलं च ; (२) जान्वोश्च ; (३) मध्ये ; (४) चोरुद्वयस्य च । तत्सम्बन्धिनो
लेखानां विभागाश्चेदशाः-(१) ग३, ४ न३-चित्थोर्मूलं च ; न७-स्फिजोर्मूलं च ; न२-स्फिचोर्मूलं च ;
न८-स्फिजोर्मूलं(?) च ; ग५, ६, क-स्फिजोर्मूलं च ; न१, ४, ५, ६, ग१, त-चित्थोर्मूलं च ; ग२-

नाभिश्च हृदयं गार्गि कण्ठकूपस्तथैव च ।
तालुमूलं च नासाग्र-मूलं चाक्षोश्च मण्डले ॥१०॥

भ्रुवोर्मध्यं ललाटं च मूर्धा च मुनिसत्तमे ।
ममस्थानानि चैतानि मानं तेषां पृथक् शृणु ॥११॥

पादान्मानं तु गुल्फस्य सार्धाङ्गुलचतुष्टयम् ।
गुल्फाज्जङ्घस्य मध्यं तु विज्ञेयं तद्दशाङ्गुलम् ॥१२॥

तयोर्मूलं च ; (२) न१, २, ७, ग४, ५, ६, त, क-जान्वोश्च ; ग१, २, ३, न३-जानू च ; न६-
जानी च ; न४-जानु(-मध्यं) ; क-जानोश्च ; न८-वाह्वोश्च ; (३) न१, २, ५, ७, ८, ग१, २,
४, ५, ६, त, क-मध्ये ; न३, ग३-मध्यात् ; न४, ६-मध्यं ; (४) न३, ४, ६, ८, ग१, २, ३,
४, ५, ६, त, क-चोरुद्वयस्य च ; न१, २, ५, ७-चोरुभयस्य च । ९/३-४-अस्याः पङ्क्तेरपि तथैव
रीत्या लेखानां साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये । तस्याश्चतुर्विभागाः-(१) पायुर्मूलं ; (२) ततः पश्चात् ;
(३) देहमध्यं च ; (४) मेढ्रकम् । तत्सम्बन्धिनो लेखविभागाः-(१) न१, २, ३, ४, ५, ६, ७,
ग२, ४, ५, ६, त, क-पायुर्मूलं ; न८-वायुर्मूलं ; ग१-पादमूलं ; ग३- × × ; (२) ग३-
× × ; सर्वेष्वन्येषु-ततः पश्चात् ; (३) ग२-देहमध्यं च ; न१-मध्यदेहं च ; न२, ५, ७, त-
मध्यदेहश्च ; न३, ग१-मध्ये देहं च ; न६, ग६, क-मध्ये देहस्य ; ग५, न८-मध्यं देहस्य ; ग३-
× × × ; (४) ग३- × × × ; सर्वेष्वन्येषु-मेढ्रकम् ।

१०/१-ग१-नाभि च(?) ————— ; ग३- × × × × । १०/२-न२, ६, ७-कण्ठकूपं ————— ;
न ६-कण्ठकूपा(?) ————— ; ग१-कण्ठकूपस्तथैव च(?) ; ग३- × × × × । १०/३-त-तालु-
मूले च ————— ; न८, क-तालुमूलं च(?) ————— ; न२-तालुमूलं(?) मूलं च नासाग्रं ; न७-
———— नासाग्र (मूलं) (?) ————— ; न३- ————— च नासा च ।
१०/४-न६-चाक्षोश्च (?) ————— ; ग५, ६- ————— मण्डलम् ; न३- (नासा च)
मूननक्षोश्च(?) ————— ।

११/१-ग५, ६-भ्रुमध्यं च ————— ; न७-भ्रुवोर्मध्ये(?) ————— । ११/२-इदं
चरणं द्विधा विभज्य लेखानां साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये । तस्य विभागाः-(१) मूर्धा च ; (२)
मुनिसत्तमे । तत्सम्बन्धिनो लेखविभागाः-(१) त, न३, ४, ६, ७, ८, ग१, २, ३, ४, ५, ६-
क-मूर्धा च ; न१-मूर्धश्च(?) ; न२, ५-मूर्धं च(?) ; (२) न१, ग१-मुनिपुंगवि । ११/३-ग४-
ब्रह्मस्थानानि ————— ; न१, ग२ ममस्थानानि वै तेषां ; न८- ————— नैतानि(?) ।
११/४-न१, त-मानं चाथ ————— ; ग२-मानं चैषां ————— ; ग५, ६-मानमेषां ————— ।

१२/१-इदमपि द्विधा विभज्य पाठभेदा निर्णेतव्याः । तस्य विभागाः-(१) पादान्मानं तु ;
(२) गुल्फस्य । तत्सम्बन्धिनो लेखविभागाः- ————— (१) ग४, न८-पादान्मानं तु ; न१, ३, ग१-
पादान्मानं तु ; न४, ६, ग३-पादमानं तु ; ग५, ६, क-पादमूलं च ; न२, त-पादात्स्थानं तु ; ग२-
पादाङ्गुष्ठे च ; (२) न२, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ग१, ३, ४, ५, ६, त, क-गुल्फस्य ; ग२-गुल्फान्ते ;
न१-गुल्फाय । १२/२-न३-सार्धाङ्गुलं ————— । १२/३-न८-गुल्फात् ————— ; न४-गुल्फाच्च
जङ्घमानं तु ; ग३-गुल्फाज्जङ्घस्य मानं तु ; न३-गुल्फजङ्घस्य मध्ये तु ; न५-गुल्फाज्जङ्घस्य मध्ये तु ;
जङ्घयोगुल्फयोर्मध्यं । १२/४-न१, ३, ४, ५, ६, ७, ग१, ३, विज्ञेयं तु ————— ।

जङ्घमध्याच्चित्योर्मूलं यत्तदेकादशाङ्गुलम् ।
चित्योर्मूलाद्वारोहे जानुः स्यादङ्गुलिद्वयम् ॥१३॥

जान्वोर्नवाङ्गुलं प्राहुरुमध्यं मुनीश्वराः ।
ऊरुमध्यात्तथा गागि पायुर्मूलं नवाङ्गुलम् ॥१४॥

देहमध्यं तथा पायोर्मूलादर्धाङ्गुलिद्वयम् ।
देहमध्यात्तथा मेढं तद्वत्सार्धाङ्गुलिद्वयम् ॥१५॥

मेढान्नाभिश्च विज्ञेया गागि सार्धदशाङ्गुलम् ।
चतुर्दशाङ्गुलं नाभेर्हन्मध्यं च वरानने ॥१६॥

१३/१-अस्य चरणस्य द्वौ विभागा पृथक्चिन्तनीयौ । तौ :—(१) जङ्घामध्यात् ; (२) चित्योर्मूलं । तयोः पाठान्तराणि—(१) ग२, ३, ५, ६, न६, ८—जङ्घामध्यात् ; न३, क— × × । (२) न१, २, ४, ६, ७, ग१, त—चित्योर्मूलं ; न५—चित्योर्मूलं ; ग४—च तन्मूलं(?) ; ग३—इति मध्यं(?) ; ग२—तु भित्तिश्च । १३/२-ग२-यत्तदेशे दशाङ्गुलम्(?) न३, क— × × । १३/३-अस्य द्वयोर्विभागयोः पाठभेदाः—(१) चित्योर्मूलात् ; न२, ५, ७—चित्योर्मूलात् ; ग१, ३, ४, न३, ४, ६, त—चित्योर्मूलात् ; न१—चित्योर्मूलं ; न८, ग५, ६—स्फिजोर्मूलात् ; ग२—भित्तिमूलात् ; (२) वरारोहे—ग१, ३, ४, ५, ६, न३, ४—वरारोहे ; ग२, न६—मुनिश्वरे ; न१, २, ५, ७—जानुमध्यं ; (१-२)—क— × × × × । १३/४-तथैवास्य द्वयोर्विभागयोः पाठभेदाः—(१) जानुःस्यात्—ग१, ३, ५, ६ न४, ६, ८, त—जानुःस्यात् ; न३—जानुत्पाद—(?) ; ग४—जानुभ्याम्(?) ; ग२—जानुन्याम्(?) ; न१, २, ५, ७—विज्ञेयः ; (२) अङ्गुलिद्वयम्—ग४, ५, ६, न६, ८, त—अङ्गुलिद्वयम् ; ग२, न३—अङ्गुलिद्वयम् ; न१, २, ७—द्वितयाङ्गुलम् ; न५—हि तयाङ्गुलम्(?) : (१-२)—क— × × × × ।

१४/१-ग१, न३—जानोर्नवाङ्गुलं— ; ग५—जान्वोः स्थानादुरुमध्यं ; ग३—भासोर्नवाङ्गुलं (?)— । ग६— × × × × । १४/२-ग३— मुनीश्वरे ; ग५— नवाङ्गुलमुदाहृतम् ; ग६— × × × × । १४/३-न१—ऊरुमूलं तथा— ; ग३—ऊरुमध्यं तथा— ; ग५—ऊरुमध्यात्पायुर्मूलं ; ग६— × × × × । १४/४-न३—पायोर्मूलं— ; ग३, न८, क—पायुर्मूलं तयाङ्गुलम्(?) ; ग५—नवाङ्गुलमितं भवेत् ; ग६— × × × × ।

१५/१-न३—देहमध्यं तथा पायो(?) ; ग५— ततस्तस्मात् ; न३—देहमध्यस्थि-तादायो—(?) ; न८— वायो—(?) । ग१—पायोर्मूलाच्छिन्नमध्यं(?) ग६— × × × × । १५/२-न२, ३, ४, ५, ७— सार्धाङ्गुलिद्वयम् ; ग५, न८— सार्धाङ्गुलिद्वयम् ; ग६—स्याद-ङ्गुलिद्वयम् ; न३—देहस्याङ्गुलिमध्यकम्(?) ; ग६— × × × × । १५/३-ग२— तया मेढात्(?) ; न६— त्पुनर्मेढं ; ग४— तनोर्मेढं ; न८— × × × × । १५/४-ग४—तथा— ; ग६— तद्वदार्धाङ्गुलिद्वयम् ; न३—तद्वदार्धाङ्गुलिद्वयम्(?) ; न५— तद्वत्सार्धाङ्गुलिद्वयम् ; न७—तस्य सार्धाङ्गुलिद्वयम् ; न८— × × × × ।

१६/१-न८, ग३, ६— विज्ञेयो(?) ; ग२—मेढान्नाभिश्च(?)— ; न३, ४— मेढं नाभेश्च विज्ञेयो(?) । १६/२-न१, २, ५, ७—सार्धं गागि— ; न६—सार्धं(?) गागि— । १६/३-न३—चतुर्दशाङ्गुला नाभे(?) ; न५—चतुर्दशाङ्गुलो नाभे(?) ; न६— वरानने(?) ; न३—हन्मध्यस्य द्विजोत्तमे ।

षडङ्गुलं तु हन्मध्यात्कण्ठकूपं तथैव च ।
कण्ठकूपाच्च जिह्वाया मूलं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥१७॥

नासामूलं तु जिह्वाया मूलाच्च चतुरङ्गुलम् ।
नेत्रस्थानं तु तन्मूलादर्धाङ्गुलिमितीप्यते ॥१८॥

तस्मादर्धाङ्गुलं विद्धि भ्रुवोरन्तरमात्मनः ।
ललाटाख्यं भ्रुवोर्मध्यादूर्ध्वं स्यादङ्गुलिद्वयम् ॥१९॥

ललाटाद्व्योमसंज्ञं स्यादङ्गुलित्रयमेव हि ।
स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत् ॥२०॥

स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः ।
सर्वे रोगा विनश्यन्ति योगाः सिद्ध्यन्ति तस्य वै ॥२१॥

१७/१-न२-षडङ्गुलं च— ; ग२-षडङ्गुलस्तु— ; न३-षडङ्गुलस्तु हृदयात् । १७/२-न१, ३, ४, ग१, २, ४, ५—कण्ठकूपस्तथैव च(?) । १७/३-ग२— जिह्वायां (?) ; न६—कण्ठकूपाश्च(?)— ; क—कण्ठमूलाच्च— । ग५—कण्ठकूपात्तालुमूलं । १७/४-ग२—मूलान्तं— ; ग३—मूलं (स्याच्च—) तुरङ्गुलम् ; ग५—षडङ्गुलमुदाहृतम् ।

१८/१-२-क— × × × × × × × × । ग५—तालुमूलाच्च नासाया मूलं स्याच्चतुरङ्गुलम् । १८/१— जिह्वायां (?) । १८/२-ग२, ३, न५— मूलं तु(?)— ; न६—मूलात्तच्च-तुरङ्गुलम् ; ग४, न८—मूलात्स्याच्चतुरङ्गुलम् । १८/३-४-ग२—नासामूलाच्च नेत्राच्च चतुर्याङ्गु-लिमिप्यते(?) । १८/३-क— तन्मूलं(?) । १८/४-ग६, क—तदर्धाङ्गुलिमिप्यते ; न७—गार्ग्येर्धाङ्गुलिमिप्यते ।

१९/१- न६—तस्मादर्धाङ्गुलाद्विद्धि ; ग२—तस्मादर्धाङ्गुलं गागि । १९/२- न२—भ्रुवोरन्तर-मात्मभूः ; ग२—त्वया जित(?) ततो भवेत् । १९/३-४-ग२—आललाटं भ्रुवोर्मध्यादूर्ध्वं स्यादङ्गु-लत्रयम् ; १९/३- न३—ललाटं तु— ; न६—ललाटाख्यां(?)— १९/४-न५— दङ्गुलत्रयम् ; न६, ७, ग४— दङ्गुलित्रयम् ।

२०/१-अस्मिन्चरणे ९ विकल्पा दृश्यन्ते । ते :—न१, २, ५, ७, क—ललाटाद्व्योमसंज्ञं स्यात् ; ग१, ४, ५, त— संज्ञं तु ; न६— संज्ञातं ; न४—ललाटे व्योमसंज्ञातं ; न३—ललाटव्योमसंज्ञं तत् ; ग३—ललाटं व्योमसंज्ञा तु(?) ; ग६—ललाटाद्व्योमसंज्ञातं ; न८—ललाटा-ख्याद्व्योमसंज्ञं ; ग२—ललाटाद्व्योमसंज्ञा(?) स्यात् । २०/२-न३, ५, ७, क—अङ्गुलत्रयमेव हि ; ग२—अङ्गुलत्रयमेव च ; ग१, ४, ५, न४, त—अङ्गुलद्वयमेव हि ; ग६—अङ्गुलिद्वयमिप्यते । अत्र वास्त-विकं मानं किमिति शंकास्पदम् । २०/३-ग२—स्थानेष्वेतानि(?)— ; न३—कालेष्वेतेषु(?)— ; ग५— × × × × । २०/४-ग५— × × × × ।

२१/१-ग४, ५, ६—स्थानात्स्थानं— ; त—स्थानात्स्थं(?)— ; न१, ५— स्थानात्स्थानीयमुत्कृष्य । २१/२-ग४— प्रकुर्वते ; ग३— प्रकुर्वता ; ग२— प्रवर्तयेत्(?) । २१/३-न१, २, ५, ७, ८, त, ग४— रोगाश्च नश्य-न्ति ; ग२,— प्रणश्यन्ति । २१/४-न४, ग४— योगः सिद्धयति— ; न३— योग-सिद्धस्य— ; ग५—आयुः सिद्धयति— ॥

वदन्ति योगिनः केचिद्योगेषु कुशला नराः ।
प्रत्याहारं वरारोहे शृणु त्वं तद्वदाम्यहम् ॥२२॥

सम्पूर्णकुम्भवद्वायुमङ्गुष्ठान्मूर्धमध्यतः ।
धारयेदनिलं बुद्ध्या प्राणायामप्रचोदितः ॥२३॥

व्योमरन्ध्रात्समाकृष्य ललाटे धारयेत्पुनः ।
ललाटाद्वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ॥२४॥

भ्रुवोर्मध्यात्समाकृष्य नेत्रमध्ये निरोधयेत् ।
*नेत्रात्प्राणं समाकृष्य नासामूले निरोधयेत् ॥२५॥

नासामूलात्तु जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् ।
जिह्वामूलात्समाकृष्य कण्ठमूले निरोधयेत् ॥२६॥

२२/१-ग५-स्तुवन्ति(?) ————— । २२/२-ग३- ————— कुशला नरः(?) ;
ग२-योगे कुशलबुद्धयः । २२/३-क-प्रत्यारोहं ————— । २२/४-ग२-शृणु तद्वदाम्यहम्(?) ;
न३- ————— त्वं तं वदाम्यहम् ।

२३/१-न५- ————— कुम्भवद्वायोः ; ग२-आरोप्य पादयोर्वायुः ; ग३- —————
कुम्भकत्वात्तः । (?) २३/२- ————— ग१, २, ४, ६, न३, ४, ६, ८- ————— न्मूर्धन-
ग५-अङ्गुष्ठादूर्ध्वमध्यतः ; ग३-अङ्गुष्ठा + + मध्यतः । २३/३-त- ————— विद्वान् ;
न३- ————— वद्धवा(?) ग२, न७- + + + + । २३/४-ग५, ६- ————— प्रचो-
दितम् ; न८- प्राणायामः प्रचोदितः(?) ; न८-प्राणायामप्रणोदितम् ; ग२- + + + + ;
न७-धारयेन्मनः (?) + + + + ।

२४/१-न३-व्योमरन्ध्रा(त्) समाकृष्य ; ग८, न७- × × × × । २४/२-न८-ललाटा-
धारयेत्पुनः ; न२- ————— धारयेन्मनः ; न४-नेत्रमध्ये निरोधयेत् ; ग४, न७- × × × × ।
२४/३-ग४- × × × × × × × × ।

२५/१-न१, -भ्रुवोर्मध्ये ————— ; ग१-भ्रुवोर्मध्ये तु जिह्वाया ; ग४- × × × × ।
२५/२-न१- ————— निरोधने ; न७, ८- ————— निरोधनं ; क-नेत्रे वायुं निरो-
धयेत् ; ग१-मूले प्राणं ————— ; न६-नेत्रमूले ————— ; ग५-कर्णमूले ————— ;
न८, ग६-कर्णमूले निवेशयेत् । * "न८" लेखे २५/१ पुनर्लिखित्वा "कर्णमूले निवेशयेत्" इति २५/२
चरणं लिखितमस्ति ; न४-ललाटे धारयेत्पुनः ; ग२, ४- × × × × । अत्राधिका पंक्तिर्लेखत्रये ।
सा-ग५, ६, न८-कर्णमूलात्समाकृष्य नेत्रे वायुं निरोधयेत् । २५/३-ग१-मूले प्राणं निरोधयेत् ;
ग२, ४- × × × × । २५/४-न२, ७-नासाग्रे सन्निरोधयेत् ; ग३-नासामूले विलोकयेत् ;
न३-नेत्रमध्ये निरोधयेत् ; ग२, ४- × × × × ।

२६/१-न८, ग६-नासाच्च जिह्वामूले च ; ग५-नसश्च(?) जिह्वामूले च ; क-नासा च(?) जिह्वा-
मूले च ; न२-नासामूले तु जिह्वायाः ; न६-नासामूलं तु ————— ; ग२, ४- × × × × । २६/२-
न१-मूले च ; न२-नासामूले तु जिह्वायाः ; न६-नासामूलं तु ————— ; ग२, ४- × × × × ।
२६/२-न१-मूलं ————— ; न६-मूलं प्राणान्निरोधयेत् ; न८-मूलात्प्राणं ————— ;

कण्ठमूलात्तु हृन्मध्ये हृदयान्नाभिर्मध्यमे ।
नाभिर्मध्यात्पुनर्मूले मेढ्राद्दह्न्यालये ततः ॥२७॥

देहमध्याद्गुदे गार्गि गुदादेवोरुमूलके ।
*ऊरुमूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोनरोधयेत् ॥२८॥

†चित्तिमूले ततस्तस्माज्जङ्घयोर्मध्यमे तथा ।
जङ्घामध्यात्समाकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत् ॥२९॥

गुल्फादङ्गुष्ठयोगार्गि पादयोस्तन्निरोधयेत् ।
स्थानात्स्थानात्समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत्पुनः ॥३०॥

न७- ————— नियोजयेत् ; ग५, ६, क-प्राणं नित्यं निरोधयेत् ; ग२, ४- × × × × ।
२६/३-ग२, ४- × × × × । २६/४-न१, २, ४, ५, ग३, त-कण्ठकूपे ————— ; ग६-
कण्ठकूपे निवेशयेत् ; ग४- × × × × ।

२७/१-न१, २, ४, ५, ६, ७, ग२, ३, त-कण्ठकूपात् ————— ; ग५, ६, न८-कण्ठ-
मूलाच्च ————— ; ग४, क- × × × × । २७/२-ग४, क- × × × × । २७/३-
न१, ४- ————— पुनर्मूले ; ग२-नाभिर्मध्यान्मध्यमे ; ग४, त- × × × × । २७/४-
ग३-मेढ्राद्दह्न्यालयात्ततः(?) ; ग२- मेढ्राद्देहस्य मध्यमम् ; न४-मेढ्राद्देहस्य मध्यतः ;
न६-मेढ्राद्गुदालये ततः ; ग४, त- × × × × ।

२८/१-ग२-देहमध्याद्गुदं ————— ; ग३-देवं(?) मध्याद्गुदे ————— । २८/२-ग२, ५,
६, न८, क-गुदात्तत्रोरुमूलके ; न१, २, ७-गुदान्तादुरुमूलके ; न३-गुदाद्वावुरुमूलके (?) न५-गुदात्त
ऊरुमूलके ; ग३-गुदतश्चोरुमूलके ; न४-गुदतो रौसमूलके(?) ; न६-गुदादौ जानुमूलके ; त, ग४-
× × × × । *अत्रैकाधिका पंक्ति- न१, २, ५, ७-वह्न्यालयात्पायुमूले पायुमूलादुरुद्वये । २८/३-
न१, २, ५, ७-ऊरुमूलात्तथा गार्गि ; त-ऊरुमध्याच्च जान्वोश्च ; न६-जानुमूलात्तयोर्मध्ये ; न७-
ऊरुमूलाज्जानुमूले ; ग६-ऊरुमूलात्स्फिजोर्मध्ये ; ग४- × × × × । २८/४-न५-जान्वोर्मूले
————— ; न८-तस्मादौ जानुमूलके ; त-तस्मिन्वायुं ————— ; न७-समाकृष्य ————— ।

† अत्रैकाधिका पंक्तिः-न८-जानुमूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोनरोधयेत् । एषान्यस्मात्संस्करणा-
दुद्धृता २८/३-४ चरणस्य पाठान्तर इव दृश्यते ।

२९/१-ग१-चित्तिमूलं ————— ; न३-चित्तमूले ————— ; ग२-भित्तिमूलात्तत-
स्तस्मात् ; ग५, ६, क-जान्वोर्मूलात्ततस्तस्मात् ; ग४- × × × × । २९/२-न२, ३, ५, ७-
————— ततः ग४- × × × × । २९/३-ग१, न६-जंघातस्तं ————— ; न२, ग२-
जंघामूलात्समाकृष्य ; न८-जंघाततः ————— ; न४-जंघास्थानात्समाकृष्य ; त-जंघद्वयं समाकृष्य(?) (प्य)
न५, ग४- × × × × । २९/४-न१-गुल्फमध्ये ————— ; ग२, ३, न४, ६, त-गुल्फमूले
————— ; न५, ग४- × × × × ।

३०/१-ग३-गुल्फादङ्गुष्ठयोर्मध्ये ; ग६-गुल्फादङ्गुष्ठयोगार्गि ; न५, ग४- × × × × । ३०/२-
न५, ग४- × × × × । ३०/३-न४, ८-स्थानात्स्थानं ————— ; न३, ६, ७, ग३, ५,
६, क-स्थानं स्थानं ————— ; न५, ग४- × × × × । ३०/४-न३, ६, ७, ८-
————— धारयेद्विद्या ; ग५, ६, क- ————— धारयेन्नरः ; ग४- × × × × ।

सर्वपापविशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ।
एतत्तु योगसिद्ध्यर्थमगस्त्येनापि कीर्तितम् ॥३१॥

प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिः ।

नाडीभ्यां वायुमारूप्यं कुण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥३२॥

धारयेद्युगपत्सोऽपि भवरोगाद्विमुच्यते ।

पूर्वबद्धायुमारोप्य हृदयव्योम्नि धारयेत् ॥३३॥

सोऽपि याति वरारोहे परमात्मपदं नरः ।
व्याधयः किं पुनस्तस्य बाह्याभ्यन्तरवर्तिनः ॥३४॥

नासाभ्यां वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
भ्रुवोर्मध्याद्दृशोः पश्चात्समारोप्य समाहितः ॥३५॥

३१/१-ग५-स च पापविशुद्धात्मा ; क-स च पापविशुद्धात्मा ; ग४- × × × × । ३१/२-
ग४- × × × × । ३१/३-न६, —एतद्योगविशुद्ध्यर्थं (?) ; न३-एवं तु योगसिद्ध्यर्थं ; ग४-
× × × × । ३१/४-ग५- अगस्त्येनाभिभाषितम् ; ग२-अगस्त्येनाभिकीर्तितम् ; न५-अगस्त्येन
प्रकीर्तितम् ; ग४- × × × × ।

३२/१-ग२-प्रत्याहारे त्विदं प्रोक्तं ; ग४- × × × × । ३२/२-न८-प्रशस्तमिति कीर्ति-
तम् ; ग४- × × × × । ३२/३-न८, ग५, ६- —वायुमाकुप्य ; ग४- × × × × ।
३२/४-न६, ग५, ६- —पार्श्वयोर्नरः ; न८-कुण्डलीपार्श्वयोर्नरः ; ग४- × × × × ।

३३/१-न८, ग५, ६-धारयेद्युगपद्योगी ; ग३-धारयेद्योगिवित्सोऽपि (?)—द्योगवित्सोऽपि ; ग४-
× × × × । ३३/२-ग४- × × × × । ३३/३-ग४- × × × × । ३३/४-ग१, ३,
५, न६, त, क-हृदये व्योम्नि— ; न८-हृदयाद्व्योम्नि— ; ग२-धारयेद्हृदयाम्बरे ;
ग४- × × × × ।

३४/१-न५, ७, ८, ग२, ५, ६, क-स प्रयाति— ; ग४-संप्रयाति— । ३४/२-
ग५-परमं धाम वा नरः ; ग६, क-परमात्माथवा (?) नरः ; ग४, न८-परमात्मानमव्ययम् । ३४/३-
न३- —किन्तु नस्तस्य (?) किं पुनस्तस्य ; ग५, ६, क-वायवः (?) व्याधयः—
— । ३४/४-ग५, ६, क-बाह्याभ्यन्तरवर्तनः ।

३५/१-ग३-नासायां— । ३५/२-ग५-पूरयित्वोदरे स्थितम् । ३५/३-एतस्य
चरणस्य ८ भिन्नभिन्नाः पाठा विद्यमानलेखेषु दृश्यन्ते । ते च :—(१) ग१, ६, न४, ६, ८, क-
भ्रुवोर्मध्याद्दृशोः पश्चात् ; ग३-भ्रुवोर्मध्यात्पुनः— ; ग४- —कृषेः (?)
— ; ग५-भ्रुवोर्मध्ये दिशः (?) — ; न३-भ्रु- —ध्ये दशा (?) — ; न२
त- —ततः— ; न१, ५, ७-भ्रु- —ध्यं ततः— ; ग२-भ्रु- —ध्ये च
कुचयोः । ३५/४-न४, ग३-संरोप्य सुसमाहितः ।

धारयेत्क्षणमात्रं वा सोऽपि याति परां गतिम् ।
किं पुनर्बहुनोक्तेन नित्यं कर्म समाचरन् ॥३६॥

आत्मनः प्राणमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये सुषुम्णया ।
यावन्मनो लयत्यस्मिन्तावत्संयमनं कुरु ॥३७॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये सप्तमोऽध्यायः ॥

३६/१-न४- —क्षणमात्रं तु ; न२, ५, ७, त- —स्थितिमात्रेण ।
३६/२-न१, ५, ग१, २, ५, ६, त, क- —परं पदम् ; ग३-न (?) स याति परमं
पदम् । ३६/४-इदं चरणं द्विधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये । तस्य विभागौ :—(१) नित्यं
कर्म ; (२) समाचरन् । तयोर्नये पाठा लेखेषु दृश्यन्ते ते :—(१) न६, ७, ८, ग४, ५, ६, क-
नित्यं कर्म ; न१, २, ४, ग१, ३, त-नित्यकर्म ; ग२-नित्यमेवं ; न३-निजकर्म, (२) न१, ५,
ग१-समाचरन् ; न२, ४, ७, ग२, ३, ४, ५, ६, त-समाचर ; न३, ६, ८, क-समाचरेत् ।

३७/१-त-आत्मनि— ; ग२, ६-आत्मानं— ; ग५- × × × × ।
३७/२-न४-भ्रुवोर्मध्ये— ; ग२-भ्रूमध्यान्तं— ; न६, ग४-आभ्रूमध्यात्सुषु-
म्णया ; न८-अभ्र- (?) आभ्र- मध्यात्सुषुम्णया ; ग५- × × × × । ३७/३-ग१, २, न५, ६-
—मनोऽलयस्तस्मिन् ; ग४, न८- —मनोऽलयेतस्मिन् ; ग५, ६, क-यावन्नादो
भवत्यस्मिन् । ३७/४-ग३-तावत्सलयं मनं (?) कुरु ।

अष्टमोऽध्यायः ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च तत्त्वतः ।
समाहितमनास्त्वं च शृणु गार्गी तपोघने ॥१॥

यमादिगुणयुक्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि ।
धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥२॥

अस्मिन्ब्रह्मपुरे गार्गी यदिदं हृदयाम्बुजम् ।
तस्मिन्नेवान्तराकाशे यद्वाह्याकाशधारणम् ॥३॥

एषा च धारणेत्युक्ता योगशास्त्रविशारदः ।
तान्त्रिकैर्योगशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भिश्च सुशिक्षितैः ॥४॥

धारणाः पञ्चधा प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः पृथक् शृणु ।
भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ॥५॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

*न४, ५—श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ; ग४— भगवानुवाच ; न१, २, ८, ग१, २, क—श्रीभगवानुवाच ; ग६—ओम् । ; न३, ६, ७, ग५— × × × × ।

१/२—ग६—धारणात्पञ्च(?) ; ग२—धारणामन्त्रतत्त्वतः । १/३—न३—समाहितमना भूत्वा ; न६—समाहितमनास्ताश्च ; ग६—समाहितमनाः सत्त्वं(?) ग१— × × × × । १/४—न३, ६, ८, ग६— वरानने ; ग१— × × × × ।

२/१—न२—शमादिगुणयुक्तस्य । २/२—न३, ग१— स्थैर्यमात्मनि ; न४, ५—मनसा स्थितिरात्मनि ; न६—मानसस्थितिः ; ग३—मननस्थितिः(?) । २/३—न३—धारणामुच्यते—(?) । २/४—न३—शास्त्रतात्पर्यवादिभिः ।

३/२—न२—यत्पदं ; त, न६, ग३, ४, ५, ६— यदिदं दहराम्बुजम् ; न७—यत्पद-हृदयाम्बुजे(?) ; न८—यदिदं दहरायुजम्(?) । ३/३—ग३—तस्मिन्नेवान्तराकाशे(?) ; ग५, ६, क—तस्मिन्नेव दहराकाशे ; ग२—तस्मिन्नेकान्तवासेन ; क—दहराम्बुजमध्ये च । ३/४—न४—यद्वाह्याकाश-धारणे(?) ; ग२—बाह्ये वा धारणान्तरा(?) ; क—व्योम्नि यद्वाह्यधारणम् ।

४/१— धारणेत्युक्तौ(?) ; न३—एषा ते धारणेत्युक्ता ; क—एतच्च धारणे-त्युक्तं । ४/२—न३—योगशास्त्रविशारदः ; न१, २, ४, ७, ग३—शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ; न५—योगशास्त्रतात्पर्यवेदिभिः(?) । ४/३—४—ग२—तत्त्वज्ञैर्योगशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भिश्च सुशिक्षितैः ; ग६— × × × × ।

५/१—न६— पञ्च संप्रोक्ताः । केषुचित्लेखेषु विसर्गलोप एव दृश्यते तल्लेखकस्य प्रमादजन्य एवेति मत्वावगणितः । ५/४—न१, २, ४, ६, ग२, ३, ६—वायुराकाश एव च ।

एतेषु पञ्चदेवानां धारणं पञ्चधोच्यते ।
पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ॥६॥

आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ।
आपायोर्हृदयान्तं यद्वह्निस्थानं तदुच्यते ॥७॥

आह्न्मध्याद्भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं स्मृतम् ।
आभ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशमिति चोच्यते ॥८॥

अत्र केचिद्वदन्त्यन्ये योगपण्डितमानिनः ।
आजानोर्नाभिपर्यन्तमपांस्थानमिति द्विजाः ॥९॥

नाभिमध्याद्गलान्तं यद्वह्निस्थानं तदुच्यते ।
*आगलात्तु ललाटान्तं वायुस्थानमिति रितम् ॥१०॥

६/१—न८—एतेषां ; क—एषु पञ्चसु देवानां । ६/२—न१, ३, ४, ६, ७, ग२, ३, ४, त— पञ्चधोच्यते ; न८— पञ्च चोच्यते । ६/३—न७— जानुपर्यन्तैः(?) ; न८, क— जानोः पर्यन्तं ।

७/१—न३, ४, ७, ८, ग३, ४, क—आजान्वोः ; ग२—जान्वादि नाभिपर्यन्तं । ७/२— ग२—आपस्थानं । ७/३—न१, २, ३, ग५, ६, क—आपायोर्हृदयान्तं च ; न६—आपायु-हृदयान्तं यद् ; न३, ७—आपायोर्हृदयान्तं च ; न४—आपायोर्हृदयं यावद् ; ग२—नाभ्यादि हृदि पर्यन्तं । ७/४—ग२, ५, ६, क— प्रकीर्तितम् ।

८/१—ग१—ह्न्मध्यात्तु ; ग२—ह्न्मध्याच्च । ८/२—ग२—तावद्वायु-स्थलं ; न४—तावद्वायुकुलं ; ग५—वायुस्थानं प्रकीर्तितम् । ८/१—२—न३— × × × × × × × × । ८/३—ग१, ४—आभ्रूमध्यात्तद्भ्रुवर्धन्तं ; ग२—भ्रुवोर्मध्याच्च मूर्धान्तं ; न७—श्रोत्राभ्र मध्यान्मूर्धान्तं । ८/४—ग४—आकाश इति ; ग५, ६, क—आकाश इति कीर्तितम् ; ग२—आकाशस्थानमिष्यते । ८/३—४— न३— × × × × × × × × ।

९/१—न८, ग४— तत्र ; ग२— द्दन्त्यस्मिन् । ९/२—ग२— योगे पण्डितमानसः(?) ; न३—योगपण्डितमानितः(?) ; क—लोकपण्डितमानिनः । ९/३— ४, ७, ८, ग३, ४—आजान्वोर्नाभिपर्यन्तं । ९/४—न३, ४, ८, ग३, ४—अपां स्थानं प्रकीर्तितम् ; ग६—अपां स्थानं द्विजोत्तमे ; क, ग५— द्विजोत्तमाः ।

१०/१—न३, ग५, ६, क— गलान्तं च ; न६— गलान्तं यद् ; ग४—नाभि-मध्याद्गलान्तं । १०/२—न८— तथोच्यते ; ग५, ६— तेजसः स्थानमुच्यते ; क—तेजसां स्थानमुच्यते । १०/३—ग१, २—आगलाद्भ्रूललाटान्तं ; ग३—आगलान्तं ललाटान्तं ; ग५, ६— गलाद्भ्रूमध्यपर्यन्तं ; १०/४—ग५, ६—वायुस्थानं प्रकीर्तितम् ; क—पवनस्थानमुच्यते ; न८— यावद्वायुकुलं स्मृतम् । *अत्र “ग५” लेखे द्वावधिकौ श्लोकौ । यद्यपि तयोस्मिंस्थाने योग्यताहीनत्वं स्पष्टमेव तथापि कौतूहलवारणाय तावन्नोद्धृतौः—चतुरस्रं चार्धचन्द्रं त्रिकोणं च षडश्रकम् । संबृतं च पृथिव्यादि मण्डलाकृतयः क्रमात् ॥१०/१॥ पीतं शूकलं तथा रक्तं कृष्णं धूम्रं च वर्णकम् । लवा-दरथ वर्णं च हकारं चाक्षरक्रमम् ॥१०/२॥

ललाटाद्रन्ध्रपर्यन्तमाकाशस्थानमुच्यते ।
अयुक्तमेतदित्युक्तं शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥११॥

यदि स्याज्ज्वलनस्थानं देहमध्ये वरानने ।
अयुक्ता कारणे बह्वौ कार्यरूपस्य संस्थितिः ॥१२॥

कार्यकारणसंयोगे कार्यहानिः कथं भवेत् ।
दृष्टं तत्कार्यरूपेषु मृदात्मकघटादिषु ॥१३॥

*

पृथिव्यां धारयेद्गार्गि ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
विष्णुमत्स्वनले रुद्रभीश्वरं वायुमण्डले ॥१४॥

सदाशिव तथा व्योम्नि धारयेत्सुसमाहितः ।
पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण समन्वितम् ॥१५॥

११/१-न३-ललाटं रन्ध्रपर्यन्तं ; न४-ललाटान्मूर्धनपर्यन्तं ; ग४-ललाटाकाशपर्यन्तं । ११/१-
२-न१, २, ५, ७, ग२, ५, ६, त, क- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ । ११/४-ग६-शास्त्रतत्त्वार्थयोगि-
भिः(?) । ११/३-४-ग५, क- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ ।

१२/१-न६-यदि स्याज्जलसंस्थानं(?) । १२/२-ग६-देहमध्ये- । १२/१-
२-ग५, क- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ । १२/३-न१, ग१, २-अयुक्तकारणे- ; न२, ७,
८, ग४, ६-अयुक्तकारणे- ; न४-अयुक्तकारणे चाह्नौ । १२/४-न३-कार्यरूपमिति स्थितिः ;
ग३-कार्यरूपस्य संस्थितिः(?) ; न६-कार्यरूप + संस्थितेः । १२/३-४-ग५, क- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ ।

१३/१-२-ग२, ६-कार्यकारणसंयोगात्कार्यं चापि दृढं भवेत् ; ग१-कार्यकारणसंयोगात्कार्य-
हानिर्दृढा भवेत् ; ग५, क- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ । १३/३-ग१-दृष्टान्तः- ; न३-इष्टं
तत्कार्यरूपेण ; ग६-दृष्टार्थं कार्यरूपेण । १३/४-ग२-मृदादिभ्यां घटादिकम् ; न३-मृदादिव घटा-
दिषु ; ग६-मृदादिभ्यां घटादिकम् ॥ १३/३-४-ग५, क- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ ।

*यौ श्लोका "ग५" लेखे १०-११ श्लोकयोरन्तराले तावेव "ग६" लेखे १३-१४ श्लोकयोरन्त-
राले । तयोः पुनरुक्त्या न काचिदर्थसिद्धिरिति सा न कृतात्र ।

१४/१-ग३- -धारणं गार्गि ; ग६- -धारये(?) - । १४/२-
ग३-ब्रह्माणं- ; न४-ब्रह्माणमुदकेषु च(?) । १४/१-२-ग१, ५, क- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ । १४/३-न६-विष्णुमत्स्वनले- ; ग३-विष्णुमत्स्वनले- (?) ; ग६-
विष्णुमत्सु गळे- (?) ; न४-विष्णुं विद्वधनले- । १४/४-न४-मारुतं वायुमण्डले
१४/३-४-ग१, ४, ५, क- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ ।

१५/२-न३-धारये(त्)- ; ग६-धारयेत्सु -(?त्सु-) समाहितः । १५/१-२-ग१,
४, ५, क- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ । १५/३-न१, २, ग२- -वायुमास्थाय ; ग५
६-पार्थिवे वायुमारोप्य । १५/४-न४, ग३-लकारेण समाहितः(?) । १५/३-४-ग१, ४, क-
 $\times \times \times \times \times \times \times \times$ ।

ध्यायश्चतुर्भुजाकारं ब्रह्माणं सृष्टिकारणम् ।
धारयेत्पञ्च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् ॥१६॥

वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ।
स्मरन्नारायणं सौम्यं चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥१७॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
धारयेत्पञ्च घटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते ॥१८॥

वह्नीं चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमन्वितम् ।
त्र्यक्षं वरप्रदं रुद्रं तरुणादित्यसन्निभम् ॥१९॥

भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरन् ।
धारयेत्पञ्च घटिकाः वह्निनासौ न दह्यते ॥२०॥

१६/१-न३-ध्यायश्चतुर्भुजाकारं ; ग५, ६-ध्यायश्चतुर्भुजाकारं ; ग२-ध्यायश्चतुर्भुजाकारं ; न८-
ध्यायन्वेवादिकर्तारं ; न१, २-ध्यायेच्चतुर्भुजाकारं ; न५-धारयेच्चतुर्भु + $\times \times$; ग४-चतुर्भुज-
मुखाम्भोज- । १६/२-ग३-ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ; ग४-हंसायितसरस्वतीम् ; ग५, ६, न८-
चतुर्वक्त्रं हिरण्मयं ; न५- $\times \times \times \times$ । १६/१-२-ग१, क- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ ।
१६/३-न४, ग३, ४-धारयेत्पञ्च घटिकाः ; ग१-धारयेत्घटिकास्तिस्रः ; त-"धारयेत्पञ्च घटिकाः",
"पृथिव्यां वायुमारोप्य" इति द्वौ पाठौ । १६/४-न३-पृथिवी वायुमाप्नुयात् ; ग५, क-सर्वान्कामा-
नवाप्नुयात् ; त-"सर्वरोगैः प्रमुच्यते", पृथिवीजयमाप्नुयात्" इति द्वौ पाठौ ।

१७/१-न३-वारुणो वायुमारोप्य(?) ; न१, २, ५, ७-अप्स्वेवं- । १७/२-
न१-सकारेण- ; न६, ग३-वकारेण समन्विते । १७/१-२-ग१, त, क- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ । १७/३-ग५, न७, क-स्मरन्नारायणं देवं ; त-स्मरन्नारायणं देवं ; ग६-परं नारा-
यणं देवं ; न३, ४, ग३-तस्मिन्नारायणं सौम्यं ; न६-अस्मिन्नारायणं सौम्यं । १७/४-न५, ६, ८-
ग५, क- -शुचिस्मितम् । १७/३-४-ग१- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ ।

१८/२-न३-पीतवाससमच्युतम् (?-तम्) । ग३-पीतवाससमुच्यते(?) । १८/३-न४, ग३-
धारयेत्पञ्च घटिकाः ; ग१- $\times \times \times \times \times$ । १८/४-न५, ग५, ६, त, क-सर्वपापैः- ; न८,
ग४-महारोगैः- ; न१, ७-भवरोगैर्विमुच्यते-ग१- $\times \times \times \times \times$; न६-अपां विजय-
माप्नुयात् ।

१९/१-न३, ८-वह्नीवह्निलमारोप्य ; ग१- $\times \times \times \times \times$ । १९/२-न३, ६- -
समन्विते ; न१, २, ४, ७-रेफान्तरसमन्वितम् ; त-एकाक्षरसमन्वितम् । १९/३-
न१, २, ५-त्र्यक्षं च वरदं-न७-अक्षं च वरदं- ; न४-त्र्यम्बकं वरदं- ; ग२-
त्रिनेत्रं- ; न३-अक्षरं वर+ - ; त-अभयं वरदं- ; ग३-अम्बिकावरदं-
- ; ग१- $\times \times \times \times \times$ । १९/४-न३-तरुणादित्यसंभवं(?) ; ग१- $\times \times \times \times \times$ ।

२०/१-२-ग१- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ । २०/२-न१, २, ३, ५, ६, ७, ८, ग४, क-
-मनुस्मरेत् । २०/३-४-ग१- $\times \times \times \times \times \times \times \times$ । २०/३-न३, ४, ग३-
धारयेद् घटिकाः पञ्च ; न५-धारयेत्पञ्च घटिकां ।

मारुतं मारुतस्थाने यकारेण समन्वितम् ।
धारयेत्पञ्च घटिकाः वायुवद्व्योमगो भवेत् ॥२१॥

आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शकरम् ।
बिन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् ॥२२॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं वालेन्दुधृतमौलिनम् ।
पञ्च वक्त्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् ॥२३॥

सर्वायुधोद्यतकरं सर्वाभरणभूषितम् ।
उमाधेहं वरदं सर्वकारणकारणम् ॥२४॥

मनसा चिन्तयन्त्यस्तु मुहूर्तमपि धारयेत् ।
स एव मुक्त इत्युक्तस्तान्त्रिकेषु सुशिक्षितः ॥२५॥

एतदुक्तं भवत्यत्र गागि ब्रह्मविदां वरे ।
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥२६॥

२१/१-२-ग१- × × × × × × × × । २१/१-न३, ४, ५-मारुतं मारुतस्थाने ; ग५, ६-मारुतं मरुतां स्थाने ; ग३-मरुतं मारुतस्थाने ; ग२-मारुतस्तन्मारुतस्थाने । २१/२-ग२-वकारेण ———— ; न६- ———— समन्विते ; न३, ४, ५-सर्वदेवसमन्वितम् । २१/३-न५-धारयेत्पञ्च घटिकां ; ग१, २- × × × × × । २१/४-न१, ५, ७-युगपद्(?) व्योमगो भवेत् ; ग१-वायुमध्ये ततो भवेत्(?) ; ग२- × × × × × ।

२२/१-ग१, २- × × × × × । २२/२-न३, ग१-२- × × × × × । २२/३-४-न३, ग१- × × × × × × × × । २२/३-न७- ———— महादेहं(?) -देवं) ।

२३/१-२-न३- × × × × × × × × । २३/२-ग२- ———— शेखरम् ; न६- ———— मौलिकम्(?) ; न८- ———— युतमौलिनम् ; ग५, क-धृतवालेन्दु- ———— । २३/३-४-न३, ग१- × × × × × × × × । २३/३-न१, ५, ७, त-पञ्चवक्त्रयुतं शान्तं ; ग३-पञ्चवक्त्रं + + + युतं(?) ।

२४/१-२-न३, ग१- × × × × × × × × । २४/१-ग५, ६, क-सर्वायुधैर्धृताकारं । २४/२-ग५, ६, क-सर्वभूषणभूषितम् । २४/३-४-न३, ग१- × × × × × × × × । २४/३-उमाधे- ———— न६-उमाधेहं(?) । २४/४-ग२-सर्वकार्यादिकारणम् ।

२५/१-२-न३, ग१- × × × × × × × × । २५/१-न२, ७-मनसा चिन्तयेद्यस्तु ; ग२-चिन्तयन्मान्यचित्तस्तु ; ग५-चिन्तया चिन्तयन्त्यस्तु ; ग६, क-चित्ते यश्चिन्तयेद्विद्वान् । २५/२-ग५-मुहूर्तमपि धारयन् ; ग३-महान्तमपि(?) धारयेत् । २५/३-४-न३, ग१- × × × × × × × × । २५/३-न१, २, ५, ७-स एवमुक्तास्तु पञ्चेमाः ; ग३-स विमुक्त इत्युक्ता(?) । २५/४-न६-तान्त्रिकेष्वपि शिक्षितैः ; न२-तान्त्रिकैरपि ———— ; न४-तान्त्रिकैश्च सुशिक्षितैः ; ग३ तान्त्रिकैश्च सुशोभितम्(?) ; न१, ५, ७, त-तान्त्रिकैरर्थशिक्षितैः ; ग२-त्रिलोकज्ञसुनिश्चितः(?) ।

२६/१-२-न३- × × × × × × × × । २६/१-न८, ग४, क- ———— भवत्य-स्मिन् । २६/३-४- न३- × × × × × × × × । २६/४- न६-स्वे स्वे संहृत्य- ———— ।

*तस्मिन्सदाशिवे प्राणं चित्तं चानीय कारणे ।
†युक्तचित्तस्तदात्मानं योजयेत्परमेश्वरे ॥२७॥

अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मविद्वराः ।
प्रणवेनैव कार्याणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥२८॥

प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दविग्रहम् ।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिगलम् ॥२९॥

चेतसा संप्रपश्यन्ति सन्तः संसारभेषजम् ।
त्वं तस्मान्प्रणवेनैव प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥३०॥

†ब्रह्मादि कार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ।
विशुद्धचेतसा पश्य नादान्ते परमेश्वरम् ॥३१॥

*अत्र “न८” लेखे “प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दविग्रहम्” इति पंक्तिर्वर्तते सा तु नाधिका किन्तु २९/१-२- अस्थाने लिखितास्ति ।

२७/१-२-न३, ४, ग४- × × × × × × × × । २७/१-न२-तस्मिन्महाशिवे प्राणं ; ग२-तस्मिन्महाशिवे प्राणं (-वायुं) ; त-तस्मिन्महाशिवे प्रोतं ; न१, ग१-तस्मिन्महाशिवे प्राणान् ; ग५-तस्मिन्महाशिवे प्राणं । २७/२-न६, ग३-चित्तं च निजकारणे ; न६, ग३-चित्तं वा निजकारणे ; ग२-वायुं सर्वस्य कारणे ; न१, ग१, त-सृष्टिस्थित्यन्तकारिणे । †अत्र “न४, ५, ७” लेखेषु “विशुद्धमनसा पश्य नादान्ते परमेश्वरम्” इति पंक्तिर्वर्तते सा तु नाधिका किन्तु यान्येषु लेखेषु ३१/३-४ स्थाने वर्तते सैव । २७/३-४-न३, ४, ग३, ४, ५- × × × × × × × × । २७/३-ग६-युक्तं च तस्य चात्मानं । २७/४-त, न८, क-युयोज- ———— ; न६-संयोज्य- ———— ।

२८/१-२-न३, ग४, ५, ६- × × × × × × × × । २८/३-४-न३, ग४, ५, ६- × × × × × × × × । २८/४-ग२- ———— संगृह्य- ———— ।

२९/१-२-न३- × × × × × × × × । २९/१-न६- ———— नादान्तं । २९/२-न१, २, ४, ७- ———— विग्रहे ; ग१- ———— मीश्वरम् । २९/३-४-न३, ग२- × × × × × × × × । २९/३-न८-इदं सत्यं- ———— ।

३०/१-२-न३, ग२- × × × × × × × × । ३०/२-न७- ———— + + + भेषजम् ; त- ———— भेषजः । ३०/३-४-न३, ग२- × × × × × × × × । ३०/३-न५-तत्तस्मात्प्रणवेनैव ; न८-तं तस्मात्प्रणवेनैव ।

३१/१-२- ———— न३, ग२- × × × × × × × × । †अत्र “ग६” लेखेपंक्तित्रयम् : — “तस्मिन्सदाशिवे प्राणवायुं सर्वस्य कारणे । वायुरेव शिवो वायुः वायुधारि सदाशिवः ॥ युक्तं च तस्य चात्मानं योजयेत्परमेश्वरम् ॥ “एभ्यः प्रथमा या “ग२” लेखे २७/१-२ स्थाने विद्यते सैवास्ति । तृतीयाऽपि २७/३-४ पंक्त्यास्तस्मिन्नेव लेखे या पाठान्तरत्वेन वर्तते सैव । द्वितीयास्मिन्संदर्भे असम्बद्धा इव दृश्यते । ३१/३-४-न३- × × × × × × × × । ३१/३-त- ———— पश्येत् ; न८- ———— पश्यन् ; ग५ क- ———— चेतसाविश्य ; ग२- ———— स्थाप्य ; ३१/४-ग२- ———— परमात्मनि ; न६- ———— कारणशिवम् ; क-नानान्ते (?) परमेश्वरम् ।

अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मविद्वराः ।
भिषग्वरा वरारोहे योगेषु परिनिष्ठिताः ॥३२॥

शरीरं तावदेवं तु पंचभूतात्मकं खलु ।
तदेतत्तु वरारोहे वातपित्तकफात्मकम् ॥३३॥

वातात्मकानां सर्वेषां योगेष्वभिरतात्मनाम् ।
प्राणसंयमनेनैव शोषं याति कलेवरम् ॥३४॥

पित्तात्मकानां त्वचिरात्न शुष्यति कलेवरम् ।
कफात्मकानां कायश्च सम्पूर्णस्त्वचिराद्भवेत् ॥३५॥

धारणं कुर्वतस्त्वग्नी सर्वे नश्यन्ति वातजाः ।
पार्थिवांशे जलांशे च धारणं कुर्वतः सदा ॥३६॥

३२/१-२- न३- × × × × × × × × । ३२/१-ग-२ तस्मिन्नर्थे- ।
३२/२-न१, २, ७, ग५, ६, क-ब्रह्मवादिनः । ३२/३-४- न३- × × × × × × × × ।
३२/३-न१, २, -दिव्या भिषग्वरा ह्येते ; त-दैवे भिषग्वरारोहे(?) ; ग३-भिषग्वरो वरारोहे(?) ;
न४-तदेव तु वरारोहे(?) । ३२/४-ग६-योगेषु परिनिष्ठितौ ; न४-× × × × । ३२/१-४-
अस्मिन्ल्लोके ये ये आयुर्वेदज्ञातारो योगिनस्तेषां मतमवलम्बितं, ३८ तमे श्लोके त्वचिरनयोर्देवभिषग्व-
रयोरैवेति विवेकः ॥

३३/१-२-न३, ४- × × × × × × × × । ३३/१-ग५, ६- —————हि ;
ग२- —————तावदेव त्वं ; न२, ६, ग१- —————तावदेतत्तु ; ग३- —————तावदेतत्तु ।
३३/२- न१, २, ५, त- —————शृणु । ३३/३-४-न३, ४-× × × × × × × × ।
३३/३- ग३-तदेव तु- —————; ग५-तदा तत्र- —————; न५, ७-तद्वदेतद्वरारोहे ; न६-
तदेतं + वरारोहे । ३३/४-ग३- —————तदापित्तकफात्मकम्(?) ।

३४/१-२-न३- × × × × × × × × । ३४/२-न५-योगेष्वभिरतां नृणाम् ; ग४-
योगेष्वपि रतात्मनाम् ; न१-योगेष्वभिरतं नृणाम्(?) ; ग२-योगेषु चरतां नृणाम् ; ग५, ६-
योगेषु निरतात्मनाम् ; न६-योगे धीरवतां नृणाम् । ३४/३-४-न३- × × × × × × × × ।
३४/३-न२-प्राणसंयमने चैव । ३४/४-ग५, ६, क- —————शरीरकम् ।

३५/१-२-न३, ग२- × × × × × × × × । ३५/१-न१, २, ४, ७, ग३, त-
—सर्वेषां ; ग४, न८, क- —————मचिरात् ; न६- —————मचिरं ।
३५/२-न८, ग४, क-विशुष्यति- —————; ग३-स शुष्यति(?) ————— । ३५/३-४-
न३- × × × × × । ३५/३- ग१, ४, ६, न६, क- —————कायस्तु ; ग५- —————
—सर्वेषां ; ग३- —————-रौयस्य(?) ; ग२-कफात्मस्य(?) सम्पूर्ण । ३५/४-
न४, ५, ग१, ३, ४, ५, ६, त-सम्पूर्णमचिराद्भवेत् ; न६-सम्पूर्णमचिरं- —————; ग२-सम्पूर्ण-
शरीरं ह्युक्षरो(?) —————; न८-संशोषमचिराद्भवेत् ।

३६/१-२-न३- × × × × × × × × । ३६/१-न४- —————स्त्वग्नेः ; न७-
—सर्वे ; ग२- —————स्तस्याः । ३६/२-न७-न पश्यति(?) वातजाः ।
३६/३-४-न३- × × × × × × × × । ३६/३-न४- —————वा ; ग१, ३, ४,
५, ६, न६, ७, ८, क-पार्थिवे च- ————— । ३६/४-न६-धारणां- —————; ग१,
४, ५, ६, न८, क- —————कुर्वतस्तदा ।

नश्यन्ति श्लेष्मजा रोगा वातजाश्चाचिरात्तथा ।
व्योमांशे मारुतांशे च धारणं कुर्वतः सदा ॥३७॥

त्रिदोषजनिता रोगा विनश्यन्ति न संशयः ।
अस्मिन्नर्थे तथाब्रूतामश्विनौ च भिषग्वरौ ॥३८॥

प्राणसंयमनेनैव त्रिदोषशमनं नृणाम् ।
तस्मात्त्वं च वरारोहे नित्यं कर्म समाचर ॥३९॥

यमादिभिश्च संयुक्ता विधिवद्धारणं कुरु ॥४०॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये अष्टमोऽध्यायः ।

३७/१-२-न३- × × × × × × × × । ३७/१- ग३-श्लेष्मजा वातजाश्चैव । ३७/२-
न६-वातजाश्चाचिरं तथा ; न७-वातजास्त्वाचिरात्तथा ; ग६-वातजाश्चापि पित्तजाः ; ग४-पित्ता-
श्चैवाचिरात्तथा ; न८, क-वैद्याश्चैवाचिरात्तथा(?) ; ग१, ५-विनश्यन्ति न संशयः ; ग३-
नश्यन्त्यत्र न संशयः ; न४-सत्यं सत्यं न संशयः ॥ ३७/३-४-ग१, ३, ५, न३, ४, क- × × × ×
× × × × । ३७/३-न६-व्यामांशे (?) व्योमांशे- ————— । ३७/४-न१, ६, ग४, ६-
धारणां- ————— ।

३८/१-२-न३, ४, ग१, ३- × × × × × × × × । ३८/२- — ग५, ६, क-विन-
श्यन्ति विषाणि च ; न६-नश्यन्त्यत्र न संशयः । ३८/३-४-न३- × × × × × × × × ।
३८/३-ग२-अस्मिन्नर्थे ब्रूवाते तौ ; न४-अस्मिन्नर्थे तु तौ ततोऽब्रूताम्(?) । ३८/४-ग२-
अश्विनौ च- ————— ।

३९/१-२-न३- × × × × × × × × । ३९/२-ग२-त्रिदोषशमनं भवेत् । ३९/३-४-
न३, ७- × × × × × × × × । ३९/४-न२, ग३-नित्यकर्म- ————— ।

४०/१-२-न३, ७- × × × × × × × × । ४०/१-न२, ४, ६, ग३- —————
संयुक्तां(?) ; ग३-आ यस्माभिश्च संयुक्तां(?) ; न५- —————संयुक्तं । ४०/२-ग२, ६,
न४, ६- —————धारणां- —————; ग४-विधिधां धारणां कुरु ।

नवमोऽध्यायः ॥

*याज्ञवल्क्य उवाच—

अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि शृणु गां वि वरानने ।
ध्यानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥१॥

ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा खलु ।
सगुणं निर्गुणं तच्च सगुणं बहुशः स्मृतम् ॥२॥

पंचोत्तमानि तेष्वहर्वेदिकानि द्विजोत्तमाः ।
त्रीणि मुख्यतमान्येषामेकमेव हि निर्गुणम् ॥३॥

मर्मस्थानानि नाडीनां संस्थानं च पृथक्पृथक् ।
वायूनां स्थानकर्माणि ज्ञात्वा कुर्वामवेदनम् ॥४॥

नवमोऽध्यायः ॥

*न५-श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ; त-भगवानुवाच ; न६, ८, ग४, क-श्री भगवानुवाच ; न१, २, ३, ७, ग१, २, ५, ६-XXXXX ।

१/१-न१, २, ५, ७-ध्यानं ततः—; ग१, न४, त-ध्यानं सम्प्रति वक्ष्यामि ; न६, ग४-ध्यानं ते संप्रवक्ष्यामि ; न३-XXXXX । १/२-ग२, न८, क-—तपोधने । १/३-ग१-ज्ञानमेव हि—; ग४-ज्ञानमेकं हि—; ग५, ६, क-ध्यानमेव हि सर्वेषां ; न३-XXXXX ।

२/१-न८-ध्यानमात्रस्वरूपस्य(?) ; न३-XXXXX । २/२-न६-मनसा वेदनं—; न८-वेदनं(?) मनसा—; न३-XXXXX । २/३-न४, ग३, ५, ६ क-—चैव ; न६-सगुणं(?)—चैव ; न३-XXXXX । २/४-न१, २-—बहुशः श्रुतम् ; ग२-—बहुलं स्मृतम् ; ग५-—बहुधा श्रुतम् ; ग६, क-—बहुधा स्मृतम् ; न६-—वेदनं(?)—; न४, ग३-द्विविधं वेदसम्मतम् ; न३-XXXXX ।

३/१-न३-XXXXX । ३/२-न४, ६, ८, ग३, ५-—द्विजोत्तमे ; न७-—द्विजोत्तम ; न३-XXXXX । ३/३-ग२-तेषु च त्रीणि मुख्यानि ; ग१, ३-एषां त्रीण्येव मुख्यानि ; ज-एषु मुख्यतमास्तिष्ठः ; न६-एषु त्रीण्येव मुख्यानि ; ग५-एषु मुख्यानि हि त्रीणि ; ग६, न८, क-एषु मुख्यानि च त्रीणि ; न३-XXXXX । ३/४-ग२-एक एव च निर्गुणः(?) ; न३-XXXXX ।

४/१-न३-XXXXX । ४/२-ग१, २, ४, त-संधानं च—; न६-संस्थानानि (?)—; न३-XXXXX । ४/३-न२-चतुर्णां(?)—; न७-चतुर्णां(?)—; ग१, ५, न३-XXXXX । ४/४-त-—कर्मात्म-वेदनम्(?) ; ग३-जित्वा—; न८-—तस्मात्कुर्यात् वेदनम् ; न३-XXXXX ।

एक ज्योतिर्मयं शुद्धं सर्वगं व्योमवद्दृढम् ।
अव्यक्तमचलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥५॥

स्थूलं सूक्ष्ममनाकारमसंस्पृश्यमचाक्षुषम् ।
न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनौपमम् ॥६॥

आनन्दमजरं नित्यं सदसत्सर्वकारणम् ।
सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तमजमव्ययम् ॥७॥

अदृश्यं दृश्यमन्तःस्थं बहिःस्थं सर्वतोमुखम् ।
सर्वदृक्सर्वतःपादं सर्वस्पृक् सर्वतःशिरः ॥८॥

५/१-न८-—सिद्धं ; ग२-एवं—; ग३-एतज्ज्योतिर्मयं—; न३-XXXXX । ५/२-ग१-सर्वांगं—; ग२-सर्वांगं व्योममध्य(—म—)म् ; न१, २, त-तत्सर्वं व्योमवद्दृढम् ; न३-XXXXX । ५/३-अत्र पाठभेदानां बाहुल्यान्मूले च तेभ्यः कः स्यादिति निश्चयपूर्वकं निर्णेतुमशक्यत्वाच्च एको पञ्च लेखसमूहे विद्यते स स्वीकृतो ग्रन्थः, सर्वे च पाठा अत्र दीयन्ते—न१, २, ५, ७, त-अव्यक्तमचलं नित्यं ; ग२, न४-अत्युच्चममलं—; ग१, ५, क-अत्यच्छममलं—; ग४-अत्यच्छमकलं—; न८-अत्यच्छमचलं—; ग३-अत्युच्चमचलं—; ग६-अत्यन्तनिर्मलं—; न३, ६-प्रत्यक्षमचलं—।

६/१-न६-—मनाकाशं ; न१, ५-—मना सम्यक्(?) ; न२, ७-—मनाशक्यं(?) ; ग५, ६, न८, क-अस्थूलं सूक्ष्ममाकाशं(?) । ६/२-न८-असंवृत्य (?)—; न१, २, ७-असंस्पर्श—; त-असंस्पर्श्य—; न५-समस्पर्श—। ६/३-न१, ६, ७, ८, ग४, त-—गन्धदृक् ; ग६-XXXXX । ६/४-न३, ४, ६, ग४-अप्रमेयमनूपमम् ; न७-—मनौपदम्(?) ; न२-अप्रमेयं मनो-मयम् ; न५, ग३, त-—मनोपमम् ; न८-—महोपमम् ; ग६-XXXXX ।

७/१-ग५, क-आनन्दममलं—; ग२-आनन्दमचलं—; न३-आनन्दमक्षरं—; न६-अनन्तमजरं—; ग१, ६-XXXXX । ७/२-न८-सदा-(?सद-) सत्सर्व—; न३-सर्वव (?) सदसत्) सर्व—; ग१, ६-XXXXX । ७/३-ग४-सर्वाकारं—; ग२-सर्वाधारं जगद्व्याप्तं ; ग१, ६-XXXXX । ७/४-ग४-अमूर्ति—; न२-अमूर्तिमजमच्युतम् ; न५, ७-अमूर्तमजमच्युतम् ; न८-अमूर्तमय-(?मज-) मव्ययम् ; ग१, ६-XXXXX ; ग२-उत्तमं शिवमच्युतम् ।

८/१-न२, ७, ग५, ६, क-—मध्यस्थं ; न३-सदृशं(?)—। ८/२-न१, ६, ८, ग१, २, ४, ५, ६, त-—बहिष्ठं—; क-बहिष्ठं विश्वतोमुखम् । ८/३-ग१, २-सर्वगं—; न६-सर्वं दिक्—। ८/४-ग१, २-सर्वाक्षिः—; ग३, ६-सर्वदृक्—; ग४, न८-सर्वगं—; न४-सर्वस्पृक् सर्वतं(?) शिवम् ।

ब्रह्म ब्रह्मयोंऽहं स्यामिति यद्वेदनं भवेत् ।
तदेतन्निर्गुणं ध्यानमिति ब्रह्मविदो विदुः ॥९॥

*अथवा परमात्मानं परमानन्दविग्रहम् ।
†गुरुपदेशाद्विज्ञाय पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥१०॥

ब्रह्म ब्रह्मपुरे चास्मिन्दहराम्बुजमध्यमे ।
अभ्यासात्सम्प्रपद्यन्ति सन्तः संसारभेषजम् ॥११॥

हृत्पद्मेऽष्टदलोपेते कन्दमध्यात्समुत्थिते ।
द्वादशाङ्गुलनालेऽस्मिन्श्चतुरङ्गुलमुन्मुखे ॥१२॥

९/१-४-“ग५, ६” लेखयोरस्मिन्लोकं पंक्तयोः क्रमविपर्ययो दृश्यते । ९/१-ग२-
—यस्यां(?) । ९/२-न२, ग३-इति तद्वेदनं—; न३-इति यद्विदं(?)—; ग५-
इति यद्वेदनं धिया । ९/३-ग४, ६- —-निर्गुणध्यानं ; न३-तदेव निर्गुणध्यानं ; न५-
तदेतन्निर्गुणं ध्यानं । ९/४-न१, २, ६, ७, ८, त- —-योगविदो विदुः ; न५-परमानन्द-
विदो—।

*अत्र “न३” लेखे “अयं पन्था मुनिः श्रेष्ठ सांख्या संसारनाशनः ।” इत्यशुद्धासम्बद्धा च
पंक्तिः । “ग५, ६, क” इति लेखत्रयेऽप्यधिकाः पंक्तयः । ताः-ग५-ब्रह्म ब्रह्मपुरे चास्मिन्दहराब्दे
खमध्यमे । सत्यामृते परानन्दे निर्गुणे परमात्मनि ॥ तदेतन्निर्गुणं ध्यानमिति ब्रह्मविदो विदुः ॥
अन्ययोर्लेखयोस्तस्य पाठान्तराणिः—(१) ग६, क-दहराब्जे ; (२) ग६, क-सत्येऽमृते ; (३) ग६,
क-अत्रैकाधिका पंक्तिः । सा—“अदृश्ये दृश्यरूपेऽस्मिन्वेदनं परमं भवेत्” इति । तेन “ग५” लेखे
त्रयः पंक्तयः, “ग६, क” लेखयोश्च चतुः पंक्तयोऽधिका अत्र ।

१०/१-न३-अपाय चमात्मानं(?) । १०/३-न६, ८-गुरुपदेशाद्विज्ञेयं । १०/४-न४, ग३-
प्रकृतं— । †अत्रैकाधिका पंक्तिः- न८, ग४-ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपं महाद्युतिम् ।

११/१-ग१, ५, न३, त- —-वास्मिन् ; न८, ग४- —-गाणि । ११/२-
अस्य पादस्य ९ पाठभेदाः हस्तलेखेषु, ४ च मुद्रितपुस्तकेषु दृश्यन्ते । तेभ्यः ग१, ३, न३, ४-
दहराम्बुजमध्यमे ; न१, ५, ८, त-दहराख्यस्य मध्यमे ; ग४-दहराब्जस्य मध्यमे ; ग६, क- दह-
राब्जे खमध्यमे ; न६-दहराकाशमध्यमे-इति पञ्च शुद्धाः । शेषेभ्यः ग२-दहराख्यक(?)ख- मध्यमे ;
ग५-दहराब्दे(?)ज्जे खमध्यमे ; न७-हृत्सख्यस्य तु(?)हृदाख्यस्य तु(?)मध्यमम्(?)मध्यमे ; न२-
हृत्सख्यस्य (हृदाख्यस्य) मध्यमम्(?)मध्यमे-एते हस्तलेखान्तर्गताः ; मु. पु. क. पु.-देहराब्जे(?)
सुमध्यमे ; मुं. पु.-दहराख्ये स्व-(?)ख- मध्यमे ; न. पु.-देह वाह्ये(?) सुमध्यमे ; त्रि. पु.-
देहे रुन्धन्त्वमध्यमे(?)—एते मुद्रितपुस्तकान्तर्गताः ; एवमष्ट विकृतियुक्ताः । ११/३-ग२-अभ्यासात्
—; ग१-स्वधिया सं—; न३-चेतसा सं— । ११/४-ग१, ३,
न८, क-सन्तस्त्वं च तथा कुरु ; ग५-सन्तस्त्वं तत्तथा कुरु ; ग६-सन्त—सदा—;
न४, ग३-मनस्त्वं च तथा— ।

१२/१- न१-हृत्पद्मेऽष्टदलोपेतं(?) ; न८-हृन्मध्ये—; न७-हृत्पद्मे(?)—
ग३- हृत्पदाष्टदलोपेतं(?) । १२/३-ग१, ४, न८- —मानेऽस्मिन् ; न७-
—माले(?)—; ग६, क- —नामे(?)— । १२/४-न१, ६, त-
—सम्मुखे ; न२, ५- —सन्मुखे ; न३- —सम्मिमे ; ग२-
—मुञ्चते ; ग३- —विस्तृते ।

प्राणायामैर्विकसिते केसरान्वितकर्णिके ।
वासुदेवं जगन्नाथं नारायणमजं हरिम् ॥१३॥

चतुर्भुजमुदाराङ्गं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
किरीटकेयूरधरं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥१४॥

श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ।
पद्मोदरदलभोष्ठं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ॥१५॥

*

शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
पद्मच्छविपदद्वन्द्वं परमात्मानमव्ययम् ॥१६॥

प्रभाभिर्भासयद्भूषं परितः पुरुषोत्तमम् ।
मनसालोक्य देवेशं सर्वभूतहृदि स्थितम् ॥१७॥

१३/२-ग५, ६, क-वैराग्यान्वितकर्णिके । १३/३-न१, ५- —-जगद्योनि ;
न७-×××× । १३/४-न१, ५, ग२, ५, त, क- —-विभुम् ; न४, ग३-
नारायणमनामयम् ।

१४/१-त- चतुर्भुजमहापद्मं ; १४/३-ग५-किरीटहारकुयूर(?) ; क-किक्कटाहारकेयूरं ।
१४/४-ग५, ६, क-पद्मपत्रायतेक्षणम् ।

१५/१-न१, २, ५, ७, त- —-देवं ; ग२- —-श्रीदं ; १५/१-२-क-
×××××××× । १५/३-न३- —-दलं भोष्ठं(?) ; न८- —-दला-
भाक्षं ; न१, २- —-कराभोजं ; ग२-पद्मोत्पलदशां यासं(?) ; क-×××× ।
१५/४-ग५-सूर्यकोटिसमप्रभम् ; क-×××× ।

* अत्रैकाधिका पंक्तिः केषुचित्लेखेषु-न३, ४, ६, ग३, ५, ६-कौस्तुभोद्भासितोरस्कं वनमा-
लाविभूषितम् ; स एव “ग१”- —-वनमालाविराजितम् ।

१६/२-न४-पीतवासःसमन्वितम् ; ग३-पीतवाससमन्वितम् ; ग५, ६-सूर्यकोटिसमप्रभम् ।
१६/१-२- क-×××××××× । १६/३-न२, ५, ७-पद्मोपमपदद्वन्द्वं ; ग६-पद्मा-
चिन्त्य(?)—पदद्वन्द्वं ; क-×××× । १६/४-ग१, ३, ५, ६- —-मीश्वरम् ;
न३, ६-परमानन्दमीश्वरम् ; क-×××× ।

१७/१-ग५, ६-प्रभाभिर्भासयद्भूषम् ; ग४, न८-प्रभाभिर्भ्रामियद्भूषं(?) ; न६- —-भासिय-
द्भूषं(?) ; ग३- —-भंसियद्भूषं(?) ; क-×××× ; न३-सुप्रभाभिर्भासयन्तं । १७/२-
ग३, क-×××× । १७/३-ग५, ६- —-भूतेशं ; न६- —-देवदेवेशं ; न३-
समस्तलोकदेवेशं ; ग३, क-×××× । १७/४-ग३, क-×××× ।

सोऽहमात्मेति विज्ञानं सगुणं ध्यानमुच्यते ।

हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन्प्रकृत्यात्मककर्णिके ॥१८॥

अष्टैश्वर्यदलोपेते विद्याकेसरसंयुते ।
ज्ञाननाले वृहत्कन्दे प्राणायामप्रबोधिते ॥१९॥

विश्वार्चिषं महावर्हि ज्वलन्तं विश्वतोमुखम् ।
वैश्वानरं जगद्योनिं शिखातन्विनमीश्वरम् ॥२०॥

तापयन्तं स्वकं देहमापादतलमस्तकम् ।
निर्वातदीपवत्तस्मिन्दीपितं हव्यवाहनम् ॥२१॥

दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमक्षरम् ।
नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥२२॥

१८/१-ग५, ६-सोऽहमेवेति यद्वयानं ; ग३, क-×××× । १८/२-न८-सगुणध्यान-
मुच्यते ; ग३, क-×××× । १८/३-ग३, क-×××× । १८/४-ग६-प्रकृत्याकार-
ग३, क-×××× । न३, ४-प्रकृत्यात्मनि ; न६-प्रकृत्यान्वित ; ग२-धर्मकर्मसमुत्थिते ;

१९/१-ग५-ऐश्वर्याष्टदलोपेते ; ग३, क-×××× । १९/२-न१, २, ५, ७-विकार-
केसरैर्युते ; ग३-कर्णिकाकेसरैर्युते ; ग२-कर्णिकाकेसरै- (?-केसरै-) युते ; न४-कर्णिकाया रसैर्युते ;
क-×××× । १९/३-ग४, ५, ६, न८-महत्कन्दे ; न३, ग१-
महाकन्दे ; न६-×××× दे ; क-×××× ; ग३-वृहत्संद- (?वृहत्कन्दे) ; ग२-
प्राणनाले प्रभाभिज्ञे । १९/४-ग५, ६-प्राणायामः ; न३, ६-प्रणवेन ; न४, ग३-
प्राणायामप्रणोदिते ; क-×××× ।

२०/१-न३-विश्वा + वल्लिरूपं ; क-×××× । २०/२-ग१, न६-
सर्वतोमुखम् ; क-×××× । २०/३-क-×××× । २०/४-न१, २, ३, ४, ७-
शिखातन्वित ; त-लम्बित ; ग२-शिखाभिर्युत ; क-×××× ।

२१/१-न१-तावयस्तं ; ग२-दीपयन्तं ; न३, क-×××× ।
२१/२-न३, क-×××× । २१/३-ग१, ४, ५, ६, न६, ८-निर्वातदीप ; न३, क-
×××× ; ग३-पवतस्यां (?) ×××× । २१/४-ग३-देवितं (?) ; न३,
क-×××× ।

२२/१-न४, ग३-शिखावह्ने (?) ; क-×××× । २२/२-न३, ४,
ग१, ३, ६-मीश्वरम् ; क-×××× । २२/३-न४, ८, ग५-
मध्यस्थ (?) ; न१, २, ७-नीलोत्पलस्य मध्यस्थ (?) ; न५-नीलोत्पल × मध्यस्थ (?) ; क-
×××× । २२/४-न२-विद्युल्लेखेवमीश्वरम् (?) ; त-राजते ; न३-विद्युद्वि-
क्षेपभास्करम् (?) ; ग१, क-×××× ।

नीवारशूकवद्रूपं पीतामं सर्वकारणम् ।
ज्ञात्वा वैश्वानरं देवं सोऽहमात्मेति या मतिः ॥२३॥

सगुणेषूत्तमं ह्येतद्वयानं योगविदो विन्दुः ।
वैश्वानरत्वं सम्प्राप्य मुक्तिं तेनैव गच्छति ॥२४॥

अथवा मण्डले पश्येदादित्यस्य महाद्युतेः ।
आत्मानं सर्वजगतः पुरुषं हेमरूपिणम् ॥२५॥

हिरण्यश्मश्रुकेशं च हिरण्यनखं हरिम् ।
कप्यासस्य समं वक्त्रं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥२६॥

२३/१-ग१, न४, क-×××× । २३/२-न३-पीताङ्गं ; ग१-पीतं भास्व-
दणूपमम् ; ग३-पीताभास्ववर्णूपमम् (?पीतं भास्वदणूपमम्) ; न४, क-×××× । २३/३-
ग४, न८-ध्यात्वा ; क-×××× । २३/४-ग१, ४, न३-सोऽहमेवेति ;
न६-सोऽहमित्येव ; क-×××× ।

२४/१-ग१-ह्यत्र ; न६-चैतत् ; ग४, न८-सगुणादुत्तमं ह्येतत्
(?) ; न१, २, ५, ७-सगुणेषूत्तमेवेतत् (?) ; ग३-सगुणोत्तमं ह्येतत् ; क-×××× ।
२४/२-क-×××× । २४/३-४-क-×××××××× ।

२५/१-न१, २-पश्यत् ; त-पश्यन् ; न३, ६-
ह्यस्मिन् ; ग५, ६-मण्डलं ; ग२-मण्डलं तस्य (?) ; क-×××
× । २५/२-न१, ३-महाद्युतिः (?) ; न२, ७-महाद्युतिम् ;
न५-महाद्युतं ; न६-महाद्भुते (?) ; ग३-महच्च्युते
(?) ; क-×××× । २५/३-ग५, ६-न८-सर्वजगतां ; ग४-
हेमजगतं (?) ; क-×××× । २५/४-ग३-प्रेमरूपिणम् ; न३-
देहरूपिणम् ; न६-हंसरूपिणम् ; क-×××× ।

२६/१-न४-हिरण्यकेशश्मश्रुश्च ; न३-हिरण्यश्रवणं देवं ; क-×××× । २६/२-
न३-हिरण्यपुरुषं हरिम् ; न७-हिरण्यनयनं हरिम् ; क-×××× । २६/३-अस्मिन्श्चरणे
बहुशो वक्त्राः पाठा लेखेषु मुद्रितपुस्तकेषु च दृश्यन्ते । तेभ्यो यः सान्त्वयः स ग्रन्थे स्वीकृत-
स्तथापि स एव मूलग्रन्थे स्यान्नवेति निश्चयपूर्वकं कथयितुं न शक्यते । तस्मात्सर्वेऽपि त इहोद्धृता
विदुषां विमर्शनाय स्वतन्त्रनिर्णयकरणाय च । ग१, २, त-कप्यासस्य समं वक्त्रं (कपेः गुदस्य समं
वक्त्रं यस्य तमित्यर्थः) ; न१, ७-कप्यासनवद्दृष्टिः ; न२-कपाशामनवद्दृष्टिः (?) ; न५-कप्याशामनवद्-
दृष्टि (?) ; न६-कप्यास्यासनवद्भुक्तं ; ग४, न८-कनकाम्बुजवद्भुक्तं ; न४-कैलासहिमवद्भुक्तं (?) ;
ग३-कैलासपोतवद्भुक्तं (?) ; न३-रथासनं चन्द्रवक्त्रं ; ग५, ६-विकासिपद्मवदनं ; क-××××
इति लेखेषु ; त्रि. पु. कप्यास्यासनमन्वक्त्रं ; मं. पु. कप्यासनं चतुर्वक्त्रं ; न. पु. यथासनं (?रथासन-)
समं वक्त्रं ; मु. पु. रथासनं चतुर्वक्त्रं-इति मुद्रितपुस्तकेषु । २६/४-न१, २, ५, ७, ८, ग१, ३,
त-कारिणम् ; ग२-सृष्टिसंहारकारणम् ; क-×××× ।

पद्मासनस्थितं सौम्यं प्रबुद्धाब्जनिभाननम् ।
पद्मोदरदलाभाक्षं सर्वलोकभयप्रदम् ॥२७॥

जानन्तं सर्वदा सर्वमुन्नयन्तं च धामिकान् ।
भासयन्तं जगत्सर्वं दृष्ट्वा लोकेकसाक्षिणम् ॥२८॥

सोऽहमस्मीति या बुद्धिः सा च ध्यानेषु शस्यते ।
एष एव तु मोक्षस्य महामार्गस्तपोधने ॥२९॥

ध्यानेनानेन सौरेण मुक्तिं यास्यन्ति सूरयः ।

भ्रुवोर्मध्येऽन्तरात्मानं भारूपं सर्वकारणम् ॥३०॥

२७/१-ग३, न७-पद्मासने स्थितं—; न८-पद्मासनस्थं सौम्यं च; न३-पद्मासनगतं सौम्यं;
त, क-×××× । २७/२-ग१-प्रफुल्लाब्ज—; ग२-प्रफुल्लकमलेक्षणम्; न३-
प्रबुद्धाब्जनिभेक्षणम्; न६-प्रसिद्धाब्जनिभाननम्; त, क-×××× । २७/३-न१, २, ३, ४
५, ७, ग१-पद्मोदरदलाभाक्षं; ग५, ६, न८-पद्मोत्पलविशालाक्षं; त, क-×××× ।
२७/४-अस्मिन्चरणे पाठभेदास्त्रय एव । तथापि “सर्वलोक” शब्दात्पश्चात् “भय” शब्दो “अभय”
शब्दो वा वास्तविक इति निश्चयपूर्वकं निर्णेतुं पूर्वापरसन्दर्भादि न किमपि चिह्नं सहायकारी । तेनो-
पलब्धसाधनानि कथं विभक्तानीत्यत्र प्रदर्शयते—न१, २, ग१, २, ३, ४, ५, त्रि. पु., मुं. पु., न.
पु.,-सर्वलोकभयप्रदम्; न४, ५, ६, ७, ८, ग६, मुं. पु. क. पु.-सर्वलोकाभयप्रदम्; न३-सर्वलोक-
भयावहम्; त, क-×××× ।

२८/१-ग१, ५, ६, त-विजानन्तं सदा सर्वं; ग२-विजानन्ति(?) सदा सर्वं; ग४-विजानन्तु(?)
—; ग३-जानन्तः सर्वदा सर्वं; क-××××; न१, २, ५, ७-सदा सर्वविजानन्दं ।
२८/२-अस्मिन्चरणे पाठभेदानां बाहुल्यं परस्परविसंगतता च लेखेषु दृश्यते । तेन सर्वेऽपि
भेदा अत्र प्रदर्शयन्ते । न१, ५, ७, ग१, ३, त-उन्नयन्तं च धामिकान्; न१-प्रणयन्तं च—; न४-
अनुयन्तं च—; ग२-मुनयस्तं च धामिकाः; मुं. पु., क. पु.-स एव स्वीकृतः पाठः; त्रि. पु.-
××× धामिकाः; मुं. पु.; न, पु.-अनन्तं चैव धामिकाः; न३, ग४, ६-उन्नयन्तं च धामिकम्; ग५-
आनयन्तं च धामिकम्, न८-ऋज्वयन्तं(?) च धामिकम्; न६, क-×××× । २८/३-न६, क-
×××× । २८/४-न८-साक्षिकम्; क-×××× ।

२९/१-ग२, ३, ६, न५-मात्मेति—; क-×××× । २९/२-ग२-
कथ्यते(?) ; न१, साऽपि—शक्यते(?) ; न२, ७-साऽपि—शस्यते ;
ग५-सात(?) सा च—; ग१-ज्ञानेषु शस्यते ; ग३-धन्येषु(?)
—; ग४-सर्वप्राणिषु—; न८-सर्वप्राणेषु (?) प्राणिषु—; ग६-एतद्व्यानेषु
—; क-×××× । २९/३-ग३-मुक्तस्य ; न६-एक एव तु—; ग५,
६-एषोपायस्तु—; क-×××× । २९/४-न२, ७-सम्यग्मार्ग—; न१, ५-
मार्गः प्रोक्त—; क-×××× ।

३०/१-ग२-यान्ति हि । ३०/१-२-क-×××××××× ; ग५, ६-
अभ्यासेनैव सौरेण मुक्तिं यास्यन्ति योगिनः । ३०/३-न१, २-उच्चैर्मध्येऽन्तरात्मानं ; क-××
×× । ३०/४-ग३-भास्वद्रूपं नकारिणम्(?) ; ग५-ओजोरूपिणमीश्वरम् ; ग६-महोरूपिण-
मीश्वरम् ; क-×××× ।

स्थाणुवन्मूर्धपर्यन्तं मध्यदेहात्समुत्थितम् ।
जगत्कारणमव्यक्तं ज्वलन्तममितीजसम् ॥३१॥

मनसालोक्य सोऽहं स्यामित्येतद्ध्यानमुत्तमम् ।

अथवा बद्धपर्यङ्के शिथिलीकृतविग्रहे ॥३२॥

शिव एव स्वयं भूत्वा नासाग्रारोपितेक्षणः ।
निर्विकारं परं शान्तं परमात्मानमीश्वरम् ॥३३॥

भारूपममृतं ध्यायेद्भ्रुवोर्मध्ये वरानने ।
सोऽहमेवेति या बुद्धिः सा च ध्यानेषु शस्यते ॥३४॥

अथवाष्टदलोपेते कणिकाकेसरान्विते ।
उन्निद्रहृदयाम्भोजे सोममण्डलमध्यमे ॥३५॥

३१/१-ग१, ३, न३, ४, ५-—न्मूर्धनि—; ग६-स्थाणुं चामूर्धं—;
ग२-स्थाणुं वा सर्वपर्यन्तं(?) ; क-×××× । ३१/२-न३, मध्यं देहात्समुत्थितम् ; ग३-मध्यं
देहे—; ग६-देहमध्ये—; क-×××× ; न८-धारयेदचलं स्थिरम् ।
३१/३-ग२-जगत्कारणमव्यक्तं ; क-×××× । ३१/४-न३-ज्वलन्तममितीजसम् ; ग५-
ज्वलन्तमिव तेजसा ; ग६-ज्वलन्तमिव तेजसम् ; न१, क-×××× ।

३२/१-न१, क-×××× । ३२/२-ग२, ३-—ज्ज्ञानमुत्तमम् ; न५-
आदित्ये ध्यानमुत्तमम् । ३२/३-न३-पर्यङ्कः ; न४, ग१, ३, त-
पर्यङ्कं ; ग२-पर्यङ्कात् ; न६-कणिपर्यङ्कं ; क-×××× । ३२/४-न३,
न६-विग्रहः ; ग१, ३, ५, ६, न४, त-विग्रहम् ; ग२-अशिनीकृत-
विग्रहः(?) ; क-×××× ।

३३/१-ग२-नाडीद्वयं निगूह्यमध्यं(?) ; न६-हरिरेव स्वयं भूत्वा ; न८-शिकटीन(?) ;
क-×××× । ३३/२-न१, २, ३, ४, ५, ग१, ३-नासाग्रे रोपितेक्षणः ; न६-
रूपितेक्षणः(?) ; ग२-रोपितेक्षणम् ; ग४-नासाग्रन्यस्तलोचनः ; न८-नासाग्रन्य-
स्तलोचने ; क-×××× । ३३/३-न६-निर्विकारपदं—; ग३-निराकारं परं—;
क-×××× । ३३/४-न१, ५, ७-परमात्मानमच्युतम् ; ग२-परमात्मानमव्ययम् ;
क-×××× ।

३४/१-२-न१, २, ५, ७, क-×××××××× । ३४/१-ग६-भावयन्नत्र तद्व्या-
येत् ; न६-भारूपमच्युतं ध्यायेत् । ३४/३-४-न१, २, ५, ७, क-×××××××× ।
३४/४-न८-सा ध्यानेषु प्रशस्यते ; ग२-सा च ध्यानेन कथ्यते(?) ; ग६-सा तद्व्यानेषु शस्यते ।

३५/१-२-क-×××××××× । ३५/१-न६-षोडशोपेते ; ग४-
—दलोपेते ; ग३-×××ष्टदलोपेते । ३५/२-न३, ७-केशरान्विते ।
३५/३-४-क-×××××××× । ३५/३-न३, ८, ग२, त-उन्निद्रहृदयाम्भोजे ; ग३-
उन्मील्य—; न२-उन्निद्रे(?) उन्निद्रे हृदयाम्भोजे (?) भोजे । ३५/४-न१, ४, ६, ग२-
मध्यमे ; ग५, ६-साग्निमण्डलमध्यमे ।

स्वात्मानमर्भकाकारं भोक्तरूपिणमव्ययम् ।
सुधारसं विमुञ्चद्भिः शशिरश्मिभिरावृतम् ॥३६॥

षोडशच्छदसंयुक्तशिरःपद्माधोमुखात् ।
निर्गतामृतधाराभिः सहस्राभिः समन्ततः ॥३७॥

प्लावितं पुरुषं तत्र चिन्तयित्वा समाहितः ।
तेनामृतरसेनैव साङ्गोपाङ्गकलेवरे ॥३८॥

अहमेव परं ब्रह्म परमात्माहमव्ययः ।
एवं यद्वेदनं तच्च सगुणं ध्यानमुच्यते ॥३९॥

एवं ध्यानामृतं कुर्वन् षण्मासान्मृत्युजिह्ववेत् ।
वत्सरान्मुक्त एव स्याज्जीवन्नेव न संशयः ॥४०॥

३६/१-२-क-×××××××× । ३६/१-न६-आत्मान- ; ग१-
स्वात्मानममलाकारं ; ग४, न८- स्वात्मानं विहगाकारं ; ग६- -मक्षयाकारं । ३६/२-
ग१, ४, त, न८- -मक्षरम् ; ग५, ६- -मक्षयम् ; ग२-हेमरूपिणमक्षरम् ;
न४-कृष्णरूपिणमव्ययम् । ३६/३-न२, ७, त-सुधासारं ; न३, ४-सुधारसं विमुञ्चन्ते ;
ग३- -विमलवत्(?) । ३६/४-ग१-सितराजिभिरावृतम् ; न४-शशिरश्मिकराकृति
(?) ।

३७/१-२-न३, क-×××××××× । ३७/१-न१, २, ४, ५, ७, ग१, २, त-
षोडशच्छदसंयुक्तं ; ग४, ५-षोडशस्वरसंयुक्तात् ; ग६-षोडशस्वरसंयुक्तं । ३७/२-ग२-शिरः
सितपदोपमम् ; न४-करे पद्मधोमुखम् । ३७/३-४-क-×××××××× । ३७/३-
ग२-निर्वातामृत- (?) निर्गतामृत-) । ३७/४-ग५, ६-समृद्धाभिः ।

३८/१-२-क-×××××××× । ३८/१-ग२-प्रापितं पुरुषं- । ३८/२-
न२- -समाहितम् । ३८/३-४-क-×××××××× । ३८/४-न५-
-कलेवरम् ; न८, ग२, त-साङ्गोपाङ्गे कलेवरे ; न४-साङ्गोपाङ्गकलेवरः ; न२, ३, ६,
ग१, ३, ५-साङ्गोपाङ्गकलेवरे ।

३९/१-२-क-×××××××× । ३९/२-न३, ८, ग३-परमात्माहमव्ययम्(?) ;
न६-परमात्मानमव्ययम्(?) ; ग५-परमात्माकमव्ययम्(?) । ३९/३-४-क-××××××
×× । ३९/३-न५-७- -तत्र । ३९/४-न२, ५, ७, ग१, ४, ५-सगुण-
ध्यान- ; ग३-सगुणं(?) ।

४०/१-२-क-×××××××× । ४०/१-न३- -ध्यानमतं(?) ; न४-
-ध्याने मतं ; न६-एतद्व्यानामृतं ; ग५, ६, न८-एवं ध्यानमिदं ।
४०/२-ग३-वर्णं(?) ××× -द्वेत् । ४०/३-४-क-×××××××× । ४०/३-न६-
वत्सरान्मृत्युदेवस्या × (?) ; ग१-संसारान्मुक्त- । ४०/४-न२-जीवस्तेन- ;
न७-जीवस्तेन(?) ।

जीवन्मुक्तस्य न क्वापि दुःखावाप्तिः कथंचन ।
किं पुनर्नित्यमुक्तस्य मुक्तिरेव हि दुर्लभा ॥४१॥

तस्मात्त्वं च वरारोहे फलं त्यक्त्वैव नित्यशः ।
विधिवत्कर्म कुर्वाणा ध्यानमेव सदा कुरु ॥४२॥

अन्यानपि बहून्वाहृर्ध्यानानि मुनिसत्तमाः ।
मुख्यान्मुक्तानि चैतेभ्यो जघन्यानीतराणि तु ॥४३॥

सगुणं गुणहीनं वा विज्ञायात्मानमात्मनि ।
सन्तः समाधिं कुर्वन्ति त्वमप्येवं सदा कुरु ॥४४॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये नवमोऽध्यायः ॥

४१/१-२-ग१, क-×××××××× । ४१/१-न३-जीवन्मुक्तौ न वै क्वापि ।
४१/३-४-ग१, क-×××××××× । ४१/३-ग४- -नित्ययुक्तस्य । ४१/४-
न८-मुक्तिरेव ह्यदुर्लभा(?) ; ग५, ६-मुक्तिरेव न दुर्लभा ; न१, २, ५-योगिनो विदितात्मनः ;
न७-योगिनो विहितात्मनः(?) ।

४२/१-२-न२, ५, ७, ग१, क-×××××××× । ४२/२-न३-
त्यक्त्वा च- ; ग५- -त्यक्त्वेह- ; ग२- -तत्रैव(?) त्यक्त्वैव निश्चला ।
४२/३-४-ग१, क-×××××××× । ४२/३-न१, २, ५, ग२, त-कर्माणि विधि-
वत्कृत्वा ; ग४, न८-कर्माणि विधिवत्कुर्यात् । ४२/४-न७-ध्यानमेवं- ।

४३/१-२-ग१, क-×××××××× । ४३/२-न३- -मुनिसत्तमा(:) ;
न४, ग३- -मुनिसत्तमे ; ग५, ६-मर्त्यानां मुनिसत्तमाः । अस्य मुद्रितपुस्तकेषु
दृश्यमाणाः पाठा अपि विचाराहो इति मत्वात्र दीयन्ते-वि. पु.- -मुनिसत्तमाः ;
मु. पु., न. पु.- -मुनिपुङ्गवाः ; मु. पु., क. पु.-वैदिकानि द्विजोत्तमाः । ४३/३-४-ग१,
क-×××××××× । ४३/३-न६, ग५- -वै तेभ्यो ; न३-मुख्यान्मु-
क्तानि (?) न्युक्तानि चैतेभ्यो ; न१, २, ७-मुख्यान्मुक्तानि चैतानि ; न५-
चैतानि ; ग२-मुक्तानि (?) मुख्यान्मुक्तानि चैतानि । ४३/४-न२, ४, ५, ६, ७, ग४, ५-
-तु ; न८-बह्वन्यानीतराणि तु ।

४४/१-२-ग१, क-×××××××× । ४४/१-न२, ७- -च ;
न१-सगुणे-च ; न८-सगुणं निर्गुणमपि ; ग४-सगुणं निर्गुणं वापि । ४४/२-ग४-
विज्ञेयात्मानमात्मनि । ४४/३-४-ग१, क-×××××××× । ४४/३-न१, २, ७-
मनयः- । ४४/४-न३- -समा कुरु ; ग५- -तथा कुरु ।

दशमोऽध्यायः

*याज्ञवल्क्य उवाच—

समाधिमधुना वक्ष्ये भवपाशविनाशनम् ।
भवपाशनिबद्धस्य यथावच्छेदुमर्हसि ॥१॥

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।
ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥२॥

ध्यायेद्यथा यथात्मानं तत्समाधिस्तथा तथा ।
ध्यात्वैवात्मनि संस्थाप्यो नान्यथात्मा यथा भवेत् ॥३॥

दशमोऽध्यायः ॥

* न५-श्री याज्ञवल्क्य उवाच ; ग४-श्री भगवान्याज्ञवल्क्यः ; न६, ८-श्री भगवानुवाच ; ग६-ओम् भगवान् ; न१, २, ३, ७, ग१, २, ५, त, क-XXXXX ।

१/१-२-क-XXXXXX । १/१-ग२-विधिना ; न१, ५-
ते प्रवक्ष्यामि ; न२, ७-मथ वक्ष्यामि । १/२-न३-विमोचनम् ;
न४-विनाशनम् ; ग२-पापप्रणाशनम् ; ग१, त-पापविनाशनम् ;
ग६-श्रृणु पापविनाशनम् ; न१, २, ५, ७-XXXXX । १/३-४-क-XXXXXX ।
१/३-ग२-भवपाशविनाशाय ; न१, २, ५, ७-XXXXX । १/४-न१-यथावच्छेदुमर्हसि
(?) ; ग५-यथावज्ज्ञातुमर्हसि ।

२/१-२-क-XXXXXX । २/१-न१, २, ७, ग५, ६-समाधिस्तु समावस्था ।
२/३-४-क-XXXXXX । २/३-न४, ६, ७, ग३-स्थितिर्वा सा ;
ग५, ६-ब्रह्मण्यवस्थितिर्या सा ; ग४-ब्रह्मणा अस्ति-ति- (?) ब्रह्मण्यवस्थिति-) र्या सा ।

३/१-२-न१, क-XXXXXX । ३/१-न३-ध्यायद्यथा ; न२, ४, ५, ६,
७, ८, ग१, २, ३, ४, ५, ६, त-ध्यायन्यथा । एवं लेखेषु । मुद्रितपुस्तकेषु तु-
त्रि. पु., मुं. पु. मु. पु.-ध्यायन्यथा ; क. पु.-ध्यायद्यथा ; न. पु.-ध्यायेद्यथा-
इति स्थितिः । तेभ्य अन्तिम एव ग्रन्थसन्दर्भे युक्त इति मत्वा सः स्वीकृतः । ३/२-न४-समाधिस्तु
तथा तथा ; ग६-तत्समाधिस्तु तत्तथा । ३/३-४-क-XXXXXX । ३/३-ग१,
३, ४, ६, न५, ८, त-संस्थाप्य (?) प्यो ; न३-ध्यात्मा (?) ध्यात्वा) चात्मनि
संस्थाप्य (?) प्यो ; न४-ध्यात्वात्मनि सुसंस्थाप्यो ; न१-ध्यात्वैवमात्मनि स्थाप्यो ; ग५-ध्यात्वेवा-
(?) ध्यात्वैवा-) त्मनि सुस्थाप्य (प्यो) ; न२, ७-ध्यात्वैवात्मनि स्थयो (?) संस्थाप्यो) । ३/४-
न३-तान्यथात्मा (?) नान्यथात्मा) ; न४-नान्यथात्मा (?) नान्यथात्मा) यज्ञो (?) यतो ; ग५-
नान्यथात्मा यतो ; ग६-नान्यथात्मा ह्यतो ; ग४-नियतात्मा यथा ; न८-नियतात्मा
यतो ; ग२-नान्यथात्मा वशो ; न२-नान्यथात्मा यथा भवत् (?) भवेत्) ।

योगयाज्ञवल्क्यः

एवमेव तु सर्वत्र यत्प्रपन्नस्तु यो नरः ।
तदात्मा सोऽपि तत्रैव समाधिं समवाप्नुयात् ॥४॥

सरित्पती निविष्टाम्बु यथामिन्नतयान्वियात् ।
नयात्माभिन्न एवात्र समाधिं समवाप्नुयात् ॥५॥

एतदुक्तं भवत्यत्र गां विद्वां विदं वरे ।
कर्मव विधिवत्कुर्वन्कामसंकल्पवर्जितम् ॥६॥

वेदान्तेष्वथ शास्त्रेषु सुशिक्षितमनाः सदा ।
गुरुणा नृपदिष्टार्थं युक्त्युपेतं वरानने ॥७॥

विद्वद्भिर्धर्मशास्त्रज्ञैर्विचार्य च पुनः पुनः ।
तस्मिन्सुनिश्चितार्थेषु सुशिक्षितमनाः सदा ॥८॥

४/१-२-क-XXXXXX । ४/२-न१, २, ४, ५, ७, ग३, त-यथारूपस्तु
; ग६-यः प्रपन्नस्तु ; न६-यत्प्रपन्नस्तु ; ग१-यत्प्रयत्नस्तु । ४/३-४-
क-XXXXXX । ४/३-न१, ६, ग३-तथात्मा ; ग४-तदात्मनोऽपि

५/१-२-न१, ५, त, क-XXXXXX । ५/१-ग२-सरित्पती ;
ग५-सरित्पती निविष्टाम्बु ; न३-स XXX तौ निविष्टात्तु ; ग१-सरित्पती निविष्टाम्बु ; न८-
सरित्पती निविष्टाम्बु ; ग३-सरित्पती विशिष्टाम्बु (?) ; न४-सरित्पती गतं तोयं । ५/२-अत्र
मूललेखे कः पाठो भवेदिति निर्णेतुमशक्यत्वात् सर्वं दृश्यमाणाः पाठा दीयन्ते । न६, ८-यथा भिन्न-
तयान्वियात् ; न४-भवेत् ; ग३-यथामिन्नतयान्वियात् (?) ; ग२-यथामिन्नं फलं
त्वियात् ; न२, ७, ग४-लयं ; ग१, ५, ६, न३-यथा लवणतामियात् ; त्रि.
पु.-यथामिन्नं फलं त्वियात् ; मुं. पु., न. पु.-लयं ; मु. पु.-यथामिन्नत्वमाप्नुयात् ;
क. पु.-XXXXX । ५/३-४-न५, त, क-XXXXXX । ५/३-ग१, न७, ८-
तथात्म- (?) तथात्मा-) भिन्न- ; न१-तथात्म- (?) तथात्मा-) भिन्न तत्रैव ; न३-तथात्माभ्यन्न
(?) भिन्न) एवात्र ; ग२-तथात्वभिन्न एवात्र ; ग५-तथाभिन्न (?) एवात्र ।

६/१-२-क-XXXXXX । ६/१-त-भवेदत्र ; न८-
भवत्यग्रे । ६/२-ग३-यने (?) । ६/३-४-क-XXXXXX ।
६/३-ग५, ६-कर्मव ; न८-कर्तव्य (?) कर्मव ; न३, ग४-कर्मव विधिवत्कुर्व्यात् ।

७/१-२-क-XXXXXX । ७/१-ग१, ४-वेदान्तेष्वर्थशास्त्रेषु ; न३, ४, ६,
ग३-वेदान्ते सर्वशास्त्रेषु (?) न८-वेदान्तेषु च शास्त्रेषु ; ग६-वेदार्थेष्वर्थशास्त्रेषु । ७/३-४-
क-XXXXXX । ७/३-न१, ४, ग४, ६, ८-चोपदिष्टार्थ ; न३-
चोपदिष्टार्थो ; ग५-चोपदिष्टं यत् ; ग२-नोपदिष्टार्थ (?) । ७/४-
ग६-युक्त्युपेतं (?) ; ग२-युक्तं ह्यतद्वरानने ; न३-मुक्तिमेति वरानने ।

८/१-२-क-XXXXXX । ८/१-न१, ३, ४, ५, ७, त-विद्वद्भिः सर्व-
शास्त्रज्ञैः ; ग२-विद्वद्भिर्वेदशास्त्रज्ञैः । ८/२-न२-विचार्येव । ८/३-४-क-XXXXXX । ८/३-न१, २, ५-तस्मिन्निश्चितार्थेषु तु ; त-तस्माद्विनिश्चितार्थेषु ; न३-
तस्मिन्सुनिश्चितार्थेषु तु ; ग१, ३, ६, न६-तस्मिन्सुशिक्षितार्थेषु ; ग२-निश्चितार्थेषु तेष्वेव ।

योगमेवाभ्यसेन्नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।

ततस्त्वाभ्यन्तरैश्चिन्हैर्वाह्यैर्वा कालसूचकैः ॥९॥

विनिश्चित्यात्मनः कालमन्यैर्वा परमार्थवित् ।
निर्भयः सुप्रसन्नात्मा मर्त्यस्तु विजितेन्द्रियः ॥१०॥

स्वकर्मनिरतः शान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
प्रदाय विद्यां पुत्रस्य मन्त्रं च विधिपूर्वकम् ॥११॥

संस्कारमात्मनः सर्वमुपदिश्य तदानधे ।
पुण्यक्षेत्रे शुचौ देशे विद्वद्भिश्च समावृते ॥१२॥

९/१-२-क- × × × × × × × × । ९/१-ग४, न८-तस्मिन्नेवाभ्यसेदैक्यं । ९/२-
त-जीवात्मपरमात्मवित् ।

१०/१-२-त, क- × × × × × × × × । १०/१-ग२- ————— कालः(?) ;
न३- ————— कामः(?) ; न६-विनिश्चितात्मधीः(?) ; ग३-विनिश्चितात्मनः(?)
कालं । १०/२-ग२-अन्ये वा(?) ; न३-निर्वाणपरमार्थवित् । १०/३-४-क-
× × × × × × × × । १०/३-ग३-निर्भयस्तु प्रसन्नात्मा । १०/४-अस्मिन्श्चरणे बहवः पाठ-
भेदाः हस्तलेखेषु दृश्यन्ते । मुद्रितपुस्तकेष्वपि त्रयः सन्ति । तेभ्य एक ८ हस्तलेखेष्वस्ति तथापि तेन
वाक्यात्सम्यगर्थबोधो न भवतीति मन्ये । तेन द्वाभ्यां हस्तलेखाभ्यां प्राप्तः पाठोऽत्र स्वीकृतः समीचीनत्व-
हेतुमवलम्ब्य, मुने च भेदा अत्र प्रदर्श्यन्ते । न१, २-मर्त्यस्तु ————— ; ग१, ४, ५, ६, न३, ७, ८
त-मृत्योस्तु ————— ; त्रि. पु.-मृत्योस्तु ————— ; ग२-भृत्या तु(?) ————— ; न४,
ग३-कुर्वीत ————— ; न६-कुर्वति (?कुर्वीत) ————— ; न५-हृथर्वविच्च जितेन्द्रियः ;
मुं. पु., न. पु.-भूतेषु विजितेन्द्रियः ; मु. पु., क. पु.-भूत्वा तु ————— ।

११/१-२-क- × × × × × × × × । ११/१-ग१, ५, ६, न४, ६, ८-स्वधर्मनिरतः
————— ; न२-स्वकर्मनिरतः शान्तः(?) । ११/३-४-क- × × × × × × × × । ११/३-
ग५, ६- ————— योगं ————— । ११/४-ग२-समन्त्रं ————— ।

१२/१-२-क- × × × × × × × × । अत्र यद्यपि ७ हस्तलेखेषु त्रि. पु. च दृश्यमाणः
पाठः स्वीकृतः समीचीनत्वदृष्ट्या तथापि सर्वेऽपि पाठभेदा अत्र दीयन्ते । १२/१-न१,
२, ५, ७, ८, ग४, त, त्रि. पु.-संस्कारमात्मनः सर्वं ; ग१- ————— कार्यं ; न३-
संस्काराद्यात्मनः कार्यं ; न६-संस्काराद्यात्मनः सर्वं ; ग५, ६-संस्कारान्वा तथा सर्वान् ; ग३-संस्का-
रेणात्मनः सर्वं(?) ; न४-संस्कारेणात्मनः(?) सर्वं ; मुं. पु.-संस्कारानात्मनः सर्वान् ; न. पु.-संस्कारा-
ण्यात्मनः सर्वाणि(?) ; मुं. पु., क. पु.-संस्काराण्यात्मनः सर्वं(?) ; ग२-संस्कारस्यात्मनः पूर्वं ।
१२/२-न२, ३- ————— तदानधे ; ग१, २, त्रि. पु.- ————— तदानधे ; न६-तदानधे ; ग४-
————— तथानधे ; ग५- ————— तथानधे(?) ; न१, ५, ७, ८, ग६, न. पु., मुं. पु.
मु. पु., क. पु.-तथानधे ; न४, ग३- ————— यथाविधि । १२/३-४-क- × × × × × ×
× × । १२/४-ग१, ५-विद्वद्भिः सुसमावृते ।

भूमौ कुशान्समास्तीर्य कृष्णाजिनमथापि वा ।
तस्मिन्नुवदपर्यङ्क्तो मन्त्रैर्वैदिकलेवरः ॥१३॥

भासने नान्यधीरास्ते प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।
नवद्वाराणि संयम्य गार्ग्यस्मिन्ब्रह्मणः पुरे ॥१४॥

उभ्रिद्रहृदयाम्भोजे प्राणायामैः प्रबोधिते ।
व्योम्नि तस्मिन्प्रभारूपे स्वरूपे सर्वकारणे ॥१५॥

मनोवृत्तिं सुसंयम्य परमात्मनि पण्डितः ।
मूढन्यायायात्मनः प्राणं भ्रुवोर्मध्येऽथवानधे ॥१६॥

कारणे परमानन्दे आस्थितो योगधारणाम् ।
ओमित्येकाक्षरं बुद्ध्या व्याहरन्सुसमाहितः ॥१७॥

१३/१-२-क- × × × × × × × × । १३/१-ग३-भौमाकाशान्समास्तीर्य(?) ।
१३/३-४-क- × × × × × × × × । १३/३-न१, २, ५, ७, ग२-तस्मिन्सु वदपर्यङ्क्ते ; ग१,
३, ४, ५, ६, त-तस्मिन्सु वदपर्यङ्क्तो । १३/४-न३, ग६-मन्त्रैर्वैदिकलेवरं(?) ; न४-मन्त्रैर्वैद्वा
कलेवरं । † न१, २, ५, ७, ग२-मन्त्रैर्वैदिकलेवरे ।

१४/१-२-क- × × × × × × × × । १४/१-न१, २, ४, ५, ६, ग३- —————
जन्यधीरास्ते ; न७- ————— ननाधीरास्ते(?) ; ग२-आसीनः स्वस्थचितस्तु ; ग५, ६-आसने
ह्यथिहृद्वास्ते । १४/२-न७- ————— वा उदङ्मुखः (?उदङ्मुखः) । १४/३-४-क- × ×
× × × × × × । १४/३-ग१-पुनर्द्वाराणि ————— ।

१५/१-२-क- × × × × × × × × । १५/१-ग३-उन्मिन्न-(?) ————— ; न२-
उभ्रिद्रहृ(?) ————— । १५/२-त-प्राणायामैर्विबोधिते ; ग१, न७, ८-प्राणायामप्रबोधिते ; ग२-
प्राणेन प्रतिबोधिते ; न१, ५-प्राणेनैव प्रबोधिते ; न२, ४-प्रणवेन प्रबोधिते ; न६-प्रणवेन प्रबोधिते ;
ग३-प्रणवेन सुबोधिते । १५/३-४-क- × × × × × × × × । १५/४-न१, ७, ग४, ५-
त्वरूपे (?त्वरूपे) ————— ; न३-त्वरूपे ————— ; न८-व्यरूपे(?) ————— ।

१६/१-२-क- × × × × × × × × । १६/१-न१, २, ५, ७-मनोवृत्तिः ————— ;
न३-मनोवृत्तिं ————— ; न४-मनो हृदि ————— । १६/२-ग१, ३, ————— पण्डिते ।
१६/३-४-क- × × × × × × × × । १६/३-ग१- ————— प्राणान् । १६/४-
ग४, ६, न८- ————— वरानने ; न३- ————— तथानधे ; ग२- ————— ऽथवा
भवेत् ; न४, ग३- ————— ऽथवा नयेत् ।

१७/१-२-न१, २, ग१, २, ४, त, क- × × × × × × × × । १७/१-न४-कारणं
परमानन्दं(?) ; ग३-कारणं (?कारणे) परमानन्दे । १७/२-ग३- ————— योगधारणे ।
१७/३-४-क- × × × × × × × × । १७/३-न१, ३, ४, ८, ग५, ६- —————
ब्रह्म । १७/४-न४, ग३-व्याहरन्मुनिसत्तमे ।

शरीरं संत्यजेद्विद्वानात्मैवाभून्नरोत्तमः ।
यस्मिन्समभ्यसेद्विद्वान्योगेनैवात्मदर्शनम् ॥१८॥

तदेव संस्मरन्विद्वान्संत्यजेदन्ते कलेवरम् ।
यं यं सम्यक्स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥१९॥

तं तमेवैत्यसौ भावमिति योगविदो विदुः ।
त्वं चैव योगमास्थाय ध्यायन्स्वात्मानमात्मनि ॥२०॥

स्वधर्मनिरता शान्ता त्यजान्ते देहमात्मनः ।
ज्ञानेनैव सहितेन नित्यकर्माणि कुर्वतः ॥२१॥

१८/१-२-क-×××××××× । १८/१-ग५-संत्यजेद्धीमान् । १८/२-
न१, २, ५, ७-आत्मवांस्तु—; ग५, ६-आत्मैवायं—; ग२-आत्मनैव—; न८-
आत्मैव स्थान्नसंशयः । १८/३-४-क-×××××××× । १८/३-ग५-
समभ्यसेद्धीमान् ; न४, ग३-यद्वा— । १८/४-न६-त्यजेदन्त्ये (?) कलेवरम् ;
ग३-×××× ।

१९/१-२-क-×××××××× । १९/१-न१, २, ३, ४, ५, ७, ग१, ४-
तदेव संस्मरेद्विद्वान् ; न८-तदेव संस्मरन्वापि ; ग५, ६-यदेव संस्मरेद्विद्वान् ; ग३-×××× ।
१९/२-न२-त्यजत्यन्ते (?) —; न५-त्यजन्त्यन्ते— । १९/३-४-न१, ५, ग५, ६, क-
×××××××× । १९/३-न२, ३, ६, ७, ८, ग३, ४, त-यं यं वापि— ;
न४-यं यं चापि— ।

२०/१-२-क-×××××××× । २०/१-न३-ब्रजेद्भ्रातृवं ; न४, ग३-
भवेद्भ्रातृवं (?) ; न१, २, ५, ६, ७, ८, ग१, ४, ५, ६, त-भजेद्भ्रातृवं
(?) । २०/२-ग४, न८-इति वेदविदो— । २०/३-४-क-×××××××× ।
२०/३-न४, ५, ६, ७, ८, ग३, ४, ५, ६-त्वं चैव— ; न३-त्वं चैव योगमभ्यस्य । २०/४-
अत्र दृश्यमाणेभ्यो पाठेभ्यो य समीचीनो मतः सो यद्यपि स्वीकृतस्तथापि सर्वेऽपि पाठभेदा यथा तथा
दीयन्ते । न३, ६, ८, ग४-ध्यायन्स्वात्मानमात्मनि ; न५-ध्यायन्स्वात्मानमात्मना ; न४, ग३-
ध्यायन्नात्मानमात्मना ; न२, त-ध्यायन्त्यात्मानमात्मनः (?) ; न१, ७, ग१, २, ५, ६-ध्यायन्त्या-
त्मानमात्मना (?) ; मुं. पु., न. पु., मु. पु.-ध्यायन्त्यात्मानमात्मनि ; क. पु.-ध्यायन्नात्मानमात्मनि ।

२१/१-२-क-×××××××× । २१/१-न१, ७-निरता त्वं च ; न५-
निरतत्वं च (?) निरता त्वं च ; न२, ग२, त-स्वकर्मनिरता शान्ता । २१/२-ग१-
त्यजस्व— ; ग२, न४, ६, ८-त्यजन्ते (?) त्यजान्ते— ; ग४-त्यजान्ते देह-
मात्मना (?) । २१/३-४-क-×××××××× । २१/३-त, ग४, न८-ध्यानेनैव (?)
— ; न१, २, ५-ज्ञानेनैव सहितेन । २१/४-ग२-नित्यं— ।

निवृत्तफलसङ्गस्य मुक्तिर्गार्गि करे स्थिता ।

यदुक्तं ब्रह्मणा पूर्वं कर्मयोगसमुच्चयम् ॥२२॥

तदेतत्कीर्तितं सर्वं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ।
त्वं चैव योगमभ्यस्य यमाद्यष्टाङ्गसंयुतम् ॥२३॥

निर्वाणं पदमासाद्य प्रपञ्चं संपरित्यज ॥२४॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये दशमोऽध्यायः ॥

२२/१-२-क-×××××××× । २२/१-ग३-संगम्य (?) ; न३-
निवृत्तिफलसंगम्य (?) । २२/२-न१-करे स्थिते । २२/३-ग१, क-×××× ।
२२/४-न३-समुच्चयः (?) ; क-++++ समुच्चयम् ; ग६-सम-
न्वयम् ; न४-सर्वयोगसमुच्चयम् ।

२३/१-ग३-तदे- (?) तदे- तत्कीर्तितं— ; न६-तदेतत्कीर्तितं— ; ग५-तदेतत्कीर्तितं— ;
ग१, न४-तदेतत्कीर्तितं— ; न३-स एषः कीर्तिः (?) सर्वत्र । २३/२-न३, ४, ५, ८, ग३,
क-साङ्गोपाङ्गविधानतः । २३/३-न१, २, ८, ग५, ६, क-त्वं चैव— ; न४, ग३-त्वं चैव
योगमास्थाय ; ग१-×××× । २३/४-ग३-संयुता ; न७-संपुटं ;
ग२-योगाष्टाङ्गः सुसंयुतम् ; ग१-×××× ।

२४/१-ग३-परमासाद्य ; क-पदमास्थाय ; न३, ५, ६, ग५-निर्वाण-
पदमासाद्य ; ग२-सर्वासां पदमासाद्य (?) ; ग१-×××× । २४/२-ग१-××××
×××× । २४/२-ग२-तं व्रतं च परित्यज ; न४-त्यजान्ते च कलेवरम् ; ग३-त्यजस्वान्ते
कलेवरम् ; न१, २, ५, ६, ७, ८, ग४, ५, ६, त, क-सप्रपञ्चं परित्यज ।

एकादशोऽध्यायः ॥

इत्येवमुक्ता मुनिना याज्ञवल्क्येन धीमता ।
ऋषिमध्ये वरारोहा वाक्यमेतदभाषत ॥१॥

*गार्ग्यवाच—

योगयुक्तो नरः स्वामिन्सन्ध्ययोर्वाथवा सदा ।
वैधं कर्म कथं कुर्यान्निष्कृतिः का त्वकुर्वतः ॥२॥

इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ।
तां समालोक्य भगवानिदमाह नरोत्तमः ॥३॥

एकादशोऽध्यायः ॥

१/१-न८-इत्येवमुक्तं—; ग१- विधिना ; न३- × × × × ।
१/२-न३-× × × × । १/३-ग१, २, न४-ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां ; न३- × × × × ।
१/४-ग१, २, न४-वाक्यमेतदुवाच ह, न३- × × × × ।

*ग४, न८, क-गार्गी । ; न२, ७- × × × × ।

२/१-न१, २, ५, ७, त-योगयुक्तो नरः स्वामिन् ; ग१-योगयुक्तनरस्यास्य ; ग२-
योगयुक्त(?) मनुष्यस्य । २/२-न३- वाप्यवा(?) सदा ; ग५, ६-
वापि वा—; ग३- वा न वा सदा ; न४- वा यथा सदा । २/३-ग२-
यत्कर्तव्यं मुनिश्रेष्ठ । २/४-अत्र पाठभेदानामतीव बाहुल्याच्चरणं द्विधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये
भवतः ; सर्वेऽपि भेदाश्चोल्लिख्यन्ते । स्वीकृतस्य पाठस्य मूलग्रन्थेऽस्ति त्वविषये न शङ्कायै स्थानं
वर्तते । तस्य द्वौ विभागौ :—(१) निष्कृतिः ; (२) का त्वकुर्वतः । प्रमाणग्रन्थेषु तु (१)
न१, ३, ७, ग५, ६, त, क, त्रि. मुं. न. मु. पुस्तकानि-निष्कृतिः ; न२, ५, ग१, न. पु.-निः
कृतिः (? निष्कृतिः) ; न४, ६-निष्कृतिः (? निष्कृतिः) ; ग४, न८-निष्कृति(?) ; ग३-निर्वृति(?) ;
ग२- तत्सर्वं ; (२) न२, ४, ६, ७, ८, ग३, ४, क, त्रि. पु.-का त्वकुर्वतः ; मुं. पु.-ह्यकुर्वतः ;
न. पु.-का च तत्त्वतः ; ग२-वद तत्त्वतः ; न१-का च कुर्वतः(?) ; त, मु. पु., क. पु.- का न
कुर्वतः ; न३-कात्र कुर्वतः ; ग१-का तु कुर्वतः(?) ; न५-कालकुर्वतः(?) ; ग५, ६-किमकुर्वतः ।

३/१-न२, ग१, त-इत्युक्ते—; न७- + + + + । ३/२-न६-
स्तथा ; ग५, ६, क-ब्रह्मविद्ब्राह्मणप्रियः । ३/३-न३, ८, ग२, ४-
कृपया ; ग५, ६, क- नेत्राभ्यां । ३/४-ग३- + + + + रोत्तमः ; ग२-
महामतिः ।

†याज्ञवल्क्य उवाच—

योगयुक्तमनुष्यस्य सन्ध्ययोर्वाथवा निशि ।
यत्कर्तव्यं वरारोहे योगेन खलु तत्कृतम् ॥४॥

आत्मानिहोत्रवत्तौ तु प्राणायामैर्विधिते ।
विशुद्धचित्तहविषा विध्युक्तं कर्म जुह्वतः ॥५॥

निष्कृतिस्तस्य किं बाले कृतकृत्यस्तदा खलु ।
वियोगे सति सम्प्राप्ते जीवात्मपरमात्मनोः ॥६॥

विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं ब्रह्मविद्भिश्च नित्यशः ।
वियोगकाले योगी च दुःखमित्येव यस्त्यजेत् ॥७॥

† ग५, ६, क-याज्ञवल्क्यः ; न३, ६, ८, ग२, त-श्रीभगवानुवाच ; न१, २, ५, ७, ग१-× ×
× × । ४/१-न४-योगयुक्तो मनुष्यस्तु ; ग५, ६, क-योगयुक्तस्य मर्त्यस्य । ४/२- न२, ३, ६,
ग१, ४, क- वा निशम् ; न५- दिवा निशम् ; ग५, ६-वापि वा सदा ।
४/३-ग४, न८-न कर्तव्यं—; ग५, ६, क-किं कर्तव्यं— । ४/४-न१, २, ७-योगतः

५/१-ग५, ६- वत्तौ च । ५/२-न३, ४, ६, ग३- विदीपिते ;
न१, ग१- प्राणयज्ञैर्विधीयते ; न२-प्राणयज्ञैर्विधिते ; ग४-प्राणायामो विवक्ष्यते ; न८-विध्युक्तं
कर्म जुह्वतः । ५/३-ग५-विशुद्धचित्तवपुषा ; न६-विशुद्धशुद्धहविषो(?) ; न८-विशुद्धचित्ते
विषय- । ५/४-न१, २, ३, ५, ७, ग१, २, ५, ६, क- कुर्वतः ; न६-विशुद्धं कर्म
कुर्वतः ; न४-विध्युक्तं कर्म तु कुतः ; न८- प्राणायामो विवक्ष्यते ।

६/१-न३- किं पाले (?) बाले) ; न७- किं वास्ते(?) ; न८-
किं वाते(?) ; न५- किं चांते । ६/२-न२, ६, ७, ८, ग१, ६, क-
तथा खलु ; ग४-कृतरन्ध्रस्तथा खलु । ६/३-ग६-वियोगे खलु— । मुद्रित-
पुस्तकेभ्यो, त्रि. पु., मुं. पु.-वियोगे सति—; न. पु.-संयोगे—; मु. पु., क. पु.-
प्रयोगकाले— । ६/४-न५-जीवात्मपरमात्मनः(?) ।

७/१-ग१-विध्युक्तमेव—; ग५-विध्युक्तमेव— । ७/२- न ८—
निश्चितः (?) नित्यशः) ; न३, ४, ६, ग३-योगविद्भिश्च— । ७/३-ग३-
योगाच्च ; ग२-विशुद्धकाले गार्ग्यतत् ; ग६, क-कालेनैव पुनर्योगी ; ग५-कामेनैव पुनर्योग(?) ;
न४-× × × × । ७/४-न१, २, ५, ७, ग१, २, ४, त- यत्त्यजेत् ; न६-
यद्व्रजेत् ; न३- यस्य यत् ; न४-× × × × ।

कर्माणि तस्य निलयः निरयः परिकीर्तितः ।
न देहिनां यतः शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥८॥

तस्मादामरणाद्वैधं कर्तव्यं योगिभिः सदा ।
त्वं चैव मात्यया गार्गि वैधं कर्म समाचर ॥९॥

योगेन परमात्मानं यजस्त्यज कलेवरम् ।

इत्येव मुक्त्वा भगवान्याजवल्क्यस्तपोनिधिः ॥१०॥

८/१-ग५, ६, क- ————— वै गार्गि ; न१, ५, ७- ————— निरये(?) ; न२-
————— नीरूपे(?) ; ग१- ————— निलये ; न८-कर्मणा- ————— ; ग२-कर्मणस्तस्य निलयः ;
न४, ग३-कर्मयोगस्य निलयो । ८/२-न४, ग३-निलयः- ————— ; न१-निलयं परिकीर्तितम् ;
न२-निलये परिकीर्तितम् ; ग१-निरयं परिकीर्तितम् ; ग२-विलयः परिकीर्तितः ; ग५, ६-
निष्क्रियः (?) परिकीर्तितः । क-निष्क्रियः परिकीर्तितः । ८/३-ग५- ————— ततः शक्यं ;
न१, ३, ६, ग६-न देहिना- ————— ; न८, क-न देहिना यत्तच्छक्यं ; न४, ग३-न देहिनाऽपि
यच्छक्यं ; न२, ७-नो देहेन यतः शक्यं । ८/४-न८-त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः(?) ।

९/१-क-तस्मादामरणाद्गार्गि ; न६-तस्मादामरणाच्चैवं ; ग२-तस्मादाहरणं चैव । ९/२-
न१, २, ५, ६, ७, त- ————— योगिना- ————— ; ग५- ————— योगिना- ————— । ९/३-अस्मि-
श्चरणे पुनः पाठानामतीव वैविध्यं दृश्यते । तेन तत्त्रिधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्यं भवतः ।
ते विभागाः-(१) त्वं चैव ; (२) मात्ययाः ; (३) गार्गि । तेभ्यो "गार्गि" शब्दोऽन्ते
सर्वत्रैव वर्तते । प्रथमद्वयोविभागयोः पाठास्तुः-(१)-न१, २, ३, ४, ५, ७, ८, ग१, ३, ४, त, त्रि.
पु., मुं. पु., न. पु. क. पु.-त्वं चैव ; मु. पु.- त्वं स- ————— ; न६-पंचैव ; ग२, ५, ६, क-तस्मात् :
(२)-न३-मात्ययाः ; ग१, न४, त्रि. पु., मुं. पु.-मात्ययात्(?) ; ग४, न८-मा त्यजेत् ; न६-
मात्रया(?) ; ग३-मात्रया (?) ; न१, २, ५, ७, त-आत्मतया ; न. पु.- (त्वं चैव) संत्यजन् ; क.
पु.- (त्वं चैव) संत्यजन्तीह ; मु. पु.- (त्वं) संत्यजन्ती (वै) ; ग२- (तस्मात्) आहरणं ; ग५, क-
(तस्मात्) आमरणात् ; ग६- (तस्मात्) आरम्भणात् । ९/४-ग३-वैदि(?) कर्म- ————— ; ग२-
सर्वं कर्म- ————— ; ग१-वैधं कर्म समाचरे ; न७- ————— समाचार(?) ।

१०/२-अत्र पुनः पाठानामतीव वैविध्यं दृश्यते । तेन चरणं द्विधा विभज्य साम्यवैषम्ये
निर्णेतव्यं । तौ विभागाः-(१) यजस्त्यज ; (२) कलेवरम् । प्रमाणग्रन्थेषु तुः-(१)-न१, ४,
त्रि. पु., मुं. पु.-यजस्त्यज ; क. पु.-युज्जस्त्यज ; न. पु.-युज्यत्यज ; न३, ५, ६-यज त्यज ; ग४-
यजत्यज ; मु. पु.-युज्जन्ती त्यज(?) ; न२-योजयित्वा ; ग२-यजेदन्ते(?) त्यजेदन्ते ; न१, ४-यज
स्थित्वा ; ग३-यजा(?) स्थित्वा ; न७-पूजयित्वा(?) ; ग५, ६, क, न८-यज त्वं च ; (२)-ग१,
२, ३, ४, ५, ६, न१, ३, ५, ६, ८, त, क, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु. मु. पु., क. पु.-कलेवरम् ;
न२, ४, ७-कलेवरे । १०/३-न१-इत्युक्त्वा स भगवान् ; न५- इत्येवमुक्त्वा स भगवान् ।
१०/४-ग५-याजवल्क्यस्तपोधनः ।

ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ।
सन्ध्यामुपास्य विधिवत्पश्चिमां सुसमाहिताः ॥११॥

गच्छन्तु साम्प्रतं सर्वे ऋषयः स्वाश्रमं प्रति ।

इत्येवमुक्ता मुनिना मुनयः संश्रितव्रताः ॥१२॥

विश्वामित्रो वसिष्ठश्च गौतमश्चाङ्गिरास्तथा ।
अगस्त्यो नारदश्चैव वाल्मीकिर्वादिरायणिः ॥१३॥

पैङ्गिर्दीर्घतमा व्यासः शौनकश्च तपोधनः ।
भार्गवः काश्यपश्चैव भरद्वाजस्तथैव च ॥१४॥

११/१-न६- ————— भगवान् । ११/३-न६-सन्ध्यामुपास्ते(?) ————— । ११/४
-न१, २, ३, ५, ६, ग३- ————— सुसमाहितः(?) ; न८- ————— तु समाहितः(?) ;
ग५- ————— तु समाहिताः ।

१२/२-न६- ————— श्चाश्रमं- ————— ; ग२- ————— स्वाश्रमान्स्वकान् ; न३, ८, ग४, क-
मुनयः स्वाश्रमं- ————— । १२/३-ग५, ६, क-इत्युक्त्वा(?) मुनिना तेन ।

१३/२-न३-गौतमश्चाङ्गिरस्तथा ; ग६-गौतमाङ्गिरसोस्तथा (?) ; न८-गौतमाश्चाङ्गिरा-
स्तथा । १३/४-न३, ५, ग१, ४, ५-वाल्मीकिर्वादिरायणः ।

१४/१-अस्मिश्चरणे पुनः पाठानां क्षोभोत्पादकं वैविध्यं दृश्यते । तेन तं त्रिधा विभज्य साम्य-
वैषम्ये निर्णेतव्यं भवतः । ते विभागाः-(१) पैङ्गिः ; (२) दीर्घतमा (३) व्यासः । तेभ्यो
"व्यासः" शब्द सर्वसामान्यः । प्रथमविभागद्वयसम्बन्धिनाः पाठाश्चेदृशाः-(१)- न१, ८, ग१,
४, क, त्रि. पु., मुं. पु.-पैङ्गिः ; न. पु.-पैली(?) ; ग६-पंगीक(श्च) ; ग५-अङ्गिरा(श्च) ; न२,
५, ७-गार्ग्यः ; त, न६, मु. पु., क. पु.-योगी ; ग२-मुनिः ; ग३-गर्गः ; न३-ऐन्द्रा ; न४-×× ;
(२)-न१, ५, ग१, ३, ४, त, त्रि. पु.-दीर्घतमा ; न२, ३, ७, ८, ग२, ३, क, मुं. पु., न. पु.,
मु. पु., क. पु.-दीर्घतपा ; ग५-(अंगिरा-श्चतपा(?)) ; ग६-(पंगीक-श्चतपो(?)) ; न४-
×××× । १४/२-न३- ————— तपोनिधिः ; न६- ————— महानिधिः(?) ; न४- ××
×× । १४/३-न२, ५, ७, ८, ग३, क- ————— काश्यपश्चैव ; त- ————— श्च्यवनश्चैव ; ग२,
न४-×××× । १४/४-न६-भारद्वाजस्तथैव च ; ग१, ४, न८, त-भारद्वाजस्तपोधनः ; ग५,
६, क-भारद्वाजस्तपोनिधिः ; न१, २, ५, ७-भारद्वाजस्तपोधनः ; ग२-×××× ।

तपस्विनस्तथा चान्ये वेदवेदाङ्गवेदिनः ।
याज्ञवल्क्यं सुसम्पूज्य गोभिराशीभिरुत्तमैः ॥१५॥

ते यान्ति मुनयः सर्वे स्वाश्रमेषु यथागतम् ।

गतेषु स्वाश्रमेष्वेते तापसेषु तपोधना ॥१६॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ वाक्यमेतदभाषत ।

*गार्ग्यवाच—

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत ॥१७॥

भवमोक्षाय योगीन्द्र भवद्विर्भाषितं तु यत् ।

यमाद्यष्टाङ्गसहितो योगो मुक्तेस्तु साधनम् ॥१८॥

तदेतद्विस्मृतं सर्वं सर्वज्ञ तव सन्निधौ ।
योगं ममोपदिश्याद्य साङ्गं संक्षेपरूपतः ॥१९॥

त्रातुमर्हसि सर्वज्ञ जन्मसंसारसागरात् ।

इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ॥२०॥

आलोक्य कृपया दीनां स्मितपूर्वमभाषत ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भूमौ गार्गि वरानने ॥२१॥

वक्ष्यामि ते समासेन योगं सम्प्रति तं शृणु ॥२२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये एकादशोऽध्यायः ॥

१५/१-न४-तपस्विनस्तथा + + । १५/२-न४, ग३- ————— -वादिनः ; न८, क-
—वेदान्तवेदिनः ; त- × × × × । १५/३-ग१- ————— समभ्यर्च्य ; ग४-नम-
स्कृत्य ————— ; त- × × × × । १५/४-इदं चरणं त्रिधा विभज्य पाठो निश्चितः ।
ते विभागाः-(१)गोभिः ; (२) आशीभिः ; (३) उत्तमैः । यथा स्वीकृतं चरणं "न८, क" लेख-
योरेव लभ्यते । तदन्तर्गताः शब्दास्तु विशेषेषु दृश्यन्ते । सर्वेऽपि पाठभेदा विभागश अत्र प्रदर्श्यन्ते-
(१) न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ग१, ३, ४, ५, क, त्रि. पु., मुं. पु., मु. पु., क. पु.-
गोभिः ; ग२-वाग्भिः ; ग६-गंभी-(रग्याभिः(?)) ; न. पु.-गार्गी(?) ; त- × × । (२) न३,
६, ८, क, न. पु.-आशीभिः ; न१, २, ५, ७-आप्ताभिः ; ग१, ३, ४, न४, मु. पु.-अग्याभिः ;
ग५, क. पु.-अन्याभिः ; ग६-(गंभी-) रग्याभिः ; ग२-अध्याभिः ; त्रि. पु., मुं. पु.-पुण्याभिः ; त-
× × × । (३) ग२, न८, क-उत्तमैः ; न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ग१, ३, ५, ६, मु. पु.
क. पु.-उत्तमम् ; न. पु.-उत्तमाम्(?) ; त्रि. पु., मुं. पु.-उत्तमाः(?) ; त- × × ; ग४-
तपोधनम् ।

१६/१-न१, ४-ते याताः ————— ; न२, ७-ते ययुः ————— ; ग२-ते गताः ————— ; ग५, ६,
क- तेनैव ————— ; त- × × × × । १६/२-ग२-स्वाश्रमास्तु ————— ; ग४-स्वाश्रमं तु —————
— ; न७-स्वाश्रमेषु यथायथम् ; त- × × × × । १६/३-त-गतेषु ते स्वाश्रमेषु ; ग३, न३,
४- ————— स्वाश्रमे तेषु । १६/४-न५-तपसिषु (?तापसेषु) ————— ; न१-स्वाश्रमेषु
न३-तापसेषु तपोनिधौ(?) ; न८- ————— तपोधनाः (?तपोधना) ; ग४-स्वरूपेषु तपोधनम्(?)
(?) ; ग५, क-स्वाश्रमे सा तपोधना ; ग६-स्वाश्रमे वा तपोधनम्(?) ।

१७/१-न३- ————— -दभाषतः (?-दभाषत) ; ग३- ————— -दुवाच ह ; त-तमेतदभि-
भाषत । *न४-श्रीगार्ग्यवाच ; ग५, ६-गार्गी- ; ग४, न८- × × × × ।

१८/१-ग५, ६, क-भवमोक्षाय योगीन्द्र ; न४, ५, ६, ७, ८, ग१, २, त-योगं ————— ;
न१, यन्मे ————— ; न३-योगो विज्ञाय(?) ————— ; ग४-भोगमोक्षाय(?) ————— ;
ग३-योग मुक्षाय गार्गि(?) ।

१८/२-न१, २, ४, ५, ६, ७, ८, ग१, ३, ४, ५, ६, त, क-भवद्विर्भाषितं तु यत् ; न३,
ग२-भवता भाषितस्तु यः । १८/३-ग१, ५, ६, न५-यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्त (?) ; न१, ४, ६, ८, ग४,
क- ————— सहितं (?) ; ग३-यद्यष्टाङ्गसहितं(?) । १८/४-न३, ८- ————— वारणम् ;
न१, ४, ६, ग१, क-योगं मुक्तेस्तु साधनम् ; न५-योगमुक्तिस्तु ————— ; ग३-योगयुक्तस्तु ————— ;
न७-योगस्तु मुक्तिसाधनम् ।

१९/१-ग४-तदेतेन स्मृतं सर्वं(?) ; न३-स एव विस्मृतः सर्वैः(?) ; ग२-तदेतच्च स्मृतं
+ + । १९/२-न३- ————— तदसन्निधौ (?तव सन्निधौ) ; ग२-यज्ज्ञानं तव सन्निधौ
(?) । १९/३-न१, २, ग१, त- ————— योगं ममोपदिश्याद्य ; ग४- ————— मे चोपदिश्याद्य ; ग६,
क-योगं ममाद्योपदिश ; ग२- ————— मे योगशास्त्रं त्वं(?) ; न३- ————— (म-) मोपदिश्याद्य त्वं
(?) ; ग३- ————— तु नोपदिश्याद्य(?) । १९/४-ग५, ६, क-सर्वं ————— ; न३-
संक्षेपरूपतः ; ग१- ————— संक्षेपतः पुनः ; ग२-ब्रूहि संक्षेपतो यतः ।

२०/१-ग६-श्रोतुमर्हसि(?) ————— । २०/२-ग२-यन्मां ————— । २०/४-ग४-
—स्तथा ; ग६- ————— स्त्वया(?) ; ग१-याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।

२१/१-ग३- ————— -दिनां (?दीनां) ; न१, २, ३, ५, ६, ७, ८, ग१, ४, त-
क- ————— कृपणां ————— । २१/२-न१, २, ५, ७, ८, ग१, ४, त- ————— -मथान्नवीत् ;
न३-तेन पूर्वमभाषत । २१/३-न२, ५, ७, ग१- ————— किं शेषे(?) । २१/४-ग५, ६,
क-गार्गि भूमौ ————— ।

२२/१-न१, २, ५- ————— तं ————— ; न६-वक्ष्यामीति ————— ; ग३- वक्ष्यामि
त(?)ते ————— । २२/२-न१, २, ५, ७, ८, ग३, ४, ५, ६, क- ————— तच्छृणु ;
ग२- ————— स्थिरमना ————— ।

*याज्ञवल्क्य उवाच—

सव्येन गुल्फेन गुदं निपीडय सव्येतरैर्णव निपीडय सन्धिम् ।
सव्येतरं न्यस्य करेतरस्मिन्शिखां समालोकय पावकस्य ॥१॥

द्वादशोऽध्यायः ॥

*ग५, ६, न८—याज्ञवल्क्यः ; न१, २, ३, ५, ६, ७—श्रीभगवानुवाच ; ग१, २, त-××
×× । “क” लेखः एकादशाध्यायान्ते समाप्यते । तेनास्मिन्नध्याये १५ भ्य एव हस्तलेखेभ्यो
टिप्पण्यो भविष्यन्ति । “ग१” लेखे यद्यपि द्वादशाध्यायो न कुत्राप्यङ्कितस्तथापि तत्स्थाः श्लोका-
स्तस्मिन्नेकादशाध्याये वर्तन्त एव । ग२, “ग६” लेखयोरध्यायान्तगतानां श्लोकानामारम्भात्पूर्व-
३ अधिका विसङ्गताः श्लोका विद्यन्ते ते :—

ग२—दुर्लभं जन्म मानुष्यं, विवेकमतिदुर्लभम् ।
दुर्लभा देवमुक्तिस्तु ज्ञानं त्रैलोक्यदुर्लभम् ॥१॥

पुण्यक्षेत्रे विषयविरतिः सत्तपः सत्यवाक्यम्
दानं वाक्यं परुषरहितं व्याप्य + + + च योगः ।
धर्मो जन्तुष्वगतिषु तया जन्मने पापशुद्धिः
सत्यज्ञानं भवभयहरं तुष्टिरिष्टं विभूतिः ॥२॥

चित्तायत्तं धातुबद्धं शरीरं चित्ते नष्टे धातवो यान्ति नाशम् ।
तस्माच्चित्तं यत्नना रक्षणीयं स्वस्थे चित्ते बुद्धयः संभवन्ति ॥३॥

“ग६” लेखे पाठान्तराणि—१. देवभक्तिश्च ; २. पुण्यक्षेत्रं ; ३. संतपः ; ४. दानं ; ५. परुष-
रहितं ; ६. प्राणिहिंसावियोगः ; ७. धर्मो जीवेष्वगतिषु दया ; ८. जान्द्वी पापशुद्धिः ; ९.
सम्यग्ज्ञानं ; १०. तुष्टिरिष्टं विभूतिः ; ११. पातु सर्वं शरीरं ; १२. यातवो ; १३. यत्नतः ;
१४. चिक्षणीयं । द्वयोरपि लेखयोरशुद्धयो दृश्यन्ते तथापि प्रस्तुतग्रन्थविसङ्गता इमे श्लोका इति
तेषां शुद्धपाठनिर्णये यत्नो न क्रियते ।

१/१—न१, ५, ७—निबद्धयः ; ग१—निरस्य ; न२—
निबद्ध्वा । १/२—ग२—शक्तिम्(?) ; न४—दण्डम् (?)
ग४—सव्यम् ; न३—सन्धिम् ; न५, ७—सव्ये करैर्णव(?) ;
ग६—सव्ये तले न्यस्य तथेतरश्च(?) । १/३—इदं चरणं त्रिधा विभज्य साम्यवेषम्ये निर्णेतव्ये ।
ते विभागाः—(१) सव्येतरं ; (२) न्यस्य ; (३) करेतरस्मिन् । लेखादिविभागाः—(१)—ग१,

आयुर्विधातकृत्प्राणो निरुद्धस्त्वासनेन वै ।
याति गार्गि तदापानात्कुलं बह्वैः शनैः शनैः ॥२॥

वायुना वातितो वह्निरपानेन शनैः शनैः ।
ततो ज्वलति सर्वेषां स्वकुले देहमध्यमे ॥३॥

प्रातःकाले प्रदोषे च निशीथे च समाहितः ।
मुहूर्तमभ्यसेदेवं यावत्पंचदिनद्वयम् ॥४॥

ततस्त्वात्मनि विप्रेन्द्रे प्रत्ययाश्च पृथक्पृथक् ।
सम्भवन्ति तदा तस्य जितो येन समीरणः ॥५॥

४, त, त्रि. पु., मुं. पु., मु. पु., क. पु.—सव्येतरं ; न३, ४, ८, ग२, ३—सव्येतरैः ; ग५, ६—सव्ये तले ;
न१, २, ५, ७—सव्ये करे ; (२)—ग१, ४, न८, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.—न्यस्य ;
न२, ३, ४, ५, ७, ग२, ३, ५, ६—न्यस्त ; न१—अभ्यस्त(?) ; न६—स्वस्त्य ; (३)—न. पु.—करे-
तरस्मिन् ; ग१, २, न१, २, ३, ५, ७, त्रि. पु., मुं. पु., क. पु.—करेतर- (? करेतर-) स्मिन् ; न६—करे-
तेरस्मिन् ; न४, ग३—करेतरस्तु(?) ; ग४—करं करेतरैः ; त, मु. पु.—कलेवरेस्मिन् ; ग५, न८—
तथेतरं च ; ग६—तथेतरश्च । १/४—ग३—पावनस्य(?) ; न३—
शिलां(?) ; ग२—शिखां समालोक्य च ।

२/१—न३—आयुर्विधातकप्राणः ; ग५—आयुर्विधातकः— ; ग३—आयुर्विधातं कृत्प्राणः (?) ;
ग२—आयुर्निपूतकणे(?) + + + । २/२—ग१, ६—तु ; न५—निरुद्धः स्वस-
नेन वै ; न४—रुद्धयस्व स्वासनेन वै ; ग२—निरुद्धय स्वां(?) शनैः शनैः । २/३—न६—
तथापानात् ; न१—तदापाने(?) ; न२, ७—तदापानं(?) ; ग२—
तदापानात् ; ग५, ६, न८—तथापानः(?) ; न४, ग३—तदादी च ;
ग४—×××× । २/४—ग३—वह्नि शनैः शनैः (१) ; न१—कुले बह्वैः— ; न२—
कुम्भं(?) ; ग२—तत्कुलं वह्निना— ; ग४—×××× ।

३/१—न४, ग३—पातितो(?) ; त—चालितो— ; ग२—
वासिरो(?) ; न३—वधितो— ; ग४—×××× । ३/२—न३—तस्मानेन(?)
— ; ग४—×××× । ३/३—ग५—ज्वरति(?) ; ग४—×××× ।
३/४—न१, २, ५, ७, ग६—स्वकुलं— ; ग२—भास्वरे— ; ग३—नकुशे(?) ;
ग५—हेममध्यमे(?) ; ग४, क. पु.—×××× ।

४/१—न४—प्राप्तकाले(?) ; ग४—×××× । ४/२—न१, त—
समाहिता ; न३—निशीथभ्यां— ; ग४—×××× । ४/४—ग४, न८—
दिनत्रयम् ; न१—दिने द्वयम्(?) ।

५/१—न६, ८—श्चात्मनि— ; न२, ४, ७—स्वात्मनि— ; ग५,
६—स्त्वेतानि— ; ग३—स्वात्मनि विप्रेन्द्र(?) ; न३—तपः(?) स्वात्मनि विप्रेन्द्र(?) ।
५/२—न६, ग१, ५, ६—प्रत्ययानि(?) ; ग४, न८—प्रत्ययानि(?) । ५/३—
न६, ८—तथा तस्य ; न४—तदास्यातर् ; ग३—सदा स्वातर् ;
न१—संभवति(?) ; ग५, ६—सदा तस्य । ५/४—ग१, न१, ५—
यस्य ; न८—जितेन न सजारणः(?) ।

शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्तिनः ।
नादाभिव्यक्तिरित्येते चिह्नान्यादौ भवन्ति हि ॥६॥

अल्पमूत्रपुरीषः स्यात्षण्मासे वत्सरेऽपि वा ।
आसने वाहने पश्चान्न भेतव्यं त्रिवत्सरात् ॥७॥

*ततोऽनिलं वायुसखेन सार्धं धिया समारोप्य निरोधयेत्तम् ।
ध्यायन्सदा चक्रिणमप्रबुद्धं नाभौ सदा कुण्डलिनीनिविष्टम् ॥८॥

शिरां समावेष्ट्य मुखेन मध्यामन्याश्च भोगेन शिरास्तथैव ।
स्वपुच्छमास्येन निगूह्य सम्यक्पथश्च संयम्य मरुद्गणानाम् ॥९॥

६/१-न५- दीतिः(?) ; न४, ग३-शरीरे- । ६/२-ग४-वह्नेर्जठर- (वदु-) च्छ्वसन्ती ; ग५, ६-सुषुप्तनागेन्द्र इव स्वसन्ती । १०/२-ग४-सदा प्रबुद्धप्रभया वर्तिनः(?) ; ग३-वह्नेर्जठर- (?) । ६/३-न४- -रित्येतत्(?) ; न१- ; ग३-सदा प्रबुद्धा प्रलये(?) ; ग१, न४-सदा प्रबुद्धा प्रभया- ; ग५, ६, न८-सदा प्रबुद्धाग्निरिव- । -रित्येव ; न५, ७- -रित्येव । ६/४-न३-प्रत्ययाः संभवन्ति हि । दा प्रबुद्धा प्रभया- ; न१-हृदात्प्रबुद्धा- सदा । १०/४-न४, ग३-तियंक्षु देहेषु + + + + ; न३-

७/१-न१, २, ३, ५, ७, ग२, ३, ६, त- मूत्रपुरीष- । ७/२-न१, २, ३, ५, ७, ग१, ३, ४, त- वत्सरे तथा ; न८-षण्मासाद्वत्सरेण वा ; ग२-षण्मासे वत्सरे त- (?ऽथवा) । ७/३-न४-प्रासने वाहने- ; न८-आसनेन भवेत्पश्चात्(?) ; ग२-आहा- बहुभोजत्वं(?) ; ग६-"आहारं बहुभोजित्वं" इत्यधिकायां पंक्त्याम् । ७/४-ग५-न भेतव्यं (?भेतव्यं) ; ग६-"न भोक्तव्यं त्रिवत्सरात्" इत्यधिकायां पंक्त्याम् ; न१, २, ४, ५, ७, ग३- त-न गन्तव्यं- ; ग२, ६-लघुत्वं वत्सराद्भुवम् ; न८-लभेदेवं त्रिवत्सरात् ।

*अत्र "न१, २, ५, ७" लेखेषु त्रयः श्लोकाः "दृष्टचिन्हस्ततस्तस्मिन्" इत्याद्याः "दहत्यत्र न संशयः" इत्यन्ताः । ते नाधिकाः किन्तु ६.६७-६९ एवेति नात्रोद्धृताः ।

८/१-न३-ततो विलं(?) ; न७-सतो विलं-सम्यक् ; न२-ततोऽनिलं-सम्यक् ; न४- वायुमुखेन(?) सार्धं । ८/२-न४- निरोधय त्वम् ; ग३- निरोधयित्वा ; ग४-धिया समासाद्य निरोधयेत्तम् । ८/३-न२, ३, ६-ध्यायेत्सदा ; ग५, ६, न८-ध्यायन्सदा चक्रिणमप्रमेयम् । ८/४-ग२, ४, न८- कुण्डलीसंनिविष्टम् ; न६- कुण्डलीसंप्रविष्टम् ; ग५, ६- कुण्डलिनीं प्रविष्टम् ; न२, ३, ५, ग१- कुण्डलिनीं निविष्टम् ; न४- कुण्डलिनीं प्रविष्टाम्(?) ; ग३- + + + + कुण्डलिनीं प्रतिष्ठाम् ।

९/१-इदं चरणं चतुर्धा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः । ते च विभागाः-(१) शिरां ; (२) समावेष्ट्य ; (३) मुखेन ; (४) मध्यां । तेभ्यो "मुखेन" शब्दः सर्वसमानः । १, २, ४ शब्दानां च विषये पाठभेदा अत्र दृश्यन्तेः-(१)-न३, ६, ८, ग१, ४, ५, ६, ५ मुद्रितानि पुस्तकानि-शिरां ; न४-शिरः ; ग३-मुखं ; न१, २, ५, ७, ग२, त-द्वारं ; (२)-न२, ३, ४, ६, ८, ग१, २, ४, ६, मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.-समावेष्ट्य ; त्रि. पु.-×× ; न१, ५, ग३, त-समावेष्ट्य ; न७-समावेष्ट्य ; ग५-सुषुम्णां च ; (४) न६, ग१, ४, ५, त्रि. पु.-मध्यां ; न४, ८, ग३-मध्यात् ; न१, २, ७, ग२, त-मध्यमं ; न५-मध्यं ; न५-मध्यं ; न३, मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.-मध्यं ; ग६-वह्नी(?) ९/२-ग२-त्वन्येन- ; न१, ५-अन्यानुभोगेन शिरस्तथैव ; न२-अन्येन भोगेन शिरा- ; न७-अन्येन योगेन शिरा- ; ग३, न८, त-अन्यांश्च भोगेन शिरास्तथैव । ९/३-न१-स्वपुच्छ- (?पुच्छ) मासेन (?मास्येन) ; न८-स्वपुच्छमन्येन(?) ; ग३- निगूह्य- ; ग५-स्वपुच्छमन्येन- । ९/४-न६-प+श्च- ; ग४- संस्मृत्य(?) ; न८-पथं च(?) ।

प्रसुप्तनागेन्द्रवदुच्छ्वसन्ती सदा प्रबुद्धा प्रभया ज्वलन्ती ।
नाभौ सदा तिष्ठति कुण्डली सा तियंक्षु देहेषु तथेतरेषु ॥१०॥

वायुना विहृतवह्निशिखाभिः कन्दमध्यगतनाडिषु संस्थाम् ।
कुण्डलीं दहति यस्त्वहिरूपां संस्मरन्नरवरस्तु स एव ॥११॥

सन्तप्ता वह्निना तत्र वायुना च प्रचालिता ।
प्रसार्य फणमृद्भोगं प्रबोधं याति सा तदा ॥१२॥

बोधं गते चक्रिणि नाभिमध्ये प्राणाः सुसम्भूय कलेवरेऽस्मिन् ।
चरन्ति सर्वे सह वह्निनैव यथा पटे तन्तुगतिस्तथैव ॥१३॥

१०/१-त-प्रसुप्तनागेन्द्र इवोच्छ्वसन्ती ; ग३-प्रबुद्ध- ; न२-प्रबुद्धनागेन्द्र- (वदु-) च्छ्वसन्ती ; ग५, ६-सुषुप्तनागेन्द्र इव स्वसन्ती । १०/२-ग४-सदा प्रबुद्धप्रभया वर्तिनः(?) ; ग३-सदा प्रबुद्धा प्रलये(?) ; ग१, न४-सदा प्रबुद्धा प्रभया- ; न२, ५, ७- दा प्रबुद्धा प्रभया- ; न१-हृदात्प्रबुद्धा- सदा । १०/४-न४, ग३-तियंक्षु देहेषु + + + + ; न३- १०/३-ग६- तियंक् स्वदेहेषु- । ११/१-न३- विगत- ; ग४, ५, ६- विधृत- ; न७- वितत- ; न१, २, ५- वातितो वह्नि- (?) ; न८-वायुना विधृतो वह्निः ; अनुष्टुप् छन्दोऽस्मिल्लेखे ; न४, ग३-×××× । ११/२-न२, ३- संस्था- (?संस्थाम्) ; त- नाडीभिः संस्था(?) ; ग५, ६-तुन्दमध्यगतवह्निषु संस्थाम्(?) ; न४, ग३-+ + + सुषुम्णां संस्थाम् ; न८-शिराभिः कन्दमध्यगतः (अनुष्टुप् छन्दः) । ११/३-ग३, न२, ३-कुण्डली (?) कुण्डली- ; ग४-कुण्डला (?) कुण्डली- ; न८- यमस्त्वहिरूपां (?यस्त्वहिरूपां) ; न४-×××× । ११/४-ग४- -नरवरः स स एव ; न२-संस्मरन्नेह(?) वरस्तु ; न३-संस्तुत + + + + एव ; ग३-संस्मरन्नर- वरस्तु + + + ; न४-×××××× ; त-सो भवेद्गिरिधरस्तु न वान्यः । १२/१-न७- वायुना(?) ; न१, ५-सन्तप्तवह्निना- ; ग१, ४, न६- सन्तप्तो- ; ग५, ६-सन्तप्तो वह्निना यस्तु- ; न४-ग३-×××× । १२/२- न३- प्रवातिता ; न८- प्रवातिता ; न६, ग४- प्रवातिता ; न४, ग३-×××× । १२/३-न२, ७, ग२- फणवद्भोगं(?) ; न४, ग३-×××× । १२/४- न३- फलवद्भोगं ; न१- पूर्णवद्भोगं(?) ; न४, ग३-×××× । न२, ५, ७, ग२- प्रबोधं याति सा तदा ; ग६-भ्रुवोर्ध्वं (?प्रबोधं) याति सा तदा ; न३, ६, ८, ग१, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु.- तत्तथा(?) ; न. पु., मु. पु., क. पु.- यात्यसौ तदा ; ग४-प्रबोधयति(?) तत्तदा ; न४, ग३-×××× । १३/१-न३-बोधं गति (?) गते- ; न१, ५, ग४-बोधं गता कुण्डली- ; न८- बोधं गता कुण्डली- (?) ; न२-बोधं गता कुण्डलिनी च नाभि(?) ; न७-बोधं गता कुण्डलिनी च मध्ये ; त, न४, ग३-×××××× । १३/२-न८-प्राणान्(?) ; न५-प्राणास्तु संभूय- ; न१, २-प्राणस्तु(?) संभूय- ; ग५-प्राणः सुसम्भूय(?) ; न७-प्राणोस्तु (?) प्राणास्तु- ; न३-+ + + + कलेवरेऽस्मिन् ; त, न४, ग३-×××× । १३/३-न७-चरन्ति सर्वे (?) सर्वे- ; ग५-चलन्ति- ; त, न४, ग३-×××××× । १३/४-न३- तन्तुगतिस्तथैव(?) ; न६- तन्तुगतिस्तथैव ; न८-यथा पटास्तन्तुगतास्तथैव ; त, न४, ग३-×××××× ।

जित्वैवं चक्रिणः स्थानं सदा ध्यानपरायणः ।
ततो नयेदपानं तु नाभेरुर्ध्वमिदं स्मरन् ॥१४॥

वायुर्यथा वायुसखेन सार्धं नाभिं त्वतिक्रम्य गतः शरीरे ।
रोगाश्च नश्यन्ति बलाभिर्बुद्धिः कान्तिस्तदानीमभवत्प्रबुद्धे ॥१५॥

ब्रह्मरन्ध्रमुखमत्र वायवः पावकेन सह यान्ति समूह्य ।
केनचिदिह वदामि तवाहं वीक्षणाद्हृदि सुदीपशिखायाः ॥१६॥

निरोधितः स्याद्हृदि तेन वायुः मध्ये यदा वायुसखेन सार्धम् ।
सहस्रपत्रस्य मुखं प्रविश्य कुर्यात्पुनस्तूर्ध्वमुखं द्विजिह्वः ॥१७॥

१४/१-न३-जित्वैव (?) जित्वैव —————; ग४-जित्वैव —————; ग२-इत्ये-
(जित्वैव —————); त-वोधं गते चक्रिणः स्थानं(?) ; न४, ग३-××××। १४/२-स्य चरणस्य त्रयो विभागाः-(१) कुर्यात्; (२) पुनस्तूर्ध्वमुखं; (३) द्विजिह्वः । तेभ्यः “कु-
न५, ७- —————-परायणाः; न४, ६, ग३-××××। १४/३- —————नयेतदानात्तु-
(?नयेदपानात्तु); न४, ग३-××××। १४/४-न६, ग५, ६- —————-मनुस्मरन्; न३-
—————मनुस्मरेत्; न४, ग३-××××।

१५/१-न३- —————वायुगते सार्धं(?) ; न२, ४, ५, ६, ग५-वायुर्यथा वायुसखेन
सार्धं । १५/२-ग२- —————गति (?) गतः; न२, त- —————नाभेस्त्वतिक्रम्य-
न३-नाभि-(नाभिं) त्वतिक्रम्यवान्शरीरे(?) । १५/३-न१, २, ५, ७, त-रोगास्तु-
न३-रोगाः प्रणश्यन्ति; ग५, ६-रोगा विनश्यन्ति । १५/४-ग३- —————मभवत्प्र-
बुद्धा; न२, ६- —————मभवत्प्रमुखे; न५, ७- —————भवति प्रमुखे; न३, ४-
—————भवति प्रबुद्धा ।

१६/१-न४- —————मुखमेव —————; ग३- —————मुखमात्रवायुव(?) ;
ग२- —————मुखमेत्य स वायुः; ग५- —————मुखमन्तिमवायौ(?) । १६/२-न५-
—————समूहम् न७- —————स्वमध्ये; न३- —————सह्यके(?) ; न२-
—————समध्ये(?) ; न४- —————तदैव; न८- —————

समाप्य(?) ; ग५- —————याति समुह्य(?) ; ग६- —————याति समुहे(?)
१६/३-ग३- —————तदाहं; न२, ५-केनचित्त्वह- —————तथाहं; न७-केनचित्त्वह-
तवाहं; ग५-तेन चिदिह(?) वदामि तवाहं; ग६-तेन चेतिह(?) —————; न४-××××।
१६/४-इदं चरणं द्विधा विभज्य तस्मिन्पाठभेदानां साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः । तौ विभागौ-
(१) वीक्षणात्; (२) हृदि सुदीपशिखायाः । तयोर्विषये च पाठभेदालेखादिविभागाः-(१) न१,
६, ग४, ५, ६-वीक्षणात्; ग१, ३, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु.-वीक्षणं; न३, ७, ८-मु. पु.
क. पु.-वीक्षणा; न२-वीक्षणा(?) ; न५-वीक्षणा; ग२-वीक्षणार्थं; न४-××××। (२)-
न१, २, ५, ६, ग१, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु.- —————हृदि सुदीपशिखायाः; न३,
७, मु. पु., क. पु.-तु हृदि दीपशिखायाः; ग३- —————बुद्धि (?) सुदीपशिखायाः; न८-धृतिषु दीप-
शिखायाः; ग२-मुखदीपशिखायाम्(?) ; ग४-हृदि सुदीपशिखायाम्; न४-××××।

१७/१-इदं चरणं त्रिधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः । ते विभागाः-(१) निरो-
धितः स्यात्; (२) हृदि तेन; (३) वायुः । तेभ्यः “वायुः” शब्दः “ग१, २” लेखयोरपवादेन सर्वत्र
दृश्यते । तयोस्तु “सार्धं” इत्यन्तिमः शब्दः । प्रथमद्वयोर्विभागयोर्विषये पाठवैविध्यमीदृशम्-:(१)-
न४-निरोधितस्तु; न८-निरोधितस्या(-र्थ-); ग५-तिरोहितः स्यात्; अन्येषु सर्वेषु-निरोधितः स्यात्;
(२)-ग३, त्रि. पु., मुं. पु.-हृदयेन; न२-वदि (?) हृदि तेन; ग६-स्याद् धृति (?) स्याद् हृदि तेन;
ग४-अथ तेन; न८-(स्या-)वसितेन (?) ; इतरत्र सर्वत्र-हृदि तेन । १७/२-न२-वध्यं ददा (?) वायु

प्रबुद्धहृदयाम्भोजे गार्ग्यस्मिन्ब्रह्मणः पुरे ।
बालार्कश्रेणिवद्योमि विरराज समीरणः ॥१८॥

हृन्मध्यात् सुषुम्णायां संस्थितो हुतभुक्तदा ।
सजलाम्बुदमालासु विद्युल्लेखेव राजते ॥१९॥

प्रबुद्धहृत्पद्मनि संस्थितेऽग्नौ प्राणे च तस्मिन्निवेशिते च ।
चित्तानि बाह्यानि तथान्तराणि दीपादि दृश्याणि भवन्ति तस्य ॥२०॥

—————; ग१, ६, न३, ४, ६, ७, ८-मध्ये तदा- —————; ग५-मध्ये सदा-
—————। १७/३-त-सहस्रपत्रान्तु (?) —————; न१, २-सहस्रचक्रस्य मुखं —————। १७/४-
स्य चरणस्य त्रयो विभागाः-(१) कुर्यात्; (२) पुनस्तूर्ध्वमुखं; (३) द्विजिह्वः । तेभ्यः “कु-
” शब्दः सर्वसामान्यः । २-३ विभागौ विभिन्नस्वरूपदृश्यते । तानीदृशानि- (१)-ग२, ३,
५, ६, न५, ७, ८, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु.-पुनस्तूर्ध्वमुखं; न४, ६-पुनश्चोर्ध्वमुखं; न२-
तूर्ध्वमुखं; ग१-पुनस्तूर्ध्वगतं; न३-ततस्तूर्ध्वमुखं; न१-कणामूर्ध्वमुखं; (२)-न१, २-द्विजिह्वः
१, २, ३, ५, ६, न३, ४, ५, ७, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.-द्विजेन्द्रे; न६-
जेन्द्रे; ग४, न८-नरेन्द्रे ।

१८/१-ग२, ५, ६, न५, ७-प्रबुद्धे- —————; न१-प्रबुद्धहृदयाम्भोजं(?) । १८/२-
१-केसरान्वितकर्णिके । १८/३-ग४, न८-बालार्कश्रेणि- (?) —————; ग१, न३,
५-बालार्कश्रेणि- —————; न७-बालार्कश्रेणि- (?) श्रेणि- —————; न४-बालार्कश्रेणि-
योमिनि । १८/४-ग३-द्वि + राज- —————; न२, ७-विराजति (?) विराजति-
१५-विरायति (?) विराजति- —————; न१, ४, ८, ग२, ५-विराजति- —————; ग४-विचरन्ति(?)
—————।

१९/१-न२-हृन्मध्यात् (?) हृन्मध्यात् —————; ग२, न८-आहुर्मध्यात्सु- —————(?) आहुर्मध्यात्सु
—————; ग१, ३, ४, ६, न३, ४, ६-आहुर्मध्यात् —————; ग५-आहुर्मध्यात्सुषुम्णायाः ।
१९/२-न३, ४, ८, ग४- —————सदा; ग३-संस्थिते- —————तदा; ग५-संस्थितो भूप-
वाहन(?) ; ग६-संस्थितो हृद्यवाहनः; ग२-सुस्थिरा बहुभुक्त तथा(?) । १९/३-न८-सुबला-
म्बुद- —————; न१, २, ४, ५, ७-सजलाम्बुदमालाभिः; ग४-सजलाम्बुदमध्यस्था । १९/४-
ग३- —————राजिते (?) राजते) ।

२०/१-न८- —————संस्थिते च; ग४- —————संस्थितेन(?) ; न७-
हृत्पद्म- (नि) संस्थितेऽग्नौ; न२- —————हृत्पद्मे च- —————; ग५-
हृत्पद्म- —————; त- —————हृत्पद्मनिमं स्थिते च(?) । २०/२-न३-प्राणे च (?) प्राणेषु
विनिवेशितेषु; ग५, ६-प्राणेषु- —————विनिवेशितेषु; न८-प्राणे च- —————विनि-
वेशितं च (?) ; ग१, २, ४, न५, ६, ७- —————प्रविवेशिते तु । २०/३-ग१, २, ३, ५-
तथान्तरेऽपि; ग४- —————तथान्तरे च । २०/४-इदं चरणं त्रिधा विभज्य
लेखान्तर्गतानां पाठभेदानां साम्यवैषम्ये प्रदृश्यते । (१) न४-दिव्यानि दृश्याणि; न३-दीपानि
(?) दीपानि- —————; अन्येषु १३ लेखेषु-दीपादि दृश्यानि; (२) “भवन्ति” शब्दः सर्वसामान्यः;
(३) न२, ३, ५, ७-तानि; न१, ग१, २, त-सद्यः; ग३-तस्याः; न४, ६, ७, ग४, ५,
६-तस्य ।

वायुमुन्नयति ततस्तु सर्वाङ्गि व्याहरन्प्रणवमत्र सविन्दुम् ।
बालचन्द्रसदृशे तु ललाटे बालचन्द्रमवलोक्य बुद्ध्या ॥२१॥

सर्वाङ्गि वायुमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये धिया तदा ।
*ध्यायेदनन्यधीः पश्चादन्तरात्मानमन्तरे ॥२२॥

२१/१-ग१, २,- तत्र सर्वाङ्गिना ; न१, २, ७- वायुमुन्नयति दीप्तवर्तिना
न५-वायुमुन्नयति दीप्ति- (? दीप्ति-) वर्तिना ; न४, ग३-वायु- सह वर्ति ; ग४-वायु-
यत्र सर्वाङ्गि ; न३-वायुर्मुनति (? वायुमुन्नयति) यः सह वर्ति ; न८-वायुर्नयति यत्र सर्वाङ्गि
२१/२-न८- सर्वाङ्गि- (? सर्वाङ्गि) ; ग३, ४- प्रणवमन्त्रसविन्दुम् ;
न६- प्रणवमुद्रस्त (? प्रणवमन्त्र-) सविन्दुम् ; ग६- प्रणवात्म- (? प्रणवमन्त्र-)
सविन्दुम् । २१/३-न१, २, ५, ७- सदृशी तु (? सदृशे तु) ; ग५, ६-
सदृशोऽपि ; न३- सहरे (? सदृशे) - ; न६-बालचं + + + + + । २१/४-
न३- -मिव लोक्यन्नुवाः ।

२२/१-न१, ३, ४-सर्वाङ्गिवायुमारोप्य ; ग६-वर्तिनामायुरोप्य (?) । २२/२- ग२-
धिया सदा ; न६, ८, ग५- धिया तथा ; न१- धियात्तदा
(? धिया तदा) । २२/३-ग४, न८-ध्यायेत नान्यधीः ; ग२-ध्यायेदनन्यधीः शान्तात् (?) ।
२२/४-न१-अन्तरात्मानमात्मना ; त- -मात्मनि ; न३- -मन्तरो
(? मन्तरे) ; ग२-आत्मानं मनसोऽन्तरे ।

*अत्र "ग६" लेख अविकः श्लोकः । सः त्रिपुरसारसमुच्चयादुद्धृत इव दृश्यते ।
तीवाशुद्धः पाठान्तरैर्युक्तश्च "ग२" लेखोऽपि दृश्यते । सोऽयं श्लोकः-

आदौ मत्तालमालां गलपदविगलतारङ्गकारहारी
नादोऽसी वांशिकस्यानलभरितलसद्वंशनिःसाणतुल्यः ।
षष्ठानादानुकारी तदनुजलनिधिव्यनधीरो गभीरः
गर्जत्पर्जन्यधोषापर इव कुहरे ब्रह्मनाड्या शुष्मनाम् ॥

अयं श्लोकोऽप्रातीव विसंगत इति तस्य शोधने यत्नो न कृतः । न. पु., मु. पु., क. पु., पु.
चान्य एवाधिकः श्लोकः । सः-

तस्मिन्ब्रह्मपुरे गार्गि ब्रह्मैवाज्ञानमोहिते ।
आन्त्याल्लुः स जीवः स्यादाच्छन्नो महदादिभिः ॥

अयमप्यशुद्धियुक्तः ।

मध्यमेऽपि हृदये च ललाटे स्थाणुवज्ज्वलति लिङ्गमदृश्यम् ।
अस्ति गार्गि परमार्थमिदं त्वं पश्य पश्य मनसा रुचिरूपम् ॥२३॥

ललाटमध्ये हृदयाम्बुजे च यः पश्यति ज्ञानमयीं प्रभां तु ।
शक्तिं सदा दीपवदुज्ज्वलन्तीं स पश्यति ब्रह्मविदेकदृष्ट्या ॥२४॥

मनो लयं यदा याति भ्रूमध्ये योगिनां नृणाम् ।
जिह्वामूलेऽमृतस्त्रावो भ्रूमध्ये चात्मदर्शनम् ॥२५॥

कम्पनं च तथा मूर्ध्नी मनसैवात्मदर्शनम् ।
देवोद्यानानि रम्याणि नक्षत्राणि च चन्द्रमाः ॥
ऋषयः सिद्धगन्धर्वाः प्रकाशं यान्ति योगिनाम् ॥२६॥

२३/१- ग१, ३, ४, न४, ७, ८-मध्यमेऽपि हृदयेऽपि ; ग२- च हृदयेऽपि- ।
२३/२-न२, ग१, त-स्थाणुवज्ज्वलित- ; न३-स्थाणुवज्ज्वलितलिङ्गमदृश्यम् (? लिङ्गमदृश्यम्) ;
न१, ५-स्थाणुवज्ज्वलितलिङ्गसदृश्यम् (? मदृश्यम्) ग२-स्थाणवच्छुरित (?) ; ग४-स्थाणवत्स्व-
ललितगमदृश्यम् (? स्थाणवत्, ज्वलित, लिङ्गमदृश्यम्) ; न८-स्थाणवत्कलित (? ज्वलित-) ।
२३/३-न५- परमार्थमिदं + + ; न२, ७, त- मिदं हि ;
ग३- मिदं तु ; न. पु., क. पु.- मिदं तं ; ग१, त्रि. पु., मु.
पु.- परमात्ममिदं त्वं ; ग५-अस्तु- ; न१- मिदं
तत् ; ग४, न८- परमार्थविदां त्वं । २३/४-न४- रुचिपुञ्जम् ;
न१, २, ७- शिवरूपम् ; न५-पश्य + + + + + शिवरूपम् ; ग२-
मनसा च विरूपम् (?) ; त- मनसा विधिरूपम् ; ग३- रुचिरं वपुः ;
न३- हृदियुक्तम् ।

२४/१-न३- वा । २४/२-ग२, ५- प्रभां ताम् ;
न४- प्रभाते ; न६-प्रपश्यति ; ग३-यः श्रुतिज्ञानमतिप्रभाते (?)
२४/३-न१, २, ४, ५, ग३, न७- तदा ; न८-शक्तिः (?) सदा दीर्घवदुज्ज-
वलन्ती (?) । २४/४-ग१, ४, त-सम्पश्यति ; न३- ब्रह्मवदेव शिष्टा (?) ;
ग५- ब्रह्मवदेकदृश्याम् (?) न८-पश्यन्ति ते (?) ब्रह्मविवेकदृष्ट्या ।

२५/१-ग३- यथा याति ; न६- लयं याति यथा । २५/२-न७-
योगिनोमूण (?) योगिनां नृणाम् ; न३-भ्रुवात्मध्ये (?) । २५/३-न१-
स्त्रा-स्त्रावं (?) ; ग४, न८-ऽमृते स्त्रावो ; न३-जिह्वामूलांमृतस्त्रावो ; न४, ग३-
जिह्वामूलांमृतस्त्रावात् । २५/४-न३, ५, ७- त्वात्मदर्शनम् ।

२६/१-न३- मूर्ध्नि ; त-कथनं च (?) मूर्ध्नी ; न१, २, ५,
७-दीपनं च तथा मूर्ध्नी ; न८-सम्पन्नं च (?) तथा मूर्ध्नी ; ग२-×××× । २६/२-ग३- मनसं
(? मनसा) वात- (? वात-) दर्शनम् ; न६- मनसा मातरिश्चनम् (?) ; ग२-×××× । २६/३-
न४-नवोद्यानानि ; ग३-दिव्योद्यानममाणानां (?) । २६/४-न१, ५, ७, त-
ग्रहाश्रये (?) ; न२- ग्रहाणि च (?) । २६/५-ग३- पितरः सिद्धाः ; न२, ७-
तापसाः सिद्धगन्धर्वाः । २६/६-ग२-प्रणाशं (?) यान्ति योगिनः ; ग१, ४, न४-प्रकाशन्ति च
योगिनाम् ।

भ्रुवोन्तरे विष्णुपदे ऋचौ (?रुचौ) तु मनो लयं यावदियात्प्रबुद्धे ।
तावत्समभ्यस्य पुनः स्वमध्ये मुखं मदा संस्मर पूर्णरूपम् ॥२७॥

समीरणे विष्णुपदे निविष्टे जीवे च तस्मिन्मृते च संस्थे ।
तस्मिन्स्तदा याति मनो लयं चेन्मुक्तेः समीपं तदिति ब्रुवन्ति ॥२८॥

समीरणे विष्णुपदे निविष्टे विशुद्धबुद्धौ च तदात्मनिष्ठे ।
आनन्दमत्यद्भुतमस्ति सत्यं त्वं गार्गि पश्याद्य विशुद्धबुद्ध्या ॥२९॥

एवं समभ्यस्य सुदीर्घकालं यमादिभिर्युक्ततनुमिताशीः ।
*आत्मानमासाद्य गुहां प्रविष्टं मुक्तिं ब्रज ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ॥३०॥

भूतानि यस्मात्प्रभवन्ति गार्गि येनैव जीवन्ति चराचराणि ।
जातानि यस्मिन्विलयं प्रयान्ति तद्ब्रह्म विद्धीति वदन्ति सर्वे ॥३१॥

हृत्पङ्कजे व्योम्नि यदेकरूपं सत्यं सदानन्दमयं सुसूक्ष्मम् ।
तद्ब्रह्म निर्भासमयं गुहायामिति श्रुतिश्चेति समामनन्ति ॥३२॥

२७/१-न१, ४, ५, ७, ग१, ३, त, त्रि. पु., मुं. पु.- ऋचौ तु ; ग४, भिर्युक्त- ; ग५- ; न७-एष समभ्यस्य(?) ; न३-एवं
न८- ऋचौ च ; न२- विष्णुपदं निविष्टं ; न३, न. पु., मु. पु., ग३- × × × × × । *अत्र "न६" लेखे "समीरणे विष्णुपदे" इत्यादिः, "मुक्तेः समीपं तदिति
क. पु.- विष्णुपदे च नाभौ ; ग२- भ्रुवोर्मध्ये विष्णुपदे स्वमध्ये । स्वीकृता- ब्रुवन्ति" इत्यन्तः श्लोकः । स तु १२.२८ एव दुःस्थाने । ३०/३-ग१, ४-
दन्याः पाठा अस्वीकारणीयाः । "ऋचि" इति शब्दो न कस्मिन्नपि कोशे । "रुचि" शब्दस्य प्रभा, प्रविष्टां (?प्रविष्टं) ; न६- पुनश्च ; न६- ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ।
भाः, गभस्तिरादि पर्यायाः ; स चात्र समीचीनो दृश्यते, "भ्रुवोन्तरे विष्णुपदे रुचौ प्रभायां यावन्मनो ३०/४-न३, ग४- ह्यपदं पुनस्त्वम् ; ग२-मुक्तेः पदे ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ।
लयमियात् हे प्रबुद्धे" इति योजना । २७/२-न४- प्रबुद्धे(?) ; न२, ५, ६ ह्यपदं पुनस्त्वम् ; ग२-मुक्तेः पदे ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ।
७- प्रमुग्धे ; ग५, ६-मनो लयं याति यदा प्रबुद्धे ; न३- याव-
दिदं प्रयाति ; न३- यान्ति ययः(?) प्रमुग्धे । २७/३-न८-
पुनः स्वमध्ये ; न४, ग३, ४- पुनश्च मध्ये । २७/४-ग१, न३, ४, ६-सोमं-
; न१, २, ५, ७, ग३-हंसं- ; त-तेजः- ; ग२-
जीवन्मुखे- ; ग४, न८-भावं- ; ग५-ईशं स्मर त्वं परिपूर्णरूपम् ;
ग६-ईशः पुनस्त्वं परिपूर्णरूपम् ।

२८/१-४-श्लोकोऽयं "न१, २, ४, ५, ६, ७, ग३" लेखेषु नास्ति । २८/१-ग४, न८-
ऋचौ च ; ग५, ६- व्योमगते सवत्तौ । २८/२-न३-जीवेषु तस्मिन्-
मृतेषु- ; ग५-जीवेषु- सुसंस्थे ; ग६-जीवे च- सुसंस्थे ; न८-जीवेन
सुसंस्थे ; ग२-जीवे च- तथा च । २८/३-न३-
लयं च ; ग५, ६- यदा- लयं च ; ग४-तस्मिन्स्तदा- लयं च ; ग२-
यथा- लयं चेत् ; न८- यदा- लयश्चेत्(?) ।
२८/४-ग२- तदुदीरयन्ति ; न३- तदिति ध्रुवन्ते(?) ।

२९/१-न६, ग३- प्रविष्टे ; न१, २, ५- विष्णुपदं निविष्टे ;
ग५, ६- वल्लिपदे- । २९/२-न४, ग३-विशुद्धबुद्ध्या च- ; न६-
विशुद्धबुद्ध्या च तथात्मनि स्थिते ; न१-विशुद्धबुद्धौ (च) तथात्मनिष्ठे ; न५- तथा-
त्मनिष्ठा(?) ; न७- तथात्मनिष्ठे ; न३-वि + + + + तथात्मनिस्थे ; ग२-
तदात्मरूपम् । २९/३-न१, २, ५- मत्यद्भुतमात्र (?) मत्र सत्यं ;
न७- मत्यद्भुतमात्र सत्यं ; ग३- मत्यद्भुत + + + + । २९/४-न१,
५- पश्येह- ; न६- पश्याथ- ; न८- पश्चाच्च(?) ; त- पश्चाद्यदि शुद्धबुद्ध्या ।

३०/१-ग३-यदा- ; न७-एष समभ्यस्य(?) ; न३-एवं
सुदीर्घकाले । ३०/२-न१, २, ५, ७-शमादिभिर्युक्त- ; न६-यामादि (?) यमादि-
युक्ततनुं(?) ; न३-यमादिभिर्युक्तु तनुमिताशः(?) ;
*अत्र "न६" लेखे "समीरणे विष्णुपदे" इत्यादिः, "मुक्तेः समीपं तदिति
प्रविष्टां (?प्रविष्टं) ; न६- पुनश्च ; न६- ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ।
३०/४-न३, ग४- ह्यपदं पुनस्त्वम् ; ग२-मुक्तेः पदे ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ।

३१/१-ग१, २, त्रि. पु., मुं. पु.- गार्गि ; न. पु.-
साध्वि ; त- नित्यं ; न४- यानि ; न३-
सर्वाणि(?) ; न७- सर्गे ; न३, ५, ८, ग४, ५, ६-
सर्वे ; न१-यस्माच्च भूतानि भवन्ति सर्वे ; न२-भूतानि यस्माच्च भवन्ति सर्वे ।
३१/२-ग२- पदे प्रणष्टम्(?) ; न८-ये चैव- चराचराणि ।
३१/३-त-ज्ञानानि(?) ; न४-जातास्तु(?) ; न६-जातानि
गार्गि- ; ग४, न८- यस्मिन्प्रलयं- ; ग२- यस्यां प्रलयं प्रयाति(?) । ३१/४
-ग५, ६-तद्ब्रह्म विद्येति(?) ।

३२/१-अस्य चरणस्य पुनर्विभागीकरणं प्राप्यते । तस्य विभागाः-(१) हृत्पङ्कजे ; (२)
व्योम्नि ; (३) यदेकरूपम् । तेषां विषये च पाठभेदाल्लेखादिविभागाः-(१) न१, २, ३, ५, ६, ७, ८,
ग१, ४, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु., क. पु.-हृत्पङ्कजे ; न४, ग३-हृत्पङ्कजं ; ग२-
हृत्पङ्कजिनि ; (२) न१, २, ३, ४, ५, ६, ८, ग१, ३, ४, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु., मु. पु.,
क. पु.-व्योम्नि ; ग२-व्योम्नि (?) व्योम्नि ; (३) न१, २, ५, ६, ७, ८,
ग१, ४, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु., मु. पु., क. पु.-यदेकरूपम् ; ग३-तदेकरूपम् ; न४-तथैवरूपम् ;
न३-सदेवरूपम् ; न. पु.-सदेकरूपम् ; ग२-अनेकरूपम् । ३२/२-न३- यदानन्दमयं सुसूक्ष्मम् ;
ग६-सम्यक्सदानन्द- । ३२/३-न१, २- वदन्ति ; ग१, त- निर्भा-
समयो(?) ; ग२-तद्ब्रह्म विज्ञानमयं- ; न८-यद्ब्रह्म विज्ञानमयो(?) ; ग४-
यद्ब्रह्म विज्ञानमतो(?) ; न३, ४, ६-तद्ब्रह्मविद्भावयते- ; ग३-तद्ब्रह्मविद्भावयते
गुहायाम् (?) गुहायाम् ; ग५, ६-प्रत्यक्सदाभासमयं गुहायाम् । ३२/४-ग५, ६-
श्रुतिश्चेति समामनन्ति ; न४, ५, ६, ८-इति श्रुतिश्चापि(?) ; ग३- श्रुती(?)
चापि- ; ग१, २, त्रि. पु., मुं. पु.- श्रुतिश्चापि- ; न१, २, ७, ग४,
त- श्रुति- ; न३- श्रुतिज्ञाश्च- ; न. पु., मु. पु., क. पु.-
इति श्रुतिश्चापि समाम्नुवन्ति(?) ।

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्य विशुद्धबुद्ध्या प्रयाणकाले च विहीनशोका ॥३३॥

प्रभंजनं मूर्ध्निगतं सर्वाङ्गं धिया समासाद्य गुरूपदेशात् ।
मूर्ध्निमुद्भिद्य पुनः खमध्ये प्राणास्त्यजोङ्कारमनुस्मरस्त्वम् ॥३४॥

ईप्सया यदि शरीरविसर्गं ज्ञातुमिच्छसि सखे तव वक्ष्ये ।
व्याहरन्प्रणवमुन्नय मूर्ध्नि भिद्य योजय तमात्मनिकायम् ॥३५॥

एतत्पवित्रं परमं योगमष्टाङ्गसंयुतम् ।
ज्ञानं गुह्यतमं पुण्यं कीर्तितं ते वरानने ॥३६॥

३३/१-ग३-×××× । ३३/२-न७, ८- ————— निहितस्य (?निहितो-
ज्य) —————; ग३-×××× । ३३/३-ग२-तमक्षरं —————; न१-तम-
क्रमं —————; न५-तमक्रमे —————; न३-तमद्भुतं —————; त-
तमद्भुतं पश्यति शुद्धबुद्ध्या ; न४-तमक्रतुं पश्यति शुद्धबुद्ध्या ; ग१- ————— वीत-
शोकः ; ग३-××××× । ३३/४-न१, २, ५, ६, ७, ग२, ४, ५, ६, त-प्रयाणकालेऽपि
—————; न३- ————— च विहीनशोकाः ; न४- ————— च विहीनशोकः ;
ग५-तेनैव कालेन विहीनशोकाः ; न८-तथैव कालेन विहीनशोकः ; ग१-धातुः प्रसादान्महिमान-
मीशम् ; ग३-××××× ।

३४/१-ग३-×××× । ३४/२-ग३-++ —————; ग२- —————
समारोप्य ————— । ३४/३-न६-मूर्ध्नि समुद्भिद्य(?) —————; न३- —————
पुनः स्वमध्ये ; न४-मूर्ध्निमुद्भिन्नवपुः(?) —————; न८-मूर्ध्निमुत्पद्य(?) पुनः ————— ।
३४/४-इदं चरणं त्रिधा विभज्य साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः । ते विभागाः-(१) प्राणास्त्यज ;
(२) ओंकारम् ; (३) अनुस्मरस्त्वम् । तेषां पाठभेदाः-(१) न१, ५, ८, ग३, ४, ५, ६, मु. पु.
क. पु.-प्राणास्त्यज ; न२, ३, ४, ६, ७, ग१, २, त, त्रि. पु., मुं. पु.-प्राणं त्यज ; (२) "न८"
लेखं विना सर्वत्र "ओंकारम्" शब्दः समानः ; न८-स ओंकारम् ; (३) ग३, न७-न. पु., मु. पु.-अनु-
स्मरस्त्वम् ; न१, २, ३, ४, ५, ६, ग१, ५, ६, त, क. पु.-अनुस्मर त्वम् ; ग२, ४-अनुस्म-
रन्ति(?) ; न८-अनुस्मरन्ती ।

३५/१-न१, २, ३, ४, ५, ६, ७, ग३, ६-इच्छया —————; ग४-
××××× । ३५/२-ग६-ज्ञातुमर्हसि —————; ग४-×××× । ३५/३-ग१-
व्याहर प्रणव —————; न३-व्याहरन्प्रणव ————— मूर्ध्नि(?) ; न१- —————
— मुन्नतमूर्ध्नि ; न२- ————— मुन्नतमूर्ध्नी ; ग२- ————— मुन्नत-
मूर्ध्नी ; न७- ————— मुन्नतमूर्ध्नी(?) ; न८- ————— मुन्नय बुद्ध्या ;
ग५, ६-व्याहर प्रणवमुन्नय बुद्ध्या ; ग३, ४-×××× । ३५/४-ग५, न८- —————
तदात्मनिकायम् ; ग१, न३, ४, त- ————— सृजात्मनिकायम् ; न१-भेदनं कुरु सृजात्मनि-
कायम् ; न२-भेदनं कुरु त्यजात्मनिकायम् ; ग२-विद्ययोर्भयं जयात्मनिकायम्(?) ; ग३, ४-
×××× ।

३६/१-न१, २, ७, त-एवं पवित्रं —————; न५-एतं पवित्रं —————; ग४, न८-ततः
पवित्रं ————— । ३६/३-ग१, २, ४, ५, ६, न८- ————— पुण्यतमं गुह्यं । ३६/४-न३, ५-
— च —————; न७- ————— वै ————— ।

य इदं शृणुयान्नित्यं योगाख्यानं नरोत्तमः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानी भविष्यति ॥३७॥

यस्त्वेतच्छ्रावयेद्विद्वान्नित्यं भक्तिसमन्वितः ।
एकजन्मकृतं पापं दिनेनैकेन नश्यति ॥३८॥

शृणुयाद्यः सकृदपि योगाख्यानमिदं नरः ।
अज्ञानजनितं पापं सर्वं तस्य प्रणश्यति ॥३९॥

अनुतिष्ठन्ति ये नित्यमात्मज्ञानसमन्वितम् ।
नित्यकर्मणि तान्दृष्ट्वा देवाश्च प्रणमन्ति हि ॥४०॥

३७/१-न३-इदं शृणोति यो नित्यं ; ग३-++ शृणुयान्नित्यं ; ग२-×××× ।
३७/२-ग३- ————— नरोत्तमे ; ग४- ————— मनुत्तमम् ; ग२-×××× । ३७/३-
ग३- ————— विनिर्मुक्ता(?) ; न७- ————— विनिर्मुक्ता(?) ; ग२-×××× ।
३७/४-न२, ४, ५-सम्यग्ज्ञानं(?) —————; न७-सम्यग्ज्ञानो(?)—ज्ञानी) —————; ग५, ६-सर्वज्ञः
स भविष्यति ; ग२-++++ ।

३८/१-न१, २, ५-यस्त्वेवं —————; न६-यश्चैवं —————; ग१-य इदं —————; न४-
यदिदं —————; ग२-इत्येतच्छृणुयान्नित्यं ; ग५, ६, न८-×××× । ३८/२-ग२-विद्वान्
भक्तिसमन्वितः ; ग५, ६, न८-×××× । ३८/३-न१, २, ५, ७, त-अनेकजन्मज-
ग२-अज्ञानजनितं —————; न३, ४, ग३-बहुजन्मकृतं —————; ग५, ६, न८-×××× ।
३८/४-न१, २, त, ग२-सर्वं सद्यो विनश्यति ; न३-पठे सद्यः(?) प्रणश्यति ; ग५, ६, न८-
×××× ।

३९/१-ग४, न८-शृणुयाद्यः स वै मुक्तः ; न१, ३, ग२, ३, ५, ६-×××× । ३९/२-
न८-योगाभ्यासमिदं नरः ; न१, ३, ग२, ३, ५, ६-×××× । ३९/३-न१, ३, ग२, ३, ५,
६-×××× । ३९/४-ग४- ————— विनश्यति ; न२, ५, ६, ७, ८- ————— सद्यः
प्रणश्यति ; न४-दिनेनैकेन नश्यति ; न१, ३, ग२, ३, ५, ६-×××× ।

४०/१-न१, २, ३, ५, ७, ८, ग४, त-अनुतिष्ठति यो नित्यं ; न४, ग५, ६-×××× ।
४०/२-न१, २, ३, ५, ७, ग३, त-एतज्ज्ञानसमन्वितः(?) ; न६-एतज्ज्ञानसमन्विताः ; ग४-अन्तर्ज्ञान-
समन्वितः ; ग२-एवं योगं समाहिताः ; न८-आत्मज्ञानसमन्वितम् ; न४, ग५, ६-×××× । ४०/३-
न५- ————— तं —————; न७-नित्यं कर्माणि (?) कर्मणि तं दृष्ट्वा ; ग२-नित्यं कर्मरता विप्राः ; ग४,
न८-नित्यकर्मरतान्दृष्ट्वा ; न४, ग५, ६-×××× । ४०/४-ग३- ————— प्रशंसन्ति हि ; न१-
देवास्तं प्रणमन्ति हि ; ग२-ते यान्ति परमां गतिम् ; न४, ग५, ६-×××× ।

तस्माज्ज्ञानेन देहान्तं नित्यं कर्म यथाविधि ।
कर्तव्यं देहिभिर्गार्गि योगश्च भवभीरुभिः ॥४१॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान्रहस्ये रहस्यजं मुक्तिकरं तु तस्याः ।
योगामृतं बन्धविनाशहेतुं समाधिमास्तं रहसि द्विजेन्द्रः ॥४२॥

सा तं तु सम्पूज्य मुनिं ब्रुवन्तं विद्यानिधिं ब्रह्मविदां वरिष्ठम् ।
गीभिः प्रणामैश्च सतां वरिष्ठं सदा मुदं प्राप वरां विशुद्धाम् ॥४३॥

४१/१-न२- ————— देहान्ते ; न३- ————— देहांति(?)देहांते) ; न४, ग१,
३-तस्य ज्ञानेन देहान्तं ; ग५, ६-XXXX । ४१/२-ग१, २, ३, न३, ४, ५, ६, ७, त-नित्य-
कर्म ————— ; न८-नित्यं कर्म यथा तथा ; ग४-नित्यकर्म यथा तथा । ४१/३-ग१, २,
३, न३, ६- ————— देहिना गार्गि ; न४, त- ————— देहिनां ————— ; ग४-कर्तव्यो(?) देहि-
भिर्गार्गि ; ग५, ६-XXXX । ४१/४-न४, ग३-योगं च(?)योगश्च) भवभीरुभिः ; ग२-योगे च
भवभीरुणा ; न६-योगस्य(?)योगश्च) भवभीरुभिः ; ग५, ६- ————— XXXXX ।

४२/१-न१, २, ५- ————— भगवान्रहस्य ; न४- ————— भगवान्मुनीशः ; ग२-
————— भगवान्स सिद्धया ; ग३-XXXX । ४२/२-ग२- ————— मुक्ति-
करं च साध्वी ; न४- ————— तु तस्यै ; न६- ————— च सा च ; न८-रहस्यमुक्ति
मधुरं तु तस्याः(?) ; ग३-XXXX । ४२/३-ग३- +++++ विनाशयेतु(?) ;
ग२-XXXX । ४२/४-न४, ग३- ————— द्विजेन्द्र(?) ; ग४-समाधि-
मान्त्वे रहसि द्विजेन्द्रे ; न८-समाधिमान्त्वे रहसि द्विजेन्द्रः ; न३-समाधिनास्ते ————— ।

४३/१-इदं चरणं त्रिधा विभज्य लेखानां मुद्रितपुस्तकानां च साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः ।
ते विभागाः-(१) सा तं ; (२) तु सम्पूज्य ; (३) मुनिं ब्रुवन्तं । तेषां विषये च पाठभेदाल्ले-
खादिविभागाः- ————— (१)-न१, २, ३, ५, ८, ग१, ४, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु., मु. पु., क. पु.
-सा तं ; न४, ग३-शांतं ; न६-सार(?) ; न. पु.-ज्ञातं ; ग२, न७-XXXX ; (२)-न१, २,
५, ग१, ३, ४, ५, ६, त, त्रि. पु., मुं. पु.-तु सम्पूज्य ; न३, ४, ६, ८, न. पु., मु. पु., क. पु.-
सुसम्पूज्य ; ग२, न७-XXXX ; (३)-न३, ४, ६, ८, ग३, ४, ५, ६, त, न. पु.,
मु. पु., क. पु.-मुनिं ब्रुवन्तं ; न१, २, ५, ग१, त्रि. पु., मुं. पु.-मुनिं महान्तं ; ग२, न७-XX
XX । ४३/२-न३- ————— ब्रह्मवतां (?)ब्रह्मविदां) ————— ; न४, ग१, ५, ६-
विद्यामृतं ————— ; ग२, न७-XXXX । ४३/३-न१- ————— वरां वरिष्ठ(?) ; ग३- ————— सती वरिष्ठं ; न४- ————— असति(?)
वरिष्ठं ; ग१, ४, न५-सतां वरिष्ठा ; न३-गार्गि प्रणामैश्चरतां सतां(?) ; ग२- +++++ ।
४३/४-इदं चरणमपि त्रिधा विभज्य लेखानां मुद्रितपुस्तकानां च साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः । ते
विभागाः-(१) सदा मुदं ; (२) प्राप ; (३) वरां विशुद्धाम् । तेषां पाठभेदाल्लेखादिविभागाः-
(१) न१, २, ५, ६, ७, ग१, ५, ६, त्रि. पु.-सदा मुदं ; न८, ग४, त, न. पु., मु. पु., क. पु.-
तदा मुदं ; न४-सदामृत(?) ; ग३-सदामृतं ; ग२, न३-XXXX ; (२) न१, २,
६, ७, ८, ग१, ४, ६, त्रि. पु., मुं. पु., न. पु., मु. पु., क. पु.-प्राप ; न४, ५, ग५, त-प्राप्य
(?) ; ग२, ३, न३-XXXX ; (३) न१, ग१, त्रि. पु., मुं. पु.-वरां विशुद्धाम् ; ग५-
वरा वरिष्ठम् ; न२, ७-वरं वरिष्ठम् ; न५-वरं वरिष्ठम्(?) ; न६-वरं सुशुद्धम्(?) ; ग६-परं

योगं सुसंगृह्य तदा रहस्ये रहस्यजं मुक्तिकरं च जन्तोः ।
संसारमुत्सृज्य सदा मुदान्विता वने रहस्यावसथे विवेश ॥४४॥

येन प्रपञ्चं परिपूर्णमेतद्येनैव विश्वं प्रतिभाति सर्वम् ।
तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं पश्यन्सदास्ते हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् ॥४५॥

यदेकमव्यक्तमनन्तमच्युतं प्रपञ्चजन्मादिकुदप्रमेयम् ।
तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं पश्यन्सदास्ते हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् ॥४६॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये द्वादशोऽध्यायः ॥
ममाप्तमिदं योगशास्त्रम् ॥

४४/१-ग३- ————— तथा ————— ; न६- +++++ । तदा ————— ;
न३, ग४- +++++ । ४४/२-न१, २, ५, ग२- ————— च सा च ; ग१, न६-
————— तु सा च ; त- ————— तु जन्तोः ; ग५, ६, न८- ————— च
गार्गी(?) ; न३, ग४-XXXX । ४४/३-इदं चरणं द्विधा विभज्य लेखानां मुद्रित-
पुस्तकानां च साम्यवैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः । तौ विभागाः-(१) संसारमुत्सृज्य ; (२) सदा
मुदान्विता । तयोर्लेखादीषु पाठाः-(१) न१, २, ३, ५, ६, ७, ८, ग१, २, ४, ५, ६, त, त्रि.
मुदान्विता । तयोर्लेखादीषु पाठाः-(१) न१, २, ३, ५, ६, ७, ८, ग१, २, ४, ५, ६, त, त्रि.
(२) न४, ५, ६, ग१, ३, ४-सदा मुदान्विता ; न२, ३, ७, ग२, त, मुं. पु., न. पु., मु. पु.
क. पु.-तदा मुदान्विता ; न१-तदा मुदा चिता (?मुदान्विता) ; ग५, ६, न८-मुदान्विता सा ;
त्रि. पु.- +++++ । ४४/४-न४- ————— निवेश(?) ग३-वसे (?)वने) रहस्येऽवसथे
विवेश ; न६, ग६-वने रहस्यावसथं ————— ; ग४- ————— रहस्येऽन्वथ(?)सा ————— ; ग५, न८-परे
रहस्ये च तदा ————— ; ग२-तावन्महस्यास्सममाविवेश(?) ; न३-तेने(?) रहस्यावसथे निवेश(?) ।

४५/१-न६-येन प्रपञ्चं परि +++++ । न३-येनैव सर्वं परिपूर्णमेतत् ; ग४-XXXX ।
४५/२-त- ————— प्रतिभाति साध्वी(?) ; न३-येनैव सर्वं (?)विश्वं)
प्रतिभाति सर्वम् ; ग२, ४, न६-XXXX । ४५/३-ग५- ————— श्रुतिमूर्ध्व-
चाहम्(?) ; ग६- ————— श्रुतिमूर्ध्वं नित्यं(?) ; न८-तं वामदेवं प्रतिमार्धजातं ; ग२, ४, न६-
XXXX । ४५/४-अस्य चरणस्य पुनर्द्वौ विभागा कृत्वा लेखादीनां साम्यवैषम्ये निर्णो-
तव्ये भवतः । तौ विभागाः-(१) पश्यन्सदास्ते ; (२) हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् । तयोर्लेखादीषु
पाठाः-(१) न१, २, ३, ४, ग१, त्रि. पु., मुं. पु.-पश्यन्सदास्ते ; न३, ७, ग३, त, मु. पु.,
क. पु.-पश्यन्सदास्ते ; न. पु.-पश्चात्सदास्ते ; न६, ग२, ४-XXXX ; ग५, ६, न८-नमामि
मोक्ष ————— ; (२) न१, ५-हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् ; न२, ७- ————— चान्वहम् ; न४, ६, ग३, त्रि.
पु., मुं. पु.- ————— चाहम् ; न३- ————— वाहम् ; त, न. पु., मु. पु., क.
पु.- ————— जातम् ; ग१. ————— वीतगोका ; ग५, ६, न८- (मोक्ष-) प्रदमादि-
देवम् ; ग२, ४-XXXX ।

४६/१-ग५, ६, न८- ————— मनन्तरूपं ; त- ————— मचित्यमच्यु-
तम् ; न१, २, ५, ७, ग२, ४-XXXX । ४६/२-न३, ६- ————— कृत-
प्रमेयम् (?)कुदप्रमेयम्) ; न४- ————— हृदि प्रमेयम् ; त- ————— हरं त्वमेयम् ;
ग३-प्रपञ्चजन्मा हृदयप्रमेयम् ; ग५, ६, न८-प्रपञ्चजन्मातिगमप्रमेयम् ; न१, २, ५, ७, ग२,
ग३- ————— हृदि मूर्ध्नि

ग२, ४-××××। ४६/४-इदं चरणं पुनर्द्विधा विभज्य लेखानां पुस्तकानां च साम्य-
वैषम्ये निर्णेतव्ये भवतः। तौ विभागाः-(१) पश्यन्सदास्ते; (२) हृदि मूर्ध्नि चान्वहम्। तयो-
र्लेखादिषु पाठाः-न३, ४, ६, ग३, मु. पु., क. पु.-पश्यन्सदास्ते; ग१, त-पश्यन्समास्ते; न. पु.-
पश्चात्सदास्ते; न८-दृष्ट्वा सदा खे; न१, २, ५, ७, ग२, ४-××××; ग५, ६-
नमामि मोक्ष-; (२) त-हृदि मूर्ध्नि चान्वहम्; न४, ६, ग३, त्रि. पु., मु. पु., न. पु.-
—चाहम्; न३-—वाहम्; क. पु.-—जातम्; मु. पु.-
—जातः (?) ; न८-—चैव; ग१-हृदि वीतशोका; ग५, ६-(मोक्ष-
प्रदमादिदेवम्; न१, २, ५, ७, ग२, ४-××××।

३६-४६ श्लोकाणां क्रमो यथोपरि निर्णीतस्तथा न कस्मिन्नपि हस्तलेखे न वा कस्मिन्नपि मुद्रितपुस्तके।
“न१, २, ४, ५, ७, ग१, २, ३, त,” लेखेषु सर्वेषु च मुद्रितपुस्तकेषु प्रथमं ४२-४६ श्लोकाः, ३६-४१
श्लोकाश्च तेषां पश्चाद्वर्तन्ते; “न४, ग३” लेखयोश्च “वाजपेयाश्वमेवेश्वर” इत्याद्यत्यन्तो विसंगतः
श्लोकोऽधिकोऽन्ते वर्तते। परं च ४४ तमे गार्गि “रहस्यावसथे विवेश” इति कथनानन्तरं ४१ तमान्तर्गता
याज्ञवल्क्योक्तिः “कर्तव्यं देहिभिर्गार्गि” इत्ययुक्ता दृश्यते। द्वादशोऽध्यायः “क” लेखे नास्त्येव; शिष्टेषु
६ लेखेषु च भिन्नभिन्नः क्रमविपर्यासः श्लोकव्यावृत्तिश्च दृश्यते निम्नलिखितप्रकारेण :—न३-४२-४५,
४६, ३६-३९; ४०-४१ न स्तः॥ न६-४१/१-२, ४६, ३७, ३८, ४१/३-४, ४३, ४४ (त्रुटियुक्तः),
४५/१-२, ४६/१-२, ४६-३-४, ३६-४०॥ न८-४२-४३, ३६-३८, ३९/३-४, ४०/१-२, ४१,
४४-४६॥ ग४-४१-४२, ४६, ३७, ३९-४०, ४१ (पुनः), ४४-४६, ३८॥ ग५-४६, ३६, ४२-४५,
४०, ४० (पुनः पाठान्तरैः सहितः); ३७-३९ न विद्यन्ते॥ ग६-३६-३७, ४२-४६; ३८-४१ न विद्यन्ते॥
अतः पूर्वापरसम्बन्धमवलोक्य ३६-४६ श्लोकानां सोपपत्तिकः पूर्वोपर्यक्रमो निश्चित्य स्वीकृतोऽस्मि-

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

No. CXXXIV.

Śrī Citrodayamañjarī

No. XXIII.

Requestors must comply with
Copyright law (Title 17 U.S. Code)

THE

YOGAYĀJŪVALKYA

EDITED BY

K. SAMBAŚIVA ŚĀSTRĪ,

*Curator of the Department for the Publication
of Original Manuscripts, Trivandrum.*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,
1932.

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १३४.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी ।

ग्रन्थाङ्कः २३.

Requestors must comply with
Copyright law (Title 17 U.S. Code)

योगयाज्ञवल्क्यम् ।

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

के. साम्बशिवशस्त्रिणा

संशोधितम् ।

तच्च

अनन्तशयने

प्रोन्नतमहाप्रदिमश्रीचित्रावतारमहाराजशामनेन

राजकीयमुद्रणमन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

P R E F A C E .

Yogayājñavalkya, the present treatise, dealing with the Yoga system of philosophy, comprises the teachings of Yājñavalkya imparted to his wife Gārgi, a revered Brāhmin lady. It has been the source and authority for all the later eminent works on Yoga philosophy and is the whole-some outcome of his personal realisation. The following verses:

“भार्ययाप्येवमुक्तस्तु याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।

तां समालोक्य कृपया ज्ञानरूपमभाषत ॥

(पृ० ५. श्लो० ४२.)

“इत्युक्तो भार्यया तत्र सम्यक् तद्रतमानसः ।

गार्गी तां सुसमालोक्य तत्सर्वं समभाषत ॥”

(पृ० ११. श्लो० ५.)

and the forms of nominative address like:

‘प्रिये !’ (पृ० १२. श्लो० ७.)

‘द्विजोत्तमे !’ (पृ० १२. श्लो० १०.)

‘विप्रेन्द्रे !’ (पृ० १४. श्लो० ३८.)

frequently used bear ample testimony to the truth of the above statement. To a student of the work, it is easily evident at every step that Yājñavalkya, the son of Brahma, instructs the simple-minded Gārgi, in the most lucid style, in the practice of Yama, Niyama, Āsana, Prāṇāyāma, Pratyāhara, Dhāraṇa, Dhyāna and Samādhi, as revealed by Brahma. The words of address like:

‘ब्रह्मविदां वरे !’ (पृ० १. श्लो० १०.)

‘सर्वज्ञे ! सर्वशस्त्रविशारदे’ (पृ० २. श्लो० १४.)

‘पण्डिते !’ (पृ० ३८. श्लो० १९.)

bear out the high standard of instruction imparted to women in times of yore. Again when Gārgi as an attentive disciple prays as follows :

‘तदेतद्विस्मृतं सर्वं सर्वज्ञ ! तव सङ्गिधौ ।

योगं ममोपदिश्यात्र साङ्गं संक्षेपरूपकम् ॥

त्रातुमर्हसि सर्वज्ञ ! जन्मसंसारसागरात् ।”

(पृ० ४०. श्लो० १३, २०.)

Yājñavalkya, full of sympathy and consideration for the fair sex, explains the most difficult subject as many times as is necessary and consoles her thus :

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भूमौ गार्मि ! वरानने ! ।
वक्ष्यामि ते समासेन योगं सम्प्रति तच्छृणु ॥”

पृ० ४०. श्लो० २१.)

The title of the work. From the colophon :

‘इति योगयाज्ञवल्क्ये द्वादशोऽध्यायः ॥’

the title of the work is known to be Yogayājñavalkya. The colophons at the close of chapters 6—12 also indicate the same, while those at the close of chapters 1—5 read :

‘इति याज्ञवल्क्यगीतासूत्रनिपत्सु प्रथमोऽध्यायः ।’

It is therefore presumable that the work is also styled “Yājñavalkya Gīṭā”. In view of the occurrence of the former colophon in most of the chapters, the title Yogayājñavalkya is herein preferred.

Author. It is well known that the author of this precious work is the great sage Yājñavalkya of immemorable past, the consort of Gārgi and the President of the Assembly of Rṣis — the celebrated authorities on the various branches of Śāstras. The lines noted below lend support to this view :

“इत्येवमुक्त्वा भगवान् याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।

ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ॥

सन्ध्यामुपास्य विधिवत् पश्चिमां सुसमाहिताः ।

गच्छन्तु साम्प्रतं सर्वे ऋषयः स्वाश्रमं प्रति ॥

इत्येवमुक्त्वा मुनिना मुनयः संशितव्रताः ।

विश्वामित्रो वसिष्ठश्च गौतमश्चाङ्गिरास्तथा ॥

अगस्त्यो नारदश्चैव वाल्मीकिर्वाङ्मनस्य ।

पैङ्गिर्दीर्घतपा व्यासः शौनकश्च तपोधनः ॥

भार्गवश्चैव + + + भरद्वाजस्तपोधनः ।

तपस्विनस्तथा चान्ये वेदवेदङ्गवेदिनः ॥

याज्ञवल्क्यं समभ्यर्च्य गार्मिः पुण्याभिरुत्तमाः ॥

(पृ० १०. श्लो० १०—१५.)

From the chapter on Saṁmadhyānānirūpaṇa and many other portions, we learn that the ancient Rṣi, unsurpassed in greatness, was a devotee of Viṣṇu. Eg.

“वासुदेवं जगन्नाथं नारायणमजं हृदि ।

चतुर्भुजमुदाराजं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

किरीटकेयूरधरं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।

श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥

पद्मोदरदलाभोऽहं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ॥

पद्मच्छविपद्मद्वन्द्वं परमात्मानमीश्वरम् ।

प्रभाभिर्भासयद्गुणं परितः पुरुषोत्तमम् ॥

पृ० ३३. श्लो० १३—१७.)

“येन प्रपन्नं परिपूर्णमेतद्

येनैव विश्वं प्रतिभाति सर्वम् ।

तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं

पश्यन् समासे हृदि मूर्ध्नि चाहम् ॥

यदेकमव्यक्तमनन्तमच्युतं

प्रपञ्चजन्मादिकृदप्रमेयम् ।”

(पृ० ४६. श्लो० ३९, ४०.)

The following lines which echo the ideas found in Śruti, Gīṭā etc., are worthy of attention :

“यं यं सम्यह् स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।

तं तमेव भजेद् भावमिति योगविदो विदुः ॥”

(पृ० ३८. श्लो० १९.)

“यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।

तं तमेवेति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥”

(गीता, अ० ८. श्लो० ६.)

“दृष्ट्वा तस्य शिखामय्ये परमात्मानमक्षरम् ।

नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥

नीवारशूकवद् रूपं पीताम्बं सर्वकारणम् ।”

(पृ० ३४. श्लो० २२, २३.)

“कृतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।”

(पृ० ३१. श्लो० १३)

“नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा ।

नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्ववर्णपूषमा ॥

तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ।

कृतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥”

(श्रुतिः)

“आत्मानं सर्वजगतः पुरुषं हेमरूपिणम् ।
हिरण्यश्मश्रुकेशं हिरण्यमयनखं हरिः ॥
कप्यासन ... .. ॥”

(पृ० ३४. श्लो० २५, २६.)

“अथ गुणोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेशः
आप्रणम्यान् सर्व एव सुवर्णः यथा कप्यासं पुण्डरीकम् ।”
(श्रुतिः)

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाजिवम् ।
क्षमा श्रुतिमिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ॥”

पृ० ५. श्लो० ४९.)

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः ।”

(पातञ्ज० पृ० १०२. पा० २. सू० ३०.)

The principles of physiology which form the source of many later works on the subject are also dealt with in it as is evident from,

“ज्वालाभिर्ज्वलनस्तत्र प्राणेन प्रेरितस्ततः ।
जलमत्युष्णमकरोत् कोष्ठमध्ये गतस्तथा ॥
अन्नव्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् ।
ततः स पक्वमकरोद् वह्निः सन्तःसवारिणा ॥
स्वेदमूत्रे जलं स्यातां वीर्यरूपं रसो भवेत् ।
पुरीषमग्रे स्याद् गार्गि ! प्राणः कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥”

(पृ० १६. श्लो० ६१—६३.)

The manuscript, which forms the basis of this publication, belongs to Brahmaśrī Nārāyaṇa Parameśvaraṇ Mūssatu of Cīraṭṭaman Ilam and is about 500 years old. Expressing our deep indebtedness to the generous owner of the manuscript, we place this work before the enlightened public.

Trivandrum, }
31-11-1112. }

K. SĀMBAŚIVA ŚĀSTRĪ.

॥ श्रीः ॥

निवेदना ।

इदं योगयाज्ञवल्क्यं याज्ञवल्क्येन स्वभार्यायै गार्ग्या उपदेक्ष्वरः
कोऽपि योगग्रन्थः प्रहतरवहुप्रमाणमूलभूतः स्वानुभूतिसाक्षी ।

“भार्ययाप्येवमुक्तस्तु याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।

तां समालोक्य कृपया ज्ञानरूपमभाषत ॥”

(पृ० ५. श्लो० ४२.)

“इत्युक्तो भार्यया तत्र सम्यक् तद्गतमानसः ।

गार्गी तां सुसमालोक्य तत्सर्वं समभाषत ॥”

(पृ० ११. श्लो० ५.)

इति, ‘प्रिये!’ (पृ० १२. श्लो० ७.) ‘द्विजोत्तमे!’ (पृ० १२. श्लो० १०.)
‘विप्रेन्द्रे!’ (पृ० १४. श्लो० ३८.) इत्यादिभिश्च प्रियायै कस्यैचिदुत्तमब्राह्मण्यै
कथनं स्पष्टम् । ब्रह्मपुत्रेण याज्ञवल्क्येन ब्रह्मोपदेशमनु यमनियमासनप्राणायाम-
प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधीनां प्रायोगिकीं सरणिमुपदर्शय लब्ध्वा प्रक्रियया
ललितमतये गार्ग्यै समुचितमाख्यानं क्रियत इति पदेपदे परिशीलयतामपरो-
क्षम् । ‘ब्रह्मविदां वरे!’ (पृ० २. श्लो० १०.) ‘सर्वज्ञे! सर्वशास्त्रविशारदे!’
(पृ० २. श्लो० १४.) ‘पण्डिते!’ (पृ० १८. श्लो० १६.) इत्यादिसम्बोधनैः
सम्यगिदं प्रतीयते, स्त्रीणां पुराकालेषु समन्ततो विद्याभ्यासः परिनिष्ठा च
महती प्रबलावभूतामिति । विशिष्य शिष्यभूयं प्रतिपद्य पृच्छन्त्या गार्ग्याः

“तदेतद्विस्मृतं सर्वं सर्वज्ञ! तव सन्निधौ ।

योगं ममोपदिश्यात्र साङ्गं संक्षेपरूपकम् ॥

त्रातुमर्हसि सर्वज्ञ! जन्मसंसारसागरात् ।”

(पृ० ४०. श्लो० १९, २०.)

इति प्रार्थनया याज्ञवल्क्यस्य —

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भूमौ गार्गी! बरानने ।।

वक्ष्यामि ते समासेन योगं सम्प्रति तच्छृणु ॥”

(पृ० ४०. श्लो० २१.)

इति सान्त्वनेन च दुर्ग्रहेऽपि विषये स्त्रीणामभिमुख्यकेशसहने गुरोः पुनः
पुनरुपदेशश्च द्वा च प्रकटमुक्तानि ।

अस्याः कृत्येयोंगयाज्ञवल्क्यमिति नामधेयम् 'इति योगयाज्ञवल्क्ये
द्वादशोऽध्यायः' इति ग्रन्थान्तिमवाक्यादवसीयते । अस्यां द्वादशाध्याय्याम्
आषष्ठादाद्वादशमिदमेवान्तिमवाक्यं यद्यपि, प्रथमादार-
ग्रन्थनामधेयम् ।

भ्यापञ्चममन्यैव पद्धतिरन्तिमवाक्यगुम्फने दृष्टा, या —
'इति' याज्ञवल्क्यगीतासूत्रनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः' इत्यादिः । अतः शक्यमिद-
मनुमातुं याज्ञवल्क्यगीतस्यभिधान्तरमप्यस्याः । किन्तु भूयोंशन्यापितवास्माभिः
पूर्वोक्तमेवाभ्युपेतम् ।

अस्या गीताया द्रष्टा च महानुभावो गार्गीपतिर्महर्षिर्याज्ञवल्क्यः
प्रामाणिकबहुमहर्षिसभाध्यक्षः प्राचीनप्रकाण्डमिति सुवि-
कर्ता ।

दितम् । तदत्राप्येव समुदृङ्क्यते —

"इत्येवमुक्त्वा भगवान् याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।

ऋषीनालोक्त्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ॥

सन्ध्यामुपास्य विधिवत् पश्चिमां सुसमाहिताः ।

गच्छन्तु साम्प्रतं सर्वे ऋषयः स्वाश्रमं प्रति ॥

इत्येवमुक्ता मुनिना मुनयः संशितव्रताः ।

विश्वामित्रो वसिष्ठश्च गौतमश्चाङ्गिरास्तथा ॥

अगस्त्यो नारदश्चैव वाल्मीकिर्बादरायणः ।

पैङ्गिर्दीर्घतपा व्यासः शौनकश्च तपोधनः ॥

भार्गवश्चैव + + + भरद्वाजस्तपोधनः ।

तपस्विनस्तथा चान्ये वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥

याज्ञवल्क्यं समभ्यर्च्य गीर्भिः पुण्याभिरुत्तमाः ।"

(पृ० ३९. श्लो० १०—१५.)

इति ।

अस्य च तत्तादृशमहिम्नः प्राचीनतमस्य याज्ञवल्क्यस्य विष्णुरेव परमो-
पास्या देवतेति सगुणध्याननिरूपणप्रकरणादन्यतोऽन्यतश्च प्रतीयते —

"वासुदेवं जगन्नाथं नारायणमजं हरिम् ।

चतुर्भुजमुदाराङ्गं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

किरीटकेयूरधरं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।

श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ॥

पद्मोदरदलामोष्ठं मुप्रमत्तं भुविस्मितम् ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ॥

पद्मच्छविपदद्वन्द्वं परमात्मानमीश्वरम् ।

प्रभाभिर्भासयद् रूपं परितः पुरुषोत्तमम् ॥"

(पृ० ३३. श्लो० १३—१७.)

"येन प्रपञ्चं परिपूर्णमेतद् येनैव विश्वं प्रतिभाति सर्वम् ।

तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं पश्यन् समास्ते हृदि मूर्ध्नि चाहम् ॥

यदेकमव्यक्तमनन्तमच्युतं प्रपञ्चजन्मादिकृदप्रमेयम् ।"

(पृ० ४६. श्लो० ३९, ४०.)

श्रुति-गीतादिषु स्थितानामर्थानाम् अनुकारिण इमे भागा विशिष्य
श्रद्धामहन्ति —

"यं यं सम्यक् स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेश्वरम् ।

तं तमेव भजेद् भावमिति योगविदो विदुः ॥"

(पृ० ३८. श्लो० १९.)

"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेश्वरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥"

(गीता. अ० ८. श्लो० ६.)

"दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमक्षरम् ।

नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥

नीवारशूकवद् रूपं पीताभं सर्वकारणम् ।"

(पृ० ३४. श्लो० २२, २३.)

"ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।"

(पृ० ३१. श्लो० १३.)

"नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा ।

नीवारशूकवत् तन्वी पीता भास्वरूपमा ॥

तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः ।

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥"

(श्रुतिः)

“आत्मानं सर्वजगतः पुरुषं हेमरूपिणम् ।

हिरण्यश्मश्रुकेशं हिरण्यमयं हारिम् ॥

कप्यासन .... ॥”

(पृ० ३४. श्लो० २५, २६.)

“अथ एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिर-
ण्यकेशः आ प्रणखात् सर्व एव सुवर्णः यथा कप्यासं पुण्डरीकम् ॥”

(श्रुतिः)

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ।

क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ॥”

(पृ० ५. श्लो० ४९.)

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः ।”

(पातञ्ज० पृ० १०२. पा० २. सू० ३०.)

शारीरकमपि तत्त्वमत्र यथावन्निरूप्यते यद् वैद्यकविदामादर्शः —

“ज्वालाभिर्ज्वलनस्तत्र प्राणेन प्रेरितस्ततः ।

जलमत्युष्णमकरोत् कोष्ठमध्ये गतस्तथा ॥

अन्नव्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् ।

ततः स पक्वमकरोद् वह्निः सन्तप्तवारिणा ॥

स्वेदमूत्रे जलं स्यातां वीर्यरूपं रसो भवेत् ।

पूरीषमन्नं स्याद् गार्गी ! प्राणः कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥”

(पृ० १६. श्लो० ६१ — ६३.)

इति ।

एतादृशमहिम्नोऽस्य ग्रन्थस्य प्रसाधनायाधारभूत आदर्शः प्रायः
पञ्चशतवत्सरीपर्युषितः ब्रह्मश्री चीरडुमण् इल्लं नारायणन् परमेश्वरन्मृ-
प्रहाशयेन समर्पित इति तेषु महती कृतज्ञतामनुस्मरन् सद्योऽमुं महाजनसम-
भुवनवतारयामि धन्यः ॥

अनन्तशयनम्

११-११-११२. }

के. साम्बशिवशास्त्री ।

विषयानुक्रमिका ।

विषयः.	पृष्ठम्.
तपोवने तत्त्वशुश्रूषया महर्षिभिः परिवृतं याज्ञवल्क्यं प्रति	
योगतत्त्वमधिकृत्य गार्ग्याः प्रश्नः	१
याज्ञवल्क्याय ब्रह्मणोपदिष्टस्य योगतत्त्वस्यानुवर्णनम्	२
तत्र मुक्तिसाधनत्वेन निरूपितस्य प्रवर्तकनिवर्तकात्मक-	
मार्गद्वयस्य प्रतिपादनम्	३
उक्तयोर्मार्गयोः प्रवर्तके प्रवृत्तानां वर्णानां चर्याविशेषाः	११
निवर्तके मार्गे ज्ञानोपस्कृतस्यैव कर्मणो मुक्तिसाधनत्व-	
मिति श्रुत्वा ज्ञानस्वरूपसंवेदनाय गार्ग्याः प्रश्नः	४
तत्र ज्ञानं योगात्मकमिति योगस्वरूपप्रदर्शनम्	५
यमादीन्यष्ट योगाङ्गानि	११
तेषु अहिंसादयो दश यमाः	५, ६
तपआदयो दश नियमाः	७-९
स्वस्तिकादीन्यष्टावासनानि	९-११
यमादिभिस्त्रिभिर्ज्ञैर्नाडीशुद्धिर्विधातव्येत्युपश्रुत्य नाडी-	
शुद्धिमनु गार्ग्याः प्रश्नः	११
नाडीशुद्धिविधानौपयिकत्वेन शरीरस्य प्राणस्य च प्रमा-	
णादिकथनम्	१२
प्राणजीवकुण्डलिनीनां परस्परसम्बन्धप्रतिपादनपूर्वकं तासां	
स्थाननिर्देशः	१३
नाभिकन्दस्य मध्ये परितश्चावस्थितानां चतुर्दशप्रधान-	
नाडीनां नामानि	१४
पृथक् पृथक् तासां स्वरूपनिरूपणम्	१४, १५
यामु यथायथं चरन्तः प्राणादयो दश वायव-	१५
तेषु मुख्यतमौ द्वौ वायव-	१५

विषयः.	पृष्ठम्.
तयोरप्युक्तस्य प्राणस्य सञ्चरणस्थानानि कृत्यं च	१५
इतरेषां वायूनां	१६, १७
पुनर्नाडीशुद्ध्युपायं प्रति गार्ग्याः प्रश्ने तदुपायतया मोक्ष- साधनत्वेन च विवृता प्राणायामपरिपाटी	१८-२७
योगाङ्गेषु क्रमप्राप्तस्य प्रत्याहारस्य प्रतिपादनम्	२७-३०
धारणायाः	३०-३२
ध्यानस्य	३२-३६
समाधेः	३६-३८
अथ सदा योगयुक्तस्य वैधर्मपरित्यागसम्भवात् प्रत्यवाय- माशङ्क्य तत्र का निष्कृतिरिति गार्ग्याः प्रश्नः	३९
तस्य सोपपत्तिकं याज्ञवल्क्यसमाधानम्	४०
उपदेशान्ते याज्ञवल्क्येनानुमतानाम् ऋषीणां स्वस्वाश्रमं प्रति गमनम्	४०
गतेषु तेषु रहसि पुनरपि गार्ग्याः संक्षेपतो योगतत्त्वश्रव- णाभ्यर्थना	४०
तस्यै तथा याज्ञवल्क्येनोददिष्टो योगाभ्यासः	४१-४५
तदनुसन्धानदाढ्यादिचिन्तितोपगतो याज्ञवल्क्यस्य समाधिः	४६
उक्तविधया समाधिपरिग्रहेण गार्ग्याः स्वरूपसाक्षात्कारः	४७
प्रकृतग्रन्थश्रवणमननफलम्	४७

॥ श्रीः ॥

योगयाज्ञवल्क्यम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं सर्वज्ञं ज्ञाननिर्मलम् ।

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सदा ध्यानपरायणम् ॥ १ ॥

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं योगेषु परिनिष्ठितम् ।

जितेन्द्रियं जितक्रोधं जिताहारं जितश्रमम् ॥ २ ॥

तपस्विनं जितामित्रं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् ।

तपोव्रतगतं सौम्यं सन्ध्योपासनतत्परम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैश्च समावृतम् ।

सर्वभूतसमं शान्तं सत्यसन्धं गतक्लमम् ॥ ४ ॥

गुणज्ञं सर्वभूतेषु परार्थैकप्रयोजनम् ।

ब्रुवन्तं परमात्मानमृषीणामुग्रतेजसाम् ॥ ५ ॥

तमेवंगुणसम्पन्नं नारीणामुत्तमा वधूः ।

मैत्रेयी च महाभागा गार्गी च ब्रह्मविद्वरा ॥ ६ ॥

सभामध्यं गते सङ्घे ऋषीणामुग्रतेजसाम् ।

प्रणम्य दण्डवद् भूमौ गार्गी तद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

गार्ग्युवाच —

भगवन् ! सर्वशास्त्रज्ञ ! सर्वभूतहिते रत ! ।

योगतत्त्वं मम ब्रूहि साङ्गोपाङ्गं विधानतः ॥ ८ ॥

एवं पृष्ठः स भगवान् सभामध्ये स्त्रिया तथा ।
 ऋषिरालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदुवाच ताम् ॥ ९ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गार्गी ! ब्रह्मविदां धेरे ! ।
 वक्ष्यामि योगसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्तितं पुरा ॥ १० ॥
 समाहितमना गार्गी ! शृणु त्वं गदतो मम ।
 इत्युक्त्वा ब्रह्मविच्छ्रेष्ठो याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ॥ ११ ॥
 नारायणं जगन्नाथं सर्वभूतहृदि स्थितम् ।
 वासुदेवं जगद्योनिं योगिध्येयं निरञ्जनम् ॥ १२ ॥
 आनन्दममृतं नित्यं परमात्मानमीश्वरम् ।
 ध्यायन् हृदि हृषीकेशं मनसा सुसमाहेतः ॥ १३ ॥
 नेत्राभ्यां तां समालोक्य कृपया वाक्यमब्रवीत् ।
 एहोहि गार्गी ! सर्वज्ञे ! सर्वशास्त्रविशारदे ! ॥ १४ ॥
 योगं वक्ष्यामि विधिवद् धात्रोक्तं परमेष्ठिना ।
 मुनयः ! श्रूयतामत्र गार्ग्या सह समाहिताः ॥ १५ ॥
 पद्मासनं सुखासीनं चतुराननमव्ययम् ।
 चराचराणां स्रष्टारं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ १६ ॥
 कदाचित् तत्र गत्वाहं स्तुत्वा स्तोत्रैः प्रणम्य च ।
 पृष्ठवानिममेवार्थं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १७ ॥
 देवदेव ! जगन्नाथ ! चतुर्मुख ! पितामह ! ।
 येनाहं यामि निर्वाणं कर्मणा मोक्षवक्ष्यम् ॥ १८ ॥
 ज्ञानं च परमं गुह्यं यथावद् ब्रूहि मे प्रभो ! ।
 एवमुक्तो मया ब्रह्मा स्वयंभूर्लोकनायकः ॥ १९ ॥

मामालोक्य प्रसन्नात्मा ज्ञानकर्माण्यभाषत ।
 ब्रह्मोवाच —

जातस्य द्विविधौ ज्ञेयौ पन्थानौ वेदचोदितौ ॥ २० ॥
 अनुष्ठितौ तौ विद्वद्भिः प्रवर्तकनिवर्तकौ ।
 वर्णाश्रमोक्तं यत् कर्म कामसङ्कल्पपूर्वकम् ॥ २१ ॥
 प्रवर्तकं भवेदेतत् पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
 कर्तव्यमिति विध्युक्तं कर्म कामविवर्जितम् ॥ २२ ॥
 येन यत् क्रियते सम्यग् ज्ञानयुक्तं निवर्तकम् ।
 निवर्तकं हि पुरुषं निवर्त्तयति जन्मनः ॥ २३ ॥
 प्रवर्त्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
 वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विध्युक्तं कामवर्जितम् ॥ २४ ॥
 विधिवत् कुर्वतस्तस्य मुक्तिर्गार्गी ! करे स्थिता ।
 वर्णाश्रमोक्तं कर्मैव विधिवत् कामपूर्वकम् ॥ २५ ॥
 येन यत् क्रियते तस्य अववाप्तः करे स्थितः ।
 संसारभीरुभिस्तस्माद् विध्युक्तं कामवर्जितम् ॥ २६ ॥
 विधिवत् कर्म कर्तव्यं + + + + + ।
 + + + + + काम्येषु मानुषाः ॥ २७ ॥
 ते देवानामृषीणां च पितॄणामृषिणस्तथा ।
 ऋषिभ्यो ब्रह्मचर्येण पितॄभ्यश्च सुतैस्तथा ॥ २८ ॥
 कुर्याद् यज्ञेन देवेभ्यः स्वाश्रमं धर्ममाचरन् ।
 चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ॥ २९ ॥
 क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्यशूद्रयोः ।
 अधीत्य वेदं वेदार्थं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ॥ ३० ॥

स्नायाद् विध्युक्तमार्गेण ब्रह्मचर्यव्रतं चरन् ।
 संस्कृतायां सवर्णायां पुत्रमुत्पादयेत् ततः ॥ ३१ ॥
 यजेद्भौ तु विधिमाद् भार्यया सह वा विना ।
 कान्तारे विजगे देशे फलमूलोदकान्विते ॥ ३२ ॥
 तपश्चरन् वसेन्नित्यं सामिहिकः समाहितः ।
 आत्मन्यमीन् समारोप्य संन्यसेद् विधिना ततः ॥ ३३ ॥
 संन्यासाश्रमसंयुक्तं नित्यं कर्म समाचरेत् ।
 यावत् क्षत्रा भवेत् ताद् यजेदात्मानमात्मनि ॥ ३४ ॥
 क्षत्रियश्च चरेद्देवमा संन्यासाश्रमात् तदा ।
 वानप्रस्थाश्रमादेवं चरेद् वैश्यः समाहितः ॥ ३५ ॥
 शूद्रः शुश्रूषया नित्यं गृहस्थाश्रममाचरेत् ।
 शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं च मुनिभिः कैश्चिदिष्यते ॥ ३६ ॥
 चतुर्णामाश्रमस्थानामहमन्यहनि नित्यशः ।
 विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं कामसङ्कल्पवर्जितम् ॥ ३७ ॥
 तस्मात् त्वमपि विप्रेन्द्र ! स्वाश्रमं धर्ममाचरेः ।
 श्रद्धया विधिवत् सम्यग् ज्ञानकर्म समाचरे ॥ ३८ ॥
 इति मे कर्मसर्वस्वं योगरूपं च तत्त्वतः ।
 उपदिश्य ततो ब्रह्मा योगनिष्ठोऽभवत् स्वयम् ॥ ३९ ॥
 श्रुत्वेतद् आश्वत्थक्योक्तं वाक्यं गार्गी मुदान्विता ।
 पुनः प्राह मुनिश्रेष्ठमृषिमध्ये वरानना ॥ ४० ॥

गार्ग्युवाच —

ज्ञानेन सह योगीन्द्र ! विध्युक्तं कर्म कुर्वतः ।
 त्वयोक्तं मुक्तिरतीति तस्माद् ज्ञानं वद प्रभो ! ॥ ४१ ॥

भार्ययाप्येवमुक्तस्तु आश्वत्थक्यस्तपोनिधिः ।
 तां समालोक्य कृपया ज्ञानरूपमभाषत ॥ ४२ ॥

भगवानुवाच —

ज्ञानं योगात्मकं विद्धि योगश्चाष्टाङ्गसंयुतः ।
 संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ४३ ॥
 वक्ष्याम्यङ्गानि ते सम्यग् यथा पूर्वं मया श्रुतम् ।
 समाहितमना गार्गी ! ऋषिभिः सह संश्रृणु ॥ ४४ ॥
 यमश्च नियमश्चैव आसनं च तथैव च ।
 प्राणायामास्तथा गार्गी ! प्रत्याहारश्च धारणा ॥ ४५ ॥
 ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वरानने ! ।
 यमश्च नियमश्चैव दशधानुप्रकीर्तितौ ॥ ४६ ॥
 आसनान्युत्तमान्यष्टौ त्रयस्तेषूत्तमोत्तमाः ।
 प्राणायामास्त्रिधा प्रोक्ताः प्रत्याहारस्तु पञ्चधा ॥ ४७ ॥
 धारणा पञ्चधा प्रोक्ता ध्यानं षोढा प्रकीर्तितम् ।
 त्रयस्तेषूत्तमाः प्रोक्ताः समाधिस्त्वेकरूपतः ॥ ४८ ॥
 बहुधा केचिदिच्छन्ति विस्तरेण पृथक्पृथुः ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥ ४९ ॥
 क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ।
 कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ५० ॥
 अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ।
 विध्युक्तं चेदहिंसा स्यात् क्लेशजन्मैव जन्तुषु ॥ ५१ ॥
 सत्यं भृतहितं प्रोक्तं नियतार्थाभिभाषणम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहा ॥ ५२ ॥

अस्तेयमिति सा प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ॥ ५३ ॥
 सर्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ।
 ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां यतीनां नैष्ठिकस्य च ॥ ५४ ॥
 ब्रह्मचर्यं तु सैवोक्ता तथैवार्ण्यवासिनाम् ।
 ऋतावृतौ स्वदारेषु गमनं च विधानतः ॥ ५५ ॥
 ब्रह्मचर्यं तु सैवोक्ता गृहस्थाश्रमवासिनाम् ।
 राज्ञश्चैव गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ॥ ५६ ॥
 विशां वृत्तवतां चैव केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ।
 शुश्रूषैव तु शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ॥ ५७ ॥
 शुश्रूषा वा गुरोर्नित्यं ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ।
 गुरवः पञ्च सर्वेषां चतुर्णां श्रुतिचोदिताः ॥ ५८ ॥
 माता पिता तथाचार्यो मातुलः श्वशुरस्तथा ।
 एषु मुख्यास्त्रयः प्रोक्ता आचार्यः पितरौ तथा ॥
 एषु मुख्यतमस्त्वेक आचार्यः परमार्थवित् ।
 तमेवं ब्रह्मविच्छ्रेष्ठं नित्यकर्मपरायणम् ॥ ६० ॥
 शुश्रूषयार्चयेन्नित्यं तुष्टोऽभूयेन वा गुरुः ।
 दया च सर्वभूतेषु सर्वत्रानुग्रहः स्मृतः ॥ ६१ ॥
 विहितेषु तदन्येषु मनोवाक्कायकर्मणाम् ।
 प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा एकरूपत्वमार्जवम् ॥ ६२ ॥
 प्रियाप्रियेषु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् ।
 क्षमा सैवेति विद्वद्भिर्गदिता वेदवेदिभिः ॥ ६३ ॥

अर्थहानौ च बन्धूनां वियोगेष्वपि सम्पदाम् ।
 तयोः प्राप्तौ च सर्वत्र धित्तस्य स्थापनं श्रुतिः ॥
 अष्टौ प्राप्ता मुनेर्भक्ष्यं षोडशार्ण्यवासिनाम् ।
 द्वात्रिंशच्च गृहस्थानां यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ॥ ६५ ॥
 एषामयं मिताहारस्त्वन्येषामल्पभोजनम् ।
 शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ ६६ ॥
 मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनश्शुद्धिरथापरम् ।
 मनःशुद्धिश्च विज्ञेया धर्मेणाध्यात्माविद्यया ॥ ६७ ॥
 आत्माविद्या च धर्मश्च विद्याचार्येण वानये ! ।
 तस्मात् सर्वेषु कालेषु सर्वैर्निःश्रेयसार्थिभिः ॥ ६८ ॥
 गुरवः श्रुतसम्पन्ना भान्या वाङ्मनसादिभिः ॥ ६९ ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतायूपनिषत्सु

प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच —

तपस्सन्तोषमास्तिक्यं दानधीश्वरपूजनम् ।
 सिद्धान्तश्रवणं चैव द्विर्मितेश्च जपो व्रतम् ॥ १ ॥
 एते तु नियमाः प्रोक्तास्तांश्च सर्वान् पृथक् शृणु ।
 विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥ २ ॥
 शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम् ।
 यद्वच्छालाभतो नित्यमलं पुंसो भवेदिति ॥ ३ ॥
 या वीस्तामृषयः प्राहुः सन्तोषं सुखलक्षणम् ।
 धर्माधर्मेण विश्वानो यस्तदास्तिक्यमुच्यते ॥ ४ ॥

न्यायार्जितं धनं चाक्षमन्यद्वा यत् प्रदीयते ।
 अर्थिभ्यः श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ॥ ५ ॥
 यत् प्रपन्नः स्वभावेन विष्णुं वाप्यन्यमेव वा ।
 यथाक्षकत्यर्चनं भक्त्या एतदीश्वरपूजनम् ॥ ६ ॥
 (सदावदातं हृदयं) वागदुष्टानृतादिना ।
 हिंसादिरहितः काय एतदीश्वरपूजनम् ॥ ७ ॥
 सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं वेदार्थश्रवणं बुधैः ।
 द्विजवत् क्षत्रियस्योक्तं सिद्धान्तश्रवणं बुधैः ॥ ८ ॥
 विशां च केचिदिच्छन्ति शीलवृत्तवतां सताम् ।
 शूद्राणां च स्त्रियाश्चैव स्वधर्मः स्वतपस्विनाम् ॥ ९ ॥
 सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ।
 वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद् भवेत् ॥ १० ॥
 तस्मिन् भवति या लज्जा द्वीस्तु सैवेति कीर्तिता ।
 विहितेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत् ॥ ११ ॥
 गुरुणा चोपदिष्टोऽपि वेदबाह्यविवर्जितः ।
 विधिनोक्तेन मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥ १२ ॥
 अधीतवेदसूत्रे वा पुराणे सेतिहासके ।
 यदेष्वध्ययनं तच्च तदभ्यासो जपः स्मृतः ॥ १३ ॥
 जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ।
 वाचिकोपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परिकीर्तितः ॥ १४ ॥
 मानसो मानसध्यानभेदाद् द्वैविध्यमास्थितः ।
 उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुण उच्यते ॥ १५ ॥

मानसस्तु तथोपांशोः सहस्रगुण उच्यते ।
 मानसाच्च तथा ध्यानं सहस्रगुणमुच्यते ॥ १६ ॥
 उच्चैर्जपस्तु सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ।
 नीचैः श्रुतो न चेत् सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भवेत् ॥ १७ ॥
 ऋषिं छन्दोऽधिदेवञ्च ध्यायन् मन्त्रं च सर्वदा ।
 यत्तु मन्त्रजपं गार्गि ! तदेव हि फलप्रदम् ॥ १८ ॥
 प्रसन्नगुरुणा पूर्वमुपदिष्टं त्वनुज्ञया ।
 धर्मार्थमात्मसिद्धयर्थमुपायग्रहणं व्रतम् ॥ १९ ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतासूपनिषत्सु
 द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच —

आसनान्युत्तमान्यष्टौ त्रयस्तेषूत्तमोत्तमाः ।
 आसनान्यधुना वक्ष्ये शृणु गार्गि ! तपोधने ! ॥ १ ॥
 स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरं सिंहासनं तथा ।
 भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ॥ २ ॥
 तथैतेषां वरारोहे ! पृथग् वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 जानूर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे ॥ ३ ॥
 ऋजुकायः सुखासीनः स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ।
 सीवन्यास्त्वात्मनः पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः ॥ ४ ॥
 सव्ये दक्षिणगुल्फं तु दक्षिणे दक्षिणेतरम् ।
 एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५ ॥

सव्ये दक्षिणपृष्ठं तु पृष्ठपार्श्वे निवेशयेत् ।
 दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखोपमम् ॥ ९ ॥
 अङ्गुष्ठौ च निवर्त्तनीयादस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।
 ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्रे ! कृत्वा पादतले उभे ॥ ७ ॥
 पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामपि पूजितम् ।
 एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम् ॥ ८ ॥
 इतरस्मिस्तथा चोरं वीरासनमुदाहृतम् ।
 गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥ ९ ॥
 दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् ।
 हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीश्च प्रसार्य च ॥ १० ॥
 व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ।
 सिंहासनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा ॥ ११ ॥
 गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
 पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ॥ १२ ॥
 भद्रासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविषापहम् ।
 सम्पीड्य सीवनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु सव्यतः ॥ १३ ॥
 सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमुदीरितम् ॥
 मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं ततोपरि ॥ १४ ॥
 गुल्फान्तरं च निक्षिप्य मुक्तासनमिदं तु वा ।
 श्वपृष्ठस्य धरां सम्यक् तलाभ्यां तु करद्वयोः ॥ १५ ॥
 हस्तयोः कोर्परौ चापि स्थापयन् नाभिपार्श्वयोः ।
 समुन्नतशिराः पादौ दण्डवद्योनिसंस्थितम् ॥ १६ ॥

मयूरासनमेतत्तु सर्वपापप्रणाशनम् ।
 सर्वे चाभ्यन्तरा रोगा विनश्यन्ति विषाणि च ॥ १७ ॥
 यमैश्च नियमैश्चैव आसनैश्च सुसंयुता ।
 नाडीशुद्धिं च कृत्वा तु प्राणायामं ततः कुरु ॥ १८ ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतासूपनिषत्सु

तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रुत्वैतद् भाषितं वाक्यं याज्ञवल्क्यस्य धीमतः ।
 पुनः प्राह महाभागा सभामध्ये तपस्विनी ॥ १ ॥

गार्ग्युवाच —

भगवन् ! ब्रूहि मे स्वामिन् ! नाडीशुद्धिं विधानतः ।
 केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाडयः सर्वदेहिनाम् ॥ २ ॥
 उत्पत्तिं चापि नाडीनां चारणं च यथाविधि ।
 कन्दं च कीदृशं प्रोक्तं कति तिष्ठन्ति वायवः ॥ ३ ॥
 स्थानानि चैव वायूनां कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
 विज्ञातव्यानि यान्यस्मिन् देहे देहभृतां वर ! ॥ ४ ॥
 वक्तुमर्हसि तत्सर्वं त्वत्तो वेत्ता न विद्यते ।
 इत्युक्तो भार्यया तत्र सम्यक् तद्गतमानसः ॥ ५ ॥
 गार्गी तां सुसमालोक्य तत्सर्वं समभाषत ।

भगवानुवाच —

शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्यङ्गुलात्मकम् ॥ ६ ॥

विद्ध्येतत् सर्वजन्तूनां स्वाङ्गुलीभिरिति प्रिये ! ।
 शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः ॥ ७ ॥
 चतुर्दशाङ्गुलं केचिद् वदन्ति मुनिसत्तमाः ।
 द्वादशाङ्गुल एवेति वदन्ति ज्ञानिनो नराः ॥ ८ ॥
 आत्मस्थमनिलं विद्यादात्मस्थेनैव वह्निना ।
 योगाभ्यासेन यः कुर्यात् समं वा न्यूनमेव वा ॥ ९ ॥
 स एव ब्रह्मविच्छेष्टः सम्पूज्यश्च नरोत्तमः ।
 आत्मस्थवह्निनैव त्वं योगजेन द्विजोत्तमे ! ॥ १० ॥
 आत्मस्थं मातरिश्वानं योगाभ्यासेन निर्जय ।
 देह(मध्ये) शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ ११ ॥
 त्रिकोणं मनुजानां तु चतुरश्रं चतुष्पदाम् ।
 वर्चुलं तत् तिरश्चां तु सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ १२ ॥
 तन्मध्ये तु शिखा तन्वी शिवा तिष्ठति पावकी ।
 देहमध्यं च कुत्रेति श्रोतुमिच्छसि चेच्छृणु ॥ १३ ॥
 गुदात्तु द्यङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढ्राच्च द्यङ्गुलात् ।
 देहमध्यं तयोर्मध्यं मनुष्याणामितीरितम् ॥ १४ ॥
 चतुष्पदा तु हन्मध्ये तिरश्चां तुन्दमध्यमम् ।
 द्विजानां तु वारोहे ! तुन्दमध्यमितीरितम् ॥ १५ ॥
 कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यान्नाङ्गुलम् ।
 चतुरङ्गुलमुत्सेधमायामं च तथाविधम् ॥ १६ ॥
 अण्डाकृतिवदाकारं भूषितं तत् त्वगादिभिः ।
 चतुष्पदां तिरश्चां च द्विजानां तुन्दमध्यमे ॥ १७ ॥

तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं नाभौ (कन्द)समुद्भवः ।
 द्वादशारयुतं तच्च तेन देहः प्रतिष्ठितः ॥ १८ ॥
 चक्रेऽस्मिन् भ्रमते जीवः पुण्यपापप्रचोदितः ।
 तन्तुपञ्जरमध्यस्थो यथा भ्रमति लूतिकः ॥ १९ ॥
 जीवस्य मूले चक्रेऽस्मिन्नधः प्राणश्चरत्यसौ ।
 प्राणारूढो भवेज्जीवः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ २० ॥
 तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यगयोर्ध्वतः ।
 अष्टप्रकृतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलीकृता ॥ २१ ॥
 यथावद् वायुचारं च जलान्नादीनि नित्यशः ।
 परितः कन्दपार्श्वेषु निरुध्यैव सदा स्थिता ॥ २२ ॥
 मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ।
 योगकाले त्वपानेन प्रबोधं याति साग्निना ॥ २३ ॥
 स्फुरन्ती हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ।
 वायुर्वायुसखेनैव ततो याति सुषुम्नया ॥ २४ ॥
 कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्नेति प्रकीर्तिता ।
 तिष्ठन्ति परितः सर्वाश्चक्रेऽस्मिन् नाडिसंज्ञकाः ॥ २५ ॥
 नाडीनामपि सर्वासां मुख्या गार्गि ! चतुर्दश ।
 इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्ना च सरस्वती ॥ २६ ॥
 वारणा चैव पूषा च हस्तिजिह्वा यशस्विनी ।
 विश्वोदरा कुहूश्चैव शङ्खिनी च तपस्विनी ॥ २७ ॥
 अलम्बुषा च गान्धारी मुख्याश्चैताश्चतुर्दश ।
 आसां मुख्यतमास्तिस्रस्तिसृष्वेकोत्तमा मता ॥ २८ ॥
 मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता सुषुम्ना विश्वधारिणी ।
 कन्दस्य मध्यमे गार्गि ! सुषुम्ना सुप्रतिष्ठिता ॥ २९ ॥

पृष्ठमध्ये स्थिता नाम्ना सह मूर्ध्नि स्थिता सदा ।
 मुक्तिमार्गः सुषुम्ना सा ब्रह्मरन्ध्रेति कीर्तिता ॥ ३० ॥
 अव्यक्ता सैव विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी स्मृता ।
 इडा च पिङ्गला चैव तस्याः सव्ये च दक्षिणे ॥ ३१ ॥
 इडा तस्याः स्थिता सव्ये दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ।
 इडायां पिङ्गलायां च चरतश्चन्द्रभास्करो ॥ ३२ ॥
 इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिङ्गलायां रविः स्मृतः ।
 चन्द्रस्तामस इत्युक्तः सूर्यो राजस उच्यते ॥ ३३ ॥
 विषभागो रवेर्भागः सोमभागोऽमृतं स्मृतम् ।
 तावेव धत्तः सकलं कालं रात्रिन्दिवात्मकम् ॥ ३४ ॥
 भोक्त्री सुषुम्ना कालस्य गुह्यमेतदुदाहृतम् ।
 सरस्वती कुहूश्चैव सुषुम्नापार्श्वयोः स्थिते ॥ ३५ ॥
 गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पृष्ठपूर्वयोः ।
 कुहोश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरा स्थिता ॥ ३६ ॥
 यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वारणा च प्रतिष्ठिता ।
 पूषायाश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये तपस्विनी ॥ ३७ ॥
 गान्धारायाः सरस्वत्याः स्थिता मध्ये च शङ्खिनी ।
 अलम्बुषा च विप्रेन्द्रे ! कन्दमध्यादवस्थिता ॥ ३८ ॥
 पूर्वभागे सुषुम्नायास्त्वामेद्वान्तं कुहूः स्थिता ।
 अधश्चोर्ध्वं च विज्ञेया वारणा सर्वगामिनी ॥ ३९ ॥
 यशस्विनी च याम्यस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
 पिङ्गला चोर्ध्वगा याम्ये नासान्तं विद्धि मे प्रिये ॥ ४० ॥

याम्ये पूषा च नेत्रान्तं पिङ्गलायां तु पृष्ठतः ।
 तपस्विनी तथा गार्गी ! याम्यकर्णा(न्तमिष्य)ते ॥ ४१ ॥
 सरस्वती तथा चोर्ध्वमाजिह्वायाः प्रतिष्ठिता ।
 आसव्यकर्णाद् विप्रेन्द्रे ! शङ्खिनी चोर्ध्वगा मता ॥ ४२ ॥
 गान्धारा सव्यनेत्रान्ता इडायाः पृष्ठतः स्थिता ।
 इडा च सव्यनासान्तं सव्यभागे व्यवस्थिता ॥ ४३ ॥
 हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
 विश्वोदरा तु या नाडी तुन्दमध्ये व्यवस्थिता ॥ ४४ ॥
 अलम्बुषा महाभागे ! पायुमूलादधोगता ।
 एतास्वन्याः समुत्पन्नाः सिरास्वन्याश्च तास्वपि ॥ ४५ ॥
 यथा ह्याखुबिले तद्वदब्जपत्रेषु वा सिराः ।
 नाडीष्वेतासु सर्वासु विज्ञातव्यास्तपोधने ! ॥ ४६ ॥
 प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
 नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ ४७ ॥
 एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ।
 एतेषु वायवः पञ्च मुख्याः प्राणादयः स्मृताः ॥ ४८ ॥
 तेषु मुख्यतमावेतौ प्राणापानौ नरोत्तमे ! ।
 प्राण एवैतयोर्मुख्यः स सर्वप्राणभृत् सदा ॥ ४९ ॥
 आस्यनासिकयोर्मध्ये हन्मध्ये नाभिमध्यमे ।
 प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ॥ ५० ॥
 अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः परीत्य प्राणसंज्ञकः ।
 तिष्ठन्नेतेषु चक्रेषु प्रकाशयति दीपवत् ॥ ५१ ॥

व्यानः (श्रोत्रा)क्षिमध्ये च कृकट्यां गुल्फयोरपि ।
 घ्राणे गले स्फिजोद्देशे तिष्ठत्यत्र न संशयः ॥ ५२ ॥
 अपाननिलये केचिद् गुदमेदोरुजानुषु ।
 उदरे वक्षणे कट्यां जघने तौ वदन्ति हि ॥ ५३ ॥
 उदानः सर्वसन्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ।
 समानः सर्वगात्रेषु सर्वं प्राप्य व्यवस्थितः ॥ ५४ ॥
 मुक्तसर्वरसं गात्रे व्यापयन् वह्निना सह ।
 द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु सञ्चरन् ॥ ५५ ॥
 समानवायुरेवैकः साभिर्व्याप्य व्यवस्थितः ।
 अभिभिः सह सर्वत्र साङ्गोपाङ्गकलेबरे ॥ ५६ ॥
 नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।
 तुन्दस्थं जलमन्नं च रसानि च समीकृतम् ॥ ५७ ॥
 तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
 पुनरग्नौ जलं स्थाप्यं त्वन्नादीनि जलोपरि ॥ ५८ ॥
 स्वयं च पात्रं सम्प्राप्य तेनैव सह मारुतः ।
 प्रवाति ज्वलनं तत्र देहमध्यगतं पुनः ॥ ५९ ॥
 वायुना पातितो वह्निरपानेन शनैः शनैः ।
 तदा ज्वलति विप्रेन्द्रे ! स्वकुले देहमध्यमे ॥ ६० ॥
 ज्वालाभिर्ज्वलनस्तत्र प्राणेन प्रेरितस्ततः ।
 जलमत्युष्णमकरोत् कोष्ठमध्ये गतस्तथा ॥ ६१ ॥
 अन्नव्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् ।
 ततः स पक्वमकरोद् वह्निः सन्तप्तवारिणा ॥ ६२ ॥

स्वेदमूत्रे जलं स्यातां वीर्यरूपं रसो भवेत् ।
 पुरीषमन्नं स्याद् गार्गी ! प्राणः कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥ ६३ ॥
 समानवायुना सार्धं रसं सर्वासु नाडिषु ।
 व्यापयन् श्वासरूपेण देहे चरति मारुतः ॥ ६४ ॥
 रोमरन्ध्रैश्च नवभिर्विष्णुमूत्रादिविसर्जनम् ।
 कुर्वन्ति वायवः सर्वे शरीरेषु निरन्तरम् ॥ ६५ ॥
 निःश्वासोच्छ्वासकासाश्च प्राणकर्मैति कीर्तिताः ।
 अपानवायोः कर्मैतद् विष्णुमूत्रादिविसर्जनम् ॥ ६६ ॥
 हानोपादानचेष्टादि व्यानकर्मैति चेष्ट्यते ।
 उदानकर्म तत् प्रोक्तं देहस्योन्नयनादि यत् ॥ ६७ ॥
 पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्तितम् ।
 उद्गारादिगुणो यस्तु नागकर्मैति चोच्यते ॥ ६८ ॥
 निमीलनादि कूर्मस्य क्षुतं वै कृकरस्य च ।
 देवदत्तस्य विप्रेन्द्रे ! तन्द्री कर्मैति कीर्तितम् ॥ ६९ ॥
 धनञ्जयस्य शोफादिसर्वकर्म प्रकीर्तितम् ।
 जालैषं नाडिसंस्थानं वायूनां स्थानकर्मणी ॥ ७० ॥
 विधिनोक्तेन मार्गेण नाडीसंशोधनं कुरु ॥ ७०३ ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतासूपनिषत्सु

चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

गार्गी—

भगवन् ! वह्निविच्छ्रेष्ठ ! सर्वशास्त्रविशारद ! ।
 केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाड्यो मे तं वद प्रभो ! ॥ १ ॥

इत्युक्तो ब्रह्मवेदिन्या ब्रह्मविद् ब्राह्मणस्तथा ।
तां समालोक्य कृपया नाडीशुद्धिमभाषत ॥ १ ॥
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसङ्कल्पवर्जितः ।
श्रुतविद्यो जितश्रान्तः सत्यधर्मपरायणः ॥ २ ॥
गुरुशुश्रूषणरतः पितृमातृपरायणः ।
स्वाश्रमस्थः सदाचारो विद्वद्भिश्च सुशिक्षितः ॥ ४ ॥
तपोवनं सुसम्प्राप्य फलमूलोदकान्वितम् ।
तत्र रम्ये शुचौ देशे ब्रह्मघोषसमन्विते ॥ ५ ॥
स्वधर्मनिरतैः शान्तैर्ब्रह्मविद्भिः समावृते ।
वारिभिश्च सुसम्पूर्णे पुष्पैर्नानाविधैर्युते ॥ ६ ॥
फलमूलैश्च सम्पूर्णे सर्वकामफलप्रदे ।
देवालये वा नद्यां वा ग्रामे वा नगरेऽथवा ॥ ७ ॥
सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ।
त्रिकालस्नानसंयुक्तः स्वधर्मनिरतः सदा ॥ ८ ॥
वेदान्तश्रवणं कुर्वन्तस्मिन् योगं समभ्यसेत् ।
केचिद् वदन्ति मुनयस्तपस्स्वाध्यायसंयुताः ॥ ९ ॥
स्वधर्मनिरताः शान्तास्तन्त्रेषु च सदारताः ।
निर्जने निलये रम्ये वातातपविवर्जिते ॥ १० ॥
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
मन्त्रैर्न्यस्ततनुर्धोरः सितभस्मधरः सदा ॥ ११ ॥
मृद्धासनोपरि कुशान् संस्तीर्य ह्यथवाजिनम् ।
विनायकं सुसम्पूज्य फलमूलोदकादिभिः ॥ १२ ॥

इष्टदेवं गुरुं नत्वा तत आरभ्य चासनम् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो भूत्वा जितासनगतः स्वयम् ॥ १३ ॥
समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
नासाग्रे शशभृत् ख.... .... द्युतुरीयकम् ॥ १४ ॥
स्रवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ।
इडया वायुमारोप्य पूरयित्वादरस्थितम् ॥ १५ ॥
ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायन् ज्वालावलीयुतम् ।
रेफं च बिन्दुसंयुक्तमग्निमण्डलसंस्थितम् ॥ १६ ॥
ध्यायन् विरेचयेत् पश्चान्मन्दं पिङ्गलया पुनः ।
पुनः पिङ्गलयापूर्य घ्राणं दक्षिणतः सुधीः ॥ १७ ॥
पुनर्विरेचयेद् धीमानिडया तु शनैः शनैः ।
त्रिचतुर्वत्सरं वाऽथ त्रिचतुर्मासमेव वा ॥ १८ ॥
पट्कृत्व आचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसन्धिषु ।
नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक् चिह्नोपलक्षितम् ॥ १९ ॥
शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्त्तिनः ।
नादाभिव्यक्तिरित्येते चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् ॥ २० ॥
यावदेतानि सम्पश्येत् तावदेव समाचरेत् ॥ २० ॥

इति याज्ञवल्क्यगीतासूपनिषत्सु

षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

प्राणायाममथेदानीं प्रवक्ष्यामि विधानतः ।
समाहितमनास्त्वं च शृणु गार्गी ! वरानने ॥ १ ॥

प्राणापानसमायोगः प्राणायाम इतीरितः ।
 प्राणायाम(इति ? स्त्रिधा) प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥ १ ॥
 वर्णत्रयात्मका ह्येते रेचपूरककुम्भकाः ।
 स एष प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥ ३ ॥
 इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
 शनैः षोडशभिर्मित्रैरकारं तत्र संस्मरन् ॥ ४ ॥
 धारयेत् पूरितं पश्चाच्चतुष्पष्ट्या तु मात्रया ।
 मकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ॥ ५ ॥
 यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जपसंयुतम् ।
 पूरितं रेचयेत् पश्चात् प्राणं बाह्यानि लान्वितम् ॥ ६ ॥
 शनैः पिङ्गलया गार्गि ! द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
 प्राणायामो भवेदेष पुनश्चैव समभ्यसेत् ॥ ७ ॥
 ततः पिङ्गलयापूर्य मात्रैः षोडशभिस्तथा ।
 उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन् सुसमाहितः ॥ ८ ॥
 पूरितं धारयेत् प्राणं प्रणवं विंशतिद्वयम् ।
 जपेदत्र स्मरन् मूर्तिं मकारारूपां महेश्वरीम् ॥ ९ ॥
 यावद्वा शक्यते पश्चाद् रेचयेदिडयानिलम् ।
 एवमेव पुनः कुर्यादिडयापूर्य पूर्ववत् ॥ १० ॥
 नाड्या प्राणं समारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
 प्रणवेन सुसंयुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ॥ ११ ॥
 गायत्रीं वा जपेद् विप्रः प्राणसंयमने त्रयः ।
 पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्यात् पुनश्चैव त्रिसन्धिषु ॥ १२ ॥

यद्वा समभ्यसेन्नित्यं वैदिकं लौकिकं तथा ।
 प्राणसंयमने विद्वान् जपेत् तद्विंशतिद्वयम् ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणः श्रुतसम्पन्नः स्वधर्मनिरतः सदा ।
 स वैदिकं जपेन्मन्त्रं लौकिकं न कदाचन ॥ १४ ॥
 केचिद् भूतहितार्थाय जपमिच्छन्ति लौकिकम् ।
 द्विजवत् क्षत्रियस्योक्तः प्राणसंयमने जपः ॥ १५ ॥
 वैश्यानां धर्मयुक्तानां स्त्रीशूद्राणां तपस्विनाम् ।
 प्राणसंयमने गार्गि ! मन्त्रं प्रणववर्जितम् ॥ १६ ॥
 नमोन्तं शिवमन्त्रं वा वैष्णवं वेण्यते बुधैः ।
 यद्वा समभ्यसेच्छूद्रस्त्वार्थकं विधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥
 प्राणसंयमने स्त्री च जपेत् तद्विंशतिद्वयम् ।
 न वैदिकं जपेच्छूद्रः स्त्रियश्च न कदाचन ॥ १८ ॥
 स्वाश्रमस्थस्य वैश्यस्य केचिदिच्छन्ति वैदिकम् ।
 सन्ध्ययोरुभयोर्नित्यं गायत्र्या प्रणवेन वा ॥ १९ ॥
 प्राणसंयमनं कुर्याद् ब्राह्मणो वेदपारगः ।
 नित्यमेवं प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ॥ २० ॥
 अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्यहरहः कृताः ।
 ऋतुत्रयात् पुनन्त्येनं जन्मान्तरकृतादघात् ॥ २१ ॥
 वत्सराद् ब्रह्मविद्वा स्यात् तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ।
 योगाभ्यासरतास्त्वेवं स्वधर्मनिरताश्च ये ॥ २२ ॥
 प्राणसंयमनेनैव सर्वे मुक्ता भवन्ति हि ।
 बाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ २३ ॥

सम्पूर्णकुम्भवद् वायोधारणं कुम्भको भवेत् ।
 वहिर्यद्रेचनं वायोरुदराद्रेचकः स्मृतः ॥ २४ ॥
 प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः ।
 कम्पको मध्यमः प्रोक्त उत्थानं चोत्तमोत्तमः ॥ २५ ॥
 पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवम् ।
 सम्भवत्युत्तमे गार्गि ! प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ २६ ॥
 प्राणे लयति तेनैव देहस्यान्तस्ततोऽधिकः ।
 देहश्चोत्तिष्ठते तेन कृतासनपरिग्रहः ॥ २७ ॥
 निःश्वासोच्छ्वासकौ तस्य न विद्येते कथञ्चन ।
 देहे यद्यपि तौ .....विककृताबुधौ (?) ॥ २८ ॥
 तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ।
 तयोर्नाशे समर्थः स्यात् कर्तुं केवलकुम्भकम् ॥ २९ ॥
 रेचकं पूरकं मुक्त्वा यत् स्थित्वा वायुधारणम् ।
 प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥ ३० ॥
 रेच्य चापूरयत् कुर्यात् स वै सहित(कुम्भकः) ।
 सहितं केवलं वायु कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ ३१ ॥
 यावत् केवलसिद्धिः स्यात् तावत् सहितमभ्यसेत् ।
 केवलं कुम्भके सिद्धे रेचपूरणवर्जिते ॥ ३२ ॥
 न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
 मनोजवत्वं लभते पलितादि च नश्यति ॥ ३३ ॥
 मुक्तेरयं महामार्गो मकराख्योत्तरात्मनः ।
 ज्ञानं चोत्पादयत्येव कुम्भकप्राणसंयमः ॥ ३४ ॥

प्राणसंयमनं नाम देहे प्राणादिधारणम् ।
 एष प्राणजयोपायः सर्वमृत्यूपघातकः ॥ ३५ ॥
 किञ्चित् प्राणजयोपायं तव पश्यामि तत्त्वतः ।
 बाह्यात् प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ॥ ३६ ॥
 नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः ।
 धारयेन्मनसा प्राणं सन्ध्याकालेषु सर्वदा ॥ ३७ ॥
 सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद् योगी गतक्लमः ।
 नासाग्रे धारणं गार्गि ! वायोर्विजयकारणम् ॥ ३८ ॥
 सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ।
 शरीरं लघुतां याति पादाङ्गुष्ठे च धारणात् ॥ ३९ ॥
 रसनावायुमाकृष्य यः पिबेत् सततं नरः ।
 श्रमदाहौ न तस्य स्तो नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४० ॥
 सन्ध्योर्ब्राह्मकाले वा वायुमाकृष्य यः पिबेत् ।
 त्रिमासात् तस्य कल्याणि ! जायते वा सरस्वती ॥ ४१ ॥
 षण्मासाभ्यासयोगेन महारोगात् प्रमुच्यते ।
 आत्मन्यात्मानमारोप्य कुण्डल्यां यस्तु धारयेत् ॥ ४२ ॥
 क्षयरोगादयस्तस्य नश्यन्तीत्यपरे विदुः ।
 जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयेत् ॥ ४३ ॥
 यः पिबेदमृतं विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ।
 आत्मन्यात्मानमिड्या समानीय भ्रुवोऽन्तरात् ॥ ४४ ॥
 पिबेद् यस्त्रिदशाहारं व्याधिभिः सोऽभिमुच्यते ।
 नाडिभ्यां वायुमारोप्य नाभौ वा तुन्दपार्श्वयोः ॥ ४५ ॥

घटिकैकां ब्रहेद् यस्तु व्याधिभिः सोऽभिमुच्यते ।
 मासमेकं त्रिसन्ध्यायां जिह्वारोप्य मारुतम् ॥ ४६ ॥
 पिबेद् यस्त्रिदशाहारं धारयेत् तुन्दमध्यमे ।
 गुल्माषी वा प्लिहा चान्या त्रिदोषजनितास्तथा ॥ ४७ ॥
 तुन्दमध्यगता रोगाः सर्वे नश्यन्ति तस्य वै ।
 ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति विषाणि त्रिविधानि च ॥ ४८ ॥
 बहूनोक्तेन किं गार्गि ! पलिता(नि ? दि) च नश्यति ।
 एवञ्च विजयोपायं प्राणस्य तु व्रानने ! ॥ ४९ ॥
 शक्यमासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ।
 करणानि वशीकृत्य विषयेभ्यो बलात् सुधीः ॥ ५० ॥
 अपानमूर्ध्वमाकृष्य प्रणवेन समाहितः ।
 हस्ताभ्यां बन्धयेत् सम्यक् कर्णादिकरणानि च ॥ ५१ ॥
 अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां तु चक्षुषी ।
 नासापुटावथान्याभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ॥ ५२ ॥
 आनन्दानुभवं यावत् तावन्मूर्धनि धारयेत् ।
 प्राणः प्रयात्यनेनैव ततस्त्वायुर्विघातकृत् ॥ ५३ ॥
 ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्नायां मृणालान्तरसूत्रवत् ।
 नालोत्पत्तिस्त्वनेनैव शुद्धस्फटिकसन्निभा ॥ ५४ ॥
 आमूर्ध्नो वर्त्तते नादो वीणादण्डवदुत्थितः ।
 शङ्खध्वनिनिभस्त्वादौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ५५ ॥
 व्योमरन्ध्रगते नादे गिरिप्रस्रवणं यथा ।
 व्योमरन्ध्रगते वायौ चित्ते चात्मानि संस्थिते ॥ ५६ ॥

सदानन्दी भवेद्देही वायुस्तेन जितो भवेत् ।
 योगिनस्त्वपरेऽन्यत्र वदन्ति समचेतसः ॥ ५७ ॥
 प्राणायामपराः पूता रेचपूरणवर्जिताः ।
 दक्षिणेतरगुल्फेन सीवनीं पीडयेत् सिराम् ॥ ५८ ॥
 अधस्तादण्डवत्सूक्ष्मां सव्योपरि च दक्षिणाम् ।
 जङ्घोर्वोरन्तरं गार्गि ! निश्छिद्रं बन्धयेद् दृढम् ॥ ५९ ॥
 समग्रीवशिरस्कश्च समपृष्ठः समोदरः ।
 नेत्राभ्यां दक्षिणं गुल्फं लोकयन्नुपरिस्थितम् ॥ ६० ॥
 भारत्या मनसा सार्धं व्याहरन् प्रणवाक्षरम् ।
 आसने नान्यधीरास्ते रहस्ये विजितेन्द्रियः ॥ ६१ ॥
 वैश्याः शूद्राः स्त्रियश्चान्ये योगाभ्यासरता नराः ।
 शैवं वा वैष्णवं वाथ व्याहरन्नन्यमेव वा ॥ ६२ ॥
 आसने नान्यधीरास्ते दीपं हस्तेऽवलोकयन् ।
 आयुर्विघातकृत्प्राणस्त्वनेनाभिकुलं गतः ॥ ६३ ॥
 धूमध्वजजयं यावन्नान्यधीरेवमभ्यसेत् ।
 धारणं कुर्वतस्तस्य शक्तिस्थाने प्रभञ्जनम् ॥ ६४ ॥
 देहश्च लघुतां याति जठराग्निश्च वर्धते ।
 दृष्टचिह्नस्ततः स्थानान्मनसरोप्य मारुतम् ॥ ६५ ॥
 मन्त्रमुच्चारयेद् गार्गि ! नाभिमध्ये निरोधयेत् ।
 यावन्मनो लयत्यस्मिन्नाभौ सवितृमण्डले ॥ ६६ ॥
 तावत् समभ्यसेद् विद्वानिन्धनेदिन्धनाशनम् ।
 एतेन नाभिमध्येन धारणेनैव मारुतः ॥ ६७ ॥

कुण्डलीवास्ति वह्निश्च दहत्यत्र न संशयः ।
 सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुना च प्रवातितः ॥ ६८ ॥
 प्रसार्य फणहृद्भोगं प्रबोधं याति तत्तदा ।
 प्रबुद्धे संस्मरत्यस्मिन्नादिमूले + + क्रिणि ॥ ६९ ॥
 ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्नायां प्रयाति प्राणसंज्ञकम् ।
 सम्प्राप्ते मारुते तस्मिन् सुषुम्नायां वरानने ! ॥ ७० ॥
 मन्त्रमुच्चार्य मनसा हन्मध्ये धारयेत् पुनः ।
 हृदयात् कण्ठकूपे च ध्रुवोर्मध्ये च धारयेत् ॥ ७१ ॥
 तस्मादारोप्य मनसा सार्धं प्राणमनन्यधीः ।
 धारयेद् यो हि विप्रेन्द्रो व्याहरन् प्रणवाक्षरम् ॥ ७२ ॥
 वायुना पूरिते व्योम्नि साङ्गोपाङ्गकलेबरे ।
 तदात्मा भजते तत्र यथा व्योम्नि निवर्तनः ॥ ७३ ॥
 शरीरं विसिसृक्षुश्चेदेवं सम्यक् समाचरन् ।
 एकाक्षरं परं ब्रह्म ध्यायन् प्रणवमीश्वरम् ॥ ७४ ॥
 संभिद्य मनसा मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रं स वायुना ।
 प्राणमुन्मूलयेत् पश्चान्महाप्राणे खमध्यमे ॥ ७५ ॥
 देहातीति जगत्प्राणे शून्ये नित्ये ध्रुवे पदे ।
 आकाशे परमानन्दे स्वात्मानं योजयेद् धिया ॥ ७६ ॥
 ब्रह्मैवामौ भवेद् गार्गि ! न पुनर्जन्मभाग् भवेत् ।
 तस्मात् त्वं च वरारोहे ! नित्यकर्म समाचर ॥ ७७ ॥
 सन्ध्याकालेषु वा नित्यं प्राणसंयमनं कुरु ।
 प्राणायामपराः सर्वे प्राणायामपरायणाः ॥ ७८ ॥

प्राणायामविशुद्धा ये ते यान्ति परमां गतिम् ।
 प्राणायामादृते नान्यत् तारकं नरकादपि ॥ ७९ ॥
 संसारार्णवमग्नानां तारकः प्रा संयमः ।
 तस्मात् त्वं विधिमार्गेण नित्यकर्म समाचर ॥ ८० ॥
 विधिनोक्तेन मार्गेण प्राणसंयमनं कुरु ॥ ८० ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

याज्ञवल्क्यः —

उक्तान्येतानि चत्वारि योगाङ्गानि द्विजोत्तमे ! ।
 प्रत्याहाराणि चत्वारि शृणुष्वाम्यन्तराणि च ॥ १ ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
 बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥ २ ॥
 यद्यत् पश्यति तत् सर्वं पश्येदात्मवदात्मानि ।
 प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्धिर्महात्मभिः ॥ ३ ॥
 कर्माणि यानि नित्यानि विहितानि शरीरिणाम् ।
 तेषामात्मन्यनुष्ठानं मनसा यत् + + + + ॥ ४ ॥
 तानि सर्वाणि वक्ष्यामि यथावच्छृणु + + + ।
 पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ तु + + + + तथैव च ॥ ५ ॥
 तालुमूलं च नासाया मूलं चाक्ष्णोश्च मण्डले ।
 ध्रुवोर्मध्यं ललाटश्च मूर्ध्ना च मुनिसत्तमे ! ॥ ६ ॥

मर्मस्थानानि त्रै तेषां मानं चाथ पृथक् शृणु ।
 पादमानं तु गुल्फस्य सार्धाङ्गुलचतुष्टयम् ॥ ७ ॥
 गुल्फाज्जङ्घस्य मध्यं तु विज्ञेयं तु दशाङ्गुलम् ।
 जङ्घमध्याच्चित्तेर्मूलं यत्तदेकशताङ्गुलम् ॥ ८ ॥
 चित्तिमूलाद् वरारोहे ! जानुः स्यादङ्गुलद्वयम् ।
 जानोर्नवाङ्गुलं प्राहुरुरुमध्यं मही(श्व ? सु)रे ! ॥ ९ ॥
 ऊरुमध्यात् तथा गार्गि ! पायुमूलं नवाङ्गुलम् ।
 देहमध्यं तथा पायोर्मूलादर्धाङ्गुलद्वयम् ॥ १० ॥
 देहमध्यात् तथा मेढूं तद्वत् सार्धाङ्गुलद्वयम् ।
 मेढ्राक्षामिश्रं विज्ञेया गार्गि ! (सा)र्धं ॥ ११ ॥
 चतुर्दशाङ्गुलं नाभेर्हन्मध्यं च वरानने ! ।
 षडङ्गुलं तु हन्मध्यात् कण्ठकूपं तथैव च ॥ १२ ॥
 कण्ठकूपाच्च जिह्वाया मूलं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।
 नासामूलं तु जिह्वाया मूलाच्च चतुरङ्गुलम् ॥ १३ ॥
 चतुरङ्गुलमाने तु मूलार्धाङ्गुलमिष्यते ।
 तस्मादर्धाङ्गुलं गार्गि ! भ्रुवोरन्तरमात्मनः ॥ १४ ॥
 ललाटाद्(धो ? व्यो)मसंज्ञं तदङ्गुलद्वयमेव हि ।
 स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत् ॥ १५ ॥
 स्थानात् स्थानात् समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः ।
 सर्वरोगा भिन्नयन्ति योगाः सिध्यन्ति तस्य वै ॥ १६ ॥
 वदन्ति योगिनः केचिद् योगेषु कुशला नराः ।
 प्रत्याहारं वरारोहे ! शृणु त्वं तद्वदाम्यहम् ॥ १७ ॥

सम्पूर्णकुम्भकाद् वायुमङ्गुष्ठान्मूर्ध्नि मध्यतः ।
 धारयत्यनिलं बुद्धयः प्राणायामप्रचोदितः ॥ १८ ॥
 व्योमरन्ध्रात् समाकृष्य ललाटे धारयेत् पुनः ।
 ललाटाद् वायुमाकृष्य कण्ठकूपे निरोधयेत् ॥ १९ ॥
 कण्ठकूपात्तु हन्मध्ये हन्मध्यान्नाभिमध्यमे ।
 नाभिमध्यात् पुनर्मेढू मेढ्राद्वह्न्यालये ततः ॥ २० ॥
 देहमध्याद् गुदे गार्गि ! गुदात्तत्रोरुमूलतः ।
 ऊरुमूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोर्निरोधयेत् ॥ २१ ॥
 चित्तिमूलं ततस्तस्माज्जङ्घयोर्मध्यमे तथा ।
 जङ्घातस्तं समाकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत् ॥ २२ ॥
 गुल्फादङ्गुलयोर्गार्गि ! पादयोस्तं निरोधयेत् ।
 स्थानात्स्थानात् समाकृष्य यस्मेबन्ध (?) ॥ २३ ॥
 यावत् पापविशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ।
 एतत्तु योगसिद्ध्यर्थं प्रत्याहारं प्रकीर्तितम् ॥ २४ ॥
 प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिः ।
 नाडीभ्यां वायुमापूर्य कुण्डल्याः पार्श्वयोर्नरः ॥ २५ ॥
 धारयेद् युगपत् सोऽपि भवरोगाद्विमुच्यते ।
 पूर्ववद् यानि रोप्य (?) हृदये व्योम्नि धारयेत् ॥ २६ ॥
 सोऽपि याति वरारोहे ! परमात्मपदं नरः ।
 व्याधयः किंपुनस्तस्य बाह्याभ्यान्तरवर्त्तिनः ॥ २७ ॥
 नासाभ्यां वायुमारोप्य पूरयित्वादरस्थितम् ।
 भ्रुवोर्मध्याद् दशोः पार्श्वात् समारोप्य समाहितः ॥ २८ ॥

धारयेत् क्षणमात्रं वा सोऽपि याति परा गतिम् ।
 आभ्रमध्यात् सुषुम्नायां मनो + + + + + ॥ २९ ॥
 किंपुनर्बहुनोक्तेन नित्यं कर्म समाचर(म् ?) ।
 यावन्मनो लयत्यस्मिन् ततः संयमनं कुरु ॥ ३० ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि धारणा(व ? मपि) तत्त्वतः ।
 यमादिगुणयुक्तभ्य मनसः स्थितिरात्मनि ॥ १ ॥
 धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ।
 अस्मिन् ब्रह्मपुरे गार्गी ! यदिदं हृदयाम्बुजम् ॥ २ ॥
 तस्मिन्नवान्तराकाशे यद् बाह्याकाशकारणम् ।
 एषा च धारणेत्युक्ता योगशास्त्रमुशिक्षितैः ॥ ३ ॥
 धारणाः पञ्चधा प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः पृथक्कृष्टु ।
 भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ॥ ४ ॥
 एतेषु पञ्चदेवानां धारणं पञ्चधोच्यते ।
 पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ॥ ५ ॥
 आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ।
 आपायोर्हृदयान्तं यद् वह्निस्थानं तदुच्यते ॥ ६ ॥
 हृदयात् तु भ्रुवोर्भ्रुव्यां यावद् वायुकुलं स्मृतम् ।
 आभ्रमध्यात् तदूर्ध्वान्नमाकाशमिति चाच्यते ॥ ७ ॥

अत्र केचिद् वदन्त्यन्ये योगपण्डितमानिनः ।
 आजानोर्नाभिपर्यन्तमपांस्थानमिति द्विजाः ॥ ८ ॥
 नाभिमध्याद् गळान्तं यद् वह्निस्थानं तदुच्यते ।
 भागळाद् भ्रूलला* ..... ॥ ९ ॥
 एतदुक्तं भवत्यत्र गार्गी ब्रह्मविदां वर ।
 ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥ १० ॥
 तस्मिन् सदाशिवे प्राणान् सृष्टिस्थित्यन्तकारिणे ।
 युक्तचित्तस्तदात्मानं योजयेत् परमेश्वरे ॥ ११ ॥
 अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मविद्वराः ।
 प्रणवेनैव कार्याणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥ १२ ॥
 प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दविग्रहम् ।
 ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ १३ ॥
 चेतसा संप्रपश्यन्ति सन्तः साधारभेषजः ।
 त्वं तस्मात् प्रणवेनैव प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १४ ॥
 ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ।
 विशुद्धचेतसा पश्य नादान्ते परमेश्वरम् ॥ १५ ॥
 अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मविद्वराः ।
 भिषग्वरा वरारोहे ! योगेषु परिनिष्ठिताः ॥ १६ ॥
 शरीरं तावदेतत्तु पञ्चभूतात्मकं खलु ।
 तदेतत्तु वरारोहे ! वातपित्तकफात्मनाम् ॥ १७ ॥
 वातात्मकानां सर्वेषां योगेष्वभिरतात्मनाम् ।
 प्राणसंयमनेनैव शोषं याति कलेवरम् ॥ १८ ॥

पितात्मकानां त्वचिरात् शुष्यति कलेवरम् ।
 कफात्मकानां कायस्तु सम्पूर्णमचिराद् भवेत् ॥ १९ ॥
 धारणं कुर्वतस्त्वमौ सर्वे नश्यन्ति वातजाः ।
 पार्थिवे च जलांशे च धारणं कुर्वतस्तदा ॥ २० ॥
 नश्यन्ति श्लेष्मजा रोगा विनश्यन्ति न संशयः ।
 अस्मिन्नर्थे तथा ब्रूतामश्विनौ च भिषग्वरौ ॥ २१ ॥
 प्राणसंयमनेनैव त्रिदोषशमनं नृणाम् ।
 तस्मात् त्वं च वरारोहे! नित्यं कर्म समाचर ॥ २२ ॥
 यमादिभिश्च संयुक्ता विधिवद् धारणं कुरु ॥ २२३ ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

भगवानुवाच —

ध्यानं सम्प्रति वक्ष्यामि शृणु गार्गि! वरानने! ।
 ज्ञानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ १ ॥
 ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा खलु ।
 सगुणं निर्गुणं तच्च सगुणं बहुशः स्मृतम् ॥ २ ॥
 पञ्चोत्तमानि तेष्वहर्बुधैदिकानि द्विजोत्तमाः ।
 एषु मुख्यतमास्तिस्रो एकमेव हि निर्गुणम् ॥ ३ ॥
 मर्मस्थानानि नाडीनां सन्धानं च पृथक् पृथक् ।
 वायुस्थानानि मर्माणि ज्ञात्वा कुर्वात्मवेदनम् ॥ ४ ॥
 एकं ज्योतिर्मयं शुद्धं तत्सर्वं व्योमवद् दृढम् ।
 अत्यच्छममलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥ ५ ॥

स्थूलं सूक्ष्ममनाकाशं + + + इयमचक्षुषम् ।

न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनौपमम् ॥ ६ ॥

आनन्दमजरं सत्यं सदसत्सर्वकारणम् ।

सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तमजमव्ययम् ॥ ७ ॥

अदृश्यं दृश्यमन्तःस्थं बहिष्ठं सर्वतोमुखम् ।

सर्वगं सर्वतःपादं सर्व(क्त ?)सर्वतश्शिरः ॥ ८ ॥

ब्रह्मब्रह्ममयोऽहं स्यामिति यद्वेदनं भवेत् ।

तदेतन्निर्गुणं ध्यानमिति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

अथवा परमात्मानं परमानन्दविग्रहम् ।

गुरुपदेशाद्विज्ञाय पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥ १० ॥

ब्रह्म ब्रह्मपुरे वाऽस्मिन् देहे रुन्धन् खमध्यमे ।

अत्ययात् सम्प्रपश्यन्ति सन्तस्त्वं च तथा कुरु ॥ ११ ॥

हृत्पद्मेऽष्टदले पत्रे कन्दमध्यात् समुत्थिते ।

द्वावशाङ्गुलनालेऽस्मिंश्चतुरङ्गुलवन्मुखे ॥ १२ ॥

प्राणायामैर्विकसिते केसरान्वितकर्णिके ।

वासुदेवं जगन्नाथं नारायणमजं हरिम् ॥ १३ ॥

चतुर्भुजमुदाराङ्गं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

किरीटकेयूरधरं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ १४ ॥

श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ।

पद्मोदरदलाभोष्ठं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ॥ १५ ॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशं पीतवाससमच्युतम् ।

पद्मच्छविपदद्वन्द्वं परमात्मानमीश्वरम् ॥ १६ ॥

प्रभाभिर्भासयद् रूपं परितः पुरुषोत्तमम् ।

मनसालोक्य देवेशं सर्वभूतहृदि स्थितम् ॥ १७ ॥

सोऽहमात्मेति विज्ञानं सगुणं ध्यानमुच्यते ।

हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन् प्रकृत्यात्मककर्णिके ॥ १८ ॥

अष्टैश्वर्यदलोपेते विद्याकेसरसंयुते ।

ज्ञाननाळे महाकन्दे प्राणा(मेन ? याम)प्रबोधिते ॥ १९ ॥

विश्वार्चिषं महावह्निं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् ।

वैश्वानरं जगद्योनिं शिखातन्विनमीरश्वम् ॥ २० ॥

तापयन्तं स्वकं देहमापादतलमस्तकम् ।

निवातदीपवत् तस्मिन् दीपितं हव्यवाहनम् ॥ २१ ॥

दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमक्षरम् ।

नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥ २२ ॥

नीवारशूकवद्रूपं पीताभं सर्वकारणम् ।

ज्ञात्वा वैश्वानरं देवं सोऽहमेवेति या मतिः ॥ २३ ॥

सगुणेषूत्तमं ह्यत्र ध्यानं योगविदो विदुः ।

वैश्वानरत्वं सम्प्राप्य मूर्त्तिं तेनैव गच्छति ॥ २४ ॥

अथवा मण्डले पद्मयन्त्रादित्यस्य महाद्युतेः ।

आत्मानं सर्वजगतः पुरुषं हेमरूपिणम् ॥ २५ ॥

हिरण्यश्मश्रुकेशं हिरण्मयनखं हरिम् ।

कप्यास्यासनमन्वक्त्रं(?) सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ॥ २६ ॥

पद्मासनस्थितं सौम्यं प्रबुद्धाब्जनिभाननम् ।

पद्मोदरदलाभाक्षं सर्वलोकाभयप्रदम् ॥ २७ ॥

जनकं सर्वदा सर्व + + + + + धार्मिकाः ।

भासयन्तं जगत्सर्वं दृष्ट्वा लोकैकसाक्षिणम् ॥ २८ ॥

सोऽहमस्मीति या बुद्धिः सा च (ज्ञा? ध्याने)षु शस्यते ।

एष एव तु मोक्षस्य महामार्गस्तपोधने ! ॥ २९ ॥

ध्यानेनानेन सौरेण मुक्तिं यान्ति हि सूरयः ।

भुवोर्मध्येऽन्तरात्मानं भारूपं सर्वकारणम् ॥ ३० ॥

स्थाणुवन्मूर्ध्नि पर्यन्तं मध्यदेहात् समुत्थितम् ।

अगत्कारणमव्यक्तं ज्वलन्तमभितौजसम् ३१ ॥

मनसालोक्य सोऽहं स्यामादित्ये ध्यानमुत्तमम् ।

अथवा बद्धपर्यङ्कः शिथिलीकृतविग्रहः ॥ ३२ ॥

शिव एव स्वयं भूत्वा नासाग्रे रोपितेक्षणः ।

मिथिकारः परं शान्तं परमात्मानमीश्वरम् ॥ ३३ ॥

भारूपममृतं ध्यायेद् भुवोर्मध्ये वरानने ! ।

सोऽहमेवेति या बुद्धिः सा च ध्यानेन शस्यते ॥ ३४ ॥

अथवाष्टदलोपेते कर्णिकाकेसरान्विते ।

उभिद्रदृदयाभोजे सोममण्डलमध्यमे ॥ ३५ ॥

स्वात्मानमच्छकाकारं भोक्तृरूपिणमव्ययम् ।

सुधा(रिणं? रसं) विमुञ्चद्भिः शशिरश्मभिरावृतम् ॥ ३६ ॥

षोडशच्छदसंयुक्तं शिरःपद्मादधोमुखात् ।

निर्गितामृतधाराभिः सहस्राभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥

प्लावितं पुष्पं तत्र चिन्तयित्वा समाहितः ।

सोऽहमेवेति साङ्गोपाङ्गकलेवरम् ॥ ३८ ॥

अहमेव परं ब्रह्म परमात्माहमव्ययः ।

एवं यद्वेदनं तच्च सगुणध्यानमुच्यते ॥ ३९ ॥

एवं ध्यानामृतं कुर्वन् षष्मासान्मृत्युजिद् भवेत् ।

वत्सरान्मुक्त एव स्याज्जीवन्नेव न संशयः ॥ ४० ॥

जीवन्मुक्तस्य न कापि दुःखावाप्तिः कथञ्चन ।

किं पुनर्नित्यमुक्तस्य मुक्तिरेव हि दुर्लभा ॥ ४१ ॥

तस्मात् त्वं च वरारोहे ! फलं त्यक्तवैव नित्यशः ।

विधिवत् कर्म कुर्वाणा ध्यानमेव सदा कुरु ॥ ४२ ॥

अन्यान्यपि बहून्याहुर्ध्यानानि मुनिसत्तमाः ।

मुख्यान्युक्तानि चैतेभ्यो जघन्यानीतराणि च ॥ ४३ ॥

सगुणं गुणहीनं वा विज्ञायात्मानमात्मनि ।

सन्तः समाधिं कुर्वन्ति त्वमप्येवं सदा कुरु ॥ ४४ ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये नवमोऽध्यायः ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

भगवानुवाच —

समाधिमधुना वक्ष्ये भवपापविनाशनम् ।

भवपाशनिबद्धस्य यथावच्छ्रोतुमर्हसि ॥ १ ॥

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।

ब्रह्मण्येव स्थितिर्वा सा समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥ २ ॥

ध्यायन् यथा यथात्मानं तत्समाधिस्तथा तथा ।

ध्यात्वैवात्मनि संस्थाप्य नान्यथात्मा यथा भवेत् ॥ ३ ॥

एवमेव हि सर्वत्र यत्प्रपन्नस्तु यो नरः ।
 तदात्मा सोऽपि तत्रैव समाधिं समवाप्नुयात् ॥ ४ ॥
 सरित्पतौ निविष्टाम्बु यथा भिन्नं फलं त्वियात् ।
 तदात्मभिन्न एवात्र समाधिं समवाप्नुयात् ॥ ५ ॥
 एतदुक्तं भवत्यत्र गार्गी ! ब्रह्मविदां वरे ! ।
 कर्मैव विधिवत्कुर्वन् कामसङ्कल्पवर्जितम् ॥ ६ ॥
 वेदान्तेष्वर्थशास्त्रेषु सुशिक्षितमनाः सदा ।
 गुरुणा नोपदिष्टार्थं युक्त्युपेतं वरानने ! ॥ ७ ॥
 विद्वद्विधर्मशास्त्रज्ञैर्विचार्य च पुनः पुनः ।
 तस्मिन् सुशिक्षितार्थेषु सुशिक्षितमनाः सदा ॥ ८ ॥
 योगमेवाभ्यसेन्नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।
 ततस्त्वाभ्यन्तरैश्चिह्नैर्बाह्यैर्वा कालसूचकैः ॥ ९ ॥
 विनिश्चित्यात्मनः कालमन्यैर्वा परमार्थवित् ।
 निर्भयः सुप्रसन्नात्मा मृत्योस्तु विजितेन्द्रियः ॥ १० ॥
 स्वकर्मनिरतः शान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
 प्रदाय विद्यां पुत्रस्य मन्त्रं च विधिपूर्वकम् ॥ ११ ॥
 संस्कारं ह्यात्मनः सर्वमुपदिश्य तदानघ ।
 पुण्यक्षेत्रे शुचौ देशे विद्वद्भिः सुसमावृते ॥ १२ ॥
 भूमौ कुशान् समास्तीर्य कृष्णाजिनमथापि वा ।
 तस्मिन्स्तु बद्धपर्यङ्को मन्त्रैर्बद्धकलेबरः ॥ १३ ॥
 आसने नान्यधीरास्ते प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।
 पुनर्द्वाराणि संयम्य गार्ग्यस्मिन् ब्रह्मणः पुरे ॥ १४ ॥

उन्निद्रहृदयाम्भोजे (प्राणायामप्र)बोधिते ।
 व्योम्नि तस्मिन् प्रभारूपे त्वद्रूपे सर्वकारणे ॥ १५ ॥
 नमोवृत्तिं सुसंयम्य परमात्मनि पण्डिते ! ।
 मूढ्यर्थाध्यात्मनः प्राणं भ्रुवोर्मध्येऽथवानवे ! ॥ १६ ॥
 ओमित्येकाक्षरं बुद्ध्या व्याहरन् सुसमाहितः ।
 शरीरं सन्त्यजेद्विप्रे ! आत्मैवाभून्नरोत्तमः ॥ १७ ॥
 तस्मिन् समभ्यसेद् विद्वान् योगेनैवात्मदर्शनम् ।
 तदेव संस्मरन् विद्वांस्त्यजेदन्ते कलेबरम् ॥ १८ ॥
 यं यं सम्यक् स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरम् ।
 तं तमेव भजेद्भावमिति योगविदो विदुः ॥ १९ ॥
 त्वं चैवं योगमास्थाय ध्यायन्त्यात्मानमात्मना ।
 स्वधर्मनिरता शान्ता त्यज ते देहमात्मनः ॥ २० ॥
 केनैवज्ञा सहैतेन (?) नित्यकर्माणि कुर्वतः ।
 निवृत्तफलसङ्गस्य मुक्तिर्गार्गि ! करे स्थिता ॥ २१ ॥
 यदुक्तं ब्रह्मणा पूर्वं कर्मयोगसमुच्चयम् ।
 तदेतत्कथितं सर्वं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ॥ २२ ॥
 त्वं चैवं योगमभ्यस्य यमाद्यष्टाङ्गसंयुतम् ।
 निर्वाणं पदमासाद्य सप्रपञ्चं परित्यज ॥ २३ ॥
 इति योगयाज्ञवल्क्ये दशमोऽध्यायः ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

इत्येवमुक्ता विधिना याज्ञवल्क्येन धीमता ।
 ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥

गार्ग्यवाच —

योगयुक्तनरस्यास्य सन्ध्ययोर्वाथवा सदा ।

वैधं कर्म कथं कुर्यान्निष्कृतिः का त्वकुर्वतः ॥ २ ॥

इत्युक्ते ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद् ब्राह्मणस्तदा ।

तां समालोक्य भगवानिदमाह नरोत्तमः ॥ ३ ॥

योगयुक्तमनुष्यस्य सन्ध्ययोर्वाथवा निशि ।

यत्कर्त्तव्यं वरारोहे ! योगेन खलु तत्कृतम् ॥ ४ ॥

आत्माग्निहोत्रवह्नौ तु प्राणयज्ञैर्विधीयते ।

विशुद्धचित्तहविषा विध्युक्तं कर्म कुर्वतः ॥ ५ ॥

निष्कृतिस्तस्य किं बाले ! कृतकृत्यस्तथा खलु ।

वियोगे सति सम्प्राप्ते जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ६ ॥

(विध्यु)क्तमेवं कर्त्तव्यं ब्रह्मविद्भिश्च नित्यशः ।

वियोगकाले योगी च दुःखमित्येव यस्त्यजेत् ॥ ७ ॥

कर्माणि तस्य निलयो निलयं परिकीर्त्तितः ।

तद्देहिनां यतः शक्यास्त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ ८ ॥

तस्मादामरणान्तं तत् कर्त्तव्यं योगिनां सदा ।

त्वं चैव मात्ययाद् गार्गि ! वैधं कर्म समाचरेः ॥ ९ ॥

योगेन परमात्मानं यजंस्त्यज कलेबरम् ।

इत्येवमुक्त्वा भगवान् याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ॥ १० ॥

ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ।

सन्ध्यामुपास्य विधिवत् पश्चिमां सुसमाहिताः ॥ ११ ॥

गच्छन्तु साम्प्रतं सर्वे ऋषयः स्वाश्रमं प्रति ।
 इत्येवमुक्ता मुनिना मुनयः संशितव्रताः ॥ ११ ॥
 विश्वामित्रो वसिष्ठश्च गौतमश्चाङ्गिरास्तथा ।
 भगस्त्यो नारदश्चैव वाल्मीकिर्बादरायणः ॥ १२ ॥
 पैङ्गिर्दीर्घतमा व्यासः शौनकश्च तपोधनः ।
 भार्गवश्चैव + + + भरद्वाजस्तपोधनः ॥ १४ ॥
 तपस्विनस्तथाचान्ये वेदवेदाङ्गवेदिनः ।
 याज्ञवल्क्यं समभ्यर्च्य गीर्भिः पुण्याभिरुत्तमाः ॥ १५ ॥
 ते यान्ति मुनयः सर्वे स्वाश्रमेषु यथागतम् ।
 गतेषु स्वाश्रमं तेषु तापसेषु तपोधना ॥ १६ ॥
 प्रणम्य दण्डवद् भूमौ वाक्यमेतदभाषत ।

गाग्युर्वाच —

भगवन् ! सर्वशास्त्रज्ञ ! सर्वभूतहिते रत ! ॥ १७ ॥
 योगं मोक्षाय योगीन्द्र ! भवद्भिर्भाषितं तु यत् ।
 यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्तयोगयुक्तेस्तु साधनम् ॥ १८ ॥
 तदेतद्विस्मृतं सर्वं सर्वज्ञ ! तव सन्निधौ ।
 योगं ममोपदिश्यात्र साङ्गं संक्षेपरूपकम् ॥ १९ ॥
 (श्रो ? त्रा)तुमर्हति सर्वज्ञ ! जन्मसंसारसागरात् ।
 इत्युक्तो ब्रह्मवा + + + + + दा ॥ २० ॥
 आलोक्य कृपणां दीनां स्मितपूर्वमभाषत ।
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेते भूमौ गार्गि ! वरानने ! ॥ २१ ॥
 वक्ष्यामि ते समासेन योगं सम्प्रति तच्छृणु ॥ २१½ ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये एकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

याज्ञवल्क्य उवाच —

सव्येन गुल्फेन गुदं निरस्य
सव्येतरेणैव निपीड्य सन्धिम् ।
सव्येतरं न्यस्य करेतरेऽस्मिन्
शिखां समालोक्य पावकस्य ॥ १ ॥

आयुर्विधातकृत् प्राणो निरुद्धस्त्वासनेन तु ।
याति गार्गि ! तदापानात् कुलं वह्नेः शनैश्शनैः ॥ २ ॥
वायुना वातितो वह्निरपानेन शनैः शनैः ।
ततो ज्वलति सर्वेषां स्वकुले देहमध्यमे ॥ ३ ॥
प्रातःकाले प्रदोषे च निशीथे च समाहितः ।
मुहूर्त्तमभ्यसेदेवं यावत्पञ्चदिनद्वयम् ॥ ४ ॥
ततस्त्वात्मानि विप्रेन्द्रे ! प्रत्ययानि पृथक् पृथक् ।
सम्भवन्ति तदा तस्य जितो यस्य समीरणः ॥ ५ ॥
शरीरलघुता दीप्तिर्वहेर्जठरवर्त्तिनः ।
नादाभिव्यक्तिरित्येते चिह्नान्यादौ भवन्ति हि ॥ ६ ॥
अल्पमूत्रपुरीषः स्यात् षण्मासे वत्सरे तथा ।
आसने वाहने पश्चान्न भेतव्यं त्रिवत्सरात् ॥ ७ ॥

ततोऽनिलं वायुसखेन सार्धं
धिया समारोप्य निरोधयेत् तम् ।
ध्यायन् सदा चक्रिणमप्रबुद्धं
नाभौ सदा कुण्डलिनीनिविष्टम् ॥ ८ ॥

सिरां समावेष्ट्य + + + ध्या-
 न्याश्च भोगेन सिरास्तथैव ।
 स्वपुच्छमास्येन निगृह्य सम्यक्
 पथश्च संयम्य मरुद्गणानाम् ॥ ९ ॥
 प्रसुप्तनागेन्द्रवदुच्छ्वमन्ती
 सदा प्रबुद्धा प्रभया ज्वलन्ती ।
 नाभौ सदा तिष्ठति कुण्डली सा
 तिर्यश्च देहेषु तथेतरेषु ॥ १० ॥
 वायुना विहृतवह्निशिखाभिः
 कन्दमध्यगतनाडिषु संस्थाम् ।
 कुण्डलीं दहति यस्त्वहिरूपां
 संस्मरन् नरवरस्तु स एव ॥ ११ ॥
 सन्तप्तो वह्निना तत्र वायुना च प्रचोदितः ।
 प्रसार्य फणभृद्भोगं प्रबोधं याति तत्तथा ॥ १२ ॥
 बोधं गते चक्रिणि नाभिमध्ये
 प्राणाः सुसम्भूय कलेवरेऽस्मिन् ।
 चरन्ति सर्वे सहवह्निनैव
 यथा पटे तन्तुगतिस्तथैव ॥ १३ ॥
 जित्वैवं चक्रिणः स्थानं सदा ध्यानपरायणः ।
 ततो नयेदपानं तु नाभेरूर्ध्वमिदं स्मरन् ॥ १४ ॥
 वायुर्यथा वायुसखेन सार्धं
 नाभिं त्वातिक्रम्य गतः शरीरे ।

रोगाश्च नश्यन्ति बलाभिवृद्धिः
 कान्तिस्तदानीमभवत् प्रबुद्धे ॥ १५ ॥
 प्रक्षरन्धमुखमत्र वायवः
 पावकेन सह यान्ति समूह्य ।
 केन चेदिह ववामि तवाहं
 वीक्षणं हृदि सुदीपशिखायाः ॥ १६ ॥
 निरोधितः स्याद्भृदयेन सार्धं
 मध्ये तदा वायुसखेन वायुः ।
 सहस्रपत्रस्य मुखं प्रविश्य
 कुर्यात् पुनस्तूर्ध्वमुखं द्विजेन्द्रे ! ॥ १७ ॥
 प्रबुद्धहृदयाम्भोजे + + + + + ।
 बलाकाश्रेणिवद् व्योम्नि विरराज समीरणः ॥ १८ ॥
 आभ्रमध्यात् सुपुम्नायां संस्थितो हुतमुक् तदा ।
 सजलाम्बुदमालासु विद्युल्लेखेव राजते ॥ १९ ॥
 प्रबुद्धहृत्पद्मानि संस्थितेऽग्नौ
 प्राणे च तस्मिन् प्रविवेशिते तु ।
 चिह्नानि बाह्यानि तथान्तरेऽपि
 दीपानि दृश्यानि भवन्ति सद्यः ॥ २० ॥
 वायुमुन्नय तत्र सवर्द्धिं
 व्याहरन् प्रणवमत्र सविन्दुम् ।
 बालचन्द्रसदृशे तु ललाटे
 बालवन्द्यमवलोक्य बुद्ध्या ॥ २१ ॥

सर्वहिं वायुमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये धिया तदा ।
 ध्यायेदनन्यधीः पश्चादन्तरात्मानमन्तरे ॥ २२ ॥
 मध्यमेऽपि हृदयेऽपि ललाटे
 स्थाणुवज्ज्वलितलिङ्गमदृश्यम् ।
 अस्ति गार्गि ! परमात्ममिदं त्वं
 पश्य पश्य मनसा रुचिरूपम् ॥ २३ ॥
 ललाटमध्ये हृदयाम्बुजे च
 यः पश्यति प्राणमयीं प्रभां तु ।
 शक्तिं सदा दीपवदुज्ज्वलन्तीं
 सम्पश्यति ब्रह्माविदेकदृष्ट्या ॥ २४ ॥
 मनो लयं यदा याति भ्रूमध्ये योगिनां नृणाम् ।
 जिह्वामूलेऽमृतस्त्रावं भ्रूमध्ये चात्मदर्शनम् ॥ २५ ॥
 कम्पनं च तथा मूर्ध्नी मनसैवात्मदर्शनम् ।
 देवोद्यानानि रम्याणि नक्षत्राणि च चन्द्रमाः ॥ २६ ॥
 ऋषयः सिद्धगन्धर्वाः प्रकाशन्ति च योगिनाम् ।
 भ्रुवोऽन्तरे विष्णुपदे रुचौ तु
 मनो लयं यावदियात् प्रबुद्धे ।
 तावत् समभ्यस्य मुखस्य मध्ये
 सुखं सदा संस्मर पूर्णरूपम् ॥ २७ ॥
 समीरणे विष्णुपदे निविष्टे
 जीवे च तस्मिन्नमृते च संस्थे ।
 तस्मिस्तदा याति मनो लयं चे-
 न्मुक्तेः समीपं तदिति ब्रुवन्ति ॥ २८ ॥

समीरणे विष्णुपदे निविष्टे
 विशुद्धबुद्धौ च तदात्मनिष्ठे ।
 आनन्दमभ्य + + + स्मि सत्यं
 त्वं गार्गि ! पश्याऽद्य विशुद्धबुद्ध्या ॥ २९ ॥
 एवं समभ्यस्य सुदीर्घकालं
 यमादिभिर्युक्ततरं मिताशी ।
 आत्मानमासाद्य गुहां प्रविष्टां
 मुक्तिं ब्रज ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ॥ ३० ॥
 भूतानि यस्मात् प्रभवन्ति गार्गि !
 येनैव जीवन्ति चराचराणि ।
 जातानि यस्मिन् विलयं प्रयान्ति
 तद् ब्रह्म विद्धीति वदन्ति सर्वे ॥ ३१ ॥
 हृत्पङ्कजे व्योम्नि यदेकरूपं
 सत्यं सदानन्दमयं सुसूक्ष्मम् ।
 तद् ब्रह्म निर्भासमयो गुहाया-
 मिति श्रुतेश्चापि समामनन्ति ॥ ३२ ॥
 अणोरणीयान् महतो महीया-
 नात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
 तमक्रतुं पश्य विशुद्धबुद्ध्या
 प्रयाणकाले च विहीनशोका ॥ ३३ ॥
 प्रभञ्जनं मूर्ध्निगतं सर्वाहिं
 धिया समासाद्य गुरूपदेशात् ।

मूर्धानमुद्विद्य पुनः ससध्ये

प्राणं त्यजोङ्कारमनुस्मर त्वम् ॥ ३४ ॥

ईप्सया यदि शरीरविसर्गं

ज्ञातुमिच्छ(ति ? सि) सखे ! तव वक्ष्ये ।

व्याहर प्रणवमुन्नय मूर्ध्नि

भिद्य योजय सृजात्मनि कायम् ॥ ३५ ॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान् रहस्ये

रहस्यजं मुक्तिकरं तु तस्याः ।

योगामृतं बन्धविनाशहेतुं

समाधिमास्ते रहसि द्विजेन्द्रः ॥ ३६ ॥

सा तं सुसम्पूज्य मुनिं बहान्तं

विद्यामृतं ब्रह्मविदां वरिष्ठम् ।

गीर्भिः प्रणामैश्च सतां वरिष्ठा

सदा मुदं प्राप वरां विशुद्धाम् ॥ ३७ ॥

योगं सुसंगृह्य तदा रहस्ये

रहस्यजं मुक्तिकरं तु सा च ।

संसार + + + + दा मुदान्विता

वने रहस्यावसथे विवेश ॥ ३८ ॥

येन प्रपञ्चं परिपूर्णमेतद्

येनैव विश्वं प्रतिभाति सर्वम् ।

तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं

पश्यन् समास्ते हृदि मूर्ध्नि बाहम् ॥ ३९ ॥

प्रदेकमव्यक्तमनन्तमच्युतं

प्रपञ्चजन्मादिकृदप्रमेयम् ।

तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं

पश्यन् समास्ते हृदि मूर्ध्नि बाहम् ॥ ४० ॥

एतत् पवित्रं परमं योगमष्टाङ्गसंयुतम् ॥ ४१ ॥

ज्ञानं पुण्यतमं गुह्यं कीर्तितं ते वरानने ।

य इदं शृणुयान्नित्यं योगाख्यानं नरोत्तमः ॥ ४२ ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः मध्यक् ज्ञानी भविष्यति ।

यस्त्वेतच्छ्रावयेद् विद्यानित्यं भक्तिसमन्वितः ॥ ४३ ॥

एकजन्मकृत पापं दिनेनैकेन गच्छति ।

शृणुयाद् यः सकृदपि योगाख्यानं नरोत्तमः ॥ ४४ ॥

अज्ञानजनितं पापं सर्वं तस्य प्रणश्यति ।

अनुतिष्ठन्ति ये नित्यमेतच्छानमतन्द्रिताः ॥ ४५ ॥

नित्यकर्माणि तं दृष्ट्वा देवाश्च प्रणमन्ति हि ।

तस्माद् ज्ञानेन देहान्तं नित्यकर्म यथाविधि ॥ ४६ ॥

कर्तव्यं देहिनां गार्गी ! योगश्च भवभीरुणा ॥ ४६ ॥

इति योगयाज्ञवल्क्ये द्वादशोऽध्यायः ॥

समाप्तनिर्देशं योगशास्त्रम् ॥

शुभं भूयान् ।

Yoga-Yajnavalkya

Translated by

A. G. Mohan

(2000)

Edited by

John. J. Ely Ph.D.

Ganesh & Co.
Madras

Published by
Ganesh & Co.
An imprint of Productivity & Quality Publishing Pvt. Ltd.
38, Thanikachalam Road
T. Nagar,
Madras 600 017,
India.

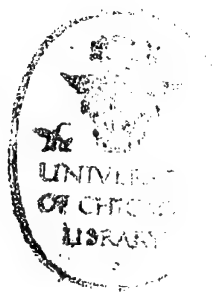
Translated by A.G. Mohan

Edited by John. J. Ely Ph.D.

Artwork by V. K. Mohana Sundaram & Indra Mohan

© A.G. Mohan

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form or by any means without prior permission in writing from the publisher.

ISBN81-85988-15-3

Layout & Offset Printed by
Sudarsan Graphics, 27, Neelakanta Metha Street, T. Nagar, Chennai - 600 017.

Table of Contents

TRANSLATOR'S INTRODUCTION	1
INTRODUCTION	3
UNIQUE FEATURES OF THIS TEXT	19
THE VEDIC WAY OF LIFE - VARNASHRAMADHARMA	23
CHAPTER I	31
CHAPTER II	43
CHAPTER III	49
CHAPTER IV	55
CHAPTER V	69
CHAPTER VI	75
CHAPTER VII	91
CHAPTER VIII	99
CHAPTER IX	107
CHAPTER X	115
CHAPTER XI	121
CHAPTER XII	127
APPENDIX I	135

Translator's Introduction

In 1975, I began study of the Yoga Yajnavalkya, a very ancient, comprehensive, authentic and logical exposition of the practice of Yoga, with my teacher, Sri T. Krishnamacharya. Although there are many other, better-known texts on Yoga, such as the Hathayogapradipika, Gheranda Samhita, Siva Samhita, Yoga Kundalini Upanishad, and Yogatattvopaniṣad, he regarded this as one of the most important yoga text. This is partly because all of these later texts have borrowed slokas (verses) from the Yoga Yajnavalkya. As I studied this text, over years, reflecting on it, continuing to practice and teach yoga, the depths of its practical teachings began to unfold. For example, I have found the Pranayama techniques discussed in this text to be very useful in my teaching. I have translated this book primarily from the point of view of a yoga teacher and practitioner. Some sections of this text were not clear to me, especially in the area of Kundalini. However, my studies in the last decade on other areas of Vedic sciences like Ayurveda, Saktatantra etc. helped to clear some of these doubts. This translation is based on the BBRA Society Monograph, No.3, Bombay, 1954. The BBRA publication contains 506 verses and has been collated from 16 ancient manuscripts. (Refer Appendix I for other details)

Furthermore, as outlined later, there are several features which are unique to this text. From a practical point of view, the most striking feature of this text is the detailed explanation of the spiritual and the therapeutic applications of Pranayama, the science of controlling the vital currents by way of breath control. Western readers may find several aspects of the Vedic tradition implicitly assumed or explicitly discussed herein somewhat difficult to follow. For example, the chapter on meditation (Dhyana) describes the imaging of the Divine as "with form" (saguna) for meditative purposes. This practice is derived directly from the Vedic tradition, which prescribes meditation on a particular form of the Divine (saguna Brahman; for example, Siva or Vishnu) as a method to reach the transcendent, formless Deity (nirguna Brahman; or the Godhead, in Western theology). Also, the text places rather great importance on the Vedic concept of varnashramadharma, the division of labor in traditional Vedic society and the corresponding four stages of life. Although I have tried to briefly explain the significance of varnashramadharma and its centrality in the Vedic tradition, I realize that the fuller discussion necessary to do it justice is beyond the scope of this book. The reader should bear in mind, however, that the yoga teachings described herein can, then as now, only be fully appreciated and realized within the context of an entire way of life.

I have intended for a long time to translate this text. But it has only become a reality thanks to the efforts of my daughter, Nitya, and my son, Ganesh, an Ayurvedic medical student, both of whom assisted in the translation and tirelessly typed at the computer, proofreading and making corrections. I thank my wife, Indra, for the drawings and for her assistance and valuable suggestions as a yoga teacher. I also thank Sri R. Krishnamurthy Sastrigal, Principal of the Sanskrit College, Madras, India, for his assistance in the comparative study of the various readings of the manuscripts before translation. Many thanks are also due to John J. Ely, whose patient editing of the English Introduction, Appendix, and chapter summaries in this text has helped make it possible for this classic work on yoga to reach a wider audience.

I humbly place this book at the feet of my acarya, Sri T. Krishnamacharya.

Unique Features of this Text

- 1) The Yoga Yajnavalkya is an ancient text. Its origin has been traced to the period between the second century B.C.E. and fourth century C.E. Its very age lends credibility to the authenticity of the views on yoga expounded therein. Furthermore, its high regard during Vedic times as an authentic yoga text is readily apparent from the fact that many well-known yoga texts of later times, including the well-known Hatayogapradapika of Svatanmarama, the Yoga Kundali and Yoga Tattva Upanishads, and so on, either quote extensively or make frequent references to the Yoga Yajnavalkya. Clearly, the Yoga Yajnavalkya not only preceded those and many others later texts, but it was also either the original source or the inspiration for many concepts, practices and passages. (Detailed references of extensive later borrowings were compiled by Sri P. C. Divanji in his 1954 BBRA monograph, which has been abstracted and rewritten here as Appendix 1.)
- 2) The method of Yoga described in this text is both comprehensive and universally applicable. Age, sex, race, caste and occupation pose no hurdles for the sincere practitioner. Modifications to the basic yogic practices are suggested to suit various individual cases and are discussed in detail. For example, the Yoga Yajnavalkya clearly states in several places that "OM" is not a generic mantra meant for everyone. It was only prescribed for the first three divisions of Vedic society, while other mantras, like "Namah," were prescribed for the fourth division.
- 3) This text clearly establishes that Sanyasa, in the strictest sense of or becoming a renunciate monk, is not a prerequisite for the achievement of freedom (moksha). Indeed, it is well-known that many ancient Vedic rshis, including Yajnavalkya himself, were householders. In contrast to other Indian schools of spiritual liberation which both emphasized and were based upon an abstinent monastic class, the focus on house-holders is one of the most wonderful and unique facet of Vedic wisdom. The clear message, echoed in the Bhagavad Gita, is that one can attain freedom through the practice of Yoga while following the Varnashramadharma, that is, while living in society, maintaining a job, raising a family, and attending to numerous worldly responsibilities. The Yoga Yajnavalkya demonstrates that we do not need to give up the world. We can be in the world, but not of the world, by giving up our mind and its bundle of habits and karmic tendencies (Vasanas).
- 4) Partly as a consequence or illustration of the last point, the text takes the form of a conversation between a husband and wife. Yajnavalkya explains the principles and practice of Yoga, the path to freedom, to Gargi, his wife. This didactic structure itself dispels the false notion that, during Vedic times, Yoga and other spiritual practices were followed only by men and not by women. The Yoga Yajnavalkya demonstrates that Vedic culture provided women with equal opportunities and encouragement for their spiritual pursuits to attain freedom.
- 5) This book dispels much of the aura of mystery surrounding the concept of Kundalini, by explaining it logically and relating it to other terms and concepts in Vedic thought, such as Agni, Prana, the nadis, and so on.
- 6) Likewise, the various concepts and methods of yoga are presented in a coherent, orderly and very logical manner in this text. The eight limbs of Yoga are discussed in detail and in sequence, each in a separate chapter, with the preparation, performance and the results described in sequence. This orderly presentation facilitates the comprehension of these concepts and the application of the practices.

- 7) The concept of Prana and its various divisions and their functions are explained clearly. as are the origin, function, position and the connections between the primary Nadis.
- 8) A highly prominent feature of this text, which clearly sets it apart from other texts on yoga, is the comprehensive discussion of Pranayama. Up to a hundred slokas are devoted to elucidating the various techniques, applications and results of Pranayama. The text also discusses the use of Pranayama as a therapeutic tool, its role in Ayurveda, and methods for incorporating Pranayama with Pratyahara, Dharana and the other limbs of Patanjali yoga.
- 9) An important feature of the Yoga proposed here is that it takes the form of a "Samuccayam," that is, a combination of Karma (the actions prescribed according to the Varnasramadharma) and Jnana (Yoga). According to Yajnavalkya and the Vedic tradition, Yoga is to be practiced within the overall context of a proper lifestyle. The repeated emphasis on the performance of "nityakarma" (daily rituals) and "vaidika dharma" (actions as prescribed by the Vedas) is a closely related feature of the text. For example, each chapter concludes with Yajnavalkya advice to his wife, Gargi, to perform nityakarma and vaidika dharma along with the practice of Yoga.
- 10) This book provides insight into the various forms of meditation practiced during the Vedic period. Perhaps most importantly, it addresses the issue of how we can use form (Saguna Brahman, or God with form) to go beyond form (Nirguna Brahman, or the Godhead). The distinction between these two aspects of the Deity and their relationships is crucial because worship of a Deity with form (Sa-guna) was so often mistaken for mere idol worship. However, the voluntary limitation of God's omnipotence for purposes of worship and meditation by His believers, in order to realize the transcendent, is absolutely fundamental to Vedic thought and indeed forms the root of so-called "Hindu Polytheism."

Summary of the Text

Chapter I

The text begins with a description of the qualities of Yajnavalkya and his wife Gargi, who live in a hermitage with many other great sages. In an assembly of such sages, Gargi requests Yajnavalkya to teach her the essence of Yoga. Yajnavalkya consents with happiness. He meditates on the Divine (Narayana), and then begins his discourse. He describes how he approached Bramha to learn the highest truth - the way to freedom. Bramha graciously explains to him the means to freedom. He says that doing one's duties, as prescribed in the Varnashramadharma, (Refer Vedic way of life) with knowledge and without desire, is the path to freedom. Doing the same actions, but with desire is sure to lead one to further bondage. Then Bramha goes on to describe the manner in which one should lead one's life according to the Varnashramadharma. Concluding with this, Bramha himself recedes into the state of Yoga. Gargi hears this exposition of the means to freedom as said by Bramha to Yajnavalkya, and then requests Yajnavalkya to elaborate upon it further. Yajnavalkya now explains the Yoga that one should practice, along with the actions prescribed by the Varnashramadharma, to attain freedom. He defines Yoga as the union of the Jivatma (self) and the Paramatma (Divine). This Yoga has eight limbs - Yama, Niyama, Asana, Pranayama, Pratyahara, Dharana, Dhyana, and Samadhi. Then Yajnavalkya lists the number of types of each limb, and explains in detail the first limb - Yama. The ten Yamas - ahimsa, satya, asteya, bramhacharya, daya, arjava, kshama, dhrti, mitahara, and souca - are then explained in detail. This concludes the first chapter.

Chapter II

The second chapter deals with the observances (Niyamas), the second limb of Patanjali's astanga Yoga. The ten Niyamas are Tapas, Santosam, Astikyam, Danam, Iswarapujanam, Siddhantashravanam, Hri, Mati, Japam and Vratam. Yajnavalkya lists the ten Niyamas, and then defines each one of them. He explains in detail the various grades of recitation of mantra (Japam).

Chapter III

Yajnavalkya describes certain selected asanas in this chapter. He begins with a list of the eight asanas which he is going to describe: Svastikasana, Gomukhasana, Padmasana, Virasana, Simhasana, Bhadrasana, Muktasana and Mayurasana. He then describes these asanas in the above mentioned order. He gives two variations of Svastikasana and Muktasana only. Then he says that all diseases are destroyed by the practice of Asanas along with Yama and Niyama. He concludes the chapter instructing Gargi to practice Pranayama, along with Yama, Niyama and Asana, after purifying the Nadis.

Chapter IV

This chapter begins with Gargi requesting Yajnavalkya to explain in detail the method of purification of the nadis, along with their position, origin and termination, as well as the position, function and movement of the vayus. Yajnavalkya begins with the concept of dispersion of Prana and then emphasizes the importance of centering the Prana. Then the shape and position of the center of the body (dehamadhyam), and the kandasthanam in humans, animals and birds are given in order. Then follows a description of the abode of the jiva - the cakra at the navel (nabhicakra), the kundalini and their respective positions in the body. Then the awakening of the kundalini and the upward movement of the prana are described. Next, Yajnavalkya speaks of the nadis. He lists the fourteen important nadis, and describes the sushumna nadi as the most important one. Then he describes the ida and pingala nadis, and the relative position of the remaining eleven nadis. He gives further details

on the origin and termination of each of the nadis. Yajnavalkya then lists the ten life forces (vayus) and their functions. He describes the position of the most important vayu in the body, the prana vayu, then describes the location of the apana vayu, the other three important vayus (vyana, udana and samana vayus), as well as the remaining five vayus. Then he discusses the role of prana vayu in the digestion and assimilation of food. Finally, he describes clearly the principal function of each of the ten vayus. He concludes by instructing Gargi to perform Nadisodhana in the prescribed manner, after having understood everything explained so far.

Chapter V

In this chapter, Yajnavalkya discusses the preparations and practice of purifying the Nadis (Nadisodhana). He first describes the qualities that an ideal aspirant should possess before attempting to purify the Nadis. Then the ideal environment and daily routine for the practice are described. Following this, he describes an alternative opinion, proposed by some other great sages. The preparations for the practice of Nadisodhana, the technique of the practice, and the daily routine and duration of the practice, in accordance with this second opinion, are given in detail. Yajnavalkya concludes the chapter describing the results of such a practice.

Chapter VI

This chapter discusses in detail the various types of Pranayama, the procedures of practising them and their benefits. Yajnavalkya begins by defining Pranayama as balancing prana and apana. He relates the three components of Pranayama (inhalation, holding and exhalation) to the three syllables of Om, thus saying that Pranayama is simply another form of Om (Pranava). He proposes two procedures of pranayama, involving different ratios of inhalation, holding and exhalation. The first three divisions of society may use the Gayatri or the pranava, while the fourth division and women should use other mantras, such as Namah. Then three grades of Pranayama are described. Yajnavalkya describes the type of pranayama that leads to lightness of the body and absorption of the mind, as the best one. He then explains the concept and practice of kevala kumbhakam and sahita kumbhakam.

Then we are given another definition of Pranayama: pranayama means retaining the prana within the body. Yajnavalkya gives, in detail, two means to master the prana: one using the Shanmukhi mudra, and the other, an alternative involving asana and pranava. He also describes the results of focussing the prana at various places in the body, and how diseases are destroyed by such a practice, which illustrates the therapeutic applications of pranayama. Yajnavalkya also deals comprehensively with the mantras to be used by each of the four divisions of society during pranayama practice. He then goes on to describe the movement of the prana to the crown of the head (Brahmarandhram) and the sound (nada) that arises during the upward movement of the prana. The role of pranayama in the destruction of the kundalini and the removal of ignorance (avidya) is also described. The chapter concludes by stressing the importance of the practice of pranayama and daily rituals (nityakarma) to achieve the union of the self with the Divine.

Chapter VII

The first four limbs of Yoga were described in the preceeding 6 chapters. Here, Yajnavalkya begins explanation of Pratyahara, the fifth limb of Yoga. Five different forms of Pratyahara are suggested. The fourth and perhaps most important form is defined as "Having drawn the prana from point to point, holding it in the 18 vital points (Marmasthanas)". These eighteen vital points are then listed and the distance between each of them is given in order. Following this, the method of drawing and focussing the prana in each of these points is explained in detail, and then the benefits of such a practice are also discussed. Finally, Yajnavalkya explains the fifth form of Pratyahara, and how one can reach freedom by focussing the prana in certain vital points.

Chapter V

defined as focus on the forms of Dharana on involution, Then follow says that, with Dharar practice of practice of o

Chapter IX

for the bond types: With (both with an such that on instructs Gargi emphasizing

Chapter X

and the Divine to an entity are described. body at the tir has focussed d Yajnavalkya a Vedas without Karmayogasar been expounded

Chapter XI

Thi Yoga (Samadh: (Prayascittam) (Samadhi) need not united with duties, with the without perform attain freedom t their respective Yajnavalkya. A brief manner. Y:

Chapter VIII

Yajnavalkya explains the five types of mental focus (Dharana) in this chapter. Dharana is defined as the absorption of the mind in the self. The five types of Dharana are distinguished by their focus on the five deities in the region of the corresponding element in the body. The region of each of the forms of matter in the body is described. Following this, the procedure, duration, and results of Dharana on each of the deities in the appropriate region of the body are discussed. Then the process of involution, which is the objective of the practice of Dharana using the above deities, is explained. Then follows another method to bring about this involution through the use of the Pranava. Yajnavalkya says that, for those absorbed in Yoga, the three doshas can be balanced by the practice of Pranayama with Dharana. He states that all the diseases caused by the imbalance of the doshas are removed by the practice of Dharana. Finally, he concludes the chapter by again emphasising the importance of the practice of one's daily duties (in accordance with the Vedas) and the previous limbs Yama, Niyama etc.

Chapter IX

In this chapter, Yajnavalkya describes the various methods of Dhyana. Dhyana is the cause for the bondage or freedom of all beings. Dhyana is to realize the self using the mind. It is of two types: With attributes (Saguna), and without attributes (Nirguna). Then various forms of Dhyana (both with and without attributes) are described by Yajnavalkya. The benefits of Dhyana are said to be such that one who does Dhyana as suggested can attain freedom in one year. Then Yajnavalkya instructs Gargi to do her duties in accordance with the Vedas, and to do Dhyana always. He concludes emphasizing that all great Seers have attained freedom through Dhyana.

Chapter X

Yajnavalkya speaks about Samadhi in this chapter. Samadhi is the state of union of the self and the Divine. Whatever one does Dhyana upon, one attains Samadhi or oneness with that. Surrendering to an entity also leads to Samadhi with that deity. Then the prerequisites for the attainment of Samadhi are described. Following this is a detailed description of the methodology by which a Yogi gives up his body at the time of death and attains freedom. One must leave the body thinking of that on which one has focussed during the practice of Yoga, because one becomes what one thinks of at the time of death. Yajnavalkya again emphasizes that freedom is assured for one who follows the actions laid down in the Vedas without desire. Finally, Yajnavalkya concludes the chapter saying that the path of Karmayogasamuccayam, which is a combination of action (Karma) and knowledge (Jnana) has now been expounded by him and again advises Gargi to reach freedom by the practice of Yoga.

Chapter XI

This chapter begins with Gargi asking Yajnavalkya to explain how a person in a state of Yoga (Samadhi) will perform the actions prescribed in the Vedas, and if he cannot do it, what is the (Prayascittam) purification for non performance. Yajnavalkya replies that one in a state of Yoga (Samadhi) need not do any of the Vedic duties. But when one comes out of Samadhi, when the self is not united with the Divine, one must perform all the Vedic duties. If a Yogi does not perform these duties, with the attitude that they cause sorrow, then he will suffer for it, for no living being can remain without performing any actions. Yajnavalkya then instructs Gargi to perform all her Vedic duties and attain freedom through the practice of Yoga. Then he requests all the sages present there to return to their respective hermitages. All the sages return to their hermitages after honouring and worshipping Yajnavalkya. After they have all left, Gargi again asks Yajnavalkya to explain the path of Yoga in a brief manner. Yajnavalkya benevolently accedes to her request.

Chapter XII

This chapter contains the essence of the entire book. In this chapter Yajnavalkya describes the yogic path to freedom in a concise manner. The progression towards freedom outlined here can be divided into a series of seven orderly steps or stages. These steps have been detailed in tantric texts :

- 1st stage:** Checking the downward flow of apana (prana) and directing it towards the fire, thereby fanning its flames and vitalising it. The benefits, or signs of progress due to this practice, are detailed here.
- 2nd stage:** The burning of the kundalini by the flames of the fire, leading to its awakening. When the Kundalini is awakened, the nadis are uncovered and the prana begins to flow in the Sushumna.
- 3rd stage:** Movement of the prana and the fire upwards to the heart-lotus through the Sushumna and the awakening or blooming of the heart lotus. The manifestation of various signs, internal and external, as a result of this practice.
- 4th stage:** Further upward movement of the prana, meditation using pranava and visualization of the disc of the moon in the forehead.
- 5th stage:** The concentration of the prana, and the absorption of the mind, with meditation on the inner self, between the eyebrows, enabling one to see in oneself an effulgent Lingam, like a pillar. Various signs like a trembling in the head, appearance of visions of celestial gardens, the moon, the stars etc. indicate one's progress.
- 6th stage:** Meditation on the Divine (Vishnu) in his abode, in the middle of the eyebrows. This is a state said to be very close to the attainment of freedom.
- 7th stage:** The attainment of freedom, and the splitting of the crown of the head, following the advice of one's Guru.

Yajnavalkya reiterates the benefits of Yoga practice, and concludes his discourse, again emphasizing the importance of the practice of one's daily duties according to the Vedas. Then Yajnavalkya recedes into samadhi in solitude and Gargi, having understood the essence of yoga, worships Yajnavalkya and does the same. The text concludes with a verse in praise of Vasudeva (the Divine) and a verse to the effect that Yajnavalkya and Gargi, are always present, seeing the Divine within themselves.

Outline

1-5:	Th
6-8:	Ga
9-19:	Ya Cr
19-27:	The Bra
27-29:	The
29-40:	Bra Aft
41-42:	Gar alon
43-44:	Yajr the
45-50:	The
50-70:	Deta

Chapter I

Outline

- 1-5: The qualities of Sage Yajnavalkya
- 6-8: Gargi's request to Yajnavalkya to teach her the essence of Yoga
- 9-19: Yajnavalkya meditates on the Divine, (Narayana) and describes how he approached the Creator (Brahma), to learn the highest truth
- 19-27: The path to freedom (*Nivartaka*) and the path to bondage (*Pravartaka*), as explained by Brahma
- 27-29: The three debts of mankind and the means to overcome them
- 29-40: Brahma explains how one should lead one's life in accordance with Varnashramadharma. After explaining the essence of Yoga, Brahma Himself recedes into a state of Yoga
- 41-42: Gargi's request to Yajnavalkya to further explain the knowledge (*Jnana*) that should go along with one's actions to attain freedom
- 43-44: Yajnavalkya's reply that knowledge is nothing but Yoga. Definition of Yoga as the union of the Self (*Jivatma*) and the Divine (*Paramatma*)
- 45-50: The eight limbs of Yoga and the number of divisions in each limb
- 50-70: Detailed explanation of the ten divisions of the first limb (*Yama*)

1.5 The qualities of Sage Yajnavalkya.

याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं सर्वज्ञं ज्ञाननिर्मलम् ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सदा ध्यानपरायणम् ॥१॥
 वेदवेदांगतत्त्वज्ञं योगेषु परिनिष्ठितम् ।
 जितेन्द्रियं जितक्रोधं जिताहारं जितामयम् ॥२॥
 तपस्विनं जितामित्रं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम् ।
 तपोवनगतं सौम्यं संध्योपासनतत्परम् ॥३॥
 ब्रह्मविद्धिर्महाभागैर्ब्राह्मणैश्च समावृतम् ।
 सर्वभूतसमं शान्तं सत्यसन्धं गतक्लमम् ॥४॥
 गुणज्ञं सर्वभूतेषु परार्थैकप्रयोजनम् ।
 ब्रुवन्तं परमात्मानमृषीणामुग्रतेजसाम् ॥५॥

Yajnavalkya, the doyen among sages, who is all knowing and whose knowledge is pure and unsullied, who has realized the essence of all the Vedic scriptures, (Sastras) who is always in a meditative state, who has understood the essence of the Vedas and Vedangas¹, who has absolute mastery over the

¹ The Vedas and the Vedangas. The Vedas are the expressions of eternal truths. They are Apaurusheya, or not man-made scriptures. They have always been in existence. If we were to envision the Divine in a human form, we could say that the Vedas are the "breath of the Divine," since for humans, the breath is inseparable. The Vedas are infinite, but four of them are presently available. They are Rig Veda, Yajur Veda, Sama Veda and Atharva Veda.

In order to understand the Vedas, the study of the Vedangas are considered essential. The word Anga means a limb. Vedangas are like the limbs of the Vedas and are six in number. They are:

1. Siksha - The science of Vedic phonetics
2. Vyakarana - Grammar
3. Nirukta - Etymological explanations of the Vedic words
4. Jyotisha - Astronomy
5. Kalpa - Details on the performance of Vedic rituals
6. Chandas - The science of prosody, the various meters of composition.

These six form the six limbs of the body of the Vedas. These limbs can be figuratively represented in the form of a human, where the first limb, Siksha, forms the nose, Vyakarana forms the face or mouth, Kalpa the hands, Nirukta the ears, Chandas the feet and Jyotisha the eyes.

This representation is significant. The first limb, Siksha or Vedic phonetics, is called the nose. This is significant not from the point of view of smell but from the most important function of breath, which sustains our life. In this sense, the Siksha is like the life sustaining breath force of the Vedic Mantras.

The second Anga is Vyakarana or Vedic grammar, which is considered to be the face or mouth. Since the mouth is critical for speaking any language, grammar forms the mouth.

The third Anga, Nirukta, is the dictionary for the Vedas and the Vedic language. This deals with the derivation of all words, their roots and meanings, their decomposition into letters and their origins and meaning. This is the etymology of the Vedic language. Since it details the meaning and usage of each word, why the word is used in particular contexts, and so on, it is referred to as the ears, because understanding the meaning of any language is of utmost importance for otherwise, words fall on deaf ears. Therefore, the Nirukta that explains the meaning of the words thereby provides the hearing for the comprehension of the Vedas.

The fourth limb, Jyotisha or the science of astronomy, has been compared to the eyes. Our eyes aid us in perceiving things both close or distant. The science of astronomy help us to look into the past or the future.

The fifth limb Kalpa has been called the hands. The hands are instrumental in performing an action. Kalpa is that science that tells us how to perform the Vedic rituals based on the knowledge of the 5 other limbs.

The sixth Anga, the Chandas or the art of prosody, forms the feet. The Vedas are mostly written in the form of poetry. Poetry requires meters. The Vedas contain various poetic meters in which the various Mantras are recited.

different as
 anger and fr
 who resides
 the duties pr
 Sandhyavan
 who treats al
 of truth, who
 appreciates t

6-8: Gargi

In the assemb
 unparalleled q
 spoke as follo
 essence of the
 essence of Yog

¹ According to Ay
 Mentally, actions pe
 Ama at the psychol
 both mental and phy

² The enemies ref
 (anger), Lobha (gree
 that drag us deeper in

³ A Brahmin is one
 endeavor in that dire

⁴ Sandhyavandana
 Gayatri Mantra and t

⁵ Example, see Chapter
 The Sanskrit won

⁶ from the root "kr"- to

⁷ Sangopangam. T
 limbs (Upangas). Det

⁸ 4 Vedas. Then come th
 (Nyaya), a collection

⁹ the performance of Ve
 holy texts. The Dharm
 the lives of kings or in

different aspects of Yoga along with a complete control over his senses and food¹, who is devoid of anger and free from all diseases, who is always in deep penance, who has overcome all his enemies², who resides in a hermitage in the forest, who is respected and revered by Brahmins³ who perform all the duties prescribed in the Vedas, who is gentle, who pays great attention to the regular practice of Sandhyavandana⁴, who is surrounded by many great Brahmins who have realized the ultimate truth, who treats all beings equally, who is always at peace with himself, always aware, who is the embodiment of truth, who teaches the essence of the highest truth to many revered sages, who recognizes and appreciates the good qualities in all beings, whose sole aim is the welfare of others.

6-8: Gargi's request to Yajnavalkya to teach her the essence of Yoga.

तमेवं गुणसंपन्नं नारीणामुत्तमा वधूः ।
मेत्रेयी च महाभागा गार्गी च ब्रह्मविद्वरा ॥६॥

सभामध्यगता चेयमृषीणामुग्रतेजसाम् ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ गार्ग्येतद्वाक्यमब्रवीत् ॥७॥

गार्ग्यवाच—

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत ।
योगतत्त्वं मम ब्रूहि साङ्गोपाङ्गं विधानतः ॥८॥

In the assembly of great sages, the wife of Yajnavalkya, also known as Gargi, endowed with unparalleled qualities, who has attained the realization of the highest truth, fell at his feet⁵ and spoke as follows. Gargi said "One who is fit to be worshipped, who has studied and realized the essence of the Sastras, who is concerned about the Welfare of all Beings, please teach me the essence of Yoga with all its branches and sub-branches⁶."

¹ According to Ayurveda, the major cause of disease is Ama, or undigested food which leads to toxins. This is called Ama Dosha. Mentally, actions performed without due reflection lead to a state where one is unable to proceed or withdraw. This can be considered Ama at the psychological level. Jita means 'the one who has conquered.' Therefore Jitamayam refers to one who has gone beyond both mental and physical Ama.

² The enemies referred to here are internal. They are also called the "shadurnis" or six waves. They are Kama (desire), Krodha (anger), Lobha (greed), Moha (delusion), Mada (arrogance or ego) and Matsarya (jealousy or envy). These are the incessant waves that drag us deeper into the ocean of bondage.

³ A Brahmin is one who has realized the highest truth. It can also refer to one who wishes to realize the highest and makes a constant endeavor in that direction.

⁴ Sandhyavandana is the ritual done thrice a day - in the morning, afternoon and evening (in the three Sandhis). Meditation on the Gayatri Mantra and the practice of Pranayama form an important part of this ritual, which is repeatedly referred to in this text. For example, see Chapter Six.

⁵ The Sanskrit word for the act of prostration is "namaskara". The two syllables, na and ma, mean "not mine." "Kara" is derived from the root "kr"- to do. Thus the act of prostration indicates an attitude of surrender and trust in the Guru.

⁶ **Sangopangam.** The word "sa" means "with". Sangopangam means to study the Vedas with all its limbs (Angas) and auxiliary limbs (Upangas). Details of the Vedas and Vedangas were explained earlier (cf. footnote 1 of the present chapter). The first 4 are the 4 Vedas. Then come the 6 Vedangas, making 10 aspects of the Sangopangam. There are four Upangas: Vedic ritual (Mimamsa), logic (Nyaya), a collection of holy texts (Puranas) and treatises on conduct and morality (Dharmasastras). Mimamsa deals in detail with the performance of Vedic rituals. Nyaya is the Vedic science of logic. The Puranas are a collection of stories of the gods and related holy texts. The Dharmasastras lay down the codes of conduct for a balanced society and individuals. The Itihasas and Puranas details the lives of kings or incarnated deities who lived according to the Vedas, written as examples for humans to follow.

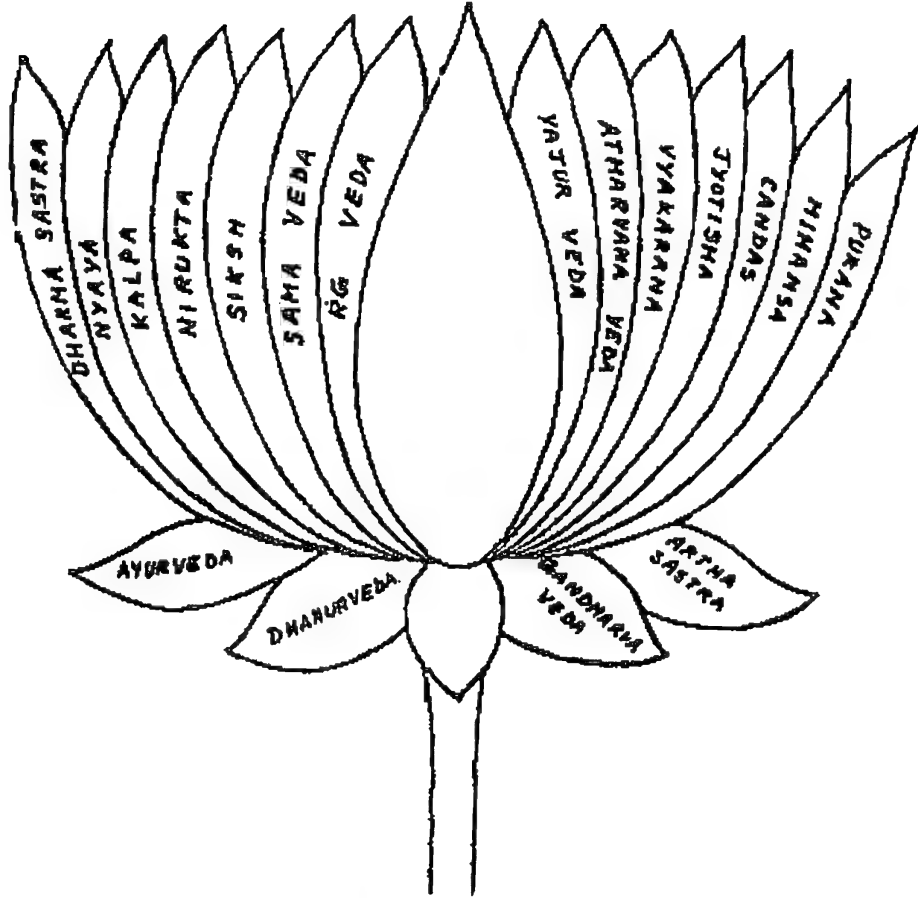
9-19: Yajnavalkya meditates on the Divine, (Narayana) and describes how he approached the Creator (Brahma) to learn the highest truth.

एवं पृष्टः स भगवान्सभामध्ये स्त्रिया तया ।
ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ॥९॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गार्गि ब्रह्मविदां वरे ।
वक्ष्यामि योगसर्वस्वं ब्रह्मणा कीर्तितं पुरा ॥१०॥

समाहितमना गार्गि शृणु त्वं गदतो मम ।
इत्युत्वा ब्रह्मविच्छ्रेष्ठो याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ॥११॥

Requested spoke as fr
arise. May
by the Cre
meditating
resides in
worlds, wh
who is alw
Yajnavalky
souls, behc
the Sastras.
known as I
Gargi.

In addition to these four, there are also four Upavedas or auxiliary Vedas which are also systems of knowledge. They are the Vedic science of health (Ayurveda), economics and politics (Arthashastra), weaponry (Dhanurveda), and music and dance (Gandharvaveda).

There is a
from various a
there is referen
one who has re

नारायणं जगन्नाथं सर्वभूतहृदि स्थितम् ।
वासुदेवं जगद्योनिं योगिध्येयं निरञ्जनम् ॥१२॥

आनन्दममृतं नित्यं परमात्मानमीश्वरम् ।
ध्यायन्हृदि हृषीकेशं मनसा सुसमाहितः ॥१३॥

नेत्राभ्यां तां समालोक्य कृपया वाक्यमब्रवीत् ।
एहोहि गार्गि सर्वज्ञे सर्वशास्त्रविशारदे ॥१४॥

योगं वक्ष्यामि विधिवद्वाचोक्तं परमेष्ठिना ।
मुनयः श्रूयतामत्र गार्ग्या सह समाहिताः ॥१५॥

पद्मासने समासीनं चतुराननमव्ययम् ।
चराचराणां स्रष्टारं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥१६॥

कदाचित्तत्र गत्वाहं स्तुत्वा स्तोत्रैः प्रणम्य च ।
पृष्टवानिममेवार्थं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥१७॥

देवदेव जगन्नाथ चतुर्मुख पितामह ।
येनाहं यामि निर्वाणं कर्मणा मोक्षमव्ययम् ॥१८॥

ज्ञानं च परमं गुह्यं यथावद्ब्रूहि मे प्रभो ।

Requested thus, Yajnavalkya, who is worthy of being worshipped, viewed all the assembled sages and spoke as follows. Yajnavalkya said, "Gargi, Best among those who have Realized the Ultimate Truth¹, arise. May all be well with you. I will tell you all about the essence of Yoga which was taught [to me] by the Creator (Brahma). Gargi, when I teach you, listen to me with a focussed mind." So saying, meditating in his heart, with one-pointed concentration upon the Lord of the universe, (Narayana) who resides in the heart of all beings, who is the support for the existence of all forms of life in all the worlds, who is the source of this universe, who is fit to be meditated upon by Yogis, who is unattached, who is always in a state of bliss, who is immortal, eternal, omnipresent, who is the ruler of senses, Yajnavalkya, whose wealth is his penance and austerity and who is the greatest among the realized souls, beholding her (Gargi) with compassion, said "O Gargi, Realized One, Who is Proficient in all the Sastras, come forward. I will explain the principles of Yoga which were taught to me by Brahma known as Parameshti. Sages who are assembled here listen to me with total concentration along with Gargi.

¹ There is a mistaken notion today that women were the victims of discrimination during the Vedic period. However, it is apparent from various ancient texts that women were well-read back then and that they also practiced Yoga. For example, in the Ramayana, there is reference to Kausalya, Rama's mother, practicing Pranayama. In the present text, Yajnavalkya consistently refers to Gargi as one who has realized the highest truth, thereby acknowledging her own deep wisdom.

Once I went to Brahma who sits on a lotus flower, who has four faces, who is imperishable, eternal, who is the creator of the world with all the animate and inanimate objects; who is known as Parameshti, and after singing his praise and prostrating before him with reverence, I asked him about the same subject about which you ask me now.

O Lord! Protector of the Universe, One who has Four Faces, Who is like the Paternal Grandfather of all Humanity, please teach me means by which I can attain supreme bliss and eternal freedom, and also the supreme knowledge which is a closely guarded secret.

19-27: The path to freedom (*Nivartaka*) and the path to bondage (*Pravartaka*), as explained by Brahma.

मयैवमुक्तो ब्रुहिणः स्वयभूर्लोकनायकः ॥१९॥

मामालोक्य प्रसन्नात्मा ज्ञानकर्माण्यभाषत ।
ज्ञानस्य द्विविधौ ज्ञेयौ पन्थानौ वेदचोदितौ ॥२०॥

अनुष्ठितौ तौ विद्वद्भिः प्रवर्तकनिवर्तकौ ।
वर्णाश्रमोक्तं यत्कर्म कामसंकल्पपूर्वकम् ॥२१॥

प्रवर्तकं भवेदेतत्पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
कर्तव्यमिति विध्युक्तं कर्म कामविवर्जितम् ॥२२॥

येन यत्क्रियते सम्यक् ज्ञानयुक्तं निवर्तकम् ।
निवर्तकं हि पुरुषं निवर्तयति जन्मतः ॥२३॥

प्रवर्तकं हि सर्वत्र पुनरावृत्तिहेतुकम् ।
वर्णाश्रमोक्तं कर्मेव विध्युक्तं कामवर्जितम् ॥२४॥

विधिवत्कुर्वन्तस्तस्य मुक्तिर्गार्गि करे स्थिता ।
वर्णाश्रमोक्तं कर्मेव विधिवत्कामपूर्वकम् ॥२५॥

येन यत्क्रियते तस्य गर्भवासः करे स्थितः ।
संसारभीरुभिस्तस्माद्विध्युक्तं कामवर्जितम् ॥२६॥

विधिवत्कर्म कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ।
जाताश्च त्रिषु लोकेषु आनुलोम्येन मानवाः ॥२७॥

Having been asked by me, Brahma, the master and the guide of the universe beheld me with a gracious mind and explained the means to knowledge: "Doing the actions said in the

Varnashrama
prescribed in
It is Nivartak
Gargi! Freed
Varnashrama
who does the
actions presc
those who fe

27-29: T

Hu
(Rishis) and ar
the sages; by
following the

29-40: Bra
Var
rece

¹ This is explained
² Throughout our
contrast, in order to
many rites or rituals
and so on. However
profound relevance

Varnashramadharma¹ with desire is Pravartaka, which is the cause for rebirth. Doing the actions, as prescribed in the Vedas, properly, as one's duty, devoid of desire, with knowledge (Jnana), is Nivartaka. It is Nivartaka which releases one from rebirth. It is Pravartaka which is always the cause for rebirth. Gargi! Freedom is in the hand of (is sure to be attained by) one doing the actions according to the Varnashramadharma, devoid of desire, as said in the Vedas, . Life in the womb is in the hand of one who does the actions as said in the Varnashramadharma, as said in the Vedas, with desire. Thus the actions prescribed in the Vedas must be done always, without desire, with knowledge (Jnana) by those who fear this bondage (Samsara).

27-29: The three debts of mankind and the means to overcome them.

विधिवत्कर्म कर्तव्यं ज्ञानेन सह सर्वदा ।
जाताश्च त्रिषु लोकेषु आनुलोम्येन मानवाः ॥२७॥
ते देवानामृषीणां च पितॄणामृणिनस्तथा ।
ऋषिभ्यो ब्रह्मचर्येण पितृभ्यश्च सुतैस्तथा ॥२८॥
कुर्याद्यज्ञेन देवेभ्यः स्वाश्रमं धर्ममाचरन् ।

Human beings, born in all the three worlds, are naturally indebted to the Devas, sages (Rishis) and ancestors. By learning and reciting the Vedas, [one can free oneself] from the debts of the sages; by progeny, from the debts of one's ancestors; by performing sacrificial rites while following the duties of one's stage in life, (Ashrama) from the Devas².

29-40: Brahma explains how one should lead one's life in accordance with Varnashramadharma. After explaining the essence of Yoga, Brahma Himself recedes into a state of Yoga.

चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ॥२९॥
क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेकौ वैश्यशूद्रयोः ।
अधीत्य वेदं वेदार्थं साङ्गोपांगं विधानतः ॥३०॥
स्नायाद्विध्युक्तमार्गेण ब्रह्मचर्यव्रतं चरन् ।
संस्कृतायां सवर्णायां पुत्रमुत्पादयेत्ततः ॥३१॥
यजेदग्नौ तु विधिवत्भार्यया सह वा विना ।
कान्तारे विजने देशे फलमूलोदकान्विते ॥३२॥

¹ This is explained in detail in the appendix to this chapter.

² Throughout our lives, our actions are primarily oriented towards attaining some object or achieving some goal. In contrast, in order to attain true freedom, we must direct our actions towards giving rather than receiving. Consequently, many rites or rituals are proposed in the Vedas, including the concept of our indebtedness to our ancestors, earlier sages, and so on. However, it is beyond the scope of this work to discuss the significance of this attitude toward ritual and its profound relevance for our times.

तपश्चरन्वसेन्नित्यं साग्निहोत्रः समाहितः ।
आत्मन्यग्नीन्समारोप्य संन्यसेद्विधिना ततः ॥३३॥

संन्यासाश्रमसंयुक्तो नित्यं कर्म समाचरन् ।
यावत्क्षेत्री भवेत्तावद्यजेदात्मानमात्मनि ॥३४॥

क्षत्रियश्च चरेदेवमासंन्यासाश्रमात्सदा ।
वानप्रस्थाश्रमादेवं चरेद्वैश्यः समाहितः ॥३५॥

शूद्रः शुश्रूषया नित्यं गृहस्थाश्रममाचरेत् ।
शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं च मुनिभिः कैश्चिदिष्यते ॥३६॥

आनुलोम्यप्रसूतानां त्रयाणामाश्रमास्त्रयः ।
शूद्रवच्छूद्रजातानामाचारः कीर्तितो बुधैः ॥३७॥

चतुर्णामाश्रमस्थानामहन्यहनि नित्यशः ।
विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं कामसंकल्पवर्जितम् ॥३८॥

तस्मात्त्वमपि योगीन्द्र स्वाश्रमं धर्ममाचरन् ।

श्रद्धया विधिवत्सम्यक् ज्ञानकर्म समाचर ॥३९॥

इति मे कर्मसर्वस्वं योगरूपं च तत्त्वतः ।
उपदिश्य ततो ब्रह्मा योगनिष्ठोऽभवत्स्वयम् ॥४०॥

According to the Vedas, four stages are laid down for a Brahmin, three stages for a Kshatriya, two stages for a Vaishya, and one stage for the fourth division. Having learnt the Vedas (in the Brahmacarya ashrama), with all its branches and sub-branches, in the proper manner, one must leave the Brahmacarya ashrama, in the prescribed manner, following the vows of Brahmacarya ashrama during the transition, and must [marry and] beget children of a chaste girl of the same division. Then he must perform the rituals with the [three] fires as prescribed in the Vedas. With or without his wife [in Vanaprasthashrama], he must live in a secluded place in the forest, which has sufficient fruits, roots and water, doing penance (tapas) and a Vedic ritual (Agnihotra) performed everyday, with a focussed mind. He must then take Sanyasa in the proper manner, having [symbolically] merged the [three] fires with his self. Following Sanyasashrama, doing his duty always, as long as he possesses a body (till the end of his life), he must dissolve the mind in the self. The actions prescribed by the Vedas must be done everyday, always, without the motivation of desire, by those belonging to all the four stages in life (ashramas).

The Kshatriyas too must always observe the stages except Sanyasa similarly. A Vaishya too must, with concentration, observe the stages other than Vanaprasthashrama and Sanyasashrama. The fourth division must always observe Grihastashrama, and according to some sages, Brahmacaryashrama also.

Therefore, you too, Master of Yogis, performing the duties of your Ashrama, properly, with sincerity, in the prescribed manner do the action that will lead you to realization." Having thus explained the essence of Karma and yoga to me, Brahma himself receded into a state of yoga."

41-42:

Having h
countenar
Gargi saic
(karma) p
knowledg

43-44:Yaj
of Jivatm

Yajnavalky
the (ultima
limbs. The
be yoga. I v
me with a f

45-50:

Yama, Niy
beautiful co
important a

41-42: Gargi's request to Yajnavalkya to further explain the knowledge (Jnana) that should go along with one's actions to attain freedom.

श्रुत्वैतद्याज्ञवल्क्योक्तं वाक्यं गार्गी मुदान्विता ।
पुनः प्राह मुनिश्रेष्ठमृषिमध्ये वरानना ॥४१॥

गार्ग्यवाच—

ज्ञानेन सहयोगीन्द्र विध्युक्तं कर्म कुर्वतः ।
त्वयोक्तं मुक्तिरस्तीति तयोर्ज्ञानं वद प्रभो ॥४२॥

Having heard with great happiness the words of Yajnavalkya, Gargi, the one with a beautiful countenance, again spoke thus in the midst of the great sages, to the greatest among sages (Yajnavalkya). Gargi said, "O greatest of Yogis! It was said by you that there is freedom for one who does the actions (karma) prescribed in the Vedas with knowledge (Jnana). O Master, between the two (action and knowledge) tell us about the knowledge.

43-44: Yajnavalkya's reply that knowledge is nothing but Yoga. Definition of Yoga as the union of Jivatma and Paramatma

भार्यया त्वेवमुक्तस्तु याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ।
तां समालोक्य कृपया ज्ञानरूपमभाषत ॥४३॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

ज्ञानं योगात्मकं विद्धि योगश्चाष्टाङ्गसंयुतः ।
संयोगो योग उत्पुक्तो जीवात्मपरमात्मनोः ॥४४॥

Yajnavalkya, thus requested by his wife, looked at her with compassion and explained the essence of the (ultimate) knowledge - "Understand knowledge to be of the form of yoga, and yoga as having eight limbs. The union of the individual self (Jivatma) and the Supreme soul, Divine (Paramatma) is said to be yoga. I will explain to you the limbs, properly, as they were heard by me earlier. O Gargi! Listen to me with a focussed mind along with the sages."

45-50: The eight limbs of Yoga and the number of divisions in each limb.

Yama, Niyama, Asana, Pranayama, Pratyahara, Dharana, Dhyana and Samadhi - O Gargi, one with a beautiful countenance! These are the limbs. Yama and Niyama are of ten types each. Eight Asanas are important and among them, three are most important. Pranayama is said to be of three types and

वक्ष्याम्यङ्गानि ते सम्यग्यथा पूर्वं मया श्रुतम् ।
समाहितमना गार्गी ऋषिभिः सह संश्रुणु ॥४५॥

यमश्च नियमश्चैव आसनं च तथैव च ।
प्राणायामस्तथा गार्गी प्रत्याहारश्च धारणा ॥४६॥

ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि वरानने ।
यमश्च नियमश्चैव दशधा संप्रकीर्तितः ॥४७॥

आसनान्युत्तमान्यष्टौ त्रयं तेषूत्तमोत्तमम् ।
प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तः प्रत्याहारश्च पंचधा ॥४८॥

धारणा पंचधा प्रोक्ता ध्यानं षोढा प्रकीर्तितम् ।
त्रयं तेषूत्तमं प्रोक्तं समाधिस्त्वेकरूपकः ॥४९॥

बहुधा केचिदिच्छन्ति विस्तरेण पृथक् शृणु ।

Pratyahara of five types. Dharana is said to be of five types. Dhyana is of six types. Among them, three are said to be more important. Samadhi is one, [but] some think it to be of many divisions.

50-70: Detailed explanation of the ten divisions of (Yama) the first limb.

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥५०॥

क्षमाधृतिर्मिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा ॥५१॥

अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ।
विध्युक्तं चेदहिंसा स्यात्क्लेशजन्मैव जन्तुषु ॥५२॥

वेदेनोक्तेऽपि हिंसास्यादभिचारादि कर्म यत् ।
सत्यं भूतहितं प्रोक्तं न यथार्थाभिभाषणम् ॥५३॥

कर्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निःस्पृहा ।
अस्तेयमिति सा प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥५४॥

कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।
सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते ॥५५॥

ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां यतीनां नैष्टिकस्य च ।
ब्रह्मचर्यं तु तत्प्रोक्तं तथैवारण्यवासिनाम् ॥५६॥

ऋतावृत्तौ स्वदारेषु संगतिर्या विधानतः ।
ब्रह्मचर्यं तु तत्प्रोक्तं गृहस्थाश्रमवासिनाम् ॥५७॥

राजश्चैव गृहस्थस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।
विशां वृत्तवतां चैव केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥५८॥

शुश्रूषेव तु शूद्रस्य ब्रह्मचर्यं प्रकीर्तितम् ।
शुश्रूषा वा गुरोर्नित्यं ब्रह्मचर्यमुदाहृतम् ॥५९॥

Listen about each
Dhrti, Mitahara, a
word or deed is sa
Ahimsa if it is pres
(exorcising etc.) is
Satya is not just sp
to sages who have

गुरवः पंच सर्वेषां चतुर्णां श्रुतिचोदिताः ।
माता पिता तथाचार्यो मातुलः श्वशुरस्तथा ॥६०॥

एषु मुख्यास्त्रयः प्रोक्ता आचार्यः पितरो तथा ।
एषु मुख्यतमस्त्वेक आचार्यः परमार्थवित् ॥६१॥

तमेवं ब्रह्मविच्छेष्टं नित्यकर्मपरायणम् ।
शुश्रूषयार्चयेन्नित्यं तुष्टोऽभूद्येन वा गुरुः ॥६२॥

दया च सर्वभूतेषु सर्वत्रानुग्रहः स्मृतः ।
विहितेषु तदन्येषु मनोवाक्कायकर्मणाम् ॥६३॥

प्रवृत्तो वा निवृत्तो वा एकरूपत्वमार्जवम् ।
प्रियाप्रियेषु सर्वेषु समत्वं यच्छरीरिणाम् ॥६४॥

क्षमा संवेति विद्वद्भिर्गदिता वेदवादिभिः ।
अर्थहानौ च बन्धूनां वियोगेष्वपि सम्पदाम् ॥६५॥

तयोः प्राप्ती च सर्वत्र चित्तस्य स्थापनं धृतिः ।
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनाम् ॥६६॥

द्वात्रिंशच्च गृहस्थानां यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम् ।
एषामयं मिताहारो ह्यन्येषामल्पभोजनम् ॥६७॥

शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनःशुद्धिस्तथान्तरम् ॥६८॥

मनःशुद्धिश्च विज्ञेया धर्मेणाध्यात्मविद्यया ।
आत्मविद्या च धर्मश्च पित्राचार्येण वानघे ॥६९॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु सर्वे निःश्रेयसार्थिभिः ।
गुरवः श्रुतसम्पन्ना मान्या वाङ्मनसादिभिः ॥७०॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये प्रथमोऽध्यायः ॥

Listen about each one with attention. Ahimsa, Satya, Asteya, Brahmacharya, Daya, Arjava, Kshama, Dhrti, Mitahara, and Sauca are the ten Yamas. Not causing harm to all beings, always, by thought, word or deed is said to be Ahimsa by yogis. Even that [action] which causes harm to other beings is Ahimsa if it is prescribed by the Vedas. An action, like those done with the intention of harming a foe (exorcising etc.) is Himsa, even if the means for the same are provided by the Vedas.

Satya is not just speaking the plain truth, [but to say] that which is beneficial to all beings. According to sages who have realised the truth, absence of desire for others' possessions is said to be Asteya.

Renunciation of conjunction by thought, word, or deed, with the opposite sex, at all times, in all places and in all states is considered Brahmacharya. This is said to be Brahmacharya for persons in the Brahmacharyashrama, for Sanyasins, for those who have resolved to adhere to Brahmacharya throughout their lives, and for those who are in the Vanaprasthashrama (the third stage in life when one retires to the forest). For householders, conjunction with their wives, in the prescribed period, in the proper manner, is considered as Brahmacharya. This Brahmacharya is prescribed for Kshatriyas who are in the Grihasthashrama, and by some scholars to Vaishyas of good conduct also. For the fourth division, serving one's teacher (Guru) is said to be Brahmacharya. For everyone, serving one's teacher at all times is said to be Brahmacharya.

For all divisions, five Gurus are stated in the Vedas - one's mother, father, teacher (Acarya), [maternal] uncle and father-in-law. Among them, three are said to be more important - one's teacher and parents. Among them, one is most important - the teacher who has realized the highest truth. One must always worship the same teacher who is the best among those who have known the Brahman, who is absorbed in the performance of his daily duties, by performing the service by which one's teacher will be pleased.

Daya is to be kind to all beings everywhere. Equality towards all things, favourable and unfavourable is said to be Kshama for humans by scholars well versed in the Vedas. During the loss of wealth and separation from one's dear ones, or attainment of both, steadiness of mind everywhere (in all states) is Dhrti.

Eight mouthfuls of food are to be eaten by a Sanyasi, sixteen by those in Vanaprasthashrama, thirty-two by a Grihastha, and as much as they wish by students. This is Mitahara for them, and for others it is eating less.

Sauca (purity) is said to be of two types - external and internal. External purity is [brought about] by cleansing agents like water and [a kind of fragrant] earth. Internal purity is the purity of the mind. Purity of the mind is to be known by the pious life [led by a person] and the quest for knowledge of the Supreme Spirit. This quest for the knowledge of the self, or the pious life can be initiated only by the father or the teacher. One free from Faults! Hence people who desire to attain freedom, must at all times, through thought, word and deed, worship the great sages and teachers who have realized the eternal truths declared in the Vedas."

Outline

1-2:	L
2-3:	D
4:	D
5:	D
6-7:	D
8-10:	D
10-11:	Hr
11:	Ma
12-18:	De
19:	De

CHAPTER II

Outline

- 1-2: List of the ten Niyamas
- 3: Definition of Tapas
- 4: Definition of Astikya
- 5: Definition of Dana
- 6-7: Definition of Isvarapujana
- 8-10: Description of Siddhantashravana for each division of society
- 10-11: Hri
- 11: Mati
- 12-18: Detailed description of Japa
- 19: Definition of Vrata

द्वितीयोऽध्यायः ॥

1-2: List of the ten Niyamas.

याज्ञवल्क्य उवाच—

तपः संतोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ।
सिद्धान्तश्रवणं चैव हीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥१॥

एते तु नियमाः प्रोक्तास्तांश्च सर्वान्पृथक् शृणु ।

Tapas, Santosha, Astikya, Dana, Isvarapujana, Siddhantashravana, Hri, Mati, Japa and Vrata. These are the Niyamas. Listen to all of these separately (one by one).

2-3: Definition of Tapas.

विधिनोक्तेन मार्गेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ॥२॥

शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम् ।

Those who are well versed in Tapas say that drying the body, following Krichram, Chandrayanam¹ etc., in accordance with the Vedas, is the best Tapas.

3-4: Definition of Santosha.

यदृच्छालाभतो नित्यमलं पुंसो भवेदिति ॥३॥

या धीस्तामृषयः प्राहुः संतोषं सुखलक्षणम् ।

Sages say that the attitude that what a person gets by chance is enough is Santosha, the sign of happiness.

¹ Krichram and Chandrayanam are procedures for fasting. The fasting referred to here is not merely starving oneself. The word "fasting" used here is referred to in Sanskrit by the word "Upavasam." "Upa" means "near" and "Vas" means "to stay," or "to live." Thus, staying close to the Divine (to one's self) is Upavasam. Refraining from taking food facilitates the attainment of this goal. A light stomach, free from heaviness and dullness, aids both Pranayama and meditation and is instrumental in focussing the mind. Mere fasting, devoid of this spiritual attitude, is not Tapas, though it may help remove physical impurities and restore physical health. However, the practice of Pranayama and meditation on a mantra is essential to dispel mental impurities (the klesas - refer PYS II-3) and lead to the fulfillment of spiritual goals. Thus, fasting performed with such spiritual intention is Tapas.

Many procedures are given for this fasting. For example, a regular fast is suggested on the eleventh day (Ekadasi) of the cycle of the moon. The type of fasting suggested here, Chandrayanam, is another example. This extends for a longer duration, in an orderly manner and can be done in two ways, both based on the waxing and waning of the moon. The first type is as follows - One starts the fast on a full moon day, taking fifteen measures of food that day. On the next day, that is, the fourteenth day, one should take fourteen measures of food. Continuing similarly, everyday one must take one measure of food less than the preceding day, until the new moon day, when one must fast totally. Then, beginning from the first day after the new moon, the same procedure is repeated, but in reverse, taking everyday, one measure of food more than the preceding day, until the full moon day, when one must take fifteen measures of food, as at the beginning of the fast. This ends the cycle.

The other type of Chandrayanam too is similar, the difference being that one starts the cycle on the day after the new moon, taking one measure of food. Then one gradually increases the quantity of food consumed to fifteen measures, and then decreases it to one measure again, following the same procedure as outlined in the previous type of Chandrayanam. It is important to note that these procedures vary for each individual based on his (Varnam) profession and (Ashrama) stage in life. For example, a student may be exempted from any fasting because of his growing age.

4: Definition of

Trust in Dharma
Astikya.

5: Definition of

Giving wealth, for
sincerity (with the

¹ In Dana, as in any of the other types based on the gunas. Sat attitude that "This is not mine mind, is called Rajasa Dana. manner is Tamasic Dana.

4: Definition of Astikya.

धर्माधर्मेषु विश्वासो यस्तदास्तिक्यमुच्यते ॥४॥

Trust in Dharma and Adharma (that which is prescribed and proscribed according to the Vedas) is Astikya.

5: Definition of Dana.

न्यायार्जितं धनं चान्नमन्यद्वा यत्प्रदीयते ।
अर्थिभ्यः श्रद्धया युक्तं दानमेतदुदाहृतम् ॥५॥

Giving wealth, food or other possessions that one has rightfully earned, to those in need, with sincerity (with the right attitude) is said to be Dana¹.

¹ In Dana, as in any of the other Niyamas, one's attitude is all-important. The Bhagavad Gita (XVII.20-22) classifies Dana into three types based on the gunas. Satvika Dana is to give a deserving person the right thing, at the right time, at the right place, with the right attitude that "This is not mine." Something that is given in order to gain a favour, with expectation of results or in the wrong frame of mind, is called Rajasa Dana. That which is given at the wrong time to an unworthy person with the wrong attitude, and in an insulting manner is Tamasic Dana.

6-7: Definition of Isvarapujana.

यत्प्रसन्नस्वभावेन विष्णुं वा ऽप्यन्यमेव वा ।
यथाशक्त्यर्चनं भक्त्या ह्येतदीश्वरपूजनम् ॥६॥

रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टानृतादिना ।
हिंसादिरहितः काय एतदीश्वरपूजनम् ॥७॥

Worship of Vishnu or other deities to the extent of one's capability, with a pure mind, with devotion is Isvarapujana. A mind devoid of desire, speech unsullied by lies and a body that does no harm [to others] - this is Isvarapujana.

8-10: Description of Siddhantashravana for each division of society.

सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं वेदान्तश्रवणं बुधैः ।
द्विजवत्क्षत्रियस्योक्तं सिद्धान्तश्रवणं बुधैः ॥८॥

विशां च केचिदिच्छन्ति शीलवृत्तवतां सताम् ।
शूद्राणां च स्त्रियाश्चैव स्वधर्मस्थतपस्विनाम् ॥९॥

सिद्धान्तश्रवणं प्रोक्तं पुराणश्रवणं बुधैः ।

Listening to the the ultimate truth that is expressed in the Vedas (Vedanta) is said to be Siddhantashravana by the wise. For the Kshatriyas, Siddhantashravana is said to be the same as for Brahmins, and some say the same for Vaishyas who are good and are possessed of good character and conduct. For the fourth division and women, who perform their duties and do Tapas, listening to the (Puranas) other sacred texts is said to be Siddhantashravana by the wise¹.

¹ The essential teaching of the Vedas were also given in the form of other texts called the Itihasas and the Puranas. The Itihasas, such as the Ramayana and Mahabharata, represent the essence of the Vedas. The Ramayana is an expansion of the message of the Vedas. The Mahabharata is called the fifth Veda. The Bhagavata, which is a Purana, is said to be the fruit of the Vedas.

10-11: Hri.

The shame th
of the world i

11: Mati.

Faith in all the

12-18: Deta

Repeating in the
is not in contrad
upon the Vedas,
of two types: ver

Hri includes a

10-11: Hri.

वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् ॥१०॥

तस्मिन्भवति या लज्जा ह्रीस्तु सैवेति कीर्तिता ।

The shame that one feels at doing actions that are considered despicable by the Vedas and by the ways of the world is called Hri¹.

11: Mati.

विहितेषु च सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत् ॥११॥

Faith in all the duties laid down in the Vedas is Mati.

12-18: Detailed description of Japa.

गुरुणा चोपदिष्टोऽपि वेदबाह्यविवर्जितः ।
विधिनोक्तेन मार्गेण मन्त्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥१२॥

अधीत्य वेदं सूत्रं वा पुराणं सेतिहासकम् ।
एतेष्वभ्यासनं यच्च तदभ्यासो जपः स्मृतः ॥१३॥

जपश्च द्विविधः प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ।
वाचिक उपांशुश्चैव द्विविधः परिकीर्तितः ॥१४॥

मानसो मननध्यानभेदाद् द्वैविध्यमास्थितः ।
उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुण उच्यते ॥१५॥

मानसस्तु तथोपांशोः सहस्रगुण उच्यते ।
मानसाच्च तथा ध्यानं सहस्रगुणमुच्यते ॥१६॥

उच्चैर्जपस्तु सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् ।
नीचैः श्रुतो न चेत्सोऽपि श्रुतश्चेन्निष्फलो भवेत् ॥१७॥

ऋषि छन्दोऽधिदैवं च ध्यायन्मन्त्रं च सर्वदा ।
यस्तु मन्त्रजपो गार्गि स एव हि फलप्रदः ॥१८॥

Repeating in the proper manner the Mantra into which one has been initiated by the Guru, and which is not in contradiction to the Vedas, is considered Japa. or constantly reading, reflecting (Abhyasa) upon the Vedas, Puranas, Itihasas or Sutras after studying them - such a practice is called Japa. Japa is of two types: verbal and mental.

¹ Hri includes a sense of clarity or conscience to distinguish between what shall, and what shall not, be done.

with devotion
does no harm

truth that is
(ta) is said to
wise. For the
is said to be
some say the
good and are
conduct. For
, who perform
tending to the
is said to be
sage¹.

The Itihasas, such
sage of the Vedas.

Verbal japa is said to be of two types: aloud and soft. Mental japa is classified into two types: repeated mental reflection (Manana) and continuous meditation (Dhyana).

Soft verbal Japa is said to be thousand times more beneficial than the Verbal Japa done aloud. Manana is said to be thousand times more beneficial than the soft verbal Japa. Dhyana, is said to be thousand times more beneficial than Manana.

Loud recitation gives the appropriate (desired) results for everybody, if not heard by those of low mentality, but if heard [by them], it becomes fruitless. The japa on a mantra (mantrajapa) in which one pays attention to the meter (Chandas), the Seer of the Mantra (Rishi), and the God depicted by it (Devata), and the mantra [itself] - such a mantrajapa alone, O Gargi, will yield the benefits.

19: Definition of Vrata.

प्रसन्नगुरुणा पूर्वमुपदिष्टं त्वनुज्ञया ।
धर्मार्थमात्मसिद्ध्यर्थमुपायग्रहणं व्रतम् ॥१९॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

Following the path permitted and initiated into previously, by a compassionate Guru in order to attain freedom and worldly benefits is Vrata.

Outline

1-2:

3:

4-5:

5-6:

6-7:

8:

9-11:

11-12:

13:

14:

15-16:

17-18:

CHAPTER III

Outline

- 1-2: List of the eight asanas
- 3: Svastikasana
- 4-5: Variation of Svastikasana
- 5-6: Gomukhasana
- 6-7: Padmasana
- 8: Virasana
- 9-11: Simhasana
- 11-12: Bhadrasana
- 13: Muktasana
- 14: Variation of Muktasana
- 15-16: Mayurasana
- 17-18: Diseases are destroyed due to Yama, Niyama and Asana. Instruction to Gargi to do Pranayama after purifying the Nadis.

1-2: List of the eight asanas to be discussed in this chapter.

याज्ञवल्क्य उवाच—

आसनान्यधुना वक्ष्ये शृणु गार्गि तपोधने ।
स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीरं सिंहासनं तथा ॥१॥

भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ।
तथैतेषां वरारोहे पृथग्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥२॥

Yajnavalkya said:

Now, I will describe the Asanas. Gargi, One whose Wealth is Penance, listen to me. Svastikasana, Gomukhasana, Padmasana, Virasana, Simhasana, Bhadrasana, Muktasana and Mayurasana. I will describe the characters of these one by one.

3: Svastikasana.

जानोर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायः सुखासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥३॥

Having correctly placed the soles of both the feet between the thighs and knees, one should sit (comfortably) balanced and straight-bodied. This is called Svastikasana.¹

4-5: Variation of Svastikasana.

सीवन्यास्त्वात्मनः पार्श्वे गुल्फौ निक्षिप्य पादयोः ।
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु दक्षिणे दक्षिणेतरम् ॥४॥

एतच्च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ।

The ankles must be placed on either side of the perineum, the left ankle on the right side and the right ankle on the left side. This too is known as Svastikasana and it destroys all impurities.

5-6: Gomukhasana.

सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वे नियोजयेत् ॥५॥

दक्षिणेऽपि तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ।

Place the right ankle beside the buttock, on the left, and the left [ankle] at the right. This is Gomukhasana, resembling the face of a cow.²

¹ The same descriptions are used by later Yoga texts. See, for example: Hathayogapradipika (I.19), Gheranda Samhita (II.13), and the Siva Samhita (III.95).

² For similar descriptions, refer to HYP (I.20) and the Gheranda Samhita (II.16).

The big toes r
the (opposite)

8: Virasana.

Place one foot
This is called \

9-11: Simhas.

Place the ankles
right ankle on the
opened mouth lo
high esteem by \

11-12: Bhadra

Hold firmly with t
which destroys al

¹ Refer HYP (I.21) for

² Refer HYP I.50-52 fo

6-7: Padmasana.

अंगुष्ठौ च निबध्नीयाद्वस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण
उर्वोरुपरि विप्रेन्द्रे कृत्वा पादतले उभे ।
पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामपि पूजितम् ॥७॥

The big toes must be held from behind and the feet should be placed on the (opposite) thighs. This is Padmasana which is revered by all.

8: Virasana.

एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि संस्थितम् ।
इतरस्मिस्तथा चोरं वीरासनमुदाहृतम् ॥८॥

Place one foot firmly on the one thigh and the [other] thigh on the other foot. This is called Virasana¹.

9-11: Simhasana.

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् ॥९॥

हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वांगुलीश्च प्रसार्य च ।
व्यास्रवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः ॥१०॥

सिंहासनं भवेदेतत्पूजितं योगिभिः सदा ।

Place the ankles below the scrotum, on the sides of the perineum, the left ankle on the right and the right ankle on the other side (left). Place the palms upon the knees and spread out the fingers. With an opened mouth look at the tip of the nose with a concentrated mind. This is Simhasana² always held in high esteem by Yogis.

11-12: Bhadrasana.

गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् ।
भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम् ॥१२॥

Hold firmly with the hands the feet which are on their sides and remain motionless. This is Bhadrasana, which destroys all diseases and toxins.

Svastikasana,
urasana. I will

ikasana.¹

de and the right

Samhita (II.13), and

¹ Refer HYP (I.21) for a similar description.

² Refer HYP I.50-52 for similar descriptions.

13: Muktasana.

संपीडय सीवनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु सव्यतः ।
सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमितीरितम् ॥१३॥

Having pressed the perineum by the ankle from the left by the right ankle - this is known as Muktasana.

14: Variation of Muktasana.

मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
गुल्फान्तरं च निक्षिप्य मुक्तासनमिदं तु वा ॥१४॥

Placing the left ankle above the generative organ and placing the other ankle above it is Muktasana.

15-16: Mayurasana.

अवष्टभ्य धरां सम्यक् तलाभ्यां तु करद्वयोः
हस्तयोः कूर्परो चापि स्थापयन्नाभिपार्श्वयोः ॥१५॥

समुन्नतशिरःपादो दण्डवच्चोम्नि संस्थितः ।
मयूरासनमेतत्तु सर्वपापप्रणाशनम् ॥१६॥

Placing the palms of the hands firmly on the ground and keeping the elbows at the side of the navel with the head and legs raised, staying in space [in an elevated position] - this is Mayurasana which destroys all impurities.

17-18: Instruction to Gargi.

सर्वे चाभ्यन्तरा रोगा विनश्यन्ति विषाणि च ।
यमैश्च नियमैश्चैव आसनैश्च सुसंयुता ॥१७॥

नाडीशुद्धिं च कृत्वा तु प्राणायामं ततः कुरु ॥१८॥

इति श्रीयोगयज्ञवल्क्ये तृतीयोऽध्यायः ।

All internal diseases and toxins are destroyed [by the practice of Asana]. Together with Yama, Niyama and Asanas, after purifying the Nadis, do Pranayama.

Different texts say "There are asanas. Gherand these, 32 are described. T are described. T texts on yoga have I), who is regarded proceed to describe Matsyendra." B and Yajnavalkya (of the nadis) are nauti, etc) are not of Yajnavalkya i

In this chapter are considered m along with yama yoga is that all the preparatory posture personal guidance a strong emphasis posture to the student needs and capabilities more details.)

It is also worth as one benefit of absence of bodily, for example, is even body, firmness and reduction of the guna of the absence of dis number, as also m of asana leads to a sorrow).

Thus it is clear leading to greater

Appendix – to Chapter III

Different texts on yoga quote different numbers of asanas. For example, the Dhyanaabindu Upanishad says "There are as many asanas as there are varieties of beings." The HYP (I.33) says there are 84 asanas. Gheranda Samhita (II.1) says there are 84 lakh asanas but, of these, 84 are the best and, of these, 32 are described (II.2). The Siva Samhita (III.84) says there are 84 asanas and out of these four are described. The same asanas are described by different texts under different names. All these later texts on yoga have borrowed the descriptions of these asanas from this text of Yajnavalkya (see Appendix I), who is regarded as one of the ancient sages. This is evident from the HYP (I.18) which says "I proceed to describe some of the asanas accepted by such sages as Vasishtha and yogins such as Matsyendra." Brahmananda, the commentator says the asanas described here are approved by Vasishtha and Yajnavalkya. Similarly if we refer to the HYP (II.37) it says "Some teachers say that all impurities (of the nadis) are removed by Pranayama alone and other acts (kriyas - cleansing techniques like neti, dauti, etc) are not accepted by great sages." The commentator Brahmananda again refers to the name of Yajnavalkya in this context.

is Muktasana.

In this chapter, Yajnavalkya describes eight asanas with variations for two of them. Of these three are considered most important. The chapter ends with a note that proper practice of postures (asanas) along with yama and niyama destroy diseases. A very important fact to be noted by all students of yoga is that all these texts describe only the final, classical posture and not any of the intermediate or preparatory postures. This is because, in Vedic times, the practice of asanas was learned under the personal guidance and supervision of a teacher. These asanas were taught on an individual basis, with a strong emphasis on careful observation of the students aptitudes and abilities, and adaptation of the posture to the student by the teacher. Indeed, it was the teacher's role to adapt the postures to suit the needs and capabilities of each student. (See Yoga for Body, Breath and Mind by the same author for more details.)

de of the navel
urasana which

It is also worth noting that Yajnavalkya mentions the absence or disappearance of internal diseases as one benefit of asana practice. The phrase, "absence of internal diseases," does not merely mean absence of bodily, physical ailments. It also implies a greater stability and quietness of the mind. This, for example, is evident from HYP (I.17) which says "The practice of asanas leads to lightness of the body, firmness and health". The commentary then explains "firmness" as calmness of mind due to the reduction of the guna of activity (Rajas), and lightness of the body as coming about by the reduction of the guna of inertia, darkness and heaviness (Tamas). "Health" is explained in the commentary as the absence of disturbances in the mind. The disturbances of the mind referred to here are nine in number, as also mentioned in the Yogasutras (I.30). The Yogasutras (II.48) also state that the practice of asana leads to a state of being unaffected by the pairs of opposites (pleasure or pain, happiness or sorrow).

er with Yama,

Thus it is clear that, in ancient times, asana practice was primarily considered a spiritual practice, leading to greater physical and mental stability necessary for spiritual pursuits.

Appendix – to Chapter III

Different texts on yoga quote different numbers of asanas. For example, the Dhyanaabindu Upanishad says "There are as many asanas as there are varieties of beings." The HYP (I.33) says there are 84 asanas. Gheranda Samhita (II.1) says there are 84 lakh asanas but, of these, 84 are the best and, of these, 32 are described (II.2). The Siva Samhita (III.84) says there are 84 asanas and out of these four are described. The same asanas are described by different texts under different names. All these later texts on yoga have borrowed the descriptions of these asanas from this text of Yajnavalkya (see Appendix I), who is regarded as one of the ancient sages. This is evident from the HYP (I.18) which says "I proceed to describe some of the asanas accepted by such sages as Vasishtha and yogins such as Matsyendra." Brahmananda, the commentator says the asanas described here are approved by Vasishtha and Yajnavalkya. Similarly if we refer to the HYP (II.37) it says "Some teachers say that all impurities (of the nadis) are removed by Pranayama alone and other acts (kriyas - cleansing techniques like neti, dauti, etc) are not accepted by great sages." The commentator Brahmananda again refers to the name of Yajnavalkya in this context.

In this chapter, Yajnavalkya describes eight asanas with variations for two of them. Of these three are considered most important. The chapter ends with a note that proper practice of postures (asanas) along with yama and niyama destroy diseases. A very important fact to be noted by all students of yoga is that all these texts describe only the final, classical posture and not any of the intermediate or preparatory postures. This is because, in Vedic times, the practice of asanas was learned under the personal guidance and supervision of a teacher. These asanas were taught on an individual basis, with a strong emphasis on careful observation of the students aptitudes and abilities, and adaptation of the posture to the student by the teacher. Indeed, it was the teacher's role to adapt the postures to suit the needs and capabilities of each student. (See Yoga for Body, Breath and Mind by the same author for more details.)

It is also worth noting that Yajnavalkya mentions the absence or disappearance of internal diseases as one benefit of asana practice. The phrase, "absence of internal diseases," does not merely mean absence of bodily, physical ailments. It also implies a greater stability and quietness of the mind. This, for example, is evident from HYP (I.17) which says "The practice of asanas leads to lightness of the body, firmness and health". The commentary then explains "firmness" as calmness of mind due to the reduction of the guna of activity (Rajas), and lightness of the body as coming about by the reduction of the guna of inertia, darkness and heaviness (Tamas). "Health" is explained in the commentary as the absence of disturbances in the mind. The disturbances of the mind referred to here are nine in number, as also mentioned in the Yogasutras (I.30). The Yogasutras (II.48) also state that the practice of asana leads to a state of being unaffected by the pairs of opposites (pleasure or pain, happiness or sorrow).

Thus it is clear that, in ancient times, asana practice was primarily considered a spiritual practice, leading to greater physical and mental stability necessary for spiritual pursuits.

s Muktasana.

of the navel
rasana which

with Yama,

CHAPTER IV

Outline

- 1-6: Gargi's request to learn about Nadis, their position, Prana, their functions and purification of the Nadis (Nadisuddhi)
- 6-8: Concept of Prana and its dispersion
- 9-10: The importance of centering the Prana
- 11-15: Description and location of the seat of the internal fire in the body (Dehamadhya)
- 16-17: Position, shape and size of the Kandasthana
- 18-20: Position and description of the abode of the Prana and the Jiva (Nabhicakra)
- 21-23: Position and nature of the Kundalini
- 23-24: Kundalini and Prana - the awakening of the Kundalini
- 25-28: The fourteen important Nadis, and the most important ones among these fourteen
- 29-31: The location and features of Sushumna Nadi
- 31-34: The relative position and features of Ida and Pingala Nadis
- 35-38: The relative position of the remaining Nadis
- 39-46: The origin and termination of the Nadis
- 47-49: The ten Vayus - Prana to Dhananjaya
- 50-51: The abode of Prana
- 52-53: The abode of apana
- 54: The abode of Vyana
- 55: The abode of udana
- 55-57: The abode of samana
- 58: The other 5 Vayus
- 58-66: The process of digestion and assimilation of food and the role of the Vayus in this process
- 67-71: The function of each of the 10 Vayus
- 71-72: Instruction to Gargi to perform Nadisodhana pranayama

चतुर्थोऽध्यायः ॥

1-6: Gargi's request to learn about Nadis and their position, Vayus and their functions and purification of the Nadis (Nadisuddhi).

श्रुत्वेतद्भाषितं वाक्यं याज्ञवल्क्यस्य धीमतः ।
पुनः प्राह महाभागा सभामध्ये तपस्विनी ॥१॥

गार्ग्युवाच—

भगवन्ब्रूहि मे स्वामिन्नाडीशुद्धि विधानतः ।
केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाडयः सर्वदेहिनाम् ॥२॥

उत्पत्तिं चापि नाडीनां चारणं च यथाविधि ।
कन्दं च कीदृशं प्रोक्तं कति तिष्ठन्ति वायवः ॥३॥

स्थानानि चैव वायूनां कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
विज्ञातव्यानि यान्यस्मिन्देहे देहभृतां वर ॥४॥

वक्तुमर्हसि तत्सर्वं त्वत्तो वेत्ता न विद्यते ।
इत्युक्तो भार्यया तत्र सम्यक् तद्गतमानसः ॥५॥

गार्गी तां सुसमालोक्य तत्सर्वं समभाषत ।

Having listened to the words of the wise Yajnavalkya, in the assembly of sages, the blessed ascetic, Gargi spoke again. Gargi said, "My Lord and Master, tell me in an orderly manner about the purification of the Nadis.¹ By what means the Nadis of all beings can be purified, the origin of the Nadis and their movement, in the proper manner, of what nature the Kandasthana is said to be, the number of Vayus present [in the body], the positions of the Vayus and their functions, one by one - whatever is to be known in this body, you, Highest among Beings, are fit to tell us about all of them. There is no one as knowledgeable as you." Having thus been spoken to by his wife, with a mind absorbed totally in it (in her question), looking at Gargi, he told her about all that [she had asked about].

6-8: Concept of Prana and its dispersion.

याज्ञवल्क्य उवाच—

शरीरं तावदेवं हि षण्णवत्यङ्गुलात्मकम् ॥६॥

विद्वयेतत्सर्वजन्तूनां स्वाङ्गुलीभिरिति प्रिये ।
शरीरादधिकः प्राणो द्वादशाङ्गुलमानतः ॥७॥

चतुर्दशाङ्गुलं केचिद्वदन्ति मुनिसत्तमाः ।
द्वादशाङ्गुल एवेति वदन्ति ज्ञानिनो नराः ॥८॥

¹ We have retained the Sanskrit term, Nadi, for lack of an appropriate English equivalent. Nadis are subtle channels along which Prana, the life-force or energy, flows.

Jaynavaalkya said, "My Beloved! Know that the body is exactly ninety six angulas¹ for all beings by their own fingers. The Prana is greater than the body by twelve Angulas. Some venerable sages say [that it is] fourteen Angulas. [But] the realized ones say [that it is] only twelve Angulas.

10: The importance of centering the Prana.

आत्मस्थमनिलं विद्वानात्मस्थेनैव वह्निना ।
योगाभ्यासेन यः कुर्यात्समं वा न्यूनमेव वा ॥९॥

स एव ब्रह्मविच्छेष्टः स सम्पूज्यो नरोत्तमः ।
आत्मस्थवह्निनैव त्वं योगजेन द्विजोत्तमे ॥१०॥

The learned person who, by the practice of Yoga, with the help of the fire² equalizes or reduces the Prana, that is within oneself, is the greatest among those who have realized the Brahman. He is the best among men and is fit to be worshipped. You, Best among the Twice-Born, with the help of the fire born out of Yoga, master the Prana that is within oneself by the practice of Yoga.

11-15: Description and location of the seat of the internal fire in the body Dehamadhya.

आत्मस्थं मातरिश्चानं योगाभ्यासेन निर्जय ।
देहमध्ये शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥११॥

त्रिकोणं मनुजानां च चतुरस्रं चतुष्पदम् ।
मण्डलं तत्पतंगानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥१२॥

तन्मध्ये तु शिखा तन्वी सदा तिष्ठति पावकी ।
देहमध्यं च कुत्रेति श्रोतुमिच्छसि चेच्छुणु ॥१३॥

गुदात्तु द्व्यङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढाच्च द्व्यङ्गुलात् ।
देहमध्यं तयोर्मध्यं मनुष्याणामितीरितम् ॥१४॥

An "angula" is a measurement of length based on the width of the fingers. The width (cross section) of four fingers, excluding the thumb, is four angulas. Clearly, the span of four fingers which measures four angulas is different for each individual. For example, stand against a wall and mark out your height. Now measure that height by four fingerwidths. You will find that your height will be twenty four times the span of four fingerwidths, that is, ninety six angulas, as measured by your own fingerwidth.

The distances between the different important centres in the body has been stated in terms of angulas, as will be noticed later in this chapter. The distances between the vital points of the body (Marmasthanas) detailed in the Chapter VII have also been stated in terms of angulas. Later texts on Yoga also give the distances between the cakras in terms of angulas.

It is interesting to note the similarity between the Chinese and the Vedic measurements: four angulas is equivalent to three Chinese cuns. The measurement of the body in Chinese terms is seventy two cuns, which is three-fourths of ninety six angulas.

The word, Agni (translated here as "fire") may be derived from *Agram Nayati Iti Agnih*, or "that which leads everything to its end or final form." That is, Agni is that which burns and reduces everything to ash, which cannot be burnt further. In Vedic thought, Agni symbolizes the Divine (Paramatma). Just as Agni burns impurities, the Divine can burn the impurities within us, the Klesas or impurities of ignorance and ego, which leads us to our ultimate, true form as the Seer. Hence, the Agni referred to here should not be understood as mere physical fire. Jaynavaalkya also refers to meditation on the Divine in the form of Agni, as Vaisvanaragni - (see Chapter IX-18-24). Refer also to the introduction for a more detailed discussion on Agni.

चतुष्पदां तु ह्रन्मध्यं तिरश्चां तुन्दमध्यमम् ।
द्विजानां तु वरारोहे तुन्दमध्यमितीरितम् ॥१५॥

In the centre of the body is the abode of the fire, glowing like melted gold, [in the shape of] a triangle in humans, a square in animals and a circle in birds. This is the truth which I say to you. In the midst of this there is always present a fine flame. If you wish to know where the center of the body (Dehamadhya) is, listen. In humans, it is said to be two angulas above the anus and two angulas below the generative organ, [being] situated in between them. In quadrupeds, it is the centre of the heart (Hrdaya), and for other animals it is the centre of the belly. For birds, Beautiful One, it is said to be the middle of the belly.

16-17: Position, shape and size of the Kandasthana.

कन्दस्थानं मनुष्याणां देहमध्यान्नाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधमायामश्च तथाविधः ॥१६॥
अण्डाकृतिवदाकारं भूषितं तत्त्वगादिभिः ।
चतुष्पदां तिरश्चां च द्विजानां तुन्दमध्यमे ॥१७॥

The Kandasthana of humans is nine angulas from the Dehamadhya. It is four angulas in height and similarly in width, it's form is similar to the shape of an egg and is ornamented (surrounded) by the five elements of creation and sustenance (Tattvas). In quadrupeds, birds and other beings, it is in the centre of the belly (the Kandasthana).

18-20: Position and description of the abode of the Prana and the Jiva (Nabhicakra).

तन्मध्यं नाभिरित्युक्तं नाभौ चक्रसमुद्भवः ।
द्वादशारयुतं तच्च तेन देहः प्रतिष्ठितः ॥१८॥
चक्रेऽस्मिन्भ्रमते जीवः पापपुण्यप्रचोदितः ।
तन्तुपंजरमध्यस्था यथा भ्रमति लूतिका ॥१९॥
जीवस्य मूलचक्रेऽस्मिन्नधः प्राणश्चरत्यसौ ।
प्राणारूढो भवेज्जीवः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥२०॥

The middle of this (the Kandasthana) is called the Nabhi. In the Nabhi arises a cakra. That [cakra] has twelve spokes and it is by this that the body is held¹. Just as a spider moves around in its [self-spun] cage of thread² (web), the self (Jiva), instigated by his good and bad deeds moves around in this Cakra. In the lower part of this Cakra, which is the base for the self (Jiva), this Prana moves. The Jiva is mounted on the Prana at all times in all beings.

¹ The cakra at the navel is the center for the origin of all the Nadis. Therefore, Patanjali (Yogasutras III.29) says "Nabhicakre Kayavyuha Jnanam," that is, by Samyama on the Nabhicakra, one can understand the Vyuham or the arrangement of the various structures of the body.

² The web of the spider is self-spun, as is the web of our own past actions. Our past actions have conditioned us, and this conditioning is responsible for our bondage. References to this concept are also found in the Mundakopanishad.

11-23: Positi

Above this (the direction. Her proper movement at all times the mouth.³ (Brahm

13-24: Kundal

It is awakened d brightly in the fo of 4) Agni goes [

15-28: The 14 i

¹ The word "Kundalini" power, for She holds p
² The eight aspects of :
³ The same eight aspects
⁴ Kundalini blocking c
refers to the Seen (Prak
the abode at the Brahm
Divine are considered t
is the union of the Self
mean the same. When tl
⁵ Refer to VI.69-71, wh

23: Position and nature of the Kundalini.

तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं नाभेस्तिर्यङ्गधोर्ध्वतः ।
अष्टप्रकृतिरूपा सा अष्टधा कुण्डलीकृता ॥२१॥

यथावद्वायुसंचारं जलान्नादीनि नित्यशः ।
परितः कन्दपाश्वरेषु निरुद्धचैव सदा स्थिता ॥२२॥

मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ।

Above this (the Nabhicakra) is the location of the Kundalini, above and below the Nabhi in an oblique direction. Her character is the eight aspects of the Seen² and her form is spiral. Obstructing the proper movement of the Prana, water, food, etc. from all directions, from all sides of the Kandasthana, at all times the Kundalini is present covering the opening of the the door to freedom with her own mouth.³ (Brahmarandhra.).

24: Kundalini and Prana - the awakening of the Kundalini.

योगकाले त्वपानेन प्रबोधं याति साग्निना ॥२३॥

स्फुरन्ती हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ।
वायुर्वायुसखेनैव ततो याति सुषुम्णया ॥२४॥

It is awakened during the practice of Yoga by the Apana[vayu] along with the fire, throbbing, shining brightly in the form of a snake in the internal space (hrdayakasha). Then the Prana with (by the help of⁴) Agni goes [up] by the Sushumna.

25-28: The 14 important Nadis, and the most important ones among these 14.

कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्णेति प्रकीर्तिता ।
तिष्ठन्ति परितः सर्वाश्चक्रास्मिन्नाडोसंज्ञकाः ॥२५॥

नाडीनामपि सर्वासां मुख्यास्त्वेताश्चतुर्दश ।
इडा च पिंगला चैव सुषुम्णा च सरस्वती ॥२६॥

¹ The word "Kundalini" is of feminine gender. Kundalini represents the Mother Goddess and Her power. She is called Sakti, or power, for She holds power over Seen (Prakrti). The literal meaning of the word Kundalini is "spiral" or "winding in shape."

² The eight aspects of Seen (Prakrti) are the five forms of matter (earth, water, fire, air and space), the mind, the intellect, and the ego. The same eight aspects of Prakrti are listed in the Bhagavadgita (VII-4).

³ Kundalini blocking or covering the opening to the Brahmarandhram, (the door to freedom) at the bottom of the Sushumna Nadi, refers to the Seen (Prakrti), binding the Seer and blocking his way to freedom. Bound to the Seen, the Seer is unable to ascend to his true abode at the Brahmarandram. The Brahmarandhram is the abode of the seer, and of the Divine. The abode of the Seer and the Divine are considered the same since realizing one's self is the same as union with the Divine. Therefore, Yajnavalkya states that yoga is the union of the Self and the Divine, while the Yogasutras state that Yoga is to remain as the seer (the self) - fundamentally both mean the same. When the Seer arises to its abode it means that it reaches the abode of the Divine.

⁴ Refer to VI.69-71, where Yajnavalkya mentions the role of the Agni in arousing the Kundalini.

वारुणी चैव पूषा च हस्तिजिह्वा यशस्विनी ।
विश्वोदरा कुहश्चैव शंखिनो च पयस्विनी ॥२७॥

अलम्बुषा च गान्धारी मुख्याश्चैताश्चतुर्दश ।
आसां मुख्यतमास्तिस्त्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा ॥२८॥

The Nadi situated in the middle of the Kandasthana is called Sushumna. In this [Nabhi]cakra, on all the sides are present all the Nadis. Among all the Nadis the important ones are these fourteen. Ida, Pingala, Sushumna, Sarasvati, Varuni, Pusha, Hastijihva, Yashasvini, Visvodara, Kuhu, Shankhini, Payasvini, Alambusha and Gandhari - these are the fourteen important ones. Among these, three are most important and among the three, one is the greatest.

29-31: The location and features of Sushumna Nadi.

मुक्तिमार्गेति सा प्रोक्ता सुषुम्णा विश्वधारिणी ।
कन्दस्य मध्यमे गार्गि सुषुम्णा सुप्रतिष्ठिता ॥२९॥

पृष्ठमध्ये स्थिता नाडी सा हि मूर्ध्नि व्यवस्थिता ।
मुक्तिमार्गः सुषुम्णा सा ब्रह्मरन्ध्रेति कीर्तिता ॥३०॥

अव्यक्ता सैव विज्ञेया सूक्ष्मा सा वैष्णवी स्मृता ।

Gargi, that Sushumna which supports everything is known as the way to freedom. Gargi! The sushumna is firmly established in the middle of the Kandasthana. That Nadi is situated in the [centre of the] posterior region and ends in the top of the head. That Sushumna is the path to freedom and is called Brahmarandhra. It should be known as being unmanifest, subtle, and is spoken of as Vaishnavi.

31-34: The relative position and features of Ida and Pingala Nadis.

इडा च पिंगला चैव तस्याः सव्ये च दक्षिणे ॥३१॥

इडा तस्याः स्थिता सव्ये दक्षिणे पिंगला स्थिता ।
इडायां पिंगलायां च चरतश्चन्द्रभास्करी ॥३२॥

इडायां चन्द्रमा ज्ञेयः पिंगलायां रविः स्मृतः ।
चन्द्रस्तामस इत्युक्तः सूर्यो राजस उच्यते ॥३३॥

विषभागो रवेर्भागः सोमभागोऽमृतं स्मृतम् ।
तावेव घतः सकलं कालं रात्रिदिवात्मकम् ॥३४॥

Ida and Pingala are on its left and right. The Ida is situated on its left and the Pingala on the right. The moon and sun move in the Ida and Pingala. The moon must be known [as being] in Ida. The

sun is said to be
poisonous part i.
cause all time in

35-38: The rel

Sushumna engulfs
the Sushumna. Ga
Kuhu and Hastijih
Pusha and Sarasva
below the centre of

39-46: The origi

These comparisons to ti
below. The sun in the macr
Similarly in the microcosm
considered the king of herb
that which is not required
macrocosm is figuratively.

The association of these two
the functions of removal a
essential for sound sleep an

Time is a creation of the n
the Sushumna represents S
Therefore, the Sushumna is

sun is said to be in Pingala. The moon is said to be Tamasic and the sun is said to be Rajasic. The poisonous part is the part of the sun. The part of the moon is said to be nectar (Amṛta¹). These two cause all time in the form of night and day.

35-38: The relative position of the remaining Nadis.

भोक्त्री सुषुम्णा कालस्य गुह्यमेतदुदाहृतम् ।
सरस्वती कुहूश्चैव सुषुम्णापाश्वर्योः स्थिते ॥३५॥

गान्धारी हस्तिजिह्वा च इडायाः पृष्ठपाश्वर्योः ।
कुहोश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरा स्थिता ॥३६॥

यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वारुणी च प्रतिष्ठिता ।
पूषायाश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये पयस्विनी ॥३७॥

गान्धार्याश्च सरस्वत्याः स्थिता मध्ये च शंखिनी ।
अलम्बुषा च विप्रेन्द्रे कन्दमध्यादधः स्थिता ॥३८॥

Sushumna engulfs time². This is said to be a secret. Sarasvati and Kuhu are situated along the sides of the Sushumna. Gandhari and Hastijihva are at the back and side of Ida. Visvodara is situated between Kuhu and Hastijihva. Varuni is situated between Yashasvini and Kuhu. Payasvini is situated between Pusha and Sarasvati. In between Gandhari and Sarasvati is situated Shankhini. Alambusha is situated below the centre of the Kandasthana, Illustrious among Brahmin Women.

39-46: The origin and termination of the Nadis.

पूर्वभाग सुषुम्णाया आमद्वान्त कुहूः स्थिता ।
अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्या वारुणी सर्वगामिनी ॥३९॥

यशस्विनी च याम्यस्था पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
पिंगला चोर्ध्वगा याम्ये नासान्तं विद्धि मे प्रिये ॥४०॥

¹ These comparisons to the sun and the moon reflect the isomorphism between the macrocosm and the microcosm: As above, so below. The sun in the macrocosm is associated with the removal of all toxins and impurities. It removes and degrades waste products. Similarly in the microcosm, the Pingala Nadi is responsible for removal of poisons and toxins from the body. Likewise, the moon is considered the king of herbs, and the Ida Nadi helps retain the essence of what is needed by the body. Thus, the Sun (Pingala) removes that which is not required or is harmful to the body, while the moon (Ida) helps retain what is necessary for the body. Thus the macrocosm is figuratively likened to the microcosm, as Ida and Pingala.

The association of these two Nadis with the three Gunas is significant. The sun is related to Rajas and the moon to Tamas. Just as both the functions of removal and retention are essential, both Rajas and Tamas, are also needed. Tamas, represented by the moon, is essential for sound sleep and Rajas, represented by the sun, is essential for activity.

² Time is a creation of the mind. The flow of Prana into Ida and Pingala represent a scattered, dispersed mind. Prana remaining within the Sushumna represents Samadhi - a state of absorption of mind where time does not exist. Samadhi occurs when time ceases. Therefore, the Sushumna is described as engulfing time or being beyond time.

याम्ये पूषा च नेत्रान्तं पिंगलायास्तु पृष्ठतः ।
पयस्विनी तथा गार्गि याम्यकर्णान्तमिष्यते ॥४१॥

सरस्वती तथा चोर्ध्वमाजिह्वायाः प्रतिष्ठिता ।
आसव्यकर्णाद्विप्रेन्द्रे शङ्खिनी चोर्ध्वगा मता ॥४२॥

गान्धारी सव्यनेत्रान्तमिडायाः पृष्ठतः स्थिता ।
इडा च सव्यनासान्तं सव्यभागे व्यवस्थिता ॥४३॥

हस्तिजिह्वा तथा सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ।
विश्वोदरा तु या नाडी तुन्दमध्ये व्यवस्थिता ॥४४॥

अलम्बुषा महाभागे पायुमूलादधोगता ।
एतास्त्वन्याः समुत्पन्नाः शिराश्चान्याश्च तास्वपि ॥४५॥

यथाश्वत्थदले तद्वदब्जपत्रेषु वा शिराः ।
नाडीष्वेतासु सर्वासु विज्ञातव्यास्तपोधने ॥४६॥

Kuhu is present in the front region of the Sushumna, upto the end of the generative organ. Varuni which spreads everywhere is above and below the Kundalini. Yashasvini is considered to be on the right side upto the tip of the big toe. Know that Pingala goes upwards upto the nose on the right side, my beloved! Pusha extends on the right upto the eye, at the back of the Pingala. Payasvini is considered to extend upto the right ear, Gargi! Sarasvati is situated upwards, upto the tongue, Illustrious among Women! Shankhini is said to go upwards upto the left ear. Gandhari extends upto the left eye and is situated behind the Ida. Ida is present in the left side, upto the tip of the left nose. Hastijihva is said to extend down to the tip of the big toe of the left foot. The Nadi Visvodara is situated in the middle of the belly, Fortunate One! Alambusha goes downwards to the base of the anus region. The above-said Nadis and the various other channels that originate from them are similar to the [pattern of the] veins on the leaf of a pupil tree or a lotus plant. All these Nadis and the interconnecting channels are to be known, the One whose Wealth is Penance!

47-49: The ten Vayus - Prana to Dhananjaya.

प्राणोऽपानःसमानश्च उदानो व्यान एव च ।
नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥४७॥

एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः ।
एतेषु वायवः पंच मुख्याः प्राणादयः स्मृताः ॥४८॥

तेषु मुख्यतमावेतौ प्राणापानौ नरोत्तमे ।
प्राण एवेतयोर्मुख्यः सर्वप्राणभृतां सदा ॥४९॥

Prana, Apana, Samana, Udana, Vyana, Naga, Kurma, Krkara, Devadatta, Dhananjaya. These ten Vayus (life forces) flow in all these [above said] Nadis. Among these, the five Vayus, beginning with Prana

are considered
Women! Of

50-51: The

Between the r
the big toe is s
this one (vayu

52-53: The

Some say that t
hip, the shanks
glows above ar

54: The abod

There is no dou
in the ankles, n

55: The abod

Udana is preser

55-57: The ab

are considered important. Among those, these two, Prana and Apana, are most important, Best among them! Of these two, Prana alone is [more] important for all living beings always.

51: The abode of Prana.

आस्यनासिकयोर्मध्ये ह्रन्मध्ये नाभिमध्यमे ।
प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ॥५०॥

अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः परीतः प्राणसंज्ञकः ।
तिष्ठन्नेतेषु सर्वेषु प्रकाशयति दीपवत् ॥५१॥

Between the nose and the mouth, in the centre of the Hridaya, in the centre of the navel and by some in the big toe is said to be the abode of the Prana. Present below and above and surrounding the Kundalini, this one (vayu) known as Prana illuminates the rest of them like a lamp.

52-53: The abode of apana.

अपाननिलयं केचिद् गुदमेढोरुजानुषु ।
उदरे वृषणे कट्यां जङ्घेनाभौ वदन्ति हि ॥५२॥

गुदाग्न्यागारयोस्तिष्ठन्मध्येऽपानः प्रभञ्जनः ।
अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः प्रकाशयति दीपवत् ॥५३॥

organ. Varuni
to be on the
the right side,
is considered
trious among
eft eye and is
hva is said to
middle of the
re above-said
of the] veins
nels are to be

Some say that the abode of the Apana is in the anus, generative organ, thighs, knees, stomach, testicles, hip, the shanks and in the navel. Situated between the anus and the abode of the fire, the vayu apana glows above and below the Kundalini like a lamp.

54: The abode of Vyana.

व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च कृकट्यां गुल्फयोरपि ।
घ्राणे गले स्फिजोर्देशे तिष्ठत्यत्र न संशयः ॥५४॥

There is no doubt that Vyana is situated in the centre of the ear and the eyes in the sides of the neck, in the ankles, nose, throat and posterior region.

55: The abode of udana.

उदानः सर्वसन्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ।

Udana is present in all joints, in both the legs and hands also.

55-57: The abode of samana.

समानः सर्वगात्रेषु सर्वं व्याप्य व्यवस्थितः ॥५५॥

hese ten Vayus
ing with Prana

भुक्तं सर्वरसं गात्रे व्यापयन्वह्निना सह ।
द्विसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु संचरेत् ॥५६॥

समानवायुरेवैकः साग्निर्व्याप्य व्यवस्थितः ।
अग्निभिः सह सर्वत्र साङ्गोपाङ्गकलेवरे ॥५७॥

The Samana is present in the whole body, pervading everywhere, distributing the essence of what is eaten in the body, along with the fire, it moves in the seventy two thousand pathways of the Nadis. Only the Samana Vayu is present with the fire, along with which it pervades the whole of the body with all its limbs.

58: The abode of the other 5 Vayus.

नागादि वायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ।

The 5 Vayus starting with Naga, Kurma etc. are present in the skin, bones etc.

58-66: The process of digestion and assimilation of food and the role of the Vayus in this process.

तुन्दस्थं जलमन्नं च रसानि च समीकृतम् ॥५८॥

तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि कुर्यात्पृथक्पृथक् ।
पुनरग्नौ जलं स्थाप्य त्वन्नादीनि जलोपरि ॥५९॥

स्वयं हचपानं संप्राप्य तेनैव सह मारुतः ।
प्रवाति ज्वलनं तत्र देहमध्यगतं पुनः ॥६०॥

वायुना वातितो वह्निरपानेन शनैः शनैः ।
तदा ज्वलति विप्रेन्द्रे स्वकुले देहमध्यमे ॥६१॥

ज्वालाभिर्ज्वलनस्तत्र प्राणेन प्रेरितस्ततः ।
जलमत्युष्णमकरोत्कोष्ठमध्यगतं तदा ॥६२॥

अन्नं व्यञ्जनसंयुक्तं जलोपरि समर्पितम् ।
ततः सुषक्वमकरोद्वह्निः सन्तप्तवारिणा ॥६३॥

स्वेदमूत्रे जलं स्यातां वीर्यरूपं रसो भवेत् ।
पूरीषमन्नं स्याद्गार्गि प्राणः कुर्यात्पृथक्पृथक् ॥६४॥

समानवायुना सार्धं रसं सर्वासु नाडीषु ।
व्यापयञ्छ्वासरूपेण देहे चरति मारुतः ॥६५॥

The Prana i
belly. The
(joining) th
slowly by th
There the fi
The fire thro
been placed
(Rasa) beco
Prana, along
of breath. Th
through the :

67-71: The

Inhalation, ex
etc. is the func
Vyana. Raising
Samana in the
Kurma's functi
among Womer

71-72: Instru

After thus know
purification of t

व्योमरन्ध्रैश्च नवभिः विष्णूत्रादिविसर्जनम् ।
कुर्वन्ति वायवः सर्वे शरीरेषु निरन्तरम् ॥६६॥

The Prana in the middle of the belly separates the food, water and essence which are together in the belly. Then again, placing the water in the fire and the food on the water, itself [Prana] becoming (joining) the Apana, along with it, this Vayu kindles the fire in the Dehamadhya. The fire fanned slowly by the Prana Vayu then burns in its own abode - the Dehamadhya, Illustrious among Women! There the fire kindled by the Prana, by its flames makes the water in the middle of the belly very hot. The fire through the heated water, cooks the food along with the other intaken ingredients, that have been placed on the water. The Prana converts the water into sweat and urine, the essence of the food (Rasa) becomes semen (Sukra), and the solid waste is excreted in the form of faeces, Gargi! The Prana, along with the Samana Vayu spreading the Rasa in all the Nadis, flows in the body in the form of breath. The Vayus continuously undertake excretion of waste products, urine etc., in the entire body, through the roots of the hairs and the nine openings.

67-71: The function of each Vayu.

निःश्वासोच्छ्वासकासाश्च प्राणकर्मैति कीर्त्यते ।
अपानवायोः कर्मैतद्विष्णूत्रादिविसर्जनम् ॥६७॥

हानोपादानचेष्टादि व्यानकर्मैति चेज्यते ।
उदानकर्म तत्प्रोक्तं देहस्योन्नयनादि यत् ॥६८॥

पोषणादि समानस्य शरीरे कर्म कीर्तितम् ।
उद्गारादि गुणो यस्तु नागकर्मैति कीर्त्यते ॥६९॥

निमीलनादि कूर्मस्य क्षुतं वै कृकरस्य च ।
देवदत्तस्य विप्रेन्द्रे तन्द्रीकर्मैति कीर्तितम् ॥७०॥

धनंजयस्य शोफादि सर्वं कर्म प्रकीर्तितम् ।

Inhalation, exhalation, coughing are said to be the functions of the Prana. Excretion of urine, faeces etc. is the function of the Apana Vayu. Actions such as taking, giving are considered as functions of Vyana. Raising of the body etc. are said to be functions of Udana. Nutrition is said to be the function of Samana in the body. Belching etc. are said to be functions of Naga. Blinking, closing of the eyes etc. is Kurma's function, sneezing is Krkara's and drowsiness is said to be the function of Devadatta, Illustrious among Women! Swelling etc. are all said to be the function of Dhananjaya.

71-72: Instruction to Gargi to perform Nadisodhana.

ज्ञात्वैवं नाडीसंस्थानं वायूनां स्थानकर्मणी ॥७१॥

विधिनोक्तेन मार्गेण नाडीसंशोधनं कुरु ॥७२॥

इति श्री योगयामनवल्क्ये चतुर्थोऽध्यायः ।

After thus knowing the position of the Nadis and the position and function of the Vayus, undertake the purification of the Nadis in the prescribed manner.

VAYU	LOCATION	FUNCTIONS	NAME OF THE NADIS
1. Prana	Between nose & jaws, centre of the heart, centre of navel, big toe, surrounding kundalini.	Inhalation, exhalation, coughing, sneezing etc. Separates food, rasa etc.	Sushumna
2. Apana	Anus, generative organ, thighs, knees, stomach, testicles, kneecap, hip, navel.	Excretion.	Ida
3. Vyana	Between the ear and eyes, sides of the neck, ankles, nose throat, posterior region.	Taking in and giving out.	Pingala
4. Udana	All joints, in legs and hands also.	Rising, bending etc.	Sarasvati
5. Samana	Whole body.	Nutrition / growth of the body.	Kuhu
6. Naga	.....	Belching, vomitting etc.	Gandhari
7. Kurma	.....	Opening and closing of the eyes.	Hastijihva
8. Krkara	.....	Sneezing.	Visvodara
9. Devadatta	.....	Drowsiness, sleepiness.	Varuni
10. Dhananjaya	.....	Swelling etc.	Yasasvini
			1. Payasvini
			2. Pusha
			3. Shankhini
			4. Alambusha

*some of these locations and functions differ with Ayurvedic texts.

NAME OF THE NADI	POSITION OF THE NADI	REGION OF THE NADI
Sushumna	In the middle of the Kandasthana	Extends upto the top of the head
Ida	On the left of the Sushumna	Extends upto the tip of the left nose on the left side
Pingala	On the right of the Sushumna	Extends upto the tip of the nose on the right side
Sarasvati	On the side of the Sushumna	Extends upwards upto the tongue
Kuhu	On the side of the Sushumna	From the front region of the Sushumna upto the end of the generative organ
Gandhari	Back of Ida	Extends upto the left eye.
Hastijihva	Side of Ida	Extends upto the tip of the big toe of the left foot.
Visvodara	Between Kuhu and Hastijihva	In the middle of the the belly
Varuni	Between Yasasvini and Kuhu	Spreads everywhere and is above and below the Kundalini
0. Yasasvini	.....	Extends on the right side upto the tip of the toe
1. Payasvini	Between Pusha and Sarasvati	Extends upto the right ear
2. Pusha	At the back of the Pingala	Extends on the right upto the eye
3. Shankhini	Between Gandhari and Sarasvati.	Extends upwards upto the left ear.
4. Alambusha	Below the centre of the Kandasthana	Extends downwards to the bottom of the anus region.

CHAPTER V

Outline

- 2: Gargi's request and Yajñvalkyā's assent to teach the method of purification of the Nadis
- 9: The qualities of the aspirant, pre-requisites, ideal environment and daily routine for the practice of yoga
- 10-17: The view of some other sages on the environment, life style, and procedure of practice
- 17-20: The actual technique of Nadisodhana and the duration of practice
- 21-22: Results of such a practice

1-2: Gargi's request and Yajnavalkya's assent to teach the method of purification of the Nadis.

गार्ग्यवाच—

भगवन्ब्रह्मविच्छ्रेष्ठ सर्वशास्त्रविशारद ।
केनोपायेन शुद्धाः स्युर्नाडियो मे त्वं वद प्रभो ॥१॥

इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ।
तां समालोक्य कृपया नाडीशुद्धिमभाषत ॥२॥

Gargi said, "One who is Fit to be Worshipped, who is the greatest among the ones who have realized the Brahman, who has mastered all the sastras, please explain to me the method by which the Nadis should be purified. Thus asked by the one who seeks the Brahman [Gargi], the one who has realized the highest [Yajnavalkya], looked upon her with compassion and spoke about [the method for] the purification of the Nadis.

3-9: The qualities of the aspirant, pre-requisites, ideal environment and daily routine for the practice of yoga.

याज्ञवल्क्य उवाच—

विध्युक्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ।
यमैश्च नियमैर्युक्तः सर्वसङ्गविवर्जितः ॥३॥

कृतविद्यो जितक्रोधः सत्यधर्मपरायणः ।
गुरुशुश्रूषणरतः पितृमातृपरायणः ॥४॥

स्वाश्रमस्थः सदाचारः विद्वद्भिश्च सुशिक्षितः ।
तपोवनं सुसम्प्राप्य फलमूलोदकान्वितम् ॥५॥

तत्र रम्ये शुचौ देशे ब्रह्मघोषसमन्विते ।
स्वधर्मनिरतैः शान्तैर्ब्रह्मविद्भिः समावृते ॥६॥

वारिभिश्च सुसम्पूर्णं पुष्पैर्नानाविधैर्युते ।
फलमूलैश्च सम्पूर्णं सर्वकामफलप्रदे ॥७॥

देवालये वा नद्यां वा ग्रामे वा नगरेऽथवा ।
सुशोभनं मठं कृत्वा सर्वरक्षासमन्वितम् ॥८॥

त्रिकालस्नानसंयुक्तः स्वधर्मनिरतः सदा ।
वेदान्तश्रवणं कुर्वन्तस्मिन्योगं समभ्यसेत् ॥९॥

Yajnavalkya said: is endowed with all his studies [of the S of his duty and to tr the duties of] his s and character] and spiritual pursuits w, esounds with the c their duty, who hav temple or a flowing l flowers of different [in that Matha,] the Varnashramadharm

Yajnavalkya continually emph: The ten Yamas and the ten Niya: This refers to even those aspiran by different divisions of society Serving the Guru or teacher is co Devotion to one's parents implic: before any spiritual practice can be One should be educated by the gr knowledge. Instead, it refers to son A Matha is not to be mistaken for rovided complete protection. For Similar descriptions can be found The Matha should be established i water, fire or rocks to the extent of a amount of space spherically is suffic onstruction of the Matha has also b ee from insects and clean, smeared all." This does not refer to mere bathing Anta means "end." Thus, Vedam Upanishads. The last part (the end) of term of the Brahmasutras by Vyasa. T of lesser relevance to Vedic philosoc

Jaynavaalkya said: One who performs all the actions advocated by the Vedas¹, is devoid of desire, who is endowed with all the Yamas and Niyamas², who is uninvolved in worldly affairs, who has completed his studies [of the Sastras or scriptures], who has overcome anger³, who is devoted to the performance of his duty and to truth, who dutifully serves his Guru⁴, who is devoted to his parents⁵, who adheres to the duties of his stage in life (Ashrama), according to Varnashramadharm, who is of good conduct and character and who has been well educated by great scholars⁶, after going to a grove suitable for spiritual pursuits which has plenty of fruits, roots and good water, in that pleasing pure place which resounds with the chanting of the Vedas, surrounded by tranquil Vedic scholars who are devoted to their duty, who have realised the Brahman, having built a beautiful, well-protected Matha⁷ near a temple or a flowing river, in a village or a city⁸, abounding in water, filled with fruit and roots, and with flowers of different varieties, the entire surroundings being capable of bestowing all desired results, [in that Matha,] the aspirant should bathe thrice a day⁹, always be devoted to his duty (according to Varnashramadharm), listen to Vedanta¹⁰ and practise the path of Yoga.

¹ Jaynavaalkya continually emphasizes the necessity to abide by the Vedas and follow the path of Yoga. This is repeated in all the chapters.

² The ten Yamas and the ten Niyamas were discussed in detail in Chapters I and II.

³ This refers to even those aspirants who attempt to overcome anger. The various degrees to which practises such as non-violence etc. are to be adhered to by different divisions of society has been clearly explained in the Vedas, in the Varnashramadharm. This is also outlined in Chapter I.

⁴ Serving the Guru or teacher is considered an important prerequisite and is also mentioned in the Bhagavad Gita (chapter IV-34).

⁵ Devotion to one's parents implies that the person has a proper social support system. A stable basis of psychological and emotional support is essential before any spiritual practice can hope to succeed.

⁶ One should be educated by the greatest scholars. The word "scholar" used here to translate "Vidvan" should not be misunderstood as mere intellectual knowledge. Instead, it refers to someone who has directly experienced and realized whatever he or she has studied.

⁷ A Matha is not to be mistaken for a monastery where monks (sanyasis) resided. Traditionally, a Matha was quite safe, for the king of the land typically provided complete protection. For example, see the many references to Rama's kingly protection of various rishis and their Mathas in the Ramayana.

⁸ Similar descriptions can be found in the Hathayogapradipika. For example, Chapter I, verses 12-14 read follows:

The Matha should be established in a well-governed, well-ruled prosperous kingdom ruled by a righteous king. The place should be unaffected by water, fire or rocks to the extent of a bow's length. (The measure of a bow's length referred to here is the span of the arms stretched out width wise. This amount of space spherically is sufficient to maintain absolute physical fitness.) The place should be free from disturbances and in solitude. The actual construction of the Matha has also been explained. The Matha should not be too high or too low. It should have a small door and no holes. It should be free from insects and clean, smeared with cow dung. The appearance from outside should be attractive with a hall, a raised seat, a well and a surrounding wall."

⁹ This does not refer to mere bathing, but means that (Sandhyavandanam) meditation and pranayama should be practised three times everyday.

¹⁰ Anta means "end." Thus, Vedanta means "the end (essence) of the Vedas." The Vedas have 4 parts: the Samhita, Brahmana, Aranyaka and the Upanishads. The last part (the end) of the Vedas, the Upanishads, are considered the Vedanta. The essence of the Upanishads has been presented in the form of the Brahmasutras by Vyasa. The Brahmasutras are also referred to as Vedanta. It is not proper to diminish the parts apart from Upanishadic texts of lesser relevance to Vedic philosophy, as all four parts of the Vedas are quite significant to Vedic thought and lifestyle.

10-17: The view of some other sages on the environment, life style, and procedure of practice.

केचिद्वदन्ति मुनयस्तपःस्वाध्यायसंयुताः ।
स्वधर्मनिरताः शान्तास्तन्त्रेषु च सदा रताः ॥१०॥

निर्जने निलये रम्ये वातातपविवर्जिते ।
विध्युक्तकर्मसंयुक्तः शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥११॥

मन्त्रैर्न्यस्ततनुर्धोरः सितभस्मघरः सदा ।
मृदासनोपरि कुशान्समास्तोर्यं ततोऽजिनम् ॥१२॥

विनायकं सुसम्पूज्य फलमूलोदकादिभिः ।
इष्टदेवं गुरुं नत्वा तत आरुह्य चासनम् ॥१३॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि जितासनगतः स्वयम् ।
समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥१४॥

नासाग्रदृक् सदा सम्यक् सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
नासाग्रे शशभृद्बिम्बं ज्योत्स्नाजालवितानितम् ॥१५॥

सप्तमस्य तु वगंस्य चतुर्थं बिन्दुसंयुतम् ।
स्रवन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः ॥१६॥

इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।

Some sages who are endowed with austerities¹ (Tapas) and self-study² (Svadhya) and are devoted to their Varnashramadharma, who are peaceful, who are devoted to the study of the tantrasastras say, "In an uninhabited pleasant abode, without [excess of] heat or wind, performing the deeds said in the Vedas, after becoming pure and focussed, the aspirant who is strong, persevering, with a body controlled with the help of Mantras, always wearing the white sacred ash³, having placed tender special grass and then deer skin⁴ (especially of a black antelope) having worshipped the remover of obstacles (Lord Vinayaka), with fruits, roots etc., after saluting his personal deity and his Guru, then after ascending the seat facing east or north, assuming a comfortable and steady posture by himself keeping his neck, head and body erect in alignment with his mouth closed, remaining steady (without any movement),

¹ The root of this word, Tapas, is Tap meaning "to burn." Here it refers to the reduction or removal of the klesas.

² Svadhya: the word can be split and understood as Sva, "self," Adhi, "near," and Ayanam, "to go." Thus, an attempt to approach or go near one's self is Svadhya.

³ The daily rituals prescribed in the Vedas involve worshipping the Divine using fire. These rituals are to be performed by both those in the Brahmacharya Ashrama and householders. The ashes left after performing these ceremonies are the "sacred ashes" referred to here, and are smeared on the body. This is also mentioned in Chapter I.

⁴ A similar description can be found in the Bhagavad Gita (VI-11), where the preparation of the seat for the practice is described. The place should be pure and clean. The seat should be neither too high nor too low. It should be firmly and comfortably prepared with Kusa grass, a deerskin and a cloth, one placed over the other.

discussing his a
right hand). set
from the tip of

1-20: The ac

having inhaled th
the fire in the be
"Ram"), which is
nostril. Then one
exhale slowly thro
three Sandhis (in

1-22: Results o

A strikingly similar p
mits of actions, free fi
practice should be prep
now. Sitting on that seat
fold his body, neck and
should be tranquil and c
Turiya is usually unde
and dreaming.

Note that one nostril
exhalation and inhalatio

of practice flossing his attention well on the tip of his nose¹ always, placing on his left [hand] his other hand (right hand), seeing by his eyes, with concentration, the moon with its cool rays with the flow of nectar from the tip of the head representing the Turiya Avastha².

11-20: The actual technique of Nadisodhana and the duration of practice.

ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायन्ज्वालावलीयुतम् ॥१७॥

रेफं च बिन्दुसंयुक्तमग्निमण्डलसंस्थितम् ।
ध्यायन्निरेचयेत्पश्चान्मन्दं पिंगलया पुनः ॥१८॥

पुनः पिंगलयापूर्य प्राणं दक्षिणतः सुधीः ।
पुनर्विरेचयेद्वीमानिडया तु शनैः शनैः ॥१९॥

त्रिचतुर्वत्सरं वाथ त्रिचतुर्मासमेव वा ।
षट्कृत्व आचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसन्धिषु ॥२०॥

Having inhaled the air through the left nostril filling up [the chest and abdomen], then meditating on the fire in the belly with its flames in the Dehamadhya and meditating on the seed letter of fire (Ram³), which is established in the region of fire he must exhale afterwards slowly through the right nostril. Then one who is determined and wise, inhaling the air through the right nostril, must again exhale slowly through the left nostril³. One should practice this in solitude six times everyday at the three Sandhis (in the morning, afternoon and evening) for three to four months or three to four years.

11-22: Results of such a practice.

नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोपलक्षिताम् ।
शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्तिनः ॥२१॥

नादाभिव्यक्तिरित्येते चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् ।
यावदेतानि सम्पश्येत्तावदेव समाचरेत् ॥२२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये पंचमोऽध्यायः ।

A strikingly similar procedure is detailed in the Bhagavad Gita (VI.13-17). The aspirant should be free from desire for fruits of actions, free from motivations, should have control over himself and should be in solitude. The seat for the practice should be prepared with Kusha grass, deerskin and a cloth in a clean place, firmly fixed, neither too high nor too low. Sitting on that seat, he should focus his mind totally, having controlled the senses and practice Yoga. He should hold his body, neck and head still and erect, focussing his gaze on the tip of his nose, without being distracted. He should be tranquil and calm, fearless, control his mind and meditate upon the Divine.

Turiya is usually understood as the fourth state of consciousness, beyond the three normal states of waking, deep sleep and dreaming.

Note that one nostril should be fully closed, and the other partially closed, in order to facilitate smooth and long exhalation and inhalation.

One attains Nadisuddhi, which is characterised by certain distinct indications. Lightness of the body, enhancement of the fire in the stomach (Jatharagni) improvement in the voice¹ (Nada). These changes are indicative of its attainment (of the Nadis being purified). One should continue to practice thus until these [above mentioned changes] are experienced.

¹ The HYP also describes similar benefits (II.19-20). When the Nadis are cleansed, certain outward external changes can be observed, including lightness in the body, lustre, control over the breath, enhanced Agni in the stomach and an improvement in the voice.

Outline

1:	Yaj
2-3:	Def
4-7:	One
8-10:	Anc
11-15:	Mar
16-23:	Mar
24-25:	Defi
25-35:	The
35-38:	The
39-49:	Bene thera
50-53:	Anot
54-58:	Pran:
59-64:	Anot
65-75:	Pran: and tl
75-78:	Prana
79-82:	The v

CHAPTER VI

Outline

- Yajnavalkya begins his discourse on Pranayama
- 3: Definition of Pranayama
- 7: One type of Pranayama
- 10: Another type of Pranayama
- 11-15: Mantras to be used by a Brahmin during Pranayama
- 16-23: Mantras to be used by others and the benefits of such a Pranayama practice
- 24-25: Definition of inhalation, holding and exhalation
- 25-35: The three grades of Pranayama
- 35-38: The method to attain mastery over Prana and the benefits of such mastery
- 39-49: Benefits of focussing the Prana at various places in the body and the therapeutic applications of Pranayama
- 50-53: Another means to master the Prana (Shanmukhi Mudra)
- 54-58: Pranayama and Nada
- 59-64: Another means to master the Prana (an alternative to the Shanmukhi Mudra)
- 65-75: Pranayama and Kundalini - The burning and awakening of the Kundalini and the ascending of the Prana to the Brahmarandhra
- 75-78: Pranayama practice for union with the Divine
- 79-82: The virtues of Pranayama and the importance of its practice

1: Yajnavalkya begins his discourse on Pranayama.

याज्ञवल्क्य उवाच—

प्राणायाममथेदानीं प्रवक्ष्यामि विधानतः ।
समाहितमनास्त्वं च शृणु गार्गि वरानने ॥१॥

Yajnavalkya said, "Now¹, I am now going to speak about Pranayama in an orderly manner. Gargi, One with a Beautiful Countenance, listen to me with a focussed mind.

2-3: Definition of Pranayama.

प्राणापानसमायोगः प्राणायाम इतीरितः ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥२॥

वर्णत्रयात्मका ह्येते रेचपूरककुम्भकाः ।
स एषः प्रणवः प्रोक्तः प्राणायामश्च तन्मयः ॥३॥

Balancing Prana and Apana together² is said to be Pranayama. Pranayama is said to consist of exhale (Rechaka), inhale (Puraka) and holding (Kumbhaka)³. These three components of Pranayama namely exhale, inhale and holding are of the nature of three syllables (A, U, M). [Thereby] Pranayama is of the form of the Pranava (Om)⁴.

¹ Many Vedic texts begin with the Sanskrit word, "Atha," which is commonly translated as "Now." For example, the Yogasutras begin with "Atha Yoganusasanam" and the Brahmasutras begin with "Athatho Brahmajijnasa." This word is considered to be auspicious, since "Atha" and "Om" are said to have originated from the throat of Brahma the Creator. Importantly, it means that the student is now ready to receive the teachings. In this context, it means that the person has fulfilled the requirements laid out in the previous chapters:

Adherence to the Yamas and Niyamas (Chapters I and II);

Mastery of the Asana for the practice of Pranayama (Chapter III). (Note that Vyasa, in his commentary on Patanjali's Sutra on Pranayama (YS II.49) expresses the same opinion. He says "Sati Asana Jaye," which means "Having mastered asana..." However, it is important to note that no particular posture is specified.);

Clear knowledge of the position of the Nadis, the Vayus and their functions (Chapter IV).

Attainment of purity of the Nadis (Chapter V).

² "Union" here means balancing. It refers to Prana and Apana remaining in their respective places and functioning properly together. The Prana is in the chest area; Apana is in the abdominal area. Imbalance in the functioning of Prana or Apana is the cause of many diseases.

³ The order in which the three components are mentioned here is very significant: Rechakam (exhale), Purakam (inhale) and Kumbhaka (holding). In practice, it is very important to begin by extending the exhalation and then move on to master inhalation, followed by holding. This same order is specified in the Yogasutras (II.50), and the Bhagavad Gita (IV.29) also says "Apāne Juhvati Pranam...", meaning "Begin with exhale."

⁴ The equation of Pranayama with Om is significant in the context of the connection between the microcosm and macrocosm. In the microcosm, Prana is the life force and the basis for all 3 bodily functions: creation, sustenance and destruction. Likewise in the macrocosm, Om represents the Divine and the three letters of Om A, U and M symbolize creation, sustenance and destruction, respectively. Pranayama will later be defined in terms of the Gayatri mantra, which is used as a meter for measuring the length of inhale, exhale and hold. The use of Gayatri with Pranayama is described in verses 4-10 from the alternate recension at the end of this chapter.

inhaling the air
(abdomen) one
for sixty four un
retain the breat
slowly² the inh
here too, thinki

10: Another

This is Pranayam
units thinking of
inhaled air, think
and then one mus

Various mental attitu
one of these interpretat
(Iyā). In this scheme,

The practitioner must
YYP (II-9) says "exhal
According to the Ved
either masculine or fen
Mahesvara, the Suprem
However, as already me
teacher.

7: One type of Pranayama.

इडया वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
शनैः षोडशभिर्मात्रैरकारं तत्र संस्मरेत् ॥४॥

धारयेत्पूरितं पश्चान्चतुःषष्ठ्या तु मात्रया ।
उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥५॥

यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जपसंयुतम् ।
पूरितं रेचयेत्पश्चात्प्राणं बाह्यानि लान्वितम् ॥६॥

शनैः पिङ्गलया गार्गि द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
मकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥७॥

Inhaling the air slowly for sixteen units (matras) through the left nostril, filling the belly (chest and abdomen) one must meditate on [the deity represented by] "A". Then one must retain the inhaled air for sixty four units thinking of [the deity represented by] "U" and meditate on the Pranava. Otherwise, retain the breath for as long as possible along with repetition of the mantra (Japa). Then exhale slowly² the inhaled air for thirty two units to join the air outside through the right nostril (Pingala). Here too, thinking of [the deity represented by] "M" meditate on the Pranava, Gargi.

8-10: Another type of Pranayama.

प्राणायामो भवेदेषः पुनश्चैवं समभ्यसेत् ।
ततः पिङ्गलयापूर्य मात्रः षोडशभिस्तथा ॥८॥

उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्सुसमाहितः ।
पूरितं धारयेत्प्राणं प्रणवं विंशतिद्वयम् ॥९॥

जपेदत्र स्मरन्मूर्ति मकाराख्यं महेश्वरम् ।
यावद्वा शक्यते पश्चाद्रेचयेदिडयानिलम् ॥१०॥

This is Pranayama. One must do this again (repeatedly). Inhaling through the right nostril for sixteen units thinking of [the deity represented by] "U" here too, with a focussed mind, one must hold the inhaled air, thinking of "M" representing Mahesvara³ repeating forty times or for as long as possible and then one must exhale the air through the left nostril.

Various mental attitudes (Bhavanas) are possible during the practice. One has to learn them from a competent Guru. According to one of these interpretations, A represents Vishnu or God, U represents Lakshmi or the Mother Goddess, and M represents the self (Jiva). In this scheme, U the Mother Goddess, can be thought of as the link between the self (M) and the Divine (A).

The practitioner must first master slow and smooth exhalation. Thus many texts say that exhale should not be fast. For example, the UYP (II-9) says "exhale slowly, not fast." Holding should not affect the exhalation.

According to the Vedas, the word, "Brahman," is of neuter gender. As a consequence, one can relate to Brahman, the Godhead, as either masculine or feminine. Various mental attitudes may be used during the practice of Pranayama. This manuscript refers to Mahesvara, the Supreme God, while yet another version refers to Maheswari, the Great Goddess, who is the Mother of the Universe. However, as already mentioned, the masculine and feminine aspects are inseparable. One must learn the proper methodology from a teacher.

11-15: Mantras to be used by a Brahmin during Pranayama.

एवमेव पुनः कुर्यादिडयापूर्य पूर्ववत् ।
नाड्या प्राणं समारोप्य पूरयित्वादरस्थितम् ॥११॥

प्रणवेन सुसंयुक्तां व्याहृतीभिश्च संयुताम् ।
गायत्रीं च जपेद्विप्रः प्राणसंयमने त्रयः ॥१२॥

पुनश्चैवं त्रिभिः कुर्यात्पुनश्चैवं त्रिसन्धिषु ।
यद्वा समभ्यसेन्नित्यं वैदिकं लौकिकं तु वा ॥१३॥

प्राणसंयमने विद्वान्जपेत्तद्विंशतिद्वयम् ।
ब्राह्मणः श्रुतसम्पन्नः स्वधर्मनिरतः सदा ॥१४॥

स वैदिकं जपेन्मन्त्रं लौकिकं न कदाचन ।
केचिद्भूतहितार्थाय जपमिच्छन्ति लौकिकम् ॥१५॥

One must do this again (repeatedly). Inhaling as before through left nostril, taking the air in, having filled the belly (chest and abdomen), a Brahmin should repeat the Gayatri Mantra three times accompanied by Om and the Vyahrtis¹ during Pranayama. One must do thus three times during the three Sandhis (morning, afternoon and evening). Or, the learned one should, everyday, during Pranayama, do forty repetitions of Mantras, Vaidika or Laukika². A Brahmin who has studied the Vedas, who is devoted to the performance of his duty (according to the Varnashramadharma) should always do Japa of only Vaidika Mantras, never Laukika Mantras. There are some who consider that Japa with Laukika mantras can be done for the welfare of living beings.

16-23: Mantras to be used by others and the benefits of such a Pranayama practice.

द्विजवत्क्षत्रयस्याक्तः प्राणसंयमन जपः ।
वैश्यानां धर्मयुक्तानां स्त्रीशूद्राणां तपस्विनाम् ॥१६॥

प्राणसंयमने गार्गि मन्त्रं प्रणववर्जितम् ।
नमोन्तं शिवमन्त्रं वा वैष्णवं वेष्यते बुधैः ॥१७॥

यद्वा समभ्यसेच्छूद्रो लौकिकं विधिपूर्वकम् ।
प्राणसंयमने स्त्री च जपेत्तद्विंशतिद्वयम् ॥१८॥

न वैदिकं जपेच्छूद्रः स्त्रियश्च न कदाचन ।
स्वाश्रमस्थस्य वैश्यस्य केचिदिच्छन्ति वैदिकम् ॥१९॥

¹ The Vyahrtis here refer to the words "Bhuh, "Bhuvah" and "Suvah" which are found in the Gayatri mantra.

² A Mantra used to gain realization (Jnanam) is Vaidika. A Mantra used to gain worldly benefits is Laukika.

pa during Pranayar
and the fourth divisio
Pranayama, Mantras
commended by the
other than from the
women and the fourth
follow the duties of th
must do Pranayama w
Pranayama thus sixteen
as committed [the crii
ne who had killed a E
amashramadharma)
practice of] Pranayam

4-25: Definition of

aking in the air from ou
te a filled pot is reten

The word, "Namah," signif
gence of any Mantra is sur
rendering to the deity Shiv
in the Vedic tradition, wom
from other texts (like the Vish
entitled to practice Pranayam
meditating on Lord Vishnu (Ja
uggested were different, the
while others used equivalent
The Vedas are called "Sruti,"
transmitted orally. The Brahm
considered a grave offense as i

सन्ध्ययोरुभयोनित्यं गायत्र्या प्रणवेन वा ।
प्राणसंयमनं कुर्याद्ब्राह्मणो वेदपारगः ॥२०॥

नित्यमेवं प्रकुर्वीत प्राणायामांस्तु षोडश ।

अपि भ्रूणहनं मासात्पुनन्त्यहरहः कृताः ॥२१॥

ऋतुत्रयात्पुनन्त्येनं जन्मान्तरकृतादघात् ।

वत्सराद्ब्रह्महा शुद्ध्येत्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ॥२२॥

योगाभ्यासरतास्त्वेवं स्वधर्मनिरताश्च ये ।

प्राणसंयमनेनैव सर्वे मुक्ता भवन्ति हि ॥२३॥

Pranayama during Pranayama is said for Kshatriyas to be the same as for Brahmins. For Vaishyas, women and the fourth division who are devoted to their duty and are endowed with austerities (Tapas), during Pranayama, Mantras without the pranava, ending with Namah¹, relating to Siva or Vishnu are recommended by the wise. Otherwise, women and the fourth division must do Japa on Laukika Mantras (other than from the Vedas), in the proper manner forty times, during [the practice of] Pranayama. Women and the fourth division are not to do Japa on Vaidika mantras². Some say that Vaishyas who follow the duties of their Ashrama can use Vaidika mantras. A Brahmin who has mastered the Vedas must do Pranayama with the Gayatri or Pranava every morning and evening. One must always practice Pranayama thus sixteen times. Done [day after day] for a month, [Pranayama] purifies even one who has committed [the crime of] abortion. In six months, it purifies the sins of earlier births. In a year even one who had killed a Brahmin will be purified³. Those who are devoted to their duty (according to the Ashramadharma) and who are devoted to the practice of Yoga, will all be freed through [the practice of] Pranayama itself. Therefore one must practice [Pranayama] everyday.

4-25: Definition of inhalation, holding and exhalation.

बाह्यादापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ।

सम्पूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत् ॥२४॥

बहिर्यद्वेचनं वायोरुदराद्वेचकः स्मृतः ।

Taking in the air from outside and filling the abdomen is inhale, retaining the air [in the chest and abdomen] like a filled pot is retention. Expelling the air out from the chest and abdomen is called exhale.

The word, "Namah," signifies surrender. "Na" means "Not" and "Mah" means "Mine," thus "Namah" means "Not mine." The essence of any Mantra is surrender to the Divine. Hence most Mantras begin or end with Namah, for example "Sivaya Namah" (surrendering to the deity Shiva) or "Vishnave Namah" (surrendering to the deity Vishnu). In the Vedic tradition, women and members of the fourth division were not initiated into the Vedas. Therefore, Mantras or verses from other texts (like the Vishnusahasranama) were prescribed for them. Though they were not initiated into the Vedas, they were entitled to practice Pranayama. For example, in the Ramayana, Kausalya, the mother of Rama, was practicing Pranayama and meditating on Lord Vishnu (Janardhana) when Rama came to seek her blessings before leaving for the forest. Though the Mantras suggested were different, the goal of freedom (Moksha) was the same. That is, those initiated into the Vedas used Vedic Mantras, while others used equivalent Mantras from other texts.

The Vedas are called "Sruti," from the root, "Sru," meaning "to hear." The Vedas were never written down, but were memorized and transmitted orally. The Brahmins were the repository of all the Vedic knowledge and wisdom. Therefore, killing a Brahmin was considered a grave offense as it amounted to the destruction of knowledge.

25-35: The three grades of Pranayama. Explanation of Kevala Kumbhaka and Sahita Kumbhaka, and the benefits thereof.

प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः ॥२५॥

कम्पको मध्यमः प्रोक्त उत्थानश्चोत्तमो भवेत् ।

पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवः ॥२६॥

सम्भवत्युत्तमे गार्गि प्राणायामे सुखी भवेत् ।

प्राणो लयति तेनैव देहस्यान्तस्ततोऽधिकः ॥२७॥

देहश्चोत्तिष्ठते तेन कृतासनपरिग्रहः ।

निःश्वासोच्छ्वासकौ तस्य न विद्येते कथंचन ॥२८॥

देहे यद्यपि तौ स्यातां स्वाभाविकगुणानुभौ ।

तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ॥२९॥

तयोर्नाशे समर्थः स्यात्कर्तुं केवलकुम्भकम् ।

रेचकं पूरकं मुक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ॥३०॥

प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ।

रेच्य चापूर्य यः कुर्यात्स वै सहितकुम्भकः ॥३१॥

सहितं केवलं चाय कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ।

यावत्केवलसिद्धिः स्यात्तावत्सहितमभ्यसेत् ॥३२॥

केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरणवर्जिते ।

न तस्य दुर्लभं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥३३॥

मनोजवत्वं लभते पलितादि च नश्यति ।

मुक्तेरयं महाभार्गो मकाराख्यान्तरात्मनः ॥३४॥

नादं चोत्पादयत्येषः कुम्भकः प्राणसंयमः ।

That Pranayama which produces excessive perspiration is the lowest among the types of Pranayama. The one which causes trembling [in the body] is said to be mediocre. The one that makes the body [feel light enough to] rise up is the best Pranayama¹. Each preceeding one (Pranayama) must be done until the best one comes about. When the highest Pranayama comes about (is attained), one reaches a state of comfort and joy. The Prana that was scattered re-enters Sushumna through this Pranayama². One's body, firmly seated in Asana, rises by this [Pranayama]. Inhale and exhale do not exist for him anymore. Although they both exist as inherent qualities in the body, nevertheless, by that highest Pranayama, they perish. When these two perish, one becomes fit to practice Kevala Kumbhaka. The Pranayama where the breath is held inside relinquishing (without active regulation of) inhale and exhale, effortlessly

¹ The stages in Pranayama are explained similarly in the HYP (II.12).

² This centering of the Prana is explained in detail in Chapter IV of this text. The centering or reentry of the Prana (into the body), through the practice of Pranayama, is indicative of the focussing of the mental activities as mentioned in the Yogasutras. Therefore the Yogasutras (II-53) say that as a result of pranayama the mind becomes fit for Dharana.

said to be Kevala Kumbhaka. Sahita practiced till Kevala regulation of] inhal worlds. One acquire this path is the high

38: The meth

प्राणसंयमनं ना

एषः प्राणजयो किञ्चित्प्राणजयो

बाह्यात्प्राणं स नाभिमध्ये च

धारयेन्मनसा प्र सर्वरोगविनिर्मुक्त

Kumbhaka Pranayan Pranayama. This lea death³. I will tell you degree. Having inha tain the Prana, thro morning, afternoon a

49: Benefits of application:

ना

स

श

र

Kevala Kumbhaka is the st becomes a master of Prana a Yogasutras. Thus, the same v while defining Pranayama. / Nada is heard when the t explained in detail in the HY Proper practice of Pranaya ternal self which is beyond t

said to be Kevala Kumbhaka¹. The one (Pranayama) done by inhaling and exhaling is Sahita Kumbhaka. Sahita Kumbhaka and Kevala Kumbhaka must be practiced. Sahita Kumbhaka must be practiced till Kevala Kumbhaka is attained completely. When Kevala Kumbhaka, without [active regulation of] inhale and exhale is attained, for him, there is nothing that is unattainable in the three worlds. One acquires total control over the mind, and old age vanishes (the aging process slows down). This path is the highest one leading to the liberation of the Self (Jivatma) signified by [the seed letter] M.

638: The method to attain mastery over the Prana and the benefits of such mastery.

प्राणसंयमनं नाम देहे प्राणस्य धारणम् ॥३५॥

एषः प्राणजयोपायः सर्वमृत्यूपघातकः ।
किञ्चित्प्राणजयोपायं तव वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥३६॥

बाह्यात्प्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः ॥३७॥

धारयेन्मनसा प्राणं सन्ध्याकालेषु सर्वदा ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तो जीवेद्योगी गतकलमः ॥३८॥

Kumbhaka Pranayama, causes the appearance of Nada². Retaining the Prana within the body is called Kumbhaka. This leads to mastery over the Prana (Kevala Kumbhaka), leads to absence of disease and death³. I will tell you, in the proper manner, the methodology to attain mastery over Prana to a certain degree. Having inhaled the air from outside and filled the chest and abdomen, one must endeavour to retain the Prana, through the mind, in the navel, tip of the nose and the big toes during the Sandhya (morning, afternoon and evening) always. The practitioner lives free from all diseases, free from fatigue.

649: Benefits of focussing the Prana at various places in the body and the therapeutic applications of Pranayama.

नासाग्रे धारणं गार्गि वायोविजयकारणम् ।
सर्वरोगविनाशः स्यान्नाभिमध्ये च धारणात् ॥३९॥

शरीरं लघुतां याति पादाङ्गुष्ठे च धारणात् ।
रसनावायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः ॥४०॥

of Pranayama.
the body [feel
t be done until
reaches a state
Pranayama². One's
him anymore.
st Pranayama,
the Pranayama
ale, effortlessly

ana (into the body).
utras. Therefore the

Kevala Kumbhaka is the state where the movement of the breath is not influenced by the state of mind. In such a case, the person becomes a master of Prana and a master of his mind. Mastery of the Prana is the same as the mastery of the mind spoken of in the Yogasutras. Thus, the same word, Vrtti, which is used in the context of "Cittavrttinirodhah" in PYS (1.2) is also used in PYS (II.50) while defining Pranayama. As a practice it involves Krama pranayama where inhale and exhale are done in steps with retention. Nada is heard when the Nadis are cleansed by the practice of Pranayama. (Nadanusandhanam). Mental focus through sound is explained in detail in the HYP (Chapter IV).

Proper practice of Pranayama leads to absence of disease. "Absence of death" here means that the person realizes his or her true, eternal self which is beyond time, birth and death.

श्रमदाही न तस्यास्तां नश्यन्ति व्याधयस्तथा ।
सन्ध्योर्ब्राह्मिकाले वा वायुमाकृष्य यः पिबेत्

त्रिमासात्तस्य कल्याणि जायते वाक्सरस्वती ।
षण्मासाभ्यासयोगेन महारोगैः प्रमुच्यते ॥४२॥

आत्मन्यात्मानमारोप्य कुण्डल्यां यस्तु धारयेत् ।
क्षयरोगादयस्तस्य नश्यन्तीत्यपरे विदुः ॥४३॥

जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरोधयन् ।
यः पिबेदमृतं विद्वान्सकलं भद्रमश्नुते ॥४४॥

आत्मन्यात्मानमिडया समानीय भ्रुवोन्तरे ।
पिबेद्यस्त्रिदशाहारं व्याधिभिः स विमुच्यते ॥४५॥

नाडीभ्यां वायुमारोप्य नाभौ वा तुन्दपार्श्वयोः ।
घटिकैकां वहेद्यस्तु व्याधिभिः सोऽभिमुच्यते ॥४६॥

मासमेकं त्रिसन्ध्यायां जिह्वयारोप्य मास्तम् ।
पिबेद्यस्त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे ॥४७॥

गुल्माष्ठीला प्लीहा चान्ये त्रिदोषजनितास्तथा ।
तुन्दमध्यगता रोगाः सर्वे नश्यन्ति तस्य वै ॥४८॥

ज्वराः सर्वे विनश्यन्ति विषाणि विविधानि च ।
बहुनोक्तेन किं गार्गि पलितादि च नश्यति ॥४९॥

Gargi, focussing [the Prana] at the tip of the nose, is the means to mastery over Prana. By focussing on the navel all diseases are removed. The body attains lightness by focussing on the big toes¹. For the person who inhales the air through the tongue constantly² there is no fatigue, and heat and diseases perish. One who inhales air (practises Pranayama) thus during the Sandhis (morning, afternoon and evening) or before sunrise (Brahmamuhurta) for three months acquires proficiency in speech One Who Is Blessed! (Gargi). By practising for six months one is freed from all diseases. Some others opine that if one turns the mind inward and focusses on the Kundalini, diseases related to degeneration, decay etc. are destroyed. The learned one who inhales the air through the tongue, retains it at the base

¹ In explaining the various types of Pranayama to overcome disease and stay healthy, Yajnavalkya emphasizes the effect of mental focus (Bhavana) in Pranayama. That is, the results of Pranayama vary depending on where the mind is focussed.

² This type of Pranayama is called Sitali Pranayama. This is praised as useful for many debilitating diseases like Asthma, Diabetes etc. (maharaogas)

the tongue, and
haling through t
ed from diseas
her sides of the
minute after inhal
inks the nectar,
one month, is fi
shas² and disea
e destroyed. Wh

53: Another i

thus is the means fo
posture that one is
senses away from sc
upwards, having con
and the other senses
and the nostrils with
rown of the head, ti

4-58: Pranayama

This Pranayama includes
terms of mental process, c
unified and its external fl
In Ayurveda, the 3 doshas
This is called "Shanmukhi

the tongue, and drinks the nectar, attains all benefits¹. The one who controls and focusses the mind, breathing through the left nostril, focussing [on the space] between the eyebrows and drinks nectar is freed from diseases. One who inhales through both nostrils focussing [the Prana] on the navel or other sides of the belly, [and continues the cycle] for twenty four minutes (24 times holding one minute after inhale) is quickly relieved from diseases. For one who inhales through the tongue and drinks the nectar, focussing on the belly, during the three Sandhis (morning, afternoon and evening) for one month, is freed of all diseases of the spleen, and other diseases. All diseases caused by the three doshas² and diseases of the stomach too are all destroyed. All fevers and various toxins in the system are destroyed. Why say more Gargi, even old age is destroyed.

53: Another means to master the Prana (Shanmukhi Mudra).

एवं वायुजयोपायः प्राणस्य तु वरानने ।
शक्यमासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥५०॥

करणानि वशीकृत्य विषयेभ्यो बलात्सुधीः ।
अपानमूर्ध्वमाकृष्य प्रणवेन समाहितः ॥५१॥

हस्ताभ्यां बन्धयेत्सम्यक्कर्णादि करणानि च ।
अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां च चक्षुषी ॥५२॥

नासापटौ मध्यमाभ्यां प्रच्छाद्य करणानि वै ।
आनन्दानुभवं यावत्तावन्मूर्द्धनि धारयेत् ॥५३॥

Thus is the means for mastery over Prana, One with a Beautiful Countenance (Gargi)! Having assumed posture that one is capable of [staying in], with a focussed mind, then having drawn by force the senses away from sensory objects and completely controlled them, the wise one, pulling the apana upwards, having controlled the mind using the Pranava (meditating on the Pranava), restrain the ears and the other senses with the hands. Close the two ears with the thumbs, the eyes with the pointers, and the nostrils with the middle fingers³, [and having thus restrained all the senses,] focus on the crown of the head, till the state of bliss (Ananda) is experienced.

54: Pranayama and Nada.

प्राणः प्रयात्यनेनैव ततस्त्वायुर्विधातकृत् ।
अहरन्ध्रे सुषुम्णायां मृणालान्तरसूत्रवत् ॥५४॥

This Pranayama includes Jihva Bandha. Attention focussed at the root of the tongue leads to an increased sharpness of the senses. In terms of mental process, due to complete focus and absorption of the mind into the self, the energy of the mind is not dispersed but unified and its external flow is stopped, thus bringing the mind under total control. In Ayurveda, the 3 doshas are Vata, Pitta and Kapha. This is called "Shanmukhi Mudra" and it must be practised with the Bandhas, under the guidance of a competent Guru.

नादोत्पत्तिस्त्वनेनैव शुद्धस्फटिकसन्निभा ।
आमूर्ध्नो वतंत नादो वीणादण्डवदुत्थितः ॥५५॥

शंखध्वनिनिभस्त्वादौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ।
व्योमरन्ध्रे गते नादे गिरिप्रस्रवणं यथा ॥५६॥

व्योमरन्ध्रे गते वायौ चित्ते चात्मनि संस्थिते ।
तदानन्दी भवेद्देही वायुस्तेन जितो भवेत् ॥५७॥

योगिनस्त्वपरे ह्यत्र वदन्ति समचेतसः ।
प्राणायामपराः पूता रेचपूरणवर्जिताः ॥५८॥

By this practice the Prana which causes reduction of the life span (when it is dispersed), [is centered and] moves into the Brahmarandhra, through the Sushumna Nadi, like a fibre inside a lotus stalk. The appearance of pure and crystalline (Nada) sound, present up to the top of the head like the sound produced by the Danda of a Veena¹, is due to this [movement]. At first, the sound produced by a conch, then sounds of thunder and when the Nada reaches the crown of head (Brahmarandhra), a sound similar to [that heard in] a mountain waterfall [is heard]². When the Prana Vayu reaches the Brahmarandra, and the mind is absorbed in the self, the practitioner becomes blissful and Prana is conquered by him. Other yogis who are dedicated to the practice of Pranayama, who are pure, and who have gone beyond inhale and exhale, having similar views on this, also say so.

59-64: Another means to master the Prana (an alternative to the Shanmukhi Mudra). The mantras to be used by the four divisions during the practice.

दक्षिणेतरगुल्फेन सीवनीं पीडयेत्शिराम् ।
अघस्तादण्डयोः सूक्ष्मां सव्योपरि च दक्षिणम् ॥५९॥

जंघोर्वोरन्तरं गार्गि निश्छिद्रं बन्धयेद्दृढम् ।
समग्रीवशिरस्कन्धः समपृष्ठः समोदरः ॥६०॥

नेत्राभ्यां दक्षिणं गुल्फं लोकयन्नुपरिस्थितम् ।
धारयन्मनसा सार्धं व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ॥६१॥

¹ The human spine is comparable to the Veena, an ancient Indian string instrument, the vertebrae of the spine being likened the nodes of the Veena. The practice of Mula Bandha tightens the base of the spine, similar to the tightening of the Veena at its base. Only when the strings are properly tightened and in proper tension, is the sound (Nada) from the Veena proper. Similarly, the practice of the Bandhas are considered essential for proper Nada.

² The fourth chapter of the HYP deals extensively with Nadanusandhanam and the sounds described therein are similar.

On the right, p
ankle on top of
Brahmin, keepi
which is on top
must sit in Asar
in solitude ever
over the senses
must sit in Asar
a lamp [held] in

65-75: Prana
ascend

An alternative to Sh

आसने नान्यधीरास्ते द्विजो रहसि नित्यशः ।
क्षत्रियश्च वरारोहे व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ॥६२॥

आसने नान्यधीरास्ते रहस्येव जितेन्द्रियः ।
वैश्याः शूद्राः स्त्रियश्चान्ये योगाभ्यासरताः नराः ॥६३॥

शैवं वा वैष्णवं वाय व्याहरन्नन्यमेव वा ।
आसने नान्यधीरास्ते दीपं हस्ते विलोकयन् ॥६४॥

On the right, press the perineum, beneath the generative organ by the left ankle and place the right ankle on top of the left. Close the thighs and the knees together firmly, without a gap in between. A Brahmin, keeping the neck, head, shoulders and the back and belly straight, looking at the right ankle which is on top with the eyes, mentally focussing and reciting the Pranava [extended by half a matra], must sit in Asana, in solitude, without distraction everyday¹. A Kshatriya must sit in the [above] asana in solitude everyday without distraction and total focus, repeating the Pranava with complete control over the senses. Vaishyas, women, the fourth division and others who are keen on practising Yoga must sit in Asana repeating mantras on Shiva or Vishnu or other mantras without distraction, gazing at a lamp [held] in their hands.

reaches the
and Prana is
re pure, and

5-75: **Pranayama and Kundalini** - The burning and awakening of the Kundalini and the ascending of the Prana to the Brahmarandhra.

आयुर्विघातकृत्प्राणस्त्वेनेनाग्निकुलं गतः ।
धूमध्वजजयं यावन्नान्यधीरेवमभ्यसेत् ॥६५॥

धारणं कुर्वतस्तस्य शक्तिः स्यादिष्टभोजने ।
देहश्च लघुतां याति जठराग्निश्च वर्धते ॥६६॥

दृष्टचिह्नस्ततस्तस्मान्मनसारोप्य मास्तम् ।
मन्त्रमुच्चारयन्दीर्घं नाभिमध्ये निरोधयेत् ॥६७॥

यावन्मनो लयत्यस्मिन्नाभौ सवितुमण्डले ।
तावत्समभ्यसेद्विद्वान्नित्यतो नियतासनः ॥६८॥

एतेन नाभिमध्यस्थधारणेनैव मास्तः ।
कुण्डलीं याति वह्निश्च दहत्यत्र न संशयः ॥६९॥

सन्तप्ता वह्निना तत्र वायुना चालिता स्वयम् ।
प्रसायं फणभृद्भोगं प्रबोधं याति सा तदा ॥७०॥

ikened the nodes
base. Only when
ie practice of the

milar.

An alternative to Shanmukhi Mudra is proposed here.

प्रबुद्धे संसरत्यस्मिन्नाभिमूले तु चक्रिणि ।
ब्रह्मरन्ध्रे सुषुम्णायां प्रयाति प्राणसंज्ञकः ॥७१॥

सम्प्राप्ते मारुते तस्मिन्सुषुम्णायां धरानने ।
मन्त्रमुच्चार्य मनसा हृन्मध्ये धारयेत्पुनः ॥७२॥

हृदयात्कण्ठकूपे च ध्रुवोर्मध्ये च धारयेत् ।
तस्मादारोप्य मनसा साग्निं प्राणमनन्यधीः ॥७३॥

धारयेद्व्योम्नि विप्रेन्द्रे व्याहरन्प्रणवाक्षरम् ।
वायुना पूरिते व्योम्नि साङ्गोपाङ्गे कलेवरे ॥७४॥

तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि विकर्तनः ।

By this, Prana, which [on being dispersed] reduces the life span, reaches the abode of Agni. Until one gains mastery over Agni, one must continue to practice thus without any distraction. One who does this Dharana will have the strength to digest whatever is eaten. Jatharagni is enhanced and the body becomes light. After having experienced the above signs, taking the Prana upwards, by the mind, hold it in the middle of the belly for a long time, reciting the Mantra. The learned one must sit in the [prescribed] posture properly, with discipline (observing all the prerequisites mentioned earlier) and do the [above] practice till the mind is totally absorbed in the abode of the Self (Savitramandala¹) of the navel region. Undoubtedly by this focus (Dharana) in the navel, the Prana reaches the Kundalini and the Agni burns it (the Kundalini). There is no doubt about this. Burnt by the fire, fanned by the Vayu, she (the Kundalini) then, spreads her hood by herself and awakens. When she is awakened, the Prana moves in this Cakra at the base of the Nabhi and moves in the Sushumna towards the Brahmarandhra. One with a Beautiful Countenance! (Gargi), as the Prana reaches (moves through) that Sushumna, one must recite the Mantra² mentally and hold it (Prana) again in the center of the heart (Hridaya). Then, from the heart (Hridaya), one must hold the Prana in the neck pit and in the point between the eyebrows. From there one must raise the Prana along with the Agni, retain it in the crown of the head (Brahmarandhra), while reciting the Pranava without distraction. Best among Brahmin Women! (Gargi), when the Prana permeates (reaches) the Brahmarandhra, the self shines throughout the entire body like the sun in the sky.

75-78: Pranayama practice for union with the Divine.

शरीरं विसृक्षुश्चेदेवं सम्यक् समाचरन् ॥७५॥

एकाक्षरं परं ब्रह्म ध्यायन्प्रणवमीश्वरम् ।
संमिथ मनसा मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रं सवायुना ॥७६॥

¹ The word "savitrmandalam" usually refers to the disc of the sun, which is thought of as the abode of the Divine. Here it refers to the abode of the Jiva or self.

² A Mantra is the link to the Divine. Recitation of the Mantra, as the Prana moves up, can lead us to a state of freedom and union with the Divine.

One who desires t
svara, the Cosmic
Brahmarandhra in t
with the Mahapran
beyond attributes, w
Miss (the Paramatm
Brahman) and doe

9-82: The virtue

Therefore, you too, O
accordance with the
practice the control o
their goal and who ha
except Pranayama to
the ocean of bonds

This does not refer to deat
The Pranava is considered
When the Prana is said to j
the (Paramatma) Divine.

Tapo na param pranaayam
Vyasa and by Sankarachar
naavalkya here stresses the

प्राणमुन्मोचयेत्पश्चान्महाप्राणे स्वमध्यमे ।
देहातीते जगत्प्राणे शून्ये नित्ये ध्रुवे पदे ॥७७॥

आकाशे परमानन्दे स्वात्मानं योजयेद्विया ।
ब्रह्मैवासी भवेद्गार्गि न पुनर्जन्मभाग्भवेत् ॥७८॥

One who desires to leave the body¹, then, practicing this (the above said) properly, meditating on Isvara, the Cosmic Consciousness (Parabrahman), [who is represented by] the Pranava², opening the Brahmarandhra in the crown of the head by the mind along with the Prana, must then unite the Prana with the Mahaprana³, which supports the entire world, which is [represented by] space, which is beyond attributes, which is eternal and everlasting. Unite the Self with that space which is the ultimate Bliss (the Paramatma), with determination. Such a person becomes one with the Cosmic Consciousness (Brahman) and does not take birth again (transcends the cycle of birth and death).

9.82: The virtues of Pranayama and the importance of its practice.

तस्मात्त्वं च वरारोहे नित्यं कर्म समाचर ।
सन्ध्याकालेषु वा नित्यं प्राणसंयमनं कुरु ॥७९॥

प्राणायामपराः सर्वे प्राणायामपरायणाः ।
प्राणायामविशुद्धा ये ते यान्ति परमां गतिम् ॥८०॥

प्राणायामादृते नान्यत्तारकं नरकादपि ।
संसारार्णवमग्नानां तारकः प्राणसंयमः ॥८१॥

तस्मात्त्वं विधिमार्गेण नित्यं कर्म समाचर ।
विधिनोक्तेन मार्गेण प्राणसंयमनं कुरु ॥८२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये षष्ठोऽध्यायः ॥

Therefore, you too, One with a Beautiful Countenance! (Gargi), adhere to your daily duties (actions in accordance with the Vedas). Always or during the three Sandhis (morning, afternoon and evening), practice the control of Prana. All those who practice Pranayama regularly who regard Pranayama as their goal and who have been purified through Pranayama, attain liberation⁴. There is no other means except Pranayama to save a person from bondage. Pranayama is the means for people who are bound in the ocean of bondage (samsara) to cross over.

This does not refer to death in the normal sense, but to remaining as the self- Seer.

The Pranava is considered as a means to address Isvara, the Divine (see YS 1.27).

When the Prana is said to join the Mahaprana, it should be understood as the (Jivatma) or Seer, who is mounted on the Prana, joins the (Paramatma) Divine.

"Tapo na param pranaayamat..." (there is no Tapas superior to the practice of Pranayama), said Manu. The same point is mentioned by Vyasa and by Sankaracharya in the commentary on the PYS (11-52), while describing the benefits of the practice of Pranayama.

Upanavalkya here stresses the same.

Therefore you do in the prescribed manner your daily duties (as prescribed by the Vedas) and practice Pranayama in the prescribed manner.

The following verses were found in various alternate recensions of the Yoga Yajnavalkya by Sri Divanji, the editor of the Sanskrit critical edition (see Appendix). These slokas had no counterparts in the original manuscript which he used to compile and compare the various recensions. In some of those recensions, the following verses were placed under sloka number 4 of the present chapter.

Outline¹

1-3. Meditation on Siva / Iswara

नासाग्रे दृक् सदा सम्यक् सव्ये न्यस्येतरं करम् ।
नासाग्रे शशभृद्विम्बे ज्योत्स्नाजालवितानके ॥१॥

अम्बोमा सहितं शुभ्रं सोमसूर्याग्निलोचनम् ।
पञ्चवक्त्रं महादेवं चन्द्रशेखरमीश्वरम् ॥२॥

नन्दिवाहनसंयुक्तं सर्वदेवसमन्वितम् ।
प्रसन्नं सर्ववरदं ध्यायेत्सर्वायुषं शिवम् ॥३॥

1-3. Always gazing well at the tip of the nose, placing the right hand on the left, one must meditate at the tip of the nose, in the disc of the moon surrounded by its rays, on Isvara, or Siva, with eyes radiating like the sun, moon and fire, who has five faces, who is the greatest among the devas, who is pure white, and bears the moon on his head, who is along with Uma, the mother of all, who is along with his mount Nandi, who is surrounded by all the Devas, who is gracious, who bestows all boons, and who bears all weapons.

4-10. Meditation on Divine (Paramatma) represented by Pranava and Gayatri Mantra

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
अकारमूर्तिरेतेषां रक्तांगी हंसबाहिनी ॥४॥

दण्डहस्ता सती बाला गायत्रीत्यवधार्यताम् ।
उकारमूर्तिरेतेषां कृष्णांगी वृषबाहनी ॥५॥

चक्रहस्ता सती चैव सावित्रीत्यवधार्यताम् ।

¹ The relevance of these verses is as follows. Yajnavalkya has said that the three components of Pranayama are related to Om, or Pranava, which is the essence of the Vedas. Before linking the components of Om (A, U, M) with the components of Pranayama (exhale, hold and inhale), Yajnavalkya first explains in detail how to meditate on the three aspects of Om using the Gayatri mantra during Sandhyavandana, a daily ritual.

10. [Meditate u
beginning and en
ters (Bija Aksh
he is red, who is
and who is [callec
]" is to be know
istent truth, and
nstituting Om,
agle (Garuda), w
ed who is [callec
ed destruction, "
onsidered as the
rahman which is
as the Pranava
hale and holding

Refer the Narayana V
The practice of the
ernoon and Sarasvati
adhyavandana.

मकारमूर्तिरेतेषां श्वेतांगी तार्क्ष्यवाहिनी ॥६॥

शूलानन्दमयी वृद्धा सरस्वत्यवधार्यताम् ।
माहेश्वरीति सा प्राज्ञैः पश्चिमा परिकीर्तिता ॥७॥

सृष्टिस्थित्यन्तकालाद्या मकारोऽप्यन्तकात्मकः ।
अक्षरत्रयमेवैतत्कारणत्रयमिष्यते ॥८॥

त्रयाणां कारणं ब्रह्म सद्रूपं सर्वकारणम् ।
एकाक्षरं परं ज्योतिस्तमाहुः प्रणवं बुधाः ॥९॥

एवं ज्ञात्वा विधानेन प्रणवेन समन्वितम् ।
प्राणायामं ततः कुर्याद्वैचपूरककुम्भकैः ॥१०॥

10. [Meditate upon] the Divine (Paramatma) who is portrayed by the Pranava (Omkaara) at the very beginning and end of the Vedas and is established [as the highest] in the Vedanta¹. Among these seed letters (Bija Aksharas) constituting the Pranava, the form of "A" is to be known as a young girl, whose eyes are red, who is mounted upon a swan, who holds a stick in her hand, who is the real existent truth, and who is [called] Gayatri. Among these seed letters (Bija Aksharas) constituting Om, the form of "U" is to be known as one with a black hue, who bears a discus (Cakra) in one hand, who is the real existent truth, and who is [called] Savitri. Among the three seed letters (Bija Aksharas) A, U and M is pure white, constituting Om, the form of "M" is to be known as an aged lady, of a white hue, mounted upon an eagle (Garuda), who bears the three-speared weapon (Trishula), who is the personification of bliss, and who is [called] Sarasvati. She is praised as Mahesvari by the wise². [Among] creation, sustenance and destruction, "M" represents destruction. These three Bija Aksharas (seed letters, A, U and M) are considered as the three causes (creation, sustenance and destruction). The cause for the three is the Brahman which is the eternally existent truth, the cause for everything, self-illuminated, that is spoken as the Pranava by the realized ones. Having known this, thus, practice Pranayama with exhale, inhale and holding (Rechaka, Puraka and Kumbhaka,) in the orderly manner along with Pranava.

Mantra

¹ related to Om, or Refer the Narayana Valli of the Taittiriya Upanishad for the same description.
² The practice of the everyday ritual of Sandhyavandana includes prayers to the Goddess Gayatri in the morning, Savitri in the afternoon and Sarasvati in the evening. These verses which describe the three forms of the Goddess are similar to those used in Sandhyavandana.

Chapter VII

Outline

- Yajnavalkya begins to speak on Pratyahara - the fifth limb of Yoga
- 7: Four different definitions of Pratyahara
- 11: A list of the eighteen vital points (Marmasthanas)
- 12-20: The distance between each of the vital points
- 20-21: The Prana must be focussed and held in the vital points
- 21-30: Detailed description of the procedure of drawing the Prana from one vital point to another
- 30-31: The importance of this form of Pratyahara and the benefits attained by its practice
- 32-37: The means to freedom by drawing and focussing the Prana at some vital points
- 37: One type of Pranayama.

1: Yajnavalkya begins to speak on Pratyahara - the fifth limb of Yoga.

याज्ञवल्क्य उवाच—

उक्तान्येतानि चत्वारि योगाङ्गानि द्विजोत्तमे ।
प्रत्याहारादि चत्वारि शृणुष्वभ्यन्तराणि च ॥१॥

These four angas (Yama, Niyama, Asana and Pranayama) have been explained, Best among Brahmin Women! (Gargi). Listen to the [remaining] four [limbs] beginning with Pratyahara which are internal [practices]¹.

2-7: Four different definitions of Pratyahara.

इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥२॥

यद्यत्पश्यसि तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
प्रत्याहारः स च प्रोक्तो योगविद्भिर्महात्मभिः ॥३॥

कर्माणि यानि नित्यानि विहितानि शरीरिणाम् ।
तेषामात्मन्यनुष्ठानं मनसा यद्वह्निर्विना ॥४॥
प्रत्याहारो भवेत्सोऽपि योगसाधनमुत्तमम् ।
प्रत्याहारः प्रशस्तोऽयं सेवितो योगिभिः सदा ॥५॥

अष्टादशसु यद्वायोर्मर्मस्थानेषु धारणम् ।
स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारो निगद्यते ॥६॥

अश्विनौ च तथा ब्रूतां गार्गि देवभिषग्वरौ ।
मर्मस्थानानि सिद्धचर्यं शरीरे योगमोक्षयोः ॥७॥

¹ The eight limbs of Yoga have been classified as (Bahya) external or gross and (Abyantara) internal or subtle and are here presented in order, gross to subtle. The first four limbs involve our behaviour, personal discipline, the body and breathing. These limbs are more external (Bahya). The last four limbs involve control of the senses and the mind, and are more internal (Abyantara). These eight have been called limbs, for we can not separate the body, breath, mind and the senses. They influence one another greatly and are always together.

The difference between Yoga Yajnavalkya and Patanjali yoga darsana with respect to Pratyahara is as follows. Patanjali defines Pratyahara simply as a result and he describes no specific practices. In contrast, Yajnavalkya regards pratyahara as a means and proposes specific practices. Secondly, Yajnavalkya classifies the first four limbs as external and the latter four as internal, while the Yogasutras classify the first five as external and the last three as internal. The second chapter of the Yogasutras (Sadhana Pada) ends with the fifth limb, (Pratyahara). The third chapter (Vibhuti Pada) begins with the internal practices. Therefore, the commentator Vyasa says "The five gross limbs have been explained. Now Dharana, the internal limb, is to spoken of." However, the Yogasutras clearly explain that this classification of gross and subtle, or external and internal, is relative. For example, while the last three angas are internal in relation to the first five angas, they are external or gross in comparison to Nirbija Samadhi (YS III.7,8).

conscious] effort' i
self, and as the self.
f] Yoga. For all bei
rough the mind, de
the greatest Yogic pi
from one point to an
The Ashvini Kumari
spoken thus of the v

11: A list of the e

तानि
पादाः

चित्यो
पायुम्

नाभिः
तालुम्

श्रुवोर्म
मर्मस्थ

I shall explain all of the
feet, the ankles and in
of the anus, then the ce
and neck pit, Gargi. 7
middle of (the point be
Gargi), these are the v

12-20: The distance

पादान्
गुल्फा

जङ्घम
चित्यो

जान्वो
ऊरुमः

The word used here is "Bal
nature of the senses, they are i

conscious] effort' is said to be Pratyahara. Whatever you see, look upon all of it as [being] in the self, and as the self. This is also called Pratyahara by great people who have realized [the essence of] Yoga. For all beings, the mental practice of the daily duties that are prescribed (by the Vedas), through the mind, devoid of external actions - this is also said to be Pratyahara. This Pratyahara is the greatest Yogic practice and is praised and followed by Yogis always. Having drawn the Prana from one point to another, holding it in the 18 vital points (Marmasthanas) is spoken of as Pratyahara. The Ashvini Kumaras who are the best among the physicians of the celestials (Devas) have spoken thus of the vital points in the body, for the attainment of liberation through Yoga.

11: A list of the eighteen vital points (Marmasthanas).

तानि सर्वाणि वक्ष्यामि यथावच्छृणु सुव्रते ।
पादाङ्गुष्ठौ च गुल्फौ च जङ्घामध्ये तथैव च ॥८॥

चित्योर्मूलं च जान्वोश्च मध्ये चोर्द्वयस्य च ।
पायुर्मूलं ततः पश्चाद्देहमध्यं च मेढ्रकम् ॥९॥

नाभिश्च हृदयं गार्गि कण्ठकूपस्तथैव च ।
तालुमूलं च नासाया मूलं चाक्षोश्च मण्डले ॥१०॥

श्रुवोर्मध्यं ललाटं च मूर्धा च मुनिसत्तमे ।
मर्मस्थानानि चैतानि मानं तेषां पृथक् शृणु ॥११॥

I shall explain all of them in an orderly manner. Listen, One who adheres to the Vedas! (Gargi) The big toes, the ankles and in the mid-shanks, the root of the calves, the knees, middle of the thighs, the root of the anus, then the center of the body (Dehamadhya), generative organ, the navel, the heart (Hridaya) and neck pit, Gargi. Then, the root of the palate, the root of the nose, circular orb of the eyes, the middle of (the point between) the eyebrows, the forehead, and crown of the head. Best among Sages! (Gargi), these are the vital points. Listen to their measurement one by one.

12-20: The distance between each of the vital points.

पादान्मानं तु गुल्फस्य सार्धाङ्गुलचतुष्टयम् ।
गुल्फाज्जङ्घस्य मध्यं तु विज्ञेयं तद्दशाङ्गुलम् ॥१२॥

जङ्घामध्याच्चित्योर्मूलं यत्तदेकादशाङ्गुलम् ।
चित्योर्मूलाद्वारोहे जानुः स्यादङ्गुलिद्वयम् ॥१३॥

जान्वोर्नवाङ्गुलं प्राहुरुरुमध्यं मुनीश्वराः ।
ऊरुमध्यात्तथा गार्गि पायुर्मूलं नवाङ्गुलम् ॥१४॥

The word used here is "Balat," which signifies intelligent effort rather than forceful suppression. That is, realizing the wavering nature of the senses, they are intelligently brought under control.

देहमध्यं तथा पायोर्मूलादर्धाङ्गुलद्वयम् ।
देहमध्यात्तथा मेढ्रं तद्वत्सार्धाङ्गुलद्वयम् ॥१५॥

मेढ्राभ्यामिदं विज्ञेया गार्गि सार्धदशाङ्गुलम् ।
चतुर्दशाङ्गुलं नाभेर्हृन्मध्यं च वरानने ॥१६॥

षडङ्गुलं तु हृन्मध्यात्कण्ठकूपं तथैव च ।
कण्ठकूपान्च जिह्वाया मूलं स्याच्चतुरङ्गुलम् ॥१७॥

नासामूलं तु जिह्वाया मूलाच्च चतुरङ्गुलम् ।
नेत्रस्थानं तु तन्मूलादर्धाङ्गुलमितीष्यते ॥१८॥

तस्मादर्धाङ्गुलं विद्धि भ्रूवोरन्तरमात्मनः ।
ललाटाख्यं भ्रूवोर्मध्यादूर्ध्वं स्यादङ्गुलद्वयम् ॥१९॥

ललाटाद्व्योमसंज्ञं स्यादङ्गुलित्रयमेव हि ।

From the big toe the measure to the ankle is four and a half angulas. From the ankle to mid-shank, it is known as ten angulas. From mid-shank to the root of the calf - that [distance] is eleven angulas. One with a Beautiful Countenance, from the root of the calf the knee is two angulas. The greatest sages say that from the knee the mid-thigh is nine angulas. From the mid-thigh, the root of the anus is nine angulas. The center of the body (Dehamadhya) is two and a half angulas from the root of the anus. Similarly, from the center of the body (Dehamadhya) the generative organ is two and a half angulas. The navel is to be known as being ten and a half angulas [from the generative organ], Gargi! The center of the heart (Hridaya) is fourteen angulas from the navel, One with a Beautiful Countenance! In the same manner the neck pit is six angulas from the center of the heart (Hridaya). From the neck pit the root of the tongue will be four angulas. From the root of the tongue, the root of the nose is four angulas. From that root [of the nose], the place of the eye is said to be half an angula. From there know the middle of the eyebrows to be half an angula. From the middle of the eyebrows, the forehead will be two angulas upwards. From the forehead, the crown of the head will be three angulas only.

20-21: The Prana must be focussed and held in the vital points.

स्थानेष्वेतेषु मनसा वायुमारोप्य धारयेत् ॥२०॥

स्थानात्स्थानात्समाकृष्य प्रत्याहारं प्रकुर्वतः ।
सर्वे रोगा विनश्यन्ति योगाः सिद्ध्यन्ति तस्य वै ॥२१॥

One must focus and retain the Prana, by the mind, (with the help of the mind) in these vital points. For one who does Pratyahara, drawing the Prana from one point to another, all diseases are destroyed. For him Yoga attains fruition.

2-30: Detailed to another

व
प्र

स
ध

ब
ल

ङ्

ने

ना
जि

का
ना

देह
ऊ

चि
ज

गुल
स्थ

Some Yogis, who are Countenance, (Gargi), held by the mind from the crown of the forehead, one must focus it in the center of the nose. From the [Prana] from the root of the Prana from the neck p center of the navel, a generative organ in the anus and from the root

2-30: Detailed description of the procedure of drawing the Prana from one vital point to another.

वदन्ति योगिनः केचिद्योगेषु कुशला नराः ।
प्रत्याहारं वरारोहे शृणु त्वं तद्वदाम्यहम् ॥२२॥

सम्पूर्णकुम्भवद्वायुमङ्गुष्ठान्मूर्धमध्यतः ।
धारयेदनिलं बुद्ध्या प्राणायामप्रचोदितः ॥२३॥

व्योमरुन्ध्रात्समाकृष्य ललाटे धारयेत्पुनः ।
ललाटाद्वायुमाकृष्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् ॥२४॥

भ्रुवोर्मध्यात्समाकृष्य नेत्रमध्ये निरोधयेत् ।

नेत्रात्प्राणं समाकृष्य नासामूले निरोधयेत् ॥२५॥

नासामूलात्तु जिह्वाया मूले प्राणं निरोधयेत् ।
जिह्वामूलात्समाकृष्य कण्ठमूले निरोधयेत् ॥२६॥

कण्ठमूलात्तु हृन्मध्ये हृदयान्नाभिर्मध्यमे ।
नाभिर्मध्यात्पुनर्मूढे मेढाद्वह्न्यालये ततः ॥२७॥

देहमध्याद्गुदे गार्गि गुदादेवोरुमूलके ।
ऊरुमूलात्तयोर्मध्ये तस्माज्जान्वोनरोधयेत् ॥२८॥

चितिमूले ततस्तस्माज्जङ्घयोर्मध्यमे तथा ।
जङ्घामध्यात्समाकृष्य वायुं गुल्फे निरोधयेत् ॥२९॥

गुल्फादङ्गुष्ठयोगार्गि पादयोस्तन्निरोधयेत् ।
स्थानात्स्थानात्समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत्सधीः ॥३०॥

Some Yogis, who are experts in Yoga, speak of [another] Pratyahara. Listen, One with a Beautiful Countenance, (Gargi), I will tell you [about] that. During the practice of Pranayama, the Prana must be held by the mind from the big toe to the crown of the head, like a totally filled pot. Drawing [the Prana] from the crown of the head, one must focus it in the forehead. Again, drawing the Prana from the forehead, one must focus it between the eyebrows. Drawing [the Prana] from the centre of the eyebrows one must focus it in centre of the eyes. Drawing the Prana from the eyes, one must focus it in the root of the nose. From the root of the nose, one must focus the Prana in the root of the tongue. Drawing [the Prana] from the root of the tongue, one must focus it in the base of the throat (neck pit). Drawing the Prana from the neck pit, one must focus it in center of the Hridaya, from the center of Hridaya in the center of the navel, again from the centre of the navel in the generative organ and then from the generative organ in the abode of fire (Dehamadhya), from the Dehamadhya, Gargi, in the root of the anus and from the root of the anus in the [mid-]thighs, then from the mid-thigh in the centre of the

knees. Then, [from the knee] one must focus the Prana in the root of the calf, from there in the middle of the shank, and drawing [the Prana] from the middle of the shank in the ankle. From the ankle, Gargi, one must focus it (the Prana) in the big toes of the feet.

30-31: The importance of this form of Pratyahara and the benefits attained by its practice.

स्थानात्स्थानात्समाकृष्य यस्त्वेवं धारयेत्सुधीः ॥३०॥

सर्वपापविशुद्धात्मा जीवेदाचन्द्रतारकम् ।
एतत्तु योगसिद्ध्यर्थमगस्त्येनापि कीर्तितम् ॥३१॥

The wise one who, drawing the Prana from point to point, focusses it in the above said manner, will be freed from all bondage and will live as long as the moon and the stars exist (will attain liberation). This [Pratyahara] is praised as the means for the fruition of Yoga even by Agastya, one of the great sages. Among the Pratyaharas, this one is considered as the best by yogis¹.

32-37: The means to freedom by drawing and focussing the Prana at some vital points.

प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रशस्तमिति योगिभिः ।
नाडीभ्यां वायुमापूर्यं कुण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ॥३२॥

धारयेद्युगपत्सोऽपि भवरोगाद्विमुच्यते ।
पूर्ववद्वायुमारोप्य हृदयव्योम्नि धारयेत् ॥३३॥

सोऽपि याति वरारोहे परमात्मपदं नरः ।
व्याधयः किं पुनस्तस्य बाह्याभ्यन्तरवर्तिनः ॥३४॥

नासाभ्यां वायुमारोप्य पूरयित्वोदरस्थितम् ।
भ्रुवोर्मध्याद्दृशोः पश्चात्समारोप्य समाहितः ॥३५॥

धारयेत्क्षणमात्रं वा सोऽपि याति परां गतिम् ।
किं पुनर्बहुनोक्तेन नित्यं कर्म समाचरन् ॥३६॥

आत्मनः प्राणमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये सुषुम्णया ।
यावन्मनो लयत्यस्मिस्तावत्संयमनं कुरु ॥३७॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये सप्तमोऽध्यायः ॥

¹ This is called "Vayu Pratyahara." Pratyahara, combined with the practice of Pranayama, is explained here as involving the techniques of stepped exhale and suspension after exhalation. This practice is used while practicing Nadisodana pranayama in Sandhyavandanam, a ritual performed three times a day. Therefore, Vayu Pratyahara is considered of utmost importance. Some of the other types of Pratyahara are more strictly a mental practice. Thus, there are two different methods of the practice of Pratyahara, either with or without Pranayama.

haling the air through
and retain [it there]. F
focusses the Prana in
the highest state. Wh
through both nostr
of the eyebrows, to th
attains the highest
the Sushumna in the

FROM

Big toe
Ankle
Mid shank
Root of calf
Knee
Mid thigh
Root of anus
Center of body
Generative organ
Navel
Heart
Neck pit
Root of tongue
Root of nose
Eye
Middle of eyebrow
Forehead

he middle
cle, Gargi,
actice.
he middle
d retain [it there]. He (one who does so) is freed from bondage. One who, as said before, draws and
scusses the Prana in the internal space of the heart, he too, One with a Beautiful Countenance, reaches
e highest state. What then are diseases, external and internal, to him? [The one who,] inhaling the
through both nostrils, filling the belly (chest and abdomen), and then, drawing it from the centre
the eyebrows, to the back of the eyes, with a focussed mind, retains [it there] even for a second, he
o attains the highest state. Why say more? Doing all your daily duties, focussing the Prana, through
e Sushumna in the center of the eyebrows, control it there till the mind is totally absorbed.

MARMA STHANAS - VITAL POINTS

FROM	TO	DISTANCE (In Angulas)
Big toe	Ankle	4.5
Ankle	Mid shank	10
Mid shank	Root of calf	11
Root of calf	Knee	2
Knee	Mid thigh	9
Mid thigh	Root of anus	9
Root of anus	Center of body	2.5
Center of body	Generative organ	2.5
Generative organ	Navel	10.5
Navel	Heart	14
Heart	Neck pit	6
Neck pit	Root of tongue	4
Root of tongue	Root of nose	4
Root of nose	Eye	0.5
Eye	Middle of eyebrows	0.5
Middle of eyebrows	Forehead	2
Forehead	Crown of the head	3

the techniques
Jhyavandanam,
other types of
either with or

Chapter VIII

Outline

- 1: Yajnavalkya begins to explain the five types of Dharana
- 2-4: Two different definitions of Dharana
- 5-6: The five types of Dharana
- 6-8: The regions of the five forms of matter in the body
- 9-13: Another opinion on the region of the five forms of matter in the body
- 14-15: The Deities to be meditated upon in each of the five regions
- 15-25: Procedure, duration, and results of the five Dharanas
- 26-27: Dissolution of effects by tracing them back to their respective causes
- 28-30: Another opinion - that the Pranava alone can be used to bring about this involution
- 30-31: Yajnavalkya instructs Gargi to personally experience this involution using the Pranava and the practice of Pranayama
- 32-35: The three Doshas attain balance by the practice of Pranayama itself
- 36-39: All diseases, arising from the imbalance of any of the Doshas, are cured by the practice of Dharana (using Pranayama)
- 39-40: Instruction to Gargi to practise Dharana along with her daily duties

अष्टमोऽध्यायः ॥

1: Yajnavalkya begins to explain the five types of Dharana.

याज्ञवल्क्य उवाच—

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च तत्त्वतः ।
समाहितमनास्त्वं च शृणु गार्गि तपोधने ॥१॥

Yajnavalkya said, "Now, I shall explain the five types of Dharana in essence. Gargi, One whose Wealth is Penance, you too listen with a focussed mind.

2-4: Two different definitions of Dharana.

यमादिगुणयुक्तस्य मनसः स्थितिरात्मनि ।
धारणेत्युच्यते सद्भिः शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥२॥

अस्मिन्ब्रह्मपुरे गार्गि यदिदं हृदयाम्बुजम् ।
तस्मिन्नेवान्तराकाशे यद्वाह्याकाशधारणम् ॥३॥

एषा च धारणेत्युक्ता योगशास्त्रविशारदः ।
तान्त्रिकैर्योगशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भिश्च सुशिक्षितैः ॥४॥

The absorption of the mind (in the self), of one endowed with the qualities of Yama etc.¹ is said to be Dharana² by those who have known the essence of the scriptures. Gargi, the heart lotus contains all the space that is outside³. Gargi, in this [body, which is the] abode of the Brahman, in that subtle, internal space in the heart lotus, the external space arises. The above said is said to be Dharana by the ones conversant in the Yogic scriptures, by the ones who follow the Tantras, the ones who have realized the essence of the Yogic scriptures, and by the experts and scholars.

5-6: The five types of Dharana.

धारणाः पञ्चधा प्रोक्तास्ताश्च सर्वाः पृथक् शृणु ।
भूमिरापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ॥५॥
एतेषु पञ्चदेवानां धारणं पञ्चधोच्यते ।

¹ Only when all the previously described limbs, from Yama to Pratyahara, are practised, will the Nadis be cleansed and the practitioner attain the ability to focus the Prana. Without the requisite preparation, both the practice and results of Dharana may turn out to be mere imagination.

² Here, Dharana is not defined as focussing the mind on anything external or internal, as in the Yogasutras, but as absorption in the self or Atman.

³ This concept of the external space arising from the internal space can be understood through our experience as we awake. Every morning, as we awake from sleep, the first thought is the "I" thought. Then follow "mine" and all the other associated memories. Our perception of the world is based on these thoughts. Our cognizance of the outside world, which we are not aware of during sleep, arises from some space within us. This is referred to as the internal space from which thoughts arise. This same concept is discussed in many Upanishads, such as the Chandogya Upanishad and the Taittiriya Upanishad.

Dharana is said to be
ve deities (Devas), 1
aid to be the five typ

8: The regions of

पा

आ

आ

आ

आ

from the feet to the kn
the region of Water. T
of the heart to [the poi
the eyebrows to the cr

13: Another opini
opinion.

अत्र

आ

नार्

आ

लल

अयु

यदि

अयु

कार

दृष्ट

On this subject, some c
knees to the navel is the
of Fire. From the neck
of the head (Brahmarar
known the essence of th
of the body (Dehamadh
in fire which is the caus
the effect? This is seen

The elements are linked by c

Dharana is said to be of five types. Listen to all of them separately (one by one). The Dharana on the five deities (Devas), five forms of the the Divine in (the regions of) earth, water, fire, air and space are said to be the five types.

8: The regions of the five forms of matter in the body.

पादादिजानुपर्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ॥६॥

आजानोः पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ।
आपायोर्हृदयान्तं यद्वह्निस्थानं तदुच्यते ॥७॥

आह्नुमध्याद्भ्रुवोर्मध्यं यावद्वायुकुलं स्मृतम् ।
आभ्रूमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशमिति चोच्यते ॥८॥

From the feet to the knees is said to be the region of Earth. From the knees to the anus is spoken of as the region of Water. The region from the anus to the heart, it is said to be that of Fire. From the centre of the heart to [the point] between the eyebrows is thought of as the region of Air. From the centre of the eyebrows to the crown of the head (Brahmarandhra), it is said to be [the region] of Space.

13: Another opinion on the region of the five forms of matter in the body. Refutation of this opinion.

अत्र केचिद्वदन्त्यन्ये योगपण्डितमानिनः ।
आजानोर्नाभिपर्यन्तमपांस्थानमिति द्विजाः ॥९॥

नाभिमध्याद्गलान्तं यद्वह्निस्थानं तदुच्यते ।
आगलात्तु ललाटान्तं वायुस्थानमितीरितम् ॥१०॥

ललाटाद्रन्ध्रपर्यन्तमाकाशस्थानमुच्यते ।
अयुक्तमेतदित्युक्तं शास्त्रतात्पर्यवेदिभिः ॥११॥

यदि स्याज्ज्वलनस्थानं देहमध्ये वरानने ।
अयुक्ता कारणे वह्नौ कार्यरूपस्य संस्थितिः ॥१२॥

कार्यकारणसंयोगे कार्यहानिः कथं भवेत् ।
दृष्टं तत्कार्यरूपेषु मृदात्मकघटादिषु ॥१३॥

On this subject, some other Brahmins who think themselves to be Yogic scholars say that from the knees to the navel is the region of Water. [The region] from the navel to the neck is said to be the region of Fire. From the neck to the forehead is said to be the region of Air. From the forehead to the crown of the head (Brahmarandhra) is said to be the region of Space. But it is said by the ones who have known the essence of the Sastras that this [opinion] is not proper. If the region of fire is in the center of the body (Dehamadhya), One with a Beautiful Countenance (Gargi), the manifestation of the effect, in fire which is the cause, is not right. In the union of cause and effect, how can there occur a loss of the effect? This is seen in effects like pots made of mud etc.¹

The elements are linked by cause and effect relationship. Here the effect will be in the place of the cause.

14-15: The Deities to be meditated upon in each of the five regions.

पृथिव्यां धारयेद्गार्गि ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
विष्णुमप्स्वनले रुद्रमीश्वरं वायुमण्डले ॥१४॥

सदाशिव तथा व्योम्नि धारयेत्सुसमाहितः ।

Gargi, in [the region of] Earth, one must meditate on Brahma or an epithet of Brahma, (Parameshti) in the region of Water on Vishnu, in the region of Fire on Rudra, in the region of Air on Isvara. In the region of Space, one must meditate on Sadashiva (an epithet of Shiva) with a focussed mind.

15-25: Procedure, duration, and results of the 5 Dharanas.

पृथिव्यां वायुमास्थाय लकारेण समन्वितम् ॥१५॥

ध्यायंश्चतुर्भुजाकारं ब्रह्माणं सृष्टिकारणम् ।
धारयेत्पञ्च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात् ॥१६॥

वारुणे वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ।
स्मरन्नारायणं सौम्यं चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥१७॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
धारयेत्पञ्च घटिकाः सर्वरोगैः प्रमुच्यते ॥१८॥

वह्नी चानिलमारोप्य रेफाक्षरसमन्वितम् ।
त्र्यक्षं वरप्रदं रुद्रं तरुणादित्यसन्निभम् ॥१९॥

भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं सुप्रसन्नमनुस्मरन् ।
धारयेत्पञ्च घटिकाः वह्निनासो न दह्यते ॥२०॥

मारुत मारुतस्थाने यकारेण समन्वितम् ।
धारयेत्पञ्च घटिकाः वायुवद्व्योमगो भवेत् ॥२१॥

आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शकरम् ।
बिन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् ॥२२॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं बालेन्दुधृतमौलिनम् ।
पञ्च वक्त्रयुतं सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् ॥२३॥

सर्वायुधोद्यतकरं सर्वाभरणभूषितम् ।
उमाधदेहं वरदं सर्वकारणकारणम् ॥२४॥

मनसा चिन्तयन्त्यस्तु मुहूर्तमपि धारयेत् ।
स एव मुक्त इत्युक्तस्तान्त्रिकेषु मुशिक्षितैः ॥२५॥

the one who focusses the
the Creator, portrayed with
mastery over Earth.

the one who focusses the
who has four hands and
yellow garment, who is
seases.

the one who focusses the
who grants boons, who
meared with holy ash, v
by Fire.

the one who focusses
Ardhanarishvara¹, who i
his hand, who is the prim
ours, can move in space

the one who focusses the
mind, on Sankara (an epi
the greatest of the Dev
ears the crescent moon (c
tains it (the prana) even
freedom by those well ve

26-27: Dissolution of e

एतदु
ब्रह्मा

तस्मि
युक्ता

Gargi! Best among those
ere. Dissolving the mar
bsorbing the Prana and
concentrated mind, one

28-30: Another opinior

अस्मि
प्रणवे

Ardhanarishvara is a conjoint fi

the one who focusses the Prana in [the region of] Earth, with the Bija "Lam", meditating upon Brahma the Creator, portrayed with four hands, and retains it (the prana) for two hours (five Ghatikas) attains mastery over Earth.

the one who focusses the Prana in the region of Water, with the Bija "Vam," meditating on Narayana who has four hands and a crown, who is pleasing whose hue is like that of a pure crystal, who wears a yellow garment, who is beyond change, and retains it (the Prana) for two hours becomes free from all diseases.

(Parameshti) in the one who focusses the Prana in the region of Fire, with the Bija "Ram," meditating upon Rudra on Isvara. In the one who grants boons, who has three eyes, whose hue is like that of the rising sun, whose entire body is adorned with holy ash, who is gracious, and retains it (the Prana) for two hours is not burnt or affected by Fire.

the one who focusses the Prana in the region of Air, with the Bija "Yam," meditating on Ardhanarishvara¹, who is adorned with all the various kinds of ornaments, who bears all weapons in his hand, who is the primeval cause for everything, who grants boons, and retains it (the Prana) for two hours, can move in space, like air [moves in space].

the one who focusses the Prana in the region of Space, with the Bija "Ham," meditating, using the mind, on Sankara (an epithet of Shiva), who is always auspicious, who is in the form of a Bindu, who is the greatest of the Devas, who is represented by Space, whose hue is like that of a pure crystal, who bears the crescent moon on his head, who has ten arms, five heads and three eyes, who is pleasing, and retains it (the prana) even for 90 minutes (one Muhurtam) - such a person alone is said to have attained freedom by those well versed in the Tantric scriptures.

26-27: Dissolution of effects by tracing them back to their respective causes.

एतदुक्तं भवत्यत्र गार्गि ब्रह्मविदां वरे ।
ब्रह्मादिकार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥२६॥

तस्मिन्सदाशिवे प्राणं चित्तं चानीय कारणे ।
युक्तचित्तस्तदात्मानं योजयेत्परमेश्वरे ॥२७॥

Gargi! Best among those who have Realized the Brahman! This is [the essence of] what is said here. Dissolving the manifestations, like the forms such as Brahma etc. in their respective causes, absorbing the Prana and the mind in that Sadashiva who is the cause [for everything], with a concentrated mind, one must unite the self with the Divine.

28-30: Another opinion - that the Pranava alone can be used to bring about this involution.

अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मविद्वराः ।
प्रणवेनैव कार्याणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥२८॥

¹ Ardhanarishvara is a conjoint figure of Shiva and Parvati, with the male form on the right side and female form on the left.

प्रणवस्य तु नादान्ते परमानन्दविग्रहम् ।
ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥२९॥

चेतसा संप्रपश्यन्ति सन्तः संसारभेषजम् ।

In this matter, other Yogis who are the greatest among those who have realized the Brahman, say that "Dissolving the manifestations in their respective causes [by] using the Pranava itself, the realized people with a clear mind, at the end of the sound of the Pranava, perceive the Self, the eternal, unchanging Brahman, which is the personification of bliss and which is the cure for bondage¹, in a hue of red and black."

30-31: Yajnavalkya instructs Gargi to personally experience this involution using the Pranava and the practice of Pranayama.

त्वं तस्मात्प्रणवेनैव प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभिः ॥३०॥

ब्रह्मादि कार्यरूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ।
विशुद्धचेतसा पश्य नादान्ते परमेश्वरम् ॥३१॥

Therefore, you too perceive the Divine, by practicing Pranayama in threes and threes², dissolving the manifestations like the forms such as Brahma etc., in their respective causes [by] using the Pranava itself, with a clear mind, at the end of the sound [of the Pranava].

32-35: The three Doshas attain balance by the practice of Pranayama itself.

अस्मिन्नर्थे वदन्त्यन्ये योगिनो ब्रह्मविद्वराः ।
भिषग्वरा वरारोहे योगेषु परिनिष्ठिताः ॥३२॥

शरीरं तावदेवं तु पञ्चभूतात्मकं खलु ।
तदेतत्तु वरारोहे वातपित्तकफात्मकम् ॥३३॥

वातात्मकानां सर्वेषां योगेष्वभिरतात्मनाम् ।
प्राणसंयमनेनैव शोषं याति कलेवरम् ॥३४॥

पित्तात्मकानां त्वचिरान्न शुष्यति कलेवरम् ।
कफात्मकानां कायश्च सम्पूर्णस्त्वचिराद्भवेत् ॥३५॥

One with a Beautiful Countenance! (Gargi) In this matter, other Yogis, who are the greatest among those who have realized the Brahman, who are the greatest physicians, and who are experts on Yoga say [thus]. The body is made up of the five forms of matter is it not, one with a Beautiful Countenance(Gargi)? That body also has the three Doshas (Vata, Pitta and Kapha).

¹ Up to this point, Yajnavalkya has described Dharana on deities with form (Saguna) and other attributes. Now, Dharana devoid of attributes (Nirguna) and using Om is described.

² This refers to three rounds of 6 breaths each, practised three times a day (in the morning, afternoon and evening).

for those in whom
the practice of Pra
and the body of the

6-39: All diseases
of Dharana

for one who does
Dharana on the asp
one who always do
Doshas are destroye

9-40: Instructio

Only through the cc
you too, One with a
Do Dharana in a pro

Another recension reads
The imbalance of the thr
in the regions of the five c
of pranayama and the dosh

For those in whom Vata is dominant, who are absorbed in [the practice of] Yoga, the body dries up by the practice of Pranayama itself. For those in whom Pitta is dominant, the body does not dry up easily and the body of those in whom Kapha is dominant becomes complete (well nourished) quickly.

6-39: All diseases, arising from the imbalance of any of the Doshas, are cured by the practice of Dharana (using Pranayama).

धारणं कुर्वतस्त्वग्नौ सर्वे नश्यन्ति वातजाः ।
पार्थिवांशे जलांशे च धारणं कुर्वतः सदा ॥३६॥
नश्यन्ति श्लेष्मजा रोगा वातजाश्चाचिरात्तथा ।
व्योमांशे मास्तंशे च धारणं कुर्वतः सदा ॥३७॥
त्रिदोषजनिता रोगा विनश्यन्ति न संशयः ।
अस्मिन्नर्थे तथाब्रूतामश्विनौ च भिषग्वरौ ॥३८॥
प्राणसंयमनेनैव त्रिदोषशमनं नृणाम् ।

For one who does Dharana on Fire, all [diseases] caused by Vata perish. For one who always does Dharana on the aspects of Earth and Water, diseases arising from Kapha and Vata perish soon¹. For one who always does Dharana on the aspects of space and air, diseases arising from any of the three Doshas are destroyed. In this matter, the Ashvinis who are the best among physicians say thus².

9-40: Instruction to Gargi to practise Dharana along with her daily duties.

तस्मात्त्वं च वरारोहे नित्यं कर्म समाचर ॥३९॥
यमादिभिश्च संयुक्ता विधिवद्धारणं कुरु ॥४०॥
इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये अष्टमोऽध्यायः ।

Only through the control of Prana is there a balancing of the three Doshas in [all] humans. Therefore you too, One with a Beautiful Countenance, (Gargi) do your daily duties (in accordance with the Vedas). Do Dharana in a proper manner, observing all the Yamas etc. (all the preceeding limbs of Yoga).

Another recension reads here: "those caused by Vata and Pitta perish."

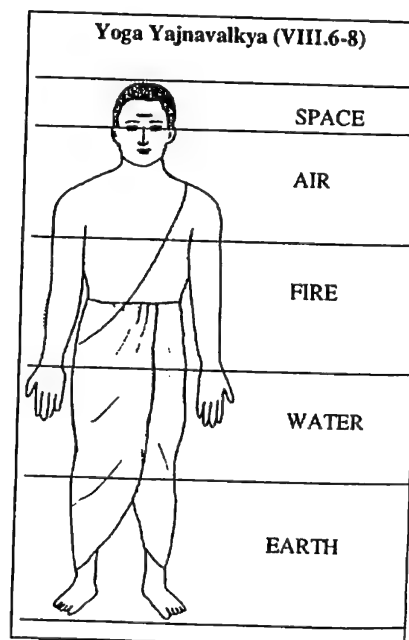
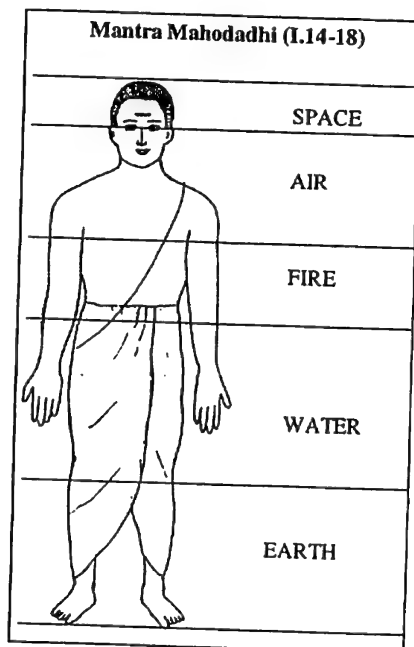
The imbalance of the three doshas can be corrected, and diseases can be cured using the practice of Dharana, by focussing the mind on the regions of the five elements in the body, along with the practice of pranayama. Learn the relationship between different types of pranayama and the doshas from a teacher.

Division of Body into Various Regions Representing Forms of Matter and the Seed letter mantras
Yoga Yajnavalkya, Chapter VIII (6-8)

REGION	FORM OF MATTER	MANTRA
Feet to knees	Earth	Lam
Knees to generative organ	Water	Vam
Generative organ to heart	Fire	Ram
Heart to center of eyebrows	Air	Yam
Center of eyebrows to crown of the head	Space	Ham

Mantra Mahodadhi I-Pranayamavidhi (14-18)
(The ocean of Mantras – Pranayama procedure)

REGION	FORM OF MATTER	MANTRA
Feet to knees	Earth	Lam
Knees to navel	Water	Vam
Navel to heart	Fire	Ram
Heart to center of eyebrows	Air	Yam
Center of eyebrows to crown of the head	Space	Ham

Outline

- Yajna
- Defin
- dhyana
- The n
- The p
- 9: Descri
- 0-11: Anoth
- 12-18: Dhyar
- Naray
- 18-24: Dhyar
- Vaisva
- 25-30: Dhyar
- sun
- 30-32: Dhyar
- 32-34: Dhyar
- 35-39: Anoth
- self in
- 40-41: Benefi
- 42-44: Instruc

Chapter IX

ter mantras

NTRA

Outline

am

am

am

am

am

Yajnavalkya begins his discourse on Dhyana

Definition of Dhyana. The two types of Dhyana: with attributes (Saguna dhyana) and without attributes (Nirguna dhyana)

The number of types in each form of Dhyana

The prerequisites for performance of Dhyana

NTRA

am

am

am

am

am

8)

CE

TER

H

9: Description of Dhyana without attributes(Nirguna dhyana)

10-11: Another similar form of Dhyana without attributes (Nirguna dhyana)

12-18: Dhyana with attributes (Saguna dhyana) on the Divine in the form of Narayana

18-24: Dhyana with attributes (Saguna dhyana) on the Divine in the form of Vaisvanara Agni in one's own body

25-30: Dhyana with attributes (Saguna dhyana) on the Divine in the disc of the sun

30-32: Dhyana on one's self

32-34: Dhyana on the Divine in the space between the eyebrows

35-39: Another form of Dhyana with attributes (Saguna dhyana) on one's own self in the heart-lotus

40-41: Benefits of the performance of Dhyana

42-44: Instruction to Gargi to practice Dhyana, along with her daily duties

1: Yajnavalkya begins his discourse on Dhyana.

याज्ञवल्क्य उवाच--

अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि शृणु गार्गि वरानने ।
ध्यानमेव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥१॥

Now, I will explain Dhyana. Gargi, One with a Beautiful Countenance, listen to me. Dhyana alone is the cause for bondage or freedom of all beings¹.

2: Definition of Dhyana. The two types of Dhyana: Saguna (with attributes) and Nirguna (without attributes).

ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा खलु ।
सगुणं निर्गुणं तच्च सगुणं बहुशः स्मृतम् ॥२॥

Dhyana is to know (realize) the self through the mind². Dhyana may be devoid of qualities or attributes (Nirguna) or with qualities or attributes (Saguna). Dhyana with qualities or attributes (Saguna) is further thought to be of several types.

3: The number of types in each form of Dhyana.

पञ्चोत्तमानि तेष्वहुर्वेदिकानि द्विजोत्तमाः ।
त्रीणि मुख्यतमान्येषामेकमेव हि निर्गुणम् ॥३॥

Among these, the best among Brahmins say that five [types] which are in accordance with the Vedas, are important. Among them, three are most important, and Dhyana devoid of attributes (Nirguna) is only one.

4: The prerequisites for performance of Dhyana.

मर्मस्थानानि नाडीनां संस्थानं च पृथक्पृथक् ।
वायूनां स्थानकर्माणि ज्ञात्वा कुर्वात्मवेदनम् ॥४॥

After knowing properly the Marmasthanas, the position of the Nadis and the position and function of the Vayus³, undertake the realization of the self.

Explanation of Dhyana: Dhyana is pure, firm, and all pervading, without middle or end (which is subtle, formless, which cannot be perceived) is the cause for all, the entire world, which is and perceptible, which is omnipresent (Nirguna) by those

10-11: Another si

Otherwise, through i
bliss, in a red and bla
Brahman, which is t

¹ It is important to note that meditation can lead to bondage, since we become what we think.

² The same concept is voiced in the Bhagavad Gita VI.5.

³ Yajnavalkya again emphasizes that, if Dhyana is to succeed, one must be well versed in all the practices discussed in the previous chapters.

¹ The same concept is exp

² All these descriptions hav

9: Description of Dhyana without attributes (Nirguna).

एक ज्योतिर्मय शुद्धं सर्वगं व्योमवद्दृढम् ।
अव्यक्तमचलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥५॥

स्थूलं सूक्ष्ममनाकारमसंस्पृश्यमचाक्षुषम् ।
न रसं न च गन्धाख्यमप्रमेयमनौपमम् ॥६॥

आनन्दमजरं नित्यं सदसत्सर्वकारणम् ।
सर्वाधारं जगद्रूपममूर्तमजमव्ययम् ॥७॥

अदृश्यं दृश्यमन्तःस्थं बहिःस्थं सर्वतोमुखम् ।
सर्वदृक्सर्वतःपादं सर्वस्पृक् सर्वतःशिरः ॥८॥

ब्रह्म ब्रह्मयोऽहं स्यामिति यद्वेदनं भवेत् ।
तदेतन्निर्गुणं ध्यानमिति ब्रह्मविदो विदुः ॥९॥

Explanation of Dhyana without attributes (Nirguna Dhyana). I am the Brahman which is effulgent, pure, firm, and all pervading like space, which is unmanifest, steady and eternal, which has no beginning, middle or end (which is not subject to the cycle of birth, existence and death), which is gross and subtle, formless, which can not be touched or seen by the eyes, which is beyond taste and smell, which cannot be perceived by any means, which is unequalled, which is blissful, imperishable, eternal, which is the cause for all, both manifest and unmanifest, which is the basis for everything, pervading the entire world, which is formless, which has no birth and is devoid of change, which is imperceptible and perceptible, which is present inside and outside, which exists in all forms and is all-pervading, and which is omnipresent and omnipotent¹. Such realization is known to be Dhyana without attributes, (Nirguna) by those who have realized the Brahman.

10-11: Another similar form of Dhyana without attributes (Nirguna).

अथवा परमात्मानं परमानन्दविग्रहम् ।
गुरूपदेशाद्विज्ञाय पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥१०॥

ब्रह्म ब्रह्मपुरे चास्मिन्दहराम्बुजमध्यमे ।
अभ्यासात्सम्प्रपश्यन्ति सन्तः संसारभेषजम् ॥११॥

Otherwise, through initiation from a Guru, having understood the Divine, who is the personification of bliss, in a red and black form², in this residence of the Brahman (in this body), Seers clearly realize the Brahman, which is the cure for bondage, in the centre of the heart-lotus through continuous practice.

¹ The same concept is expressed in the Bhagavad Gita in many verses, for example, XII.13,14

² All these descriptions have significance in the Vedic tradition.

हृत्पद्मेऽष्टदलोपेते कन्दमध्यात्समुत्थिते ।
द्वादशाङ्गुलनालेऽस्मिन् चतुरङ्गुलमुन्मुखे ॥१२॥

प्राणायामैविकसिते केसरान्वितकर्णिके ।
वासुदेवं जगन्नाथं नारायणमजं हरिम् ॥१३॥

चतुर्भुजमुदाराङ्गं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
किरीटकेयूरधरं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥१४॥

श्रीवत्सवक्षसं विष्णुं पूर्णचन्द्रनिभाननम् ।
पद्मोदरदलाभोष्ठं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ॥१५॥

शुद्धस्फटिकसंकाशं पीतवाससमच्युतम् ।
पद्मच्छविपदद्वन्द्वं परमात्मानमव्ययम् ॥१६॥

प्रभाभिर्भासयद्रूपं परितः पुरुषोत्तमम् ।
मनसालोक्य देवेशं सर्वभूतहृदि स्थितम् ॥१७॥

सोऽहमात्मेति विज्ञानं सगुणं ध्यानमुच्यते ।

Description of Dhyana with attributes (Saguna). In the heart lotus with eight petals, rising from the centre of the Kandasthana with a stalk of twelve angulas and facing four more angulas upwards, with filaments and pericarp, which has bloomed due to [the practice of] Pranayama¹, [who is known as] Narayana, Vasudeva, Hari, Vishnu, Achyuta (epithets), who is beyond birth, who is the Lord of the universe, who has four arms, whose form is pleasing, who bears a conch, discus and mace, who is adorned by armlets and a crown, whose eyes are like the petals of a lotus, who has the mole called Srivatsa² on his chest, with a face which has the beauty of the full moon, who has lips like the petals of a lotus, who is gracious, who has a charming smile, whose hue is like that of a pure crystal, who wears a yellow garment, whose feet have the beauty of a lotus, who is unchanging, who is the Divine, who by his effulgence illuminates everything around him, who is the Supreme Being and is the Lord of the celestials, who is present in the heart of all beings - seeing him with the mind, with the realization that "He is I (the self)" or (I am your servant) is said to be Dhyana with attributes (Saguna).

In the center of the lotus petals, and Known as the Divine (Paramatma) as its beauty and effulgence, the entire universe is present in him. He is as steady as that of a rock, knowing in the middle of a grain of rice, who is known thus, the realization according to those who are devoted to the Divine² (Vaishvanara).

¹ Note the continued importance placed upon the practice of Pranayama.

² This represents the Goddess Lakshmi, as in the Vedic tradition the masculine and feminine aspects of the Divine are inseparable.

Note again the importance of the Divine in the Bhagavad Gita, Lord Krishna says: "The same concept has been..."

8-24: Dhyana with attributes on the Divine (Saguna) in the form of Vaisvanara Agni in one's own body.

हृत्सरोरुहमध्येऽस्मिन्प्रकृत्यात्मककर्णिके ॥१८॥

अष्टैश्वर्यदलोपेते विद्याकेसरसंयुते ।
ज्ञाननाले बृहत्कन्दे प्राणायामप्रबोधिते ॥१९॥

विश्वाचिषं महाबह्निं ज्वलन्तं विश्वतोमुखम् ।
वैश्वानरं जगद्योनिं शिखातन्विनमीश्वरम् ॥२०॥

तापयन्तं स्वकं देहमापादतलमस्तकम् ।
निर्वातिदीपवत्तस्मिन्दीपितं हव्यवाहनम् ॥२१॥

दृष्ट्वा तस्य शिखामध्ये परमात्मानमक्षरम् ।
नीलतोयदमध्यस्थविद्युल्लेखेव भास्वरम् ॥२२॥

नीवारशूकवद्रूपं पीताभं सर्वकारणम् ।
ज्ञात्वा वैश्वानरं देवं सोऽहमात्मेति या मतिः ॥२३॥

सगुणेषूत्तमं ह्येतद्ध्यानं योगविदो विदुः ।
वैश्वानरत्वं सम्प्राप्य मुक्तिं तेनैव गच्छति ॥२४॥

ising from the

auty of a lotus,
round him, who
beings - seeing
nt) is said to be

In the center of the heart-lotus, which has the Seen (Prakrti) as its pericarp, the eight Siddhis as its petals, and Knowledge (Jnanam) as its filament, whose stalk is realization, which has the Divine (Paramatma) as its base of origin, which has bloomed due to [the practice of] Pranayama¹. By whose effulgence, the entire world is luminescent, the great fire of knowledge which annihilates the ego, the one who is present everywhere, who is the cause of the world, who is effulgent, who is known as Vaishvanara, present in the form of a flame, whose form is luminescent from head to toe, whose flame is as steady as that of a lamp shining in a place without wind, who shines like fire, after seeing and knowing in the middle of the fine flame, the Divine (Paramatma), who is imperishable, resplendent like a bolt of lightning in the middle of a blue sea, whose hue is yellow and form is as slender as the tip of a grain of rice, who is the source of everything, the lord who is also known as Vaishvanara, having known thus, the realization that "He is I (the self), is the best among all qualities and this is Dhyana according to those well versed in Yoga. By this Dhyana itself, one attains unity with the Divine² (Vaishvanara Agni) and becomes liberated³.

Note again the importance given to Pranayama.

In the Bhagavad Gita, Lord Krishna refers to himself being present in one and all as the Vaishvanara Agni (XVI.14).

The same concept has been expressed in the Narayanavalli of the Taittiriya Upanishad. In fact, the words used are strikingly similar.

ine are inseparable.

25-30: Dhyana with attributes (Saguna dhyana) on the Divine in the disc of the sun.

अथवा मण्डले पश्येदादित्यस्य महाद्युतेः ।
 आत्मानं सर्वजगतः पुरुषं हेमरूपिणम् ॥२५॥
 हिरण्यश्मश्रुकेशं च हिरण्मयनखं हरिम् ।
 कनकाम्बुजवद्वक्त्रं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥२६॥
 पद्मासनस्थितं सौम्यं प्रबुद्धाब्जनिभाननम् ।
 पद्मोदरदलाभाक्षं सर्वलोकाभयप्रदम् ॥२७॥
 जानन्तं सर्वदा सर्वमुन्नयन्तं च धार्मिकान् ।
 भासयन्तं जगत्सर्वं दृष्ट्वा लोकैकसाक्षिणम् ॥२८॥
 सोऽहमस्मीति या बुद्धिः सा च ध्यानेषु शस्यते ।
 एष एव तु मोक्षस्य महामार्गस्तपोधने ॥२९॥
 ध्यानेनानेन सौरेण भुक्तिं यास्यन्ति सूरयः ।

Another form of dhyana with attributes (Saguna Dhyana). Otherwise, one must see in the disc of the luminous sun, Hari (an epithet of Vishnu) who is the Self (Atma) of [all beings in] the whole world, who is golden in form, with golden hair, moustache and nails, who removes all sins, whose face is like a golden lotus, who is the basis for creation, sustenance and destruction, who is seated in Padmasana and is peaceful, whose face has the beauty of a fully bloomed lotus, whose eyes are like the leaves of a lotus, who is the protector of all the worlds, who is all-knowing at all times, who uplifts those who do their Dharma¹, who is illuminating the entire world, and who is a witness to all that goes on in the world. After seeing him, the realization that "He is I" or "I am your servant" is most praiseworthy among the various forms of Dhyana. This is the best way to freedom, One whose Wealth is Penance (Gargi)!

30-32: Dhyana on one's self.

श्रुवोर्मध्येऽन्तरात्मानं भारूपं सर्वकारणम् ॥३०॥
 स्थाणुवन्मूर्धपर्यन्तं मध्यदेहात्समुत्थितम् ।
 जगत्कारणमव्यक्तं ज्वलन्तममितीजसम् ॥३१॥
 मनसालोक्य सोऽहं स्यामित्येतद्ध्यानमुत्तमम् ।

Wise men attain freedom by this Dhyana on the Divine in the sun. Seeing with the mind in the middle of the eyebrows, the Divine (Antaratma), which is effulgent, is the source of everything, which arises from the centre of the body and extends up to the head like a pillar, which is the basis of the world, which is causeless, which is effulgent, which is possessed of immeasurable splendour, the meditation that "He is I" is the best form of Dhyana.

¹ Actions in accordance with the Vedas. (Varnashrama dharma)

2-34: Dhyana

Otherwise, seated with the intention (Divine), gazing as Divine in the mid who is peaceful imperishable. T praiseworthy amo Beautiful Counter

35-39: Another

Otherwise, in the [visualizing it to unchanging, in a n on all sides by the inverted lotus wit limbs, with a tota eternal and uncha

2-34: Dhyana on the Divine in the space between the eyebrows.

अथवा बद्धपर्यङ्के शिथिलीकृतविग्रहे ॥३२॥

शिव एव स्वयं भूत्वा नासाग्रारोपितेक्षणः ।
निर्विकारं परं शान्तं परमात्मानमीश्वरम् ॥३३॥

भारूपममृतं ध्यायेद्भ्रुवोर्मध्ये वरानने ।
सोऽहमेवेति या बुद्धिः सा च ध्यानेषु शस्यते ॥३४॥

Otherwise, seated firmly in Padmasana, with the body relaxed, with the intention of uniting with Lord Shiva (one form of the Divine), gazing at the tip of the nose, one must meditate upon the Divine in the middle of the eyebrows, who is beyond any change, who is peaceful, who is the Lord, who is effulgent and imperishable. The realization that "He is I" is the most praiseworthy among the various forms of Dhyana, One with a Beautiful Countenance (Gargi)!

35-39: Another form of Saguna Dhyana on one's own self in the heart-lotus.

अथवाष्टदलोपेते कर्णिकाकेसरान्विते ।
उन्निद्रहृदयाम्भोजे सोममण्डलमध्यमे ॥३५॥

स्वात्मानमर्भकाकारं भोक्तरूपिणमव्ययम् ।
सुधारसं विमुञ्चद्भिः शशिरश्मिभिरावृतम् ॥३६॥

षोडशच्छदसंयुक्तशिरःपद्मादधोमुखात् ।
निर्गतामृतधाराभिः सहस्राभिः समन्ततः ॥३७॥

प्लावितं पुरुषं तत्र चिन्तयित्वा समाहितः ।
तेनामृतरसेनैव साङ्गोपाङ्गकलेवरे ॥३८॥

अहमेव परं ब्रह्म परमात्माहमव्ययः ।
एवं यद्वेदनं तच्च सगुणं ध्यानमुच्यते ॥३९॥

Otherwise, in the fully bloomed heart lotus, having eight petals, and pericarp and filament, [visualizing it to be] the centre of the disc of the moon, thinking of one's own self which is unchanging, in a minute form, surrounded by the rays of the moon which emanate nectar, surrounded on all sides by the thousands of rays of nectar emanating from his head which is in the form of an inverted lotus with sixteen petals, surrounded by those nectar rays itself, in this body with all its limbs, with a totally focussed mind, the realization that "I am the the Divine (Brahman), I am eternal and unchanging." is said to be Saguna Dhyana.

40-41: Benefits of the performance of Dhyana.

एवं ध्यानामृतं कुर्वन् षण्मासान्मृत्युजिह्वेत् ।
वत्सरान्मुक्त एव स्याज्जीवन्नेव न संशयः ॥४०॥

जीवन्मुक्तस्य न क्वापि दुःखावाप्तिः कथंचन ।
किं पुनर्नित्यमुक्तस्य मुक्तिरेव हि दुर्लभा ॥४१॥

One who does Dhyana thus (in any one of the above said manners) for six months, vanquishes death. In one year, he undoubtedly becomes liberated, even when alive. One who has attained freedom is never afflicted by sorrow anywhere. Then why speak of the yogi who has realized his Self and is eternally free?

42-44: Instruction to Gargi to practice Dhyana, along with her daily duties.

तस्मात्त्वं च वरारोहे फलं त्यक्त्वैव नित्यशः ।
विधिवत्कर्म कुर्वाणा ध्यानमेव सदा कुरु ॥४२॥

अन्यानपि बहून्याहुर्ध्यानानि मुनिसत्तमाः ।
मुख्यान्युक्तानि चैतेभ्यो जघन्यानीतराणि तु ॥४३॥

सगुणं गुणहीनं वा विज्ञायात्मानमात्मनि ।
सन्तः समाधिं कुर्वन्ति त्वमप्येवं सदा कुरु ॥४४॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये नवमोऽध्यायः ॥

Therefore, you too, Oh! one with a beautiful countenance! (Gargi), doing all your prescribed actions, having relinquished the desire for the results, do Dhyana at all times.

Great sages have spoken of many other types of Dhyana. But the most important ones have been described above and the others are not as important. Whether with attributes (Saguna) or without attributes (Nirguna), great Seers realize the self within themselves leading to Samadhi. You too always do thus.

Outline

1:	Yajnavall
2:	Samadhi
3-5:	One attai Dhyana c
6-9:	The prere
9-18:	The proc
18-19:	One shou during th
19-20:	One beco
20-21:	Instructic
21-22:	Freedom without d
22-24:	Yajnavall

Chapter X

Outline

- 1: Yajnavalkya begins to speak on Samadhi, which destroys all bondage
- 2: Samadhi is defined as the state of union of the self and the Divine
- 3-5: One attains Samadhi (becomes one) with the object on which one does Dhyana. Dhyana culminates in Samadhi. Surrender also leads to Samadhi
- 6-9: The prerequisites for the attainment of Samadhi
- 10-18: The process by which a Yogi attains Samadhi and leaves his body
- 18-19: One should leave one's body thinking of that upon which one has focussed during the practice of Yoga
- 19-20: One becomes that which one thinks of during the time of death
- 20-21: Instructions to Gargi on the manner of leaving the body
- 21-22: Freedom is assured for one who follows the actions laid down in the Vedas without desire
- 22-24: Yajnavalkya concludes his explanation of the path of Yoga

दशमोऽध्यायः

- 1: Yajnavalkya begins to speak on Samadhi, which destroys all bondage.

याज्ञवल्क्य उवाच—

समाधिमधुना वक्ष्ये भवपाशविनाशनम् ।
भवपाशनिबद्धस्य यथावच्छेदुमर्हसि ॥१॥

Yajnavalkya said "I will now speak about Samadhi which destroys all the ties of worldly bondage of one who is bound by worldly ties. Listen in the proper manner.

- 2: Samadhi is defined as the state of union of the self and the Divine.

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।
ब्रह्मण्येव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मनः ॥२॥

The state of unity of the Self and the Divine is Samadhi. The state [of absorption] of the self in the Brahman is Samadhi.

- 3-5: One attains Samadhi (becomes one) with the object on which one does Dhyana. Dhyana culminates in Samadhi. Surrender also leads to Samadhi.

ध्यायेद्यथा यथात्मानं तत्समाधिस्तथा तथा ।
ध्यात्वैवात्मनि संस्थाप्यो नान्यथात्मा यथा भवेत् ॥३॥

एवमेव तु सर्वत्र यत्प्रपन्नस्तु यो नरः ।
तदात्मा सोऽपि तत्रैव समाधिं समवाप्नुयात् ॥४॥

सरित्पतौ निविष्टाम्बु यथाभिन्नतयान्वियात् ।
तथात्माभिन्न एवात्र समाधिं समवाप्नुयात् ॥५॥

In whichever way one does Dhyana on whatever object that culminates into Samadhi. Therefore one must meditate on the self, so that one realizes the self. Similarly, the person who, in all places, has surrendered to a certain object and is absorbed in that object, he too attains a state of Samadhi. Just as the water which enters the sea (from the rivers) attains oneness (totally merges) [with the sea], similarly, one attains oneness with the self and reaches [the state of] Samadhi.

- 6-9: The prerequisites for the attainment of Samadhi.

एतदुक्तं भवत्यत्र गार्गि ब्रह्मविदां वरे ।
कर्मैव विधिवत्कुर्वन्कामसंकल्पवर्जितम् ॥६॥

वेदान्तेष्वथ शास्त्रेषु सुशिक्षितमनाः सदा ।
गुरुणा तूपदिष्टार्थं युक्त्युपेतं वरानने ॥७॥

Gargi! Greatest an
This is [the essenc
desire, with a min
that into which on
and those proficier
deeply in one's mi
Divine.

9-18: The proces

Then, by signs interna
[the time of] death, th
disposition, who has

विद्वद्भिर्धर्मशास्त्रज्ञैर्विचार्य च पुनः पुनः ।
तस्मिन्सुनिश्चितार्थेषु सुशिक्षितमनाः सदा ॥८॥

योगमेवाभ्यसेन्नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः ।

Gargi! Greatest among those who have Realized the Brahman! One with a Beautiful Countenance! This is [the essence] said here. Doing all the actions laid down in the Vedas, without the motivation of desire, with a mind well trained in all the scriptures including Vedanta, with intelligent reflection on that into which one has been initiated by the Guru, having deeply reflected repeatedly with scholars and those proficient in the Vedic scriptures which lay down the proper way of life, and having imbibed deeply in one's mind the essence of these, one must always strive for the union of the self and the Divine.

9-18: The process by which a Yogi attains Samadhi and leaves his body.

ततस्त्वाभ्यन्तरैश्चिन्हैर्बाह्यैर्वा कालसूचकैः ॥९॥

विनिश्चित्यात्मनः कालमन्यैर्वा परमार्थवित् ।
निर्भयः सुप्रसन्नात्मा मर्त्यस्तु विजितेन्द्रियः ॥१०॥

स्वकर्मनिरतः शान्तः सर्वभूतहिते रतः ।
प्रदाय विद्यां पुत्रस्य मन्त्रं च विधिपूर्वकम् ॥११॥

संस्कारमात्मनः सर्वमुपदिश्य तदानघे ।
पुण्यक्षेत्रे शुचौ देशे विद्वद्भिश्च समावृते ॥१२॥
भूमौ कुशान्समास्तीर्य कृष्णाजिनमथापि वा ।
तस्मिन्सुबद्धपर्यङ्को मन्त्रैर्बद्धकलेवरः ॥१३॥

आसने नान्यधीरास्ते प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ।
नवद्वाराणि संयम्य गार्ग्यस्मिन्ब्रह्मणः पुरे ॥१४॥

उन्निद्रहृदयाम्भोजे प्राणायामैः प्रबोधिते ।
व्योम्नि तस्मिन्प्रभारूपे स्वरूपे सर्वकारणे ॥१५॥

मनोवृत्तिं सुसंयम्य परमात्मनि पण्डितः ।
मूढन्यायाध्यात्मनः प्राणं भ्रुवोर्मध्येऽथवानघे ॥१६॥

कारणे परमानन्दे आस्थितो योगधारणाम् ।
ओमित्येकाक्षरं बुद्ध्या व्याहरन्सुसमाहितः ॥१७॥

Then, by signs internal, external or otherwise, signifying the approach of death, having clearly determined [the time of] death, the person, who has realized the Highest truth, being free from fear, with a pleasant disposition, who has conquered all the senses, and is devoted to the performance of his duties, who is

totally peaceful and interested in the welfare of all beings, after imparting his knowledge and Mantra to his son (or student) in the prescribed manner, and after initiating him into the means for purification of oneself, then, Unsullied One (Gargi), in an auspicious place, in a clean environment, surrounded by learned men, spreading Kusa grass (a special variety of grass) or deerskin on the ground, sitting firmly in Padmasana, having controlled his body by the use of Mantras, with a mind that is not distracted, facing east or north, having closed the nine openings [of the body] (exits of the Prana), Gargi, in this [body which is the] abode of the Brahman, in the fully bloomed heart-lotus, awakened by Pranayama, directing the activities of the mind on the luminous form of the Divine who is the cause for everything, who is one's self, in that space [of the heart-lotus], the learned one, drawing his Prana (during suspension after exhale) to the crown of the head, or in between his eyebrows, Unsullied One (Gargi), with a mind focussed through the practice of Yoga, in that which is the cause [for everything], which is [the personification of] bliss, mentally saying the single syllable "Om", the learned person should give up his body. [Such a person,] the most illustrious among men, becomes one with the Self.

18-19: One should leave one's body thinking of that upon which one has focussed during the practice of Yoga.

शरीरं संत्यजेद्विद्वानात्मैवाभून्नरोत्तमः ।

यस्मिन्समभ्यसेद्विद्वान्योगेनैवात्मदर्शनम् ॥१८॥

तदेव संस्मरन्विद्वांस्त्यजेदन्ते कलेवरम् ।

He should give up the body, thinking of that upon which he has focussed during the practice of Yoga, and attained the knowledge of the self.

19-20: One becomes that which one thinks of during the time of death.

यं यं सम्यक्स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ॥१९॥

तं तमेवैत्यसौ भावमिति योगविदो विदुः ।

Whatever a person thinks of at the time of leaving his body (death), he becomes that. Thus say the ones who have known the essence of Yoga¹.

20-21: Instructions to Gargi on the manner of leaving the body.

त्वं चैवं योगमास्थाय ध्यायन्स्वात्मानमात्मनि ॥२०॥

स्वधर्मनिरता शान्ता त्यजान्ते देहमात्मनः ।

You too, firmly established in the practice of Yoga, meditating upon the self in you, performing all your duties in accordance with the Vedas, remaining totally peaceful, leave your body finally.

21-22: Freedom is assured for one who follows the actions laid down in the Vedas without desire.

ज्ञानेनैव सहैतेन नित्यकर्माणि कुर्वतः ॥२१॥

निवृत्तफलसङ्गस्य मुक्तिर्गार्गि करे स्थिता ।

¹ The same concept is explained in the Bhagavad Gita (VIII.6) in virtually the same words.

Yajnavalkya here refers to as a combination of action and a unification of Karma (act

Gargi! Freedom is in his hands of the one who continues to perform all his daily duties, along with such realization, and who has relinquished the desire for the fruits [of the actions].

2-24: Yajnavalkya concludes his explanation of the path of Yoga.

यदुक्तं ब्रह्मणा पूर्वं कर्मयोगसमुच्चयम् ॥२२॥

तदेतत्कीर्तितं सर्वं साङ्गोपाङ्गं विधानतः ।
त्वं चैव योगमभ्यस्य यमाद्यष्टाङ्गसंयुतम् ॥२३॥

निर्वाणं पदमासाद्य प्रपञ्चं संपरित्यज ॥२४॥
इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये दशमोऽध्यायः ॥

The link between Action (Karma) and Knowledge (Yoga, Jnana) which was mentioned by Brahma earlier¹, has been expounded in the proper manner, with all its limbs and auxiliary limbs. You too, thus practicing Yoga, with the eight limbs starting from Yama, attain the state of freedom (Nirvana), and completely give up the world.

say the ones

performing all
nally.

thout desire.

¹Yajnavalkya here refers to his earlier conversation with Brahma (see I.27). The actual words that signify the authenticity of this text as a combination of action and knowledge are found at this point in this text. The word used here is "Karmayogasamuccayam," a unification of Karma (action) and Yoga (knowledge)." (Refer also to "The Unique Features of this Text")

Chapter XI

Outline

- 2: Gargi requests Yajnavalkya to explain the purification for not having performed the Vedic duties (Prayashcitta) when in a state of Yoga (Samadhi)
- 6: Yajnavalkya's reply that when one is in Yoga (Samadhi), there is no purification for not having performed the Vedic duties (Prayashchitta)
- 9: When not in a state of Yoga (Samadhi), even a realized person must do all the Vedic duties
- 12: Instruction to Gargi to attain freedom through the practice of Yoga. Yajnavalkya's request to all the sages to return to their respective hermitages
- 12-16: Return of the various sages to their respective hermitages, after duly worshipping Yajnavalkya
- 16-19: Gargi's request to Yajnavalkya to explain the whole of Yoga with all its eight limbs concisely
- 20-22: Yajnavalkya's consent to explain the path of Yoga concisely

- 1-2: Gargi requests Yajnavalkya to explain the purification for not having performed the Vedic duties (Prayashcitta) when in a state of Yoga (Samadhi).

इत्येवमुक्ता मुनिना याज्ञवल्क्येन धीमता ।
ऋषिमध्ये वरारोहा वाक्यमेतदभाषत ॥१॥

गार्ग्यवाच—

योगयुक्तो नरः स्वामिन्सन्ध्ययोर्वाथवा सदा ।
वैधं कर्म कथं कुर्यान्निष्कृतिः का त्वकुर्वतः ॥२॥

Told thus by the wise sage Yajnavalkya, the one with a beautiful countenance (Gargi), spoke as follows in the midst of the sages: Gargi said, "My master, how will a person who is involved in the practice of Yoga do the actions prescribed by the Vedas during the Sandhis or always? What is the Prayaschitta (an action of purification for not having performed the prescribed Vedic duties) for one who does not do them?

When there is a separation, even by those who are Yogi who give up the place will never give up acting by all Yogis always.

- 3-6: Yajnavalkya's reply that when one is in Yoga (Samadhi), there is no purification for not doing Vedic or other duties (Prayaschitta).

12: Instruction to all the sages

इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ।
तां समालोक्य भगवानिदमाह नरोत्तमः ॥३॥

याज्ञवल्क्य उवाच—

योगयुक्तमनुष्यस्य सन्ध्ययोर्वाथवा निशि ।
यत्कर्तव्यं वरारोहे योगेन खलु तत्कृतम् ॥४॥

आत्माग्निहोत्रवह्नी तु प्राणायामैर्विर्वाधते ।
विशुद्धचित्तहविषा विध्युक्तं कर्म जुह्वतः ॥५॥

निष्कृतिस्तस्य किं बाले कृतकृत्यस्तदा खलु ।

Thus spoken to by One who enquires into the Brahman (Gargi), Yajnavalkya, the greatest among men, who has realized the Brahman, looked at her and said as follows: Yajnavalkya said, "For the person who is absorbed in Yoga (Samadhi) that which must be done at the two Sandhis or at night, is done (fulfilled) by Yoga (Samadhi) itself¹, One with a Beautiful Countenance! Gargi, how can there be any (Prayaschitta) purification for one who fulfills his duties by offering his pure mind in the holy fire of the self, which is kindled by the practice of Pranayama? He is then one who has done everything that is to be done, is it not?

Gargi, you too do (Paramatma), through Yajnavalkya, the or [again] as follows: done in the evening

12-16: Return of Yajnavalkya

¹ Bhagavad Gita (III-5) described a similar concept.

9: When not in a state of Yoga (Samadhi), even a realized person must to do all the Vedic duties.

the Vedic

वियोगे सति सम्प्राप्ते जीवात्मपरमात्मनोः ॥६॥

विध्युक्तं कर्म कर्तव्यं ब्रह्मविद्भिश्च नित्यशः ।
वियोगकाले योगी च दुःखमित्येव यस्त्यजेत् ॥७॥

कर्माणि तस्य निलयः निरयः परिकीर्तितः ।
न देहिनां यतः शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥८॥

तस्मादामरणाद्वैधं कर्तव्यं योगिभिः सदा ।

When there is a separation between the self and the Divine, the actions laid down in the Vedas must be done, even by those who have realized the Brahman. At that time of separation (when not in Samadhi), the Yogi who gives up [the performance of] these actions thinking that they cause discomfort, his dwelling place will be one of suffering. No one who has (is identified with) a body (no living being) can ever give up actions completely. Therefore the actions prescribed by the Vedas should be performed by all Yogis always until the time of death.

12: Instruction to Gargi to attain freedom through the practice of Yoga. Yajnavalkya's request to all the sages to return to their respective hermitages.

त्वं चैव मात्यया गार्गि वैधं कर्म समाचर ॥९॥

योगेन परमात्मानं यजंस्त्यज कलेवरम् ।
इत्येव मुक्त्वा भगवान्याज्ञवल्क्यस्तपोनिधिः ॥१०॥

ऋषीनालोक्य नेत्राभ्यां वाक्यमेतदभाषत ।
सन्ध्यामुपास्य विधिवत्पश्चिमां सुसमाहिताः ॥११॥

गच्छन्तु साम्प्रतं सर्वे ऋषयः स्वाश्रमं प्रति ।

Gargi, you too do not slip. Perform all the actions said by the Vedas. Worshipping the Divine (Paramatma), through the practice of Yoga, give up your body. Having spoken thus [to Gargi], Yajnavalkya, the one fit to be worshipped, the repository of penance, looked at the sages and spoke [again] as follows: Having performed in the proper manner the daily ritual (Sandhyavandana) to be done in the evening, with a focussed mind, let all the sages now proceed to their hermitages.

12-16: Return of the various sages to their respective hermitages, after duly worshipping Yajnavalkya.

इत्येवमुक्ता मुनिना मुनयः संश्रितव्रताः ॥१२॥

विश्वामित्रो वसिष्ठश्च गौतमश्चाङ्गिरास्तथा ।
अगस्त्यो नारदश्चैव वाल्मीकिर्बादरायणिः ॥१३॥

पैङ्गिर्दीर्घतमा व्यासः शौनकश्च तपोधनः ।
भार्गवः काश्यपश्चैव भरद्वाजस्तथैव च ॥१४॥

20-22: Yajnavalkya

तपस्विनस्तथा चान्ये वेदवेदाङ्गवेदिनः ।
याज्ञवल्क्यं सुसम्पूज्य गीभिराशीभिरुत्तमैः ॥१५॥

ते यान्ति मुनयः सर्वे स्वाश्रमेषु यथागतम् ।

Having thus been told by the sage [Yajnavalkya], the sages, Vishvamitra, Vasishtha, Gautama, Angira, Agastya, Narada, Valmiki and Shuka, Paingidirghatama, Vyaasa, Shaunaka, whose wealth is penance, Bhargava, Kashyapa, Bharadwaja and the others, who are absorbed in their austerities, who have known the essence of the Vedas and the Vedangas, having worshipped Yajnavalkya in a befitting manner, with auspicious chants [from the Vedas], return to their respective hermitages in the manner they arrived.

Having thus been told, Yajnavalkya, who had realized the Brahman, said: "Countenance, I shall

16-19: Gargi's request to Yajnavalkya to explain the whole of Yoga with all its eight limbs concisely.

गतेषु स्वाश्रमेष्वेषु तापसेषु तपोधना ॥१६॥

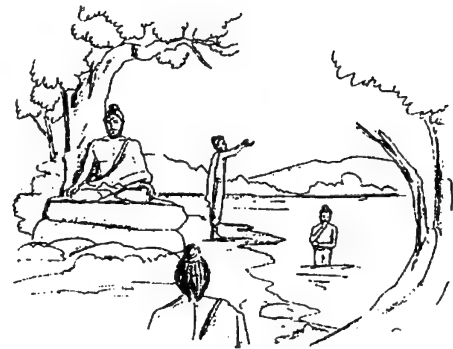
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ वाक्यमेतदभाषत ।
गार्ग्यवाच—

भगवन्सर्वशास्त्रज्ञ सर्वभूतहिते रत ॥१७॥

भवमोक्षाय योगीन्द्र भवद्भिर्भाषितं तु यत् ।
यमाद्यष्टाङ्गसहितो योगो मुक्तेस्तु साधनम् ॥१८॥

तदेतद्विस्मृतं सर्वं सर्वज्ञ तव सन्निधौ ।
योगं ममोपदिश्याद्य साङ्गं संक्षेपरूपतः ॥१९॥

When the sages returned to their respective hermitages, the one whose wealth is penance (Gargi), prostrated on the ground like a stick and spoke as follows. Gargi said, "Bhagavan! One who has known (realized the essence of) all the scriptures, who is interested in the welfare of all beings, the foremost among the Yogis! The Yoga with eight limbs, starting from Yama, which was explained by you as a means for freedom, has been completely forgotten [by me] in your presence itself. Therefore, One who is All Knowing! Protect me from the ocean of birth and bondage by explaining to me Yoga with its limbs in a concise form.

¹ The word "Bhagavan" is usually used to address the Divine. However, it can also be used to address one who has attained freedom.

20-22: Yajnavalkya's consent to explain the path of Yoga concisely.

त्रातुमर्हसि सर्वज्ञ जन्मसंसारसागरात् ।
इत्युक्तो ब्रह्मवादिन्या ब्रह्मविद्ब्राह्मणस्तदा ॥२०॥

आलोक्य कृपया दीनां स्मितपूर्वमभाषत ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भूमौ गार्गि वरानने ॥२१॥

वक्ष्यामि ते समासेन योगं सम्प्रति तं शृणु ॥२२॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये एकादशोऽध्यायः ॥

Having thus been told by the One who is Desirous of Realizing the Brahman [Gargi], the one who has realized the Brahman [Yajnavalkya], the illustrious Brahmin, looking at the humble Gargi and, smiling benevolently, said: "Arise Gargi! Why do you prostrate thus on the ground? One with a Beautiful Countenance, I shall now explain Yoga to you concisely. Listen to it.

Gautama,
ose wealth
austerities,
valkya in a
mitages in
s concisely.

s one who has

Chapter XII

Outline

This single chapter contains the essence of the entire book. Yajnavalkya explains here the Yogic path to freedom, in a concise manner. For the purpose of understanding, the Slokas can be divided into sections describing seven stages of progression along this path. Some of these steps are detailed in Tantric texts. I have therefore not explained them here.

- 1-7: First stage - kindling of the Agni by Prana
- 8-13: Second stage - awakening of Kundalini
- 14-20: Third stage - the movement of the Prana to the heart-lotus, through the Sushumna Nadi
- 21: Fourth stage - further ascent of Prana
- 22-26: Fifth stage - the focussing of Prana in the centre of the eyebrows
- 27-29: Sixth stage - continued absorption of the mind and Prana in the center of the eyebrows
- 30-35: Seventh stage - attainment of freedom
- 36-40: The benefits of such a Yoga practice
- 41: Importance of daily duties (Nityakarma) along with the practice of Yoga
- 42: Yajnavalkya recedes into solitude and Samadhi after explaining the greatest secret
- 43-44: Gargi worships Yajnavalkya, having understood the essence of Yoga and recedes into solitude with total happiness
- 45: Praise of Vasudeva, the Divine
- 46: Yajnavalkya and Gargi are always present, beholding the Divine in themselves

द्वादशोऽध्यायः

1-7: First stage - kindling of the Agni by Prana.

याज्ञवल्क्य उवाच—

सव्येन गुल्फेन गुदं निपीड्य सव्येतरेणैव निपीड्य सन्धिम् ।
सव्येतरं न्यस्य करेतरस्मिन्शिखां समालोक्य पावकस्य ॥१॥

आयुर्विघातकृत्प्राणो निरुद्धस्त्वासनेन वै ।
याति गार्गि तदापानात्कुलं बह्वैः शनैः शनैः ॥२॥

वायुना वातितो बह्निरपानेन शनैः शनैः ।
ततो ज्वलति सर्वेषां स्वकुले देहमध्यमे ॥३॥

प्रातःकाले प्रदोषे च निशीथे च समाहितः ।
मुहूर्तमभ्यसेदेवं यावत्पञ्चदिनद्वयम् ॥४॥

ततस्त्वात्मनि विप्रेन्द्रे प्रत्ययाश्च पृथक्पृथक् ।
सम्भवन्ति तदा तस्य जितो येन समीरणः ॥५॥

शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जठरवर्तिनः ।
नादाभिव्यक्तिरित्येते चिह्नान्यादौ भवन्ति हि ॥६॥

अल्पमूत्रपुरीषः स्यात्षण्मासे वत्सरेऽपि वा ।
आसने वाहने पश्चान्न भेतव्यं त्रिवत्सरात् ॥७॥

Yajnavalkya said, "Pressing the anus with the left ankle and the perineum with the right ankle, placing the right palm on the left, see (meditate on) the flames of the fire. Then, the Prana which reduces the life span [when it is dispersed], is blocked and slowly moves from bottom (Apana) to the abode of fire, Gargi. The fire which is fanned slowly by the Apana vayu glows in its abode in the centre of the body, in all beings. In the morning, evening and midnight, with a focussed and balanced mind, one should practice this for 10 days for a duration of 90 minutes (1 Muhurta). Illustrious among Brahmin Women! Various experiences then come about for one who has conquered the Prana. Lightness in the body, increased brightness of the abdominal fire, and improvement in the voice and appearance of Nada are the first indications. In 6 months or one year, there is reduction of the urine and faeces, and after 3 years, one need not have fear.

8-13: Second stage - awakening of Kundalini.

ततोऽनिलं वायुसखेन सार्धं धिया समारोप्य निरोधयेत्तम् ।
ध्यायन्सदा चक्रिणमप्रबुद्धं नाभौ सदा कुण्डलिनीनिविष्टम् ॥८॥

शिरां समावेष्ट्य मुखेन मध्यामन्याश्च भोगेन शिरास्तथैव ।
स्वपुच्छमास्येन निगृह्य सम्यक्पथश्च संयम्य मरुद्गणानाम् ॥९॥

प्रसुप्त
नाभौ

वायु
कुण्ड

सन्त
प्रसार

बोधं
चरन्

Then, drawing the Prana into the navel. Covering the navel by her mouth, blocking the Prana by her own luminosity, the fire shines by her own luminosity in all beings. The one who, in the middle of the Nadis in the middle of the flames of the fire which is in the form of a snake, awakens. When the Prana and the fire move together and move [unitedly]

14-20: Third stage -

जित्वं
ततो न

वायुर्य
रोगाश्च

ब्रह्मरन्
केनर्चा

निरोधि
सहस्रपः

प्रबुद्धहृ
बालाकः

हृन्मध्या
सजलाम्

प्रबुद्धहृ
चिह्नानि

प्रसुप्तनागेन्द्रवदुच्छवसन्ती सदा प्रबुद्धा प्रभया ज्वलन्ती ।
नाभौ सदा तिष्ठति कुण्डली सा तिर्यक्सु देहेषु तथेतरेषु ॥१०॥

वायुना विहृतवह्निशिखाभिः कन्दमध्यगतनाडिषु संस्थाम् ।
कुण्डलीं दहति यस्त्वहिरूपां संस्मरन्नरवरस्तु स एव ॥११॥

सन्तप्ता वह्निना तत्र वायुना च प्रचालिता ।
प्रसार्य फणभृद्भोगं प्रबोधं याति सा तदा ॥१२॥

बोधं गते चक्रिणि नाभिमध्ये प्राणाः सुसम्भूय कलेवरेऽस्मिन् ।
चरन्ति सर्वे सह वह्निनैव यथा पटे तन्तुगतिस्तथैव ॥१३॥

Then, drawing the Prana inside, along with the fire, using the mind, focus it in the unawakened Kundalini, in the navel. Covering the Sushumna by her mouth and the other Nadis by her hood, holding her own tail by her mouth, blocking the path of the Prana, breathing like a sleeping snake, yet always awake, shining by her own lustre, the Kundalini resides always in the navel region (Nabhi) in the bodies of all beings. The one who, with total concentration, burns the Kundalini, which is in the form of a snake in the Nadis in the middle of the Kandasthana (which blocks the flow of Prana in the Nadis), by the flames of the fire which are fanned by the Prana, is the most illustrious among men. Kundalini, which is in the form of a snake, burnt by the fire, and shaken/moved by the Vayu, spreads its hood and awakens. When the Kundalini in the centre of the Nabhi is awakened, the Vayus in the body join together and move [unitedly], along with the fire, like the strands of thread in a cloth.

14-20: Third stage - the movement of the Prana to the heart-lotus, through the Sushumna Nadi.

जित्वैवं चक्रिणः स्थानं सदा ध्यानपरायणः ।
ततो नयेदपानं तु नाभेरूर्ध्वमिदं स्मरन् ॥१४॥

वायुर्यथा वायुसखेन सार्धं नाभि त्वतिक्रम्य गतः शरीरे ।
रोगाश्च नश्यन्ति बलाभिवृद्धिः कान्तिस्तदानीमभवत्प्रबुद्धे ॥१५॥

ब्रह्मरन्ध्रमुखमत्र वायवः पावकेन सह यान्ति समूह्य ।
केनचिदिह वदामि तवाहं वीक्षणाद्बुद्धिं मुदीपशिखायाः ॥१६॥

निरोधितः स्याद्बुद्धि तेन वायुः मध्ये यदा वायुसखेन सार्धम् ।
सहस्रपत्रस्य मुखं प्रविश्य कुर्यात्पुनस्तूर्ध्वमुखं द्विजेन्द्रे ॥१७॥

प्रबुद्धहृदयाम्भोजे गार्ग्यस्मिन्ब्रह्मणः पुरे ।
बालाकश्रेणिवद्व्योम्नि विरराज समीरणः ॥१८॥

हृन्मध्यात् सुषुम्णायां संस्थितो हुतभुक्तदा ।
सजलाम्बुदमालासु विद्युल्लेखेव राजते ॥१९॥

प्रबुद्धहृत्पद्मानि संस्थितेऽग्नौ प्राणे च तस्मिन्निवेशिते च ।
चिह्नानि बाह्यानि तथान्तराणि दीपादि दृश्याणि भवन्ति तस्य ॥२०॥

Having thus conquered the seat of the Kundalini, always absorbed in Dhyana, one must then lead the Apana Vayu towards the region above the Nabhi. When the Prana along with the fire in the body moves beyond the Nabhi, all diseases are destroyed, strength increases, and the body becomes lustrous. Now the Vayus, joining together, along with the fire, move to the opening in the crown of the head (Brahmarandhra). I shall tell you a certain means for this. [The means is] seeing (meditating) on the bright flames [of the fire] in the heart. By this, when the Vayu along with the Agni is stopped in the centre of the heart, it enters the opening of the thousand-petalled heart-lotus and must be made to face (move) upwards again. Gargi, in this abode of the Brahman (in this body), in the fully blossomed lotus of the heart, the Prana shines in that space like the rising sun. Then the fire, shines like a streak of lightning in a range of clouds, from the centre of the Heart in the Sushumna. When the fire is established in the bloomed (awakened) heart-lotus, and the Prana has been made to enter into it, various signs, both external and internal come about like the vision of a flame.

21: Fourth stage - further ascent of Prana.

वायुमुन्नय ततस्तु सर्वाङ्गं व्याहरन्प्रणवमत्र सविन्दुम् ।
बालचन्द्रसदृशं तु ललाटे बालचन्द्रमवलोकय बुद्ध्या ॥२१॥

Then, raising the Prana along with the fire, reciting the Pranava, meditate upon the disc of the rising moon in the forehead.

22-26: Fifth stage - the focussing of Prana in the centre of the eyebrows.

सर्वाङ्गं वायुमारोप्य भ्रुवोर्मध्ये धिया तदा ।
ध्यायेदनन्यधीः पश्चादन्तरात्मानमन्तरे ॥२२॥

मध्यमेऽपि हृदये च ललाटे स्थाणुवज्ज्वलति लिङ्गमदृश्यम् ।
अस्ति गार्गि परमार्थमिदं त्वं पश्य पश्य मनसा रुचिरूपम् ॥२३॥

ललाटमध्ये हृदयाम्बुजे च यः पश्यति ज्ञानमयीं प्रभां तु ।
शक्तिं सदा दीपवदुज्ज्वलन्तीं स पश्यति ब्रह्मविदेकदृष्ट्या ॥२४॥

मनो लयं यदा याति भ्रूमध्ये योगिनां नृणाम् ।
जिह्वामूलेऽमृतसावो भ्रूमध्ये चात्मदर्शनम् ॥२५॥

कम्पनं च तथा मूर्ध्नी मनसैवात्मदर्शनम् ।
देवोद्यानानि रम्याणि नक्षत्राणि च चन्द्रमाः ॥
ऋषयः सिद्धगन्धर्वाः प्रकाशं यान्ति योगिनाम् ॥२६॥

Then, drawing and holding the Prana along with the fire at the centre of the eyebrows, mentally, with total concentration, one must meditate on one's self within. In the middle of the body, the heart and the forehead, like a pillar, shines an imperceptible Linga. This is truly the greatest to be attained, Gargi. You too behold that beautiful form with your mind. The one who sees with an unfaltering gaze, in the centre of the forehead and the heart-lotus, the glow that shines like a lamp, which is the embodiment of knowledge and power- he is the one who has realized the Brahman. When the mind of the Yogi is totally absorbed in the centre of the eyebrows, then nectar flows from the base of the tongue, and the

self is seen at the centre
through the mind, be-
- all appear to the Y

27-29: Sixth stage - the abode of

भ्रुवो

तावत्

समीर

तस्मिन्

समीर

आनन्

Practice this till the m
again meditate in that
Prana Vayu has reac
becomes absorbed, th
abode of Vishnu, and
bliss. Gargi! Behold!

30-35: Seventh stag

एवं स

आत्मा

भूतानि

जाता

हृत्पद्म

तद्ब्रह्म

अणोः

तमक्र

प्रभञ्ज

मूर्धनि

ईप्साय

व्याहर

self is seen at the centre of the eyebrows. A trembling [sensation] of the head, the perception of the self through the mind, beautiful celestial gardens, stars and the moon, the Rishis, Siddhas and Gandharvas — all appear to the Yogis.

27-29: Sixth stage - continued absorption of the mind and Prana in the center of the eyebrows - the abode of Vishnu.

भ्रुवोन्तरे विष्णुपदे ऋचौ तु मनो लयं यावदियात्प्रबुद्धे ।
तावत्समभ्यस्य पुनः खमध्ये सुखं सदा संस्मर पूर्णरूपम् ॥२७॥
समीरणे विष्णुपदे निविष्टे जीवे च तस्मिन्नमृते च संस्थे ।
तस्मिस्तदा याति मनो लयं चेन्मुक्तेः समीपं तदिति ब्रुवन्ति ॥२८॥
समीरणे विष्णुपदे निविष्टे विशुद्धबुद्धौ च तदात्मनिष्ठे ।
आनन्दमत्यद्भुतमस्ति सत्यं त्वं गार्गि पश्याद्य विशुद्धबुद्ध्या ॥२९॥

Practice this till the mind is absorbed in the centre of the eyebrows, in the abode of Vishnu, and then again meditate in that space on that which is complete, and which is the embodiment of bliss. When the Prana Vayu has reached the abode of Vishnu, and the self is established in that bliss, if the mind becomes absorbed, that leads to a state very close to freedom. When the Prana Vayu has reached the abode of Vishnu, and when the intellect is clear and is established in the Seer, there is indescribable bliss. Gargi! Behold it now with a clear intellect.

30-35: Seventh stage - attainment of freedom.

एवं समभ्यस्य सुदीर्घकालं यमादिभिर्युक्ततनुमिताशीः ।
आत्मानमासाद्य गुहां प्रविष्टं मुक्तिं ब्रज ब्रह्मपुरे पुनस्त्वम् ॥३०॥
भूतानि यस्मात्प्रभवन्ति गार्गि येनैव जीवन्ति चराचराणि ।
जातानि यस्मिन्विलयं प्रयान्ति तद्ब्रह्म विद्धीति वदन्ति सर्वे ॥३१॥
हृत्पङ्कजे व्योम्नि यदेकरूपं सत्यं सदानन्दमयं सुसूक्ष्मम् ।
तद्ब्रह्म निर्भासिमयं गुहायामिति श्रुतिश्चेति समामनन्ति ॥३२॥
अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ।
तमक्रतुं पश्य विशुद्धबुद्ध्या प्रयाणकाले च विहीनशोका ॥३३॥
प्रभञ्जनं मूर्ध्निगतं सर्वह्नि धिया समासाद्य गुरूपदेशात् ।
मूर्धनिमुद्भिद्य पुनः खमध्ये प्राणांस्त्यजोङ्कारमनुस्मरंस्त्वम् ॥३४॥
ईप्सया यदि शरीरविसर्गं ज्ञातुमिच्छसि सखे तव वक्ष्ये ।
व्याहरन्प्रणवमुन्नय मूर्ध्नि भिद्य योजय तमात्मनिकायम् ॥३५॥

Having practiced thus for a long time, with a regulated food intake, observing Yama and the other limbs, having realized the self which is in the cave/recess, attain freedom in this abode of the Brahman (in this body). That from which all beings originate, by which (whose support) everything, living and non-living, is sustained, and into which [all the above] dissolve, know that to be the Brahman. So says all [who has realized the Brahman]. That which is one, which is true, which is always the personification of bliss, which is very subtle, which is the epitome of effulgence, and which is present in a cave, in the space of the heart-lotus- that is the Brahman. Thus say the Vedas too. The subtlest of the subtle, the greatest of the great, the self is present in the internal space of all beings. See that [self], which is devoid of desire, at the time of death, without sorrow, with a clear mind.

Having controlled the Prana, which has reached the crown of the head along with the fire, using the intellect, by initiation from one's Guru, meditating on Om, split open the crown of the head and give up the Prana in that space. My friend¹, if you wish to know how to leave the body as per your wish, I will tell you. Reciting the Pranava mentally, drawing the Prana to the crown of the head, splitting [the crown of the head], unite it (the Prana) with the self.

36-40: The benefits of such a Yoga practice.

एतत्पवित्रं परमं योगमष्टाङ्गसंयुतम् ।
ज्ञानं गुह्यतमं पुण्यं कीर्तितं ते वरानने ॥३६॥

य इदं शृणुयान्नित्यं योगाख्यानं नरोत्तमः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानी भविष्यति ॥३७॥

यस्त्वेतच्छ्रावयेद्विद्वान्नित्यं भक्तिसमन्वितः ।
एकजन्मकृतं पापं दिनेनैकेन नश्यति ॥३८॥

शृणुयाद्यः सकृदपि योगाख्यानमिदं नरः ।
अज्ञानजनितं पापं सर्वं तस्य प्रणश्यति ॥३९॥

अनुतिष्ठन्ति ये नित्यमात्मज्ञानसमन्वितम् ।
नित्यकर्मणि तान्दृष्ट्वा देवाश्च प्रणमन्ति हि ॥४०॥

Yoga with its eight limbs, which is holy, and is the purest, greatest and most secret among all knowledge, has been explained to you, One with the Beautiful Countenance (Gargi). The illustrious one who always listens to (and practises according to) this exposition of Yoga is freed from all bondage and will become a realized person. For the learned person, who expounds this [Yoga] always, with devotion and reverence, all the bondage caused in one lifetime is destroyed in one day. All the bondage caused due to ignorance perishes for the person who listens to this exposition on Yoga even once. Even the celestials bow on seeing the ones who always perform all their daily duties [in accordance with the Vedas] along with realization of the Self.

¹ Here Yajnavalkya addresses his wife, Gargi, as "Sakha" meaning "My friend". A wife is considered the best friend of her husband and vice versa. Even in the sections of the Vedas which speak of the rituals for marriage (the Ekagni Kanda), the same is said. Sankaracharya also says, "The wife is the best friend of the husband."

1: Importance of

तस्मा
कर्तव्य

therefore, as long as or
Yoga too must be done

2: Yajnavalkya rec

इत्येवमुक्त्व
योगामृतं ब

having thus explained
practice), which is the c
[Yajnavalkya], the one f

3-44: Gargi worshi
into solitude

सा तं तु स
गीभिः प्रणा

योगं सुसंगृ
संसारमुत्सृज

Having worshipped wit
(Yajnavalkya), who is g
among Seers, and who
happiness forever. Then,
is the cause for freedom
place in the forest with t

45: Praise of Vasudev

येन प्रपञ्चं परिपूर्णमेतद्य
तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि ज

She remained always
and in the heart, that Vast
complete, by whom every
of by the Vedas.

1: Importance of daily duties (Nityakarma) along with the practice of Yoga.

तस्माज्ज्ञानेन देहान्तं नित्यं कर्म यथाविधि ।
कर्तव्यं देहिभिर्गार्गि योगश्च भवभीरुभिः ॥४१॥

Therefore, as long as one lives, daily duties (in accordance with the Vedas) along with knowledge, and Yoga too must be done in the prescribed manner by all beings who fear bondage.

2: Yajnavalkya recedes into solitude and Samadhi after explaining the greatest secret.

इत्येवमुक्त्वा भगवान्रहस्ये रहस्यजं मुक्तिकरं तु तस्याः ।
योगामृतं बन्धविनाशहेतुं समाधिमास्ते रहसि द्विजेन्द्रः ॥४२॥

Having thus explained in solitude, the nectar of Yoga, which was born in solitude (through secluded practice), which is the cause for destruction of all bondage and which leads to freedom, to her [Gargi], [Yajnavalkya], the one fit to be worshipped, greatest among Brahmins, went into Samadhi in solitude.

3-44: Gargi worships Yajnavalkya, having understood the essence of Yoga and recedes into solitude with total happiness.

सा तं तु सम्पूज्य मुनिं ब्रुवन्तं विद्यानिधिं ब्रह्मविदां वरिष्ठम् ।
गीर्भिः प्रणामैश्च सतां वरिष्ठं सदा मुदं प्राप वरां विशुद्धाम् ॥४३॥

योगं सुसंगृह्य तदा रहस्ये रहस्यजं मुक्तिकरं च जन्तोः ।
संसारमुत्सृज्य सदा मुदान्विता वने रहस्यावसथे विवेश ॥४४॥

Having worshipped with chants and prostrations the sage who is the storehouse of all learning (Yajnavalkya), who is greatest among the ones who have realized the Brahman, who is the greatest among Seers, and who had spoken thus, that Gargi, the pure one, attained the greatest and purest happiness forever. Then, in solitude, having clearly understood Yoga which is born in solitude, which is the cause for freedom of all beings, and having given up worldly bondage, [Gargi] entered a solitary place in the forest with total happiness.

45: Praise of Vasudeva, the Divine.

येन प्रपञ्चं परिपूर्णमेतद्येनैव विश्वं प्रतिभाति सर्वम् ।
तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं पश्यन्सदास्ते हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् ॥४५॥

She remained always seeing in the crown of the head and in the heart, that Vasudeva, by whom this entire world is complete, by whom everything is radiant, and who is spoken of by the Vedas.

46: Yajnavalkya and Gargi are always present, beholding the Divine in themselves.

यदेकमव्यक्तमनन्तमच्युतं प्रपञ्चजन्मादिकृदप्रमेयम् ।
तं वासुदेवं श्रुतिमूर्ध्नि जातं पश्यन्सदास्ते हृदि मूर्ध्नि चान्वहम् ॥४६॥

इति श्रीयोगयाज्ञवल्क्ये द्वादशोऽध्यायः ॥
समाप्तमिदं योगशास्त्रम् ॥

Seeing always in the heart and the crown of the head, that Vasudeva, who is One, immeasurable, unmanifest, endless, beyond change, and who is responsible for the creation, sustenance and destruction of the world, Yajnavalkya and Gargi are always present.

Sri Divanji'

Note: This is a translation of the BBRA Society's LL.M. I have them. I have the original in my philosophy, and by Sri A.G. N. known to me been most for to the footnot

Textual Source

Sixteen ancient here. These are Devanagari (collected from onto palm leaves. Yajnavalkya's previously published satisfactory copy. Most such an presumably from a critical, scholarly to facilitate the 1954 publication

The Work and

Several facts in editions. First, and his wife, Gargi, described in the wife, Gargi, to Yajnavalkya's the Vedas, in the herein as the e anywhere in the the presence of Gargi alone, and generally the number of stars

¹ But see Translation

Appendix I

Sri Divanji's Introduction to the Yoga Yanjavalkya.

Note: This Appendix has been abstracted and revised from the "Introduction" of Yoga Yajnavalkya, BBRA Society Monograph No. 3, Bombay, 1954, pp. 96-113, edited by Sri Prahlad C. Divanji, M.A., LL.M. I have attempted both to summarize and to clarify Sri Divanji's intentions, as I have understood them. I have attempted this by rewriting the arcane and sometimes rather tortured English of the original in my own words. I should point out that I am neither an Indologist nor a scholar of Indian philosophy, nor do I read Sanskrit. I am an anthropologist by training, and a student of yoga as taught by Sri A.G. Mohan. I have attempted throughout to articulate the subject matter presented here, as it is known to me from my readings in Yoga, Vedanta and from Sri A.G. Mohan's teachings, which I have been most fortunate to receive. I have attempted to restrict my own views, comments and explanations to the footnotes and, in this way, relate faithfully Sri Divanji's Introduction.

Textual Sources

Sixteen ancient manuscripts were used to ascertain the actual reading of the text, as it is presented here. These manuscripts fall into 4 classes, according to the script into which they were transcribed: Devanagari (8 mss.), Grantha (6 mss.), Telugu (1 ms.) and Kannada (1 ms.) These manuscripts, collected from institutions all over India, were written on hand-made or machine-made paper, or stenciled onto palm leaves, all had names such as "Yoga Yajnavalkya," "Yoga Yajnavalkya Smriti," "Yoga Yajnavalkyagita," "Yajnavalkya Samhita" and "Yoga Yajnavalkyagitopanisadah." In addition, 5 previously printed editions (all published in India between 1893-1938) were consulted when no satisfactory consensus reading of the original could be inferred from the extant older manuscripts. Most such ambiguities seemed to arise from divergent readings of the same Sanskrit syllables and presumably from transcription errors by the scribes of these old manuscripts. In the interests of compiling a critical, scholarly edition of the Yoga Yajnavalkya, Sri Divanji described these sources in some detail to facilitate their identification by subsequent scholars. (For details, the reader is referred to Sri Divanji's 1954 publication, pp. 96-100.)

The Work and its Date

Several facts indicate the complete uniformity between this manuscript and the 5 previously printed editions. First, the work as a whole always takes the form of a dialogue between the sage, Yajnavalkya and his wife, Gargi (also known as Maitreyi). Secondly, the topic is astanga (or eight-limbed) yoga, as described in Patanjali's Yogasutras. Thirdly, Yajnavalkya's exposition is made at the request of his wife, Gargi, to summarize the teachings he had received from Brahma, the Creator God. Furthermore, Yajnavalkya's discourse explains the relationship of this yoga to religious observances prescribed in the Vedas, in the form of a "Samuccaya" (combination) of "Jnana" (discriminating wisdom, described herein as the essence of yoga) and "Vaidham Karma," a term whose exact meaning is not explained anywhere in the work¹. Fourthly, the work is always divided into 12 chapters, the first 11 delivered in the presence of several sages, while the last (Rahasya) chapter summarizes the preceding discourse to Gargi alone, after the sages had departed Yajnavalkya's hermitage. Finally, the topic of each chapter is generally the same. The main differences among the different versions of the manuscript are in the number of stanzas, with some manuscripts having more stanzas, and some less, than other versions.

¹ But see Translator's explanation in the verse 1.42 of the YY. Ref. also to footnote 2 under Ch X.

Date of the Yoga Yajnavalkya

Sixteen manuscripts were utilized in assembling this critical edition¹. The earliest dated manuscript is No. 3 in the list of Devanagari manuscripts, which was borrowed from the Oriental Institute in Baroda. The condition of that manuscript, dated on March of 1628 CE, was described² as "old but well-preserved." That manuscript showed clearly on the last page³ that it had been copied from an earlier manuscript in 1627-1628 CE. Moreover, sections of the Grantha manuscripts written on palm leaves may well be nearly 500 years old, and the manuscript on which the printed edition published in Trivandrum in 1938 was based was, in the judgment of its editor, at least 500 years old.

The age of the original manuscript can be inferred by comparison to the many manuscripts of known date which contain slokas so similar to the Yoga Yajnavalkya that they must have been borrowed from it. For example, the Jabala Darsana, Trisikhi-Bramhana, Yogakundalini and Yogatattva Upanishads all contain far too many stanzas almost identical to those occurring in the present work to have occurred by chance. The Sandilya Upanisad incorporates in prose the exact words which occur in the corresponding stanzas of this work, and the Vasudevopanisad contains similarly identifiable passages in 2 or 3 places. In itself, this is enough evidence to infer that the authors of these later works borrowed these common passages from the present work. The Hathayogapradipika of Svātmanāra also relies rather extensively upon the Yoga Yajnavalkya for some of its stanzas. Furthermore, the Hathayogapradipika refers (II.37) to a sect of Hathayogis who disapproved of the Satkarma, Neti, Dhauti and so on, and achieved the same objectives by practicing different forms of Pranayama, which is precisely the unique feature of Yoga Yajnavalkya. Sankara's bhashya (commentary) on the Svetasvataraopanisad also contains numerous quotations (in sections II.7 & II.9) from a work he attributed to Yajnavalkya, which can be traced to chapters IV to VII of the Yoga Yajnavalkya. This alone clearly dates the present work to the 8th century CE, the time of Sankara. Mumukshubhāṣya, in his comments on the smaller Yogavasistha (VI 9.65 and 9.71) also quotes this work. The Yoga Yajnavalkya was also specified as an authority on the Samuccayavada (combination of karma and jñāna for freedom) in Anandavardhana's commentary on the Bhagavad Gita.

Finally, the author of the Yajnavalkya Smṛti recommends (in III.110) a study "of the Yogasastra promulgated by me" to those who desire to achieve Yoga (union with the Divine). That Yogasastra must be the present Yoga Yajnavalkya and not the Yogi Yajnavalkya, which is a work on Sandhyavandana (a ritual done thrice everyday), which does not use material objects but relies only on the use of Mantras with known esoteric meanings. The Brhad-Yogi Yajnavalkya Smṛti, published in 1951 by the Kaivalyadhama, Lonavla, is an enlarged edition of this Sandhyavandana⁴. This identity (of "the Yogasastra promulgated by me" with the present Yoga Yajnavalkya) is further corroborated by the views of the Ayurvedic writers, including Agastya and the Asvins (in VII.7, 30; VIII.33, 39), which date this work to the age of Caraka. Caraka's Samhita (I.1.4-5 and 8.32) indicates that the medical science of Ayurveda originated from the necessity of discovering the origins of disease in order to eradicate it, because physical dysfunction obstructed the pursuit of humankind's highest objective, namely Mokṣa (release). Caraka's Ayurvedic Samhita also describes the lineage of teachers and students

¹ Sri Divanji's method for assembling a critical edition is described on pp. 100-103 of his 1954 BBRA monograph. He also published a detailed description of his method, along with some of his tables used to ascertain the archetypal text and its variant recensions, in the Journal of the Oriental Institute, Baroda, Vol. II, pp. 31-40, 1952.

² Described by Sri. Divanji himself, that is.

³ A facsimile of the last page of the Devanagari No. 3 manuscript was reproduced between pages 102 and 103 in Sri Divanji's 1954 BBRA monograph.

⁴ See "Brhad-Yogi Yajnavalkya and Yoga Yajnavalkya" by Sri P.C. Divanji, Annals of the B.O.R Institute of Poona, Volume XXXIV, pp. 1-29, 1954.

transmitted up until t
(reataise). The traditi
sages Caraka and Dr
in the lineage. Ayurv
Kaya-cikitsa-tantra, r
perfection in "Rasay
chapters VI to VIII)
specific diseases and l
as Ayurvighatakr ("tl
of Kaniska (born rou
oriental scholars, suc
date of the present w
Smṛti (or which at le
2nd c. B.C.E. and the
Yogadarsana of Patar
Objections to the aut
with Maitreyi and Jar
Martreyi and Janaka
Thus the Yajnavalk
Sri P.C. Devanji (in
about the life of our Y
2nd century CE⁴.

Yajnavalkya's Yoga

In any case, the impo
with the views of Yaj
can be no reasonable
of the identity of the
asserted with confide
Videhi, where he insis
This is in accordance
Samhita of the Sukla
to discuss in detail the
school and the present

¹ According to M. Eliade, ras
Press, 1958, p. 278).

² Kanishka is dated at 100
Princeton, NJ, Princeton Uni

³ Patanjali is variously thoug
Patanjali the Sanskrit gramm
appears to revolve around th
Yogasutras or was added late
See M. Eliade, Yoga, Immor

⁴ Sri P.C. Devanji inferred d
apparently lived during the 2
papers by Sri P.C. Devanji, pu
in their Historic Setting," Jou

transmitted up until the time of Agnivesa (whose first Ayurvedic work was called a Tantra or scientific treatise). The tradition described in Caraka's Samhita (which consisted of the contributions of the sages Caraka and Drdhabala), the names of the Asvins occur early in the lineage and of Agastya later in the lineage. Ayurveda-Dipika, the commentary on Caraka's Samhita by Cakrapani Dutta, quotes the Kaya-cikitsa-tantra, regarding how even the "kalamrtyu" is conquered by Mahatmas who have attained perfection in "Rasayana"¹, "Tapas" and "Japayoga." Now, the present Yoga Yajnavalkya (especially chapters VI to VIII) contain numerous references to the practice of Pranayama for eradication of specific diseases and for acquiring control over the vital airs (vayus), especially Apana, which is described as Ayurvighatakr ("the destroyer of the duration of life" Ch.XII-2). The time of Caraka, a contemporary of Kaniska (born roughly 80 CE²), falls within the period determined for the Yajnavalkya Smṛti by oriental scholars, such as Drs. Buhler and Kane, namely between 200-100 BCE to 200-300 CE. The date of the present work, which we have argued was written by the same author of the Yajnavalkya Smṛti (or which at least describes the same kind of yoga) can thus be traced to a period between the 2nd c. B.C.E. and the 4th c. CE. This estimate is consistent with the previous existence of the classical Yogadarsana of Patanjali³, from which the eight limbs were almost certainly borrowed.

Objections to the authenticity of this work might be based on an assumed identity of the Yajnavalkya with Maitreyi and Janaka in the Brhadaranyakopanisad. This cannot be taken seriously because both Maitreyi and Janaka lived several centuries prior to the period established for the Yoga Yajnavalkya. Thus the Yajnavalkya of the Brhadaranyakopanisad must be another sage of the same name. Sri P.C. Devanji (in the Annals of the B.O.R.I., Poona) published several papers described details about the life of our Yajnavalkya, wherein he demonstrated that our Yajnavalkya must have lived in the 2nd century CE⁴.

Yajnavalkya's Yoga

In any case, the important point is the nature of the Yoga expounded herein. If this yoga is consistent with the views of Yajnavalkya, as expounded in the Upanishads of the Sukla Yajur Veda, then there can be no reasonable objection to viewing this work as promulgating the yogic method of realization of the identity of the individual soul (atman) with the Supreme soul (brahman). This yoga was first asserted with confidence by the Yajnavalkya of the Brihadaranyaka Upanishad in the court of Janaka Videhi, where he insisted upon the continued performance of action right up to the time of realization. This is in accordance with the advice of the sage of the Isopanisad, which forms the 40th chapter of the Samhita of the Sukla Yajur Veda compiled by him. Unfortunately, there is a limited amount of space to discuss in detail the parallel passages between the two well-known Upanishads of Sukla Yajur Veda school and the present Yoga Yajnavalkya. However, special attention is drawn to the following parallel

¹ According to M. Eliade, rasayana is a kind of medical alchemy. See Yoga, Immortality and Freedom, Princeton, Princeton University Press, 1958, p. 278).

² Kanishka is dated at 100-200 C.E. by G.J. Larson and R.S. Bhattacharya (Samkhya: A Dualist Tradition in Indian Philosophy, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1987).

³ Patanjali is variously thought to have lived in the 2nd c. B.C.E. or in the 5th c. C.E., depending on whether he is identified with Patanjali the Sanskrit grammarian, or if he lived late enough to respond to the 5th c. Vijnanavada school of Buddhism. The debate appears to revolve around the age of the fourth book, the Kaivalya Pada, and especially whether sloka IV.16 is part of the original Yogasutras or was added later, for example, interpolated by Vyasa in his commentary as an anti-Buddhist polemic in the 7th-8th c. CE. See M. Eliade, Yoga, Immortality and Freedom, Princeton, Princeton University Press, 1958, pp. 8-9 and 370-372.

⁴ Sri P.C. Devanji inferred details of our Yajnavalkya based on the life story given in the Nagarakhanda of the Skanda Purana. He apparently lived during the 2nd c. C.E., first at Puskar near Ajmer, later migrating to Hatakesvaraksetra in the Anartadesa. See the papers by Sri P.C. Devanji, published in the Annals of the B.O.R.I., Poona (full reference not specified), and his "Sena Kings of Anarta in their Historic Setting," Journal of the Gujarat Research Society, Bombay, April 1952.

passages: Brihadaranyaka Upanishad (Br) II.4-5, IV.2-4, Isa Upanishad (Isa) 4-8, and the Yoga Yajnavalkya (YY) I.43, VI.77-80, IX.2, 9, 17-18, 23-24, 29, 30-32, 34, 39, XII.23-35 for the realization of the identity [of atman and brahman]; Isa 1-3, 9-18 and YY I.26, 38-39, 41, X.20-22, XI.2-9 for the "Jnana-Karma-Samuccaya" in which Jnana stands for, or has as its essence, Yoga, as explained clearly in I.43 (of the Yoga Yajnavalkya).

Although the yoga expounded here consists of the eight limbs of Patanjali's yoga (Yama, Niyama, Asana, etc.), the two works differ in their descriptions of those limbs. Likewise, although its recommendation of various techniques of Pranayama and Vayuvijaya mark it as a work of Hatha Yoga, the Yoga Yajnavalkya differs considerably from the several Yoga Upanishads and the treatises composed by the Nada Yogis of later dates, specifically by the absence of any reference to the Satcakras (the 7 Cakras), by its description of the Ajna (heart center) as an eight-petalled lotus, and so on. These differences are not detailed here. Suffice it to say that the Yoga Yajnavalkya was based on the doctrine that realization of the identity of the individual soul with the Supreme soul, as established in the Vedanta, and that this cannot occur except by following the course of Yoga expounded herein. And, so long as final release is not realized, it is positively harmful to abandon performance of the prescribed acts, a perspective which recalls the teaching of the Yajnavalkya of the Brihadaranyaka Upanishad. Realization occurs when one rouses the Kundalini (and the accompanying heat inherent in the triangular space between the two lower organs), which normally obstructs the passage of the vital breath, into the Susumna nadi (which extends from the Kanda or bulb below the navel through the spinal cord, to the opening at the root of the palate). At that point, the mind ceases to think of any object whatsoever and becomes completely steady. Achievement of this goal requires various devices, but once complete realization occurs, it is immaterial whether one retains the connection between the vital breath and one's physical body or severs it by an act of will. Finally, there are no restrictions in this Yoga as to age, sex, caste, station in life and so on. Yajnavalkya's yoga can be practiced by anyone who makes up their mind to do so and takes the time to become acquainted with the techniques. That is, this is the earliest available text on Hathayoga for the common person.

1. Sankara's Bhasya are identifiable v Series No. 17, p.
2. Commentary of 71 correspondin
3. Sarvadarsanasan places from a wo to Y.Y. I, that of
4. Hathayogapradip
5. Introductory ren jnana-karmasam one of which is t
6. The Jabala Dars are, word-for-wo contains much a
7. The Sandilya Uj which can be tra material that it is resembling those

Above all, the autho by me," which can b

QUOTATIONS FROM
AND REFERENCES TO THIS WORK
IN OTHER WORKS

1. Sankara's Bhasya (Commentary) on the Svetasvatara Upanishad (II.8) contains quotations which are identifiable with YY IV.48-49; V.12-15, 17-22; VI.2-3, 5-8; VII.24/1-2 (Anandasram Sanskrit Series No. 17, pp.28-29, 42-44).
2. Commentary of Mummadideva on Gauda Abhinanda's Abridgement of the Yogavasista VI.9.65, 71 corresponding with YY XII.1, IV.20-21, VII.10.
3. Sarvadarsanasangraha of Sayana-Madhava, Patanjala Yogadarsana contains quotations at four places from a work of Yajnavalkya out of which the definition of Yoga and of Samadhi is traceable to Y.Y. I, that of Tapas to Y.Y. II, and that of Padmasana to Y.Y. III.
4. Hathayogapradipika II contains definitions of Asanas which agree with those in Y.Y. III.
5. Introductory remarks in Anandavardhana's Commentary on the Bhagavad Gita (known as the jnana-karmasamuccaya) lists the names of earlier authorities on the jnanakarmasamuccaya-Vada, one of which is the Yoga Yajnavalkya.
6. The Jabala Darsana Upanishad, chapters I-X, contain passages too numerous to be cited which are, word-for-word, identical to those in the corresponding portions of the YY (I-X). This Upanishad contains much additional matter, indicating it was composed later than the YY.
7. The Sandilya Upanishad, written in prose, with only occasional quotations in verse, several of which can be traced to Y.Y. (III-VI) paraphrases the Y.Y. (I-IX). Yet it also has so much new material that it is revealed to be a later work. There are also another 3 or 4 Upanishads with verses resembling those found in the Y.Y.

Above all, the author of the Yajnavalkya Smṛti referred (in III.110) to a "Yoga Sastra promulgated by me," which can be none other than this (see infra).